

श्रीयुत
गो. व. र्ध. न. रा. म.

कान्तिशाल उगनशाल पंड्या
संपादक
डिपेन्द्र छ. पंड्या

ज्ये. ज्ये. त्रिपाठी प्राध्विट लिमिटेड
प्रिन्सेस स्ट्रीट : मुं ण र्ध - २

ਪਹਿਲੀ ਆਰ੍ਥਿਕ ੧੯੧੦
ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਸੰਪਰ੍ਥਿਤ ਘੋੜ ਆਰ੍ਥਿਕ ੧੯੧੫

(c) ਸ੍ਰੀ. ਰਸਿਮ. ਡੂ. ਤਿਵੇੜੀ
ਡੂ. ਰਯਨੀ ਡਾ. ਪੰਡਯਾ

ਸਾਤ ਰੁਪਿਯਾ

ਮੁਦ੍ਰਕ
ਨਾਨਾਯਾਲ ਸੋਮਾਯਾਲ ਸਾਫ
ਸਰੋਦਯ ਮੁਦ੍ਰਯਾਯ : ਸਾਫਰ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਅਰਵਿੰਡ ਸ. ਪੰਡਯਾ
ਐਨ. ਐਮ. ਤਿਪਾਡੀ ਪ੍ਰਾ. ਵਿ.
ਪ੍ਰਿ-ਐਲ ਰੁੰਡ : ਮੁੰਬਈ-੨

'..... the prophetic soul
of the wide world dreaming on things to come !'
—Shakespeare |

आर्षद्वय
त्रायर्धनसमने

अन्या जगद्धितमयी मनसः प्रवृत्ति-
रन्यैव काऽपि रचना वचनावलीनाम् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्तहृद्या
विधावतां सकलमेव गिरां दवीय ॥

—जगन्नाथ पंडित

“ In the service of mankind to be
A guardian god below, still to employ
The mind's brave ardour in heroic aims,
Such as may raise us o'er the grovelling herd,
And make us shine for ever—that is life.”

—Thomson

“ Blessed is he who has found his work in
the world and does it, making his claim to
wages a zero ”

—Carlyle

“ Farewell! With him alone may rest the pain,
If such there were—with you, the moral of his—Strain ”

—Byron

લોક્હાર્ટ્ કૃત 'સર લોક્હર્ટ રેકોર્ડનું જીવનચરિત્ર'નું
અવલોકન કરતાં કાલોઈસ લખે છે :

"One thing we hear greatly blamed in Mr. Lockhart, that he has been too communicative, indiscreet and has recorded much that ought to have lain suppressed. Persons are mentioned, and circumstances not always of an ornamental sort. It would appear that there was far less reticence than was looked for. Various persons, name and surname, have 'received pain.' Nay, the very hero of the biography is rendered unheroic; unornamental facts of him, and of those he had to do with, being set forth in plain English: hence 'personality,' 'indiscretion,' or worse, 'sanctities of private life,' etc. How delicate, decent, is English biography, bless its mealy mouth! A Damocles' sword of *Respectability* hangs for ever over the poor English lifewriter and reduces him to the verge of paralysis... The English biographer has long felt that if in writing his biography he wrote down anything that could by possibility offend any man, he had written wrong. The plain consequence was that, properly speaking, no biography whatever could be produced. The poor biographer, having the fear *not* of God before his eyes, was obliged to retire as it were into vacuum, and write in the most melancholy straitened manner, with only vacuum for a result. Vain that he wrote, and that we kept reading volume on volume. There was no biography, but some vague ghost of a biography, white, stainless, without feature or substance: *vacuum* as we say, and wind and shadow..... Of all the praises copiously bestowed on Mr. Lockhart's work, there is none in reality so creditable to him as this same censure which has also been pretty copious. It is a censure better than a good many praises. He is found guilty of having said this and that, calculated not to be entirely pleasant to this man and that, in other words, calculated to give him and the thing he worked in a living set of features, not to

leave him vague in the white beatified ghost condition... For our part we hope all manner of biographies that are written in England will henceforward be written so If it is fit that they be written otherwise, then it is still fitter that they be not written at all. To produce not things, but the ghosts of things, can never be the duty of man... The biographer has this problem set before him: to delineate a likeness of the earthly pilgrimage of a man. He will compute well what profit is in it, and what disprofit; under which latter head, this of offending any of his fellow fellow creatures will surely not be forgotten. Nay, this may so well swell the disprofit side of his account, that many an enterprise of biography otherwise promising shall require to be renounced. But, once taken up, the rule before all rules, is to do it, not to do the ghost of it. In speaking of the man and men he has to do with, he will of course keep all his charities about him, but all his eyes open. Far be it from him to set down ought untrue; nay, not to abstain from, and leave in oblivion, much that is true. But having found a thing or things essential for his subject, and well computed the for and against, he will in very deed set down such thing or things, nothing doubting, *having*, we may say, the fear of God before his eyes, and no other fear whatever. Censure the biographer's prudence; dissent from the computation he made, or agree with it; be all malice of his, be all falsehood, nay, be all offensive avoidable inaccuracy condemned and consumed; but know that by this plan only, executed as was possible, could the biographer hope to make a biography; and blame him not that he did what it had been the worst fault not to do."

બીજી આવૃત્તિ માટે લેખકની પ્રસ્તાવના

સન ૧૯૦૯ની શરૂઆતમાં જ - જન-સુખચારીની ચોથી તારીખે - ગોવર્ધનગમમામાનો રેહ એમના એક મોટામાં મોટા મિત્ર પ્રોફેસર ગજજર(દાસના ડો કાળાભાઈ ગજજરના પિતા)ને ત્યાં મુળર્ષિમાં પછો હું તે વખતે જૂનાગઢમાં હતો અને બીએ નો અભ્યાસ કરતો હતો. ગોવર્ધનરામના નાનાભાઈ નરહરિરામે (એન એમ ત્રિપાઠા એન્ડ કું ના માલિક અને સ્થાપક) એક ખાસ સ્મારક-અથ 'સમાલોચક'ના પ્રિંટ અક તરીકે પ્રિંટ કર્યો એમના બીજા પ્રિંટ મિત્ર પ્રોફેસર આનંદરાજ કર કુવે પણ 'વસન્ત'નો એક વિશેષાક સ્મારક તરીકે પ્રકટ કર્યો આ બંને અકોમાં ગોવર્ધનરામના જીવન વિશે પુણ હકીમત આવી નરહરિરામે મોટાભાઈનું અક્ષ-પ્રાહ્લ હજી વધારે સારી રીતે કરવા ધાર્યું એમનો વિચાર એક નાનકડું જીવનચરિત્ર, આશરે ૫૦-૭૫ પાનાનું, સરસ-સરળ રીતે લખાયલું ને કિમતમાં માત્ર ચાર-૭ આનાનું જ થાય એવું, પ્રકટ કરવાનો હતો તેવામાં (સન ૧૯૦૮માં) અમે નડિયાદના ઘણા મુન્ડો મુળર્ષિમાં અભ્યાસ કરતા હતા તેમાં શ્રી ચન્દ્રશંકર પડખાને (જેમની કનમ સારી - આ સૌમાં સાગી - ગણાતી હતી તેમને) આ કામ સોંપાયું

પ્રખ્યાત બનાઈ શો કહે છે તેમ " હમેશા અણધાર્યું જ અને છે " ચન્દ્રશંકર ને હું બંને મુળર્ષિમાં પ્રોફેસર ગજજરની સેમેસ્ટરીમાં એમ એ (કેમિસ્ટ્રી)નો અભ્યાસ કરતા હતા આમ તે તેઓ મારી આગળ હતા, કારણ કે તેઓ બીએ મા ૧૯૦૬માં પસાર થયા ને હું ૧૯૦૭માં પણ એમણે બીએ મા ફિ સ્કી લીધેરી એટલે કેમિસ્ટ્રીમાં બી એ લગીનો અભ્યાસ કરી લેવામાં ૧૯૦૭ની સાલ ગઈ તે સમયે બગલગ, સ્વદેશી, બોયકોટ વગેરેનો જુરસો

ધણા યુવાનોમાંય ઊંચી હતો. જેઓ સાધારણ સરકારી નોકરીમાં જ ગયા હોત તેવા ધણા યુવાનો સ્વદેશી ઉદ્યોગો અંગે લાલચમાં પડ્યા. તે માટે અત્યાર લગી વિજ્ઞાન-રસાયન જેમણે જરાયે ના ક્યું હોય તેવાઓ પગ, પ્રોફેસર ગજ્જરની રસાયન-પ્રયોગશાળામાં એક વર્ષ વધારે રહીનેય ઉદ્યોગોમાં પડવાની આચા સેના હતા. કેટલાકેએ મારી પેટે બી.એ.માં રસાયન લઈ વધારે સજ્જતા મેળવવાની ગણતરી કરી હતો. ચન્દ્રશંકર અમારા તો એક અમૂલ્ય હતા. તે ઉપરાંત ગોવર્ધનરામની સાથે એમને બહુ પ્રસંગે અને ચર્ચાઓ થયેલાં; એટલે તેઓ આ જીવનચરિત્રના લેખક તરીકે યોગ્ય પાત્ર હતા.

પણ થોડા દિવસમાં એમની આંખ સખ્ત દુખવા આવી, તેથી જે કામ થોડા જ વખતમાં કરવા ધારેલ તેમાં બહુ વખત જરી એમ લાગ્યું. એમની અશક્તિ જાહેર થઈને એમણે તથા નરહરિરામે એ કામ મને સોંપ્યું. પૂરી જાણ ને જરાય અનુભવ વિના જ, માત્ર મારી ફરજી દૃષ્ટિએ, મેં આતંકાની વગર તે સ્વીકાર્યું. જેમ જેમ એ લખવા માંડ્યું તેમ તેમ તે હનુમાનજીના પૂજારી પેટે વડુ વાણું થતું ગયું. નાના મામાએ ને ચન્દ્રશંકરે તેમાં મને કિતેજ જ આપ્યું, ને મેં મારા એમ એ ના અમાસમાંથી દોઢેક વર્ષ કાઢીને આશરે ૨૫૦-૩૦૦ પાનાનું પુસ્તક "શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ" ગુજરાતને ચરણે ધર્યું. ચન્દ્રશંકરને પણ, જે મને મળી તે, બંધી જ છૂટ જરૂર મળી હોત. મને વારંવાર થાય છે કે મોહું મોહું પણ એમણે જ એક નાનકડું પુસ્તક લખી નાખ્યું હોત તો આપણા સાહિત્યને તથા આપણી ગુજરાતી પ્રજાને વડુ લાભ થયો હોત.*

* શ્રીયુત ગોવર્ધનરામનું પુસ્તક ૧૯૨૦ના ઓગસ્ટમાં છપાઈ બહાર પડ્યું. મારી હિંમત તે વખતે ૨૪ વર્ષની માડ હતી - લખવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તો ૨૪ થીય ઓછી હતી. તેથી તે સમયે મારું જે જ્ઞાન,

* ૨. આ વિષે ચન્દ્રશંકર પડવાનો પોતાનો અભિપ્રાય ટાકવા જેવા કે :
 'ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર લખવાનું મૂળ તો મને જ સોંપાયેલું પણ હું તે ન લખી શક્યો. કાન્તિભાઈએ અસાધારણ ખત ને ચીવટથી કામ હાથ ધર્યું ને પૂરું કર્યું. આશી તરસ્યતાથી, આશી સમતોષતાથી, તો હું પણ કદાચ ન લખી શકત. એટલે હૈંધરી સકેત આ બાબતમાં શુભ જ હોને, એમ જણાય છે.'

વિચારો વગેરે હતાં તેમાંનું જ ખાતું એમાં દાલવેલ. એ પુસ્તક પ્રકટ થયું પછીથી મારા પર વડીલો તેમ જ એવીઓ અને અન્ય સાક્ષરોના મુબકળ અભિનંદનપત્રો તે વખતે આન્યા હતા. તેમાંના થોડાઘણા આત્મેય સચવાયેલા છે જે દશ્ય મને આનન્દ આપે છે. તે પત્રો ફરીથી વાંચતાં ઉત્તમતાની જળરી ગર્ભિ આવી ગઈ કે આ પુસ્તકની નવી આવૃત્તિ કરવી.

પહેલી આવૃત્તિની ત્રણ દગ્ગર નકયો કઢાવી હતી, તે બધી ધીરે ધીરે ખપી ગઈ. હું એમ એ તો અભ્યાસ પૂરો કરીને ૧૯૧૧માં બેંગ્લોર ગયો ને ૧૯૧૩માં આપા ગયો. તે પછી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (હાલની ગુજરાત વિદ્યાલય) તરફથી શ્રી. રમણભાઈ નીલકંઠે લખ્યું કે "આવું જ, English Men of Letters Series ના ધોરણ ઉપર તમે બીનું જીવનચરિત્ર લખો ને સમા તમને એમાં મદદ કરશે." આ પ્રખ્યાત ધણી સારી હતી. ડાઈકે તો આવું લખવું જ જોઈએ. પણ આપા પડ્યે પડ્યે હું તે કરી શક્યો નહિ. ગોવર્ધનરામના જીવનકાર્યનું ધણું આલિન્ય નરહરિરામ પામે ને પ્રેક્ષક ગન્ગરને ત્યાં હતું. તેમાંનું થોડુંક મેં જરૂર જોયેલું. પણ, એ બધાનો ઉપયોગ મારા પુસ્તકમાં કરવા જઈ તો રસાયન, જે આજરિકા માટે લીધેલ, તેનો અભ્યાસ ઊડવો પડે વળી આ બધી સામગ્રીનો ખૂબ અભ્યાસ કરવો પડે અને અતિ મોટું પુસ્તક વળી ત્વખાય કે નાય લખાય. મારા મનમાં હતું કે ગોવર્ધનરામને શોભે એવું મોટું જીવનચરિત્ર તો એમની બધી સામગ્રી જોઈને ડાઈ પ્રૌઢ વિદ્વાન લખે તો સારું.

૧૯૨૦માં હું લંડન ગયો એટલે મારી ધણી પ્રવૃત્તિઓ અટકી પડી, તેમ આ વાત પણ રહી ગઈ. વિવાયતથી પાછા આવ્યા પછી નરહરિરામ કહેવા લાગ્યા કે પહેલી આવૃત્તિની બધી નકયો ખપી ગઈ છે અને હવે બીજી આવૃત્તિનો વિચાર કરવાનો છે. તે સમયે (૧૯૨૪માં) હું વિવાયતથી પાછો આપા ગયેલો ૧૯૨૬ની શરૂઆતમાં મારાં પત્નીનું અવસાન થયું— ને ઘણો સમય પછી તો શોકમા વીતી ગયો. તેમા ૧૯૩૪માં મારી લાડકી મોટી પુત્રી કુન્ડ્યાળા લાખી બીમારી બોગવીને ગઈ. હું તદ્દન લાગી પડ્યો. ન રસાયણના સંશોધન-કાર્યમાં પડાય, ન લખવાનાય કે ન લખાય.

આણે મને લાગે છે કે ૧૯૨૪માં, વિલાયતથી પાછા આવ્યા પછી, જો તે કામ (ખીજી આવૃત્તિ) મેં માથે લીધું હોત તો. અત્યારે એ પુસ્તક આમ અપ્રાપ્ય ન થયું હોત.

[* ખીજી આવૃત્તિની આ કાચી પ્રતલાવના દુર્ભાગ્યે અહીંથી અધૂરી રહી જણાય છે.*]

* * * * *

[*નીચેની કંડિકા ૨૫. કાન્તિભાઈની 'શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ'ની Interleaved copyમાં (જેમાં ખીજી આવૃત્તિ માટે નોંધો ૧૯૫૫માં કરેલ છે) ટીકેલી મળી આવી છે.*]

'ક્ષમાપ્રાર્થના—ખીજી આવૃત્તિ ઠાઠવા માટે નહિ, પણ ૪૫ વર્ષ સગી કથું ન કરવા માટે. નિષ્ક્રિયતાનાં કારણોમાં જવાને બદલે એ જેહં ધું કે આ પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી જૂંસાઈ ગયું છે. ગુજરાતી જીવનકથામાં જે અસર કરી શક્યું હોત તેનો એને લાગ જ ન મળ્યો (પુસ્તક અપ્રાપ્ય થવાથી), ત્યારે એ નિષ્ક્રિયતા ગંભીર ભૂલ લાગે છે—એક રીતે ગોવર્ધનરામનો ને ગુજરાતી સાહિત્યનો દ્રોહ લાગે છે.

આ ૪૫ વર્ષમાં એટલું બધું બની ગયું છે કે એ સર્વનો ઉડેલોખમાત્ર બહુ સમય ને અભ્યાસ માગે. એ મારાથી અત્યારે બને એમ નથી, (ગોવર્ધનરામની ૬૪ વર્ષની વધુ આયુષ્યની ગેરંટી અને મળે એવી ઇચ્છા) '...

[*૪૫ વર્ષ પછી એટલે ૧૯૫૫માં ઉપરતું લખાયેલું. તે પછી આણે ૧૦ વર્ષ—કાન્તિભાઈએ ઝંખેલી પુનરાવૃત્તિ તો થાય છે—પણ તે એમની ગેરહાજરીમાં ને એમણે પોતે નવ-સંશોધિત-સંવર્ધિત રૂપે પ્રકટ કરી હોત એ રૂપે તો નહિ જ! મનોરથનામતટપ્રપાત *]

*

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

एव सूर्यप्रभवो बंधः क्व चास्पविषया मतिः ।
तिस्तीर्दुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥

‘ક્યાં ભગવાન સૂર્યનારાયણમાંથી ઉદ્ભવ પામેયો દિવ્ય વંશ ।
અને ક્યાં મારી અસ્પૃશ્યવાણી મતિ ! અરે, હું તો મોહને વશ
શૂં, એક ત્રાપાની મદદ વડે આખો દુસ્તર સાગર તરી જવાની ક્ષમ્ભ
રાખું છું ।’ અયોધ્યાના સુર્યવંશી વૃષ્ટનિનાં ચરિત્રનો વૃત્તાન્ત લખતી
વેળાએ, રઘુવંશના આરભમાં ઠવિકુવગુરુ કાલિદાસ આ પ્રકારે લેખના
નાયક તથા લેખક વચ્ચે રહેથી અતિ અસમાનતા જાહેર કરે છે.
શ્રીયુત ગોવર્ધનનામ જેવા એક મહાન આત્મા, જેમનું પુણ્યશાક્ષી
નામ ગુજરાતમાં ઘેરઘેર પરિચિત છે અને જેમના મહાકાર્યનો પરિમલ
ગુજરાતની બહાર ઘણે દૂર સુધી પણ પ્રસરી ચૂક્યો છે, તેમના
મહિમાનું આનેખન કરતી વેળાએ, લેખકના હૃદયની ક્ષોભ તથા
અશ્રદ્ધાની વૃત્તિઓ, કવિ કાલિદાસની ઉપરની ઉક્તિમા પોતાનું કાષ્ટક
સામ્ય જુએ અને તેના પ્રતિધનિત્વના કાષ્ટક ઉદ્દગાર કાઢે તો શું
આશ્ચર્ય ! પરંતુ શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના ચરિત્ર તથા જીવનનું
સંપૂર્ણ ચિત્ર આપવાને બદલે તેને આ લેખની પેઠે સંક્ષિપ્ત તથા
મર્યાદિત કરવું, એ માર્ગ, જોકે એક પક્ષે ગોવર્ધનરામના નામને
ઓછો અનુરૂપ જણાવે, તોપણ અન્યપક્ષે લેખકના વર્તમાન અવકાશ
તથા શક્તિઓને વિશેષ અનુકૂળ હોવાથી, ઉક્ત ક્ષોભને કાષ્ટક સમાવે છે.

આ લેખના સ્વરૂપ અંગે જે પ્રકારની મર્યાદાઓ સ્વીકારાઈ છે
તેનો આશય તથા પ્રકાર નીચે સ્કુટ યજ્ઞે એ મર્યાદાઓ સ્વયંકૃત
હોવાથી, તેમથી ઉત્પન્ન થતી અપૂર્ણતા પણ લેખકે જાણીને માન્ય
કરી છે. તે વિનાની અન્ય ન્યૂનતાઓ સખન્ધી, મિ જેમ્સ પ્રાયરે
મહાન એકમન્ડ બર્કનું જીવનચરિત લખતી વેળાએ જે વચનો લખ્યાં

‘હે તેનો જ પ્રયોગ ઉચિત છે. તે લખે છે—’ That this attempt to sketch the life and character of one of the greatest statesmen of modern times, or perhaps of any age, is quite worthy of a man so distinguished, I am by no means vain enough to believe. To render full justice to his various genius and acquirements, demands some of his own powers *But the design may indicate desire at least to appreciate true greatness.*’^૧

વળી, જીવનક્રાન્તિ લખવો એ એક પ્રકારે સન્તસેવા છે. અને ગોવર્ધનરામે પોતે જ શું નથી કર્યું કે સેવાનું મૂલ્ય સામગ્રીના હાકથી થતું નથી, પરંતુ અંતરની શુદ્ધ ભક્તિથી યાવ છે ? તેથી ‘શુદ્ધ નહિ તો શુદ્ધની પાંખડી’ એ ન્યાયે, આ સદ્ગત મહાન નરની એક સેવા, યથોચિત ન હોય તોયે, શુદ્ધભાવથી સમર્પિત છે એમ વાચકદ્રષ્ટક સ્વીકારે એની આશા છે.

પ્રાચીન તેમ અર્વાચીન ગુજરાતમાં, ત્રીયુત ગોવર્ધનરામ ધર્મી ધર્મી દષ્ટિએ અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવે છે. લેખક તથા રિચારક, કવિ તથા તરવિનતક, પૂર્વ તથા પશ્ચિમના ગંગીર તથા ઉત્કર્ષક પ્રવાહોના પવિત્ર સંગમનીચ સમાન ગોવર્ધનરામ, પોતાની શક્તિઓ તથા કૃતિઓની અમાધારણ્યતાથી સરેલાઈથી ગુર્જર અગ્રેસરની પકિતમાં આલ્યા છે. તેમ પોતાના હૃદયની તથા લાનનાઓની ઉત્કૃષ્ટ મહત્તાથી તે કોઈ પણ દેશમાં ને કોઈ પણ કાળમાં લોકસ પૂજા થયા વિના રહેત નહિ. એ દ્રાવિડાની પ્રવૃત્તિઓ, એમની શક્તિઓની પેઠે, ઉચ્ચ, સગીન તથા અનેકદેશીય હતી, તેની જ રીતે, એમના હૃદયની પેઠે, વિશાળ, નિઃસ્વાર્થ તથા હિતમયી હતી આવા મહાન પુરુષને ઉચિત જીવન-

૧. ‘અર્વાચીન કાળના, ભયવા તો કદાચિત્ કોઈ પણ કાળના, મોટામાં મોટા રાજપુરુષોમાંના એક (ગિ. બર્ડ) ના જીવન તથા ચરિત્રનો સક્ષિપ્ત જીવનક્રાન્તિ આપવાનો આ પ્રયાસ, આવા વિખ્યાત મહાપુરુષને જેવા શોભે તેવો જ તદ્દન જો, એમ માનું એવો હું કોઈ રીતે ગિંધ્યાભિમાની નથી. તેની વિવિધ પ્રકારની નૈસર્ગિક પ્રતિભા તથા સિદ્ધિ-શક્તિઓને સંપૂર્ણ ન્યાય આપવા માટે તો કોઈ એના જેવી જ શક્તિની અપેક્ષા રહે છે. પરંતુ આ યોગ્યતા ધીલું કોઈ નહિ તો શુદ્ધ મહત્તાની કદર કરવાની ઇચ્છા તો સૂચવશે.’

ચરિત્ર તો તે જ હોઈ શકે, જેમાં એમના જીવનને ધારનાર મિદ્ધાન્ત, મૂર્ખા તથા બાવનાઓનું અને તેટલું સંપૂર્ણ નિરૂપણ થાય, જેમાં એમના જીવનપ્રસાસની મદસ્તની તેમજ પ્રકૃતિમુચક સર્વ દક્ષીકનોનો સમાવેશ થાય, અને જેમાં યુગેપ તરફ જીવનચરિત્રનાં જે ધોરણુ શિષ્ટ મનાયાં છે તેમાંનાં શ્રેષ્ઠ ધોરણુ અનુસાર ચરિત્રનું આલેખન કરનામાં આવે.

આવા જીવનચરિત્રની અપેક્ષા અબંધી તો મનમેદ બાગ્યે જ સંભવે. તેમ તે માટે જે સામગ્રી જોઈએ તેમાંની ધમ્મી સામગ્રી પણ સુવલ છે. પોતાના જીવનની ધમ્મી દક્ષીકન ગોવર્ધનરામ પોતે જ મૂકતા ગયા છે; ન્યારે એમના રનેદીઓ તથા ઓળખીતાઓનું વિશાળ મંજા જે હજી અમિતત્વમાં છે તે ખીજી ધમ્મી મૂલ્યવાન દક્ષીકત પૂરી પાડી શકે. પરંતુ આ કાર્ય એરા ગૌરવનું છે કે ધાધવથી અથવા ઉપરટપકે યત્નું ધટતું નથી. ગોવર્ધનરામની સમ્પન્નચિંતનશીલાનું પરિપૂર્ણ ને પરિપક્વ અધ્યયન, વિશાળ મનોદષ્ટિ, ધર્મ-રાજ્ય-સાહિત્ય-ગૃહસંસાર ઇત્યાદિ અનેક વિષયોનું અને તે તે વિષયમાં દિન્દની દક્ષની અવસ્થાનું અને તેટલું સાચું જ્ઞાન, મનના પિંચારે તથા આસયોનું મુક્તમ પૃથક્કરણ કરવાની શક્તિ, દીર્ઘ સમય તથા અનન્ત શ્રમનું ત્રેમાર્પણ કરવાની તત્પરતા, વગેરે ઉપરાત, ન્યાયીપણું, વિંમન, રાગદ્વેષથી વિમુક્તિ, હૃદયની પવિત્રતા, અને - જે બની શકે એમ હોય તો - શ્રીયુત ગોવર્ધનરામનો પોતાનો થોડો પણ સહવાસ—એ લક્ષણો આવા જીવનચરિત્રના લેખકમાં સર્વથા આવશ્યક છે.

કાષ્ટકે આવા ધોરણુ ઉપર ગોવર્ધનરામનું ચરિત્ર રચાવવા માટે એમના સહૃદય મિત્ર ડ્રો ગજગરે પ્રયત્ન આદર્યા હતા, અને રા. રણજિતરામ વાવાભાઈ જેવા તીવ્ર વિવેચનશક્તિવાળા, વ્યાપક મનોદષ્ટિવાળા, ઉત્સાહી વિદ્વાનને તે કાર્ય સોંપ્યું હતું. આ પ્રયાસમાં આઠ-દશ વર્ષ સહેજે પીતી જશે એમ માનવામાં આવતું. પરંતુ બેએક વર્ષમાં અણુધાર્યા વિધ્ન આવ્યા અને એ યોજના બધ પડી. એ યોજના સિદ્ધ થાઓ એની ઉત્કટ ઇચ્છા આ લેખકની હોવા છતા, તે વિષે કોઈ પણ વાત ચોક્કસ રીતે કહી શકાય એવું હોય તો તે એ છે કે તેનું ભવિષ્ય અત્યારે તદ્દન અનિશ્ચિત છે. *

* શ્રી રણજિતરામનું અગામ અવગાન થતાં એ યોજના અતે અસિદ્ધ જ રહી! (સ.)

આના કાર્ષિ પણ મોટા જીવનચરિત્રથી પ્રસ્તુત લેખ તદ્દન લિખ પ્રકારનો છે અને તે હેતુપૂર્વક છે તે હેતુ કયા છે, લેખનો મકાર કોણ છે, અને તેો માટે કઈ સામગ્રી ઉપયોગમાં લેવાઈ છે તે વાચકને જણાવવું આવશ્યક છે

પ્રો ગજજીવનો પ્રયાસ આકસ્મિક આપત્તિથી મૂર્છા પામ્યો, પછી શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના અનુજ રા રા નરદગિરામના હૃદયમદ્ એક અલિપ્ત સ્કુયો શ્રીયુત ગોવર્ધનરામની પાછળ 'વસન્ત' તથા 'સમાલેચક' બંને પત્રોએ સ્મારક-અક પ્રક્રમ કર્યા છે તે અકો માસિકો સાથે જોડાયા હોવાથી અને સખ્યામાં નાના તથા મૂલ્યમાં મોટા હોવાથી ગુજરાતના સામાન્ય વાચકને તે દુર્લભ થઈ પયા છે વળી બંનેમાંથી એકમાં પણ ગોવર્ધનરામનો સમગ્ર જીવનવૃત્તાન્ત નથી તેથી તેમાંથી અથવા સ્વતંત્ર રીતે એક લઘુ લેખ તૈયાર કરાવી જુદા પુસ્તકરૂપે હપા યો ટોચ તો ઘડી શકાય એમ રા રા નરદગિરામને લાગ્યું વળી તે લેખ ધણે નાનો થશે એમ લાગવાથી 'સરસ્વતીચંદ્ર' ની નવીન આવૃત્તિ હપાતી હતી તેના આરભમાં તે મૂકવો એવો નિચાર હતો સંસ્કૃત ક્રમે ક્રમે હ થશે અને રા ચંદ્રકર નર્મદાશય પડ્યાં તે માર્ગ સોપનામાં આવ્યું પરંતુ થોડા દિવસમાં એમને નેરનો વ્યાધિ તથા પરીક્ષાની ઉપધિ-નડવાથી આખરે તે માર્ગ આ લેખકને સ્વાધીન મરવામાં આધુ મૂળ યોજનાની મર્યાદા એને પોતાને મોગ્ય લાગ્યા પ્રમાણે વધારી-ઘટાડી આ લેખકે કયનો આરભ કર્યો જેતુ મુશ્કિત પરિણામ વાચકના હાથમાં મૂકી ઈશ્વરકૃપથી લેખક સહ્યુમુક્ત થાય છે

આ પ્રમાણે શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના મોગ્ય શિષ્ટ જીવનચરિત્ર હોવાનો આ લેખનો કાર્ષિ રીતે ધરાહો કે દાવો નથી વળી જો એ મોટ ચરિત્ર મદીને લખાય તો તેને આ લેખ બાધકારક નહિ પણ સદાયકારક થય એવી આશા છે

લેખનુ સંરૂપ આવા જુદા પ્રકારનું નક્કી કરવામાં ધણા હેતુ હતા આ લેખકનો એક અલિપ્ત અંશ છે કે જેઓ ખરેખર મોટા માણસો થઈ ગયા હોય તેઓ સખધી સચી હપીકત જેટલી પ્રકાશમાં આવે તેટલો જનસમાજને લાભ છે એવી રીતે ગોવર્ધનરામનું મોટું સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર તૈયાર થઈ ચૂક્યું હોય તોપણ જુદા જુદા

આણમે! એમની સાથેના પોતાના લુટે લુટે અનુભવ પ્રકટ કરે અને લુદાં લુદાં દષ્ટિગિન્દુથી એમનું અવલોકન કરે એ બહુ દષ્ટ છે. ગરેએ પણ ક્યું છે તે કે 'On the lives of remarkable men ink and paper should least be spared.'—નામકિત નરોના છવનચરિત પાઞ્ણ શાની કે કાગળની સહેજ પાણી કસર કરવી જોઈએ નહિ.' વળી અત્યારે જણાય છે તે મુજબ, ગોવર્ધનરામનું 'મોટું ચરિત્ર થોડાં વર્ષની અંદર બાગ્યે તૈયાર થશે, અને ન્યારે યશે ત્યારે પણ તે પ્રધાનપણે વિદ્વદ્ગોષ્ટ જ થશે. તેથી, તે ગ્રંથ પ્રકટ ચતાં પહેલાં, ગુજરંમળ સમદા કોઈક પણ પ્રમાણરૂપ લેખ રહે, અને તે ગ્રંથ પ્રકટ થવા પછી પણ, સામાન્ય લોકોને ઉપયોગી લેખ નરીકે તે સ્થાન જાળવી શકે, એવો દૃઢા ક્રિયા દ્યવર્ધરો થાય એ પ્રકારનો, લેખ લખવાનો ખાસ આચય દનો. વળી, એક પ્રધાન ઉદ્દેશ એ પણ હતો કે ગોવર્ધનરામે પોતાના છવનમાં કેવું મદાન કાર્ય ક્યું છે તેનું આપણા ગુજરાતીઓને પણ બાલ થાય, અને આવું મદાન કાર્ય કરવા છતાં એમનું છવન કેવું પવિત્ર, ઉદાત્ત તથા સ્વાર્પભુગીન હતું તે વાત આપણા સાક્ષર તથા અ-સાક્ષર સર્વ બંધુઓના જાણવામાં આવે. તેમ, આ શ્રેષ્ઠ પુરુષના છવન તથા છવનકાર્ય પ્રતિ પૂજ્યભાવ જાગે, તો એમના છવનનું તથા છવનકૃતિનું વિગેષ સામીપ્યથી અભિજ્ઞાન કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉપન્ન થાય; તેમ થવાથી એમની કૃતિઓનો વિશેષ આરીક તથા વિચારપૂર્વક અભ્યાસ થાય; અને તે અભ્યાસ થવાથી તેમની અનેક રીતે ઉન્નતિ થાય; ગોવર્ધનરામના સ દેશ તેમના ઉદ્દેશમાં વધારે સહેવાઈથી જાતરે, અને 'મોક્ષકાળનાં ઉદ્દેશમાન કિરણો' જે ગોવર્ધનરામે પ્રત્યક્ષ કર્યા હતા તે વિગેષ અગ્રવાન ચર્ચ પ્રગટદેવતા ખૂણેખૂણાને પણ પ્રકાશિત કરે—એ આ લેખના 'સર્વ ઉદ્દેશોનો ઈન્દ્રથ ઉદ્દેશ' છે.

આ ઉદ્દેશો અનુસાર, એ સમારક-અઢોગાંથી એક સંક્ષિપ્ત છવનવૃત્તાન્ત તૈયાર કરવાના રા. રા. નરદરિરામના મૂળ વિચારમાં લેખકે નીચે પમાણે ફેરફાર કરવાનું ચોગ્ય ધાવું : ૧. આ કથા બને તેટલી લોકોપયોગી તથા લોકપ્રિય-popular-કરવી. ૨. તે મટે સાધા તથા વિચાર બની શકે તેટલા સરળ રાખવા. ૩. લેખને છવનના પ્રસંગો, દૃશ્યકાઓ વગેરે રસદાણક સામગ્રીથી બને તેટલો સરપૂર રાખવો. ૪. લેખ બને તેટલી ઓછી કિંમતે બકાર પાડવો,

જેથી તે સૌને મુલભ થઈ શકે પણ કેવળ બે સ્મારક-અકોમા પ્રકર-
ચયેલી હકીકત કે મુદ્દાઓથી બધાઈ ન જવું, પરંતુ એમના જીવનના
વિશેષ પ્રસંગો તથા વિશેષ રૂપો, જે ઉપરના ઉદ્દેશોને અબાધક હોય,
તેનો પણ બને તેટલો સ્તીકાર કરવો

આ મયોદયો નિયત કરવામાં એક અન્ય પ્રિશિષ્ટ ઉદ્દેશ હતો, જે
અડી પ્રકટ કરવો ઉચિત છે સામાન્ય મનુષ્યો સમજી શકે તેવું સરલ
અને સામાન્ય મનુષ્યો લઈ શકે તેવું મોઘું, પરંતુ તે બેની સાથે
અની શકે તેટલા જિયા પ્રકારનું, લોકભોગ્ય ને લોકપ્રિય સાહિત્ય
રચવામાં લેખકે પોતાનો બને તેટલો દિરસો આપવો સાહિત્યના બે ભાગ
પાડી શકાય લોકભોગ્ય અને પડિતભોગ્ય ગોવર્ધનરામે પણ આવો બેદ
પાડ્યો છે અવખત કેટલાક લેખ ઉભયભોગ્ય પણ હોઈ શકે પરંતુ
તે સિવાયના બીજા લેખ સામાન્ય રીતે આ બેમાંથી એક વર્ગમાંના હોય
છે વાસ્તવિક રીતે આ બે વર્ગ વચ્ચે કાંઈ પણ વિરોધ નથી સાહિત્ય
અન્વિરમા પ્રત્યેકનું સ્વમીય ઉચ્ચ સ્થાન છે અને લોક કલ્યાણાર્થે ઉભયની
આવશ્યકતા અનિરાધ છે તેથી સમગ્ર માણસ એવો એકપક્ષી
આગ્રહ કદી નથી કરતા કે સાહિત્યમાંથી આમાંના એક ધંધારતનો
તદ્વન બહિષ્કાર થાય અને બીજાનું સર્વત્ર પ્રવર્તન થાય પરંતુ હાલમાં
એવી સિદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે કે પ્રગૃહિતની દૃષ્ટિથી આ બે પ્રકારના
સાહિત્યની વચ્ચે જે સમતોન પ્રમાણ રહેવું જોઈએ તે રહ્યું નથી,
અને લોકોપયોગી સાહિત્યની જરૂર વધવા છતાં તેના સાહિત્યની જલ
થઈ નથી આપણી પ્રજાનો મોગમાં મોટો ભાગ નિરક્ષર છે,
અને જેઓને વિદ્યાના કાર્ષક પણ સસ્કાર મગ છે તેમાંનો મોટો
ભાગ, અનેક જુદા કારણોથી, પોતે જે ભાષા બોલે છે તેનું ધણું
અધુરું ને ઉપરવોટિયું જ જ્ઞાનપ્રાપ્ત કરે છે આ પ્રમાણે પ્રજાના જુદા
જુદા વર્ગોનું જ્ઞાત ચિત્તથી પૃથક્કરણ કરના બેમીએ, અને આપણી જ
ભાષાનું સાચું જ્ઞાન સપાદિત કરવામાં આપણને કેવી કેવી મુશ્કેલીઓ
નડે છે તેનો બરોબર વિચાર કરીએ, તો, 'સાક્ષરો' ભાષા પૂર્ણ
રીતે સમજી શકે એવો વર્ગ તો બહુ જ અલ્પ જન્મણી આટલો
વિચાર કયાં પછી એટલું સમજવું કઠિન નહિ થાય કે આ વર્ગના
રૂઝાણાની બદલાર રહેવા, ભણેનાઓ, ધોડુ ભણેનાઓ તથા સમૂહજી-
નદિ ભણેનાઓની સખ્યા અત્યુવ વિસ્તારવાળી છે આપણા શરીરમાં ધન

તથા માયાને એવો સંબંધ છે કે ગમે તેવા હિનત પ્રદેશોમાં જિડવાને
 માયાની ધરજા યાવ, પરંતુ ધડને છોડીને અથવા તેા ધડને તેવી સક્રિત
 આપ્યા વિના શરીરની કાંઈ પણ ગતિ થઈ શકે નવિ. તેવી રીતે પ્રગટેદના
 શીર્ષ સમાન વિદ્વાન લોકો ગમે તેવા હિન્ય પ્રદેશોમાં વિદ્વવા આતુર
 હોય, પરંતુ પ્રજના ધડ સમાન લોકોના ધીન વર્ગો અશક્ત હશે,
 તેા આખો પ્રગટેવ કોઈ પણ રીતે હિતકર્ પ્રાપ્ત કરી શકશે નવિ.
 આ મહાન સિદ્ધાન્ત, રાજકીય, નૈતિક, આર્થિક, ધાર્મિક, ઇત્યાદિ
 સર્વ વિષયો માટે સત્ય છે. તે અનુસાર શિક્ષણના તથા જ્ઞાનના
 પ્રસારની આવશ્યકતા આપણી સમગ્ર રાષ્ટ્રીય જાગૃતિને અર્થે હવે
 સ્વીકારવા લાગી છે. એ પ્રસારનાં સાધનોમાં, શાળાઓ, વ્યાખ્યાનો,
 સમાજો, વગેરેની સાથે, સરલ લોકપ્રિય પુસ્તકો અગત્યનું સ્થાન ધારણ
 કરે છે. લેખકના આ વિચારો, પ્રસ્તુત વિષયને આવી જૈતીમાં
 ઉતારવાની અનુકૂળતા, અને ઉપર વર્ણવેલા અન્ય ઉદ્દેશો સાથે આ
 ઉદ્દેશનું સામંજસ્ય—એ સર્વેને પરિણામે, આ લેખકને ખની શકે
 તેટલો લોકોપયોગી તથા લોકપ્રિય કરવો એ લેખકને એક પવિત્ર
 કર્તવ્યરૂપે પ્રતીત થયું.

આ પ્રમાણે, ઉપર ગણાવેલી પાંચ મર્યાદાઓથી લેખનું સ્વરૂપ
 વિશેષ નિશ્ચિત કરી, સ્થળે સ્થળે લાલિત્ય-સૌન્દર્ય-મહનતા-આદિને
 મૌલ્ય સ્થાન આપ્યું છે અને યથાશક્તિ સરલતા આણવા પ્રયાસ કર્યો
 છે. આપણી ભાષાની વર્તમાન સ્થિતિમાં આ કાર્યની કઠિનતા વિચાર-
 વન્ત વાચકની તેા દષ્ટિમહાર નવિ જ હોય. ખરે, સહેજ ખેડસવિત
 લેખકને કમ્પૂષ કરવું પડે છે કે જે સરલ શૈલીની લેખક પોતે આશા
 રાખી હતી, તે લેખના સર્વ પ્રકરણોમાં એકસરખા પ્રકારે સચવાઈ નથી.
 “સામાન્ય વિકાસ” (ખંડ ૧, પ્ર. ૫), “જુદિ” (ખંડ ૨, પ્ર. ૨),
 “જીવનની લાવના” (ખંડ ૨, પ્ર. ૫), તથા “સાક્ષરજીવન”
 (પૃ. ૨૪૦થી આગળ), વગેરે પ્રકરણોમાં કઠિન શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો
 વિના આટ્યું નથી. કિન્તુ વિષયનું સ્વરૂપ એ જ તેનું મુખ્ય કારણ
 છે. અને એ સ્વરૂપનું સરળ રીતે વર્ણન કરવા પ્રયાસ કરવો એ
 એટલું જ અધિકૃત તથા લેખની મૂળ મર્યાદામાં અસભ્ય વૃદ્ધિ
 કરવા જેવું લેખકને જણાયું. પાઠીપના ઉપયોગથી આ કઠિનતા
 જોટલી ઓછી થઈ શકે તેટલી કરવા ખનતો પ્રયત્ન કર્યો છે.*

* આ આટલિમાં આવી પાઠીપ જિનજરો મલી રહ કને છે. (સ.)

તુલના 'ના વિભાગમાં સમાવણા વિષયો ફલ્તે ફળુ આ સિદ્ધાન્તો દષ્ટિ સમક્ષ રાખ્યા છે, અને ઉપર કહેલા ઉદ્દેશોની ગળણીથી ગળી લઈને સ્વીકાર્યો છે. સમાજ, રાજ્ય, ધર્મ, દેગલખી, વગેરે માટે ગોવર્ધનરામના આ અભિપ્રાયો દતા તે વિશે ઘણાને તીવ્ર જિજ્ઞાસા થતી હતી. એ જિજ્ઞાસાનું તથા એ અભિપ્રાયોનું ગૌરવ ઘટાડવાના હેતુથી નહિ, પરંતુ તેમાં વિસ્તારથી ઊતરવા જતાં લેખનું મૂળ સ્વરૂપ કદાચ —વિકૃત થાય એમ લગવાથી 'પ્રકીર્ણ'ના પ્રકરણ (પૃ. ૨૭૦-૨૮૪)માં તેને જે સ્થાન આપ્યું છે તેથી વિશેષ આપણું ઊચિત જણાયું નથી.

'તુલના' શબ્દનો લેખકે જે અર્થમાં પ્રયોગ કર્યો છે તે સ્પષ્ટ કરવાની જરા જરૂર છે. એ શબ્દના એ અર્થ થઈ શકે છે. પહેલો અર્થ 'સરખામણી' 'બરાબરી' વગેરે જેવો થાય. બીજો અર્થ, માપણી, તોલ જેવો થાય. આ લેખમાં તેનો બીજો અર્થ જ ઉપયોગમાં લાંબો છે તેનો અંગ્રેજી પર્વાવ 'Estimate' છે. અંગ્રેજી જીવનકથાઓમાં 'Life and Estimate of ..' એવી રીતે જે પ્રયોગ થાય છે તે અર્થમાં 'જીવનકથા અને તુલના'નો પ્રયોગ છે. પ્રથમ અર્થ પ્રમાણે તો બીજા મોઠા માણુમેની સાથે ગોવર્ધનરામની સરખામણી કરવાની હોત. દાખલા તરીકે, નવલકથાકારરૂપે એમને મૂલ્યવર્તા, ગુજરાતી કે અંગ્રેજી કે સંસ્કૃત કથાકારોની તુલનામાં ગોવર્ધનરામ કથાકારરૂપે કેવા હતા, તે જોવાનું થાત. અહીં એ તો સાપેક્ષ તુલનાનો પદ્ધતિ સ્વીકારી નથી. પરંતુ નિરપેક્ષ રીતે નાવલકથાકારરૂપે ગોવર્ધનરામના લાક્ષણિક ગુણોત્તેય કથા હતા તેટલાનું જ અવલોકન કર્યું છે.

જનસામાન્યને માટે લખાવવા લેખોમાં એ વસ્તુની ખાસ જરૂર છે. પહેલી વસ્તુ એ કે વાંચનાર સમજી શકે એવો સહેલો રીતે તે લખાવી જોઈએ, અને બીજી એ કે વાંચનાર ખરીદી શકે એવી મોઢી કામને તે વેચાવા જોઈએ. પહેલી સંબંધી ઉપર લખાઈ ચૂક્યું છે. બીજી સંબંધી લખવાનું બાકી છે, અને તે એ કે, 'સમાજોત્સવ' પત્ર સાથે શ્રીયુત ગોવર્ધનરામનો ગાઠ સંબંધ હોવાથી, તે પત્રના આહવાને 'ગોવર્ધન-સ્મારકમાલા'નો આ ત્રીજો મહુકો પણ ઉપહારરૂપે આપવાની વ્યવસ્થા થઈ છે, અને આહક ન હોય તેવા મનુષ્યોને લગભગ પસંદર ભાવે આપવાનો કસાવ થયો છે અને પજાયો છે.

આ લેખના આશય તથા સામાન્ય પ્રકાર વિશે આટલું જાણવાવું
પર્યાપ્ત ગણી, એક જીવનકથારૂપે તેનું સ્વરૂપ દેવા પ્રકારનું છે અને
તે મટે ક્યાં ધોરણે લેખકે સ્વીકાર્યું છે તે હવે સંક્ષેપમાં દર્શાવીશું.

જીવનકથા કે જીવનચરિત્રની રચનાના જે જે નિયમો છે તે તે
સર્વ નિયમોના આધારરૂપ મહાનિયમ તો એ જ હોઈ શકે કે ચરિત્ર-
લેખકે નાયકની તાદશ્ય પ્રતિમા પોતાના લેખમાં ખટી કરવી. એક
કુદળ ચિત્રકાર પોતાના કેનવાસ ઉપર એવી આગેદખી ઇળી ઉતારે છે
કે ઇળીમાં રહેલો મનુષ્ય જાણે જીવતો જ હોય એમ જોનારને
આત્માસ થાય છે. તેને ઓળખનાર મનુષ્યને, ઇળી જોતાં, એમ જ
લાગે છે કે, આ તે પેલો મનુષ્ય સાક્ષાત્ અહીં વિરાજે છે કે શું ?
અને તેને ન ઓળખનારને એની પ્રતિમા - જીવરહિત હોવા છતાં -
એવી તાદશ્ય લાગે છે કે જાણે જીવતી આકૃતિ જ જોઈ હોય એમ
તેના મન ઉપર સંસ્કાર પડે છે. અરે, એટલું જ નહિ, પણ કેટલાક
પૂતળાં બનાવનારાઓ એવી શ્રેષ્ઠ કલાથી પૂતળાં ધરે છે કે તે જાણે
હમણાં બોલશે કે દાલશે એટલે સુધી જોનારને શ્રમ થાય છે. આથી
શ્રેષ્ઠ તાદશ્યતા ચિત્રમાં, ફોટોગ્રાફમાં કે, વિશેષ રચૂલ, મૂર્તિરચનામાં
ધણી વાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જીવનકથાકારનાં કલા ને કર્તાવ્ય ખણ
આવા પ્રકારનાં છે. તેનાં સાધન, અલબત્ત, વિશેષ સૂક્ષ્મશક્તિવાળાં
છે. પરંતુ તેની કૃતિ તો તત્ત્વતઃ સજ્જચિત્ર જ છે. પોતાના નાયકને
કેમ વધારે સુંદર બનાવવો તથા કેમ ઓછા દોષવાળો દેખાડવો એ
એને જોવાનું નથી. એનું મુખ્ય કર્તાવ્ય તો એ જ છે કે નાયકનું સત્ય
સ્વરૂપ શું છે તે અને તેટલી સંપૂર્ણતાથી સમજવું અને અને તેટલી
કુદળતાથી કાગળ ઉપર દિતારવું. નાયકના ચરિત્રનું સત્ત્વ, સ્વાભાવિક
અને તાદશ્ય નિરૂપણ કરવામાં આ ચિત્રની ઉત્કૃષ્ટતા અને સુંદરતા રહેલી
છે, - નાયકને સર્વ ગુણોથી અસત્ય રીતે સંપૂર્ણ બનાવવામાં નહિ.

જીવનચરિત્રની લેખનપદ્ધતિના આ મુખ્ય સિદ્ધાન્તને માન્ય
કર્મોથી, બીજા બે સિદ્ધાન્તોનું પાલન આવશ્યક બને છે : ૧. નાયકના
સદ્ગુણોની અત્યુક્તિ તથા દુર્ગુણોની અનુક્તિથી દૂર રહી, ઉભયની સત્ય
ગુણના કરવી, અને ૨. નાયકની " personality " સ્ફુટતાથી
પ્રકાશમાં આણવી.

૧. કેટલાક લેખકો, જાણે અજાણ્યે, આ પહેલા નિયમનો ભંગ

કરી એવી રીતે જીવનચરિત્ર લખે છે કે નીતિશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા સર્વ સદ્ગુણો જાણે નાયકમાં લરાઈ ગયા હોય એમ વાચકના ચિત્ત ઉપર સંસ્કાર પડે છે. નાયકમાં આવી રીતે ઈશ્વરત્વનો આરોપ કરતાં તેઓ વીસરી જાય છે કે સંપૂર્ણતા એ મનુષ્યને લલાટે લખેલી વસ્તુ નથી, અને મહત્તા તથા સંપૂર્ણતા એ બે વચ્ચે ધણું તથા ઓળંગી ન શકાય તેવું અન્તર છે. કોઈનેય દુઃખ લાગે નહિ તથા કોઈનું જે ખોટું દેખાય નહિ એવા હેતુથી, નાયકની તથા તેના સંબંધમાં આવેલાં મનુષ્યોની નિર્મલતાને ઢાકી દઈ, બધું ચિત્ર સુવર્ણરંગી આલેખવું, એ કોઈ રીતે અધરું કામ નથી. પરંતુ તે માર્ગ સ્વીકારતાં સત્યનો નાશ જ થાય છે, જીવનકથાકાર પોતાના કર્તવ્યમાંથી શ્રેષ્ઠ થાય છે, અને જીવનકથા નીરસ તથા શ્રમજનક બને છે. આવી રીતે કોઈની અતિક્રમણ વૃત્તિઓને આઘાત કરવાના ભયથી કેવળ એકપક્ષી ચિત્ર આલેખવું, તે કરતાં તે બહેનર છે કે એ જીવનચરિત્ર સમૂળ્યું લખવું જ નહિ. પણ એક વાર તે હાથમાં લીધું એટલે પગી લેખકનો ધર્મ તેા એ જ છે કે નાયકને લગતી કોઈપણ મહત્ત્વની હકીકત પોતાના નાણુક ત્રાજવાની બહાર રહી જાય નહિ, અને આવી દરેકદરેક વીગતનો બરાબર હિસાબ લેવાય—પછી તે વીગત ગુણરૂપ નીવડે કે દોષરૂપ નીવડે. આ વિષે ટોમસ કાર્લોઈલિના જે વચનો પ્રસ્તાવનાની શરૂઆતમાં ઉતાર્યાં છે તે બહુ મનનીય છે.

આ સિદ્ધાન્તનું પાલન શ્રીયુત ગોવર્ધનરામની બાબતમાં તેા ખાસ આવશ્યક છે કેમ કે એમનું પોતાનું ચરિત્ર એવું ઉદાત્ત તથા પવિત્ર હતું કે તેમના સંબંધી કોઈ વાત ઢાંકવી પડે અથવા પ્રકટ કરતાં શરમાવું પડે એવું નથી. સભ્યતા, પ્રશ્રય, વિનય, ચાતુર્ય, કુનેદ ઇત્યાદિ પ્રભાના ઉચ્ચ વર્ગમાં વસતા કુલીન ગુણો ગોવર્ધનરામમાં કોઈ રીતે ગેરહાજર ન હતા, પરંતુ આ ગુણો એમની સત્ય ઉપરની પ્રીતિને તથા નિઃપ્રયત્ન પ્રકૃતિને કોઈ રીતે પ્રચ્છન કરી શક્યા નથી. એટલા માટે એ ખાસ ઉચિત છે કે એમના જીવનની નિરીક્ષા તદ્દન પક્ષપાતરહિત થાય. એમના જીવનના કેટલાક વિશેષ ખાનગી પ્રસંગો આ લેખમાં લઈ શકાયા નથી, તેનું કારણ એ નથી કે તે જાહેર કરવા જતાં ગોવર્ધનરામનું કોઈ ખોટું દેખાય. એ પ્રસંગો તેા જિલટા એમના ચારિત્ર્યની શુદ્ધતા ઉપર સમર્થ પ્રકાશ નાખે છે। પણ તે પ્રસંગો

સાથે જોડાયલાં અન્ય મનુષ્યોને તથા તેમનાં સંબંધીઓને ક્ષોભ કે ત્રાસ આપવો એ અત્યારે નિરર્થક છે. તેમ આ સક્ષિપ્ત જીવનકથા હોવાથી તેમાં સામાન્ય પ્રકારની દકીકતો જ આવી શકે, બધી ઝીણી ઝીણી વીગતો નહિ. ખાકી, એ સત્ય તો સર્વમાન્ય છે કે 'જે પ્રયત્નોનાં અન્તઃકરણ અને ચરિત્ર બેધકક ઉધારાં મૂકી શકાય, જેમને કાંઈ પણ કાદવ લાગ્યો દરો તો તે ધોઈ નાંખવા અને વધારે સ્વચ્છ રહેવા માટે તેમણે કરેલા મદાપ્રયાસની કીર્તિ ગાતાં અન્તે વિજય જ વર્ણવવાનો છે, એવાઓની જીવનકથા સાધુકીર્તન જેવી છે, અને તે લખવા પામનારને આનન્દનું કારણ છે.' ગોવર્ધનરામનું ચરિત્ર જોનાર કોણ એમ નહિ કહે કે રા. રા. નવવરામ સંબંધી આ વાક્ય લખતાં ગોવર્ધનરામે એવું લખી દીધું છે જે એમને પોતાને પણ પૂરેપૂરી રીતે લાગુ પડે ?

૨. અંગ્રેજીમાં મદાન માણુઓનું મૂલ્યાંકન કરતાં બે શબ્દો વપરાય છે. તેમનું 'Work' અને તેમની 'Personality.' 'Work' એટલે તેમણે પોતાના જીવનમા જે મહાકાર્ય કર્યું હોય તે. આ મહાકાર્ય એમની મહત્તાને પ્રકટ કરે છે. જગતના ઇતિહાસના અમર પૃષ્ઠો ઉપર ચિર જીવ અક્ષરે તે મુદ્રિત થાય છે અને ભવિષ્યની સર્વ પ્રજા મુખ્યત્વે એ મહાકાર્યથી એમની સ્મૃતિ સાચવી શકે છે. આ મહાકાર્ય જ એમની પ્રતાપી કીર્તિનો ખરો સ્મરણસ્તબ છે, અને એ સ્મરણસ્તબને રાખનાર તથા તેનું રક્ષણ કરનાર ઇતિહાસ છે. 'Personality' શબ્દથી તે પુષ્કોની પ્રકૃતિ, એમની ટેવ તથા 'ગીતભાનનું' સમગ્ર પુદ્ગલ, હમેશા નાનામોટા પ્રસંગોએ અચૂક દષ્ટિએ પડતા એમના નાનામોટા ગુણોનો સમૂહ, વગેરે તદ્દન અગત-Personal-વિશિષ્ટ તથા માનુષિક ગુણોનો સમુદાય સૂચિત થાય છે. 'Personality' એમને અન્ય નાના તથા મોટા માણુઓથી લુદા પાડે છે. એક જ ક્ષેત્રમા એકસરણું પરાક્રમ કરનારાઓ 'Personality' ના બળથી જ અન્યોન્યથી ઝોળખી શકાય છે. સામાન્ય રીતે, ઇતિહાસ આ 'Personality' ની નોંધ રાખતો નથી. જોકે તેઓના મહાકાર્યથી જ તેઓની 'Personality' આકર્ષક બને છે, છતાં તે 'Personality' તેમના સમાગમમા આવેલા તથા અન્ય સમકાલીન મનુષ્યોના હૃદય ઉપર જ દદરપે મુદ્રિત થાય છે, અને જો આ મનુષ્યો

પોતાના મન પર પડેલી મુદ્દાઓનું પત્ર ઉપર સ્થાયીરૂપમાં સ્થાનાન્તર કરતા ચૂકે છે, તો તે 'Personality' ધીમે ધીમે ઝાંખી અસ્પષ્ટ થઈ, અપૂર્ણ, અને અસત્ય રૂપે પથ, લવિષ્યના ગિરામુઓ સમીપ રહે છે જેમની અદ્ભુત કૃતિ જગત અતિ પૂન્યભાવથી વન્દે છે, પરંતુ જેઓના જીવન, પ્રકૃતિ વગેરે મબન્ધી કેટલાક તર્ક-તરગોયાં વધારે નિશ્ચાસપાત્ર સામગ્રી ભાગે જ મગે છે, એનું ધણાં મહાન માણસો વિગે પથ બન્ધું છે

મહાન પુરુષોના મહાન જીવનકાર્યની સાથે તેમની 'Personality'નું વાસ્તવિક આલેખન ડરવું એ જીવનચરિત્રનું કર્તવ્ય છે એ આલેખન જેમ કર્તવ્યરૂપ છે તેમ તે અતિ નસદાયક તથા જ્ઞાનપ્રદ છે સિન્દુ મુસનગીન વગેરે પોતાની પ્રજ્ઞના સર્વ વર્ગ તરફ સમાનદષ્ટિ, સર્વ ધર્મ તરફ સહિષ્ણુતા, અને દદ, કુશલ તથા કૃપાવન્ત અનુશાસન - એ ત્રણ પ્રયત્ન સ્તલા ઉપર, મુગનાઈ શહેનશાહીને મહાન અકબર ખાદશાહે રિથર કરી, અને પોતાની પ્રજ્ઞનું સપૂર્ણ એકથ કરવા પ્રયત્ન કર્યો, એ એનું મહાકાર્ય ઇતિહાસ દ્વારા સર્વને વિદિત છે જ પરંતુ એટલું જ આપણે જાણ્યું હોત અને તેટલા જ જ્ઞાનથી તે મહાન શહેનશાહ પ્રતિ આપણે જે માનભરી દષ્ટિ કરતા હોત તેના કરતા હવે—જ્યારે અણુવ ક્રમ આદિએ, તે મહાન નૃપનિની ધીરતા, કૃપાનુતા, દહતા, ઉદારતા, સૌમ્ય મધુરતા, પ્રજ્ઞ દિતની તીવ્ર ચિન્તા, સર્વ નિઘામા જાંડી આસક્તિ, રિઘા તથા ધર્મની મહાન ચર્ચાઓ, દત્તાદિ જે લક્ષણો તથા લક્ષણસૂચક પ્રસંગો પ્રસ્ટ કર્યા છે, તે જાણ્યા પછી—મહાન અકબરની પરાક્રમી મૂર્તિ કેટલી વિશેષ ગૌરવયુક્ત, આદરયોગ્ય તથા ચિત્તાકર્ષક લાગે છે !

આવી જીવન મૂર્તિઓ જ હૃદયમાં ઉત્સાહ પ્રેરી હૃદયને પુરુષાર્થપ્રેમી બનાવે છે જીવનચરિત્રમાં આવું જીવમય ચિત્ર ઉતારવા માટે, નાયકના સ્વભાવની સારીનરસી તથા વિચિત્ર સર્વ હકીકત, એનું ગૃહજીવન, એનું કુટુંબજીવન, એના ધધાસંબન્ધી વોગત, વગેરે, જે એના સમાગમમાં આવનાર સારી પેઠે અનુભવે તથા જુએ, તે સામગ્રનેા છટથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ આવી માનુસિક તથા લાક્ષણિક હકીકતને આપણા ધણા મનુષ્યો લાઘવયુક્ત તથા જીવનચરિત્રની ગભીરતામાં જીનતાકારક માને છે ખરે, નાયકના જીવનકાર્યની

અવેક્ષાએ તો આ સામગ્રી ઓહા ગૌરવરાણી તથા ઓછી ગંભીરતાવાળી છે જ. પરંતુ તેથી તેની ઉપયોગિતા ઠાઈ રીતે ઓછી થતી નથી. નામકની તાદશ છવિ તે સામગ્રી વિના કદી આલેખી શકાતી નથી અને કામેવ જીવનચરિત્રકારના દસ્તમાં, આ નજીરી દેખાતી બીનાઓ, મર્મગામી ઉપદેશનું તથા હૃદયને હનનવારી નાખે તેવા ઉચ્ચ રસનું આલ્પ ધર્ષ પડે છે. આ કલામાં અગ્રેજ જીવનકથાકારોએ અદ્ભુત નિપુણતા સંપાદિત કરી છે; અને અમુક અંશે નવલકથાનાં પાત્રોની પેઠે, પરંતુ સત્યનું ઉત્સાહન કર્યા વિના, નામકનું સ્વરૂપ તાદશતાથી સજીવન કરવાની આ કલાથી, અગ્રેજ જીવનકથાનું સાહિત્ય, અનેક પ્રકારના મનુષ્યોને, પરમ આનન્દ તથા દૃષ્ટિ આપનાર થયું છે.

પણ આપણા દેશમાં, આપણા જીવનની વર્તમાન રચનામાં, આવી અંગત સૂક્ષ્મ હકીકતોના નિરીક્ષણ માટે બહુ થોડો અવકાશ છે. છતાં તેવા નિરીક્ષણ તથા આલેખનની ઉપયોગિતાની કદર યથાથી તે અવકાશ ધીમે ધીમે વધશે, એમ પણ આંદો રાખી શકાય. સદ્ભાગ્યે ગોવર્ધનરામ સંબંધી આવા પ્રકારની ધણી સામગ્રી અપ્રાપ્ય નથી.

જીવનચરિત્રના સ્વરૂપ સંબંધી બીજી એક વાત માદ રાખવા જેવી છે. જે જીવનચરિત્ર નીતિને પોષક ન હોય, અર્થાત્ જે વાચકના હૃદયના મહિન ભાવોને નિર્મળ કરી ઉચ્ચ ભાવને ઉત્તેજિત કરે નહિ અથવા તો મહાન પ્રતિભાતું પ્રતિબિમ્બ બતાવી વાચકની શક્તિઓને વિકસાવે નહિ, અથવા તો વ્યવહારમાં ઉપયોગી ધર્ષ શકે તેવું પણ ઠાઈ માન આપી શકે નહિ, તે જીવનચરિત્ર વંચાય કે ન વંચાય, તેણે સર્વથા સરખું જ છે. તેમ એ પણ એટલું જ અગત્યનું છે કે જીવનચરિત્ર એ ઠાઈ રીતે નીતિશાસ્ત્રનો નિબંધ નથી. સ્થળે સ્થળે પ્રસ્તુત-અપ્રસ્તુત વિચારો વિના, લાંબા નીતિના નિબંધોના ભેખક ઊતરી પડે એ જીવનચરિત્રના શુદ્ધ સ્વરૂપ તથા રસ પરત્વે સખ્તમા સખ્ત પ્રહાર કરવા ખરોખર છે. તે જ પ્રમાણે તેથી વિપરીત દ્રષ્ટિમા ઊતરી નહિ, ચરિત્રને અનેક પીચતો-હકીકતો-બનાવો તથા પ્રસંગોનું સંધાન વિનાનું શુદ્ધ નીરસ દ્વિતર બનાવી દેવું એ પણ કલા તથા કર્તવ્ય ઉભયને પૂર્ણ

તે વિખાતક છે. પ્રસંગોનો મર્મ દર્શાવવો એ જીવનકથાકારનું કર્તવ્ય છે, અને તે કાર્ય ઉચિત રચાને વિતાહાર વચનોથી વધુ સારી રીતે સિદ્ધ થાય છે.

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામની જ્ઞા સક્ષિપ્ત જ્ઞાનકથા તથા તુમના તૈયાર કરવામા લેખકના જે જે આશયો હતા તથા જે જે સિદ્ધાન્તોનો આશ્રય એણે લીધો છે, તે સક્ષેપમા આ પ્રકારના હતા તે આશયો તથા સિદ્ધાન્તોની પરીક્ષા, તેમ જ તેનું પાલન આ લેખમા કેટલે સુધી થઈ શકે તથા કેટલે સુધી થયું છે તેનો વિચાર, એ ઉભય સદસદ્વિવેક યુક્ત મુજ વાચનખર્ચને સોંપવું ઉચિત છે. નિરોધમા કાઈ કહેવા જેવું હોય તો અગ્રેજ ધ્વિ પોપે એક ધણુ સત્ય વચન લખ્યું છે 'He who expects to see perfection wants to see something that never was before and never shall be in the future' અર્થાત્ 'જે મનુષ્ય સંપૂર્ણતા જોવા માગે છે તે એવું જોવા ઇચ્છે છે જે પહેલા કદી થયું નથી ને આગળ ઉપર કદી થવાનું નથી' અર્થાત્ જે આશ્રયક્રમમા પેકે સર્વદા અસંભવિત તથા અશક્ય છે આ વચન આ લેખના નામક શ્રીયુત ગોવર્ધનરામના સબન્ધમા પણ સત્ય છે અને તેથી વિશેષ સત્ય પ્રગટ લેખના સબન્ધમા જી શ્રીયુત ગોવર્ધનરામમા જેટલી અપૂર્ણતા હતી તેથી પણ નિરોધ અપૂર્ણતાઓ એમની આ લખુ જ્ઞાનકથામા છે એ વાત આ લેખક વીસગી શકે એમ નથી.

અન્તમા, આ લેખની સામગ્રી તથા સહાયકો સબધી મે વચન ઉચિત છે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ધણે જાગે 'વસન્ત' અને 'સમાલોચક' પત્રોના ગોવર્ધન રમારક અકોમાથી સામગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે વળી ગોવર્ધનરામ પોતે પોતાના જ્ઞાનની જે સામગ્રી રચી ગયા છે તે બે પ્રકારની છે એક પ્રકારની, એમની ગપરીઓ, રકેપ શુદ્ધ, વગેરે નોંધોમાં અલ્પતનિખિન છે તે ધર્મી વિમ્બૂત તથા મહત્વની છે અલ્પ સમયમા તે બધી તપાસી જવી એ અશક્ય હતું, અને આ સક્ષિપ્ત લેખને માટે તેમ મરનું બહુ આવશ્યક પણ નહોતું તેથી તેમાના કેટલાક અગત્યના જાગોની જ સદ્રાપના લેવામા આવી છે અને ઉપયોગી પ્રકાર નાખે તેરા અવતરણુ પણ રથને રથને કરવામા આ-યા જીવ પ્રકારની સામગ્રી ગોવર્ધનરામની સાથેના અજન સદવાસમા તથા એમની વાતચીતમા જળમર્ષ રહી છે ગોવર્ધનરામને આમેય વાત કરવાનો ધણે શોખ હતો, અને તેમા, પોતાના જ્ઞાનમા અનેવા તથા પોતે જોયેલા પ્રસંગો તો તે વાર વાર

શબ્દો રસથી કહેના. ગણનાવડો રનેદાણ સ્વભાવ અને છટપી વાત કરવાની ટેવ, એ બંનેને ધીમે એમના હૃદયની તથા ગ્રહાવની ધંસી દકીકતો ધણા મનુષ્યોના ગળગુલામાં આવતી. શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ સાથેના પોતાના નિકટ સમપણને લીધે, લેખકને તો આ લાભ સારો પેઠે મળ્યો છે, અને તેનો વયોચિત ઉપયોગ આ લેખમાં કર્યો છે. આ સિવાય ગોવર્ધનરામનાં ખીલ્લાં સંબંધીઓ તથા સમાજમમાં આવનાર મનુષ્યોમાંથી કેટલાકોએ બહુ ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડી છે.

આપી રીતે આ પુસ્તકની રચનામાં અનેક સન્નતો લિખ લિખ રીતે ઉપકારી થયા છે, અને તે સૌનો પ્રથમ્ પ્રથમ્ ઉદ્દેશ્ય કરવાને બદલે તેઓની સદાચના લેખક આભારસરિત રસીકારે છે. પરંતુ આ સર્વ સદાયકામાં એ મનુષ્ય એવા છે જેઓની મદદનું મૂલ્ય ઠાઈ રીતે આંધી શકાય એમ નથી અને જેમને વિશે સહેજ વિસ્તારથી લખવું અશક્ય નથી.

તેમાં પ્રથમ, આ લેખના પ્રકાશક, ગોવર્ધનરામના અનુજ રા. રા. નરદરિરામ છે, જેમની ઇચ્છા વિના આ લેખને જન્મ પણ થયો હોત નહિ. એમના સંબંધી આવી વિશેષ લખવું એ એમના વિનય-શીલ હૃદયમાં સખ્ત કચરાટ ઉત્પન્ન કરના જેવું છે, તે બાલ્યુવા છતાં શુદ્ધ ન્યાયને ખાતર તે વેડીલેવાની જરૂર પડે છે. પોતાના જ્યેષ્ઠ બાલા પ્રતિ જે અગ્રાધ પૂજ્યભાવ એમના હૃદયમાં વમે છે તે એમના સદ-વાસમાં આવનાર સર્વને આગ્રહનું કાગ્જ ઘઈ પડે છે. આ શુદ્ધ બ્રાહ્મકિત, જે ગોવર્ધનરામના અસાન પહેલા, ઉભવના વ્યવહારમાં પ્રકટ થતી હતી, તે હવે ધીમે ધીમે ગોવર્ધનરામના મદતકાર્યનું અભિ-નન આપણી પ્રજા પાસે કરાવવાની ઇચ્છાનું સ્વરૂપ ધારણ કરી, સારિલપ્રદેશમાં પ્રગસત્વાર કરવા મડી છે. એકલે કાથે પ્રકટ કરેલો પેણાત્રણસો પાનાનો સમારક અંક, ગોવર્ધનરામના આચાર-સૂત્રો (અગ્રેજી), રા. દયારામ ગિરુમલ સાથેના પત્રવ્યવહાર અને આ હૃદયનકથા - એ સર્વ પ્રકટ થવાં તે એ જ આગ્રહર વિનાના કક્ષિતિઆવનું પરિણામ છે ઈશ્વરેજ તો, 'ગોવર્ધનસમારકમાલા' આ વિશેષ મહુકા ઉમેરવાના એમના અભિવાપ સિદ્ધ થશે પ્રસ્તુત લેખ માટે એમણે ઘણી અગત્યની દકીકત પૂરી પાડી છે, મુદ્રાકિત થના પહેલાં સમગ્ર લેખ સદાથી વાચી ચૂક્યા છે, અને લેખને ઝાણી કીમતે વેચવાની લેખકની યોગ્યતાને, દ્રવ્યની હાનિ વેડીને પણ, સંમતિ આપી છે.

ખીનું નામ આ લેખકના પરમ પ્રિય મિત્ર રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાનું છે. આ સહૃદય સ્નેહીએ આ લેખને જે સલાયતા આપી છે તે સદાયતા, તેની પાછળ રહેના તેના પ્રેરક સ્નેહ તથા ઉદ્દાગતાને પૂર્ણ રીતે અનુરૂપ છે. ઓયુત ગોવર્ધનરામના નિવૃત્તિસમયમાં, એમનો જે દીર્ઘ તથા પરિત્ર સદવાસ ભોગ ત્યા અને એમના હૃદયકથનનું સારિત્રક ને શ્રદ્ધેય આલમ્બન બનવા, આ સન્મિત્ર ભાવ્યશાસ્ત્રી થયા છે, તેને ધરો સાલ, જેમ મિત્રશારથી તેમ આ ઉદાત્ત કાર્યમાં બને તેટલા સલાયબૂન થવાની શુદ્ધ આર્ઙ્ગક્ષાથી પણ, આ લેખકને આપ્યો છે. અરે, એટલું જ નહિ પણ, આ ઉત્તમ આશાપત્ની પ્રેરણા એમને એટલી બત્રવાન હતી કે આ છાનકથાની રચનામાં, પ્રધાન વિષયથી માટીને તે નાનામાં નાની વાગત સુગીતી નાનીમોટી ધર્મી-ખરી બામનો સંબંધી એમણે તીવ્ર કાળજી રાખી છે, અને તે રિતે સલાહ તથા સૂચનાઓ મેજરરામાં લેખકને તે શ્રદ્ધેય આશ્રમરૂપ થયા છે. ગોવર્ધનરામ સંબંધી એમનું જ્ઞાન લેખકને જેટલું ઉપરોગી થયું છે - અને તે જેટલું થયું છે તે માપી શકું કહીને છે - તેના કરતા પણ વિશેષ ઉપરોગી, આ સુકહની ઉચ્ચ રસિકતા, ઉન્નૃષ્ટ નિવેકશકિત (Judgment) અને ઉદાત્ત પ્રોત્સાહન થયાં છે. ખરેખર, એ અનુક્રિત નથી જ કે એમની ઉદાર સલાયતા વિના આ લેખ આ સ્વરૂપમાં બાગે પ્રકટ થયો હોત પહેલા એ ગિનરખું પોતે આ લેખ લખવાના હતા*—તેને તે આથી ધરો જ નાનો હતો— અને પછીથી જ આ લેખકને આ કાર્ય સોંપાયું, એનું સમરણ કરતાં, એમણે નિઃસંકાય આપેની આ અમૂલ્ય સલાયતા, લેખકના હૃદયમાંથી આભાર તથા ધન્યવાદ જ વર્ષાવે છે.

મુંબઈ, ગિરનામ

સવત્ ૧૯૬૬ ના અષ્ટમી વદિ ૧૨

કાન્તિલાલ છાનલાલ પંડ્યા

* એમ તેા, આવા ટવનચત્રિત્ર માટે આ પૂર્વે પણ યાજના થઈ હતી ને ગોવર્ધનરામની અનિચ્છા થતા અન્ય વિદ્વાનોની હયાથી આ કાર્ય શી નાસિદવાન હિન્દિયાને સોંપાયું હતું ને 'સમયોચિત'માં કમલા પ્રવટ યાગરુ હતું. નાસિદવાન, આનંદચંદ્ર મુવ, મજિસાકર સ્તનજ બહુ વધા અન્ય એક મુજબની મણીને પણ આ કાર્ય સોંપવાને અમુકાર ગોવર્ધનરામને આરંધેા. શુભો એમની શ્રેષ્ઠગ્રંથો વા. ડા. ૫૩, ૫૪, ૫૫ ને ૫૬.

(સપાદક) *

સંપાદકીય

‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’ ઈ. ૧૯૧૦માં પહેલી વાર પ્રગટ થયું ત્યારે ગુજરાતમાં સારો આવકાર પામ્યું હતું. આજે પણ ગોવર્ધનરામના એકમાત્ર શુભચરિત્ર તરીકે એનું મહત્ત્વ અનલપ છે. પણ અભાસકળ દરમિયાન રવ. કાન્તલાઈએ આ શુભચરિત્ર બપુ તેથી દેહલીક મયાંદાઓ રવીકારીને જ એમને આ કાર્ય કર્યું પામ્યું. શુભચરિત્ર ધણુ દેહુ જ લખવાનું હતું, એટલે વિસ્તાર ટાળવા માટે, તત્કાલ (ઈ. ૧૯૦૭થી ઈ. ૧૯૧૦ના અરસામાં) ઉપવચ્ચ કે ઉપવચ્ચ ધણી સામગ્રી એમને લાભારીથી જતી કરવી પડી આથી ગોવર્ધનરામની અપ્રગટ ‘રકેખજીક નો ઉપયોગ એ નિગતે ન કરી શક્યા. જાન્યુઆરી ૧૮૮૫થી (પ્રગટ ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૮થી) નવેમ્બર ૧૯૦૬ સુધાની સુરેખ નોધ એમાં મળે છે ને ગોવર્ધનરામના આતરશુભચરિત્ર અતિ ઉપયોગી આલેખની ગુરુ સારે છે વળી એ સમયે જમનો મેળાપ શુભચરિત્ર માટે ખૂબ ઉપકારક નીવડ્યો હોત, તેની વ્યક્તિએનો સ પકં પણ - પુસ્તકના કદની મયાંદાને લીધે - આ શુભચરિત્રકાર બહુ સાધી ન શક્યા સહગતે જણાવ્યું છે તેમ, આ પછી આજની ગુજરાત વિદ્યાલય દ્વારા ગોવર્ધનરામનું વિસ્તૃત શુભચરિત્ર લખવા સ્વ રમણલાઈની સહકાર તરફથી એમને સમયસર સૂચન થયેલું પણ એમની ઈચ્છા પ્રાપ્ત સધળી સાધનસામગ્રીનું પુનરીક્ષણ કરી, બહુ તોળાવાતપારખા પછી જ વિસ્તૃત શુભચરિત્ર લખવાની હતી આ કાર્ય ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ઉપરાત ગોવર્ધનરામની તમામ પ્રગટ-અપ્રગટ કૃતિઓના કોઈ સમર્થ અભાસી હાથમાં લે તે વધુ હૃદ્ય, એમ સહગત માનતા હતા તેમ છતાં એમણે આ દિશામાં આરંભ કરવા તેમ જ કૌટુંબિક જિવાસાથી ગોવર્ધનરામની ‘રકેખજીક’ મેળવવા સતત પ્રયત્ન કરેલા, પણ આમાં રહે રહે એ એટલું સરળ ન બન્યું શી. જળવ તરામ ઠાકેર પાસે આ

સામગ્રી ધણા દશકા સુધી પડી જ ગઈ હતી. ઉત્તરાનુચ્યામાં, નિવૃત્ત થયે પછી, કાન્તિસાઈને આ રોકેપથુનું સપાદન કૃપાવતુ પ્રાપ્ત થયું. એથી હવનચરિત્રનું સમ્પૂર્ણ સ્વપાનુ તેા ખોલ લાયું જ પથુ રોકેપથુનું પ્રકાશન એવું તેા દુર્ઘટ કાર્યું હતું કે જ્ને તત્કાલ તે ન થયું હોત તેા એ કીમતી સામગ્રી કદાચ કાલગ્રસ્ત બની જતી પાણિામે તબિયત નબળી પડતી હોવા જા, આઝાથી ખાર આજ્યા પડી એમણે એમની બધી શક્તિ એકાગ્રનાથી રોકેપથુકના પ્રકાશનમાં, એની શુભ વાચના તેમાર કરવામાં જ કેદિત કરી આ કારણે હવનચરિત્રની બાબતમાં એ આગળ ન વધી શમ્યા પથુ એમણે જે કઈ શરૂઆત કરેલી તેના પ્રતીકરૂપે ખીણ આટલિની - જોકે તે અધૂરી જ જણાય છે - પ્રગટાવના તથા એમણે નવેસરથી લખેના પહેલા એ પ્રકરણો અઢી પ્રગટ કરા છે ત્રીજું પ્રકરણ એમણે ફરી લખવા માટેનું, પથુ તે અધૂરું હોવાથી, મૂળ સાથે સાકળી લીધું છે

‘શ્રીમુત ગોવર્ધનગમ ॥ પ્રમશન વેળા સદ્ગતને ધણા અભિ નદનપત્રો મળેતા તેમાથી જે સૂચનરૂપ હતા તે એમણે જુદા તારવેલા છે શ્રી બળરાતરામ ઠાકોર, શ્રી કમળાચક્ર પ્રા નિવેદી તથા શ્રી ઐશિંદ્રાય વિ મહેતાએ આ હવનચરિત્રની ખીણ આજ્ઞિતિ અંગે વિરિધિ સૂચન કરેલા છે તદનુસાર જે દેગ્ધારા કાન્તિસાઈને યોગ્ય લાગ્યા હતા તે એમણે જ મ્માં હોત તેા કર્યા હોત એ ન કઈ શક્યુ એટલે આ હવનચરિત્ર એના અસન રૂપમાં, જેવું છે તેવું, એમના કર્તૃત્રની સ્મૃતિરૂપે પ્રગટ ક વુ યોગ્ય ગણ્યુ છે અન્યથા ઘુનતાનેા ભાગ જરા ટૂંકાવીને, એમાથી પુનરુક્તિ ટાળીને પ્રગુટ એમ થી પહેલા અ માજ સમારી લઈને આ હવનચરિત્ર વધુ સુશિષ્ટ બનાવી શકાયુ હોત સદ્ગતનીયે ક-જ એની હતી જ પથુ ‘હરિ કરે સો દેવ’

જતા આ રિચનિમા આ ખીણ આજ્ઞિતિ વેળાએ અર્ધી સદી બાદ ન્યા વાકચરચના કે શબ્દ રચના બદલની આરમ્ય લાગી છે ત્યા ત્યા તેમ કહ્યું છે તે ઉપરાંત કશુ કાઢી નાખ્યા વિના, ‘રોકેપથુ’ તથા ‘વસત’ ને ‘સમાનોમક ના આરક-અ કોને આધારે તેમ જ સદ્ગતની કાઈ નોધ પરથી, જરૂર જણાયું ત્યા ત્યા કેવોક પૂર્તિ કરી છે એ બધા ઉમેરા ફૂલ્ડીના પ્રતીકથી દર્શાવ્યા છે

પથુ જે મેગરના કાન્તિસાઈએ તથા એન એમ. નિપારી સિના સચાલક શ્રી સન્મુખલાલ પડયાએ અથા પ્રયત્નો કર્યા તે - લગભગ

નિયમિત લખાયેલી - ગોવર્ધનરામની ડાયરીઓ આજે ક્યાં દરી? આ ડાયરીઓનો ઉલ્લેખ ગોવર્ધનરામે એમની રકેપબુકના છેલ્લા વર્ષમાં તે અવારનવાર કર્યો છે. આ સંપાદકે સ્વ. શ્રી. રમણીયપ્રામ ગોંઠ્રિપાદી પાસે ફેલ્ડીક ડાયરીઓ નહિવાદમાં ઈ. ૧૯૪૭-૧૯૪૮ના અરસામાં જોઈ હતી. તેમાંની એક પાકા પૂરાની ડાયરીને તે મળ્યું હતું હતું હતું. જેથી કૃત્રી દેતાં ડાયરી ઊધડે કે બધ થાય. ગોવર્ધનરામે એમાં કોઈ નવી જ સિપિ ઉપગ્રહીને ફેલ્ડીક ગુપ્ત લખાણ ક્યું હતું. અરીસામાં જોવાથીયે કંઈક જ સ્પષ્ટ થતું. શ્રી. બલવંતરામ ડાહરે એ સિપિ ઉકળવા ધણી ઠાશિશ કરેલી ને નણ્યાર લીટીનું ગુજરાતી નીચે લખેલું છે ખરું; પણ એથી આગળ એ વધી શક્યા નહિ. આજે આ ડાયરીઓએ સુખમ નથી, તેમ ગોવર્ધનરામના પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં આવેલી, એમની પત્નીની પેઠીની વ્યક્તિઓ હવે ઝડપથી નિકળી ચલા લાગી છે. પરિણામે આજે પંચાવન વર્ષે ગોવર્ધનરામના વિસ્તૃત જીવનચરિત્રની અપેક્ષા તે વલુપૂરી જ છે!

- તેમ છતાં, ગોવર્ધનરામનું જે જીવનચરિત્ર, પહેલી આવૃત્તિ પછી, ઉક આજ સુધી અપ્રાપ્ય હતું તે હવે સુખમ થાય છે એ સુખકર છે. સ્વ. કાન્તિભાઈનું કદાચ એ જ એમને અતિ પ્રિય એવું તર્પણ હતું. આ નવી આવૃત્તિના પ્રકાશનમા ઊંડી સૂઝથી અનેશ રસ લેનાર, ગોવર્ધનરામના સાચા ભક્ત શ્રી. સન્મુખલાલ પંડ્યા પણ આજે નથી!... આ કાર્યમાં કાન્તિભાઈનાં પુત્રી-સૌ. રશ્મિબાલા તથા રમણીબાલાએ જે ચીવટ ને ચોકસાઈ દાખવ્યા છે તે ખરે જ અસાધારણ છે શ્રી. રામભાઈ બક્ષીએ તથા શ્રી લક્ષ્મીનારાયણ પંડ્યા ને શ્રી ચંદ્રશાન્ત યાજ્ઞિકે આ પુસ્તકના પુન.પ્રકાશનમા, આત્મીયતાથી ને પરિશ્રમપૂર્વક જે રસ લીધો છે તેનું મહત્વ પણ જરાયે ઓછું નથી એમનો સૌનો હાર્દિક આભાર માનું છું.

રાજકોટ
૩૦-૫-૬૫

ઉપેન્દ્ર છ. પંડ્યા

પંચાવન વર્ષ પછી

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને સમાજમાં નર્મદથી શરૂ થયેલા પશ્ચિમ-તરફી ઝોકને વાળી લઈ, પ્રજાની વિચારસરણીને તલરપર્શી પર્ગેપણા રૂપે ગોવર્ધનરામે જે સમતોલ અને સમન્વયશીલ નવો વળાંક આપ્યો તેના પરિણામે લેનિન માટે જેમ ટોરટોયે પૂર્વભૂમિકા સર્જી તેમ ગાંધીજી માટે, વધુ નહિ તેમજ ગુજરાત પૂરતી, ગોવર્ધનરામે વિચાર-જાગૃતિની પાશ્વરૂ રચી એમ કહીએ તો એ અત્યુક્તિ નહિ લેખામ.

ઈ. ૧૯૫૫માં એમની શતાબ્દી ગુજરાતે ગૌરવભેર ઊજવી ત્યારથી આ સર્જક અને તેમના સાહિત્ય પ્રત્યે જાણુ નવો રસ જાગ્યો છે. આ દાયકા દરમ્યાન 'સરસ્વતીચન્દ્ર'ના આઠેક દળર સેટ વેમાઈ ચુક્યા છે એ ધડીલર માન્યામા ન આવે એવી નક્કર તેટલી જ નિશ્ચિત દર્શકત છે.

પ્રા. વિધુપ્રસાદ ત્રિવેદીએ ગુજરાત યુનિવર્સિટીના ઉપક્રમે આપેલાં પાંચ મનનીય વ્યાખ્યાનો 'ગોવર્ધનરામ, સર્જક અને ચિંતક' તથા ડૉ રમણલાલ જોશીએ ડોક્ટરેટ માટે લખેલો મહાનિબંધ 'ગોવર્ધનરામ - એક અધ્યયન' એ સાહિત્યજગતમાં સદ્ગત્તુ જે નવેસરથી પુનર્મૂલ્યાંકન થઈ રહ્યું છે તેની પ્રતીતિ કરાવે છે. સાહિત્ય અકાદમીએ પણ પ્રા. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા-કૃત 'સરસ્વતીચન્દ્ર'નો જુદાસણેપ ગુજરાતીમાં તેમ જ દિન્દીમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો છે એ એની વધતી જતી લોકપ્રિયતાની નિશાની છે.

આ નવનવૃત્તિના સુખદ પરિણામે પંચાવન વર્ષ પત્રી આ પુસ્તક પુનઃ પ્રકટ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે એ અમારે માટે પરમ સતોષની વાત છે. જોકે જીવનચરિત્રકાર શ્રી. કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા તેનું પુનઃસંપાદન ને પ્રકાશન કરવા કે જોરા ન રહ્યા તેમ જ ગોવર્ધનરામનાં પ્રકાશનોમાં જીડો રસ લેનાર શ્રી. સ-ગુપ્તલાલ પંડ્યા પણ આજે નથી, એ હકીકત આ પ્રકાશન-ટાણે થોડીક ખિતના જન્માવે છે.

આ બીજી આવૃત્તિમાં ગો.મા.ત્રિ.ની Scrap-Books માંથી તેમ જ 'વસંત' અને 'સમાયોચક'ના સ્મારક અંગ્રોમાંથી ચૂટેલી વિરિધ કાંડિકાઓ સંપાદકે શ્રમપૂર્વક ઉમેરી છે. આરા ઉમેરા આગળ * કુંડીની નિશાની મૂખી છે ઉપરાંત પુસ્તકને અંતે થોડાંક પરિશિષ્ટો, વિવિધ સૂચિ અને સં:સૂચિ તથા ગો.મા.ત્રિ.ના જીવનની તુલનાત્મક સાક્ષારી ઉમેરી છે. શ્રી. દયારામ ગિડુમવણી અધૂરી પત્રવંશ પશુ અહીં પૂર્ણરૂપે પ્રગટ કરી છે. આજા છે કે અન્નાસીજોને એ બધું ઉપયોગી થઈ પડશે.

પદ્મશ્રી રવિશંકર રાવળ જેણે કાગાગુરુના સૌજન્યથી પુસ્તકના પૂંકા પર ગો.મા.ત્રિ.નું રેખાચિત્ર મૂખી શકવા જીએ એની અહીં સાક્ષાર નોંધ લઈએ જીએ. વધુમાં શ્રી. મનુભાઈ કુંગરશો જેણે જેણે સાહિત્યપ્રેમી સમજાને તેમના કરાંચીના વસાહટ દરમ્યાન ર. શ્રી દયારામ ગિડુમવણી વારસો પામેથી મેળવેલા ગો.મા.ત્રિ. સાથેના પત્રવ્યવહારમાંના બાકીના પત્રોની અગ્રેજી નકલો અમને પૂરી પાડી છે જે પરિશિષ્ટમાં સંપાદકના ગુજરાતો અનુવાદ સાથે સામેન છે. શ્રી. જોરીના પ્રોનિકાઈ બહુ જાએ તેમના નકાળી જીએ.

સેખડની પ્રસ્તાવનાઓમાં અને સંપાદકીય નોંધમાં આ પુસ્તક વિશે વીગતે કહેવાયું છે એટલે કંઈ વિશેષ ઉમેરવાનું રહેતું નથી. ગુણવત્તા ગુણવત્તા આ પ્રકાશનને આવકારશે એવી અપેક્ષા છે.

સુભઈ

તા. ૪-૬-૧૯૬૫

પ્રકાશકો

અનુક્રમ

જીવનકથા (૧-૧૪૩)

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
૧ કુટુંબ અને જન્મ	૧
૨ બાદનાવસ્થા તથા ગુજરાતી અભ્યાસ	૧૦
૩ અંગ્રેજી શૈક્ષણ	૧૬
૪ કૌલેજમાં	૨૭
૫ સામાન્ય વિકાસ	૪૫
૬ પ્રાયેજ પત્રી-ભાવનગરમાં	૫૫
૭ વખીસાત	૭૫
૮ નિવૃત્તિનિવાસ	૧૦૪
૯ છેલ્લો મદવાડ અને અવસાન	૧૩૫

વૃક્ષના (૧૪૪-૩૦૨)

૧ બાહ્ય-જીવન	૧૪૭
૨ સુદ્ધિ	૧૫૩
૩ સ્વદેય	૧૫૬
૪ ધર્મ	૧૬૮
૫ જીવનની ભાવના	૧૭૧
૬ વ્યાવહારિક ગુણો	૧૭૬
૭ કેટલીક નાની પણ અમલની બાતનો	૧૮૪

કુટુંબી તથા રનેહીરૂપે જીવન (૧૯૨-૩૦૧)

૧ કુટુંબ-જીવન	૧૯૨
૨ રનેહી તથા સન-ધી રૂપે જીવન	૨૧૨
૩ વખીસરૂપે જીવન	૨૨૪
૪ સાક્ષરજીવન (વાચન)	૨૩૨
૫ સાક્ષરજીવન (લેખન)	૨૪૦
૬ પ્રખ્યાત	૨૭૭
૭ ગોવર્ધનરામનું જીવનકાવ્ય	૨૮૫

પરિશિષ્ટ (૨૦૨—૩૬૩)

૧ ગો મા ત્રિ ની ખાનગી નોંધભાષી	૩૦૨
૨ ગોવર્ધનરામનું સાલવારી છાન અને સમકાલીન જીવન	૩૨૭
૩ સ્વ. દયારામ ગિરુભલ સાથેનો પત્રવ્યવહાર	૩૭૧
૪ ગો મા ત્રિ ની ગુજરાતી કૃતિઓ	૩૮૪
" પ્રકાશું કૃતિઓ	૩૮૬
" સંસ્કૃત રચનાઓ	૩૯૧
" અંગ્રેજી કૃતિઓ	૩૯૨
" " વ્યાખ્યાનો, લેખો ઇ.	૩૯૩
૫ વિષયમુચ્ચિ . પ્રકરણવાર વિસ્તૃત	૩૯૮
૬ શબ્દમુચ્ચિ . વર્ણોત્ક્રમ પ્રમાણે	૪૦૩

कुल पवित्र जननी हृतार्या वसुन्धरा पुण्यवती च येन

स्व. गोवर्धनराम भाधवराम त्रिपाठी

जन्म

संवत् १९११ विजयादशमी
ता २०मी अक्टोबर १८५५

अवसान

संवत् १९६३ पौष वद ५
ता ४थी नवम्बारी १९०७

२५. श्री भाधनराम धी निपाठी

२६. सौ. शिवकाशी

૧. જીવનકથા

પ્રકરણ ૧

કૃત્ય અને જન્મ

૨૦ ઓક્ટોબર ઈ. ૧૮૫૫

જન્મ: લોકોએ પુરાતન કાળથી ગુજરાત-કાશિયાવાસી યજ્ઞી-
પણી સાથે બહુ નિકટ સંબંધ ગણ્યો છે, તેમ તેના કલિદાસમાં પણ
તેઓએ ધાતુ ઊંચું પદ બોગ્યું છે. ઉત્તર દિશામાં ગંગા હળીપરામ
જેવા કેટલાક મેનાપનિઓ તથા યોદ્ધાઓ પણ યથા છે. આગે આ
જાતિ દિન્નના ધણા ભાગોમાં - પશ્ચિમ, ઉત્તર ને પૂર્વમાં ખાત્ર વસેથી
છે, ને એકંદરે એની ગિયતિ સારી છે.

શ્રી કૃષ્ણકાલ મોદનકાલ ઝવેરી જેવા વિદ્વાન માણસ કામે છે
કે "નાગર બ્રાહ્મણની જાતિએ અતિ પ્રાચીન કાળથી દિન્દુ વિચારો,
તત્ત્વજ્ઞો, કવિઓ ને રાજપુરોનો હારમાળા આપણને આપી છે." ૧
'કલમ, કાંઈ અને બરંઈ' એ નાગરનો મંત્ર છે અને એ
જ્ઞાણની સિદ્ધિમાં નાગરપણું રહેવું મનાવું આવ્યું છે. પુરુષમુક્તમાં
કહ્યું છે કે "બાહ્યગોડસ્ય મુચમાસીત્" તેની રીતે સૈકાઓ લગી નાગર
ગોતિ ગુજરાતમાં અગ્રપદે રહી છે. હેશ્વા પાચ્ચમે વર્ષનો ઇતિહાસ
જેવા વર્ષએ તે તેજસ્વી નાગરવંશિની હારની હાર નજર આગળ
તરી આવે છે. માત્ર વિદેહ નાગરોની નામાવધિ પણ કેટલી ઉચ્ચત્વળ
છે! કદાએ યથા નાનામોટા ધોની ઉપર પોતાનું બહુ અમાવનાર,
અને આપણા મહાત્મા ગાંધીજીને મુક્તિમત્રણું એક સુંદર ગાન
આપનાર^૨ લાકા કવિ નરસિંહ મહેતા. કરણવેવાનો અભિમાની કુશળ

૧ "The Nagar Brahman community has, from
times immemorial, supplied the ranks of Hindu thinkers,
philosophers, poets and politicians"

—'East & West', Jan 1907

૨. 'વૈશ્ણવજન તો તેને કહીએ ને પીટ પનઈ જન્મે રે' વગેરેથી શરૂ થતું

પ્રધાન માધવ અને તેનો બાપુ ભાઈ કેશવ લગાઈયા તેમ જ રાજ
 નીતિમાં મમ્પૂર્ણ બાટોશી ધગનાગ, જૂનાગઢની નવાનીને મુદ્દ
 સ્થાપનાર અમલુ દીરાન 'દાનદે-પ્રમન્થ'ના કર્તા પદ્મનાભ ખગી
 અગીને વખતે મહિલાના ॥ રાજ્યોને તારનાગ છતા ખગ વેદાન્તી ગગા
 ઓઝા તથા નુન ગોમુળજી જાના 'ગુજરાતના વ્યાપરન' એરા
 વિગ્ન નામથી ઓળખાતા, મોડક ગીતોને બખ્તિગાનો લખનાર દયારામ,
 કરિ, મુધારમ અતિ પ્રખ્યાતિય તથા ગુજરાતી ગદ્યના પિતા (અને 'કાની
 કાનો છે ગુજરાત નુ ગુજરાતનગીન આપનાર) નમદાશકર
 પ્રખ્યાત વાર્તિકમાં ને વિવેચ-નવરામ એવ સાધક વર્ગના સ્થાપક
 શ્રીનૃસિંહાચાર્ય, પનેના ગુજરાતી નવનકયાકાર નદરી પ્રખ્યાત
 શોગી જવેરી-રાલ ય સિક ગજગીય તેમ જ સાહિત્ય-વેદાન્ત વગેરેમાં
 વિચારદ મન સુખરામ 'અમેભાગપ્રવાસો', દિનસુદી અને સંકૃતના
 પ્રોફેસર પ્રતિષ્ઠિત નેખમ મહિમાઈ નનમાઈ ને એમના જોડિયા
 'મન્ત મ્તિ' બળાશકર ઉ નામરામ વડોદરા વગેરે રાજ્યોના
 દીરાન મહિમાઈ જશભાઈ 'ધર્મિય પ્રાર્થનામાળા'થી હૃદયને
 સ્પર્શનારા ભોળાનાથ આગભાઈ કરિ તથા વિવેચક નરસિંહરાવ
 વિરેગિયા ગુજરાતમાં સુધાગના અમરશ્રીઓ મહીપતરામ તથા રમણભાઈ
 'સ રનતીચન્દ્ર'થી ગુજરાતના હૃદયમાં પેચી જનાર ગોવર્ધનરામ
 'વસન્ત'ના તત્રી તથા અનોખી રૈની ને વિચારણા પ્રકર મરનાર
 આન દશ મુવ 'કાન્ત મ્તિ'ના નામથી દિવને દરી લે એરા કાલ્યો
 ગુજરાતને આપનાર મહિમાઈ કર ગ્લજી ભદ્ર 'અદિતીયસુ દર ભાષાન્તરકાર'
 છગાનાન પડ્યા ભોગીન્દરાવ દિવેદિયા તથા ગમભોહનરાવ દેસાઈ
 ભાવનગરના રાજ્યની સેવા કરનાર પ્રભાશકર પદ્મણી ને જૂનાગઢના
 મુરુખોત્તમરામ 'રામજી' જાના ગાંધીયુગના ગુજરાતના એ મોટા
 નવનકયાકાર રમણનાથ વ દેસાઈ પહેના ગુજરાતી આઈ સી.
 એસ વિનાયક નેચ મર મહેતા વગેરે વગેરે કે આ ઝગઝગતા ઢારમાં
 એવે દિવ્ય કાન્તિનાગો મહિમા છે આ મહિમાએ પોતાની સૌમ્ય સુધામથી

૩ મારા એક જ મિત્રે કહે છે કે "ના નથી આવૃત્તિમયાર્થા નાનરસ્તવન
 કાદી જ નાખે એમના અભિપ્રાયને માટે સમૂહ માન ધરાવતા છતા માર
 કહેણુ જોઈએ કે આ નથી આત્મગોરવ કે નથી ખીજ ન્યાતોની નિન્દા ખીજ
 શાતિનામ નીચ વજા હી । નીચી આવશે ગોવર્ધનરામ નામગ દતા અને અને
 ત્યા સુધી નના જ આવ્યાતિનાર ખપતા તે અબળ્યુ નથી

પ્રમાથી લોકોના હૃદય અને જીવન ઉપર એવો તો અપૂર્વ પ્રકારના અપ્રેરણા છે કે તેને લીધે તેની ચોખ્ખતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે વાચક, આ મહિષ તે કોણ તે તને કોણે પડશે ? તે મહિષ અન્ય પ્રકારે જ નહિ પણ આહરણ્ય ગોવર્ધનગમ

ગુજરાત કાવિયાનાડના મુખ્ય મુખ્ય મંત્રેશમા નાગગની મારી વસ્તી ગેદરી છે તેમા અમદાવાદથી પીએક ગાઉ દૂર આનેની નડિયાદ નગરીના વનગન નાગવ્યાધગોના આરે પચાએક ધર છે. જ્યાં નડિયાદ અગ્રેજ લોડોના નાથમા આન્યુ ત્યારે વનગરના નાગરનો મુન્થરગ ત્યાથી જતો નેરા વાગ્યો, અને હવે આશરે ત્રીએક જમાના થયા એકનો પેદિ વર્ગ જ ત્યા જ્યો છે આ લોકો સાધારણ ગીતે નાજરતગનો ધધો કરે છે, કેટલાક અગ્રેજ સન્માની મોડરીમા કે પામેના રજવાડામા મુસદ્દી કામ કરે છે અને કેનાલ વેપારમા પણ મૂયામા છે એકદરે એમના નિથિતિ ધી સાગી રહી છે ખીજે નથગે તો પેદિક નાગગે વજમાનટગિને પીર પરાધીન થઈ પડ્યા છે જ્યાં મુન્થરગ ઉપર જ તેમનો જો આધાર રહ્યો, ત્યા જ્યાં રિયા મેગરના કરતાનુ ને તેઓનાથો કયાથી જ બની શે ? આરનો પીરે નડિયાદી નાગગેનુ આયુ પ્રકારે થયા પામ્યુ નથી ધમિર્મન છે કે " પગધીનનાથી માણમનો આભારિય રિમાસ આપકા પડે છે અને પ્રાચરને બધે જ આભારિયાસ થાય છે " નડિયાદી નાગરાએ આ મન્દોને ધણ અરો ખરા પચ્યા છે અને આના પ્રવક્તા કૃષ્ણ તરીકે તેમોએ પાચ મોધા રતનાત દેનના સેનામા અર્પણ કર્યા છે આ પચરતન તે — રન્યુખાતામા તથા ખીજી અનેક રીતે ધણી લોકમના કન્નાર લોખપ્રિય ઝવેરીનાય વેદાન્તના પૂરા અભરામી, રાજનીતિમા આગેજ અને અમૃતમની મુજરાતીના પિતા મન નુખરામ મુજરાતીઆન વનમત કરી એમના જીવને વધારે રિચારનાગ અને રધારે ઉત્તમ કરનાર આહરણિગેમહિષી ગોવર્ધનરામ નવનડયા નાટક તથા કાવ્ય એ ત્રણે સાહિત્યના અજોમા કુશળતા મગરનાર, અને આનુષંગિક અર્થશાસ્ત્ર તથા રાજનાતિનુ ઉગુ જ્ઞાન ધરાવનાર દે નતરામ તથા આદિનીયસુદર લાપાનાર 12 " ૪ ધાનનાવ

“નીડિયાદમાં આશરે ત્રણ જમીના પહેલાં” ધીરજીરામ તરવાડી”નું
નામ મશહૂર હતું

* શ્રી રણજિતરામ નવાભાઈ ગોર્ધનરામના કુટુંબનો નીચે
પ્રમાણે સૂત્રેખ ચિતાર આપે છે

“વેપારી કુટુંબ વૈષ્ણવ હતું અને ગકોર પડોરામાં હોવાથી
લક્ષ્મીલાલવાળું હતું મોહનરામના ભાઈ પ્રજુરામના પુત્ર બાલકૃષ્ણ
ગકોરના ભટ્ટજી મજારજી નામના ભક્તના સમાગમથી વિરક્ત થઈ
કુટુંબનો ત્યાગ કરી વૃદ્ધાન પાસે ગિરિનાગ પર જઈ ગયા હતા
ત્યાર પછી શ્રીનાથજીના તેઓ ભણી ચલાવતા ગરા અને સુખરામના
પિતામહ અને ગોર્ધનરામના પિતામહ ધીરજીરામના જોડાતા
શિવરામ પણ સન્યાસી થયા હતા સંકુસતાને સારા આસંગે આ
કુટુંબ તથા મળતો કુટુંબના કકોરજના માથા ભક્તિની જનાના
વશપદ પરા મોખાતી ગોર્ધનરામના પિતા અને પિતામહી પરમ
ભાવિત હતા આવા કુટુંબના જન્મનાર નાનપણથી જ વૈષ્ણવ
સપ્રદાયના સંગ્રહ પામેલો વિરક્ત એના લેણીમા એધે જીતરેલી,
વૈષ્ણવ ભજને અને પદ્ય ગવાતા સાલણી સગીત અને નૃત્ય
તથા દિદી સાદિ નના રસી હવનમા ઉતારેલા (રસ ત , ગો રમા
અ ક , ૧ ૨૦૨)*

ધીરજીરામના પિતા — ગોર્ધનરામના પ્રપિતામહ — મોહનરામ
વેપારી હતા સુ તથા માણી રતનામ અને મદાસ સુધી મોટા વેપાર
ચલાવતા હતા અને સુ ત રતનામ અને નિયાતમા દુકાનો રાખી
હતા કાજે કરીને આ દુકાન ભાગી તે જ વખતે મોહનર મતુ મુલુ
થયુ બાપન દેતુ વાજવાને ધીરજીરામને એમદ વિવસ કાચી જેલમા
પણ રહેતુ પણ થોડા વર્ષ પછી સન ૧૮૧૫ ના અ સામા પેન્ટુ
પૂરુ મરવાને માટે તે સાદસ મીને મુખર્ષ આયા ।

તે જમાનામા અને દાનના જમાનામા આસમાન જમીનનો ફેર
પડી ગયો છે તે વખતે આગામીનુ નામ પર કોઈ જાગતુ ન હતુ
મુખર્ષ જવા માટે નડિવાઈથી સુરત સુધી વગમ્તે માગમા બેસાંને
આવતુ પણ મુગ્ધથી વાણુમા — દિયાઈગા મા — મેરસી કોટેવ

જ લીલાવતીના મનામહી કકોર જમી દિદુ , નુરકમલ મર્વ દેવની
બાધા રાખતાં (સ)

દિવસે મુંબઈ પહોંચાતું; તેમાં પશુ તે વખતનાં વદાણુ સમુદ્રની તથા પશવની લહેર ઉપર તથા દયા ઉપર જ ટકી રહેતા હતાં. તે વખતે નદિ તાર કે નદિ ટપાવ, કે નદિ આગમોટ કે નદિ આગમોટી; પરદેશ પહોંચવાનાં કે પરદેશથી ખસરખાંતર મેગવવાનાં કાવનાં જેવાં ત્વરાવાળાં બિવકુવ માધન નદિ. આવે વખતે ફરદેન જતું એ રનેડીને મનથી મૃત્યુ જેવું જ લાગતું. આ સમયે મુમાકરીમા તથા પરદેશ જવામાં શા માં દુ:ખો પડનાં તે કાવના જુરાનિયાઓના તો ખ્યાલમાં પણ કદાચિત્ નદિ આવે. કારણ કે દવે તો એક વિંધમાં જ—એક આખના મિગકારામા જ— નડિયાદથી મુંબઈ પહોંચી જ્યાપ છે. કેમ જાગે અન્નાદાનનું જનદુર્ઘ કાડિયું ધમ્યું ન હોય ! તે વખતના લંબાઓના કોઈકે એ આ બનાવ જેવા પાખ્યા કાંત તો તેમને તો આ બધું પગેઓનાં ને દેરદેરીઓનાં વાતો જેવું જ લાગત ! જે કે આથી ગોવર્ધનરામને પ્રસાદ વેગા નિષ્ક્રિસોન્ધનું અનજોકન કરવાનો ધમ્મો લાભ થયો હતો.

આ વેપાળે નાગજો મુંબઈમા કેવી રીતે રહેતા હતા એ પણ જાણવા જેવું છે, કેટલાક ધમ્મજો એ વિરે દજી રસથી વાત કરે છે. ' ધનાન્યવંચપ્પં ધનાન્યવંચવમ્ ' એ તેમની જિહ્વાનો જાગે મોટો સિદ્ધાન્ત હતો. ' જેટલું બચાવ્યું તેટલું જતુ કમાયા ' એ જીગ્ને સિદ્ધાન્ત સ્થાપ્યો હતો. એક નાની સરખી ઓરડીમા બધા એકઠા રહેતા અને પોતાને કાથે જ ગાંધી ખાતા રસોઈ પણ દરેક માણુમને કેટલી રાટલી જોઈયુ તેનો દિનાખ મણીને મુકાનાં, અને ચાર જથ્થુ વચ્ચે પાચ રાટલી વધતી તા દરેક જથ્થુ સવા સવા રાટલી લઈ લેતા ! પોતાની થોડી કમાઈને વધારવા માટે તે પશુ બ્યાજે મૂકતા અને સાજ પડે એટલે રાજ ' દિનિયુ બ્યાજ ' ઉવરાવવા નીકળી પ્રગતા. તે વખતે રાજનુ બ્યાજ રાજ ઉવરાવી લગતુ અને પ્રતિ- પ્રદિન ઉવરાવાતુ ડાસાવી તેને ' દિનિયુ બ્યાજ ' રહેતા આ

૧ તે વખતે જાન હાલી નો ખગી ૧૮૫૪મા જી થરેન, પણ તે કની ખતની હાલી તે વિરે ગોવર્ધનરામતા પોતાના જ મખ્દો અને ઉતાડીશુ. " દાસાનો દર જમ્લી હોના અને નડિયાદથી મુંબઈ માગવ આરતા ઓછામા ઓછા ચાર બ્યાના બેરતા અને દસ પદર દિવસ યતા દવાવના કીણા ચિનાઈ કાગર તોમે વખતના ખન એક બખાગમ કીણી કીણી નાગની નુકુનો પર નુદા નુદા મળી દસ પદર કાગવ બિહના. "

રોજનું વ્યાજ પાલુ બીજું વ્યાજ ઉત્પન્ન કરવાના કામમાં લેવાતું. વ્યાજ ઉતરાવી પાછા કર્યા પછી ગરે ધરોએ 180 સળગાવી ઓગરીમાં મધી વસ્તુ રીડવાડ છે કે નહિ તે જાઈ નેતા, અને પછી તમને 180 હોનાની નાખતા રાત્રે જન્મતા ગા મગે દીનાના અન્નવાળાનો જરૂર રહેતી નહિ, તો પછી સૂઝા માટે તો હાલ જોતી આ પ્રમાણે દીના માગે ઠાઈ દિવસ એક પાઈ મળી પલુ ખ વની પ તી નહિ આની અને દાસમારી ખમીને તે અમની માણુમો મોટી પૂજા ભેગી કરતા ધીજગમને પપુ આ પવન લાગે તો પપુ "અમયના પ્રમાણમાં તેમની ઉદારતા નધારે હતી, વખાણાતી અને ધીન્ધરાણી હતી" એમ ધીમે ધીમે મુજઈ સુરત નિયાદને ગોવા મુધી એમણે વેપાર જમાવ્યો તથા પુષ્પળ પેમો એમણે કર્યો

ધીરજગમ પડે એક મોષ લેવા જેવા પુસ્પ થઈ ગયા છે આપણા જગત જૂના સમયના માણસોમાં પશ્ચિમના નવ વિચારોની કાઈ પલુ હાયા વિનાના જે જૂના સદ્ગુણો જેવામાં અવે છે તે સર્વ ધી જગમનામાં હતા ગાવર્ધનરામના પોતાના પ્રદા પ્રમાણે "તેઓ યશસ્વો, નીર્દોષવાળા અને ખમ દાર મદ આદર્શમાં ખપના ધારણુ મામ પાગ ઉનાગુ કોઈની દગકાર રની નહિ, દરેક મામમાં ધારણુ બાધી તે પ્રમાણે ચાલુ, વગેરે તેમની પ્રકૃતિના બધારણુ ગણાયા છે તેજના પોતાના ધીણુ ઠાઈ સમજે નહિ તેમ ચાનરાનો તેમને શોખ હતો" જાતમહનમથી બધુ સપાલન શ્રેણુ હતુ તેથી જાતે અતુ ટેનીના આ પુગપાર્થવાળા હતા આકાશને પાનાગ એક ધાય તો પણ ધીરજગમ પોતાનુ ધાયુ ઝાડતા નહિ એમની ગાખ પલુ આવી જ પી ગઈ હતી વળી ધનો પલુ મઈક મદ હતો, તેથી તથા તામસી અભાવને ક્ષીધે કેનીક જ્યાએ તો એમના નામો ત્રાસ પલુ પડતો હતા તેમનુ દિલ બદુ દનાગ અને ઉગર હતુ મનમાં આવે ત્યારે તને કે કરી નાખતા પન એમના લ્હનમાં વેરભાવ કદી પણ ટી ચકતો નહિ પોતાની નાખુશા પે કોષિ જેના વેમથી જનાવતા તેના જ વેગથી પોતાનો પ્રમજના અને એક જનાવરામાં ખમ ને ગૂકના નહિ અને આ વાત લેકો જાગુના દન કેસા પોને પજુ પોતાનો અભાવ અમજતા અને રાના પે કોષિ યસ છે એનુ બાન યતુ કે એક મ ધરમા દોડી જઈ માગ ઉપર ટાડુ પળી નાખો " અને નવરાવો" એમ જૂમો પાડતા ' શુ થયુ ? શુ થયુ ? એમ કોઈ

પુછે તો જવાબ દેના કે " મને આંગળે અબગળ્યો છે." આ પ્રમાણે ક્રોધને આગળ ગણુને ટાઢા પાણીના ઘડેઘડાથી નાહી લેતા. ધીરજરામ જ્યા જતા ત્યાં એમનું ધડું વગન પડતું. અંગ્રેજ લોકો જેને 'Strong character' અથવા 'Powerful personality' કહે છે તેના જે તે હતા. મરતા સુધીમાં એમણે ઘણી સખાવત કરી હતી અને પોતાના દ્રવ્યનો અર્ધો ભાગ પગપદારમાં આપી દીધો હતો. તેમના મૃત્યુઅમયે તેમના પુત્ર માધવરામના ઉમર ફક્ત બાર વર્ષની હતી. તેથી પોતાના જમાઈ નવવગમને દુકાનમાં ભાગ આપી 'નવવગમ માધવરામની પેઢી' એ નામની દુકાન ચાલે તેવી ગોઠવણ કરી. પુત્રની ચિન્તા કરતી પત્ની ઉમિયાકુંવરને દિશાએ આપી " ગ્લુહોડારાધે માગી સંભાળ લીધી તેમ એનું પગુ ઘસે " એમ કહી, આ " ધર્મોભા અને પુરુષપ્રધારી વીર ડોળો " સત ૧૮૪૭માં વિદેહ થયા.

આ બનાવ બન્યે થોડા મહિના થયા એવામાં નગિયાદના શ્રીદાટકેશ્વરના મન્દિરમાં એક સંન્યાસી આવ્યા. તે કાશીના નાગર બ્રાહ્મણ હતા અને કુટુંબકષેષ કે એવા કોઈ કારણને લીધે ત્યાંથી નાસી આવ્યા હતા. તેમનું મૂળ નામ બુદ્ધેશ્વર હતું. બોલવાની શક્તિ હોવા છતાં ઘણાં વર્ષ સુધી 'મુનિવ્રત' — મૌનવ્રત ધારણ કરીને ગદા અને માત્ર દશાગતથી જ વાત કરતા તે ઉપરથી એમનું નામ 'મુનિ મહારાજ' પડી ગયું તેઓ ગરીબે જોગ, દેખાવડા અને પ્રતાપી હતા. તેમની આકૃતિને લીધે, તેમના મૌનને લીધે તથા તેમની પૂર્વાવસ્થા ગુપ્ત હોવાને લીધે આ બેદલ્સર્પી સાધુ તરફ ધણાનું ધ્યાન ખેંચાયું. તેમના પ્રભાવની અને અમલકારની કઈ કઈ વાતો લોકોમાં ચાલવા લાગી. વિધવા ઉમિયાકુંવરને એમના તરફ ખાસ સહલાલ થયો ધીરજરામે મરતા મરતા કહ્યું હતું કે છેકરાનો મલાળ ઈશ્વર કરશે, તે ઉપરથી ભોળા ડોસીએ જાણ્યું કે આ તો ઈશ્વર જ મુનિ થઈને આવ્યા. તે ઉપરથી આ મુનિ મહારાજને ઘરમાં વામ આપ્યો મુનિ મહારાજે શ્રીનાથજીની મૂર્તિની ઘરમાં સ્થાપના કરી, બાળક માધવરામને ઉછેરવાનું કામ પોતાના હાથમાં લીધું અને વૈષ્ણવ ભક્તિનો ગ્રસ બાળકના શ્રદ્ધાળુ હૃદયમાં રેડવા માગ્યો દુકાનનું કામ પણ ધમધોડાર ચાલતું હતું. કેટલાક વર્ષ પછી નવવગમના બનેલી નવવગમનું મૃત્યુ થયું. ત્યાર પછીથી 'નવવગમ માધવરામ'નું નામ બન્યું.

‘શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવજી’ની પેટી એવું નામ રાખી માધવગમે ‘પેટી’નું કામ ચાલુ રાખ્યું.

માધવગમના પત્નીનું નામ શિવકાશી હતું. પતિપત્નીના સ્વભાવ સમન્વય બંધી બાબતમાં એકબીજાથી જુદા હતા. માધવરામમાં મોટો ગુણુ ભક્તિનો-ધાર્મિકતાનો હતો. કાંઈક અભાવથી અને કાંઈક મુનિ મદાનાગના સમાગમથી માધવગમ આરૂઢ પેશ્યુવ થયા હતા. એમના હૃદયની જોડમાં જોડી ઇન્છા જુઓ તો હૃદયન્દ્રની મેરા કરરી, ભગ્ન ગાના અને ભક્તિમાં જ આખું જીવન ગાળવું. અમાગની ખટપટમાં એમનું ચિત્ત પેમતું નહિ. સ્વભાવે બહુ નરમ, દિવના બહુ ભોળા, અને “ મગ્તાને પણ મેઝ કહે નહિ એવા બધા ” હતા. સર્વ કોઈને માટે એમના વિદ્યાળ હૃદયમાં દયા અને માયા જ હતા. શિવકાશીમાં મોટો ગુણુ વ્યવહારનિપુણતાનો હતો. માધવરામ જેમ ગ્ગેરગ વિરાગી ભક્ત હતા તેમ શિવકાશી ગ્ગેરગ વ્યવહારી સસારી જીવ હતા. આપણામાં સ્ત્રીઓ સાધાગણુ રીતે પાઠ પૂન કરે કે દેવદર્શન જન કે જરા આભડછેટ સાચવે એટલે ‘ધર્મિષ્ઠ’ ગણાય છે આ રીતે તો શિવકાશી પણ ધર્મિષ્ઠ હતા. પરંતુ માધવરામનું ભાનિક હૃદય ખીજી સર્વ વસ્તુનો તુન્હકાર કરી જે અનન્ય ભક્તિભાવથી દરિયગણુમાં ગમતું અને અન્તે હર્મિ-પદમાં જ રીન થયા તૃપ્ત્યા રાખતું, તેવું શિવકાશીના હૃદયને કદી પણ લગે કે નહિ તે મદદમરેતું છે. શિવકાશીના હૃદયની જોડી ઇન્છા તો -ાન્ન્ય ચવાવવાની—અધિકાર ભોગવવાની હતી, અને તે પણ પર-લોકના નહિ પણ આ જ લોકમાં. એમની વ્યાવહારિક જીવિને પગોડનું ગાન્ન્ય જાણુ, આણુ, અને અક્રુવ દેખાતું, તેથી એ ગાન્ન્યના કરતાં વધારે પાસેતું, અને ઝટ મેગવાય એવું આ લોકનું જ ગાન્ન્ય ભોગવવું એ એમને વધારે ડલાપણુલરેતું થ ગતું. તે બહુવાલે કુલળા દના અને કોઈથી પણ ગાન્ન્યા જાય એવા ન દના. માધવરામમાં જે અગ્ન દહતા અને તીવ્ર જીવિની ખોટ દતી તે શિવકાશીએ બંધી રીને પૂન પાડી.

શિવકાશીના આ વ્યભાસનો એક જ દાખવો જસ ધરો એમ કહેવાય છે કે જ્યારે તેમને પટેલી વાર મહિના દતા ત્યારે આગમુઝી અન્ન્યા માતાના દર્શન કગવાની એમને બહુ જ તર ઇન્છા થઈ. અન્ન્યાજનો રસ્તો ચોમામાંમાં ધગે રિકટ હોય છે એને અપી

સ્થિતિમાં સિવકાશી ત્યાં જાય એ ઘણું જોખમભરેલું હતું. તેમાં બંધાએ એમને સમજવવાને ઘણું કયું; પણ એ એકના એ યામ જ નહિ ઉવટે યાકીને આગભૂરી માતા ઉપર યદા ગાખી એમને આ દુષ્ટુ યાત્રા કરવા જવા દેતાં પડ્યાં. શરીરના બળથી કદો, મનના બળથી કદો કે પછી આખા ભવાનીની કૃપાથી કદો, પણ એમને કોઈ પણ વાતે જિની આંમ આવી નહિ. એમને અધીસધામન પાછાં આવેલાં જોવાં ત્યારે જ બંધાના જીવમાં જીવ આવ્યો.

આ યાત્રાએથી પાછા ફર્યા પછી થોડા દિવસ રહીને સંવત ૧૯૧૧ ના દશેરાને દિવસે સિવકાશીએ ગોવર્ધનરામને જન્મ આપ્યો. દશેરાનો દિવસ આખી દિન્દુકોમમાં મોટા તહેવારનો દિવસ છે. દશેરાને દિવસે જ રામચન્દ્રએ શમીપૂજન કરી લંકા ઉપર ચડાઈ કરી હતી, દશેરાને દિવસે જ પાંડવોએ શમીવૃક્ષ નીચે પોતાનાં આયુષ્યો સલાડી વેશ બદલી વિરાટ નગરમાં પ્રવેગ કર્યો હતો. તેમ દશેરાને દિવસે જ પાંડવોએ પ્રકટ થઈ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવા તૈયારી કરવા માડી હતી ખાસ કરીને ક્ષત્રિયો આ દિવસ મોટા ઉત્સવથી પાળે છે. અસલમાં ગજપૂલ રાજ્યો દશેરાને દિવસે પોતાના લસકરને ફરીથી એકઠું કરી યુદ્ધને મટે તૈયાર કરતા હતા, અને મદાન શિરાજી પણ પોતાના પદાડી મરાઠાઓને આ દિવસે જ એકઠા કરી પોતાની મહેન્દગાઓને પૂર્ણ કરવા ઉત્સાહવચનોથી પ્રેરતો હતો આ સર્વ સંસ્કારને બીધે આ ઉત્સવ દિન્દુઓના મનમાં કોઈ વિચલણ ઉત્સાહ પૂરું છે. વિજયાદશમીનો દિવસ ખરેખર આશાનો અને ઉત્સાહનો, પ્રવૃત્તિનો અને વિજયનો જ મનાય છે આવા વિજયાદશમી જોયા વિજયદિને દેશને મન્દતામાંથી ઢલોળી ચલણ કરનાર તથા વિજય-માર્ગનું દર્શન કરાવનાર પરાક્રમી ગોવર્ધનરામનો જન્મ થયો.

પ્રકરણ ૨

બાલ્યાવસ્થા તથા ગુજરાતી અભ્યાસ

ઈ. ૧૮૫૫થી ઈ. ૧૮૬૫

ગોવર્ધનગમ ચાર વર્ષના હતા ત્યા સર્વો નરિયાદમાં રહ્યા. પછી રાત્રી ૧૮૫૬ના અગ્નિમાં તે મુંબઈ આવ્યા તે ત્યાની કુલિવર્ધકરાણામાં ગુજરાતી અભ્યાસ એમણે શરૂ કર્યો. સન ૧૮૬૫માં દશ વર્ષની ઉંમરે આ અભ્યાસ પૂરો કરી એ પાઠા નરિયાદ આવ્યા.

ગોવર્ધનરામનાં માતૃશ્રી શિવકાશી જેમ પોતે મજબૂત હતાં તેમ એમને સુંદર, બળવાન છોકરાઓનો મોહ હતો. પોતાનાં છોકરાં અહીં ગોરા ને અહીં દેખાવડા હોય એવી એમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. પરંતુ ગોવર્ધનગમ તે જન્મથી જ ઢીલા દેખાતા ને માદકા રહેતા કાઈકે કહેવ કે "એ તો બાળે પોદળો હોય એમ એમે." શરૂઆતમાં એમને ક્લેષને શિવકાશીનું મન સગારેય પ્રસન્ન થતું નહિ. કહે છે કે ગોવર્ધનરામ વર્ષેક દિનમના હતા ત્યારે ન્યાતના એક બીજા સરખી વધના પુત્ર હંચપુચ બાળકની સાથે એમને ગદલવાનો શિવકાશીએ પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો. પરંતુ એ સાગ બાળકની માતાએ સાદ ના પાડી, એમને આ મનસૂબો ને પ્રયત્ન ભાગી પડ્યા. આમ થવાથી તાત્કાલિક ધણી નિરાશા થના છતાં એક રીતે જીવનભરનું શુભ ને કીર્તિ શિવકાશીને પાહળથી મળ્યા, જે નહિ તો સદેજમાં એમણે ખોઈ નાખ્યા હોત.

શિવકાશીનો આ અણગમેયે ધીરે ધીરે નાથ પામ્યો; જેમ જેમ ગોવર્ધનરામ ઉંમરે વધના ગયા તેમ તેમ પોતાના ગુણોથી એમણે માનું હૃદય સર્વ રીતે વશ કરી લીધું અને પુત્રનાં સત્કાર્યોની કીર્તિ સાંભળી માનું રનેદાળ હૃદય વારંવાર દર્શાવિમાનથી ઊજરાઈ ન્તું. છતાં ગોવર્ધનરામ પ્રસન્ન આવ્યે, આ બાબત શિવકાશીની મીઠી મસ્કરી કરવાનું ચૂકતા નહિ, અને રીખળી સ્વભાવથી, ધીમે રહીને મીઠી

સુવ્યાધી કહેના ... “પણ, બા દુ’ તો તારો દીકરો નથી ને ? તારો દીકરો તો છે.” શિવકાશી પણ આ મંકરી સમજી જતા અને “જે યુ’ છે તે સારુ જ યુ’ છે” એમ મૂચી ખડખડ હમી પડતા મા-દીકરાની વચ્ચે દેહ લગી અસાધારણ ત્રેમ હતી.

ગોવર્ધનરામની પત્ની શિવકાશીએ બે પુત્રોએને તથા એક પુત્રને જન્મ આપ્યો મોટી પુત્રી મારા મારી શલ્યાગાન્ધર્વમાં હતા, ને નાની જે ગોવર્ધનરામની ખાસ કાળજીને પ્રીતિને પાત્ર થઈ તે મારી બાહની; એનું નામ સમર્થનક્ષત્રી હતું. ગુજરાતી જીને એ નામને ‘સમરી’ કરી નાખ્યું હતું ! સૌથી નાના પુત્ર એ મારા નાના મામા નરદગિરામ હતા, જે પાઠાધી પ્રખ્યાત એન એમ ત્રિપાર્શીની શુક્રસેવર અને પશ્ચિમથર્ષ (પુત્રક-વિકેના અને પ્રકાશક) સમ્યાના સ્થાપક અને માસિક થયા.

ગોવર્ધનરામ આશરે બે વર્ષના હતા તેમના એમના વડિપાર્શ, પિતામહી, દેહ ઉભિપાર્શુ મૃત્યુ યુ. મળતાં વખતે ઉભિપાર્શુ પુત્રને (માધવરામને) તથા પુત્રવધૂને (શિવકાશીને) આજ્ઞા કરતા ગયા કે મુનિ મહારાજને બધી વાતે પ્રસન્ન રાખજો મુનિ મહારાજને ધરમા રજા પત્રી વનર ધણો વધારી દીવો હતો વૈષ્ણવ મહારાજનો બધો દાહ ધનના ધા મો હતો અને મમર્ષ ધીરજરામનું ધડુ ધન આ માર્ગે વાપરી નાખ્યું હતું મુનિ મહારાજ ધણી બાન્ધતમા, શિવકાશીને પૂછ્યા ક્યાં વિના તથા એમને ગમે છે કે નહિ તેની દરકાર ક્યાં વિના, પોતાની રચિ પ્રમાણે જ રત્વતા આ બધું શિવકાશીને પગદ પડતું નહિ, પણ સામુનો હુકમ પાળવો વેઈએ કરાન કાઈ બોલતા નહિ. છેવટે ત્યારે વધુ સદન થઈ શક્યુ નહિ ત્યારે લાગ વેઈને મહારાજને તેમણે જણાવ્યું કે “મહારાજ, કાદ તો એનું એ છે, પણ વાણિયો બદલાયા છે હા” ચતુ મુનિ મહારાજ આ શબ્દોનો મર્મ તરત સમજી ગયા અને ધરના બધી અવસ્થા શિવકાશીને સોંપી, પોતાનો બાકાનો કાળ ગોવર્ધનરામને અને એમના નાના બહેન શલ્યાગાન્ધર્વને ઉછેરવામા ગાળરા વાચ્યા કાઈ મોટા રાજપુરુષને શોભે એની આ દિ મતલબરી યુક્તિથી ધરમા મીઠાશ અને મુનિ મહારાજ બન્ને છેવટે સુધી ટપી ત્યા મુનિ મહારાજ પચત્વ પામ્યા ત્યારે ગોવર્ધનરામની ઉમર આશરે પાચથી સાત વર્ષની હતી

દરેક બાળકને વાર્તાઓ કથાઓ વગેરે સાલજવાનો બહુ શોખ

હોય છે ગોવર્ધનરામો નાનપગથી જ પ્રથમો સાબળીની ખાતો અને પોતાના માતૃશ્રીની સાથે માણુભટ્ટની કથાઓ સાબળીના રાત્ર અય ૧૧ પૃષ્ઠી જતા ધણા ધ્યાનથી ને મથો તે સાબળીના ॥ માણુભટ્ટની મઝ્યા ગુજરાનમાં જ પ્રથમ પમી જતાય છે, જેમ હરિ મની પ્રથા દિલ્હીગોઆ જામી મર્ષ હની તેમ આ માણુભટ્ટો જાને કા બુ હતા ને તેઓ ॥ રામાયજ મદાખા ન તથા પુગો ૧૧ પ્રથાતુ બહુ મારુ ન ન હતુ એ રિોડી મિનાની જગરા પ્રીઓ નેમને માટે જ હતી પ્રમાન જેના કોઈ પાતે જ આગી નિતા બનાવી જાણતાં અને ગાના કેનાકોઆ પ્રિ.તા રમિખા વિગદે ૧૧ વાજ્યાતુર્ન પહુ ઉચી જાનતા હતા તેઓ ચોગર્મા જયા ઝોખા ઉપર કે ગેવી જાકેર જાજ્યાઓએ જયા આસને મેખના મેદેથા થા ગાઈને આપણાં ધમ પુગોનુ જાન કેનાવતા ગાનાગની માથે સાજ પમ નેઈએ તે માટે એ નોકો નાખાનો મોટી માડુ ગખના જેની ઉપ આગળી પની વીદીથી તાન દેના આતુ સાડુ વજુ પહુ કથાઓના રસને તીન તથા ગાનાગના ગગાન લીધ નોકોને ખુમ આપીતુ અને રાત્ર ત્રણચાર જના પ્રથા આતુ રાખરામા મલ્લ ગુ આ માણુ ઉપગથી જ માણુભટ્ટ નામ પન્થુ ઉત્તર હિન્દમા ગમની ના મરવસ જુનુસમાય આના નાખાના ધ ૧ વગા ન ગઓ જેના કે ખીજ વાહનોમા ખેસી વમ તા ઉપરાત મ્દી કરતાન મ્દી નરધા વગે પહુ સથ હોય આવા મણુભટ્ટોને ને પોત બે નહુ વાર નડિપામ્મા આ નહ્યા છે પપુ ત્યાર હુ ધણો નાનો હતો હવે એ માણુભટ્ટ ગયા છે ન બાગે જ ગામડાઓમાં પહુ રહ્યા હય

માણુભટ્ટની મિના મીધીસાવી ટોરાથી અસગક ગક પહુ ધ ૧૧ હતી મૂળ વત ધર્મ અને લામિની હોય જા હામ્યરસ મુક્ત રીને વહેતો રમૂછ દુચ ડ્યો સસાગવ્યવ જના ગેજના પ્રસગો ચોચ અભિનયોની સાથે ઉપરોગમા લેવાના આ મર્ષ મ મઝીની ના પનાથો તથા માણુભટ્ટની પોતની જગથી રમની જમાન ઝેવી થતી કે સેકડો કે હજારો માણુમા એકચિત્તે રાજ મડે ૧૧ પ્રક કથાઓ સાલગવા ખેમતા માણુભટ્ટને માન પહુ લોકો નડ આપતા હા જી દેનારા ઘણાઓના મોટા દગના ઝેમની આમળ કરી દેતા સારા માણુભટ્ટની કથા સાલજવા લોકો મા ખેલા ચર્ષ જતા કદી ખીજે ગામથી આનતા મણુભટ્ટોનો ધધો સારો ચાનતો હતો

તે સમયે ખર્ચાળ વિનેમાએ કે નામકો ન તા યિગેટમાં ન હતા તેવે સમયે માલબદોએ લોકોની ખુબ મેવા ડી છે બાળ ને ૧૮, સ્ત્રી ને પુરુષ, અમગ અને ગામડિયા એ સૌ મમલુ શકે ને નસ વર્ષ શકે ગે ગીને આપણા દિન્દના તૂતા ખગલનાન માલુબદોએ જ જાગી રાખ્યો છે વેખનવાચન કરી ન સમતા એના માલુમે પણ ધર્મ ને પુરાણોનુ સાચુ જાન પ્રેમી મનથી જ પામી રાખતા, અને એ પ્રાપ્ત કરેન જાન જાગી રાખતો ધર્મપુસ્તકોનુ નયા હાન જાન આપુ, પુનર્જાનો પ્રયાગ કરવો અને એના ધર્મનીતિના બોધને હૃદયમાં ઉતારવો — આ નજોના એક સમજા સાધન જેથી માલુબદોની મર્યાદા હની લક્ષ્ય ગુજરાતમાં ધણા હશે જેઓના મનમાં

“ત્રેન પયન એમી પેઠ મોચા
મુજા જાતમેજા રામ”

એ શબ્દો તાદૃશ રમતા હશે હતા જમાના બ નાતા, નથી પદ્ધતિઓ રચવાની અશક્તિ વીધે, હવે માલુબદોની સ યા માન દનિદાસના અંગેષ રૂપે રહી છે

બાગપણથી જ રામ, કૃષ્ણ પા વી ન વગેરેની સાતો ગોર્ધનરામે બુદ્ધિ સ્મથી સામગી અને પ્રાચીન દિન્દના નામકોને માલુ એમના હે રામા માનરૂતિ જામી હેરાન છે કે તે આમનવ વર્ષની ઉમરના હતા ત્યારે મન મુખગમે — જે એમના વડીન હતા ને જેમને બાગકોની પરીક્ષા હ સારો બુદ્ધિ ગોખ હતો એમને — મજાલાગતની ત્રાઈ પણુ સાત મ્હી જવાણુ ફ-માનુ એ ઉપનથી ગોર્ધનરામે નજા હમયન્તાની વાત એની તો મનેરજા રીતે મ્હી સલગારી કે બાગકના જન ને બુદ્ધિયાતુર્પથી આ વાન પણુ છકે થઈ ગયા

પાયમે વર્ષ (અન ૧૮૫૮ ૬ મા) ગોર્ધનરામે મુબઈમાં પડેની વાર પગ મુલ્યો અન ત્વાનો બુદ્ધિર્દ ઘાળામાં ગુ ત્રાતી બણુ વાણુ શરૂ મ્યુ એ સમયનો એ પ્રમગ ગાણુ નેવે છે બાહુ ગુજરાતી લણુતે બણુતે મ્હિશ્રી દલમગમની સારી ચોપડીઓ શાલાય ધાળી કવિના એમની રાચવામાં ગાંધી અફમેસ આ વિઓનો તથા તેઓની કવિતાનો હાનની નરી મવી વાચનમાળાએ

‘લગભગ બંધિત્વાગ જ કર્યો છે છતા, મારા જેવા, એ હોપની વાચન-
માળાની ધગી કરિનાઓ તથા પાચેને યાદ કરનારા ને તે હવેના બાળકો
નથી ભણના તેથી જેદ પમનારાય હજે! ગોવર્ધનરામે આ પહેલી
જ કરિતા વાંચી, વાચનાને વાર એરી કવિના જાતે લખના માટે
એમનુ દિવ ગિઠગી રહ્યુ અને ૭ વર્ષની વયે જ, માતૃશ્રીને પહેલો
કાગળ આરી ચોપાઈનો દ્રવિતામા લખ્યો।

માણુભટ્ટની કથાઓનો રસિયો હવે ધીરે ધીરે ‘કાન્ધોદન’
વગેરેમા ત થીન થરા લાખ્યો, અને કથાઓમા આનન્દ પામનાર હવે
કવિતાના ગિયા રનરૂપ તરફ વળરા લાખ્યો ‘કાવ્ય તરફનું’ આમ કુદરતી
આકર્ષણ વધરા લાખ્યુ.

સન ૧૮૬૧મા એક એવો જનાવ બન્યો જેની અસર ગોવર્ધન
રામની ઉપર અત લગી રહી મન સુખગમ ત્રિપાડીના દાદા સિંહરામ
તથા માધરામના પિતા ધીન્જગમ બન્ને સગા ભાઈ થાય. એને
મન સુખરામ ને ગોવર્ધનનામ પિનગઈ ભાઈ જ થાય, પણ ઉંમરમા
સારો ફેર, એટલે કે મન સુખરામ જ્યારે ૨૦-૨૧ વર્ષના હતા ત્યારે
ગોવર્ધનગમ ૭ વર્ષના બાગક જ હતા. તેથી ગોવર્ધનરામ એમને
‘ભાગુકામ’ રે ના નામથી જ અબોધના ને તેમને પોતાના વડીલ ગણતા
ને મન નખાનામ મુબઈમા ‘એફિન્સ્ટન ઈન્સ્ટિટ્યુ’ મા (જેમાથી
દાલની એફિન્સ્ટન કોલેજ થઈ છે તેમા) બહુવાને મુબઈ આબા.
નિકટ નબખને લી। તથા મન સુખરામની ખાસ વિદ્યાપ્રેતિ નેઈને
શિરમશીએ મન સુખરામને ગોવર્ધનગમની સુપરત કરી, અને એમજે
આ બાગકતા દવ્ય અને જુદિને પ્રેમથી ખીતરા માગ્યા બન્નેનો
સદરામ ને લાગની આ વર્ધી થર થા।

આ ન્દાન પુરખની પૂરાંવરથા તથા ઉત્તગરથા અગ્નેહવના
મદાસિદ્ધાન્નના દાદગા રૂપ જ જે ત નીને લીયે મદિને અર્ધાં કપિયાના
જ પચાગથી તેમને કમાલની સરઆવ કરી। પગી દલી ને ત્યારે
પચાગમાં એક કપિયો વધી એ નેા ધખું મોદું પ્રબોધાન રુગુ િ અ િ।

૧ બુધો વરાસ

૨ ‘ભાગુકામ’ એક વરાસર વિદેષીનામ મન સુખરામને દેન મરુ
(મામ પિતાથી એમને ભા તપામા કહે, એટલે માટે તેા મિઠે રીને બન્ને નામ
વાપરાવાય હતા) ને પાજી બેઈઈ.

અનાધારણ મુદ્દેલીઓ છતાં દૈ નિશ્ચય અને અસામાન્ય ગ્વાશ્રયથી તેમણે ગુજરાતી તથા અંગ્રેજીનું સાગ્ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું અને આગળ અભ્યાસ કરવા સારું એકવીસમે વર્ષે મુંબઈમાં પ્રવેશ કર્યો. જે વર્ષ મુંબઈમાં ભણ્યા પછી આખોમાં ગરમી ગ્રિપટી આવી તેથી શાળાનો અભ્યાસ છોડી દેવા પડ્યો. પછીથી વેપારમાં જોડાઈ 'શીકુલ્સ વાસુદેવ'ની પેટીનું કેટલુંક કામ તેમણે કરવા માંડ્યું.

મન સુખરામને ગુણની ધણી કદર હતી. બાળકો કે યુવાનો કોઈમાં પણ અમતકારક ભુલિ તેઓ જોતા તો ધણા પ્રસન્ન થતા તથા તેમને ખાસ ઉત્તેજન આપતા. મન સુખરામનો આ ગુણાનુરાગ એમના આખા જીવનમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. મોટી ઉંમરે તથા સારી સ્થિતિએ પહેંચ્યા પછી પણ, એમણે ધણા જીજ્ઞાસુ લેખકો, વિદ્વાનો તથા રાજપુત્રોને અમૂલ્ય સલાહતા કરી છે અને ધણા ઈચ્છતા તારાઓને આકાશમાં વિદાર કરવાની સંજ્ઞા કરી આપી છે. નો પછી આવી, ત્રિવલ્લિથી ગુણોને શોધી કાઢનાર તથા રનેડથી તેનું પાલન કરનાર મન સુખરામ પોતાના ૮૮ કુટુંબના આ રત્નની બહુ પ્રીતિથી સંભાળ લે તેમાં શું આશ્ચર્ય?

પોતાનાં પહેલાં ૨૨ વર્ષની અદર એવર્ધનગમ ત્રણ મોટી શબ્દોની અગર નીચે રહ્યા. (૧) પોતાના પિતા તથા મુનિ મહારાજની ઈશ્વરભક્તિથી ધર્મમાં તથા ઈશ્વરમાં એમને આસ્થા બેડી. (૨) માણુ-જાડની કથાઓમાંથી આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનું જ્ઞાન મેળવવાની તથા ઇતિહાસ પુરાણ વગેરે જાણવાની તીવ્ર આતુરતા જન્મ પામી ને કવિતા તરફ પણ રમિ ધર્મ (૩) મન.સુખરામના સદવામને હીધે એમના મનનો વિકાસ આગે માર્ગે થવા માંડ્યો. દષ્ટિ વિશાળ થતી ગઈ અને પ્રખ્યાતજનમાં જે જુદા જુદા તથા નવા નવા તરંગો ઉઠાળા માનતા હતા તેનો ધીમે ધીમે સાક્ષાત્કાર થયા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૩

અગ્રેણ સૂત્રમા

ઈ ૧૮૬૬થી ઈ ૧૮૭૨

સન ૧૮૧૫થી ૧૮૬૮ સગી ગોવર્ધનરામ પાઠ નિયામ થા ને સરકારી અગ્રેણ હાકલમા મગના પટેલા ન ગીગા ના અભ્યાસ કર્યા સન ૧૮૬૮મા એમણુ પટેલુ ૧૧ ધણુ તે પડી એ ફીરી મુબઈ ગયા ન અહિ ને ન હાકલમા લખ્યા મન ૧૮૭૧મા મુબઈની મેટ્રિકની પીના એમણે પગાર મરી

ગોવર્ધનરામ નિયામમા રહ્યા તે અગમા કુટુંબમા એ બનાવે બન્યા જે નોધપાન છે બન્ને ઈ ૧૮૬૮ની માનમા બન્યા પડેનો એમના ભાઈ નરસિરામનો જ મ અને ખીને એમણુ પોતાનુ પેટુ બન

ગોવર્ધનરામ ॥ વિવાદ બાજુ તો તદ્દન અસાધારણ લાગે તેરા સયોગમા ધરો તો એ કે એમના આનમા તેણુ વચ્ચી વાગ મનણુ એક રીતે તો વિવાદ ધરો તે વખતે વર કે વડુ બેનાથી કોઈયે જન્મ્યુ નાણુ ! વિવાદારી સગર્ભા હતા ત વખતે ખીરા એ નાગર ભાઈ કાશિકાને મથુ દિવસ હતા બન્નેને ૩ પુત્રા એને વિવાદારીએ પડેનેથી કબૂનાત ॥ તી લીધી કે પોતાને પુત્ર થાય આ મથોકાને પુત્રા થાય તો બેનો વિવાદ કરવો કાશિકાર ત પડના છુગ છે । થયા ને પુત્રો દન્વિ મીનો જન્મ એમને ત્યા ધરો જરિનદમી જન્મથી જ અત્યત મનોદર સ્વરૂપનાં હતા અને એમને વેલને ગિરમસીની આખ ખૂમ ટગી નુ દુ પુત્રની આમદ્યા રાખણુ એમણુ મન મનમાતુ કે આરી ૩ સગી કન્યા પેતાના યનાગ પુત્રને દેવાઈ છે ને તેથી બન્નેની જોગીબરોબર થઈ વડેગી રીતે ગોવર્ધનરામનો જન્મ થતા શુભ મુજબ બન્નેનો વિવાદ ॥ રામા

આઓ, મુન્દર પુત્ર, પોતાની મરજ માફક, ન મળ્યો તોય મુન્દર
વેડુ - ફેટી કન્યા - તો મળી કરીને ગિરકામીએ સન્તોષ માન્યો.

૧. આમ ગોવર્ધનરામ ગર્ભરૂપે જ વિવાદિત થયા અને એમનાં
પેદેલી વારનાં પત્ની દરિદ્રકળી કેટલેક મરિને એમનાંથી મોટાં દત્તાં ૧૧
આજીવનની સામે અખત પોકાર ઉઠાવનાર ને, પોતાના કુટુંબમાં તે ન
ખતે માટે અનિશ્ચય કાળજી રાખનાર ગોવર્ધનરામ પોને જ જન્મ્યા પહેલાં
'બલ્લે વિવાદિત થયા દત્તાં ૧' પે તાને સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનવી નાગરજાતિમાંય
કેટલાક વિવાજ ફેટી દદ મુધી પ્રવર્તે છે તેનોય આ નમુનારૂપ દાખલો
છે. મૌઠી વધારે નવાઈની વાત એ છે કે આ વિચિત્ર સંગેઓમાં
વિવાદિત થનાર પત્નીની વચ્ચે અસાધારણ એવ જાઓ, ને અન્ત
લગી તેમાં કરી કડવાશ દાખલ થઈ ન શકી!

૨. લંબ પછી ગોવર્ધનરામ મુંબઈ આવ્યા અને અંગ્રેજી અભ્યાસ
સંભાળી વધારવાને માટે એલિફન્ટન ટાઈફ્ટનમાં લેમલે પ્રવેશ કર્યો.
ગોવર્ધનરામની નિમાળની કાગડિદી કાઈ રીતે તેમની ન હતી. વર્ગમાં
પહેલાં પહેલો નંબર રાખી એમણે વિદ્યાર્થને પ્રસન્ન થી હોય એમ
લાગતું નથી. તેમ એવુયે જણાવું નથી કે તેમની મુશીબતાથી અને
અચ્ચા શુદ્ધિથી તે લેમલે તદ્દન અજાત રહ્યા હોય. જિજ્ઞુ એટલું
ચોક્કસ છે કે કેટલાએક મિલકોના મન ઉપર પોતાના મદ્દગુણોની તેમણે
જિંદી છાપ પાડી હતી. આ જોવા માટે એક જ પ્રસંગ યસ થશે.

૩. આશરે પચીસ વર્ષ પછી, એની એ એલિફન્ટન ટાઈફ્ટનમાં
ગોવર્ધનરામના પુત્ર રમણીયરામે અભ્યાસ માટે પ્રવેગ કર્યો. તે વખતે
નિશાળના એક પુરાણા શિલક નિ. પન્નનજી કાવનજી સંગજાએ,
રમણીયરામની અટક ત્રિપાડી છે એમ સાલળી. ધણી આતુરતાથી
અંગ્રેજીમાં સવાલ પૂછ્યો કે "ત્યારે નિ. ત્રિપાડી, પેલા જીવાન પાણ
જાણ્યા અને દોશિવાર ગોવર્ધન ત્રિપાડીના તમે કંઈ મગા થાઓ કે ?"

૪. રમણીયરામે એકદમ જણ્ય દર્શિત, "હા, અત્યંત એમનો
પુત્ર યાજી."

૫. આ આલળીને તે માથોળી શિકકે ધણી ઉમળકારી ગોવર્ધનરામના

૧. આના દાખવા મીલ પદ્ય મેળી આવે છે નારી મોગ જલ્દન વગરનંત
જલ્દન જે તાઈ અન્દરકર પેડ્યાને પર ૧ તેને નિગે વળ્ય આમ વધુ હલ્લે તે
જિજ્ઞે માસ મેટી દલી - - - - -

ખપરઅતર પૂજ્યા અને છેવટે કહ્યું કે “ મિ ત્રિપાઠી, જ્યારે જ્યારે તમારા માતા ઉપર તમે ખા લખો ત્યારે ત્યારે મારા જિગરની ખરી દુવા મારા વડાવા ગોવર્ધનને જરૂર લખજો, અને એમની તદુરગતી અને એમના વિદ્યારાજ્યા મનના મને દમ્બેશ મમાચાર આપના રહેજો ”

બત્રીસ વર્ષ મુઠ્ઠી પગુ જૂતા ગિયુ ઉપર આવી મમતા રાખનાર શિક્ષકને જોટવો ધન્યવાદ છે છે તેટલો જ ધન્યવાદ આ મમતાના પાત્ર થનાર ગિયુને પણ ન થતો નથી ? ગોવર્ધનગમને પોતાને પશુ આ ગુરુને માટે કેં સુધી સારી લાગણી હતી

પોતાને રિયે વારવાર વાન કરાની ગોવર્ધનરામને ટેર હતી, અને આવી જે વાતો કરેના તેમ પોતાના અભ્યાસના સબન્ધની વાતો ધણી આવતી તે કહેતા હતા કે “ હું અગ્રેજી નિદાણમા હતો ત્યારે નિદાણના ‘ નેમન ’ ઉપર કાં જાણુ ધ્યાન આપનો નહિ મારે ધણો વખત તો ખીલુ’ બદારનુ વાચનામા જતો, અને પરીક્ષા પાસે આવતી ત્યારે જ બપોરનુ વાચનાનુ રહેના ઘઈ પરીક્ષાની તૈયારી કરતો- વર્ગમા નબળી મને પ્રકાર નહોતી, અને પરીક્ષામાયે સાધારણુ સારી રીતે પાસ થના ઉપરાત વધારનો લાભ હુ મળતો નહિ તેથી કરીને પહેલે નખર તો હુ ઠચાધો જ આવુ, પણ દરેક વર્ષે સારી રીતે પાસ થઈ જવામા કાઈ મટેનત પડતી નહિ ”

આ સબન્ધી એક રમૂજ વાત પોતે જ કહેતા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે આવતા લેસન ઉપર તો ધ્યાન નહિ જેવું જ અપાતું, તેને હીવે ગોવર્ધનરામનો નખર ધણી વાર છેડ કીતરી જતો અને કંચિત્ તે છેડના પશુ આવતા પશુ આ વિર પોતે રિચાર કરીને નિશ્ચય કર્યો હતો તેથી, અને પોતાનો શુદ્ધિમા વિશ્વાસ હતો તેથી, નખર કીતરી જવા માટે એમના મનમા કાઈ લાગતુ નહિ પાશુ તેમના એક શિલક શ્રી ચન્દુલાલ મયુનાદસ દ્રીવતમ્બદ મણુતા હતા કે ગોવર્ધનરામ શુદ્ધિશાળી છે, તેથી તેમને પોતાના પામે બોનાવી એ હપકો આપના અને લેસન બરોબર ડી લાવવાને ખૂમ શિખામણુ આપના. આવું થાય ત્યારે ગોવર્ધનરામના મનમા કાઈકિ વાગ લાગી આવતું, તેથી ખીલ્કે દિવસથી બરોબર રાખીને જતા અને એક કે બે દિવસમા પહેલે નખરે આવતા જામ થોડા દિવસ બીચો નખર બોગવા પડી, બદારનુ વાચવાનો ગોખ પાછો એમના ઉપર સત્તા મેળવતો, નખર

ધીમે ધીમે ઊતરવા માંગે, અને પાનના જોડાંઓ ના ડાંચે ચડેલા કાચના કટકા જેમ પવન બન્યું એવાં, પોતાની જેમ ધીમે ધીમે નીચે કીનગી છેવટે જમીન ઉપર ના રહે, તેમ ગોવર્ધનરામ પણ આખરે છેક છેડા બાંકડા ઉપર આવી રહેતા. થોડાક દિવસ પછી ચન્દ્રલાલ માનસર વળી પાછા ગાનક આપના, તેથી પંડિત તારાની પેરે, થોડાક દિવસ મુઠ્ઠી પહેલા બાંકડા ઉપર જઈને અને વળી પાછા બીનુ વાંચવામાં પડ્યાથી ત્યાંથી અદમ્ય રહી જાય! આ પ્રમાણે આ શિક્ષકના વર્ગમાં ઘણી વાગ બન્યું હતું.

સાહિત્ય તેમ નરવજાન તરફ વલગુણના ધના દુરિયાગી વિદ્યા-ર્થીઓને ગણિત તરફ જાલુ ગમો દેવા છે, અને નિરાળામાં તેમને તે આવડતું પણ હોતું નથી. ગોવર્ધનરામને પણ આયુ કાષ્ટક થયું હતું. એક વાર તે ગણિતની પરીક્ષામાં બેઠાંમાંથી કક્ષા આઠ માઈ મળ્યાં. પણ તે ઉપરથી, નિરાળામાં ગણિત ગમત કરનારને ગાળા દેવાને બદલે, જાતે વાંચીને ગણિત ત્યાગ કર્યું. આ ઉપરથી તે મોટપણમાં દહેતા કે "આપણા લોકોને ગણિત નથી આવડતું તેવું મુખ્ય કારણ આજસ અને બેદિકગઈ છે. હું ગણિત માખ્યો તે મારી મેળે ના હીખ્યો છું. એ કાંઈ જાતે એવું કાણુ નથી કે માંડવત ક્યો છતાં પણ ન આવડે. એનો પાછળ લોકો જરાગે મહેનત દેતા નથી તેથી ના એ વિષય કાચો રહે છે. બાકી આપણે દિન્દુ લોકો તે દિસાપના જ્ઞાન માટે જૂના વખત થયા પંડ્યા હીએ, પછી આપણને એ ન આવડે એમ તે હોય ?"

ગોવર્ધનરામની અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ જોયા પછી દલે એમના વખતમાં શિક્ષકો, પુસ્તકો વગેરે કેવા દલા તે જોઈએ. એમના વખતમાં સ્કૂલના 'પ્રિન્સિપાલ' તરીકે કર્કેળામ સાહેબ દલા, અને 'વાઈસ પ્રિન્સિપાલ' તરીકે બેરેટ સાહેબ દલા ઓળ શિક્ષકોમાં શ. નગીનદાસ તુલસીદાસ મારકતિયા, શ. નાગરદાસ નરો-તમદાસ નાણાવટી (જે પછીથી સરકારો વાઈસ્પ્રીકમાં હેડમાસ્ટર નિમાયા દલા અને છેવટે મુનસફ થયા દલા. મિ પાલણુ

૧ આમની પનીખરી હકીકત ન. શ સ્મૃતિવરમ વાવાપાઈ મહેતાના લેખમાંથી લીધી છે. જુઓ 'વનત'ના ગોવર્ધનરામ-સ્મારક-અક ૫ ૨૦૩.

આદરણ મિસ્ત્રી મિ ફેતનજી ઝાવસજી સબલા (જેમના માયાળુ પણા વિશે ઉપર સાત લખી છે), ગ રા ચકુનાય મથુરાદાસ દોનનમ્લક જે ગોવંદન ખમને ઉપર પ્રમાણે ચાન આપતા (ના જે પાઠગથી અમલનાના મુનમ્લક થયા હતા, અને હાન નિવૃત્તિમા છે) સંગે લતા

ગોવંદન ખમને જે જે અન્થો લીખવાના હતા તેમા ચોવિગ્ન અરિ મની મચ્ચમ્લ મિચ્ચની ચુલિનમ્લ દ્રાવે સ વિર મિચ્ચનુ ગેઈજ લેચ્ચ ટેમ્ચનનો સીજ સ ગોડ મિચ્ચન નિચાર ચૌક વેચ્ચિ જે સનનો રાનોનામ' ડિંકે । રખિન્સા મૂચા વગેરે અગ્રેજ સલિત્ચના જેના શિષ્ટ અથો ના તે રખત મટ્ટિ ચુનેચન માટે ઇલિચાસમા લાનની પેટે ઇચ્ચ તથા ડિ કુચ્ચા । ગેચાજ ઇલિચામ ન હતા પણ રામ શીસ ઇચ્ચ અ । ડિ કુચ્ચતા । અચેના ઈનિ અચ શીખવામા આવતા ગુજ રાતી ભાષા રલિવ ત જે ચથી રનો શીખની પની તેમા અચ દોહ । નમગઘ અને ટેન મ્લ વ્યામ્ચ્ચુ જે પુસ્તકો હતા સમ્ચૂત અને મારસી ખીજ ભાગા તર્ગે હાવ ચીખવાય છે તે ગોવંદનગમના સમયમા જ પડનરહેની લખન થઈ

વળી હાનની પેટે તે વખત પણુ એવો મચ્ચદો પ્તો કે સે જ વર્ષથી ઓઝી ઉમરનાગો કોઈ ખગ નિઘર્થી મટ્ટિચ્ચનેચનની પરીક્ષામા ગેમી શષ્ટે નરિ ગોવંદન ખમની ઉમર મોગ વર્ષની થઈ ત્યારે ત છઠ્ઠા ધારગમ હતા ૧૫, તમન અબ્ચાસ એનો સારો હતો તે એક ઘો । ૫ ને ઇટા વારગ નારી જ મટ્ટિચ્ચનેચનની પરીક્ષામા મેહા અને પામ થઈ ગયા

તે વખત મટ્ટિચ્ચનેચનની પરીક્ષામા અમ્ચૂનના પરીના નિખિત તેમ જ મૌખિ અ । ગેચાલી લની ગોવંદનસમ બ્ચારે આ મૌખિ પરીક્ષા આપના ગના ત્યારે એ એવો પ્રસંગ અ ગો જે મિચ તે હચને રને ઘ ઠી વાર વાન મ્ચના ચોનાની પદ્ધતિ પ્રમાને સચ્ચૂનલુ સાહિત્ય એમણે ઘણ સરુ રચ્ચુ લુ પણ અચ્ચૂત આ ગણ ખદુ મચ્ચુ રની ગચ્ચુ લુ તેની નિખિત પરીક્ષામા વ્યામ્ચ્ચુના અચાનોના જવખ ખગ લખી ખ્ચા નિ નિખિત પરીક્ષા થઈ રલા । ની મૌખિ પરીક્ષા રાડ થાય છે અ । જર થો । થો । ગેચ્ચાએ જ અચ ઠી

કક્કાવારી પ્રમાણે તપાસાય છે એમ ગેવાથી ગોવર્ધનગમને વારે લગભગ એક મહિને આગે તે દરમ્યાન શુકળ મહેનત કરીને, ધણા ઉત્તમ કરીને સેસૂત વ્યાકરણ બધુ કાટ કર્યું ન્યારે મૌખિક પરીક્ષા આપના મયા ત્યારે એમની પડેલાંના છોકરાઓની પરીક્ષા ચાલતી હતી, તેથી ગોવર્ધનગમને આગળની બધાં પ્રગે વખત મોટી થયુ પડ્યુ આ બેસી હેવાનો વખત સાધાણુ રીતે ઘણા ઠાકરાઓને બહુ ભાંગે લાગે છે અધીગર્ભ અને ચિન્તાની ખરેખર અવધિ તે વખતે આવે છે આવે વખતે ગોવર્ધનગમ તે આગની મતોના હુતગરને લીધે ત્યાં જ બધી ગયાં તે વખતે પ્રેા ગમકપ્તુ ગોપાળ ભાડાના પરીક્ષક હતા ગોવર્ધનગમનો વારો ન્યાય આગે ત્યારે તેમણે "ત્રિપારી" કરીને પરીક્ષા લેવાના આરંભાથી બૂરા પાડી એ બૂમ નિહાળ ગઈ એમને ખીજ પાડી તેણે જવામ ન મળ્યો તેથી તેણે દારુ તપાસવા તે જતે બધાં જાયા અને જુએ છે તે બાબત ઉપર એક વિદ્યાર્થી ધમકસાટ કરે તે ભાગના હલ્યમા રસિમ્તા અને કામજતા બને છે ખીજ પરીક્ષકને આવે વખતે થીડ અડે તેને બલે એમના મનમા કાઈ આગર અને નાઈક દયા ઉત્પન્ન થયા લગાર માયાથી ગોવર્ધનગમને હરોળી વતમત કર્યા ગોવર્ધનગમ અમીને જુએ છે તે "પરીક્ષક સાદેમ પોતે જ એમના પામે બોલેલા" આગરની અને ગભરાટની નામણી હજી તે પૂરી શમી નથી ત્યાં તે પ્રશ્ન અને પડ્યો, "ત્રિપારી તમારુ નામ કે ?"

"હ, હા"

કાઈકુતુહલથી ફરી પ્રશ્ન પુછાયો "તમે કેમ બોલતા હતા ?"

ગોવર્ધનરામ હવે પૂરિપૂરા સ્વસ્થ થઈ ગયા હતા તેમણે જરા થયુ ગભગના મિના પુત્રી શાન્તિથી જનામ દારા, સાઈબ મને ઉત્તમગા ધણો હતો અને અધી બેસી મહુ રહેણુ પડ્યુ, તેથી આખ મળી ગઈ."

વ્યાકરણ પ્રાણ ગોવર્ધનરામે આખો મહિના માગ્રો હતો, તેથી એમણે જે જે જવાબ આપ્યા તેથી ભાગરકર ઘણા પ્રસન્ન થયા

માફક સ્થિર ટકી રહી હતી તે જ ભાવનાઓ અને તે જ સંસ્થાઓ હવે જાણે જડમૂગથી જ દાનવા લાગી હોય એમ દેખાયું નવા આચાર્ય અને નવા વિચારને યુરોપની એ મદાપ્રજ્ઞમા જોયાથી આપણા પોતાના આચાર્યવિચારની ખારી-પરીક્ષા થવા માડી દેશમાં કાઈ નવું ચેતન આવ્યું - કાઈ નવી પ્રવૃત્તિ, જગતી

યુરોપની જાહોજલાલીથી તથા યુરોપની સંસ્થાઓની નરિનતાથી ધણા અજાણ ગયા અને 'સુધારા' ના નામનો ઝંડો ઉઠાવી ચાલતા રીતરિવાજો ઉપર સખતાઈથી પાણુ કેટલેક અરો ગદહલદયથી પ્રદાર કરવા માડ્યા આપણા વિચારો જગતી છે અને આપણા શાસ્ત્રો ટાટા પહોરના ગપ્પા છે દેશને જે જૂતા બાવા રાખ્યા છે તે રાગીમૂઝી સાથે જી નાખ્યા વિના દેખી ઉભવતિ થવાના નથી એમ તરેલ તરેલના પોકાગ થવા માડ્યા પુ ધર્મને સુવા રા જતા ધણુ ઓએ ધર્મમાં આસ્થા મોઈ સ્વન નવો મેળવવા જતા સ્વચ્છ દીપક ન્યાપુ, ધર્મના બંધન બગેબગ જે હવવા જતા કેટલાક નમણ અને આખા મનનાઓએ તે બંધન સમૂગગા તોડી જ નાખ્યા અને સારા ધર્મ સ્થાપનાને બંને કેનેક યથે અધર્મ નિરકુસપણે રાજ્ય ચલાવવા લાગે

એમજો મોની વિનગ ગીથી આખા જનસમુલયમાં લડકો ઊંધો આ લડખથી દાગેના ર્ગિના નુમ્લ પૂ નકોએ પોતાની દેવીના રાજ્ય સાધુ અગ્રેજી વિદ્યા અને સુધારાના જા બનતી ઉપર સખત હમને કરવો માડ્યો 'ગિ' એ જ નમાણુ છે અગ્રેજી વિદ્યા ધર્મનો નાશ કરે છે માણુને તે વટલાવે છે ઉલ્લ તથા નામ્તિ બનાવે છે એવી એવી પ્રતિગજતાઓ સુધારાની સામી થવા માડી

આ બે પક્ષની નડાલડીમાંથી એક ત્રીજો પક્ષ ઊભો થવા માડ્યો મિશ્રાણ અને તેને જ ભારકૃત સસ્કૃત સાહિત્યનો ત્રચાર પાછો શરૂ થયો હતો અને સર વિનિયમ જો સ અુને તેની પગીના વિદાનોએ ત્રાચીન આર્પ સસ્કૃતિના યમોગાન રી યુરોપના વિદાનાનુ તેમ જ વિન્દના વિચારકોનુ ધ્યાન એકમ ખેન્યુ હતુ પરદેશી વિદાનોને મોએ આર્પ દેશના બુ વખાણુ સમગીન સ્વદેશપ્રેમીઓના હ યમા આ મમાનનો ઝંડા ફરીથી ફૂટ્યો અને ત્રાચીન આસસ્કૃતિ તરફનો ઝિડો પૂ પલાર બમણા વેગથી જાગત થયો આપણા બાપતાદાઓ પગ ડાખતા હતા એવી ખાતરી થવાથી આપણી ત્રાચીન સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરવઈ

मन सुभराम सुर्यराम गो मा त्रि. माधवराम धीरजनाम
त्रिपाहा ७ व. १२ त्रिपाहा

માફક ચિર ટકી રહી હતી તે જ ભાવનાઓ અને તે જ સંસ્થાઓ હવે બંધે જડમૂળથી જ દાવવા લાગી હોય એમ દેખાયું નવા આચાર અને નવા વિચારને યુગેપની એક મહાપ્રજ્જ્વાલા જ્વેલાથી આપણા પોતાના આચારવિચારની બારીક પરીક્ષા થવા માડી દેશમાં કાઈ નવું ચેતન આવ્યું - કાઈ નવી પ્રવૃત્તિ જાગી

યુગેપની જાહેજલાલીથી તથા યુરોપની સંસ્થાઓની નરીનતાથી ધણા અજાણ ગયા, અને 'સુધારા' ના નામનો ઝડો ઉઠાવી ચાલનારી તરિવાને ઉપર અખતાઈથી, પણ કેટલેક અંગે ગુહલુહલથી, પ્રહાર કરવા માડ્યા "આપણા દિશાને જગની છે અને આપણા શાસ્ત્રો ઠાપ પહોરના ગમ્યા છે દેશને જે જૂના બાના જાગ્યા છે તે વાગીમૂડી સાદુ કડી નાખ્યા વિના દેશની ઉન્નતિ થવાની નથી" એમ તરેક તરેકના પોઠાર થયા માડ્યા પણ ધર્મને સુધારવા જતા નવાઓએ ધર્મમાં આસ્થા ખોઈ, સ્વતંત્રતા મેળવવા જતા અન્ધીપાત્ર ચાલ્યા, ધર્મના બન્ધન બગેમ જોડવા જતા કેવલાક નમણા અને આકળા મનનાઓએ તે બન્ધન સમૂળગા તોડી જ નાખ્યા, અને સારા ધર્મ સ્થાપવાને બદલે કેટલેક અધર્મ નિરકુલપણે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યા

એમજે મહેલી ચિનગાઈથી આપણા જનસમુદાયમાં લડકો બી થો-આ લડકાથી દાએના રૂઢિના નુસ્ત પૂજકોએ પોતાની દેનીના રહ્યું સાદું અત્રેજી વિદ્યા અને 'સુધારાવાળા' બન્નેની ઉપર સખત હુમલો કરવા માડ્યો 'રૂઢિ એ જ પ્રમાણ છે,' 'અત્રેજી વિદ્યા ધર્મનો નાશ કરે છે, માણ્યોને વટનાવે છે, ઉદ્ધન તથા નામ્નિક બનાવે છે' એવી એવી પ્રતિગર્જનાઓ સુધારાની સામી થવા માડી

આ જે પક્ષની લડાલડીમાંથી એ જીતે પક્ષ જીતે થવા માડ્યો નિર્દાણ અને મેવેજ ભારત સંસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રચાર પાછો રાકે થયેલું હતો, અને સર વિનિયમ બેન્સ અને તેની પડીના વિદ્વાનોએ પ્રાચીન આર્થ સંસ્કૃતિના યગોગાન કરી યુરોપના વિદ્વાનોનું તેમ જ વિદ્વાન વિચારકોનું ધ્યાન એફમ બેન્સ હતું પરદેશી વિદ્વાનોને મોએ આર્થ દેશના બહુ વખાણ સાબળીને અવેશગ્રેમીઓના હુ થમા આત્મમાનનો ઝંડો ફરીથી ફૂટ્યો અને પ્રાચીન આર્થસંસ્કૃતિ તરેકનો ઝડો પૂન્યમાર બમણા વેગથી જાગત થયો આપણા આપદાદાઓ પહેલાં કમલ હતો એવી ખાતરી થવાથી આપણી પ્રાચીન સંસ્થાઓનો અભ્યાસ કરાય

भनःमुपलभ मूर्यराम गो. मा त्रि. भाधवराम धीरराम
त्रिपाठी उ व. १२ त्रिपाठी

जेठेला सो हरिवरगी, सो राकगारवदमी, श्री. भाधवराय, सो. शिन्धारी
 डीला रहेला गोवर्धनराय, समर्थलक्ष्मी, नरहरिनाराय

જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળા છતાં પણ એકંદર બહુ જિંદી ભતની શુદ્ધિવાળા એવા દેશના ધણાખરા નાયકોના સમાગમમાં નાનપણથી જ આવવાનું સહભાગ્ય ગોવર્ધનરામને પ્રાપ્ત થયું હતું બહુ થોડાંતે મળે એવા આ લાલથી એમની જાનદંડિ ઉધણવા માડી, શુદ્ધિ વધારે વિશાળ તથા વ્યવહારુ થવા લાગી, ચારે પાસથાં જોવાની ટેવ પડતા, “મારો જ કહ્યો ખરો છે” એવા સાકડા મનના દુરાગ્રહ તરફ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો, અને દેશની ખારીક સ્થિતિનું બરોબર જાન થતા તેના ઉદ્ધાર સારુ પુરુષાર્થ કરવા ઉત્સાહી હૃદય હલમથી રહ્યું.

* “ ‘રૂઢપણુ’ માની પરિવ્યથની ફિલસૂફી કે શ્રદ્ધા એ અરામા ભિન્ન છે એ શ્રદ્ધા વિવિધ નથી, પણ પ્રતિદિન હસોમીએ વઢે છે પ્રધીને આર્થિક ચિતા, મિત્રોને મુરખીઓ સાથે સબળી, માતૃપિતા પત્ની અને આજકો પ્રતિ કર્તવ્યોના કટુ સધરો, વ્યાદ વિવિધ માફગીની બધા, એ બધાથી એ ફિલસૂફી રોકાયા કરે છે એમા અગતતા અને સહજતા ■ તે ધૂમળાપણુ પણ ■ એનો પ્રવાદ પ્રમલ્લ નથી ડહોળો છે ગોવર્ધનરામ વારવાર તરતિ રોકમ્ આત્મવિત્ તરતિ મોટમ્ આત્મવિત્ । એનું રટણ કહે છે, પણ એમના મધનની ગ્જાનિ અને છવનને વિષાદ પ્રતિકારના પ્રયત્નમાં જ બળપૂર્વક તરી આવે છે”

—વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી (‘ગોવર્ધનરામ’ પૃ ૨૪)

*

*

*

“ I wish to produce, or see produced, not any this or that event but a people who shall be higher and stronger than they are, who shall be better able to look and manage for themselves than is the present helpless generation of my educated and uneducated countrymen ”

G. M. Tripathi (‘Scrap book’ Vol I P. 29)

*

*

*

“ કાલમે શું કામ નથી હું તેની પરીક્ષા દોની નથી કાર્કિં ૧૯૪૩ નાકું કામ હું એવું જ માત્ર જોવા જવું એવી પરીક્ષા કાર્કિં મુપરીક્ષક માથે લેનો નથી દુશ્મની મુવામના જોનાર દોષ છે —દુર્મિથરોપનાર અમામિના દોના નથી” ;

—ગે. આ. ત્રિ. (‘નવજાગરણ’ ટંકનાલાં પૃ. ૩૬)

પ્રકરણ ૪

ગોવર્ધનમાં

ઈ. ૧૮૭૨-ઈ. ૧૮૭૫.

ગોવર્ધનરામ મન ૧૮૭૨માં સત્તર વર્ષની ઉંમરે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા સન ૧૮૭૩માં એફ. ઈ. એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થયા અને બી. એ. નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. સન ૧૮૭૪માં વિપત્તિનું પ્રથમ દર્શન થયું અને પ્રેમાળ હન્નિશ્વરીનું મૃત્યુ થયું. પછીથી થોડે જ મહિને માધવરામની દુકાન ભાંગી. અમૂળામા પૂરું, દુઃસ્વ દુઃસ્વાનુવાસી હોય તેમ, બી. એ. ની પરીક્ષામા પોતે તે જ વર્ષે નાપાસ થયા છતાં સન ૧૮૭૫મા બી. એ. ની પરીક્ષા બીજા વાર આપી અને તેમાં પાસ થયા તે વખતે તેમની ઉંમર થીમ વર્ષની હતી.

ગોવર્ધનરામ મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષામા પાસ થયા ત્યારે

મન સુખરામે એમને સિવિલ સર્વિસ માટે ઇન્ટેન્ડ મોકલવાનો વિચાર કર્યો, ગોવર્ધનરામની ઉંમર પહોંચતી હતી, અને એમની ભુદ્ધિ તથા બીજા ગુણો જોઈને મન સુખરામને એમ લાગ્યું જણાય છે કે સિવિલ સર્વિસ તરીકે ગોવર્ધનરામ માન આજી મેળવી સરકારની તેમ જ સોફ્ટની સારી સેના બનાવશે. પરંતુ ગોવર્ધનરામે આમ કરવાની દૃઢતાથી ના પાડી-^૧ નહિ કે વિલાપત જવાથી વટલાવાશે એમ કરીને, પરંતુ-
 “મારે સ્વતંત્ર ધર્મ કરવો છે, કોઈની નોકરી કરવી નથી” એ સંકલ્પ પોતે સોળ વર્ષની કાચી વયે પણ કરી રાખ્યો હતો તે પાળવાના હેતુથી જ. સિવિલ સર્વિસમા સાધુ કમલાવાસી તથા જીવી પદવી, કીર્તિ

૧. ૨૨. મનિભાઈએ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં આ અંગે પાઠ્યથી આ પ્રમાણે જણાવ્યું છે—“સિવિલ સર્વિસ માટે ના પાડી” એ સત્ય નથી. એમના કામળોમા અરજીની એક નકલ ઉપરથી પ્રવાસસ્થા સુધી પહોંચ્યા હાગે છે.”
 પહેલું કદાચ એમ ને બને કે અંરજીનો મુસદ્દો પૂર્યા પછી વિચાર પૂરપૂરા બેદલોવા હોય તે (સ.)*

વગેરે મેળવવાની હજારો ક્ષણો મન સુખરામે બતાવી પણ ગોવર્ધન રામ ડબ્બા નહિ માધવરામનું મન પણ આ બાબતમા મોળુ હતુ તેથી આ વિચાર આખરે મૂકી દેવા પડ્યો

ગોવર્ધનરામ સિવિવ સર્વિસમા ગયા હોત તો તે પહેલા નાગર સિવિલિયન યથા હોત ઈ-૧૭ જઈ, પશ્ચિમના વિચારો અને ભાવના એના વાતાવરણમા જ રહ્યાથી, એમના મનનુ બધારણુ કેવા પ્રકારનુ થયુ હોત, તેમ સિવિલિયન તરીકે ગોવર્ધનરામનુ આખુ જીવન કેવા પ્રકારનુ થયુ હોત, એ પ્રશ્નો - એક રીતે ચર્ચા છે તો પણ - તદ્દન સ્વાભાવિક છે અને વિનોદને ખાતર જરા વિચારવા જેવા છે આ બાબતમા છાતી ઠોકીને આમ કે તેમ કહેવુ એ જોખમભરેનુ છે, તેમ છતાં ગોવર્ધનરામની પૂરી પિઠાન ક્યાં પછી સિવિલિયન ગોવર્ધનરામની રૂપરેખા, જાખી જાખી પણ, આકી શકાય ખરી એમ વાચ્યા વિના રહેવું નથી

આવી રીતે સન ૧૮૭૨ની શરૂઆતમા પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે, ગોવર્ધનરામે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમા પ્રવેશ કર્યો તે વખતે આ કોલેજ ભાવખળે હતી, અને કાલના કરતા તેની પ્રતિષ્ઠા ધણી વધારે જમી હતી અદ્ભુત શક્તિવાળા અનેક વિદ્યાર્થીઓ આ કોલેજમા પાક્યા હતા, જેઓએ તથા જેઓના સમર્થ શિક્ષકોએ “એલ્ફિન્સ્ટોનિયન” એ નામમા એવુ ગૌરવ મૂક્યુ હતુ કે જે હજી સુધી પણ થોડેમણે અશે જળવાઈ રહ્યુ છે

એક મજાને ખાતર ગોવર્ધનરામ થોડા વખત કોલેજની “હોસ્ટેલ”માં રહ્યા હતા. તે વખતે એક એરડીમા બે વિદ્યાર્થી સાથે રહેતા, તેથી ગોવર્ધનરામના સોળની તરીકે જૂનાગઢવાસી છોટા કાલ મ્યુરદાસ બંધી હતા, જે કાલમા (ઈ ૧૯૧૦મા) જૂનાગઢ સસ્થાનના હજુર સેક્રેટરી છે “હોસ્ટેલ”ના વિદ્યાર્થીઓ, કાલની પેઠે, તે વખતે ધણા તોફાની હતા, અને તેમના તોફાન વિષે ગોવર્ધનરામ ધણી રમૂજ વાતો કહેતા

ગોવર્ધનરામની કોલેજની કારકિર્દી જલ્દી તેજસ્વી ન હતી તોપણ એક દરે સારી હતી કોલેજમાં દાખલ થયા તે વખતે જ તેમને “વેસ્ટ સ્કોલરશિપ” નામની સિધ્ધવૃત્તિ મળતી ત્યાર પછીથી “કલેર સ્કોલરશિપ” મળતી, અને છેવટે “એલ્ફિન્સ્ટન સ્કોલરશિપ” મળતી. તે વખતે

કોલેજનો શિક્ષણક્રમ હાલની પેઠે ચાર વર્ષનો ન હતો પણ ક્રમ ત્રણ વર્ષનો હતો; તેમ કોલેજમાં ગયા પછી બે વર્ષની પરીક્ષા દોઢ દોઢ વર્ષે આપવાની હતી - પહેલી એફ. ઈ. એની અને બીજી બી. એ.ની. આ પરીક્ષામાં પાસ થનારા વિદ્યાર્થીઓના હાલની પેઠે ત્રણ વર્ગ પાઠવામાં આવતા નહિ, પરંતુ પહેલો વર્ગ અને બીજો વર્ગ એમ બે વર્ગ પાઠવામાં આવતા; અને ગોવર્ધનરામ દમેશાં બીજા વર્ગમાં જીએ નંબરે પાસ થતા. આ મિવાય એલિફન્ટન કોલેજમાં બહારના-ઇતર-વાચનની એક જુદી પરીક્ષા લેવાતી. તેને માટે યુનિવર્સિટીએ નહિ નીમેલા છતાં સાહિત્યમાં ઉત્તમ ગણાતા એવા ગ્રન્થો પસંદ કરવામાં આવતા. આ પરીક્ષામાં જે વિદ્યાર્થીઓની ધ્યાન હોય તેઓ જ બેસતા, બધાને ફરજિયાત બેસવાનું ન હતું. એમાં જીએ નંબરે પાસ થનારને ઇનામ કે શિષ્યવ્રતિ આપવામાં આવતાં. ગોવર્ધનરામ આ પરીક્ષામાં પાસ કરીને સારે નંબરે પાસ થતા. આવી રીતે તેમની કોલેજમાંની કારકિર્દી, પરીક્ષાઓની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, કાંઈ પહેલા નંબરની ન હતી, તેમ છતાં કોલેજમાં રહ્યા તે બધાય વખત ગોવર્ધનરામ જીએ જુદિવાળા વિદ્યાર્થીમાં ખપતા, અને શિક્ષકો તથા બીજા વિદ્યાર્થીઓ તેમના તરફ દમેશાં માન અને રનેહ રાખતા.

આમ બન્યું તેનું મુખ્ય કારણ એમની વિદ્યાર્થી તરીકેની ઉચ્ચવયની રીતિ. આ પદ્ધતિ કોલેજમાં ગયા પછી પણ પહેલાંના જેવી જ રહી હતી. ઘણા હોશિયાર હોદ્દાઓના મોટા કાંડ એ હોય છે કે દરેક પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થવું અને જેટલાં લેવાય તેટલાં ઇનામો અને રજોલરશિપો મેળવી લેવા. સાધારણ રીતે આ વૃત્તિમાં દોષ કાઢવા જેવું કશું નથી હોતું; એટલું જ નહિ પણ કીર્તિની આકાંક્ષાને લીધે મોટાં મોટાં કામ કરવાનો ઉત્સાહ આવે છે. વળી પરાક્રમશીલ પ્રકૃતિનું એ એક લક્ષણ છે. તેથી જુદિમાન વિદ્યાર્થીઓને આવી મોટી ધ્યાન હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. કાલોર્નલ જેવો મહાન પુરુષ પણ પોતાના સંબંધમાં લખે છે કે "ન્યારથી કાંઈ પણ વતની એપણા રાખવાની મારામાં શક્તિ આવી, ત્યારથી મારી મોટામા મોટી ધ્યાન એ હતી કે હું પ્રસિદ્ધ થાઉં."² ઘણા મોટા મોટા માણસોની આવી ગતિ-રિથિતિ થઈ છે એમ તેમનાં જીવનચરિત્ર ઉપરથી અને ઇતિહાસ

૨. "Heaven knows that ever since I have been able to form a wish, the wish of being known has been the foremost."

ઉપરથી આપણને જાણાય છે પરંતુ ધણી વાર, એવુયે અને છે કે આ દષ્ટા, હદ બહાર પ્રબળ થઈને વિદ્યાર્થીના હૃદય ઉપર સર્વોપરિ સત્તા ભોગવવા ધાગે છે જ્ઞાનને બદલે યશ મોટામા મોટો દેવ મનાઈ જાય છે અને તેથી જ્ઞાન મેળવવાને બદલે, યશ સાધવા તરફ જ દષ્ટિ રહે છે તેમા વળી આપણી યુનિવર્સિટીની પરીક્ષા વગેરેની પદ્ધતિ એવા પ્રકારની છે કે તે આ વૃત્તિને સારી પેઠે સતેજ કરે છે પણ આને પરિણામે તો જીવદુ પહેલા નબર માટે મથનાર ફેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાના પુસ્તકોમાં જ પોતાની બધી શક્તિ વાપરી નાખે છે અને એક મરકરાએ "ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ" વિદ્યાર્થીની જે ચમત્કારક વ્યાખ્યા આપી છે તેને અક્ષરે અક્ષર ખરી પાડે છે આ વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે છે " A first class student is a creature to be admired at first and pitied ever after "

ગોવર્ધનરામના વિદ્યાર્થીજીવનની તુનના કરનારે એટલું ખાસ ધ્યાનમા રાખવુ ઘટે છે કે, પોતાનામા જિઆ પ્રકાગ્ની શક્તિ હોવા છતાં, ગોવર્ધનરામે આવો એકમાર્ગી અને માત્ર કીર્તિની લાલસા રાગો અબ્બસ કરનાવું જાણી જોઈને પસંદ નહું નહિ તે સારી પેઠે સમજતા કે બાણવાનો જેતુ હૃદયને ઉભત કરવાનો અને મનની શક્તિઓને ખીનવવાનો છે તેથી એ જેતુ જેમ અને તેમ સજ્જ થાય તેવી ગીતે જ તે અભ્યાસ કરતા પરીક્ષામા પાસ થઈ જવું એ એમ જાણુ છે અને આ જાણુ ગમે તેમ જગીને પણ પતાવા દેવું જોઈએ એમ તે કબૂન કરતા. પણ એની આર્થા વધાઈ અગત્ય છે એમ માનવાની તે સાફ ના પાડતા એકની એમ આપડીઓ વૂટી ધૂટીને પી જરી, પરીક્ષા સિવાયના બીજા સર્વ જ્ઞાનના તથા રસના નિર્ણો તરફ આખ મીચરી અને દરેક રિચાર શીય મનખ્યના હૃદયમા તરણુ અવસ્થામા જે પ્રબળ આત્મમન્યન આવે છે - જે મોટા મોટા મૂલ્યવાડા ઊઠે છે - તે સર્વને એમના એમ જ બેસાડા દના - એ કમ ગોવર્ધનરામના માયા તો શિક્ષણના ઉદ્દેશને જિ ધા વાળનારો જ જાણાતો

એમની જિ દગીના પાછના વર્ષોમા તે વારવાર કહેના કે ' પહેને નબરે પાસ બનવાની કિમત હુ ફૂરેફૂરી સમજુ છુ પરંતુ સુકારમા જે માણુમે મોખરે આવે છે અથવા જે માણુમે ખરા ઉપરોગી કાર્યો કરે છે તેઓ કોઈ ફર્સ્ટ ક્લાસ ફર્સ્ટ જ હોતા નથી ફરક વરે આટઆટલા જોકરઓ, ધન્યમે સર્વ જનક છે અને પહેલા

વર્ગમાં પાસ થાય છે, પરંતુ તેઓનું પઠવાડેથી શુદ્ધિનું ધણી વાર તેઓએ બને છે કે જેઓએ પોતાની કારકિર્દીથી આખા વિશ્વવિદ્યાલયને ચકિત કર્યું હોય છે તેમને, કોનેજ છેડ્યા પછી, કોઈ યોગ્યપણે નથી હોતું ” આવા પુસ્તકો દાખલા આપીને, પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રકમાં બતાવેલી પ્રવીણતા અને સસારક્ષેત્રમાં બતાવવાની નિપુણતા એ બે વચ્ચે કશોય આવશ્યક સબંધ નથી — બિલકુલ કાર્યકારણભાવ નથી — એવું ઉત્સાહી અને ચાવાક જીવનિયાઓના મગજ ઉપર ઉસારતા ગોવર્ધનરામ કદી પણ યાકતા નહિ.

ગોવર્ધનરામની અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિનું આટલું અવલોકન કર્યા પછી, એમને લખવાના પુસ્તકો, એમનું ભાષ્ય અને એમનું શિક્ષકમણ એ સબંધી વાત કરીશું આ સર્વ જાણ્યાથી, આ વખતે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ કેની હતી તેનો તથા આ વખતે ગોવર્ધનરામનું જીવન કેવું હતું તેનો ખ્યાન આવી શકશે.

ગોવર્ધનરામને કોનેજમાં નીચેના પુસ્તકો શીખવાના હતાં જે-સનની ‘લાઈવ્ઝ ઓફ ધી પોએટ્સ’, સર વોલ્ટર રોટની ‘સમરી નવલકથા ‘ટોનસ્માન’, કનિર મિટનનું ‘પેરગ્રાઈઝ લોસ્ટ’ ભાગ ૫-૬, ટોમ્સનની ‘સીઝન્સ મહાન વિચારક એકનનું ‘એડવાન્સમેન્ટ ઓફ લર્નિંગ’, એસિનના મુદ્દર ‘એસેઝ’, સ્પેન્સરની ‘થેરી ફીન’, અને ઇનડના અદિતીય કરિ શેક્સ પિયરના કેનાક નાટકો આટલા પુસ્તકો અગ્રેજી અભ્યાસ માટે હતા સમ્પૂર્ણમાં નાગાનન્દ, ભાર્તુરિશતક, હિતોપદેશ શાકુન્તલ, ઉત્તર-રામચરિત, માનતીમાધવ, રામાયણ વગેરે ગ્રન્થો હતા બી એ મા ઐન્લિક નિયમ તરીકે દર્શાવેલ અર્થશાસ્ત્ર ન્યાય અને નીતિશાસ્ત્ર એમણે પસંદ કર્યા હતા તે વખતે ગણિતનો વિષય બી એ મા ફરજિયાત હતો એકદર તે વખતનો બી એનો અભ્યાસક્રમ હાલના કરતા વધારે લામો અને વધારે અધરો હતો એમ ગોવર્ધનરામ પોતે કહેતા.

આ અરસામાં ગોવર્ધનરામે સાહિત્યનો તથા કવિતાનો બહુ સારો અભ્યાસ કર્યો સંસ્કૃત માટે પણ એમનો શોખ વધતો જ ગયો અને તેની સાથે તે લખવા વાચવામાં અદ્ભુત પ્રવીણતા મળવા માડી.

દતિદાસ ઉપર પણ એમને ખાસ પ્રીતિ હતી, તેથી તે પણ બહુ ધ્યાનથી અને બહુ વિસ્તારથી વાચ્યો— ખાસ કરીને રામના ઇતિહાસનો અને મરાઠી ઇતિહાસનો ઘણો પાકો અભ્યાસ કર્યો તે ઉપરાંત નીતિશાસ્ત્ર અને ન્યાય પણ પોતાની પદ્ધતિ પ્રમાણે સારા વાચ્યા.

દાખના કેટલાક પ્રસિદ્ધ પુસ્તકો ભણુનામા ગોવર્ધનગમની સાથે હતા અને કેટલાક તો કોનેજ્ઞમાથી જ મિત્ર થયા હતા. રા રા રામ ચન્દ્ર વિષ્ણુ ગોખને સરકૂના નિપુણ પડિત રા રા હરિરામ ઉત્તમ રામ ભદ્ર, દાખના યુનિવર્સિટીના રજિસ્ટ્રાર તથા એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજના ગણિતશાસ્ત્રના વિખ્યાત શિક્ષક પ્રો. દસ્તૂર, દાખના અમદાવાદના ડિગ્રિટ્રક્ટ જજ રા રા દયારામ ગિડુમન, 'ટૂનિંગ કોલેજ'ના માણ પ્રિન્સિપાલ સદગત રા રા માધવનાન હરિલાલ દેસાઈ, સ્વર્ગસ્થ શ્રી બીમરાવ બોળાનાથ, સારાભાઈ દિવેગિયા વગેરે એમની સાથે કોનેજ્ઞમા હતા. સસારના જુદા જુદા ક્ષેત્રમા કામ કરીને પ્રખ્યાત થયેલા આ સંજ્ઞનો એક વખતે સદાધ્યાયીના સબન્ધથી બંધાયવા હતા, તે વાત પણ જાણના જેવી છે. આવો એક બીજો દાખનો પણ ગ્રેરક રૂપે મળી આવે છે. ગોવર્ધનરામના જી મડળ ન્યારે અભ્યાસ પૂરા કરી કોલેજની બહાર નીકળ્યુ ત્યારે આ બીજા મડળે કોલેજમા પ્રવેશ કર્યો આ મડળે પણ દેશના જુદા જુદા ખાતાઓમા સારા આગેવાનો પૂરા પાડ્યા છે તે મડળમા રા રા મણિનાન નજીભાઈ દિવેદી, રા રા પ્રેશવનાન હર્ષદરાય ટ્રુન રા રા નરસિંહરાવ બોળાનાથ નિવેદિયા, રા રા હમનનાન હરિલાલ પાચ્યા, રા રા હમનલાલ ઠક્કીરદાસ મોદી, પ્રો. શ્રીધર રામકૃષ્ણ ભાગરકર, પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગોળ્કર, રા. રા ચીમનલાલ હરિલાલ સેતનાડ, ખા સા કરીમ અલી ર નાનજીઆણી વગેરે હતા.

ગોવર્ધનરામનુ હૃદય ઘણું સ્નેહાળુ હતુ બધા મિત્રોથી છટા પડ્યા પડી, મોદી ઉમરે પણ, તેઓની પ્રતિ એમના સ્નેહના જાબરા તો કાપમ જ હતા. રા રા માધવનાનને વિષે એ કહેતા કે તે નોંધ બહુ સારી લખતા અને તે મારે એ ખાસ પકાતા હતા. પ્રો. દસ્તૂર વિષે તે ન્યારે બોલતા ત્યારે બહુમાનથી બોવતા અને કહેતા કે "He is a man of sterling virtues"—"એ માણસ ઠીયા સગીન ગુણોવાળો છે" પરંતુ આ બધામા ગોવર્ધનરામના હૃદયનો ખરો જાણીકો તો એ જ જ્યુ ઉપર હતો—રામચન્દ્ર ગોખલે

અને હરિરામ ભટ્ટ. આ બંને રસિક, બુદ્ધિમાન, સ્નેહાળ વિદ્યાર્થીઓ. સાહિત્ય-શોખીન, પરીક્ષાઓમાં મોટાં માન મેળવનારા, ગોવર્ધનરામ ઉપર બહુ મમતા રાખવાવાળા અને ગોવર્ધનરામનાં સુખદુઃખના ખાસ ભાગિયા હતા. આ ત્રિપુટી વચ્ચે કાંઈ ઓર સ્નેહ જામ્યો હતો.

રામચન્દ્ર ગોખલે ધણા દક્ષણો વિદ્યાર્થીઓની પેઠે ગરીબ, પણ મહેનતુ અને અસાધારણ બુદ્ધિવાળા હતા. એલિફન્ટન કોલેજના તે તે સૂપર્યુર હતા અને મિ. તેલંગ વગેરે શિક્ષકોની ધણી પ્રીતિને પાત્ર થયા હતા.

હરિરામ ભટ્ટ વધારે વિચક્ષણ મૂર્તિ હતા. સંસ્કૃતમાં તેમણે આશ્ચર્યકારક પ્રવીણતા મેળવી હતી અને તેથી પ્રો. લાંડારકર તેમના ઉપર બહુ પ્રીતિ રાખતા. યુનિવર્સિટીની જગનાથ શંકરશેઠ સ્કોલરશિપ તથા ભગવાનદાસ પુસ્તોત્તમદાસ સ્કોલરશિપ મેળવનાર પહેલાં ગુજરાતી હોવાનું માન હરિરામ ભટ્ટને જ ધટે છે. હરિરામનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન આવું ઉત્તમ હતું તેની સાથે એમની ખીણ શક્તિઓ પણ એવી અસાધારણ હતી કે એમણે જે લાંબું આયુષ્ય ભોગવ્યું હોત તે જરૂર ધણો ચમત્કાર જતાવત. જેવી વિચક્ષણ તેમની બુદ્ધિ હતી તેવી જ વિચક્ષણ તેમની કેટલીક ટેવ હતી. એવું કહેવાય છે કે ખી. એ.ના જુદા જુદા ઐત્તિહિક વિષયોમાંથી તે અકેકા પસંદ કરતા અને અકેકી 'ટર્મ' માં તે વિષય પૂરેપૂરા વાંચી નાખતા! આ પ્રમાણે હરજિયાત વિષયો ઉપરાંત, ખી. એ.ની જેટલી ટર્મ તેટલા ઐત્તિહિક વિષયો એમણે તૈયાર કર્યા હતા અને ખરી ખૂબી તે એ હતી કે ગમે તેમાં પરીક્ષા આપે તોયે એ પહેલા વર્ગમાં જ પાસ થાય! હાલના ધણા વિદ્યાર્થીઓ ઐત્તિહિક વિષય પસંદ કરવામાં " કયો વિષય સહેલો છે," " કયો વિષય ટૂંકો છે," " શેમાં વધારે માર્ક્સ મળવાનો સંભવ છે," એ જ દષ્ટિ રાખે છે, તેમને આ દાખવે શું ધડો લેવા જેવો નથી? હરિરામની મહેનત કરવાની શક્તિ પણ એમની બુદ્ધિના જેવી ચમત્કારક હતી. શરીર કદાવર અને કસગની હતું. એમની પ્રકૃતિએ નિયમિતપણું તો લાગ્યે જ જાણ્યું હશે. દસરત કરતા ત્યારે ધણી કરી નાખતા, નહિ તો સમજાગી કરતા જ નહિ. જોઈએ તે કરતાં વધારે ભેંધ આવવાની ફરિયાદ ધણા વિદ્યાર્થીઓને કરવી પડે છે. પણ હરિરામને આવી કાંઈ ખીમા ન હતી. મદાન બાદશાહ અકબરની પેઠે

દરરોજ ત્રણે કલાકની ઊંધ એમને બંધ થતી અને એથી વધારે ઊંધવાંની એમને શક્તિ જ થતી નહિ. આ લાભકારક ટેવથી, સ્વાભાવિક રીતે, ઓળખે કરતાં એમને ઘણો વધારે વેખત રહેતો. એનો ઉપયોગ તે વાંચવામાં કરતા

૧. આવા પ્રકારના માણસો ગોવર્ધનરામની કદર કરી શકે અને ગોવર્ધનરામ ઉપર સ્નેહ રાખે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. ત્રણે મિત્રો રોજ સાંજે મળતા અને કાવ્યરિનોદમાં તેમ જ મહાન પ્રશ્નોની ચર્ચામાં પોતાનો સમય ગાળતા. ન્યારે વિષયના ધેર વાદળાઓએ ગોવર્ધનરામના જીવનમાં અન્ધકાર અન્ધકાર ફેલાવ્યો હતો અને તે પહેલાં ન્યારે એમના જીવન ઉપર સુખનો સૂર પૂર્યું રીતે પ્રકાશતો હતો, એ બંને વખતે ખુશી રીતે પોતાનું હૃદયકથન કરવાનું એમને આ એક જ સ્થાન હતું. આ પ્રમાણે સરખે સરખા ગુણોને લીધે અને શુદ્ધ સહૃદયતાને લીધે આ ત્રણે વિદ્યાર્થીરત્નોની મેત્રી દિવસે દિવસે વૃદ્ધિ પામી ગાઢ થઈ.

આગળ જણાવ્યું છે તેમ પોતાની વિદ્યાર્થીઅવસ્થા સબન્ધી નાનીમોટી, સર્વ વાત ધણા ગંધી કહેવાની ગોવર્ધનરામને ટેવ હતી. પણ તેમણે સાલળનાર ઉત્સાહી હોય તો પોતાના શિક્ષકો, તેમની શીખવવાની દ્રવ્ય, તેમની ગીતભાત ત્રેરે સબન્ધી ધણી ઝીલવટથી વાત કરતા એમને ખુબ મોજ આતી પોતાના શિક્ષકોના શુદ્ધિઅભિકારના, તેઓની ખાસ મિચિત્રતાના તેમ જ તેઓની કાઈ કાઈ બૂલોના પણ ગોવર્ધનરામ એવા આજેહૂં વર્ણન આપતા કે સાલળનાર રસમાં લીન થઈ જતા. જરૂર પડે ત્યારે વાતમાં હાસ્યરસનો છંટકાવ પણ કરી દેતા અને વચ્ચે વચ્ચે પોતાની અતુરાર્થનાળી ટીકાથી આખા પ્રસંગ ઉપર ઠાઈ જુદો જ પ્રકાર નાખી વાતને ધણી મનોરંજક બનાવતા. આની સાથે જ હાવના શિક્ષકો-પ્રોફેસરો કેવી ગીતે શીખવે છે તથા તેઓ દ્વારા પ્રકારના માણસો છે એ સર્વ જાણવાને અને પોતાના શિક્ષકો સાથે એમને સરખાની જોવાને તે હમેશ આતુર રહેતા

એમના વખતમાં એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં પહેલા એટલિસ અને પરીથી વર્ડ્ઝવર્થ પ્રિન્સિપાલ હતા રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકર તથા ઝેક્ટર પીટરસન સસ્કૃતના પ્રોફેસર હતા. ગર્મલિસ, જે પરીથી 'ડિરેક્ટર ઓફ પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શન' થયા તે, તથા બેસ્ટ

ઇતિહાસના પ્રોફેસર હતા ગુજરાતી વ્યાકરણ બનાવનાર ટેલર સાહેબ
 ન્યાય અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રોફેસર હતા. બેલર્સ અને કર્કહામ
 અંગ્રેજીના પ્રોફેસર હતા. ડો. વર્ડ્ઝવર્થ પણ અંગ્રેજી અને ઇતિહાસ
 અને શીખવતા. તે ઉપરાંત, ચરુઆતમાં, કાશીનાથ ત્ર્યમ્બક તેવંગ
 'દક્ષિણા ફો' હતા અને સંસ્કૃત શીખવતા.

આ સર્વ શિક્ષકોમાં જે શિક્ષક તરફ ગોવર્ધનરામની ઊંડી
 પૂજ્યબુદ્ધિ હતી અને અમુક જાતનો રનેહ પણ હતો તે શિક્ષક તો
 પ્રો. ભાગરકર જ હતા આ મહાન શિક્ષક પોતાના શિષ્યો ઉપર
 રસિકતાની ઊંડી છાપ પાડી છે અને સંસ્કૃત અભ્યાસ માટે તેઓના
 હૃદયમાં ખાસ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી છે જેમ ગોવર્ધનરામને પોતાના
 ગુરુ પ્રતિ ઉચ્ચ ભાવ હતો, તેમ પ્રો. ભાગરકરની પણ ગોવર્ધનરામ
 ઉપર ખાસ મમતા હતી, અને આ બંનેનો રનેહભાવ અન્ત સુધી કાયમ
 રહ્યો હતો સંસ્કૃત નાટક શીખવવાની એમની પદ્ધતિ ખાસ કરીને
 ઉત્તમ પ્રકારની હતી, અને તેનું વર્ણન કરતી વેળાએ ગોવર્ધનરામના
 મો ઉપર હર્ષ, આદર અને ભાવનામયતા પૂરજોસમાં પ્રકટી નીકળતા.
 તે કહેતા કે " એક નાટક શીખવતા શીખવતા ભાગરકર ખીજા
 અનેક નાટકો અને કાવ્યો — વચ્ચે વચ્ચે જ — શીખવી દેતા.
 એમની રીત એવી હતી કે એક વસ્તુ સાથે હજાર વસ્તુનું જ્ઞાન આપવું
 એક નાટક પૂરું તો થતું જ નહિ આખા વર્ષમાં એ કે ત્રણ અથવા
 વધારે કદી શીખવાતું નહિ પણ જે એ કે ત્રણ અથવા એ શીખવતા
 તે એવી સરસ પદ્ધતિથી શીખવતા કે એ પદ્ધતિ પ્રમાણે બાકીના અઠકા
 તો ગુ, પણ ખીજા બંધાય નાટકો સૌથી સારી રીતે આપણે પોતે
 ગીખી શકીએ. " સારામાં સારો શિક્ષક કેવો હોય, તે વિષે એક અંગ્રેજ
 લેખક લખે છે કે " The best teacher is he who teaches
 how to do without a teacher " અર્થાત્ " સારામાં સારો
 શિક્ષક તો એ કહેવાય જે શિક્ષક વગર જાતે જ કેવો રીતે
 શીખી લેવું તે શીખવે છે " આ વ્યાખ્યા ખરી હોય તો પ્રો.
 ભાગરકરને એક ઉત્તમ શિક્ષક જ કહેવા જોઈએ ને ?

મિ તેનજને માટે પણ ગોવર્ધનરામને ઘણું માન હતું.
 એમની શીખવવાનાં રીત સારી હતી, અને ગોવર્ધનરામ તથા ગોખવે
 અને માટે એમને પણ ઘણો સારો અભિપ્રાય હતો તે વખતે મિ. તેવંગ
 લેખકો 'નીતિશતક' પોતાની નોંધ સહિત બહાર પાડવાની

તૈયારી કરના દના તેમા મદદ લેવાના હેતુથી તેવજે ગોવર્ધનરામને તથા ગોખનેને કહ્યું કે " તમને આ પુસ્તકમાં જે શકાઓ હોય તે તે એકઠી કરી મને કહેજો, જેથી નોંધ તૈયાર કરતી વખતે હું તે ધ્યાનમાં ગણુ ' આ પ્રમાણે બંને જણે પોતપોતાની શકાઓનું એક ટિપ્પણ્ય કયું' દરેક જણે એ પુસ્તક એવા ધ્યાનથી વાચ્યુ હતુ કે દરેકનુ નિસ્પષ્ટ બહુ લાગુ થયુ, તેથી એકબીજા પામે પોતાની મુશ્કેલીઓનો ખુનાસો કરાવવા ધન કર્યો—એવા હેતુથી કે આવી રીતે જે જે મદદ દૂર યાદ તે તે પોતપોતાના નિસ્પષ્ટતાથી કાઢી નખાય પણ દરેકની શકા એવી વાચ્યી અને ચતુરાઈવાળી હતી કે કાઈ કાઈનુ સમાધાન કરી શક્યુ નહિ અને છેવટે બધા સદેહોનો સરવાળો કરીને તેમજ પાસે જતુ પડ્યુ । આ વિષે વાત કરતા ગોવર્ધનરામ કહેલા કે " પ્રોફેસર ત્રિપાઠી અને પ્રોફેસર ગોખને જેના માથા એકઠા થયા એને સદેહો સામસામા ઊઠી જવાને બદલે ઊભા વધી પડ્યા । "

પ્રો વર્ડ્ઝરથને માટે તેમ જ એમની શિક્ષણપદ્ધતિ માટે ગોવર્ધનરામ સારા અભિપ્રાય ધરાવતા સાહિત્ય ઉપર વિદ્યાર્થીની પ્રીતિ થાય તેમ જ સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ પોતાની મેરે જ વિદ્યાર્થી કરી શકે એવી પદ્ધતિથી એ શીખવતા

જાઈલ્સ સાહેબ ઇતિહાસ શીખવવામા માત્ર નોંધ ઉતરાવતા અને તે પછુ વિદ્વાલસેવી નહિ તેથી ગોવર્ધનરામ એમના વર્ગમાં જતા નહિ એ વાર એવુ બન્યુ કે આ ઉપરથી રીસ ચઢાવીને જાઈલ્સ સાહેબે પ્રિન્સિપાલ આગળ ફરિયાદ કરી કે ગોવર્ધનરામ હમેશા ગેરહાજર રહે છે પણ ગોવર્ધનરામને એવી દિ મતથી અને એવી ખૂબીથી પોતાનો કેસ રજૂ કર્યો કે પ્રિન્સિપાલ ખુશ થઈ ગયા અને ઇપકો આપવાને બ ને જાઈલ્સ સાહેબના વર્ગમાં ગેરહાજર રહેવાની પોતે જ રજા આપી !

ગોવર્ધનરામ દેતા કે એમના એ બીજા પ્રોફેસરને વળી એવી ટેવ હતી કે પોતાનુ વ્યાખ્યાન શરૂ કરતા પહેલા હમેશા 'સનનનો ' કરીને ઊકારાઓને અબોધન કરે એ વાગ કાઈ ચપગ વિદ્યાર્થીએ આટલા માનથી બધાને બોનાવવાનુ પ્રયોજન પૂછ્યુ તે ઉપરથી એ પ્રોફેસરે જવાબ દીધો કે " મારી આગળ અન્યારે જે વિદ્યાર્થીઓ છે

તે લવિષ્યમાં મોટાં મોટાં પદ મેળવશે. અત્યાગે કોઈ બધા સામાન્ય વિદ્યાર્થી જ છે તો પણ આગળ ઉપર આમાંથી કોઈક મહાન પંડિત થશે, કોઈ કવિ થશે, કોઈ વળી બેરિસ્ટર થશે અને કોઈ મહાન ન્યાયાધીશ પણ થશે. તેથી જ લવિષ્યના મહાન પુરુષોને અત્યારથી જ માનપૂર્વક બોલાવું છું.” આ પ્રમાણે આચારવિચારની જિંદગી દિશા બતાવનારા કેટલાક ગુરુઓનો લાલ ગોવર્ધનરામને કોલેજમાં મળ્યો અને તેઓની કલ્યાણકારી વિશાળ શુદ્ધિની ધાયા ગોવર્ધનરામના હિંસાહી અને વિચારવન્ત સ્વભાવ ઉપર પડી.

ગોવર્ધનરામની લખવાની પ્રવૃત્તિ—એક રીતે એમનું સાક્ષર-જીવન—આ અરસામાં જ શરૂ થયું હતું. “સારી ચોપડીઓ”ની કવિતાને લીધે એમના હૃદયમાં કવિતા રચવાનો જે ઝંડો ફૂટ્યો હતો તે, ખીજાઓનાથી ગુપ્ત રહેવા છતાં પણ, વધારે ને વધારે નેરમાં વર્ણા કરતો હતો. નાનપણથી જ જેમ વાંચવાની અને વિચાર કરવાની ટેવ પડી હતી, તેમ પોતાના વિચારો લખી લેવાની પણ એમને ટેવ પડી હતી. ગુજરાતી કવિતા તો ધણી વખત ચર્ચા—જેવી વ્યાપી તેવી—લખતા હતા. પછીથી જેમ સંસ્કૃતમાં પ્રવીણતા વધતી ગઈ તેમ તેમ સંસ્કૃત શ્લોકો પણ રચવા માંડ્યા. આ પ્રમાણે એક. ઈ. એ.માં પાસ થયા પછી, ગોકુળજી ઝાલાને ત્યાં લગ્નપ્રસંગે મનઃસુખરામની સાથે એમને જૂતાગઢ જવાનું થયું, ત્યારે ગિરનાર પર્વતનું વર્ણન સંસ્કૃતમાં લખ્યું હતું, અને તે જ વર્ષમાં કાલિદાસના ‘મેઘદૂત’ની પેઠે ‘મનોદૂત’ નામે કાવ્ય લખવા માંડ્યું હતું. આ ઉપરાંત સન ૧૮૭૫ માં ‘હૃદયકલિતજ્વલક’ તથા ‘વિધિકુચિત્ત’ નામે બે ઉત્તમ ગ્રંથના સંસ્કૃતમાં કરી. ‘હૃદયકલિતજ્વલક’ હરિશ્ચંદ્રીની પાછળ લખાયું હતું અને તે ઉપરથી ‘સ્નેહમુદ્રા’ ગુજરાતીમાં લખાઈ છે. ‘વિધિકુચિત્ત’ નો લેખ લખીને ગોવર્ધનરામે ‘સુન્દરજી જ્વાલજી એસે પ્રાઈઝ’ મેળવ્યું. આ ઈનામ સાઠ રૂપિયાનું છે અને તે વખતે એલિન્સ્ટન કોલેજમાંથી જે વિદ્યાર્થી અમુક વિષય ઉપર સારામા સારો સંસ્કૃત લેખ લખી શકે તેને અપાતું. એમ કહેવાય છે કે ગોવર્ધનરામનો લેખ, ભાષા તથા વિચાર બન્નેમાં, ધણો સુન્દર હતો. * સંસ્કૃતમાં તેમની પ્રવીણતા વિશે ચર્ચા ચતાં શ્રી. મનઃસુખરામે જણાવ્યું હતું કે “નડિયાદની શાળામાં સાસ્ત્રી રવિશંકર તે વેળા શીખવના હતા તેમના કરતા પણ રા. રા. ગોવર્ધનભાઈ વધારે નિપુણ છે, — જેનો અર્થ

‘શાસ્ત્રીજી ન કરી શકે તેનો તેઓ કરવાને સમર્થ છે!’ (હનવાલ
૯ પડ્યા, ‘વસત સમા અ. ૫ ૧૧૫)•

આ ઉપરાંત ગોવર્ધનરામે એ ત્રણ નિબંધ અંગ્રેજીમાં પણ
લખ્યા હતા, જે એમની આ સમયની માનસિક સ્થિતિને સારી રીતે
પ્રગટ કરે છે તે અદ્વાર વર્ષના દતા તે સમયે કોનેજી એક મડગી
આગળ વાચવા માટે આ નિબંધ લખ્યા હતા પહેલાનો વિષય ‘Is
there any Creator of this Universe?’ અથવા ‘આ
વિશ્વનો કોઈ કર્તા છે?’ એવો હતો આ નિબંધમાં જગત્પત્તા કે
નહિ, હોય તો તેને કેવી રીતે ઓળખવો અને તેને શોધી કાઢવા માટે
કઈ પદ્ધતિથી વિચાર કરવો એ વિશે ચર્ચા કરી છે, અને છેવટે અમુક
પદ્ધતિ છૂટી નાખી વિશ્વનો રચનાર કોઈક-ઈશ્વર-છે એમ માનિત
કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે બીજા નિબંધનો વિષય ‘The state of Hindu
Society in the Bombay Presidency’ અથવા ‘મુબઈ
દત્તાકામાં હિન્દુ જનસમાજની સ્થિતિ’ એવો હતો આ નિબંધ
અકબલ છે, અને ગોવર્ધનરામના બધા લેખોમાં સૌથી પહેલો હપાયનો લેખ
એ છે આ લેખમાં હિન્દુ નોકોનું તથા તેમના રીતરિવાજોનું કેટલુંક
તાદશ ચિત્ર ગોવર્ધનરામે ખુબ ક્યું છે આ લેખમાં જે જે દી. તથા
ચર્ચા કરી છે તે એક દર એટલી બધી વિચારમુક્ત અને ડહાપણભરેલી
છે કે અદ્વાર વર્ષના છોકરાને આવા આવા વિચાર આ-આ ક્યાથી હશે
એમ નવાઈ વાગ્યા વિના ગ્રહે નહિ આ ઉપરાંત કવિતાના અલગ
સબંધી પણ એ નિબંધ એમણે લખ્યો હતો

પણ ગોવર્ધનરામે આ નિબંધો કોઈ લાભચુ કરવાને ખાતર
લખી નાખ્યા હોય કે પોતાનું જાન બતાવવાને માટે મીતરી નાદયા
હોય એમ નથી ગોવર્ધનરામ જે કોઈ કરતા તે પૂરા મનથી જ
કરતા અદ્વાર ઓગપૂસ વર્ષની ઉમરે - જ્યારે સાધારણ વિદ્યાર્થી
પોતાના નિશ્ચય સિવાય બીજાનો લાગ્યે વિચાર રતો હોય છે તેવે
વખતે - ગોવર્ધનરામના મનમાં કેવા કેવા મોટા સવાલ સબંધી ઘડ
લાગ આવતી હતી એ ઘડાબાજમાં કેટલા આગવચી એમની ભુદ્ધિ
રોડાઈ હતી અને સાચો નિર્ણય કરવાના માર્ગનું કેટલુંક સુધી એમણે દર્શન
ક્યું હતું, આ બધી વાત એ નિબંધો ઘણી સ્પષ્ટતાથી બતાવી આપે છે
ગોવર્ધનરામ કોનેજીમાં હતા તે દરમ્યાન એમનું વિદ્યાર્થીજીવન

તથા તે ઉપરાંતનું સાક્ષરજીવન આવા પ્રકારનું હતું. હવે તેમનો ગૃહ-જીવનનું દર્શન કરીને આ પ્રકરણ પૂરું કરીએ. 'ગોવર્ધનરામ આગ-ણીસ વર્ષના હતા ત્યાં સુધી હરિલક્ષ્મી સાથે તેમણે ધણું સુખ આંગવ્યું. આ પ્રેમાળ દમ્પતી વચ્ચેના ગાઠ પ્રેમ તો ઠીક સુધી રહ્યો, પણ થોડા વખત પછી સુખના તડકામાં એક વાણું આવી રહ્યું જેણે એમના ઉપર સુખનો પૂરેપૂરો પ્રકાશ પડવા દીધો નહિ. ઘરઆંતરમાં ગોવર્ધનરામનાં માતૃશ્રીને હરિલક્ષ્મી ઉપર અમુક જાનનો પક્ષપાત હતો, પણ હરિલક્ષ્મીની ઉંમર વધ્યા પછી સાસુવહુનાં મન કાઈક કારણથી જીંઘાં થવા માંડ્યાં, અને ધીમે ધીમે હિન્દુ સંસારનો એક બહુ પરિચિત, પુણ્ય બહુ કરુણ ને બહુ ક્યેશમય પ્રસંગ ગોવર્ધનરામના ધરમાં જામો થયો. કોનો વધારે વાંક હતો તે અત્યારે નક્કી કરવું કઠણ છે પરંતુ એટલું ચોક્કસ છે કે બંને વચ્ચે કડવારા વધતી ગઈ અને શાંતિ, સ્નેહ તથા મીઠાશનું જે રાજ્ય અત્યારસુધી ધરમાં પ્રવર્તતું હતું તે આ રાજ્યના કંકાસંધી ભાંગી પડ્યું.

ગોવર્ધનરામની સ્થિતિ આ વખતે બહુ બારીક થઈ પડી હતી. એમને બંને બાલુની હરિધાદો સાંભળતી પડતી, બંનેના બચાવ સ્વી-કારવા પડતા અને બંનેના મન રાખવાં પડતા. તે બિચારા કોને કહે અને કોને ન કહે ? એક માતા અને બીજી પત્ની; એક પાસ પુત્રધર્મ તથા વડીલ તરફની હિન્દુઓની આમન્યા, તે બીજી પાસ પતિધર્મ તથા જીવનના સગાથાને સુખી, સંતુષ્ટ અને અન્યાયથી સુરક્ષિત રાખવાની સ્વાભાવિક ઇચ્છા આવા ધર્મસંકટો હિન્દુ લોકોમાં ધણાને માથે આવી પડે છે, અને જેવટે અકળાઈને ધણાઓ કા તો માવડિયા થઈ જીને દુખ દે છે અથવા તો જીવણ થઈ માને હેરાન કરે છે. પરંતુ ગોવર્ધનરામને પક્ષે એટલું જણાવવું જોઈએ કે એ કાઈ રીતે બોળા કે ઠાયા કાનના ન હતા. મો અને પત્ની બંને તરફની પવિત્ર - પણ વસ્તુતઃ સામસામી - કરને એમણે એવી ઉચ્ચનાથી પાળી છે કે તે મારે એમને જેટલા ધન્યવાદ આપીએ તેટલા આજા છે.

આ એક કરુણ પ્રસંગ બાદ કરીએ તો બીજી સર્વ રીતે ગોવર્ધનરામના પહેલા આગણીસ વર્ષ ધણા સુખમાં ગયા. એક પાસથી, આગળ જણાવ્યા છે તેવા, દેશના તથા વિશ્વના મોટા મોટા સવાલોના વિચારમાં એમની શુદ્ધિ વ્યાપ્ત હતી; બીજી પાસથી, રસથી જીવકાવું દૃઢ્ય કાવ્યામૃતનું પાન કરતા કરતા કાવ્યમય થઈ ગયું હતું; અને

ત્રીજી પાસથી, લીડા એમનાળી ચાલીએ તથા સ્નેહાળ મિત્રાએ ગાઢ સ્નેહનો સ્વાદ ચખાડ્યો હતો ને એમના જીવનપ્રવાહમાં કાંઈ દિવ્ય સુખનું અનુભવ મેળવી દીધું હતું એવામાં એકાએક, જરા પણ અણસાર વિના, વિષતિના અચંદ્ર તરંગો ધસી આવ્યા અને સુખનું આ અરણ્ય ક્યાનું ક્યાય તણાઈ ગયું ! મીઠા મોઢક સ્વપ્નાં મર્મભેદક ત્વરાથી ભાગી પડ્યા અને દુખને પણ જાણે જોવર્ધનરામ ઉપર પક્ષપાત થયો હોયતે તેમ પારાફરતી અનેક દુખો તેમના ઉપર આવી પડ્યા !

૧ વગલગ આ અરસામાં “ મનમથરિકારના પાસામાં બદ્ધ ન થવી, શુદ્ધ પ્રેમ - વિકારવાસનાહીન માનવસ્નેહની ભાવના ગુજરાતને અર્ધનાની ઉલ્કાઠા જોવર્ધનરામને થયેલી સ્નેહ અને કામના સ્વરૂપ, પ્રદેશ વગેરે વિશે ગુજરાતીમાં કાવ્ય લખવા માટેના કામને અમરસ્થાન આપનાર કવિઓની ઝાટકેણી કાઢી નાખી હતી એ કાવ્યો અપ્રસિદ્ધ છે ” પણ નીચેની પદ્ધતિ જિહ્વાદરણ્ય છે —

“ શ્રીકંઠ ! તુ એક જ ચિત્ત મારે, પરિત્ર તારા યશ કુમ ગાઉ ?
શા રામ ને માધવ સ્નેહમૂર્તિ ! ઓશીનરીનાથનું નામ પાપી ”

“ સ્નેહનું ઉત્તમ સ્વરૂપ કંપનારને ભવભૂતિ ગમે છે અને ખીન સરકૃત કવિઓ ગમતા નથી પ્રથમ લગ્નની ભાર્યા હરિલક્ષ્મીના મૃત્યુથી થયેના શોકને ઝોઝો કરવા લખેના ‘ હૃદયરુદિતસતક ’માં ભવભૂતિનો પ્રભાવ સ્પષ્ટ અકારેયો છે કાવ્યમાં વહેતે કરુણુરસ ગાઢ છે—તમમતાથી વ્યાપેયો છે ’ (રત્નજિતરામ વાવાભાઈ—‘ સન્ત ’ ૨માં અ ૫ ૨૦૫) *

સન ૧૮૭૪માં હરિલક્ષ્મી સુવાવડામાં એકાએક મરણ પામ્યા તે વખતે એ નડિયાદ હતા અને જોવર્ધનરામ મુબઈ હતા, એટલે સ્નેહાળ દમ્પતિને છેડના દર્શનનું સુખ પણ મળ્યું નહિ ! હરિલક્ષ્મીએ પઠવાડે એક વાળકી મૂકી હતી, તે પણ થોડા મહિનાની થઈ એટલે માની પાછળ આવતી થઈ રસિક અને કોમળ હૃદય ઉપર આ ધા જાણે ઝોઝા હોય તેમ તે જ વર્ષમાં માધવરામની દુકાન ભાગી ! ઘણા વખત થયાં દુકાનમાં અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી બધાબોળા માધવ રામ લેઈ એ તેની દેખરેખ રાખી રાકના ન હતા અને આખરે ‘ શ્રીકૃષ્ણ - વાસુદેવ ની પેદી વૃદી ગર્ભગ્રીમન્તને પૂરા દુખના

દિવસ આવ્યા. પ્રેમજ્વનના જે જે મીઠા મનોરથો જોવર્ધનરામે કય હતા તે હરિલક્ષ્મીના મરણથી પાણીમાં ગયા હતા - સંસારયાત્રાનો મીઠો આનન્દ તો જાણે હમેશ માટે જતો જ રહ્યો હતો, એટલામાં તો સંસાર તરવાનું નાવ પણ સાંચું, અને સુખને કિનારે એડેલો, વિપત્તિની કાઈ પણ ઊંચ નહિ આપેલી એવો મુસાદર સંસારસાગરમાં અધવચ ઝળકાળાયો અને તોફાની મોજાંઓ વચ્ચે અફળાવા લાગ્યો. એક વાર આવી ગયેલી વિપત્તિઓ જાણે પોતાની બહેનપણીઓને આમંત્રણ કરી તેડી લાવતી હોય તેમ વિપત્તિઓની હારની દાર આવી પડી. આ વર્ષમાં જ જોવર્ધનરામ બી. એની પરીક્ષામાં નાપાસ થવા !

નાપાસ થવાનું કારણ પણ જાણવા જેવું છે. પરોક્ષ માટેની એમના તૈયારી કાચી હોય એમ જણાતું નથી, પરંતુ મનની વ્યથાને લીધે “સારું નથી વંચાયું,” “બરોબર નથી વંચાયું,” એમ ચિન્તા રહ્યા કરતો. પરીક્ષામાં એક વિષયના જે સવાલપત્રો હતા. તેમાં પહેલાના જવાબ તો જેમ આપવા તેમ લખી કાઢવા, પણ બીજાના સવાલ વધારે અપરા લાગ્યા. પાસ થવા માટે બંને પ્રશ્નપત્રોના જવાબમાં કુલ પચાસ માર્ક મેળવવાની જરૂર હતી. મહારાષ્ટ્રના અને વિચાર સુઝાડ્યો કે “પહેલો પ્રશ્નપત્ર તો બરોબર લખાયો નથી એટલે એમાં માર્ક આવી આવીને વીસથી વધારે નહિ આવે; માટે બીજા પત્રમાંથી ઓછામાં ઓછા ત્રીસ માર્ક મેળવવા જોઈએ. પણ એમાંથી પંદર માર્ક માડમાડ આવશે ! એટલે બધા મળીને બહુ તો પાત્રીસ જ માર્ક મળશે.” આમ વિચાર ચાલતાં ગૂંચવાડો વધ્યો. છેવટે, આ વિષયમાં પાસ નહિ જ થવાય એમ ખાત્રી થઈ ગઈ. “પરીક્ષામાં જવાબ આપીને નપાસ થવું તે કરતા તો બહેતર કે જવાબ આપવા જ નહિ” એમ આત્મમાનની દાગણીએ હૃદયને સમજાવ્યું. એટલે બીજા સવાલપત્રના ચોતે શોડા-ધણા જવાબ લખ્યા હતા તે પણ ફાટી નાખ્યા, ‘ચેપર્સ’ - ઉત્તરપત્રો પરીક્ષકને આપ્યા નહિ અને પરીક્ષામાંથી જીડીને એમ ને એમ ચેર આવ્યા !

બોને વર્ષે કોલેજ છોડવા પછી જોવર્ધનરામને વર્ષમાં દાખલ થતા જોઈને પ્રોફેસર સાંપારકર જરા ફરમાગીથી ચોલી જિહવા,

“ પોતાને કાચે જ પોતાના મો ઉપર જેવો કામળ ચોપડ્યો છે એવો માણસ કાઈને જેવો હોય તો તે આ રહ્યો ’ આ સાબળી ગોવર્ધનરામને ધણી વાગળી થઈ પણ કાઈ જોત્યા ક્યાં વિના મૂગા મૂગા જ પોતાની જગ્યાએ બેસી ગયા ત્યાર પછી, આવી રીતે જ કપડો આપવાને તથા ગોવર્ધનરામ જેવો નિઘાર્થી નપાસ કેમ થયો તે જોળી કાઢવાને એમના પ્રિન્સિપાને એમને પોતાની પાસે બોનાવો પૂછ્યું કે, “ ત્રિપાડી, બીજા સવાલપનના તમાગ જવામ મે બહુયે જોલ્યા, પણ મને તે જડ્યા જ નહિ ’

ગોવર્ધનરામે જવામ દીધો, “ પણ સાહેબ મે ઉત્તરપત્રો આપ્યા જ નહોતાં પછી આપને ક્યાંથી જડે ? તે ઉપરથી પ્રિન્સિપાને આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું, ‘ જવામો આપ્યા જ નહોતા ? એમ કેમ, ત્રિપાડી ? ગોવર્ધનરામે પોતાની સ્થિતિ કહી સવિસ્તર ખુલામો કર્યો તે સાબળી તે લાગણી-રાળા પ્રિન્સિપાને કહ્યું, ‘ અરે, ભના આદમી તમને ખબર છે કે પહેલા સવાલપત્રના જવાબમાં તમને આડનીસ માઈ મળે છે ? પછી બીજા પત્રમાંથી બાર મેળવવાના તે પણ તમે મેળવી શકત નહિ કે ?

હવે ગોવર્ધનરામને સમજાવું પડી કે પોતે કેના ગભીર જૂન કરી દતી મનમા તો ઘણુયે પસ્તાવા પણ દવે શુ થાય ?

દુકાન ભાગી ઓ વેપાર બંધ રડ્યો કુટુંબના ગુજરાનનું શુ સાધન ન રહ્યું ઓ માથે મોઢું દેવું થયું ગોવર્ધનરામનો અભ્યાસ હજી બાકી હતો, અને મુબઈનું બધાતું ખર્ચ વસમું પડ્યું તેથી બોઈવાડામા પોતે જે માગે બધાબધે હતો, તે ધણ નુકસાન ખમીને પણ માધનરામે વેચી નાખ્યો, અને તેમાંથી ટેલાક લેણુદારોને પતાવ્યા પછીથી આખું કુટુંબ નડિયાદ ગયું અને ગોવર્ધનરામ એકના પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરવા માટે મન સુખરામને ઘેર રહ્યા

માધનરામનું બનું દિલ બહુ દુ ખી થયું હતું દન્ય ગયું પણ અમીરી સ્વભાવની ઉત્તરતા મઈ નહિ ’ દેવું પૂરેપૂરું વાગી ઈઈએ તકિ, તો થીજના ગુનેગાર થઈએ, ‘ મનુષ્યોએ કરેલાં કાયદા માથી બલે છૂટા રહ્યા, પણ ઈશ્વરના કાયદાથી તો બંધાયેલા જ

છીએ-ને, " આ પ્રમાણે એમનું હૃદયકલાકરતું, પરંતુ પૈસા વગર કરે શું ? આણીપાસથી વ્યવહારચતુર શિવકાશી, પણ બદલાયતી સ્થિતિ સમજ તે અનુસાર, બહુ કરકસરથી ઘર, ચલાવવા પ્રયત્ન કરતાં. ઘણા વર્ષ સુધી પૈસાની પૂરી લીલાલહેરમા ઊછરેલા કુટુંબને આવી આર્થિક સ્થિતિમાં કેટલી મુશ્કેલી અને કેટલો સંતાપ થયા હશે તે સહેલાઈથી કળી શકાશે.

કુટુંબવત્સલતા એ ગોવર્ધનરામનાં અભાવનું મોટું લક્ષણ હતું, છતાં કેવળ લાગણીથી તણાઈ જઈ અવિચારી પગલું ભરે એવી કામી સમજણના તે ન હતા. પોતાના કુટુંબના આ હાલહવાલ નેઈ એમનું હૃદય દયાથી પીગળવા લાગ્યું. અત્યાગ સુધી જે સિંમત અને જે પૌરુષ જાણે તેમના હૃદય નીચે સતાર્થ રહ્યા હતા તે હવે ઉપરના પડ બેદીને બહાર આવ્યા. આગે પાસનો વિચાર કરી ગોવર્ધનરામ એક નિશ્ચય ઉપર આવ્યા.

પછી વિનયથી, મીઠાશથી અને ચતુરાઈથી પિતાને શાન્ત કર્યા અને પોતે પુરુષાર્થ કરી એમનું હેતુ પાઈએ પાઈ ચકવી આપવાનું વચન આપ્યું. પુત્ર ઉપર પિતાને વિશ્વાસ હતો, પુત્રના લક્ષિતાવથી અને પુત્રની ઉદારતાથી માધનરામ, સ્વસ્થ થયા, આ બાબતની ચિન્તા મનમાંથી લાકી કાઢી અને અનન્ય ભાવથી શ્રીજીની મેવામાં ચિત્ત પરોવ્યું. આવી રીતે પિતાનું સાન્તવન કરી, ગોવર્ધનરામ પોતાના માતૃશ્રી પાસે ગયા અનેક રીતે, મીઠાશથી તથા સુક્રિતથી સમજાવી " ધરમા દુ ખ થાય એવી કરકસર નહિ કરુ " એવું વચન લીધું અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા સ્વીકારવાની માતાપિતાનો પુત્ર ઉપર દશગણો સ્નેહ વધ્યો, પુત્રની માતાપિતા પ્રતિ એક મોટી ફરજ વધી અને ભવિષ્યને માટે એક નવી જોખમદારી જાણી થઈ. પરંતુ ગોવર્ધનરામને પોતાનામા વિશ્વાસ હતો. પોતે શુ કયું છે અને શું કરવાના છે તે પણ એ બહુ સ્પષ્ટતાથી સમજતા હતા * થી કૃષ્ણરાવ બોળાનાથ આ અંગે લખે છે - " પિતાની પેઠી જે પ્રસંગે લાગી તે પ્રસંગે તેમને જે અર્થદાનિ થઈ હતી, તેવી અર્થદાનિ અન્ય ગદરચને થઈ હોય તો નિસંશય તેવી અર્થદાનિ કરાવનાર ગૃહસ્થો સાથે વંસપરંપરાના વૈર ઉત્પન્ન થાય. પરંતુ ગોવર્ધનરામે તે પ્રસંગે યુવાવસ્થામાં

જતાં અપૂર્વ ક્ષમાગુણ અને સહિષ્ણુતા દર્શાવી અને કદી પણ કોઈ સાથે શત્રુત્વ કહ્યું નથી.” (“વસંત” સ્મા. અં. પૃ. ૧૬૧) *

બીજે વર્ષે—સન ૧૮૭૫મા—ગોવર્ધનરામ બી. એ. ની પરીક્ષામાં ફરીથી બેઠા અને આ વખતે બીજા વર્ગમાં પાસ થયા. આ જ વર્ષમાં મેડમ બ્લેરેટ્સ્કીએ હિન્દુસ્તાનમાં ‘થિયોસોફિકલ સોસાયટી’ સ્થાપી, અને ગુજરાતના સ્વામી શ્રીદયાનન્દ સરસ્વતીએ આર્યસમાજની સ્થાપના કરી. ગોવર્ધનરામની ઉંમર આ સમયે મરોબર વીસ વર્ષની હતી

* “જ્યારે માગ પિતાનું લગ્ન થયું ત્યારે દાશખાનું ફોટા તથા ખાસ વરપોટો કાઢવો નામ પ્રમાણે જન્મ્યો છે, એવા લોકોએ આશ્ચર્ય કર્યો. ડોસા (ધીરજરામ)એ હા મઠી વખત થયે યોકો એકા યયા, ડોસાએ તેમને પૂછ્યું, “હું કેટલું ખરથ કડુ તો તમે રાજ થયો?” યોકોએ કહ્યું, “બસો કપીચા!” ડોસાએ કહ્યું “હ્યો, આ બસો કપિયાની સાંકળી ઠાકરાની ફોટામાં પડેગણુ છું. મારા પૈસા નગારાવાળામાં અને દાશખાનાના દેવતામાં નહિ નામું” તેમણે વરપોટો ન કાઢ્યો

—ગો મા ત્રિ (માધવ ભસ્મારિકા—પૃ ૧૧)

* * *
‘જી ચી ભતનો હાસ્થરમ આનેખવો એમાં પુષ્ટિ, અનુભવ, રસિમતા અને ચતુરતા સર્વનો ઉપયોગ ॥ હસે છે તો સર્વ, ચતુરતા હમવા હસાવવા સાથે કોઈક અપૂર્વતા દોષ છે વળી હાસ્થરમના મદારીની ખરી ચતુરતા પોતાના વાહાને ખેતવવા કરતા તેને અકુશમાં રાખવામાં વધારે જોઈએ બીએ દૂકામાં, પ્રસંગ, પ્રયોજન, સ્વાભાવિકતા, પુષ્ટિ, રસિમતા, ચતુરતા, અનુભવ, અપૂર્વતા અને અકુશ એ મારું વિનામે હાસ્થરસ એકદા મરવાના ભાજન ભેલો છે’

—ગો મા ત્રિ (“સમાનોચક”-૩ ૯-૧)

* * *
“ગોવર્ધનરામની આત્મવૃત્તી કદી શકાય એવી કવિતામાં એમની આમથી મુદા જણાય છે એમના હૃદયરમને લાવળી વિશેષ કાવલી લાને બ વરગોના હૃદયને અને વિચારોના જીટાને લાવળીની, વિવબનની અને દુતતાનો, મોટા નાના મોલની, છગ કાવે છે પપુ મઘની છતાઓ તેમના ભાવવિચારના મોલને ન્વી અનુકૂલ છે, અનુ વિખવિથ કયોમાં મદદાનદની નેમ વદેલ વાહન નેમને નેવુ સિદ્ધ ॥ તેવુ કોઈ પણ પદવાહન તેમને અપૂર્વ કામ આ વડુ નથી આરજુ બધુ કવિત્વ દોવા છતા તેઓ કદ અર્ધના કવિ તરીકે તનુકાય છે કેવલ કવિત્વ-સંવેદનશીલના ને સ્થપનાના પ્રતિભાસના અર્ધમાં-ગોવર્ધનરામ જેટલુ તેમના કોઈ સમાકાલીનમાં નથી”

—વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી (“ગોવર્ધનરામ”-૫. ૫૭)

પ્રકરણ ૫

સામાન્ય વિકાસ.

ઈ. ૧૮૭૨-ઈ. ૧૮૭૫.

દુનિયામાં સુખદુઃખ તો નાનામોટા સૌને આવે છે પણ મોટા માણસો જ્યારે અંચલ સુખદુઃખને દર્શના સુખદુઃખ સાધન બનાવે છે ત્યારે ખીજા માણસોમાં તેવી શક્તિ હોતી નથી. જેઓમાં ખરી મહત્તા હોય છે તેઓ સંસારના મુખ કે દુઃખ કશાથી પણ અક્ષિત થતા નથી, અને બનેથી પોતાનું કલ્યાણ જ સાધે છે તેટલા માટે મોટા માણસોના ચિત્તમાં સંસારમાં જુદા જુદા બનાવોએ શી ઊર્મિ જગાડી છે અને તેઓના વિકાસક્રમમાં શી સદાયતા કરી છે તેની તપાસ કરવી એ જેમ બોધનું એક મોટું સાધન છે તેમ તેઓના જીવનકથાકારનું એક અગત્યનું કર્તવ્ય છે.

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામનું જીવનચરિત્ર પણ આવી મહત્તાના એક ઉદાહરણરૂપ છે. દોલેજમાના ચાર વર્ષ દરમિયાન એમનું મન તથા હૃદય ધડાય એવા ધણા પ્રસંગો બન્યા હતા. વિશાળ વાચન, ઊંડું મનન, ઊંચી કેટિના મનુષ્યોનો સહવાસ અને છેલ્લા ભાગમાં ઉપરાજાપરી આવી પ્રડેલી આપદઓ, એ બધાથી એમના સ્વાભાવિક ગુણોને વિકાસ પામવાની ધણી અનુકૂળતા થઈ ગઈ હતી. આ વિકાસ કેવી રીતે થયો હતો તથા આ સમયનું તેમનું આન્તર જીવન કેવા પ્રકારનું હતું તે સમજવાનાં મુખ્ય ત્રણ સાધન છે. પ્રથમ તો, એમના પોતાના આ સમયના લેખ, ગીત, ધરની વિપત્તિઓની એમના ઉપર થયેલી અસર; અને ત્રીજું, બી. એ પાસ થયા પછી “જીવનને આંગણે” એમણે કરેલા ત્રણ મહાસંકલ્પ.

ગોવર્ધનરામની આખી જિંદગીના ત્રણ લગભગ સરખા વિભાગ

પાડીએ તો સત્તર અઢાર વર્ષનો એમનો પહેલો ભાગ પૂર્ણ સુખમ ગયો હતો એમ જણાય છે. સાધારણ રીતે સુખના અનુભવથી જીવનમાં કાર્ષ્કિ આનંદી મીઠાશ આવી રહે છે, જ્યારે દુઃખના અસહ્ય બાર નીચે આખી દુનિયા તરફ અલગમો તથા કડવાશ પેદા થાય છે. મનુષ્યહૃદયના ઘણા મીઠા કોમળ અરો સુખ તથા શાન્તિના સમયમાં જ વિકાસ પામે છે મનની કુન્નતી શક્તિઓ નિર્ભયતાથી વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે, અને રસિકતા તથા એના જેવા હૃદયના ખીળ મૃદુ-ભાવ સુખના દિવસમાં ખરેખરું પોપણ મેળવે છે. સુખની અસર ગોવર્ધનરામની ઉપર આ પ્રકારની થઈ અને તે બહુધા એમના જીવિત સુધી કાયમ રહી. જે જે શક્તિઓ એમણે મોટપણમાં પ્રદર્શિત કરી તે તે શક્તિઓ આટલી ઉંમર સુધીમાં કેટલે દરજ્જે ખીલી હતી તે એમના નિબંધો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

આ ઉપરાંત વીસ વર્ષની ઉંમર સુધી એમનું હૃદય એની ઊંડી ઈશ્વરશ્રદ્ધા અને ધાર્મિકતાથી જવાણું હતું જે બહુ ધર્મિષ્ઠ કુટુંબમાં ઊછરેલા માણસમાં જ સાધારણ રીતે જોવામાં આવે. બાળપણથી જ આ બંને ભાવ એમનામાં એવા દૃઢ થયા હતા કે સન્ધ્યાદિ નિત્યકર્મ કરવા ઉપરાંત શ્રીનાથજીની મૂર્તિ સંમુખ એક પગે ઊભા રહી રોજ ગાયત્રીનો જપ કરતા હતા! ધર્મના બાલ અરૂપ ઉપર આવી આસ્થા ગોવર્ધનરામના પાછલા જીવનમાં હદી ફરીથી દેખાઈ નથી, જોકે ઈશ્વર ઉપરની એમની અચળ આસ્થાએ પાછલા વખતમાં પણ ધણું જણવું ધ્યાન એવું છે.

ગોવર્ધનરામના પહેલા નિમન્ધમાં એક આસ્તિક દિન્દુની ધાર્મિકતાનો પટ લાગ્યો છે, અને તેની સાથે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિઅનુસાર સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનું વળણ પણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતીત થાય છે "આ વિશ્વનો કોઈ કર્તા છે?" એ પ્રશ્ન પૂછી વખતે ગોવર્ધનરામ એક અગત્યની ટીકા કરે છે કે "આપણા લોકોને તો દેવ જ પદ્ધ ગઈ છે કે મોટાઓ તથા ધરણ્યો જે કહે તે જ ખરું મानी બેસવું." પરંતુ "પરમેશ્વર છે એમ પોને ફરી રીતે જાણવું, એ બાબત ખાતરી કરવાને તો બહુ થોડા માણસો પ્રયત્ન કરે છે. આપણાં શાસ્ત્ર, કુરાન કે બાઈબલ, કે આપણાથી વધારે ગદ્યા એવા સાહિત્યો, દર્શનો કે

પાદરીઓ કહે કે. 'પરમેશ્વર છે' એટલે બસ ચલું. એમના કહેવા છિપ લોકોને સોએ સો ટકા વિશ્વાસ છે, અને એ કહે છે માટે ઈશ્વર છે જ એમ ખાખી લેવાય છે. પણ એવો પ્રાઈફ જ નીકળશે જે-આ વિષય સંબંધી અને વિચાર કરાા બેસરો કે ઈશ્વર દર્શો કે નદિ હોય ? અને હોય, તો તેના અસ્તિત્વનું પ્રમાણ શું ? "

પરંતુ સ્વતંત્રતાને અને સ્વચ્છન્દતાને પાસે પાસેનું સગપણ છે. તેથી સ્વતંત્રતાને બદલે ઘણી વાર સ્વચ્છન્દતા પણ આવી જાય છે. અને એટલું તો ચોક્કસ છે કે અન્ધપ્રદા નિન્દાયોગ્ય હોય તો સ્વચ્છન્દતા તેથી કાઈ રીતે ઝોઘી નિન્દાયોગ્ય નથી. તેટલા માટે સ્વતંત્ર વિચાર ચલાવનારે પણ કેટલાંક સર્વમાન્ય પ્રમાણોનું બંધન સ્વીકારીને જ સ્વતંત્ર વિચાર ચલાવવો જોઈએ. આમ પોતે સમજતા હોવાથી જુદાં જુદાં પ્રમાણો સંબંધી ચર્ચા કરી, આ વિષયને માટે અમુક પ્રમાણપદ્ધતિ ગોવર્ધનરામ માન્ય રાખે છે, અને પછીથી તે પ્રમાણને અનુસરીને "ઈશ્વર છે" એમ સાબિત કરવા પ્રયાસ કરે છે.

પહેલા નિબંધમાં જ્યારે સમ્રમ વિષય સંબંધી ગોવર્ધનરામ વિચાર ચલાવે છે ત્યારે ડિન્ડુસમાજ વિષેના બીજા નિબંધમાં તેથી વધારે સ્થૂળ વિષયની ચર્ચા કરે છે. પહેલામાં જેમ નહીંના વિષયમાં પોતાનું પાણી ખતાવી આપે છે, તેમ બીજામાં વ્યાવહારિક વિષયમાં પણ પોતાની ભુદ્ધિ એટલી ને એટલી સુગમતાથી પ્રવેશ કરી શકતી તે ખતાવી દે છે. પહેલા નિબંધમાં જેમ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ તથા વિચારની વ્યવસ્થા જોવામાં આવે છે તેમ આ નિબંધમાં પણ છે. વળી મદાપ્રત્નો અડધપડધા કે બાબ્યા વૃદ્ધા સમજવાને બદલે, સમગ્ર દષ્ટિથી વિચાર કરી તેનો ખરો મુદ્દો સમજવાની શક્તિ અને તેની સાથે, ત્રીણી જાંડો નજરથી તે પ્રત્નોની વિગતોમાં પણ જીતરવાની શક્તિ — આ બંને શક્તિઓ અદાગ વર્ષના ગોવર્ધનરામમાં પણ કેટલી પ્રબળ હતી તે આ લેખ પ્રકટ કરે છે.

આ લેખમાં નીચેના પ્રશ્નો સંબંધી ચર્ચા કરેલી છે (૧) સામાન્ય

જનસમાજના વિભાગ (૨) વૃદ્ધો તથા જુવાનિયાઓનો સબન્ધ.
 (૩) સ્ત્રીઓની પદવી (૪) કુટુંબમા પિતાનું સ્થાન અને તેની ફરજ.
 (૫) પત્નીનું સ્થાન (૬) સાસુ અને વહુ (૭) જાહેનો (૮) મોટી
 ઉંમરના છોકરાઓ (૯) વિધવા પુત્રીઓ (૧૦) બાળનમ અને
 (૧૧) બાળકોની કેળવણી

દિન્દુ કુટુંબની સ્થિતિનું વર્ણન કરવા માટે એક દિન્દુ કુટુંબનું
 પોતે ચિત્ર દોરે છે અને તેમા અમુક અમુક પ્રસંગો કહી દિન્દુઓનાં
 સ્વભાવનું અને રીતગિવાજોનું ખૂબીથી આનેખન કરે છે એક હોશિ
 યાર ચિતારાને શોભે એવી બાહોશીથી અને ઝીણી નજરથી આ ચિત્ર
 દોરેતું છે, અને 'સરસ્વતીચંદ્ર' માની જે વર્ણનશક્તિએ વાચનાગ્ને
 મોહિત કર્યાં છે તેના અરો અડી પણ ધ્યાન ખેંચે છે

ત્યાગ પછી જુવાનિયાઓ-ખાસ કરીને લણેલા જુવાનિયાઓ-
 ધરણ તરફ જે અવિનય બતાવે છે અને તેમને હસી કાઢે છે તે
 ઉપર વાજબી ટી. કરે છે "આપણા લોકો સાધારણ રીતે એમ
 માને છે કે સાડી જુદી નાહી પણ એ માન્યતા તદ્દન ખોટી છે કારણ કે
 સાધારણ રીતે તો મરતા સુધી જેમ ઉંમર વધે છે તેમ ડહાપણ
 પણ વધે છે - પછી ખાસ આકસ્મિક ઉપાધિથી આ વિકાસ અટકે
 એ જીવી વાત થઈ ત્યારે હવે આપણે વૃદ્ધ વડીનો ઉપર હસીએ
 તો એ લોકોનું દિન દુખાયા વગર રહેશે? લણેલાઓ જ્યારે
 એમને તિરસ્કાર કરે ત્યારે એ લોકો આપણને લણવાયે દેશે
 ખરા કે? દૂધ પાઈને સાપ ઉછેરવાનું એ કદી પણ પસંદ કરશે ?
 અને જે આપણે લણીશું નહિ તો આપણે સારા થઈશું તથા સુધરીશું
 એરી જરાયે આશા રહી ખરી? ખેશક, નહિ જ' આમ કહીને
 પોતે જણે બહુ વૃદ્ધ અને અનુભવી હોય એમ ડહાપણથી ચિખામણ
 આપે છે કે "ધરણઓનાથી તમારા વિચારો અને જુદા હોય પણ
 તે વિચારો એમને જણાવેા ત્યારે દલીલદાખલા આપીને બહુ ડહાપણ
 ભરી રીતે સમજવળે, એ લોકો કહે તે બહુ માનથી સાલજળે,
 નિષ્પક્ષતાથી એનો વિચાર કરજો, અને સત્યતાથી તથા નમ્રતાથી
 એમને મળે તમારી વાત ઉતારજો—આવું કરશો તો તમે માન પામશો
 અને આપણા જનસમુદાયને પણ નક્કી લાભ થશે"

સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સબન્ધી ચર્ચા કરતા કરતા તેઓને વિશેષ

ભણવારા માટે અને વધારે છઠ્ઠા આપવાને માટે ગોવર્ધનરામ માટે અવાજો પોષાર કરે છે. સ્ત્રીપુસ્તકો વચ્ચે દર્શનમળન વધે, તેઓ એકબીજાને વધારે સારી રીતે ઓળખે અને તેમની વચ્ચેનો સંબંધ વધારે મીઠો થાય તેમ કવ્યાનું મુશવે છે. તેની સાથે જ, સંસારમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન શું છે તે વિષે ગોવર્ધનરામની કલમમાંથી - કહો કે ગોવર્ધનરામના હૃદયમાંથી જ - એક મહાવાક્ય નીકળે છે "સ્ત્રીઓ એ માનવજાતના સુખનું ખરુંખરું મંભવસ્થાન છે, ગમમ સોકસમાજને સુધારવાનું એક પ્રધાન માધ્યમ છે. આપણા શુદ્ધગંભીરના સર્વ સુખનું કેન્દ્ર છે અને મનુષ્યના હૃદયને અનાયાર્સ જ આનન્દ આપનારે કારણ છે" ૨ સ્ત્રીઓ વિગેની જે ભાવનાએ ગોવર્ધનરામનું આખું હૃદય અજિત કર્યું છે અને જે ભાવનામાં એમના મદાન ગ્રન્થ 'સરસ્વતીચંદ્ર'ની એક મોટામાં મોટી મોદિની સમાઈ રહી છે તે જ ઉદાત્ત અને કામળ ભાવના આ એક દૃંક વાક્યમાં પણ પ્રકટ થતી નથી શું ?

સામુવદુનો લગઈનો ગોવર્ધનરામને મારી પેઠે અનુભવ દતો, - અને ક્યા દિ-દુને તે નથી લેતો ? - તેથી આ લગઈ દરમ્યાન સાધાગ્ય માણસ સ્ત્રી તથા માતા તરફ કેવી વર્તણૂક ગણે છે, બનેને ખુશ કરવા જતા એકને સતોષ આપી શકતો નથી, કાઈનેય યોગ્ય ન્યાય કરી શકતો નથી, એ અંગે ગોવર્ધનરામ જાડી અવલોકનશક્તિ અને માણસના હૃદયની શક્તિએ કૃષી જવાની સારી સજ પ્રકટ કરે છે છેવટે, આ રાજનો કંકાસ મટાડવા માટે એક દૃંકો ને દય શિખામણ આપે છે "પરખ્યા પછી તમારે તમારું માતાપિતાથી એકદમ છુટા રહેવું નહિ તો, તમે ગમે એટલું કરો તોય ધરની જે ધણિપણી (માતા તથા વહુ) વચ્ચેની લરીશાઈ, અણગમતા અને ઉદ્ધત પરોણાની પેઠે, તમારા ધરમા ઘૂસી આવશે." અન્યત, પોતાની બાબતમાં પણ બી. એ. થયા પછી આ ઉપાય જ યોજવાનો એમણે છૂપો નિશ્ચય કર્યો હતો પણ એ નિશ્ચય અમલમાં

૩ "Women are the very source of human happiness, one of the principal means of the improvement of society, the centre of our domestic bliss and the easy delight of the human heart."

મૂકવાનો સમય આવે તે પહેલાં જ કૂર કામે હરિલક્ષ્મીને આ સસાગ્રમાય
હર ક્યાં !

આ નિમન્ધના અન્તમા જ્ઞાતિ અને જ્ઞાનિની ઉત્પત્તિ વિષે ચર્ચા
કરી એક ઉપયોગી સૂચના કરે છે “Caste એ શબ્દ આપણા
દેશને માટે જ ધણામા આચો છે અને તેથી આપણા સુધારાવાળા
ભૂલ ખાઈ જાય છે” કે દુનિયામા ખીજા કોઈ મુલકમા જ્ઞાનિઓ -
castes જ નહિ અદી જેમ જુદી જુદી જ્ઞાતિઓ છે તેમ ખીજા
ધણાખરા દેશોમા પણ છે, પરંતુ તે દેશોમા જ્ઞાનિને માટે castesને
બહુલે જુદા શબ્દો વાપરવામા આવે છે તે ઉપરથી ખીજા દેશોમા
જ્ઞાતિઓ હોતી જ નથી, અને એકવા આપણા દેશને જ જ્ઞાતિ
વિભાગની ખુસીનતો સદન કરી લેવી પડે છે એમ અનુમાન કરવું
એ વ્યાજબી નથી સુધારાવાળાને ત્યારપછીથી સવાહ આપે છે કે
“નાતજાતવું બન્ધન તેઓએ તોડી નાખવું” હોય તો, મારા નમ્ર અભિ-
પ્રાય એવો છે કે જાણે જીવે, સીમા ટોળાવવાળી ટેકરી ઉપર ચઢવાનું
હોય તેમ એ કામ ધીમે ધીમે, સાવચેતીથી અને બહુ જ દૂરદેશી
વાળા પમવા ભરીને કરવાનું છે ”

આ નિમન્ધને અને જોવાર્ધનરામના હાથની, પેન્સિનથી લખેલી
એક નોંધ છે તે ઉપરથી જણાય છે કે સભામા આ નિમન્ધ બહુ ઉતાવળથી
વાચી જવો પડ્યો હતો, અને મજળના સભાસદોમા નિમન્ધ સબન્ધી
ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ હતી. જોવાર્ધનરામને ફરિયાદ કરવી પડી છે કે
એમના અભિપ્રાયો સભાસદોથી બરોબર સમજવા ન હતા અસાધારણ
શુદ્ધિવાળા અથવા અસાધારણ વિચારચકિતવાળા ક્યાં માણસને આ
ફરિયાદ નથી કરવી પડી ?

આ સ્થળે એ વાતની ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર છે તે એ
કે આ નિમન્ધોમા જોવાર્ધનરામના જે અભિપ્રાયો પ્રકટ થયા છે તે ને
તે જ અભિપ્રાય તે ને તે જ રૂપમા આખા જીવન સુધી એમના રહ્યા
ન હતા અનબત, કવિ નર્મદાજી કરનો પેઠે આગવા અને પાછલા અભિ
પ્રાયો તદ્દન વિરોધી અને એબેઝથો ટીનટા જ ન હતા પરંતુ માણસ-
ના વધતા જતા અનુભૂત તથા વિકાસની સાથે જે પવટા તેનામા
થવા જેઠાંએ તેવી જાતના આ ફેરફાર હતા

આ નિમન્ધો તથા આવા બીજા લેખો લખવા ઉપરાંત

ગોવર્ધનરામની એક બીજી પ્રવૃત્તિ નિર્દેશના નેચા છે. બન્નેમાં ગોવર્ધન
શીખરાની ક્ષણના જમાનામાં કેવી જરૂર છે એ પોતે આ અરસામાં
સારી રીતે સમજ્યા હતા એટલે એ વિદ્યા શીખવા માટે તથા
પરંપરે ચર્ચા કરી જ્ઞાન મેળવવા માટે ગોવર્ધનરામે એક નાનું મહા
કાલ્પુ હતુ આનું નામ "The Honey Club"—"ધી દનિ ક્લબ"
એવું પાડ્યું હતું આ મહા જિન્ગમમાં મુરારજી ગોકુળદાસના
ચીનાબાગમાં મન સુખગમને ત્યાં મળ્યું. જાએ મા પામ તથા પત્રી
ગોવર્ધનરામે "The Scope of University Education"
અથવા "શાસ્ત્રાભ્યાસ શિક્ષણનું ક્ષેત્ર" એ ઉપ એક અગત્યનો વેપ,
ધાડ કરીને આ મહાજમા જ વાચ્યો.

ગોવર્ધનરામના છવ્વનના પાછના એ લાગ એરી વિપત્તિઓથી
ઘેગઈ ગયેલા છે કે તેમને જદ્યે ખીન્ને કાઈ માણસ દોત તો
તેનામાં ધણો શોકકારક ફેરફાર થઈ જાન વિપત્તિઓની શરૂઆત દરિ-
લક્ષ્મીના મૃત્યુથી થઈ મુનારચાનો અમય, માદ એક, અને તે
સાથે ભવિષ્યમાં અનેક મોટા પરમાર્થના કાર્ય કરવાની તીવ્ર
ઇચ્છાથી ધનમત્તુ હૃદય આની સ્થિતિમાં આ દારજી બનાવથી
એમને વી વ્યથા નહિ થઈ હોય કે ગોકુલામથી વ્યાકુળ થયેલા ચિત્તે
કાચરસમાં સાન્વન શોધવા માણ્યુ સાહિત્ય તથા કાવ્યનો અભ્યાસ
ચિત્તને શાન્તિ આપનાર એક મળજ સાધન નીવડ્યો તો ખરા,
તથાપિ અન્તરમાં જે રુદન જીવળી રહ્યું હતું તે શમી શક્યુ નહિ અને
"હૃદયરદિતશતક ના મર્મબેદક રૂપમાં બહાર ધસી આવ્યુ તીવ્ર
દુઃખ સાધારણ માણસની શક્તિને કચરી નાખે છે, પણ નરદત્તોને તો
તે એક સરાણી મરજી સારે છે અગ્નિના તાપથી જેમ ખરુ સોડું
જળકાં જડે છે તેમ વિપત્તિના માર નીચે પણ ધણા સરકારા હૃદયોમાં
જીવામાં જીવી બાન્ધાઓ બધાય છે અથવા બધાનેની લોપ તે દદ થાય
છે તો એ રીતે માનસસ્તેદ, એટલે કે સિધ્ધરિમાર કે માર્થની વાસનાથી
રહિત, શરીરની ઉપાધિથી તદ્દન રહત ન અને કેવળ મનમાં જ
વાસ કરનાર એવો જે રનેક, તેની ભાવના ગોવર્ધનરામના હૃદયમાં આ
સમયે જન્મી હોય કે સ્થિર થઈ હોય તેમ તેની સાથે જ સમન્ત
સ્વીકૃતિ તરફ દયા, આદર અને અપૂર્વ કામળતાવાળી વૃત્તિ વધારે
ને વધારે દદ થઈ હોય એમ લાગે છે ગોવર્ધનરામની "રનેક-
મુદા" નો જન્મ હૃદયની આની સ્થિતિમાં થયો.

" શ્રીકૃષ્ણ-વાસુદેવની પેઠી " તૃતીયાથી ગોવર્ધનગમ નિર્ધન થઈ ગયા ગોવર્ધનગમનો પડેનો વિચાર ન્યાભારિત મીતે વેપારી થવાનો હતો, પણ આ ખોટા ન્યાયી તે વિચાર ભાગી પડ્યાં, અને તેને બદલે ખીન્ને કાઈક એવો ને એવો કમાવા માટે સુખ, છતાં પણ સ્વતંત્ર, રસ્તો નોંધી કાઢવાની જગત પડી ગોવર્ધનગમ વેપરમાં પડ્યા તેમ તે એ કેવા થયા હોત એ પ્રશ્નોનો ઉત્તર શ્રી ઉત્તમલાલ પ્રેમવાન ત્રિવેદીએ " અમાનોચક "ના ગોવર્ધન-ગમના અકામાં આપ્યો છે, તે ગોવર્ધનગમના અભ્યારની મરુત પિત્તન બનાવે છે તે વખતે છે " આ ધંધામાં એમને ફત્તે મળત કે નહિ તેનો તર્ક કરવો તો મુશ્કેલ છે પણ જે ભાગ્યદેવીએ એમના ઉપર કૃપા કરી તેમ તે ગોવર્ધનરામ ધણુ મીતે એ- દિન્દુ તાના ધયા હોત અને આગુ બહુ કમાયા હોત કે નહિ તો પણ એક વાત તો ચોક્કસ કે કે દિન્દુ વેપારી-ગમના દાનના આગમાં સના માણુતો કરતાં પણ શુદ્ધિમાં, સાદસમાં અને પરીપમરમાં તે ધણુ જ ચડીઆતા હોત વિધાતાને આ અનુ નહિ હોય, અને એણે આવા વેપારીને બંને એક કામેય તથા દિમનવાળા વધીય થવાનું અને આખી જિંદગી - સાચા તપસ્વીની પેઠે - જ્ઞાન મેળવવામાં અને પોતાના અન્ય દાગ તે જ્ઞાન પ્રસાન્વામાં માગવાનું નિર્માણ કર્યું "

માણુસના સ્વભાવમાં જે જે મર્દાની ગુણો હોય છે તે તે આ વિપત્તિને લીધે ગોવર્ધનરામનામાં ખીનવા વામાં પોતાનો, પોતાના કુટુંબનો તથા પોતાની મહે-ભાઓનો ઉદ્ધાર કરનાર પોતાના સિવાય કાઈ નથી એમ લાગ્યું, અને તેથી વિપત્તિની સામે વિમતથી વ્યાથ ભીડી. હુ ખમાં જે ગુણો રહેવા કહેવાય છે તે આવી મર્દાનગી વિના પ્રાપ્ત થતા નથી. " વિપત્તિ એ આત્માની વ્યાપામશાળા છે, " ' Sorrow is soul's gymnasium ' એ બહુ ખરું, પણ કસરતશાળાની મહેનત, શાક તથા મુસીમને સહન કરવાને ચપમત, જેને તથા ઉત્સાહ હોય નહિ તો કસરતથી શરીરને નુકસાન જ થવાનું

* વિધિકુ દ્વિત 'ના રચનારે એના મગળાચરણનો પડેવો શ્લોક

૪ તે ઉદાર પારસી વેપારી એમને કૃષિયા ત્રીસ લાખની મન્નવર સખાવત દિન્દુસ્તાનમાં વિજ્ઞાનના અભ્યાસનો વધારે સાને પ્રસાર યાજ એ હેતુથી કરી છે

પિત વિધાતાની વક્તાના સ્તવનરૂપે લખ્યો હતો ગોવર્ધનરામનું
 જ્ઞાનસ વિધિની વક્તાને લીધે એક પ્રકારની જીડી વ્યગ્રતા અનુભવતું
 હતું તે નીચેની પંક્તિઓ પરથી પણ જણાયું છે

"Of the world I have seen,
 And much that is nonsense
 Of its name I am tired,
 In its stuff is no sense !

My knowledge is my truth
 And His self is the Giver
 His self is to blame
 If my truth be an error

નિશ્ચિનતા જિંદગી બેદો જણાવવા તનસની વૃત્તિ આવા કામરા કાઢે છે
 Blind gravitation is the most probable of our final causes
 આવો નિશ્ચય બધાય છે પરંતુ કાઈ જ મૂક પડતી નથી ત્યારે
 ઉદ્ધાર કાઢે છે

Foolish, foolish foolish all !
 No Be all and no end all !
 But ah ! alas ! you must succumb,
 And wise or foolish, bear it dumb !

દુ ખના હેવી જમી રડી હતા સર્વત્ર વેદના મર્મ બેદી રહી
 હતી ત્યાં આવા જ વિચાર ઉદ્ભવે વિરક્તિ-ઉદાસીનતા વ્યાધિગ્રસ્ત
 પુરોના લક્ષણ છે એના કથનમાં સત્યના અસૌ જણાય છે દુ ખી
 ગોવર્ધનરામને આવી જ ભાવનાઓ આસાચેશ, વિરામ ને હૃદ્ય મેળવવા
 નુશિકર થઈ પડે છે આવા અસ્થામા જ ચારિત્રની દશા નિર્ણયિત
 થાય છે તેમ ભરિષ્પમાં વિમર્શેલી પરોષણ—'Philosophy of
 Consumption'—ના બીજા પાણ વવાય છે પૂનમ કે અગાસને
 દિવસે સાગરમાં જવાળના ઘોઘ ઉઠાળા મારે છે તેમ સુખમાં કે
 દુ ખમાં પરાગ્રાહા હાય ત્યારે કરિત્વના ઘોષ હલ્લ ફેડી ધસી નીકળે છે
 આર્ત ગોવર્ધનરામની કવિત્વમય નકૃતિ ખીલી નીકળે છે અને પરોષણના
 સહવાસમાં Poetico-Rationalism ની પાખડીઓ ફૂટે છે '

(રજુનિતગમ વાવાલાઈ-વસન્ત'-રમાં અ પૃ ૨૦૭)*

દુ ખ વેદ્યાઓ સારિત્થ માણસનું હૃદય કામળ થાય છે, અને

ખીજાં દુ ખી હૃદયો તરફ વધારે ઊંડી દયા ઉત્પન્ન થાય છે મૂળથી જે જે હૃદયમા પરોપકારી વાસનાઓ નિરાસ કરતી હોય છે તેને આવે વખતે ખીજાઓનાં દુ ખ માટે એરી તીવ્ર લાગણી થાય છે કે તેઓનું દુ ખ દૂર કરવામા તે પોતાનું જ દુ ખ ઓછું થયેલું માને છે. આ પ્રમાણે પ્રચલ વિપત્તિથી ઉદાર હૃદયમા વૈકલ્યવાલુનાં પ્રમળ વાસના સ્ફુરે છે, અને આવી રીતે જ પરમાર્થના લેખિત્તર કાર્ય કરનારા, ગૌતમ બુદ્ધ જેવા, અનેક મહાત્માઓએ આ પૃથ્વીને શોભાવી છે તે મુજબ ગોરધનરામની દષ્ટિ પણ લોકોના દુ ખો તરફ વિશેષ આકર્ષાઈ એ દુ ખ દૂર કરવાના પ્રયાસોમાં પોતાનો યથાશક્ત્ય ફાળો આપવા તેમણે વધારે દૃઢ નિશ્ચય કર્યો પોતાના આયુષ્યનો અમુક ભાગ પ્રયજી જનહિતને ખાતુ જ અર્પી દેવાની નાનપણની ઇચ્છા પ્રમળ સકલપરૂપે દલે વધારે ગ્થિરતા પામી

આ બધા વર્ષ જે મન્યન હૃદયમા આશુ' હતુ તેના પરિણામ રૂપે ખી એ ચર્ષ કોષેત્રમાયો નીકળ્યા પ ત તલ જ, એમજે વ્રણ સંકલ્પ કર્યા. (૧) એલએલ ખી.ની પરીક્ષામાં પાસ થવું. (૨) પછીથી મુ'બર્કમાં વકીલાતનો સ્વનંત્ર ધધો માંડવો, અને કઠી કોર્ટની નોકરી કરવી નાંદ. (૩) લગભગ ચાળીસમે વર્ષે ધ'ધામાંથી નિવૃત્ત ધર્ષ, બાકીની જિંદગી આદિત્યની એવામાં અને સાહિત્યદ્વારા જનસમાજની સેવામા ગુનરવી. આ તલુ મહત્ત્વ ગોરધનનામના વામ વર્ષના આન્તે મન્યનનું નરનીત છે અને એમના ઇલાની ખરી ફૂંચી છે

આ પ્રમાણે એકીસમે વર્ષે ગોરધનગમે પોતાની જિંદગીને નકીમી સુરૂખ થા નાઓ દને ખીજા એકરામ વર્ષ પ તી, વધીર તર્કિક પુકળ કાર્તિ મેળવી અને પોતાની જન્મખનિમા માધ્યાન્ય આગી રીતે બાકીનું આયુષ્ય આગી મમય તેમ્પુ ધા મપાદિત કરી, તેમજેવાના ગુમ આશયથી ને ધધામાથી નિરત થયા ત્યાર પછીના એકરામ વર્ષે — જે એમની જિંદગીમા મોખ' તમારે ઉપોગી થયા પેાત ને— વિધાનાએ દુખાંએ પુરા થતા દીપાં નદિ

ગુલં વપિત્રં જનનીં જ્ઞનાર્થં વહુન્ધરા પુણ્વવતી ચ ચેન ।

પ્રકરણ ૬

કોલેજ પછી—ભાવનગરમાં.

ઈ. ૧૮૭૬-ઈ. ૧૮૮૧.

આ આઠ વર્ષમાંથી પહેલા ત્રણ વર્ષ ગોવર્ધનરામ મુબારકમાં ગયા, અને બાકીનાં પાંચ વર્ષ ભાવનગરમાં ગયા. મન-૧૮૭૬માં પહેલી એવર્સિય.બી.ની પરીક્ષા એમણે પસા કરી અને બીજી વાર લગ્ન કર્યાં. સન ૧૮૭૮માં ગોખડે તથા દરિયામ બંદ જાને મન્નિત્રો એનામિક મૃત્યુ પામ્યા. સન ૧૮૭૯માં ભાવનગર જવું પડ્યું. ત્રણ વાર નિષ્ફળ થયા પછી સન ૧૮૮૩માં ચોથે પ્રયાગે, બીજી એવર્સિય.બી.ની પરીક્ષામાં પાસ થયા, અને ભાવનગર ગયા.

આ આઠ વર્ષ જ્ઞાનિ અને વિપત્તિ સામે વિગ્રહ કરવામાં ગયાં. પેસા સખન્ધી સંકટામલ, અભ્યાસની ચિન્તા, લાંબા મંદવાક, રનેહી મિત્રોનું અચાનક અવસાન, અને જાણે આ બધા ઉપાધિઓ પૂરતી કનેશકાગક ન હોય તેમ અનેક સંશયો અને મહાન પ્રશ્નોએ હૃદયમાં મચાવેલું પ્રબળ મન્થન. આ મન્થન ગોવર્ધનરામ ડોનેજમાં હતા ત્યારનું શક થયું હતું ને તે હવે વધારે વેગથી તથા વધારે પીડાકારક રીતે ચાલવા માડ્યું હતું. આ સર્વ કારણોને લીધે, ગોવર્ધનરામને પોતાની કેટલીક શોજનાઓ મૂકી દેવી પડી, પહેલો સકલ્પ પાળતા ધણી વિવૃત્ત થયો. અને બીજા સંકલ્પમાંથી પણ શોડો સમય ચલિત થવું પડ્યું; જોકે અન્તે તે પોતાના સકલ્પો એમણે અસાધારણ દૃઢતાથી તથા અસામાન્ય કર્તાવ્યણુદિથી પાળ્યા.

(૧). મુબારકમાં ઈ ૧૮૭૬-ઈ ૧૮૭૮.

બીએ પાસ કર્યા પછી ગોવર્ધનરામને એક લખંકર રાગ લાગુ પડ્યો. ઘણી ચિન્તાથી અને તીવ્ર દુઃખથી, મગજનો વ્યાધિ, જેને અંગ્રેજીમાં “બ્રેઈન ફીર” કહે છે, તેના પંજમાં તે

સપ્તાયા. ભૂતકાળના બનાવોની ચિન્તા તેમ તાજ જ હતી, તેમાં આ રોગે ભવિષ્યના બનાવો માટે નવી ચિન્તા જીભી કરી. વચ્ચે ઠીક રહે અને વળી પાછો મદિનાના મદિના સુધી સપાટો બતાવે, એ પ્રમાણે સગભગ આદેશ વર્ષ સુધી આ મહારોગ ચાલ્યો. આ વખતે એમનું માર્ગુ એવું નમજુ પડી ગયું હતું કે તેમનાથી માથા ઉપર કે મોં ઉપર અસ્ત્રાનો સ્પર્શ અરખો પણ ખમી ગકાતો નહિ. તેથી માથે તથા મોંએ એમને વાળ વધારવા પડ્યા હતા. આ કારણથી એમનો દેખાવ કેવો વિચિત્ર યઈ પડ્યો હતો, અને પહેલી વાર જોનારને એમની, દાઢી તથા લાંબા વાળવાળી, સિધિય પણ વિચારશીલ મુખ-મુદાવાળી આકૃતિ કેવી લાગતી તેનું સમજી વર્ણન શ. શ. કૃષ્ણરાવ જોણાનાથે આપ્યું છે.^૧ આ વ્યાધિ સાથે જન્મે ભાઈબંધી રાખવા ખીન નાનામોટા વ્યાધિઓએ પણ ગોવર્ધનરામના શરીરમાં ધર ક્યું. આથી રીતે ગોવર્ધનરામના શરીરની આયુષ્યવર્ષાનની નબળાઈની તથા અનારોગ્યની શરૂઆત થઈ.

ગોવર્ધનરામ ખી.એ.માં પાસ થયા કે તરત કચ્છ મંસ્થાનના દીવાન રાવળદાદુર મલ્હિભાઈ જરાભાઈએ લુગની અગ્રેજી નિશાળના હોડમાસ્ટર તરીકે રૂપિયા ત્રણમેની જગ્યા એમને આપવાની ઇચ્છા બતાવી. આ જગ્યા સારી હતી, એટલું જ નહિ પણ ગોવર્ધનરામની સિધિ, આ માગણીની ઉપેક્ષા કરી શકે એવી કોઈ રીતે ન હતી. જોકું પિનાના ત્રણને માટે, ચેતાના અભ્યાસને માટે તથા સ્વતંત્ર નિર્વાહને અર્થે સારી સિધર આવકની ધણી જ જરૂર હતી. પણ ભવિષ્યને માટે ચોતે જે રૂખા આકી રાખી હતી તેમાં નોકરીને સ્થાન નહિ હોવાથી, દહતાથી પરંતુ ઉપકાર સહિત, આ માગણી તેમણે પાછી વાળી.

મન ૧૮૭૬થી ગોવર્ધનરામે પહેલી એવએલ.ખી.ને તથા એમ એ નો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એમ એ માટે ઐત્હિક વિષય તરીકે “ભાષા અને સાહિત્ય” પસંદ કર્યો હતો. તેમા અગ્રેજીમાં સાહિત્ય અને સંસ્કૃતમાં ન્યાય લીધા હતાં. અગ્રેજીમા બટલર, બક, લોક, લુઇ, એન્ડર વગેરેના ગ્રન્થો વાંચ્યા અને સંસ્કૃતમાં ઋગ્વેદ, નિરકત, વાસવદત્તા, રત્નાવલી, મુક્તાવલી વગેરે વાંચ્યા.^૨ ન્યાયશાસ્ત્રને

૧. “વસન્ત” ગોવર્ધનરામ-સ્મારક અક, પૃ. ૧૫૯.

૨. એજન, પૃ. ૨૦૪

અભ્યાસ એમણે પ્રસિદ્ધ નૈયાયિક જામાચાર્ય જગજીકર પાસે કર્યો. આ પ્રમાણે વર્ષેક દિવસ અભ્યાસ કર્યા પછી, નળગી તખિપતને લીધે કાલદાનો અભ્યાસ અને આ અભ્યાસ બંનેનો બોલો સાથે ઉપાડી શકારો નહિ એમ લાગ્યું, તેથી નિરાશાથી એમ.એ.નો વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો. આ વર્ષના અન્તમાં પટેલી એલ.એલ.બી.ની પરીક્ષામાં તે પાસ થયા અને બીજા વર્ષથી બીજી એલ.એલ.બી. માટે કાલદાની ટર્મ રાખવા માંડી.

શ્રી.જોગાનાથ સાગબાઈના કુટુંબ સાથે જોવર્ધનરામને ધણો સારો સંબંધ બંધાયો હતો, અને તેમના પુત્ર શ્રી.બીમરાવ સાથે તે કોલેજમાંથી જ મિત્રાચારી જેવો સંબંધ શરૂ થયો હતો. હરિલક્ષ્મીના મૃત્યુ પછી, શ્રી. બીમરાવનાં ન્નેષ્ટ પુત્રી સાથે જોવર્ધનરામનું બીજી વારનું લગ્ન કરવાની ફટકીક દિલમાલ ચઈ હતી. બંને પક્ષનાં અમુક અમુક માણસોની તો આ દિવચાત્રમાં પૂર્ણ સંમતિ પણ હતી. છતાં પણ, અમુક કારણોને લીધે, આ ગોઠવણ બંધાંને એકતરખી પ્રિય ચઈ નહિ, અને વડનગરા નાગરમાં ગૃહસ્થ તથા ધૈદિક એ એ વર્ગ વચ્ચેનું અન્તર ઘટાડવાનો આ પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો.

સંસારના રિવાજ પ્રમાણે, પ્રથમ પત્નીનું મરણ થયું ત્યારથી જ, બીજી વાર પરણવાનો આગ્રહ સર્ગાસંબંધીઓ જોવર્ધનરામને કરી ચૂક્યાં હતાં. જોવર્ધનરામે પહેલાં તો દહતાથી ના પાડી હતી, એમના મનમાં એમ હતું કે લોકલક્ષ્યાણની જે યોજના હું ધડું છું તે યોજના સંસારના વમળમાં હું ફરીથી પડીશ તો સતોષકારક રીતે પાર પડશે નહિ. એટલા માટે હવે તો “લલુ ચયું લાગી જ જાળ, સુખે લલુશું શ્રીગોપાળ.” હરિલક્ષ્મી ત્રિત કેમળ સ્નેહલાવ છતા, એમના હૃદયમાં આવી જાતનો નરસિદ્ધ મહેતા જેવો વિગળ ઉત્પન્ન થયો હતો. જોવર્ધનરામના “શ્રીગોપાળ” આક્રમમાં, વિષ્ણુયોગમાં કે મન્દિરોમાં જ વસના ન હતા, પણ પૃથ્વી ઉપરનું દરેક પ્રાણી શ્રીગોપાળનો અંશ છે, અને નિસ્વાર્થ હૃદયથી તે પ્રાણીની સેવા કરવી એ શ્રીહરિનું લગ્ન-પૂજન કર્યાં જરોજર જ છે એમ એમની દૃઢ માન્યતા હતી. આ સેવા કરવામાં સંસારની ઉપાધિઓ જેમ ઝોછી દોય તેમ સારી અને જેટલી એકાગ્રતાથી આ સેવા થાય તેટલી આપણી કૃતકૃત્યતા. આ પ્રમાણે

પોતાનું સર્વ જીવન દેશસેવામાં જ અર્પણ કરવાનો ભદ્રસંકલ્પ એમણે કર્યો હતો અને હઠિધક્ષી ઉપરનો ગ્રેમ ઊધ્વીકૃતરૂપે સ્વદેશ-ગ્રેમમાં લય પામ્યો હતો.

પણ આ ગિંચા વિચારો સંસારીઓના હૃદય ઉપર અસર કરી શક્યા નહિ. અમદાવાદ સંબંધ બાધવાનો પ્રયત્ન તૃથા ગયો એટલે એમણી તો ગોવર્ધનરામ વગર મહેનતે છૂટી ગયા. પણ ત્યાં નહિ તો ખીન્ને, પરંતુ ફરી તો પરણવું જ જોઈએ, એમ ચારે પાસથી આગ્રહ થવા લાગ્યો. શિવકાશી બધાંની મોખરે થયા અને ગોવર્ધનરામની દડતા ઉપર સખ્ત દુમવા કરવા માડ્યા જે વર્ધનરામની ગૂઅવણુ વધી. પણ છેલ્લે બુદ્ધિશાળીએ છૂટવાની બારી શોધી કાઢી પોતાનું ધાર્યું તો થાય જ અને તે છતાં પોતાના ઉપર કાઈને રાજ ચઢે નહિ એવી એક તલ્ખીર કરી. પોતાની જાતિમાં પોતાને ખપે એરી કેટલી કન્યાઓ છે તે જાણી લીધું. એમણી કાઈ પણ દશ વર્ષથી મોટી ન હતી. પછી જાણે બધાંની આજીજી તથા આગ્રહથી નરમ પડ્યા હોય એમ કરીને કથુ : "લયે, તમને બહુ ખોડું વાગતુ હોય તો લાચાર છુ. પણ મારે છેક નાની કન્યા ન જોઈએ મારે બારેક વર્ષની કન્યા હોય, તો જાઓ મારે કબૂલ છે "

ગોવર્ધનરામની પાકો ખાતરી હતી કે આવી કાઈ કન્યા જડરાની નથી આ પ્રમાણે, નાની ના જ કહેવાને બદલે, પાળી ન શકાય એવી એક શરતે હા કટીએ, તો તેથી ઘણાં વાર મામા માધુઓનું મન દુખાતું નથી અને આપણે આપણો નિશ્ચય તોડવો પડતો નથી. આ વિચારથી એ મનમાં ને મનમાં પ્રકૃન્નિત થતા હતા, પણ પોતે જે રસ્તો બીધો હતો તે કેવો જોખમકારક હતો, એ વિષે એમની આખ જીધડતા બહુ વાર વાગી નહિ, કારણુ દેવે કાઈકે એવો જ પાસો નાખી દીધો કે જે બારીમાંથી ગોવર્ધનરામ દમેલને મારે નાસી છૂટવાનું ધારના હતા તે જ નામબારીમાંથી નીકળવા જતા તે પકડાયા ।

લલિતાગૌરી નામે એક કન્યા ગોવર્ધનરામને ખપે એરી હતી. પણ તે અગાઉથી જ ખીન્ને ઠેકાણે દેવાઈ ચૂખી હતી, તેથી તેનો વિચાર થાય એમ ન હતુ. પણ એટલામાં, તની સાથે જે પુરુષને વિવાદ મળ્યો હતો તે પુરુષ એકાએક જ મરણુ પામ્યો । લલિતાની ઉમર બારેક વર્ષની જ હતી, એટલે હવે શિવકાશીને તો જે જોઈતું

હતું તે જ મહત્વ. આમ પોતાને હાથે જ ગોવર્ધનરામ સમઢાયા અને વચનની ખાતર દા પાડવી પડી. અનિવાર્ય પ્રાપ્ત સ્થિતિનો સમાહિત ચિત્તે સ્વીકાર કરવો એ એમનો સ્વભાવ અને સિદ્ધાન્ત હતો. તે પ્રમાણે લક્ષ્મિતાગૌરી માથે એમનું ખીજું લમ યજ્ઞ. આ વખતે એમની ઉંમર એકવીસ વર્ષની હતી પોતે કેવી રીતે ચાલાકી કરવા ગયા હતા અને એ ચાલાકી કરવા જતાં કેવી રીતે ફસાઈ પડ્યા, એ વાત, ઘણાં વર્ષ પછી પણ, કુટુંબનાં ઉકરારાંઓ આગળ તેમ જ ખીજ સનેહીઓ આગળ ગોવર્ધનરામ ઘણી રમૂજથી કહેતા.

સન ૧૮૭૮મા, એટલે આ લમ થયા પછી એ વર્ષે, ગોવર્ધન-રામની ઉંમર ખીજ એ ધા પડ્યા. જુગની અગ્રેણ નિશાળના આચાર્યની જે જગ્યા માટે ગોવર્ધનરામે ના પાડી હતી તે જગ્યાએ એમના મિત્ર દરિરામ ભટ્ટની નિમણુક થઈ હતી. તે એમ એનો અભ્યાસ પણ ત્યાં માથે માથે કરતા હતા. એ વર્ષ પછી એમને માથે એકાએક બેઠી ચડી આવ્યું, અને પોતાની પછવાડે પિતા, માળ પત્ની તથા સનેદાળ મિત્રોને ટળવળતા મૂકી, દરિગમ ભટ્ટ આ સસાર-માંથી ચાલતા થયા! એમિવ માસમાં આ બનાવ બન્યો. થોડા દિવસ પછી ગોવર્ધનરામે એમના પાછળ અગ્રેણમા નિવાપાળવિ લખી. જૂન મામમા ગોવર્ધનગમનો ખીજો સુહદ રામચન્દ્ર વિપ્લુ ગોખવે પણ એમને ઉઠી દરિગમની પછવાડે વિદાય થયો. જેને બાળસનેહી હશે અને જેને યમગમની કુરતાને લાધે બાળસનેહીને જોયા હશે, તે જ ગોવર્ધનગમની તે સમયની લાગણી થધાર્થ રીતે સમજી શકશે. અત્યાર મુધી અનેક દુ ખો પડ્યા હતા. પણ તે સર્વમાં અમૂલ્ય દિવામાદ્ય અને હૃદયના સાક્ષાત આનન્દરૂપ આ મિત્રોના દેદ-ત્યાગે તો દવે દદ વાળી ગોખવેની પાછળ પણ અગ્રેણ નિવાપાળવિ લખી પણ ગોવર્ધનરામના દુ ખની કથા હજી પૂરી થઈ નધા

આવી અવગ્યામાથે ગોવર્ધનરામની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તો વધારે વેગથી અન વધારે વિસ્તારથી ચાલતી હતી. આ સમયના નિબન્ધો એમના ઉત્તમ નિબન્ધોમા ધ્યાન પામવાને યોગ્ય છે. આ નિબન્ધો તથા એવા ખીજ છટાછટાયા અનિયમિત પ્રયાસો ઉપરાત, એક મેટો લેખ પણ આ વખતે એમણે શરૂ કર્યો વળી, લખવા-વાચવાની સાથે,

જાહેર વ્યાખ્યાનો આપી પોતાની એક નવી શક્તિ પ્રકટ કરવા માંડી તથા લોહ-સેવાનું એક નવું દ્વાર પોતાને માટે ઉઘાડું મૂક્યું.

ખ્રી.એ થવા પછી પહેલું કામ નડિયાદમાં એક વ્યાખ્યાન-માળા આપવાનું કયું. તે વખતે નડિયાદની અગ્રેજી હાઇસ્કૂલ શ્રી ડાહ્યાભાઈ જગીરદાસ જેવા કાળેવ અનુભવી અને પ્રખ્યાત શિક્ષકના હાથ તળે હતી એમને ગોવર્ધનરામની અચ્છી કદર હતી અને એમની સૂચનાથી ગોવર્ધનરામે નડિયાદમાં જાહેર વ્યાખ્યાનો આપવાનું માથે લીધું આ વ્યાખ્યાનમાળા ત્રણ કે ચાર દિવસ ચાલી હતી, અને તે પ્રસંગે શ્રી ડાહ્યાભાઈ પોતે પ્રમુખ તરીકે બેઠા હતા. એ ભાષણ સળન્ધી ગોવર્ધનરામ કહેતા “ શરૂઆતમાં કેટલાક હાસી કરતા હતા કે ‘કાણે ગોવર્ધન ભાષણ આપવાનો છે? આપણો ગોવર્ધન’ બીલ, એ તે વળી શું ભણી ભણીને બીધો વગી મંચો જે ભાષણ આપવા નીકળ્યો છે?’ પણ ભાષણ સાંભળ્યા પછી આ હાસી કયા જતી રહી તે જણાવું નહિ, અને એના એ લોકો મને સાચા દિવથી શાળાથી આપવા આવ્યા હતા.”

સંસ્કૃતમાં લખવાનો મહાવરો હતો પણ ચાલુ હતો અગ્રેજ કવિ પોપે લખેલો “ એસે ઓન મેન”, તથા “લેખ્નૂ ટેઈસ” માથી “ ટેમ્પેટ ” એ બન્નેનું સંસ્કૃત ભાષાન્તર કરવા માગ્યું હતું આ ઉપરાંત આ વર્ષમાં-સન ૧૮૭૩ માં-એક ખરેખર અગત્યનું કામ કર્યું. તે હતું “ ધી કન્સન્ટ્રાસ મૂળજી એને પ્રાઈઝ ” માટે અગ્રેજીમાં એક નિબંધ આ ધનામને માટે તે વર્ષે નીચેનો વિષય હતો :
 “ The Effects of the Custom of Early Marriages on the Educational Progress of the Natives of India, ” અર્થમાં તે “ દિન્દવાસીઓની કેળવણી પર બાળ નમના વિવાજની અસર ” ગોવર્ધનરામનો નિબંધ એવો સારો હતો કે રૂપિયા દોઢમોની કીમતની ચોપડીઓનું આ ધનામ એમને જ મળ્યું. પ્રો વર્ડ્ઝ્વર્થ આ લેખ વાચીને ઘણા ખુશ થઈ ગયા હતા એમ કહેવાય છે આ ધનામની ચોખ્ખા થઈ ત્યાર પછી તે પહેલું મેડન-નાર ગોવર્ધનરામ હતા

સન ૧૮૭૭માં કેટલાક પરચૂરણ કાર્યો ઉપરાંત, “ Jiji the Mother of Shivaji ” અર્થાત “ શિવાજીની મા છત્ર ” એ

નામની એક લાંબી કવિતા અંગ્રેજીમાં લખી. આ ઉપરાંત ત્રણ ધણાં અગત્યના લેખોને લીધે, આ વર્ષ ગોવર્ધનરામની સાલિત્ય વિષેની કારકિર્દીમાં અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. કેમ કે આ વર્ષમાં "સ્નેહમુદ્રા" પ્રકાશ કરી, એટલું જ નહિ પણ સમાજોમાં વાંચવાના હેતુથી બે અંગ્રેજી નિબંધ લખ્યા, જેમાંનો એક એમના ઇનિદાસના અભ્યાસના રૂપરૂપ છે, બીજા એમને ઓળખીને એમના આન્તર જીવનના આદર્શરૂપ છે. પહેલાનો વિષય "A comparison between Gujarati and Maratha Histories," અથવા તે "ગુજરાતના તથા મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસોની સરખામણી" એવો હતો. બીજા બે આ ત્રણ વર્ષનો એમનો મોટામાં મોટો લેખ છે તેનો વિષય "Practical Asceticism in my sense of the word," અથવા "પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસ - મારી સમજણ મુજબ" એવો હતો.

આ બીજા નિબંધ "હેન્ડલિંગ મોસાપટ્ટી" નામની એક મંડળી આગળ એમણે વાંચ્યો હતો. એ મિત્ર-મંડળી ત્રેકે હવે દયાતી ભોગવતી નથી અને એના સમાસદો એકબીજાથી મારી પે? વિખુટા પડી ગયા છે, તેમજ એણે પોતાના સમયમાં, જુદીસાળી યુવાનોને વિકાસ પામવામાં સંગીન મદદ આપીને, માન્ય રીતે પણ, ધણું ઉપયોગી કામ કર્યું છે. તેટલા માટે એ મંડળીની થોડી દહીકત અહીં નોંધવાની ખાસ જરૂર છે.

એકબીજા સાથે છૂટથી મળવાદળવામા અને જુદા જુદા વિષયો સંબંધી સ્વતંત્ર રીતે ચર્ચા કરવામા બહુ કામ છે એમ માનવારા કેટલાક ઉત્સાહી તથા વિચારશીલ યુવકોએ આ મંડળી સ્થાપ્યું હતું. તેઓ ચોક્કસ દિવસે મળતા અને બાષણો, ચર્ચાઓ વગેરે બહુ ઉત્સાહથી કરતા. આવાં મંડળોની ખરી ઉપયોગિતા સમજવાનાં અને તે પ્રમાણે તેનો લાભ લેવાની ગોવર્ધનરામમા સારી મૂઝ હતી. તેથી આ મંડળમાં તે બહુ આગળ પડતો ભાગ લેતા. બીજા સર્વ દલાણી હતા અને પોતે એકલા જ ગુજરાતી હતા, તેમજ તે થોડા સમયમા તેના આત્મા સમાન યર્ષ પડ્યા. ફાલના કેટલાએક મોટા તથા પ્રસિદ્ધ માણસો આ મંડળના સમાસદ હતા; જેમ કે, મહાદેવ શિવગમ ગોળે; ખાપડે, કેએસના ઉદામ પક્ષના એક આગેવાન. સમર્થ; તુલસી ગોવર્ધનરામના એક દોસ્ત; માવલનકર, ગંગારામ બાપોઆ રેળે, બી.એ.,

દોષો નિવાતલ્યો નેકરતે સોવમા સ્મૃતા-પાનની સહેજ પણ ઝાપટ ન લાગે એવે ઠેકાણે રહેયો દીવો જેમ લગારેય હાલ્યાચાલ્યા વિના એકસરખો બળ છે તેવી રીતે સપૂર્ણ શાન્તિવાળુ જીવન એ જ ખરું જીવન ગણાય છે આ પ્રમાણે નિવૃત્તિથી જ સુખ મળે છે અને દુઃખનું ખરુંખરું કારણ પ્રવૃત્તિ છે એવી ભાગ્યી દૃષ્ટિ છે તેના ઉત્તરમાં ગોવર્ધનરામ ગભીરતાથી દનીન કરે છે “પ્રવૃત્તિ એ જ સસારનું મૂળ છે પ્રવૃત્તિ ઉપર જ સસારનો ખરા આધાર છે અને એને સીધે જ આખું વિશ્વ નબી સકે છે તો પછી અરણ્યમાં જઈ નિવૃત્તિ સેવવાથી તે જગતનું શુ ધ્યાણ થવાનું છે” વળી “મનુષ્ય જે આપણે જાણીએ છીએ તેમ પરમેશ્વરની ભિયામાં ભિયી સર્જનશક્તિનો નમૂનો છે, તે વિશ્વમાં જ રહીને વિશ્વના પ્રાણીઓ ન્યારે મોટા મોટા સકંટોમાં ડૂબ્યા હોય ત્યારે આઘો ભ્રમો ભ્રમો જોયા જ કરે અને એ નો એકનો હમે એ શુ સરમભરેતુ નથી” “જે જિ હળી મદામા ન કામ નરનાને માટે સમર્થ છે તે જિ હળી શુ છોકરોઓની રમત જોવા મોખા ગુમારી નાખવી” આવી રીતે દુનિયાને સુખી કરવાને બંને તેને ભારણ થઈ પડેલા નિર્મોલ્ય સન્યાસીઓ એમને મનમાં ખગ સન્યાસી નયાં એમનો સન્યાસી તો પત્રોપકારમાં જ આનન્દ માને છે તેને તો પોતાનું આ કર્મ એ જ ખરો ધર્મ છે આ સન્યાસી ખાય છે પીગે છે ભીષે છે, સ્વપ્ના જુએ છે, પૈસા કમાય છે ખરણે છે અને આનન્દ કરે છે બધુયે કરે છે પણ તે શાને માટે? પોતાની ઠસિ માટે નહિ પણ પોતે વધારે કામ કરી શકે અને પ્રાણીમાનના સુખમાં વધારે જલ્દિ કરી શકે, એટલા જ માટે ?

* સર્વત સતોષ અનભરતા આરા જીવનમુખતનો ‘તૃપ્તિદીપ’ ક્રવો નિરતર જને છે ને તેની સધળી પ્રવૃત્તિ કેડી નોખસત્રક પ્રતિ જ વગે છે તે ગોવર્ધનરામ આ પ્રમાણે દર્શાવે છે

« To the man who seeks pleasure in work for others his Work is his Duty He earns money eats and drinks marries and enjoys sleeps and dreams but all this he does in order that he may work the more the better to promote human happiness.

"He has to invest not his money but his life in the fulfilment of his mission. Having attained this object he lights the self-luminous lamp of the fullest contentment, his Tripti Dipa (ત્રિપ્તિદીપ) and enjoys the highest fruition of the Inner Self, the Brahmana fire work for Loka Sangraha (લોકસંગ્રહ) the weal of the world, emanates by spontaneous radiation, like light from the lamp. It plays over the surface of his life, as if it were the outer and natural expression of that inner fruition of his. The world is to him as the baby at the breast of his mother, and all his activities strive to awaken the latent germs within it into a higher life, while for himself personally he has nothing left to strive after, for or against .."

(U. K. Trivedi-સમાવેશક ગ્રંથ સંગ્રહ અંક, પૃષ્ઠ 30)"

આ પ્રભાણે ગોવર્ધનરામનો સંન્યાસી સંસારમાં રહીને જ સંન્યાસ પામે છે. એ સંન્યાસીનું જીવન જેવું છે તે આ રીતે સમાજવીતે, દાસના જમાનામાં આ સંન્યાસીનાં કર્તવ્ય શાં છે તે બતાવે છે. એ હેતુથી ગોવર્ધનરામ દિન્દની નમણી દયાનું એક મર્મબેદક ચિત્ર દોરે છે અને ગભ્ય, સમાજ, ધર્મ, વગેરે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કેવો સડો પેદા છે તેનું જીવસાધાર વર્ણન કરે છે. ગોવર્ધનરામની વિશાલ દષ્ટિ અને રોગો પારખવાની તથા તેના ઉપાયો શોધી કાઢવાની અસાધારણ શક્તિ આ અંગે પણ આપણને ચક્રિત કરે છે. આ દૈશ્વ શેતનું કાર્ય જુદા જુદા માણસોએ ઉપાડી લેવું જોઈએ એમ કહી જુદી જુદી યોગ્યતાએ તે સૂચવે છે. આ સૂચનામાં ખૂબી એ છે કે જાણે આપણી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ, સામાજિક પરિષદ, ઔદ્યોગિક પરિષદ અને શ્રી. ગોખલેની દિન્દમેવક સમિતિ--"સર્વ-ટ્રસ્ટ આફ ઇન્ડિયા સોસાયટી," વગેરેની સ્થાપનાની ભવિષ્યવાણી સન ૧૮૮૭ના વર્ષમાં જ પોતે ન કરતા હોય!

સાક્ષરશ્રી ઉત્તમલાલ લખે છે તેમ "પૂર્વના તથા પશ્ચિમના ઉત્તમ વિદ્વાન્તો એકલા વણાઈ ગયા હોય અને તેમાંથી જાણે એક જુદી જ પરમ સુન્દર મંગલકારક ભાવના ઊભી થઈ હોય એમ આ નિબંધમાં જણાય છે. એક દષ્ટિએ આ ભાવનામાં પૂર્વ કરતા પશ્ચિમના અંશો પ્રધાનપદે લાગે છે, વળી બીજી દષ્ટિએ પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વનું

"He has to invest *not his money but his life* in the fulfilment of his mission. Having attained this object he lights the self-luminous lamp of the fullest contentment, his Tripti Dipa (ત્રિપ્તિદીપ) and enjoys the highest fruition of the Inner Self, the Brahmana. His work for Loka Sangraha (લોકસંગ્રહ) the weal of the world, emanates by spontaneous radiation, like light from the lamp. It plays over the surface of his life, as if it were the outer and natural expression of that inner fruition of his. The world is to him as the baby at the breast of his mother, and all his activities strive to awaken the latent germs whithin it into a higher life, while *for himself personally* he has nothing left to strive after, for or against..."

(U. K. Trivedi-સમાચાર્યક ગ્રે. ૦ સ્થા. ૦ અ. ૫, પૃ. ૩૦)*

આ પ્રમાણે ગોવર્ધનરામનો સંન્યાસી સંસારમાં રહીને જ સંન્યાસ પામે છે. એ સંન્યાસીનું શ્રવણ કેવું છે તે આ રીતે સમજાવીને, દાસના જમાનામાં આ સંન્યાસીનાં કર્તવ્ય યાં છે તે જાતાવે છે. એ સ્વેતુથી ગોવર્ધનરામ દિ-દની નમણી દયાનું એક મર્મબોદક ચિત્ર દોરે છે અને શાન્ત, સમાજ, ધર્મ, વગેરે જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં કેવો સડો પેડો છે તેનું જીવસાદર વર્ણન કરે છે. ગોવર્ધનરામની વિરાટ દષ્ટિ અને ગેગો પારખવાની તથા તેના ઉપાયો શોધી કાઢવાની અસાધારણ શક્તિ આ સ્થળે પણ આપણને ચકિત કરે છે. આ દરેક ક્ષેત્રનું કાર્ય જુદા જુદા માણસોએ ઉપાડી લેવું જોઈએ એમ કહી જુદી જુદી યોજનાઓ તે સૂચવે છે. આ સૂચનામાં ખૂબી એ છે કે જનશ્રેણી આપણી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ, સામાજિક પરિષદ, ઔદ્યોગિક પરિષદ અને શ્રી. ગોખલેની દિ-દમેવક સમિતિ—“સર્વ-ન્ટ્રસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી,” વગેરેની સ્થાપનાની લવિષ્યવાણી સન ૧૮૮૭ના વર્ષમાં જ પોતે ન કરતા હોય !

સાક્ષરશ્રી ઉત્તમજાલ લખે છે તેમ “ પૂર્વના વચ પશ્ચિમના ઉત્તમ સિદ્ધાન્તો એકદા વણાઈ ગયા હોય અને તેમાંથી જાણે એક જુદી જ પરમ મુન્દર મંગલકારક ભાવના ઊભી થઈ હોય એમ આ નિબંધમાં જણાય છે. એક દષ્ટિએ આ ભાવનામાં પૂર્વ કરતાં પશ્ચિમના અંશો પ્રધાનપદે લાગે છે, વળી ખીલ દષ્ટિએ પશ્ચિમ કરતાં પૂર્વનું

ઉપર રીસ કરનામા કામ વળતુ નથી, એમ સમજી ગોવર્ધનરામ તેને સમાધાનપૂર્વક અગીકાગ કરતા વળી આ સમયે તેમના સર્વ વડીનોની ઈ-છા આગ્રહપૂર્વક એવી હતી, એવે સામળદાસની ઉદાર માગણી કબૂલ નાખી જાનવા જવાનુ નક્કી કર્યું છતાં પોતાના નિયમથી ચનિત થકુ એ આરિન્ડ માણ્યોને વજીપાત જેવુ દુખખર વાગે છે ગોવર્ધનગમને પણ ત્યારે એવુ દુખ થયુ હતુ કે ભાવનગર જતી વેળાએ તે નાના બળ ની માકુ રડયા હતા અને પાંચ વર્ષ પછી જ્યારે હમેશને માટે ભાવનગર છોડ્યુ ત્યારે ભરિખ બહુ ઝાનિકારક અને અનિશ્ચય હતુ છતાં પણ તે પરમ આનન્દ પામ્યા હતા.

સન ૧૮૭૧ ની શરૂઆતમા તે ભાવનગર ગયા એમની સાથે એમના માતાપિતા, નરહરિગમ તથા લલિતાગૌરી એટલા હતા ત્યાં ગયા પછી ત્રીજે વર્ષે સન ૧૮૮૧મા લલિતાગૌરીએ એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો આ પુત્રી તે ગોવર્ધનરામના ઉત્તમ સરકારોની વારસદાર તથા એમની ગાઠ પ્રીતિના દરદાર લીનાવતા હતી થોડા વખત પછી એમના બનેરી જનનાન હગિલાન પાયાના ભાવનગરની અગ્રેજી હાઇસ્કૂલમા શિક્ષક તરીકે નિમણુક થઈ એટલે એ તથા ગોવર્ધનરામના બંને સમર્થવક્ત્રી પણ ત્યાં આવીને રહ્યા આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એમનુ કુટુંબ દવે હરી પાહુ મુખમા રહેવા લાગ્યુ.

ગોવર્ધનરામની નિમણુક આમ તો એક જાનની શિખવૃત્તિ જેવી હતી દીનાનમાળેબના ખાનગી અગ્રેજી સેક્રેટરી તરીકે કામ જુજ હતુ, અને તેના પ્રમાણમા પગાર, પ્રતિષ્ઠા રગેરે સારા હતા આ નોખરીથાં ગોવર્ધનગમના કુટુંબને ઘણી રીતે ધાનિત વગાં પરતુ તે સમયે પણ વહ્યાં કુટુંબથી રહેતુ પરતુ તે નિષે એક બ રમજી પ્રસંગ છે શ્રીમન્નાઈમા જગરેના સર્વને પાનને એવો મત્કારો પડી ગયો હતો કે તે છોડા દેવા એ તો કાળ જેવુ લાગતુ તોપણ એ શોખ પોસાય નવિ કરીને ભાવનગર ગયા પછી તે ખર્ચ ગોવર્ધનગમે કાઢી નાખ્યુ હતુ આખરે, નરહરિરામ તથા લલિતાગૌરી—જે ઘરમા સૌથી નાના હતા—તેમનાથી રહેવાયુ નવિ. ગમે તેમ કશું, પણ પાન વગર તો નહિ ચાને, એમ આગ્રહયા બને ગોવર્ધનરામને કહેવા ગયા ગોવર્ધનરામને પણ પાન તો ભાવતા હતા, પણ પોતે ધડેલા કાપદાનુ પોતે જ ગ્લશ્યુ ન કરે તો ખીજુ કાણુ કરે ? એટલે અભિરતાથી કહ્યુ,

“ જુઓ, આપણા બજેટમાં પાનને માટે ગોઠવણ કરી નથી. ઘરમાં ચાર જણાં પાન ખાનારાં, અને દવાડામાં બે જ વાર પાન ખાઈ એ તોપણ ગેઝનો ખેંચો થાય । એવું ખર્ચ કરવા જેવી આપણી સાવની સ્થિતિ નથી.”

સ્વાભાવિક રીતે બાળકોને આ ઠરાવ કે આ બજેટ એકે રમ્યાં નહિ, પણ તરત જવાબ સમજ્યો નહિ એટલે ફરીથી મસલાત કરવા ગયાં. નર-દરિગમે ખરા વેપારીની રીતે એક રમ્બો ગોધી કાઢ્યો, જેથી બંને થઈ શકે. કુકસર પણ થાય ને પાન પણ ખવાય. આ દરિયાવારથી સત્તર થઈને દિવર-ભોગમઈ ફરીથી “ અપીલ ” કરવા ગયા. એક પાઈનાં ત્રણ પાન આવે દરેક પાનના ચાર ચાર ભાગ કરીએ અને દરેક જમણુ અદેક ભાગ ખાઈએ. આમ વિવમમાં બે વાર કરીએ તો ત્રણ પાન તો ખાયાં દોઢ દિવસ સુધી ચાલે ને વળી બધાંથી પાન ખાઈ ગકાય તે તો જુદું ! આવી રીતે દોઢ દિવસે ફક્ત એક પાઈનું જ ખર્ચ થાય ! અને શું આટલું ખર્ચ પણ બહુ કહેવાય કે? એમ કરીને તે બાળકોએ કાલાવાસા કરવા માડયા. અગિયાર-બાર વર્ષના બાળકોની આ યુક્તિ જેઈ ગોવર્ધન-રામ તો છક થઈ ગયા. “ તમારું આટલું બધું મન છે અને તમે આવો તોડ કર્યો છે, તો ભલે તમે ખુશ થાઓ. ” એમ કહેવું પડ્યું. આમ અપીલ મંજૂર થઈ. ઘરમાં પાન પાઠાં ચાલુ થયાં. આવી રીતે ચાર જણુ વચ્ચે એક પાન ચલાવી સંતોષ પામતા । આ પ્રસંગનું એક શુભ ફળ એ થયું કે ગોવર્ધનરામને પોતાના નાના ભાઈની જુદિનું વસણુ જેવાની તક મળી, અને તેમને કોઈ પણ સ્વતંત્ર વેપારી ધંધામાં નાંખવાની પોતાની પહેલેથી ઇચ્છા હતી તે હવે દર થઈ.

ભાવનગરના નિવાસ દરમ્યાન, પોતે જેના જેના સબન્ધમાં આવ્યા તે તે સર્વનું દિલ પોતાના હિત્ય ગુણોને લીધે ગોવર્ધનરામને છતી લીધું હોય એમ જણાય છે. ગોવર્ધનરામ તરફ ધણો સહભાવ રાખનાર તથા ગોવર્ધનરામના અકાળ મૃત્યુથી ખરેખરો શોક પામનાર જે મોટા વર્ગ છે તેમા ધણા ભાવનગરનિવાસીઓને પણ સ્થાન છે. હજી પણ એ સહેરમા એવા ધણા સત્તરનો મળી આવે છે જે ગોવર્ધનરામનું તથા એમની સાથે પોત ગાજેલા સુખી સમયનું બહુ ભાવથી સ્મરણુ કરે છે. વળી ત્યાના નાગરો માટે ગોવર્ધનરામને પણ ધણો સહભાવ હતો. નાગરોનું નાક શ્રીમાન્ ગૌરીશંકર, અથવા તો જે રીતે એ વધારે પ્રસિદ્ધ છે તે રીતે “ મગા ઝોજા ” અને સામળ-દાસભાઈ જેને માટે એમને બહુ માન તથા પૂજ્યજીવિ હતાં. ભાવનગરના

જ ગોવર્ધનરામને ધણું કાવ્ય અને ગોખલેએ કહ્યું કે, “ ગોવર્ધન, અત્યાગ સુધી તારી શક્તિ મટે અને કાષ્ઠિક જિજ્ઞે મત હતો પણ આટલા વર્ષ થયા છતાં તું આ પરીક્ષામાં પાસ થઈ શકતો નથી તે ઉપરથી મને હવે એ વિષે શકા થાય છે ” સન્મિત્રના નિખાનસ પણ આ પ્રસંગે અચોત્ત એના આ સન્દોષી બળનામાં ઘી હોમાયું ગોવર્ધનરામ થોડીક વાર સુધી તેા અત્યન્ત ઉભાસ તથા નિરાશ થઈ ગયા રાત્રે ઘેર આવી મન સુખગમને આ સમાચાર કલા. તેમજે ધીરજ આપી, પણ તેથી ગાન્તિ વળી નવિ ગત્રે જમ્યા નહિ જિંધ તો આવે જ શેની ? ઘણીખરી ગત ગોકભા તથા અશ્રુ-પાતમાં વ્યતીત થઈ છેવટે ગોડી રાતે આખ મળી ગઈ મરાસમાં પણ મોડા જિયા જેવા જિયા તેવા જ બહાર અગાશીમાં આવ્યા. તે વખતે ગિરગામ ખેરોડના રમ્તા ઉપર ગાડીયોડા વગેરેની દોડધામ આપી રહી હતી તેવામાં કાવ્યની એક લીટી અનાવાને સ્કુરી આવી-

“ ભવ્ય સસાર આ ભાસતો અતિ ધણો,

જોઈ જોઈ મનુ જામ દારી ”

પછીથી એ કાવ્ય પૂરું કર્યું, અને એનું નામ “ સસારપ્રતિબિમ્બ કાવ્ય ” રાખ્યું.

આ કાવ્ય ઉપરાંત બીજા પણ પરચૂરણ કાવ્યો લખ્યા “એકનના નિખન્ધો” ઉપરથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવા માડ્યો આ અરસામાં એમની સૌથી વધારે મહત્વની પ્રવૃત્તિ તેા વાર્તાઓ લખવાની સામગ્રી એકત્ર કરવારૂપી હતી. આ પ્રવૃત્તિનું કામ જુદી જુદી અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરી છેવટે “ સરસ્વતીચન્દ ”ના રૂપમાં પ્રકટ થયું. આ પ્રમાણે, ધર્મજન્મ તથા સત્યમતાના પુત્ર કુ ખજન્મની “ ગપરી ”-દિનચર્યા અંગ્રેજીમાં લખી, પોતાના હૃદયનું મન્યન પ્રકટ કરી, શોક-ભાર હલકો કરવા માડ્યો કામ, રતિ (મનસરનેહ), લક્ષ્મી, ગરીનાઈ, દેવ, દુનિયાની આસખાનીસુઘતાની, રમણીઓનું સતીત્વ તથા કુષ્ટ લોકોને દુરાચાર-સર્વનું સ્વરૂપ ગુજરાતને સમજાવવા માટે વાર્તાઓ ધાવા માંડી મુજઈ, સુરત વગેરે શહેરો તથા બીજા મામલાઓની જિંદગી કેવી જાતની હોય છે તેનું ચિત્ર દોરવાની યોજના કરવા

૮. જુલિ: ૨૧. ૨૧. સ્ફુલ્લિતરામ વાવામાઈ મટેવાને લેખ, “સમાચાર્યક,”

માંડી. સ્થૂળ પ્રેમ તથા મુક્ત પ્રેમ એ બેના પ્રભાવ વિષે ચર્ચા કરવા ત્રણ મિત્રોની એક નાની નવવક્રયાનું ખોખું તૈયાર કર્યું. કામદેવની સત્તાનું આજ્ઞેય વિગ્ર આપવા " સદ્ગુણ્યન્દની કમોટી " એ નામનો લેખ લખવાનો વિચાર કર્યો, પણ એ વિચાર તે વિચાર જ રહ્યો. આમ કરતાં કરતાં ગોવર્ધનરામના વિચારો તથા ભાષા વધારે ધણતાં ગયાં, અને પોતાને જે જ્ઞાતની સાહિત્યમેવા કરવી હતી તે જ્ઞાતની મેવા કરવાની રેખા વધારે ઊંડી દોરાતી ગઈ.

આ ઉપરાંત ખીજાં ત્રણ અગત્યનાં કામ થયાં. એક તો, સન ૧૮૮૩માં નડિયાદના પોતાની જ્ઞાતિના માણુઓની વસ્તીની ગણતરી કરી, જે ગણતરીનો ઉપયોગ " માધવરામરમારિકા "માં પડીથી થયો; ખીજું, રજવાડાનું બારીક અવલોકન કર્યું; અને ત્રીજું, " સરસ્વતીચંદ્ર "ની કથાનું મૂળ વસ્તુ ચોખ્ખું. આ વખતે કાઠિયાવાડમાં અંગ્રેજ સરકારની સત્તા નહીં જ જામતી હતી. તેને લીધે એક પાસથી જૂની ક્ષાત્રવદ અને જૂના કારભાર અસ્ત થતાં હતાં, ત્યારે નથી રાજનીતિ અને નવા કારભાર આકાર લેતાં હતાં. તેથી કરીને " જૂના તથા નવા રાજ્યો, જૂના તથા નવા કારભારો, પોલિટિકલ એજન્ટ વગેરેના આચાર-વિચાર-ખટખટ ", પગપેસારે કરવાની અંગ્રેજોની હોશિયારીભરેથી રીતિ અને અગિલિન રાજ્યોની નખખાઈ - એ સંક્રાન્તિકાળની બધી સ્થિતિ - ઊંડી રીતે તપાસવાની ગોવર્ધનરામને એક સરસ તંક હાથ આવી કાઠિયાવાડના ધણાખરા રાજ્ય પડતીમાં આવી ગયાં હતાં, કૃત, ગોકુળજી જાવાના ડહાપણથી જૂનાગઢનું રાજ્ય, અને " ગગા એકા "ના છુદ્ધિજળથી બાનનગરનું રાજ્ય, એ બે જ રાજ્યો પરદેશી સત્તા આગળ પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રહ્યાં હતાં. તેમાં પણ ભાવનગરની બિયમપાયન તો ઘણી સૂચક તથા દષ્ટિદાયક હતી આ બંધા રજવાડાની બારીકમા બારીક દહીકત જુદે જુદે સ્થળેથી ગોવર્ધનરામે મેળવી, અને તે સર્વમાથે જહુ અગત્યના કેટલાક અતિહાસિક સિદ્ધાન્તો ગાધ્યા

આ પ્રમાણે આ પાંચ વર્ષમાં ગોવર્ધનરામે પોતાના આંખ, કાન તથા મનનો પૂરો ઉપયોગ કરી રજવાડાની તથા અંગ્રેજોની રાજનીતિ સંબંધી ઘણું આશ્ચર્યકારક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આ અનુભવમૂલક જ્ઞાન તથા તે ઉપરાંત પોતાના વિશાળ વાચન, શ્રવણ તથા મનન દ્વારા જ પાદિતે કરેલું જ્ઞાન, બન્ને એકઠા વણી ઈઈ, પોતાની જિંદગી કલ્પનાના વિવિધ

રગોના તેને ૫૮ દર્શ, “ સરસ્વતીચંદ્ર ”ની મૂળ કથા રચી કાઢી. આવી રીતે, ભાવનગરનો નોકરી, જે પોતાના સંકલ્પ તથા પોતાની દૃષ્ટિ વિરુદ્ધ લેવાઈ હતી, તેને પણ ગોવર્ધનરામે પોતાના મુખ્ય કાર્યના એક મોટા સાધન જેની કરી દીધી. આગલાં પાંચઠ વર્ષના મન્યન પછી ભરિષ્ય માટે જે માર્ગ ગોવર્ધનરામે ઘડી રાખ્યો હતો, તે માર્ગે જ પ્રવાસ કરવાની ધણી સામગ્રી એમણે ભાવનગરમાં તૈયાર કરી.

ગોવર્ધનરામ એલએચ.બી. થયા તથા ભાવનગરમાં નીકળ્યા તે વખતે એમની ઉંમર અઠ્ઠાવીસ વર્ષની હતી. સામળદાસની એમના ઉપર એટલી મમતા હતી કે મુંબઈ જવાનો ગોવર્ધનરામે નિશ્ચય કર્યો હતો, તોપણ તેમને ભાવનગરમાં જ રાખવાનો એમણે આગ્રહ કર્યો અને રૂ. ૨૫૦ના પગારથી ભાવનગરના ન્યાયખાતામાં સારી જગ્યા આપવાની સ્નેહપૂર્વક ઇચ્છા દેખાડી. ગોવર્ધનરામ પામે ભરિષ્ય માટે કશું સાધન હતું નહિ, છતાં પોતાનો નિશ્ચય પાળવાનો હવે ખરેખરો વખત આવ્યો છે એમ સમજી, ધણી નમનાથી તથા ધણા આભારપૂર્વક મુંબઈ જવાનો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય એમણે જાણાવ્યો. તેવામાં જૂનાગઢના દીવાન રાવસાહેબ હરિદાસ વિહારીવાસ દેસાઈએ જૂનાગઢ સરનામના સરન્યાયાધીશની રૂ. ૩૦૦ની જગ્યા એમને આપવા માગી તેની પણ ગોવર્ધનરામે એવી જ રીતે ના પાડી. આ પ્રમાણે ચાલ્યો કરવા આત્મી વક્ત્રીને ઠોકર મારી, પોતાના સદ્ગુણો સિવાય બીજા કોઈ સાધન વગર કેવળ વ્યાજ્રય ઉપર જ આધાર રાખી, આ સંન્યાસ-ધીરે સસારના વિશાળ ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવ્યું. ભાવનગરથી જતી વેળાએ, આટલા વખત સુધી પોતાની ઉપર સ્નેહ રાખનાર સજ્જનોની આભાગથી ઊભરાતે હૈયે રમ્મ લીધી અને મદારાજસાહેબને સંસ્કૃત શ્લોકોનું મુદ્દર નજરાણું કર્યું. પાંચ વર્ષ સુધી પોતાના દુઃખમાં મોટા વિસામાર્પ નીરડેથી આ ભૂમિથી છૂટા પડતાં એક પાસથી શોકના આમુ સગતાં હતા, ત્યારે બીજી પાસથી, નોકરીમાંથી છૂટા થઈ પોતે નિર્મોલા કર્મક્ષેત્રમાં સ્વનંતનાથી ઝખૂમવાનો દવે વખત આજો છે, તે દિવસગાત્રથી જ સગીરમાં કાંઈ નહું લોકની આંધુ હતું, કાંઈ અનેરો જ ઉત્સાહ પ્રવર્તતા હતા. આવી દર્શગોકમિચિત રિચતિમાં સન ૧૮૮૩ ના છેલ્લા ભાગમાં ગોવર્ધનરામે ભાવનગર છેડ્યું.

ન નિશ્ચિતાર્થાદ્ વિરમન્તિ ધીરા ।

પ્રકરણ ૭

વકીલાત

ઈ.૧૮૮૪.-ઈ.૧૮૯૮.

સન ૧૮૮૩માં ઓગસ્ટનો વર્ષની ઉમરે ગોવર્ધનરામે મુખર્દની હાથકોર્ટમાં વકીલાત કર્યા માંડી, સન ૧૮૮૩માં “સસ્વતીચન્દ્ર”ને પહેલો ભાગ “ચરની ગુજરાત”ને અર્પણ કર્યો, સન ૧૮૮૬માં “રનેહમુદ્રા” પ્રકટ થઈ, સન ૧૮૮૨માં “સસ્વતીચન્દ્ર” ભાગ રત્ને બહાર પડ્યો, સન ૧૮૯૪માં ગોવર્ધનરામનાં નાના બહેન સમર્થલક્ષ્મીનું મૃત્યુ થયું અને ત્રણ વર્ષ પછી ગોવર્ધનરામના પિતાથી માધવરામ પણ સફળતા પામ્યા. સન ૧૮૯૮માં “સસ્વતીચન્દ્ર” ભાગ રત્ને પ્રસિદ્ધ થયો, અને ત્યાર પછી ઘન્ટ ગોવર્ધનરામ ધધાભાથી નિરૂત થઈ નરિયાદ આપ્યા.

(૧.) ઈ.૧૮૮૪.-ઈ.૧૮૮૭.

આ પ્રભાણે ભવિષ્યના મહત્કાર્પની ધણીખરી સામગ્રી એકરી કરી, તે કાર્ય કરવાના ઉદ્દેશ્યમાં ને ઉદ્દેશ્યમાં ગોવર્ધનરામ ભાવનગરથી નીકળ્યા તે ખરા, પરંતુ કોઈ સકલ્પ કરવો અને તે સંકલ્પ અમલમાં મૂકવો એ બેની વચ્ચે ફેરવો બધો ફેર છે તેનો એમને હવે જ અનુભવ થયો. જ્યારે એમણે મુખર્દમાં પણ મૂક્યો ત્યારે એમની ખાસે પચાસ રૂપિયા પણ પૂરા નહતા. આવી સ્થિતિમાં મુખર્દ જેવા શહેરમાં વકીલાત કરવા નીકળવું અને તેના ઉપર જ આશા રાખી બેસવું એ તો ઘેલછા જેવું હતું પાચસો રૂપિયા તો સનદ મેળવવા માટે જ આપવા પડે. તે ઉપરાંત ભાવનગરથી નહિ તોપણ આખરથી તો રહેવું જ જોઈએ, નહિ તો ધરાકને આવવાની લાવવ શી રીતે થાય ? વળી, વકીલાતને ધધો જ એવો છે કે પડેલા થોડા વર્ષ તો ધરને જ રાહતો આવે પડે, તેમાં પણ મુખર્દનું ખર્ચ તો ખારી દે. આ બધો વિચાર કરી એમના ધણા શુભેચ્છકોએ, વકીલાતનો વિચાર છોડી દઈ કાઠકે નોકરી લઈ લેવા માટે એમને સારી ચેઠે સમજાવ્યા. આ સર્વ

મુરકેલીઓ સમજનાર, એમના વ્યવહારચતુર શિર-છત્ર મન સુખરામની પસુ આવી જ તીન ઇચ્છા હતી, અને પોતાની બહોળી ઓળખાણને લીધે, ગોવર્ધનરામને ગાળે એરી સારી જગ્યા મેળવી આપવાની એમનામા શક્તિ પસુ હતી ખરેખર, સસારની વિરિધ દશાઓના ખાકા અનુભવથી પ્રેરાયલી એમની સવાહ સામે ટકી શકના માટે તો વિરવ દહતા તથા અસાધારણ આત્મશ્રદ્ધાની જરૂર હતી તેમા ગોવર્ધનરામના પિતાશ્રી માધવગમની અનિશ્ચયાત્મક પ્રકૃતિએ તો મુરકેલીની પરાકાષ્ટા આણી આખો દિવસ ગોવર્ધનરામ સાથે ચર્ચા કરીને પછી કહે, "લવે, ત્યારે વધીનાત કરજે", ને સનાર પડે એટલે કોણુ જાણે શુ ચે થાય કે કહે, "ના, ના, મોટા, નોકરી જ લઈ લેને, વધીનાતમા નહિ ફાવે, હો!" આની અમાડાળ સ્થિતિમા ત્રણ દિવસ ગયા છે-એ પોતાનાથી ઠાઈ પસુ નિર્ણય નહિ થઈ શકવાથી એમણે કહ્યુ કે "મોટા, હુ તો હવે થાક્યો મને કાઈ સજ પડતી નથી તને ફાવે તેમ કર "

આ પ્રમાણે આખરે પોતાના હાથમા બધી વાત મુકાઈ કે તરત એક આખો દિવસ બન્ને બાણુનો ફરીથી વિચાર કરવામા ગોવર્ધનરામે ગાળ્યો આ સમયે નિર્ણય કરવાની એમને જે પદ્ધતિ સ્વીકારી હતી તે જાણુના જેવી છે પોતાના મનથી તો વધીનાતને વિચાર દહ હતો પરતુ "એ ગળણે ગળીને પાણી પીના"ને એમનો રિનાજ હતો, અને જે નિર્ણય નાનપણુની ઉત્સાહભરી પસુ કાચી નજરે જાપણુભરેને લાગ્યો હતો તે મોટપણુની પાખી નજરે પસુ એવો ને એવો લાગે છે કે નહિ એટલી ખાતરી કરવી એ આવશ્યક લાગ્યુ તેથી અત્યાર મુખી બન્ને પલ માટે જે દેખીને મગા હતી તે એકવી કરી જાણે ફરીથી જોખી જોના એવા એક કાગળ લઈ તે ઉપર જે મથાળા પાડ્યા, "નોકરી" અને "વધીનાત". પત્રીથી દ્રવ્ય, કુરસદ, સ્વતંત્રતા, વિદ્યાભ્યાસ, દેશસેવા, તાનોની ટૂંકવણી, કુટુંબની જાલાળ, વગેરે જુદી જુદી દષ્ટિએ દરેક પક્ષમા જે ફાયદા તથા ગેરફાયદા દેખાતા હતા તેની તે મથાળા નીચે નોંધ કરી એક વેપારી જેટલી ચોકસાઈથી પોતાના નફા-તોટાની ગણતરી કરે તેટલી ચોક્સાઈથી તથા તેટલા શાન્ન-સુધીર ચિત્તથી, આ દરેક લાભ તથા હાનિ કટ્યા મોટાં છે તેનો અડસદો કર્યો અને

તેની કિંમત પ્રમાણે તેના "માર્ક" મૂકતા ગયા. આ પ્રમાણે બંને પક્ષના બંધા લાલાલાલની ગણતરી તથા તુલના કર્યા પછી, દરેક મથાળા નીચેના "માર્ક"નો સરવાળો કર્યો, નક્કાના માર્કમાંથી તુલસાનીના માર્ક બાદ કર્યો, તો નોકરી કરતાં વકીલાતના મથાળા નીચે "માર્ક" થોડા વધારે થયા। આ રીતે પોતાનો મૂળ વિચાર દટ થયેલો જોઈ તે કાયમ ગમ્યો. મુન્દેશ પ્રશ્નો નિર્ણય કરવાની આ રીત ફેટલાકને "વિચિત્ર" લાગશે, પણ ગોવર્ધનરામે તો પોતાની બાબતમાં તે અનેક વાર પ્રયોજી હતી. વકીલાતમાં પ્રવેશ કરતી વખતે તેમ તેમાંથી નિવૃત્ત હતી વખતે પણ આ કમોટી એમણે અજમાવી હતી. જે કાગળો ઉપર "માર્ક" માડ્યા હતા તે બધા હજી અકબંધ છે, અને તે ઉપર નજર ફેરવતા, ફેટલી બારીદાઈથી, ફેટલી દીર્ઘ દષ્ટિથી તથા ફેટલી અમમતાથી પોતાની સ્થિતિનો ગોવર્ધનરામ વિચાર કરી શકતા તે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે ?

પોતાનો વિચાર પૂરેપૂરો પાકી યોગ્ય એટલે ગોવર્ધનરામે હવે તરત જાહેર કર્યું કે "નોકરી તો કરવી જ નથી. સ્વતંત્ર ધધો ફરીશું. મદાની રસ્તો એ જ છે. એમાં થોડું મળશે તો થોડું, પણ ફાઈની તાબેદારી ઊંચાવાની તો નહિ. શેફના રોક અને નોકરના નોકર જે કહે તે આપણે પોતે જ." ન્યાયમૂર્તિ ચંદાનરૂર જે એક વખત એમની સાથે લણતા અને જે એમના સાચા મુજેરોક પણ હતા, તેમણે નોકરી ઈર્ષ લેવાની દડ સલાહ આપી હતી "પરંતુ," ગોવર્ધનરામ કહેતા કે, "મારે તો નોકર થવું જ ન હતું અને મેં જે સિદ્ધાન્તો રચ્યા હતા તે ઉપર, તથા એ સિદ્ધાન્તો પરથી જે મારું જે લવિષ્ય બાધ્યું હતું તે ઉપર મને વધારે શંકા હતી."

આવી રીતે આત્મશ્રદ્ધાથી ઉપાડેલું કામ શરૂ થયું અને થોડાં વર્ષોમાં એમના નિર્ણયની સફળતા તથા સત્યતા બંધાએ નજરે-નજર જોઈ. તોપણ શક્યાતમા તો એમને ખેન પહોંચી "ક્રારટ"માં

૧. ગોવર્ધનરામની આ વકીલી પદ્ધતિ જા વગી ચાલુ રહી હતી. ગોવર્ધનરામ પાસે કશો નિર્ણય લેવા જનારને ચોખ્ખો અભિપ્રાય આપવાને બદલે, બંને પક્ષની હકીકત ગોવર્ધનરામ સમનોવતાથી તપાસી આપતા; પૂરું પુષ્કળું કીને અમકતા ને આ કે તે નિર્ણય લેવાનું તો પ્રસન્નપુસ્તાર તે વ્યક્તિને જ રોંડતા. (સ) *

રૂપિયા ભરાં, ઘેર પાણિયુ મારું અને લલકાદાર કપડા પહેરી
 રોડમધ કોર્ટમાં આગળ કરી એટને વખીન તો ચના, પણ તેથી કાઈ
 કેસ મને નહિ! ખરેખર, કોર્ટમાં કેસ નહિ ' મેંજ મા "બીક"
 નહિ ને પાકીટમાં પાઈ નહિ એના વખીન બેરિસ્ટરોના ચિત્ર જેટલા
 હાસ્તપાન નાગે છે તેના નુ દાન- પુ નથી? સદમને
 મન સુખરામની મારફત જૂનાગઢ સમ્બાનનુ જેનું કામ એમને
 ગણ્યાતમા મળના લાગ્યુ અને તે બંન જે રાસન જેવુ મળતુ
 તેમથી ખગ્ય જોગ નીડગતુ

ગોવર્ધનગમને અખીન વગેરેનુ કામ પેનુ દલિશુ તરફથી મળ્યુ
 " કાન્યુ કે દક્ષણી લોકો આપણા નોકો જતા રસારે સ્વતન્ત્ર વિચાર
 કરી રાકે છે આપણા લોકોની પેડે તે એના સાક્ષ્ય વિચારથી બધાના
 નથી કે અત્યાર સુધી જેની સામે કમ પાન્યુ - તે બરાબર જોઈએ
 તેવો ન હોય તોપણ - તેને મૂકી નવો વખીન કેમ કરાવ?" આમ
 ધીમે ધીમે કામની શરૂઆત થઈ અને વગ બધાઈ ત્યારજ બનવાડુ
 ગુજરાતીઓએ કામ સોપના માણ્યુ જાઓમા કે બીજે પ્રસંગે પોતે
 જે જે યજે જતા ત્યાના ધધાભાઈએને મળવાનો એમણે વિચાર
 રાખ્યો હતો તેમને પોતાની રીત પ્રમાણે એ કહેતા કે " કામ
 આપણો તો કરીશ, પણ આગક કરતો નથી કેમ કે તમારે જૂના
 વકીનો સાથે આગ બધાઈ ગઈ છે તે જાકુ છુ અને વગી છેવી
 કોર્ટ આગળ કામ ચનાવવા માટે નરા માણુકો કામ સોપના પ્રામ વિ
 રીને અહેશો ધાય એ કમ તુ છુ માટે કામ આપણે તો કરીશ,
 એ ઉપરાત એક અક્ષર પણ વધારે કહેવાનો મારો હક્ક નથી '
 આ પ્રમાણે બીજાઓ પાસેથી કામ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરી રખતે
 પણ પોતાની સ્વતન્ત્રતા તે સારી પેડે સાચવતા

એક વાર એવુ બન્યુ કે જિલ્લાના એક મોટા વકીને ગોવર્ધનરામ
 મળવા ગયા ત્યા આગળ આના પ્રમરની રાત ચાનતી હતી તેરામા
 એ વકીને ગોવર્ધનરામને કયુ કે ' જુઓને, મુબઈના એવ્યા બના
 વખીને ઉર દુ મુરખીવટ રાખુ છુ કે - આ આત્મલાપાતુ
 ભ પણ વધારે લાજુ ચાને તે પહેલાં જ ગોવર્ધનરામ, સમ્બનાથી
 પાનુ દટતાથી બેવી બિચા, " માફ કરજો સાહેબ પિ પણ આપની
 મુરખીવટને માટે દુ અહી આબો નથી આ તો આપના મિત્ર ને મારા

વડીલ જેવા સાહેબ આગ્રહ કરીને મને અહીં લાવ્યા છે, અને મારે પણ એવો રિવાજ છે કે ધંધાભાઈઓને મળતા રહેવું, માટે જ હું આવ્યો છું.”

આ વચનોથી વડીલસાહેબને તો ધણી રીસ ચડી અને પોતાનું કશું કામ ગોવર્ધનરામને આપવું નહિ એમ નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચય આરપાય વર્ષ સુધી અત્રહથી એમણે પાળ્યો પણ ખરો. પણ એ અરસામાં એના બનાવ બન્યા કે એ વડીલસાહેબને ગોવર્ધનરામ માટે પોતાનો ઉતાવળે બાંધેલો અભિપ્રાય ફેરવવો પડ્યો. એ વકીલના દાગનો એક કેસ મુંબઈ ગયો હતો, તેમાં એમના આમા પક્ષે ગોવર્ધનરામનો રોકથા આ પ્રમાણે બંને સામસામા આવી ગયા. એ કેસમાં ગોવર્ધનરામને જીત મળી અને વકીલસાહેબને તેથી વિપરીત થયું. પણ “ આ છત અકસ્માત મળી હતી, અને તેથી ગોવર્ધનરામ દોશિયાર વકીલ છે એવું કાંઈ ન કહેનાય ” એમ કહી એમણે ગોવર્ધનરામની યોગ્યતા સ્વીકારવાની ના પાડી. ગોવર્ધનરામને તો આ બાબત આગ્રહ હતો જ નહિ. થોડા વખત પછી બાંધે એવો ને એવો કેસ આવ્યો, બંને સામસામી બાબત ઉપર રક્ષા અને ગોવર્ધનરામનો પક્ષ હત્યો. તોપણ એ વકીલસાહેબ પોતાના વિચારને દકનાથી વળગી રહ્યા. ત્રીજી વાર પણ એવો કેસ આવ્યો અને ત્યારે પણ પ્રશિયામ એવું જ આવ્યું. આમ ઉપરાઉપરી ત્રણ દાર બંને બાંધી ત્યાર પછી એમણે પોતાનો મત ફેરવ્યો. પછીથી બંને વચ્ચે ઘણો સારો અબંધ બધાયો. આમ ધીમે ધીમે પણ હૃદય રીતિએ ગોવર્ધનરામ પોતાના ધંધામાં જમતા ગયા અને લક્ષ્મીદેવીએ પોતાની કૃપાદષ્ટિ એમના તરફ દાખવવા માંડી.

સન ૧૮૮૫માં, એટલે વકીલના શરૂ કરી તેને બીજા જ વર્ષે, ગાયકવાડ સરકાર શ્રીમન્ન સયાજીરાવનો આજ્ઞાથી, વડોદરાના દીવાન-સાહેબ દાજી શાહજીને, વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી તરીકે, રૂપિયા પાંચમોના પગારથી ગોવર્ધનરામને નીમવાનો હુકમ બજાવી. પરંતુ ગોતે જે નિશ્ચય કરી રાખ્યો હોય તે ન ચાલ્યો જ ગોવર્ધનરામ ફેરવના. તેથી આ માનસરી માગણી પણ પાછી વાળી.

સન ૧૮૮૪થી સન ૧૮૮૭ સુધીના આ ચાર વર્ષના અરસામાં ગોવર્ધનરામની આર્થિક સ્થિતિ ધની સારી થઈ ગઈ. પિતાનું દેવું બધું

એકઝે હાથે વાળી નાખી પોતાનું વચન પાલ્યું; અને, આ પ્રમાણે, પિતાની ઝાંખી થયેલી પ્રતિષ્ઠાને, પોતાના ઉદ્ધોગ, દહના તથા પિતૃ-લક્ષિની પુત્રે ફરીથી ઉન્નવણ કરી. લીલાવતીની પત્ની લલિતા-ગૌરીએ એક બીજી પુત્રી અને એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. પુત્રીનું નામ જશવતી અને પુત્રનું નામ રમણીચરામ રાખવામાં આવ્યું હતું. માક્ષની ભાષાને મોહ રાખનારા ઘણા એમને યૌરવતી અને રમણીચરામ એ નામથી બોલાવતા પણ સ્વાભાવિક રીતે ધરના તથા બીજાં માણ્યો આ લાભાં વિદ્વતામર્થા નામ વાગવાર બોલનાં પસંદ કરતાં નહિ. તેથી જે ન્યાયે ગોવર્ધનરામનું પોતાનું નામ “ગોવર્ધન” થયું, તે જ ન્યાયે તેમના પુત્રપુત્રીના નામ રમણીક તથા જમ્બુ ઉપે જ પ્રચાર પામ્યાં.

સુબર્ષિ આવ્યા પછી થોડા અમય બાદ ગોવર્ધનગમના નાના ભાઈ નરહરિરામની આબો જોગથી દુખવા આવી સન ૧૮૮૬માં મેટ્રિકપુલેવનની પરીક્ષામાં તે બેઠા. પ્રિનિમિનરી પરીક્ષામાં સાગ માર્ક મેળવનાર અને ગણિતવિદ્યામાં હોલિયારીનો ફાકો રાખનાર નરહરિરામ ગણિતના જ એકઝે અવરા દાખવામાં ગૂંચરાઈ પડ્યા, તેથી બીજા સહેલા દાખવા પડતા મૂક્યા અને પરીક્ષામાં નપાસ થયા । આ નિષ્ફળતાને લીધે તથા આખના રોગને લીધે ગોવર્ધનગમે એમનો અભ્યાસ બંધ કરાવ્યો. પોતાની પેઠે એમને પણ મોઢરી કંગવરી નહિ એવો ગોવર્ધનગમનો દહ નિચાર હતો. વગી નરહરિગમ દિસાબમાં પાડા હતા, અને ભાવનગરમાં પાનની બાબનમાં કરકસર કરવાની પોતાની આભારિક લુદ્ધિ સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરી હતી । ૨ તેથી વેપાર કે એવા સ્વનત્ર ધધામાં એમને જોડા એમ વિચારી બેચાગ વર્ષ સુધી લુદ્ધા લુદ્ધા ધધામાં થોડો થોડો વખત તાવીમ લેનાની એમને ગોવર્ધન કરી આપી, જેથી કયો ધધો એમને અનુકૂળ છે તે જણાય. આ પ્રમાણે રૂના વેપારમાં તથા બંદર ઉપરની ગોદીમાં કામ શીખના માટે એમને રાખ્યા

સન ૧૮૮૪માં ગોવર્ધનગમને ગુજરાનના એક પ્રખ્યાત લેખક અને રિવેચક શ્રી. નવચરામ સાથે મેળાપ થયો. આ મેળાપ સબંધી ગોવર્ધનરામ એટલું જ જણાવે છે કે “રાત્રિએ અર્ધી કલાક લગી જ મળવાનો પ્રસંગ થયો હતો. તે પહેલાં કે તે પછી કેઈ પણ વખત

જાળવાનો પ્રસંગ થયો નથી” ત્યાર પછી ચાર વર્ષે આ પ્રૌઢ લેખકનું મરણ થયું અને એમને ઉચિત નિવાપાંજલિ આપવાનું કામ જોવર્ધનરામને માથે આવ્યું.

પોતાના જીવનનો નકશો જોવર્ધનરામે એકવીસ વર્ષની નાની ઉંમરે ઘડી રાખ્યો હતો એમ આગળ જણાવ્યું છે, પણ એ નકશામાં વીગતો ઉમેરવાનું જે કામ બાકી હતું તે મુખર્ષિ આવ્યા પછી એમણે કરવા માંડ્યું. પોતાના બાકીના જીવનમાં શું વાંચવું, શું લખવું, શેનો અભ્યાસ કરવો, જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓને શું સ્થાન આપવું, તે સ્વર્ણનો વિચાર કરી, આખરે સન ૧૮૮૫માં જીવનનો કામ જોવર્ધનરામે પૂરેપૂરો નક્કી કર્યો. તે જ વર્ષથી નિયમિતપણે પોતાની દિનચર્યા “ગાયરી” રૂપે લખવા માંડી, તે એમના છેલ્લા મંદવાડ સુધી, એટલે લગભગ બાવીસ વર્ષ સુધી ચાલુ રહી, આ નોંધો એમના આંતરજીવનના પ્રામાણિક પ્રતિબિમ્બરૂપ હોવાથી અતિ ઉદ્દેશ્યક અને ઉપયોગી છે.

આ પ્રમાણે વક્રીવાત શરૂ કરવાની સાથે જોવર્ધનરામે વાચન તથા લેખન વધારે સગીન રીતે શરૂ કર્યાં સાહિત્ય, ધર્મ, નીતિ, ઇતિહાસ, રાજ્યનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન તથા ધારાશાસ્ત્રનો, અર્થાત્ સમાજજીવનના ઉપયોગી બધા શાસ્ત્રોનો - અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. અલખત, આ અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આપણા દેશના તત્કાલીન મહાપ્રશ્નોનો નિર્ણય કરવાનો જ હતો.

વાચનની સાથે એમની કલમ પણ હવે પૂર્ણ બળથી તથા ઉત્સાહથી ચાલવા લાગી સન ૧૮૮૪ના જાન્યુઆરી માસમાં અમદાવાદમાં “હેમાલાર્થ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ”માં એમણે એક જાહેર ભાષણ આપ્યું આપણને વિષય “Philosophy and Science of Criminal Law” અથવા “ફોન્સારી કાયદાનું શાસ્ત્ર અને તેની ફિલસૂફી” એ હતો આવો કાયદાનો વિષય હોવા છતાં પણ પિનકોડ-ફોન્સારી કાયદાનું ખરું સ્વરૂપ એમણે એવી અપૂર્વ અને નિપુણતાભરી રીતે સમજાવ્યું કે ભાષણ પૂરું થવા પછી પ્રોફેસર આખાજી વિષ્ણુ કાચવટે સલામ બોલ્યા “મેં ઘણા વિદ્યાર્થીઓ દીધા છે, પરંતુ અભ્યાસ કરવાની આવી ઉત્તમ પદ્ધતિ કોઈની દીધી નથી. આ રીતે જો કાયદાનો અભ્યાસ બધા કરી શકતા હોય તો વક્રીવર્ગા રૂવો અનુપમ થાય !”

* શ્રી નગમિદગમ ગોવર્ધનરામની કાવદાની અભ્યાસગીતિ વિશે નીચે પ્રમાણે નોંધ છે "દોહાનગદાદુઃ અપાયાવભાઈ તરફથી ગોવર્ધનભાઈની આ અભ્યાસની ગીતિના અસ વિશે એક વાન બલેની નોંધમાં નાચ છે ગોવર્ધનભાઈએ કાવદાનો અભ્યાસ કરતી વખત પિનરંગાની કમો મનમાં દેવના માટે બધી કમોનું પોતાની જ અપૂર્વ કુશિથી જુગી જુગી રીતે નર્મીકરણ કર્યું હતું અપાયાવભાઈએ તેને જોઈ એમને પૂછ્યું કે "એ તો કીક, ત્યાં પિનરંગાની કવમ લખી (નાનો નજીવો અપરાધ તે અપરાધ નથી, એ અપરાધની કવમ)ને કયા વર્ગમાં ગણાશે?" એને ગોવર્ધનભાઈ કહે "Magnanimity of Law" ("કાવદાની ઉદારવૃત્તિ") એ વર્ગમાં અપાયાવભાઈ આ ઉત્તરથી બહુ પ્રસન્ન થયા હતા એમ જુ બાણ જી, અને એ વાત અપાયાવભાઈએ અનેક વાર કહેતી અને યાદ છે"

(વચન્ટ સમા અ. પૃ ૧૪૮)

કાવદાના પોતાના અભ્યાસ સબન્ધી દીવાનગદાદુઃ અપાયાવ સાકરલાય તરફથી ગોવર્ધનરામે આમ આની ઊંચી પ્રગણા માપ્ત કરી હતી

આ વર્ગમાં કર્નલ ડોહકૃત "ગજસ્થાન"નું ભાગાન્ત કરનાડુ કામ કરુઃ અગ્નિ તરફથી ગોવર્ધનરામને મોપનામાં આ પુ તે થોડુ કર્યું પણ પડીથી વખત નહિ મળનાથી પુરુ કરી સમયુ નહિ આ ઉપરાંત સન ૧૮૭૭માં શરૂ કરેલી "સ્નેહમુદ્રા" પાઠી દ્વાયમાં થીતી પરતુ આ વર્ગની સૌથી મહત્વની પ્રવૃત્તિ તો "સગ્ગનીયદ્ર"ના પહેલા ભાગનો આરભ જ ગણાય

સન ૧૮૮૫માં ગોવર્ધનરામની આ એક મોટામાં મોટી કૃતિ "સરસ્વતીયદ્ર" ભાગ પડેનો લખાઈ રી તે વર્ગની એમની બીજી પ્રવૃત્તિઓમાં ગણના જેવી એ પ્રવૃત્તિ તે મુબઈની પ્રખ્યાત "લિન્ડુ યુનિવર્સિટી"માં "સસારમુદારો" એ વિષય ઉપર એમણે આપેતુ ભાષણ તે સમયે પ્રમુખગ્થાને ન્યાયમર્તિ કાશીનાથ ત્ર્યબક તેમ જ હતા ગોવર્ધનગમનો એમની સાથે કેવો સબન્ધ હતો તે આગળ જણાય પુ છે તેથી ગોવર્ધનરામે એમને વિનતિ કરી કે "મારા ભાષણ સબન્ધી તમે કાઈકે દીખા રૂપે કરેજો" આ ઉપરથી,

સસારસુધારા વિષે બહુ યાદ ગરી જન એવો એક વાદવિવાદ આ સભામાં થયો. વિધવાવિવાહ વિષે ગોવર્ધનરામે એવો મત દર્શાવ્યો હતો કે આખા દિન્દુ સમાજના બંધારણને પૂરેપૂરું અને શાસ્ત્રીય રીતિએ તપાસ્યા વિના, ઉપલબ્ધ નજરથી જ, અમુક સમયા સારી છે અને અમુક નથી એમ ઠરાવવું અને તે પ્રમાણે આપણા રિવાજોમાં જોયેલા માથલ કરી નાખવો એ બિલકુલ અપણુભરેલું નથી તેની સામે ન્યાયમૂર્તિ તેલ ગે એવો મત પ્રસ્તુત કર્યો હતો કે આ સમાજ ન્યાય અને સારા સારના વિચારનો જ છે એટલે દરેક સનાયનો સ્વતંત્ર રીતે નિર્ણય કરવો જોઈએ તે પ્રમાણે, વિધવા થયા પછી ફરી પરણવાનો સ્ત્રીને હક્ક છે કે નહિ, ફરી પરણવું કે કેમ એ વિષે નિર્ણય કરવાની એક મનુષ્ય તરીકે એને હુક છે કે નહિ, એટલો જ સવાલ છે, અને એ સનાયનો ઉત્તર પણ ખુલો છે.

સન ૧૮૮૭માં ગોવર્ધનરામે “રસમુન્દરી અને તત્વાનન્દ સ્વામી” નામના અતિ ગભીર અને અર્થપૂર્ણ કાવ્યો એક સર્ગ લખ્યો. સત્તર વર્ષ પછી આ કાવ્ય, સાક્ષરશ્રી આનન્દશરદાપ્રભાઈના “વસન્ત” પત્રમાં પ્રકટ થયું. આ જ વર્ષે ગુજરાતી સાહિત્યના તેમ જ ગુજરાતી લોકોના જીવનમાં એક બહુ મહત્વનો બનાવ બન્યો—“સરસ્વતીચંદ્ર” ભાગ પહેલો આ વર્ષે પ્રસિદ્ધ થયો. ધોર અન્ધારામાં જન્મ પીળળીના દીનાની અચાનક રોશની થાય તેમ ગુર્જર પ્રજાના હૃદય ઉપર એકાએક અતુલ જ્ઞાનનો અને પ્રભાવ સર્જાવતો પ્રકાશ પડ્યો જેમ કોઈ અદ્ભુતમાના અત્યંત સમયે આપ્યું વિશ્વ નવું ચેતન અનુભવે છે તેમ “સરસ્વતીચંદ્ર” ના અવતા થી આપ્યું ગુજરાત સંસાર જગત્તુ અને કાર્તિક નવું જ ચેતન, નથી જ ભાવનાઓ તેનામાં મુરુરા લાગી કોઈ પણ એક પુરાતણા પ્રવચનથી આવી જાગતિ આવી હોય એવું ગુજરાતમાં જો જન્મવે જ મનુ હોયે સાન-દાશરથી પ્રથમ શરેલા લોકો નજારા “સરસ્વતીચંદ્ર” વિષે કૌતુકભરી ચર્ચા કરતા ત્યાં એ પ્રથમ સર્ગની અનુપમ પ્રતિભા, એમાં પ્રકટ થતું વિચાળ જ્ઞાન, અદ્ભુત અવલોકન તથા વાર્તાની અજબ મોહિની—એ સર્ગની નવીનતા તથા સચોટતાથી જાણે કોઈ અસાધારણ લેખક સાહિત્યક્ષેત્રમાં જાતરી આપ્યો હોય એમ પ્રતીત થયું. વિશ્વ દષ્ટિથી પરીક્ષા કરનારને તો એટલે સુધી જણાયું કે નર્મદાશ કરૂંપી ઉગ્ર તેજવાળો તારો અસ્ત થયા પછી આ

ક્રાઈકે નવો જ તારો ગુર્જર સાહિત્યરૂપી આજ્ઞાશમા ઉદય પામ્યો છે એવું પૂરેપૂરું તેજ તથા એની ખરેખરી શક્તિ ત્યારે તો જાણી જ માપી શકાય પરંતુ એનો પ્રકાશ શાન્ત છતાં અતિ સ્થિર ઉજ્જવળ અને કસાબુખરી હોવા વિશે તો ગાઈને સદેહ જ ન રહ્યો

(૨) ઈ ૧૮૮૮-ઈ ૧૮૯૨

સન ૧૮૮૬માં હાઈકોર્ટ તન્કથી લેવાતી વખતેની પરીક્ષામાં ગોવર્ધનરામ પરીક્ષક નિમાયા તે જ વર્ષમાં, ક-૭ અને મોરબી સરકારના વચ્ચે વચાણીઆ સબ ધી તખ્તર જાગી હતી તેનો વિવેકો આણુવા માટે ફોર્ટન સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે એમ કમિશન નિમાયુ આ કમિશન આગળ પોતાના વહીવટી કચ્છ સરકારને ગોવર્ધન રામને રાખ્યા હતા

બીજા વર્ષે રેસાકામ એજન્સીમાં આવેલા રાજપીપળાના સરકારના ગોવર્ધનરામને ધધાને પ્રસંગે જુલુ પડ્યું ત્યાં મરિનો માસ ગાળવો પડ્યો સાહેબના પ્રમુખી સાથે એમને ફરવાનું થતું અને તેથી ધણી રખત વગડામાં જ રહેવું પડતું તેમાં જે મુસીમતો વેડની પડી હતી તેનું આખેહૂળ વહીવટ પોતે આપના રાજપીપળાના જમને વાધ વગર ગોરે ફૂર માસાહારી પ્રાણીઓથી લેવા છે, તેથી તેનો લય ખડું રહેતો જ ગવમા ખાનાપીનાની તથા રોડાની કેવી મોઈ મગે - અને તે પણ ધર્મિષ્ટ નાગર ધ્યાનરૂને સોખની તરીકે તો માત્ર તેના જ ગથી પગલો અને તેમનાથી કોઈક જ વાતે બીજરે એના જગની બીનો ! રાત્રિએ પણ મૂપડામાં સુઈ ગયેવું પડતું, અને તે રખતે પરનના જે સુસવાળ તથા રાધના ધુધરાળ બદારથી સલગાતા તે આખમાથી જાધને ને ધકકતા ઠાતીમાથી શાનિને એમ્મ હાબી મદતા ! આ અરસામાં જ લનિતાગૌરી મદવાડે પાથરેતા મૃત્યુના બિઠાનામાથી જીભા થયા પામ્યા તેથી તથા ધરમા મનેના બીજન એકને બનાવથી ગોવર્ધનરામના ચિત્તમાં આ સમયે અમુ- પ્રકારની ગનાનિ ચર્ચ હતી

રાજપીપળામાં પોતે રહ્યા તે દરમ્યાન બીજા એમ પ્રસંગની ગોવર્ધનરામ ઉમાદથી વાત કરતા જે સર્વે સાથે એમને ફરવું પડતું તે સાહજ સિખરના જુલુ રસિના તથા સર્વસિખ પગ ધયા જ વાધવડના જાઈબિષ જેવા, જમનાના વિમલમલ બીનો પણ જેથી

પાછા દહે તેવાં બેખમ ખેડવાનો એ ખાસ ચડસ રાખતા. એક વાર એવું બન્યું કે વાધને બહુ છંછેડવા જતાં સામે થયો, સાહેબનો હાથી એથી ખીતે નાહો અને સાહેબ હાથી ઉપરથી નીચે ગમ્મડી પડ્યા ! ભાગ્યને બળે તથા આસપાસના બહાદુર બીઠની તાત્કાલિક મદદથી જીવ તો બચ્યો, પણ હાડકાંપાંસળાં સારી પેઠે રંગાયાં અને શરીર જોખનું થયું. બધાએ ધાયું કે હવે સાહેબને ઠીક પાકે મળ્યો ! ફરીથી હવે તો તે શિકારનું નામ પણ નહિ લે. પણ ચાર દિવસ પછી એના એ સાહેબ, એક હાથ ઝાળામાં રાખી, બીજો હાથે બંદૂક લઈ, અપૂર્વ દંડતાથી વાધનો શિકાર કરવા બહાર નીકળ્યા ત્યારે એ બધાની તાજૂખીનો પાર રથો નહિ. આ વાત કરતે કરતે, અંગ્રેજ લોકોની સાહસિકતા, નીડરતા અને ધાયું કામ પાર ઉતારવા માટેની નિશ્ચયાત્મક દંડતા, વગેરે ગુણોની ગોવર્ધનરામ ઉત્સાહથી તારીફ કરતા અને કહેતા : "An Englishman never confesses himself beaten." "હું હાર્યો એવું તો અંગ્રેજ લોકો કદી કબૂલ કરે નહિ."—આ લક્ષણ માટે ગોવર્ધનરામ અંગ્રેજો પ્રત્યે ઉચિત આદર અનુભવતા.

વહીવાતના આ મધ્યકાળ દરમ્યાન ગોવર્ધનરામની સ્થિતિ એકંદરે ધણી સારી નહી. આ અગ્સાની શરૂઆતમા જ ત્રીજી પુત્રી જન્મીતો જન્મ થયો. આ સમયે એમનાં સૌથી મોટાં પુત્રી લીલાવતીનું વ્યક્તિત્વ સંસ્કારિતા ને શીલની દૃષ્ટિએ કેવું વિકસતું હતું અને ગભીર બુદ્ધિયુક્ત પ્રશ્નો પૂછીને પિતાનું હૃદય ફેની રીતે આ પુત્રી હારતા હતો તે માટે તો એના જીવનકલા જ બેનવી યોગ્ય છે. ગોવર્ધનરામના લાઈ નન્દનિગમ પણ સન ૧૮૮૬માં ઠેકણે પડી ગયા. ગોદીમાથી નાકેળ્યા પછી ત્રણચાર વેપારી ધધા એમને બનાવવામાં આવ્યા, અને જન્મા એમનું ચિત્ત કરે તે પસંદ કરવા તેમને કહ્યું. અમુક કારણોને લીધે, વિદ્યાલક્ષના લાઈની વૃત્તિ વિદ્યાની ઉપાસનાનાં સાધન—પુસ્તકો તરફ જ વળી, તેથી એત્રણ જણ બેડે ભાગ રખાવી, "એન.એમ. એન્ડ કંપની"ના નામથી, એપરીઓ વેચવાની તથા માયાના તેલ વગેરે બનાવી વેચવાની દુકાન ગોવર્ધનરામે કઠાવી આપી. આ ધધામા એમને ઠીક ફાળ્યું. એનું પરિણામ તો જાણીતું જ છે. "એન.એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની"ના નામથી,

પુસ્તકો વેચનાર તથા ગ્રંથ પ્રચાર એક પ્રમિદ પેઢી તરીકે હજુ પણ એ મુબઈમાં ધીમ્તો ધવા ચલાવી લા છે તથા સમાજોચક નામના ગુજરાતી પ્રેમામિત્રી વ્યવસ્થા પગ મરે છે

સો ૧૮૮૦માં પોતાના માતાપિતાની અતિ તીવ્ર ઉ ન તુપ્ત કુવાના દેતુથી ગોવર્ધનને તેમને પોતાના બાદેન શણુગા નક્કી તથા બનેરી દક્ષિણ મર સાથે કાની વગેરે પરિ તીર્થોની યાત્રાએ જવાની સગર મરી આપી આ અરમામાં તે મેટ્રિશ્યુનેશનની પરીક્ષામાં ગુજરાતીના પરીક્ષક િમાયા પરીક્ષા માટે ધોરણ ધણ જીયુ રાખેતુ તેનાથી એમના સમાન અધરા હોવાની ખૂમ જાગી પરતુ ઉદારતાભિચિન ન્યાયદષ્ટિથી સમાનતા જનામ તપાસવાથી ફરિયા ધણે અશે શા ત થઈ સન ૧૮૮૧માં તે મુબઈ રિશ્વવિદ્ય નય- મુનિવર્સિટિના આનચરી ફેનો નિમારા સન ૧૮૮૨માં ' ધી ન્યુ એરીએન્ટન બે મ તૂટી અને એમાં ગોવર્ધનરામના ૨૭૦૦ રૂપિયા હતા તે બધા ગયા વખતસગ એતી રાખ્યા નહિ અને ખમર મળ્યા પછી ંયારે પોતાના ગ્રંથો ઉપાડી લેવા ગયા ત્યારે તે મે દેવાનું માહ્યુ હતુ અને આ જે તાણુ મારું હતુ ' ખીલ્ને કોઈ પણ માણસ આ રિયતિમાં તો લદ્દન ખિ ત થઈ જાય અથવા તો મે વાળાને બેચર મણુ રચન સહજાવે પણ એની અર્થહીનતા ગોવર્ધનરામ સારી પહે સમજતા હતા તેથી બેમાથી મઈ પણ મરને બદલે વેર આપી બધો આ તુ સાનના સમ ચાર કરેતા મહેતા તે પુબળ દસી પડયા આટલા રૂપિયા જવાના જ દશે તેથી આપણને અટલી મોડી સૂઝ પડી સ ધ રણ માણસ ન્યા નિગમ થઈ જન કે મૂઝાઈ જાય ત્યા ગોવર્ધનરામને ઈશ્વરની અગ ધ વીના જોવાતુ અને તેમાથી જ્ઞાન તથા વિનોદ મેળવવાનુ સૂઝતુ એમના સહવાસમાં આનનારને આન ધણુ પ્રસંગો મગી આવશે

સન ૧૮૮૮માં શ્રી નનરામ લક્ષ્મીરામ પ્રિદેહ થયા આ બનાવ બન્યો તેના બે વર્ષ પહેલા કવિ નર્મદાશકર પણ પોતાના અમર કાર્યાને પોતાના આરવરે મૂકી આ સસારમાથી આનતા થવા હતા આ બેની સાથે ગુજર સાહિત્યના એક યુગનો અન્ત આ રો અને ખીજનો આરભ થયો આ નામ યુગનુ અપ્રસ્થાન ગણના ક્ષેત્ર બે મહાપ્રતિભાવાળા પુરાએ લેવા માહ્યુ હતુ વિવિધ અમરના

અતિ સમર્થ લેખોથી વિભૂષિત “ ત્રિપંચ”ના ત્રી મહિલાલ નજુલાઈ દિવેદી તથા “ સરસ્વતીચન્દ્ર”ના કર્તા ગોવર્ધનરામ હવે ગુજરાતમાં અગ્રેસર બન્યા હતા.

ગોવર્ધનરામની સાક્ષરપ્રવૃત્તિ હવે કાઈ પણ પ્રકારના અન્તરાયથી રત્ન સિત થયા વિના વધારે ને વધારે વેગથી આગળ ધસતી હતી. સન ૧૮૮૮ની શરૂઆતમાં “ Shall we Live after Death ?” અથવા “ મૃત્યુ પછી આપણે જીવીશું ખરા ?” એ વિષય ઉપર એમણે અગ્રેજીમાં એક ભાષણ આપ્યું. “ સરસ્વતીચન્દ્ર”નો પ્રથમ ભાગ પૂરો થયા પછી “ સ્નેહમુદ્રા ” હાથમાં લીધી, અને સન ૧૮૮૯માં - “ સરસ્વતીચન્દ્ર” પ્રકટ થયા પછી બે વર્ષે - પોતાનું આખીલું અસામાન્ય પુસ્તક રસિક વિદ્વાનોનાં ચરણમાં મૂક્યું. પોતાના પહેલાં પત્ની અ. સૌ. હરિલક્ષ્મીના સ્મરણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને એ સ્મૃતિ સજીવ રાખવા માટે લખાયેલા આ કાવ્યની ભાષા, સૈદ્ધી તથા વિચારો ભારે છે એમાના દૃઢલાક દોષોને લીધે એના ગુણ પરખનારા તથા એનો રસ આખનાગ થોડા જ નીકળ્યા છે. તેપણુ દૃઢલાકે એ ગુણ તથા એ રસ બહુ જાંચા પ્રકારના છે એમ સર્ટિફિકેટ આપ્યું છે. શ્રી. દોહતરામ કૃ પડયા જેવા રસિક વિદ્વાને તે વગી એટલે મુઠ્ઠી પણ કહ્યું છે કે “ ‘ સ્નેહમુદ્રા ’ લખ્યા પછી ‘ સરસ્વતીચન્દ્ર ’ લખવાનું તે ગોવર્ધનરામને શુ મન્યુ હતી ? આણુ ઉત્તમ કાવ્ય લખ્યા પછી ખીલું લખવાની એમને જરૂર જ શી હતી ?” જગતમાં બધે સ્નેહ વ્યાપે છે, આ માનસરનેહ કેવો કયાણુદારક છે અને તે ઉત્પન્ન કરનાર મહિલાઓ જગતનો ઉદ્ધાર કરવામાં કેવી દિવ્ય શક્તિઓ બની શકે, તે આ પુસ્તકમાં બતાવ્યું છે.

૪ આ વિષે શ્રી બક ઠાકો- નખે છે “ એ વિપત્તિનાં દશબાર વર્ષ દરમિયાન રચાયેલી ‘ મેઘ ’ અને ‘ ચન્દા’ના કાવ્યો પ્રથમ ‘ ભુદ્ધિપ્રદાશ ’ માસિકમાં આવેલા તે બેઈને “ સ્નેહમુદ્રા”માંની મધુપખીની ઉક્તિઓ વગેરે એ પ્રકારના પણ દરેકને અતુરમ બીજામાં ઉતાવળની દિશા મુજોથી એ કાવ્યનો આરંભનો હબાર-બારસો પકિતનો ભાગ પ્રસિદ્ધ કરેલો તથી એ અપ્રસિદ્ધ ભાગમાં સ્નેહનો વિચાર અત્યંત વ્યાપક રૂપમાં મૂકેલો છે :

દાખલા તરીકે ગુરુત્વાકર્ષણને રોકેલનો એક પ્રકાર મળ્યો છે. પણ પછી આ વિચાર સંકુચિત કરીને અને આરંભનો ભાગ છોડી દઈને પ્રસ્તુત પ્રસિદ્ધ કૃતિ."*

('વસંત' રમા. અં. ૫. ૧૯૧)

સને ૧૮૯૧માં "Some Questions of Religious Philosophy" અથવા "ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાક પ્રશ્નો" એ ઉપર ગોવર્ધનરામે લખેલું આપ્યું.

સાક્ષરશ્રી નવલરામના મૃત્યુ પછી, એમના સર્વ લેખોનો સંગ્રહ કરી તે પ્રકટ કરવો તથા એમનું એક સારું જીવનચરિત લખાવવું એ એમના પિતૃલક્ષ્મી ધીમતરામને પોતાના ધર્મકૃપ જણાવ્યું. એ પ્રમાણે તે કાર્ય કરવા માટે ગુજરાતના અનેક સાક્ષર વિદ્વાનોની મદદ નિવ્ધન બન્યા પછી, એમણે ગોવર્ધનરામને તે કાર્ય કરવા વિનંતિ કરી આ વિનંતિનો ખીજાઓ તરફથી કેવો સંકાર થયો હતો તે જણ્યા પછી, "આવા લોકપ્રિય, વિદ્વાન, જીવિમાન, ઉત્સાહી ને ઉદ્યોગી ગ્રન્થકાર"ની આટલી પણ મેવા કરવાનું કાંઈ માથે ને નહિ તે "ગુજરાતી સાક્ષરવર્ગને ચિર કૃતઘ્નતાનો મોટો દોષ આરોપાય" એમ એમને લાગ્યું. પોતાને વખતની ધણી માગમારી હતી તે છતાં આવી વિગણ સાક્ષરમેવાના હેતુથી, એ કામ એમણે સ્વીકાર્યું. પોતાના ઉદ્દેશને પોતાની - અમત્કારક ઉપમાવાળી - લાપમા ગોવર્ધનરામ આ રીતે પ્રસ્તુત કરે છે. "અરણ્યમાના શિવાલયમાં અપૂજિત રહેવા પણ પૂજનીય બાણુની કાંઈ પૂજા કરે તેવી જ જાનની પૂજા શ્રદ્ધાથી આ જીવનકથા લખવાનું માથે લેવામાં આવ્યું છે" નવલરામના બધા લેખોને ગોવર્ધનરામે જુદા જુદા વર્ગોમાં ગોઠવ્યા તથા આશરે નેવું પાનાંની "રા નવગમ લક્ષ્મીરામની જીવનકથા" લખી આવી રીતે એક સમર્થ લેખકની તુલના બીજા સમર્થ લેખકને દાથે લખેલી પ્રાપ્ત કરવાનો ગુજરાતી પ્રગ્નને ઈ. ૧૮૯૧માં લાભ મળ્યો.

સન ૧૮૯૨માં ગુજરાતના કવિઓનો ગોવર્ધનરામે અભ્યાસ કર્યો, તથા "જીવ, મૃત્યુ અને મૃત્યુ પછી" એ નામનું કાવ્ય લખ્યું આ વર્ષમાં "સરસ્વતીચંદ્ર"નો બીજો ભાગ છપાઈને બહાર પડ્યો. "જીવિધનના કારભાર" દ્વારા જેમ દેશી રાજ્યોનું સચોટ તથા તાદરશ

ચિત્ર દોર્યું હતું, તેમ “શુભમુંદરીના કુટુંબજાળ”માં હિન્દુ ગૃહસંસારનું—
 દેખી ગૃહરાજ્યનું ભાવનાપૂર્ણ ને એવું જ હૃદયવેધક ચિત્ર દોર્યું.
 રાજ્યતંત્રની ચિંતા, ગૂંચવણ તથા જંગળ જે અતિ કૌશલકારક હોય
 તથા તેમાં બંને અનેક પ્રકારના સુધારાની જરૂર હોય તેા ગૃહતંત્રની
 ચિંતા, ગૂંચવણ તથા જંગળ ઢાઈ રીતે ઓછી કૌશલકારક કે ઓછી
 મુશ્કેલીઓવાળી નથી, તથા તેમાં સુધારાની ઓછી આવશ્યકતા નથી,
 એ વાત ઉપર બહુ મજબૂત રીતે પ્રમાણ તથા વિચારકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું.
 આ બંને ચિત્ર એક જ લેખક એવરથી નિપુણતાથી દોરી શકે
 તથા બંનેની મુશ્કેલીઓ સમજી તેના માર્ગ સૂચવી શકે, એ સહૃદય
 વાચકોને સાનન્દાશ્રય જન્માવે તેવું હતું.

“ ઈ. સ. ૧૮૯૨માં, માના આગ્રહથી — રખે સારો વર ખોઈ
 ખેસાય એ સયથી — જ્યતીનો વિવાહ પેટલાદમાં રતોરાત નક્કી કર્યો
 ને પોતે પશુ એ રીતે વિદાયતુર જેવું જ ક્યું” એમ ગોવર્ધનરામ
 રહી જન્મ્યુઆરી ૧૮૯૨ની પોતાની નોંધમાં લખે છે! *

(સ્કેપ્ચુક, ભા. ૧. ૫ ૯૩)

“ પ્રેમાળ પત્ની ને પૂજ્ય માતા વચ્ચે ગેરસમજથી આ અરસામાં
 જાગતો વિમંવાદ ને તેવે પ્રમજે બંનેને જાણતા પોતાના પક્ષપાતી
 વચણ (૧) વિશે ગોવર્ધનરામ સખેદ નોંધ કરે છે ને છેરટે માતાપિતા
 પ્રત્યે પોતાની ઈર્ષ્યાશુદ્ધિને વિશેષ સતેજ કરતા લખે છે—જ્ઞાસ્તે ન
 વિચાર્ણ્યચરિતાઃ ।”

(સ્કેપ્ચુક ભા. ૧. ૫ ૧૩૮)

* ૧૦મી નવેમ્બર ૧૯૯૨ની નોંધમાં (સ્કેપ્ચુક ભા. ૧, ૫ ૧૮૯)
 ગોવર્ધનરામે નોંધ્યું છે તેમ, આખે દેખાતું બધ યામ (!) ને ચિત્ર
 જ પુખ્તરૂપ બની રહે તેવે પ્રસજે અમૃતિને મદદ કરવા, એમણે
 ૨૧ શ્લોકો રચી રાખ્યા હતા. ગોવર્ધનરામની જીવનદષ્ટિ તથા રૂબળ
 આધ્યાત્મિક વૃત્તિ આ શ્લોકો દ્વારા બરાબર સ્ફુટ થાય છે. તેમાંથી
 નીચેના બેવા કેટલાક શ્લોકો તે બેટવા મનનીય તેટલા જ
 રમણીય છે.

इष्टं सुखं मे च तथैव दुःखम्
 इच्छाम्यहं यत् तनुते पदेच्छा ।

પણ હમે અશરીર બનવા લાગ્યો છે " ૨ kiss between us is a matter of the past We are both ascetic friends and bodiless lovers or rather sympathisers "*

ગોવર્ધનરામની યિત્ત લગિનીનું અસ્સાન થયાને ત્રણ વર્ષ થયા હતા, ત્યાં ગોવર્ધનરામના પિતાશ્રી માધવરામ માદા પડ્યા મદનાડ ધીમે ધીમે રધનો ગયો કુદરતના માણુઓએ જુહુ ભાસ્થી એમની સેવા કરવા માડી પરતુ દરિના અર્ધનેના તથા હરિનું નામ જપવા આ ભજ્ત આ અગાજત સસાર છોડી અતે ગ્વિપદમા લીન થયા મૃત્યુને સમો માધવરામો તી યિ તા હતી નરિ, મરણ કે ભક્તિરમથી તીનું એમનું દલ સસાગના નિરોમાથી નો અચારનું વે જીવી ગુ હુ એમના દિનમા જે એકમાત્ર ધ્વજ ગદી ગઈ હતી તે પણ શ્રીગી સેવાની જ હતી ધર્મા શ્રીનાથગી જે અતિ સુ હ તથા મોટી મૂર્તિઓ મુનિનારાએ આજોની હતી તેનું ભક્તિપૂર્ક પૂજન કરવામા માધવરામ ઘરોખરો સમય ગાળતા તેમને માટે એ સુરોલિત મન્દિર બધાવી દાકોરજીવુ તેમા પ્રતિષ્ઠાપન કરાવવું એ તીનું ધ્વજ એમના વૈશ્ણવ હંદનમા ધણા વર્ષ થયા રમા મરતી હતી પણ પોતાની દ્રવ્ય સમન્ધી બીડને લીધે તે ધ્વજ ગોવણુ પામી શકી નહિ અને હવે તે એ એમની એમ મનની મનમા જ ગી જરાની ! એ રિચારથી થયેનો ખે- પુત્રને જણાવતા પિનાનો જીવ આ ગે નરિ પણ પિતાની ચિન્તા જોઈ તેનું વારણુ ઢળીજઈ ગોવર્ધનરામ તથા નરહગિરામ બ ને જણે તેમની આ ધ્વજ પૂરી પાડવાનું વચન આપ્યું આથી માધવરામના જીવને જીડી શાન્તિ થઈ અને થોડા સમય પછી ૧૮૮૭મા એ વૈકુન્ઠનાસી થયા.

આ અસ્સામા ગુજરાતના જે પ્રખ્યાત પુરોના ખ્યામ સમાગમમા ગોવર્ધનરામ આ ન્યા આમાના એક તે ગુજરાતી પ્રગો થોખધ બંધાનરો દ્વારા બગાગી સાહિત્યનો રસ અખાડનાર નારાયણ દલા અને જી ન તે પોતાના સરળ ગુણો તથા મોહભયાં સુધે પ્રસિદ્ધ થોન લાપીના દાકોરસાહેબ જીવનમ નારાયણ હેમચન્દ્ર એ ને વચ્ચે આ વર્ષમાં મનમા વાધો પડ્યો એનો નિવેડો

दाववा भाटे नारायणु हेमचन्द्रे पोते गोवर्धनरामने अनेक वार विन ति
 करी. परंतु "भाग लाईनी व्यापकभां भाडुं समाधान नकासुं. भाटे
 माराधी वच्ये पडाय नहि." अेम अेमणे दहताधी कड्यु. तोपणु
 आधी सतोप पामवाने पदवे, अेकमे सारा भाणुमे मारइत
 गोवर्धनरामने नारायणु हेमचन्द्रे पुष्कण आग्रह कराव्यो. रात्रे दश दश
 वाच्ये आ गृहस्थे गोवर्धनरामने समजववा भाटे आवता. वणी
 नारायणु रपष्ट कळूत आधी हे "तमे जे युक्राहे आपशे ते हुं
 मान्य राभीरा." छेवटे, आ आग्रहथी कंटाणीने तथा सारा भाणुसने
 तरडोडी नाभवता ते अयोअ्य गणुने नारायणुना वचन छेप विभ्रास
 आणुी गोवर्धनरामे अगडे पताववानुं माये वीधुं. अन्ने आणु
 सांभणा अेमणे जे निष्पक्षपात युक्राहे आप्ये ते नारायणु हेमचन्द्रना
 वाकभा वितयो नहि तथा कळूत आप्या छतां तेमने ते रच्यो
 नहि. पडी तो पूछुं रा ? साक्षरश्री नरसिंदरावना पोताना ज
 राष्ट्रे आ अतावनुं परिणाम सारी रीते अकट करे छे: "आमां
 गोवर्धनभाईना दोष काई पणु विचारी मनुष्ये काढ्यो नथी. पणु ते
 अे विचित्र पुरुष तरइथी अयोअ्य निन्दा तथा क्रोधना अपादाभां
 आव्या." पडीथी त्रे निवृत्तनास क. गळ्ळरने मध्यस्थ राभी वाधो
 पताववा नारायणु प्रयत्न कर्यो. अे प्रयत्न पणु अेमना पुत्रपुत्र वाकभा
 आव्यो नहि, आभरे, त्रे गळ्ळरना आग्रहथी कटवीक आधेअेक
 कराव्याथी आ अगडेने अन्त आव्यो.

सन १८६७भा वाडीना हाडारसाटेअ सुसिदछ मुअर्ध पंथायी
 अने "संस्कृतत्वद्र"ना समर्थ लेखकने नजरे नेवानी तथा
 मणवानी आतुरता यवाथी गोवर्धनरामने घेर पोते अे वार मणवा
 गथा. अे लणुने जरा गज्ज थाय अेम छे हे पहेथी वार ते घेर
 आववाना दता त्तारे "आपणु घेरा राज आववाना छे" अेम करी
 घरने रोजना अस्ता वधारे अचठ ने वधारे गोबिल अरानो अम
 गोवर्धनरामना घरना सर्वेअे वीधो दतो "कलापी"नी अेकर दृष्टिने
 आ वातनुं अडणु करता वार लागी नहि पोताने भाटे आ विद्वान
 आवी तडवीइ उडावे अे अेमना सरण तथा निरलिमाव यितने
 रच्युं नहि. तेथी न्तारे थोछ वार मणवाने पोते न्वाना दता,
 त्तारे पहेलेथी कडेवराव्या विना अेम ने अेम ज गोवर्धनरामने त्या

સ્ત્રિ-દોષિરોષો ન જગત્સ પૂરે

અત્માત્મનદતુ પ્રવશામિ કામમ્ ।

(સ્કેપ્યુક ભા ૧, ૫ ૨૦૮)

[૧૫ તથા ૬૫] ને મો સ ખા જ દષ્ટ છે મદા-દ્વઝામા
જ મે માગી દ્વઝ ૧૦ રીન દરી છે [૧૬ જગતના પૂરની સિદ્ધ કપાથી
જઈ રો ? આ મરો (મા ૧) આત્મા પૃ માતુ પ્રબુ ૧ છે]

અવાચ્યમદો મદમ્યેવ ક્ષાત

સાનન્તા દરિઃ તિથ્યસક્ષા ।

મદ્દેષ્ટા-દમીલેષ સાન્તા દ્વઝા

મુચ્યન્તા નામદ્વન્તા મદ્દેષ્ટા ।

[આમ ૬૫ ૧ ૧ બનુ ૬ સાન બનુ ૬ સાચા આન બની
દત્તિ રિથિનિ તો ૧૧૧૧ નિ ૧૧ છે એ મદ્દેષ્ટા (તે જ) જ્યારે
મારી ૬ ૧ બો છે (મારી ૧-૭ ૧ મદ્દેષ્ટા ૧-૨ એ અનેદ સ્થપાય
છે) જ્યારે મદ્દેષ્ટા ૧૧ સમી ૧૧ ૧-૨૧૧૧ શા ત બની રહે છે]

ન તાવો ન જીવો ન જીવો ન જીવ

૧ મૃતુર્ન મૃતુર્ન મૃતુર્ન મૃતુર્ન ।

સતો દર્શિરક્ષા સતો દર્શિરક્ષા

સતો મદ્દમક દત્તો મદ્દમેકમ્ ॥

[૬૧ નથી ૬૨ નથી ૬૩ નથી મૃતુ નથી મૃતુ નથી,
મૃતુ ૧થી જે સત છે તે ૬૪ ન એક જ છે એ જ છે જે
સત છે તેનુ બા ૫ ૬ એ ૧ છે એ જ છે]*

(સ્કેપ્યુક ભા ૧ ૧ ૨૦૮-૨૧૧)

(૩) ઈ ૧૮૮૩ ઈ ૧૮૮૮

અત્યાર સુધીના સાનેક વર્ષ ગોવર્ધનરામના પાઠના જીવનમા
ગેકર ગુણપૂર્વક પસાર થયા હતા સન ૧૮૮૩થી પાછી દશા
બદનાઈ એમને પાછુ આખનુ દરદ જાપડ્યુ અને સધિવા થયો આ
સધિવા થોડા સમય પછી મટ્યો તો ખરો પણ તે ફરીથી જાલગે નવિ
અને તેમથી કેઈ મદ્દરેચ લાચુ પડે નહિ તે માટે એમને મરણ
સુધી બહુ જ ચીમટ રાખની પડતી ગોવર્ધનરામના પાઠના
જીવનમાના પહેરવેશની વિગિતતાનુ આ મુખ્ય કારણુ યઈ પડ્યુ
આ વર્ષમા એમના એક સહૃદય મિત્ર ડા વિદ્વન વિષ્ણુ ગોખને મૃત્યુ

પાયા. રામચન્દ્ર ગોખલેના અવસાન પછી એમના આ બીજા ભાઈ સાથે ગોવર્ધનરામની મંત્રી વધી હતી, અને પોતે મુખ્ય રહેવા આપ્યા ત્યારથી પોતાના કુટુંબના ઝંઝર તરીકે એમને ગણવા હતા. એમની પછાડે એમની છત્રી ઉપર ગોવર્ધનગમે જે ચાર ક્ષીટીઓ લખી છે તે આ ગે મુદ્દોના સ્નેહને તથા ગોખલેના મદ્દગુણોને બહુ અચ્છી રીતે પ્રકટ કરે છે. આ અરસામાં ગોવર્ધનગમે પોતાની ગે મોટી પુત્રીઓનાં, નણ્યાઈથી થોડે દૂર આવેલા પેટવાહના ગે યુવકો સાથે લગ્ન કર્યાં, તથા રમનીયરામને જ્ઞોઈ દીધું.

ગોવર્ધનરામ પોતાના મર્ષ બાળબેટીથી છટા પડ્યા, પરંતુ હજી મહાભાગ્યે એક એવું ચરણ છરણું મળ્યું હતું જે જન્મથી જ ગોવર્ધનગમને પ્રિય થઈ પડ્યું હતું: એને નાનપણમાં રિલા આપવામાં ગોવર્ધનગમે અતિ આનન્દ માન્યો હતો, અને ગોવર્ધનગમ પોતાના સદ્ગુણોથી એમના હૃદયને આ ચરણને ધમ્મી માનિત આપી હતી, તથા પોતાની અસિકતાને કીચે, સાદિયએસ કરવા ગોવર્ધનગમને ખાસ પ્રેર્ષા હતા. ધર્મવૃક્ષપાથી છરંત રહેવા આ ચરણની મમતા તથા એની પ્રીતિભરી કલ્પ ગોવર્ધનગમના છરણમાં અપાર આનન્દ તથા ઉત્સાહ પૂરતાં હતાં. પાશુ, અશ્મોસ, તેપે હવે મૃત્યુએ મૂંઢવી કીધું! આ ચરણને તે "સરસ્વતીચંદ્ર"ની "મૂળ પ્રેત્સાદિની"૩ અને ગોવર્ધનગમની પ્રિય ભગિની અસી. સમર્થવદ્યથી સન ૧૮૬૪માં તેમને પ્રમુનિમાંથી દમ વગેરે અનેક ગંભીર ગેગ વળગ્યા અને ગોવર્ધનરામના હૃદય ઉપર વિરોધ પ્રકાર કર્યો હોય તેમ આ "બત્રીસ વર્ષનું" અપ્પા હતું તે પૂરું કર્યું વમદને."૪ આ જુલાન, સુશીવ, વિદ્યાવિલાસી તથા પ્રેમાળ ને મુખ્ય ભગિનીના અવસાનથી ગોવર્ધનરામના હૃદયમા તેમ જ આપ્યા કુટુંબમાં એવદ ગોઠ ફેલાઈ ગયો.

* ગોવર્ધનરામનું ચિત્ત હવે સિરકિત-અનાસકિત તરફ જ ધીરે ધીરે વળતું જતું હતું તે એમની રકેપ્તુકગાની અનેક નોધો પરથી જણાય છે ૨૦ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૬૪ની એની એક નોધમા લખે છે કે દાંપત્યનેવ

૩. "સરસ્વતીચંદ્ર" ભાગ ૩, પ્રસ્તાવના તથા "લોકાની છરણકલા" પૃ. ૮૬, પ્રથમ આવૃત્તિ.

૪. "સરસ્વતીચંદ્ર" ભાગ ૩, નિવાપાઞ્વિ.

આ ત્રીજો ભાગ જનતા સમક્ષ મૂકનામાં બહુ વિવશ્ય થયો આ વર્ષમાં પણ એમણે એક અગ્રેણ ભાગલુ આપ્યું. તેનો વિષય 'Some Sidelights on Vedic Mythology' અર્થાત્ 'વેદના દેવ દેવીઓ ઉપર કાંઈક પ્રકાશ' એ હતો આ વર્ષમાં એમના ભાઈ નરસિંહરામની કપનીએ એક નવી પ્રવૃત્તિ હાથમાં લીધી આ પ્રવૃત્તિ "સમાયોગ્યક" નામથી એક ત્રૈમાસિક પ્રકટ કરવારૂપ હતી આ પ્રવૃત્તિનો દત્તિદાસ કાંઈક સૂચક છે એનો જન્મ લાખી ચિતા કરવાની ટેવ વિનાના ફેરણ સાદસિક ઉત્સાહને જ આભારી છે એ સામયિક કાઠવાની યોજના કરનારે - જેનું નામ પ્રકટ કરવાની જરૂર નથી - એન એમ ત્રિપાળીને વ્યવસ્થાપક નીમી તેનો પહેલો જ અંક છપાયા પછી પોતાના હાથ ધોઈ નાખ્યા, આની રીતે તેને ચલાવવાનો બધો બોલો, ધન્ય-અનિચ્છાથી પણ, એન એમ ત્રિપાળીની કપની ઉપર આની પડ્યો તોપણ ફેટવાક સમર્થ લેખકોની સહાયતાથી, આ પત્ર જો આ પ્રકારના લેખો વડે, ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા છે. ના ચૌદ વર્ષ થયા કરતુ આવ્યુ છે

આ પત્રના પહેલા જ વર્ષના અંકે માટે ગોવર્ધનરામે ત્રણ લેખો લખી આપ્યા એક તો "કવિતા, કાવ્ય અને કવિ એ ત્રિે મિનાહાર", બીજો ' આ કાળના આપણા આદિનાટકો", અને ત્રીજો "ગુજરાતી શબ્દોની લેખનપદ્ધતિનો રિવેક" એ હતો સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ બોળાનાથે ગુજરાતી શબ્દોની "લેક્ષી" સખન્ધી સન ૧૮૮૮માં એક નાનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું હતુ, તેમાં એમણે લેક્ષીની જે પદ્ધતિ દર્શાવી હતી તેની નિરીક્ષા આ લેખમાં ગોવર્ધનરામે કરી આ નિરીક્ષાનો જવાબ, એમની રીત પ્રમાણે, શ્રી નરસિંહરાવે રચ્યુભાષિના "જ્ઞાનમુધા" પત્રના સન ૧૮૮૬ના છેલ્લા ત્રણ અંકમાં આપ્યો અને તેનો પાઠો જવાબ આપના માટે ગોવર્ધનરામે બીજો લાભો લેખ "ગુજરાતી લેખનપદ્ધતિ અને રા નરસિંહરાવ બોળાનાથ" એ શીર્ષકથી લખ્યો આ લેખ "સમાયોગ્યક"ના સન ૧૮૯૭ના છે ના અંકમાં અને સન ૧૮૯૮ના પહેલા ત્રણ અંકમાં પ્રકટ થયે આ ઉપરાંત, "આ કાળના આપણા આદિનાટકો"નો લેખ જે સન ૧૮૮૬માં શરૂ કર્યો હતો, તે બીજો વર્ષે પૂર્ણ કર્યો આવી રીતે વક્રીનાતનો સમય પૂરો થતાં સુધી ગોવર્ધનરામની કનમનો પ્રવાહ નિરન્તર ચાલ્યા કર્યો

“સરસ્વતીચન્દ્ર”ના ત્રીજા ભાગને પ્રસિદ્ધ થવામાં ઘણા વિલમ્બ થયેા એમ આગળ જણાવ્યું છે. જે સમયે ગોવર્ધનરામે આ લેખ છાપખાને મોકલ્યો તે સમયે મુંબઈ ઇલાકાનું રાજકીય વાતાવરણ કાંઈ પણ રીતે શાન્ત કહીએ એવી સ્થિતિમાં ન હતું. સન ૧૮૯૬માં મુંબઈમાં ખેંગ પહેલી વાર ફાદી નીકળ્યો. તે વિષે સરકારની નીતિ સંબન્ધી કેટલાંક દેરી પત્રોએ સખત ટીકા કરી, જે સ્વાભાવિક રીતે સરકારી અમલદારોને ગળા લાગી નહિ. આ જ અરસામાં લોકમાન્ય શ્રીયુત બાળ ગંગાધર તિલકે લોકોના હૃદયમાં સ્વદેશપ્રેમ જાગ્રત કરવાને માટે, દિન્દના એક મોટામાં મોટા વીર શિવાજીનો મહોત્સવ ઊજવવાની યાચ્ચાત કરી. ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં પુનાના કલેક્ટર રેન્ડ અને લેફ્ટેનન્ટ આપ્ટનના અધ્યાનક ખૂનથી આખો દેશ ખળભળી ઊઠ્યો. શ્રીયુત તિલક ઉપર કામ ચત્રાવવામાં આવ્યું અને છાપાંઓ તથા છાપખાનાંઓ ઉપર સરકારે ધસી સખતાર્થ કરી.

આવી રીતે એક પાસથી જ્યારે લોકો ઉત્કેરાઈ ગયા હતા અને બીજી પાસથી સરકારના જાખાથી મુદકા ડરતા હતા, તેવે વખતે “સરસ્વતીચન્દ્ર”નો આ ભાગ છાપવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. બેાગજોગે આ અન્યમાં ગોવર્ધનરામે રાજકીય વિષયો અંબન્ધી, અને તેમાં પણ અગ્રેજી રાજનીતિ સંબન્ધી, ચર્ચા કરી હતી. બહુ સાવધાનીથી તથા બહુ કુક્તિપુર સર લખ્યા છતાં, ગોવર્ધનરામે અગ્રેજી રાજનીતિનું પૃથકરણ તેમાં કર્યું હતું, તેથી આ સમયમાં તે પ્રસિદ્ધ કરવાની દિંમત છાપખાનાવાળાની ચાંધી નહિ. ધસી સમજૂતી પછી અને ધસી આનાકાની પછી છાપવાનું કામ શરૂ તો થયું, આ પ્રમાણે અમુક ભાગ છપાઈ પણ રહ્યો, પરંતુ ત્યાર પછી ત્રેસવાળાએ પુરતકના એક વાક્ય બાખત વધિ કાઢ્યો, અને એ વાક્ય કાઢી નાખે તો જ આગળ છાપીશું એમ કહ્યું પરંતુ કાલદને અર્થ તથા પોતે જે લખ્યું હતું તે વાક્યનો અર્થ છાપખાનાના અધિપતિ કરતાં ગોવર્ધનરામ વધારે સારી રીતે સમજતા હતા; તેથી એમણે દૃઢપણે ઉત્તર આપ્યો કે “તમારે છાપવું હોય તો તે આ જ છે. એમાં મારે કાંઈ પણ ફેરફાર કરવાનો નથી.” આ પ્રમાણે બેમાંથી કાંઈએ પણ પોતાનો વિચાર ફેરવવાની શક્તિ બતાવી નહિ, તેથી ગોવર્ધનરામને બીજા છાપનારો શોધવાની જરૂર પડી. આ સમયે કેટલાક છાપખાનાના

માલિકોએ ચોખ્ખી ના પાડી, ત્યારે કેટલાક ના ન પાડી શકયા-
 તેઓએ મેંએ કા કહી, પણ સમૂળગું છાધું નહિ. આમ કરતે કરતે
 ત્રણ વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં ત્યારે છેવટે સન ૧૮૯૮મા “સરસ્વતીચન્દ્ર” લાગ
 ત્રીજો છપાઈને બહાર પડ્યો આ ગ્રન્થમાં “સ્તનનગરીના રાજ્યતંત્ર”નું
 ચિત્ર આપીને, અગ્રેજી હકૂમત નીચે દેશી રાજ્યો ધીમે ધીમે ટૂટી
 રીતે આવી પડ્યા, અને તે હકૂમત તણે રહીને દેશી રાજ્યોએ પોતાની
 અદતી માટે કેવી જાતની નીતિ ગ્રહણ કરવી જોઈએ એ ગોવર્ધનરામે
 બહુ કૌશલ્યથી તથા જીણવટથી બનાવ્યું છે.

આ અરસામા નડિયાદ તરફ કાણુ જાણે કેવીય રીતે એમ
 અફવા ઊડો કે આ ત્રીજા લાગમા પ્રકટ કરેલા અમુક વિચારોને લીધે,
 શ્રીકૃત તિલકની પેઠે, ગોવર્ધનગમને પણ સત્તાવાળા પકડી ગયા છે
 અને થોડા વખતમા રાજદ્રોટી લખાણુ માટે એમના ઉપર કામ
 ચાલશે સ્વાભાવિક રીતે આ સમાચારથી એમના સર્વ સગા-સંબંધીમાં
 ભારે ગભરાટ ફેલાઈ ગયો શિવકાશીની ચિન્તા તથા મૃજવણુનો
 તો પાર જ નહો નહિ ગોવર્ધનરામની સ્વતંત્ર વિચારવાળી પ્રકૃતિ
 તથા ત્રીજા લાગ સંબંધી મુન્કોએ બનાવેલી દહેશત, એને બીધે
 અફવાને તથા આ ગભરાટને જાણ્યર ટેકો મળ્યો એકદમ મન સુખગમને
 તાર કરી ખરા સમાચાર પુછાવ્યા અલબત્ત, આ અફવા તો ખોટી
 જ હતી અને વાસ્તવિક રીતે આવું કશુ બન્યું જ ન હતું.
 એટલે આ વૃદ્ધ વડીલે તન્ત જ ગોવર્ધનરામની સડીસવામીના
 સર્વને ખબર આપ્યા અને તેથી બધાના છવને નિરાત વળી

ગોવર્ધનરામની ઉમર ચાળીસ વર્ષની થઈ એટલે પોતાના
 ત્રીજા સંકલ્પ પ્રમાણે ધધો ઊડો નિવૃત્તિ મેળવરાનો પ્રયાસ એમણે
 કરવા માંડ્યો

* ગોવર્ધનગમે નિવૃત્તિની સ્વીકાર-અરજીકાન્ની ચિતામાં ધડો
 લાખો કાળ તંત્ર તપગાથોમા, C૩ આત્મમથનમા ગાળ્યો હતો
 તા ૧૨મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૯૮ની રાત્રે દસ વાગ્યે કહેવી નોંધમાં
 ગોવર્ધનરામ લખે છે :

This great Thought which involves momentous
 results to myself and to my family, has taken me

full eleven days of anxious thought and nervous strain which have made my stomach unable to digest one half of its usual food all these days, and which made me unable to do any other work, and the briefs that I brought from Bombay for disposal on the 1st inst. -these, each and all, having been lying on my table all these days, simply and literally untouched. And why?... because my thoughts and anxieties about retirement were concentrated upon one focus and left me no desire to look at them.*

(રોકેપત્રના ભા. ૨, પૃ. ૧૫૩)

જ્યાં કાંઈ પણ અગત્યનું કામ કરવાનું હોય ત્યારે ગોવર્ધન-રામની રીત એવી હતી કે પરિણામ તો પોતે બધો વિચાર કરી જીએ. પછી પોતાના વડીલો, સુબેચંદ્રો, સ્નેહીઓ વગેરે સર્વની આગળ પોતાનો “કેસ” રજૂ કરી એમના અભિપ્રાય તથા સલાહ જાણી લે. આ પ્રમાણે ઘણા જાણુને પૂછવાથી, જુદા જુદા વિચાર-વાણાના મત જાણવાનો તથા સર્વદેશીય દૃષ્ટિથી પોતાની યોજના તપાસવાનો એમને લાભ મળતો. પછીથી બધાના વિચારોનું સંદોહન કરી, કયો માર્ગ લેવો તે વિષેનો છેવટનો ઠરાવ તો પોતાની જ વિવેકશુદ્ધિ અનુસાર તે કરતા. આ પદ્ધતિથી બધાની સલાહનો એમને લાભ મળવા ઉપરાંત, બધાના સ્નેહ તથા સહલાવ સચવાતા, અને કાંઈને પણ એમ કહેવાનું રહેતું નહિ કે “આ કેસ અવિચારી કયું ? કાંઈ એ માણસને પૂછવું-ગાઈવું તો હતું ?”

આ પ્રમાણે પ્રથમ પોતાના મુખ્ય વડીલ મન-સુખરામને પોતાનો સંકલ્પ જણાવ્યો. સસારરચનામાં ઈશ્વરે કાંઈક એવી ખૂબી કરી છે કે જે માણસો વચ્ચે સમૂહજો મનોભેદ હોતો નથી તેઓની વચ્ચે પણ જાણનો મતભેદ પડે છે ! હૃદયની પૂરી એકતા હોય છે ત્યાં પણ વિચારોની પૂરી એકતા હોતી નથી ! કેટલીક વાર તો એવી અગત્યની બાબતમાં મતભેદ પડે છે કે આ “મતભેદની દીવાલો” ખરા સ્નેહીઓનાં હૃદયને પણ જુદાં પાડે છે. સન ૧૭૮૯માં ફ્રાન્સના બળવાને લીધે બર્ક તથા શેક્સ જેવા ગાઠ ને વર્ગોજૂના મિત્રો વચ્ચે, કદી ન સધાય એવી જે ફાટ પડી હતી તે આનું જ

એક ઉદાહરણ છે આ જીવનકથાના નાયકના સબન્ધમાં જોકે આગુ
બધુ કશુ થયુ નથી, તોપણ એમના નિવૃત્તિનિવાસ વિશે એમના
સ્નેહી-સબન્ધીઓમાં એક ભારે મતભેદ રહ્યો છે - ને ધણુ કરીને રહેશે
પણ ખરે

અસ્તુ ગોવર્ધનરામની જમ્મી વાત ધ્યાનથી સાબત્યા પછી
મન સુખરામને આ પગલુ કોઈ પણ રીતે જરૂરતુ કે હલાપણુભરેતુ
લાગતુ નહિ ! ગોવર્ધનરામને વાચનાનખરાની વિશેષ સમગ્ર વૃત્તિ
થઈ હોય તો ખુશ થના જેવુ હતુ, પણ એના માટે ધધો છોડી
ઘેર એસવાની શી જરૂર હતી ? ખસ ઇચ્છા હોય તો ધધાન મમ
ઓધુ કરવુ ને બાકીનો સમય પોતાની ઇષ્ટ પ્રવૃત્તિમાં ગાળવો
પણ એના માટે, ધધધામગ આનતો ધધો નથી તથે ખરી શુ
કરવા બધુ કરવો ? આસે રીતે ગોવર્ધનરામને સમજાવવા માટે
એમણે ધધો નવલ કર્યો પણ જ્યારે એમને લાગ્યુ કે ગોવર્ધનરામની
ઇચ્છા પોતે ધારી હતી તે કરતા વધારે પ્રવગ છે ત્યારે તેમણે છેવટે
એની સનાદ આપી કે ગોવર્ધનરામને બે વર્ષ સુધી હતુ વધુ રે વિચર
કરી જાયે, અને ત્યાર પછી પણ જો આ વિચાર મનમ રહે તો તે
અમનમાં મૂકવો બીજા અમુક સ્નેહીએ ની પણ આવી સૂચના થવાથી
આ ઇચ્છાને ગોવર્ધનરામ તામે થયા

આ પછી બીજે વર્ષે આ કૃષ્ણનાન મોદનનાન ગરેરી
એમએ એલએન જીને પોતાના ધધામાં એમણે સાથી મ્યાં આથી
કરીને પોતાના મનમતા કામ માટે મધિકે વધારે કે મદ મગરા લાગી
એમ કરતે કરતે જો વર્ષ પૂરા થયા નાનપણથી ખરી ગયેના આ
નિકાય ત્વે અણીને વખતે ફરી જન એમ તો જો એનુ જ ન હતુ તેથી
ગોવર્ધનરામને નિવૃત્તિ સ્વીકારવા ફરીથી સમતિ માગી આ એમની
ખરા અન્તરહની આ ઇચ્છા છે એમ જાણીને એમના પ્રશ્નુ જીને
છેવટે સમતિ આપી પગી પગુ તે જ વખતે સસારી રસથા
ત્રેતાપલી એમણે સરતો ગા સુખરામને લેવાની એમ તો અપાટે ને
કેલ કામ બાકી રહ્યુ તેમ તે પુતુ કરી નાખ્યુ આ નિવૃત્તિમાં પુ
કઈ બધુ ખાનગી કે બધુ અમલનુ એનુ મમ આવે તો તે અનકાળના
પ્રમાણે લેતુ ખડુ આવી રીતે પોતાના બેતાજામ વર્ષ પુ. ખરી,

સન ૧૮૯૮ના ઓક્ટોબર માસમાં, લલિતાપંચમીને દિવસે, પોતે સૌથી ઘટ માનેલા એવા વાનપ્રસ્થાશ્રમ જેવા આ આશ્રમનો ગોવર્ધનરામે સ્વીકાર કર્યો.

* “ નિવૃત્તિનિવાસ શોધતી વખતે એઓ દાઈકારના દરેક જગજની મુલાકાત લઈ આવેલા, તેમાં મિ. જર્જિસ પાર્સન્સ પાસે પણ ગયેલા. તેમણે પૂછ્યું કે તમે આ પ્રમાણે ધમો છોડો તે બહુ અગત્ય જેવું છે. તેનું કારણ મને એક જ લાગે છે કે તમે નાણું બહુ મારું કમાયા દસો. જે મારી પાસ પણ પુષ્કળ મિઁ થાય તો હું પણ આજે દિંદુનાનને છેલ્લી સવામ કરી જાઉં. ગોવર્ધનરામ કહે : “ મારી પાસે નાણું તો મારું થયું નથી; એટલી રકમમાં હું મુંબઈમાં રહી શકું નહિ. મુંબઈની બંદાર નડિયાદ જેવી જગ્યામાં સાદાઈથી રહી શકું.”

(કે. ગ્રા. ઝંરરી-વસત* સ્મા. અં. પ. ૧૨૫-૧૨૬)

પણ આ તો મુંબઈના વકીલમંડળમાં પૂર્વે કદી નહિ બનેલો એવો બનાવ બન્યો. આજો વકીલવર્ગ ચકિત થઈ ગયો. એક મોટામાં મોટો વકીલ, પોતાની મધ્ય વયે જ, પૂર્ણ રૂપા બતાવતી લક્ષ્મીદેવીની સેવાનો તિરસ્કાર કરી, નિર્સર્ગલિન આરપદવાળી સરસ્વતીદેવીની સેવામાં આકીનું આયુષ્ય અર્પી કે એ બનાવ કોઈ પણ માણસને તાજૂખીમાં ગરકાવ કરે એવો હતો. અને કેમ બણે હજી કમેટી બાકી હોય તેમ, નિવૃત્તિ ગ્રહણ કર્યા પછી ખીજે કે ત્રીજે જ દિવસે બેતણુ બહુ અગત્યના તથા બહુ પૈસા મળે એવા “કેસ” એમના હાથમાં આવી પડ્યા! પણ એમણે તો તે કેસ લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી, અને કારણુ પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે પોતાનો સંકલ્પ બહાર કહ્યો. પછી તો તે અમીનોની સ્થિતિ જ જોઈ લેવી! કોઈ બહુ નિરાશ થઈ ગયા, કોઈને રીસ પણ ચડી, અને કોઈએ તો એમના મગજની સ્થિતિ તથા સ્વસ્થતા ઉપર વહેમ સરખો પણ આપ્યો! પણ આ બધું પ્રથા. ગોવર્ધનરામ દડ હતા - અને દડ રહ્યા મુંબઈ છોડના પહેલા એમના મિત્ર ઓ. ત્રીમનવાલ દરિવાલ જેનલાવાડે એમના માનમાં એક “પાર્ટી” આપી.

ગોવર્ધનરામનું આ પગલું વ્યાજખી હતું કે નહિ તથા તેથી એમને એકંદરે લાલ થયો કે ગેરલાલ, એ ગોવર્ધનરામના જીવનનો

એક ધણો મોટો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્ન એમના અંગત સ્નેહી શ્રી. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરીએ “વસન્ત”ના સ્મારક અંકમાં આ રીતે ઉઠાવ્યો છે.
* તેઓ લખે છે :

“મારો નામ અભિપ્રાય તો એવો જ છે કે એમણે ધ ધો તદ્દન છોડી દેવામાં ભૂલ કરી, મુંબઈ છોડી નડિયાદ નિવાસ સ્થાનમાં પણ ભૂલ કરી, અને એ બંને ભૂલને લીધે ગુજરાતી સાહિત્ય તેમ એમના કુટુંબને પણ મોટી ખોટ ગઈ છે. નિવૃત્તિનિવાસનું ખીચું અને મોહું નુકસાન તો એ થયું કે આખો વખત અગ્નિમાં ગાળવાથી અને ખીચું કાઢી પણ રીતની સોગત ન હોવાથી એમનું મગજ ધીમે ધીમે વિકારી (Morbid) થતું ગયું. ગોવર્ધનરામનામાં કેટલાક ગુણો એવા હતા કે જેને સબધે એના મિત્રો તથા સોબનીઓની એમને જરૂર હતી કે જે એમને ખરેખરું કહી દે - corrective રૂપે વર્તે - અને તે ગુણને લીધે આપતાં અશુભ પરિણામ અટકાવે. તેવા મિત્રોનો અંકુશ બહારગામ રહી ગયો...” *

(ક. મો. ઝવેરી—‘વસન્ત’ સ્મા. અ. પ. ૧૨૫-૨૬)

બંને પક્ષની દૃષ્ટિ બહુ સખળ તથા વિચારયોગ્ય છે એમાં શક નથી. તેમ એટલું પણ નિર્વિવાદ છે કે નિવૃત્તિકાળમાં પોતે જેટલું ધાર્યું હતું તેટલું કામ પોતે જીવ્યા એટલા સમયમાં ગોવર્ધનરામ બતાવી શક્યા નથી પણ એનું ખરું કારણ એ છે કે પોતાનાં, તેમ જ પોતાના કુટુંબી માણ્યોનાં, મંદરાડ તથા મૃત્યુ એ બંનેએ એમની યોજનાના અમલમાં, પહેલેથી કટખી શકાય નહિ તથા પગથી ઉપાય થઈ શકે નહિ એવી મોટી ઉપાધિઓ નાખી આવી ઉપાધિઓ આવશે એવી એમને પહેલેથી ખબર પડી નહિ એ જે એમની ભૂલ (?) કહી શકાય, તેમ જ નિવૃત્તિ લીધી ન હોત તો આ ઉપાધિઓ ઓછી થઈ જ નાત (?) એમ જે માની લઈએ, તો નિવૃત્તિનિવાસ એ એક “ભૂલ” હતી એમ કહી શકાય તેટલું એ પરંતુ આ ચર્ચામાં વધારે ઊતરવાને બદલે ટૂંકમાં એટલું જ જણાવીશું કે, આ “ભૂલ” હોય કે ન હોય, તેપણ તેથી ગોવર્ધનરામના હૃદયની વિશુદ્ધિ તથા એમના આશયોની મદતમાં જરા પણ ક્ષતિ આવતી નથી. “ધ ધો છોડી નડિયાદ સ્થાનમાં એમને

મોટી ભૂલ કરી હતી" એમ કદાપિ માનવામા આવે, તોપણ એ દોષ એમની દીર્ઘદષ્ટિ તથા તુનાનાશમિત પૂરતો જ ગણાય, એમના મકાનુભાર હૃદયની નિર્બોધતાને કે એમની પરમાર્થવૃત્તિને તો જરા પણ એનો અપર્શ થાય તેમ નથી અને એ જામનમા તો સૌ સમત થશે કે એમની નિદ્રિતિનું ખરું સંસ્ય તો એમની નિગમદષ્ટિ, એમનું સ્વાર્પણ તથા એમની સંસ્કર્મનિય એ જ છે એ ગુરોને લીધે જ એમનું અરવર્તન સર્વ નિઃસાર્ય હૃદયો માટે પૂરત તથા અનુરણને પાત છે.

આ નિદ્રિતિવેરાના અપાછા પાછા રહેતું પ્રોજન તા ફક્ત જૂન સંહ્યાની તોષમા ગોવર્નિંગમ નીચે પ્રમાણે અપ્ત કરે છે

My time for retirement is drawing near Retirement is necessary, it is a duty, an aspiration & relief What is the object of it? If it enables me to do my duty to my country, all right If it does not, it will enable me to do my duty to my God and to my soul - a matter that does not require me to be rich "

(સ્કેપ્લુક વા ૨, પ ૧-૭)

કિરસ અને શત એ જે મુખ વારાફરતી ધરતો સુર્યોદયથી સુર્યોદય સુધીનો પ્રત્યેક મળખડ લેમ દ્વિમુખી પણ એક જ વ્યક્તિ છે, અથવા વ્યક્તિનો આજો ગોચો તેજસ્વી અને સામ્યવશાત્ નિરનેજ એવા જે ગાજારી ાખનેરો છે, તેમ આ વિચિત્ર નવનમા નાચિત છે તો એક, પણ તે એક માત્ર હવડ જે મુખ મોહી રહ્યા છે, એક મુખમત્રે શામ અને સીજુ ગૌર

— ૫ — કાગેર ('વિવિદ વરાખાને' ગુરુ ૧, પ ૮૬ ૬)

તે જ સમે પશ્ચિમના આલુધિગા અવતાગ,
નિજથી વિલા કરિના યતે અ્ય સાહાર
ભમને ગાણી અનનિમા, અર્ણ કરો મામ
પમને પારે લાથી કરશે જન ઉદાર
હિ દનૂ મમા આ મરે વર્તીતી આનદ,
એ હા પી મરો વામરો ક તી દુ ખનિકન્દ '

('સોહમુદ્રા' - માહ ૧૦૪, ૧૩-૨૧)

એક ધણો મોટો પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્ન એમના અગત રહેલી શ્રી. મૃણ્મુલાય
 મો. ઝવેરીએ “વસન્ત”ના સ્મારક અકમા આ રીતે ઉઠાવ્યો છે.
 * તેઓ લખે છે

“મારો નમ્ર અભિપ્રાય તો એવો જ છે કે એમણે ધધો
 તદ્દન છોડી દેવામાં ભૂલ કરી, મુખર્ષ છોડી નડિપાદ નિવાસ રાખવામાં
 પણ ભૂલ કરી, અને એ બંને ભૂનને લીધે ગુગ્ગુલાતી સાન્નિત્ય તેમ
 એમના કુદુઃખને પણ મોટી ખોટ ગઈ છે. નિવૃત્તિનિવાસનું ખીગુ
 અને મોટું નુકસાન તો એ થયું કે આખો વખત અખ્યાસમાં
 ગાળવાથી અને ખીજી કાંઈ પણ રીતની સોગત ન હોવાથી એમનું
 મગજ ધીમે ધીમે વિહારી (Morbid) થતું ગયું. ગોવર્ધનરામનામાં
 કેટલાક ગુણો એવા હતા કે જેને સબધે એના મિત્રો તથા સોળનીઓની
 એમને જરૂર હતી કે જે એમને ખરેખર કહી દે - corrective રૂપે
 વર્તે - અને તે ગુણને લીધે આના અગુલ પરિણામ અપ્રકાવે તેવા
 મિત્રોનો અકુશ બાહારગામ રહી ગયો.” *

(૬ મો ઝવેરી—‘વસન્ત’ સ્મા અ. પૃ. ૧૨૫ ૨૬)

બંને પક્ષની દલીલ બહુ સમજ તથા વિચારયોગ્ય છે એમાં
 શક નથી તેમ એમનું પણ નિર્ણય છે કે નિવૃત્તિકાળમાં પોતે
 જેટલું ધાર્યું હતું તેટલું જામ પોતે જીવ્યા એટલા સમયમાં ગોવર્ધન-
 રામ બતાવી શક્યા નથી પણ એનું ખડું કારણ એ છે કે પોતાનાં,
 તેમ જ પોતાના કુદુઃખી માણસોનાં, મદદાડ તથા મૃત્યુ એ
 બંનેએ એમની યોગ્યતાના અમલમાં, પરંતુ કાંઈ ગાંધી નહિ
 તથા પત્રીથી ઉપાય થઈ શકે નહિ એની મોટી ઉપાધિઓ નાખી
 આની ઉપાધિઓ આવશે એની એમને પહેલેથી ખમર પડી નહિ એ
 બંને એમની બૂન (૧) કહી શકાય, તેમ જ નિવૃત્તિ લીધી ન હોત
 તો આ ઉપાધિઓ ઓછી થઈ જ જાત (૨) એમ બંને માની લઈએ,
 તો નિવૃત્તિનિવાસ એ એક “બૂન” હતી એમ કહી શકાય પરંતુ
 પરંતુ આ અર્થમાં વધારે બિનરવાને બદલે દૃઢતા એટલું જ
 જાણીશું કે, આ “બૂન” હોય કે ન હોય, તોપણ તેથી
 ગોવર્ધનરામના હૃદયની વિશુદ્ધિ તથા એમના આસપોસની મદદમાં
 જરા પણ શક્તિ આવતી નથી “ ધધો છોડી નડિપાદ ગુદેવામાં એમને

મોટી બૂલ કમી હતી” એમ કદાપિ માનવામા આવે, તો પણ એ દોષ એમની દીર્ઘદષ્ટિ તથા તુનનાશકિતિ પૂરતો જ ગણાવ, એમના મહાનુભાવ હૃદયની નિયોબનાને કે એમની પરમાર્થવૃત્તિને તો જરા પણ એનો અર્શ થાય તેમ નથી અને એ વ્યામનમા તો સૌ સમન થશે કે એમની નિવૃત્તિનું ખરું ન્દસ્ય તો એમની વિરાગવૃત્તિ, એમનું સ્વાર્પણ તથા એમની સ્વધર્મનિરા એ જ છે એ ગુણોને લીધે જ એમનું આ વર્તન સર્વ નિઃસ્વાર્થ હત્યો માટે પૂરત તથા અનુગ્રહને પાત છે

આ નિવૃત્તિને માનવ સકંપ પાછળ રહેતું પ્રોત્સાહન તા દક્ષી જૂન ૧/૬૪ની નોંધમા ગોસ્વર્ધનનામ નીચે પ્રમાણે અપ્દ કરે છે

My time for retirement is drawing near Retirement is necessary, it is a duty, an aspiration & relief What is the object of it? If it enables me to do my duty to my country, all right If it does not, it will enable me to do my duty to my God and to my soul - a matter that does not require me to be rich *

(સ્ક્રેપબુક ભા ૨, પૃ ૧-૭)

દિવસ અને ગત એ બે સુખ વારાફરતી ધરતો સુર્ષોદયથી સુર્ષોદય સુધીના પ્રાંતેક માત્રપદ એમ દ્વિસુખી પણ એક જ વ્યક્તિ છે, અથવા વ્યક્તિમાનો આખો ગોણો તેજસ્વી અને ભાગ્યવશાનું નિસ્તેજ એવા બે ગોણારંગે બનેલો છે, તેમ આ વિચિત્ર નવલકા નાલિકા છે તે એક, પણ તે એક વાલા હપર બે સુખ મોહી રથા છે, એક મુલાખરે રામ અને બીજું ઔર

—મ ૩ ૧૫૧૨ (“વિવિધ મા પ્રાંતો” શુરુ ૧, પૃ ૯૬ ૯)

તે જ સમે પશ્ચિમનાણા અમુધિમા અવતાગ,
વિજયી વિધા કલિનો થરો ન્ગ્ય સાકાર
બમો આખો અનનિમા, અર્ધવું ક શો ભા
પમને પમને હાથી કરશે જન ઉદ્ધાર
દિવનુ મગ આખર વર્ષોરતી આનદ,
એ હપી બગી વાચશે ક તી દુ ખનિકન્દ *

(‘શ્નેહમુદ્રા’-પાડ ૧૦૪, ૧૩-૧૫)

प्रकरण ८

निवृत्तिनिवास

ई १८६८—ई १८०६ (जुनाई)

सन १८६८मा जोवर्धन।मे पोतानी सौरी नानी पुत्री जयतीना लभ
 कर्था ते पती त त ते ऐत्री लय मर जीभारीमा सपया लोभाथी जयवानी
 आशा पक्षु डेटलीक वार रही न डरी मत् १६०४मा 'सरस्वतीचन्द्र'
 भाग ४ णडार पडथो सन १८०२मा ऐभना सौधी भोग तथा सौधी
 प्रिय पुत्री लीलावतीनु अवमान थयु, तेज वषे ते ऐभने मा गुजरातीना
 परीक्षक निभाया, तथा प्रो गज्जर सावेनी मैत्रीना जन्म थरो
 सन १८०३मा नियाड पासेना वसोमा "भिरमडण"ना महोत्सव समरे
 प्रमुणस्थान रोभाण्यु सन १६०४मा ऐभना मातृश्री शिवकारीनु मृत्यु
 थयु सन १८०५ मा "लीलावती छवनडवा" प्रकथर्ष, नडियाडनी
 "दाहीदईभी पुस्तकभाणा ना व्यवस्थापक मंडलना प्रमुण निभाया अने
 "गुर्जर साहित्यपरिषद्"ना प्रथम प्रमुण थवानु स्पृहक्षीय मान भेजण्यु.
 सन १६०६मा 'कवि इयागमनो अक्षरदेह' लफो लो ऐभना मृत्यु पछी
 ६पाई रडो आ वर्धना लून भासमा ऐ आणु जयपुर जोडण थयु। वगेरे
 स्थयो तरु प्रवास करवा नीकथा, ल्याथी लुदाई भासमा नियाड पाछा
 इर्था पडीथी ते भाड पया आ ऐभने उटरो महवाड हते।

आ अरसानी हकीकत सेगवड भातर तल विनाममा बहुथी नाभवामा
 आवी ११ पहेला विभागमा ऐभना पोताना सजन्धी तथा ऐभना प२,
 कुटुम्भ, मित्री वगेरे सजन्धी हकीकत नोधी उ जीनभा, युनिवर्सिटी,
 प्रिमेस कोन्डर स, तथा ऐरी ऐनी लहेर सस्थासेना जोडोपयोभी कार्यमा
 ऐभले लो भाग लीछो हने। तेनु जयान आणु उ त्रीछमा ऐभनी
 लेखन, वाचन तथा आस्त्रथी त्रिगुणात्मक साहित्यप्रवृत्तिने स्थान
 आणु ११

मुं

जुमर्षधी मुभम छिपनी जोवर्धनराम जेरा नियाड आरीने

रहा के तरत, कुठना राससाहेण तरुथी कुठ सञ्चाननी दी रानगीरी

૩. ૧૫૦૦ના પગારથી સ્વીકારવાની માગણી મૂકવામાં આવી. પરંતુ ગોવર્ધનરામનું મનોરાજ્ય જુદું જ હતું, અને એ રાજ્ય છોડી આવા રાજ્યની દીવાનખીરી કરવાની એમને લગારેય ઈચ્છા ન હતી, તેથી તેની ના પાડી.

નણિયાદમાં પોતાના કુટુંબ સાથે મહિનો માસ રહી, પોતાના "બજેટ"ની વ્યવસ્થા કરી, ડિસેમ્બર માસમાં પોતાના પુત્ર રમણીય-રામને લઈને તે કાઠિયાવાડ તરફ ગયા. લાહીદરબાર સુરસિંહજી સાથે એમને મુખર્ષિમાર્થી જ સંબંધ બધાયો હતો. વળી તે વખતે લાહીનકારબારી તરીકે નણિયાદના શ્રી. ગિરધરદાસ મંગળદાસ દેસાઈ હતા, જે નણિયાદના પ્રખ્યાત દેસાઈ કુટુંબના હતા. આ કુટુંબ સાથે ગોવર્ધનરામને ઘર જેવો સંબંધ હતો. તેથી ગોવર્ધનરામ પ્રથમ લાહી ગયા. ત્યાં રજવારાનું કેટલુંક કામ કરવામાં તથા કેટલીક ગૂંચ હોલવામાં એમણે બહુ કીમતી મદદ કરી. લાહીથી થોડા દિવસ પછી જૂનાગઢ ગયા. ત્યાંનું કામ પૂરું થયા પછી, સન ૧૮૯૯ની શરૂઆતમાં તે નણિયાદ પાછા વળ્યા.

* આ જ અરસામાં ભાવનગરના દીવાન ગૌરીશંકર ઠેશંકર તથા અમદાવાદના શ. બ. રમણોડસાલ છોટાલાલનાં જીવનચરિત્ર લખવા એમને વિનયિત થઈ હતી. પણ ગોવર્ધનરામને નિવૃત્તિ સમયનું અસાધારણ મહત્વ સૂચી આ કાર્યનો સત્વિતે અગ્વીકાર કર્યો. ધનપ્રાપ્તિ તો હવે જુઓ જ હતી *

(સ્કેપચુક ભા. ૨-૫.૧૧૪)

સન ૧૮૯૯ના મે માસમાં ગોવર્ધનરામને પોતાની સૌથી નાની પુત્રી જયંતીના લગ્ન કર્યાં લગના તોરણુ દંજી તો લીલા જ હતા તેવામાં ગોવર્ધનરામની તખ્તિયત એકાએક જગડી મંદવાણુ જ્નેર વધવા લાગ્યું. ઘરાની જાગ્રે અસર જ થતી ન હોય એમ વાચ્યું, અને છેવટે રોગે એવું તો ભયંકર રૂપ પકડ્યું કે ગોવર્ધનરામના બધા શુભેચ્છકાને ગભીર ચિન્તા થઈ કે નિવૃત્તિ પ્રદણુ કરવાના એમના બધા ઉદાત્ત આશય મના મનમાં જ રહી જશે કે શું! એવામાં એમના એક પુરાણી સ્નેહી ડોક્ટર ચિવનાથ રામનાથ, જે ભાવનગરના પ્રસિદ્ધ ડોક્ટર હતા, તે નણિયાદ આવી ચઢ્યા અને એમણે દવામાં કાંઈક

ફેરફારથી તમિલતમા તાલકાલિત સુદાન થના નાગો અને આ મ્તેહીને
 રાધે આખરે જશ રલો સર્વના મો પાછા હમના થયા આ વર્ષના
 છેલના ભાગમા નાદીના સુરસિદ્ધ નવિવાદ આન્યા કેના પ્રમગ
 કામ્યોના લેખક તરીક પ્રસિદ્ધ થના નનિત' ઉર્ જન્મરહસ
 મહાશકર ભુચ પચુ એમની સાથે હતા તે જન્મે ગોર્ધનરામને ત્યા
 આરતા તથા એમની તમ ગમનો નાભ નેના

ગોર્ધનરામ પોતાના મદવાડમાથી જોયા અને "સરસ્વતાચન્દ્ર"
 પૂરો કરી માર્કિટ સ્તોષ - કાર્ષ્ક કૃત્યત્યાની લાગણી અનુભવતા હતા
 તેનામા એક મોટું અસુચિત યુ અનિષ્ટ આવી પડ્યું તીનાનનીના
 તખિયત ધણા રખત થયા નગમ રણા કગ્તી તેથી મેમના પતિ
 સાથે એ જૂનાગર હતા ત્યાથી નડિવાદ આન્યા સન ૧૮૦૧ના
 ઉનાળામા દુનાફેર માટે ગોર્ધનરામ એમને આજી લઈ ગયા ત્યાથી
 પાનનપુર વગેરે રથગે થઈ જે આન્યા પછી રાગ પાછો ઊભળ્યો
 અને લાગો માણ્યોના જેણે વિચારા લીધા છે એના કારણેગના
 ચિહ્નો વિને વિસે દક થના ગયા પોતે વાવેની અને પોતે જુ
 સભાળથી ઉઠેની એની પ્રમગ સુનામિની લતાને મનુન્દી પરન કે
 કુર જનાર ઉગે નાખી તેનો નાત પ્રે નદિ તે માટે તેમ કોઈ સારો
 માણી દર મનાથી મનત પ્રસાસ પ્રે તેમ ગોર્ધનરામને પણ પોતાને
 અતિપ્રિય આ મદગુની જાની જીવનદારી નવારવાના પ્રયામમા કશુ
 યાદી રાખ્યું નનિ પરતુ વિધિના ખેન જીવ હતા સદનવીનતાની મૂર્તિ
 જેવી તીનાનનીના ગરીબ ઉપ વ્યાધિએ પોતાનો અમન પૂરેપૂરો ખેશા યો
 અન્તે સ્નેહી પિનાના નિશ્વાસની અમગણુના પ્રી પોતાના જીવનમા
 જાણે પહેનો અમગધ મ્તી હોય એમ સન ૧૮૦૨ના જાન્યુઆરીની
 દમી તારીએ તીનાસ્તીએ આ ગમારમાયા પ્રયાલુ મ્ધુ સુ તાગીસ
 વર્ષની વરે ગોર્ધનરામના પ્રમગ સ્નેહવાગા હલ્ય ઉપર આ પ્રકો
 જેવોતેવો ન હનો ગોર્ધનરામના જીવનમા જે અનેક પદાદક
 બનાવ બન્યા હતા તેમા આ છેલનો હતો બરોબર પાચ વર્ષ પ
 ગોર્ધનરામ પોને પણ તીનાસ્તીની પછાડે આરતા થયા

સન ૧૮૦૨ના અતમા એમ એની શુભરાતી વિરાસની પરીલા
 લેના માટે તે મુખર્ષ આન્યા લીલાવતીથી પુરીગ્નને એમની પાસેથા
 મૂટાની નેના માટે જાણે પઆતાપથી એનો બનો વાળવો હોય તેમ

વિધાતાએ એમને આ વર્ષમાં એક મિત્રરત્નનો લાલ કરી આપ્યો. આ મિત્રરત્ન તે ઉદાર ચરિતવાળા પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજજર. નસીબજીએ સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ સાથે પણ વંધારે ગાઠ સંબંધમાં ગોવર્ધનરામ આ સમયે આવ્યા તથા આ સમયે જ એ સાક્ષરરત્નને એમણે બરોબર પરખ્યું. સજ્જનોની મૈત્રી સાક્ષપદી કરેવાય છે તે અનુસાર આ ત્રિપુટીનો સંબંધ થોડા જ વખતમાં ગાઠ મૈત્રીલાવને પામ્યો; તેમાં પણ ગોવર્ધનરામ તથા પ્રો. ગજજર વચ્ચેનો સંબંધ તો દર્ષાતરૂપ થયો. પ્રો. ગજજર આ વખતે, શેઠ છવરાજ આહુતા પ્રસિદ્ધ “દરિયા મહેલ”માં રહેતા હતા. ત્યાં આ ત્રણે ગુર્જર અક્રેસરો વિવિધ પ્રકારની વિદ્યાભરી ચર્ચામાં હમેશાં રાત્રિનો કેટલોક ભાગ ગાળતા હતા.

સન ૧૯૦૭ ના અન્ત ભાગમાં ગોવર્ધનરામ પરીક્ષા લેવા ફરીથી મુંબઈ આવ્યા હવે કાલિદાસ જેને લક્ષ્મી તથા સરસ્વતીનું વિરલ સંપ્રદાન કહે છે તેમાંના એક શેઠ પુરોત્તમ વિશ્રામ માવજી સાથે પણ આ વર્ષમાં સંબંધ બંધાયો.

“નમિયાદમાં ધનાઢ્ય ભાષિત્સાહેબ દેમાર્ષિનું જૂતું કુટુંબ છે. અને તે કુટુંબ વિદ્યા અને વિદ્વાનનો સદા સહકાર કરનારું છે. વિદ્વાનોને ત્યાં છવ હરે છે અને નમિયાદના ધણાખરા સાક્ષરોનું એ આનંદની સાથે ઘણી વખત વિશ્રાન્તિનું સ્થાન થયું છે. પડિન મલ્લિભાલ ત્યાં ઠ્ઠમેશ જતા અને સાયંકાળનો આનંદ ત્યાં જ જમાવતા. સાક્ષરવર્ષ મનઃશુભરામનું તે એ બાહ્યાવગ્રથાયી જ વિશ્રાન્તિનું સ્થાન હતું. શ. ઝવેરીવાલ યાત્રિક, દીવાન હરિદાસ વિકારીદાસ દેસાઈ અને દીવાન મલ્લિભાઈ જસભાઈ બ્યારે બ્યારે નમિયાદ આવતા ત્યારે તેમનું મઃગ્ણ પણ ત્યાં જામતું અને આપણા સાક્ષરને યાનપ્રસ્થાવસ્થામાં હમેશ ત્યાં જ જતું જામતું. ત્યાં જઈને વિવિધ વિષયો ઉપર વાર્તાપ્રમંગ કરી કુટુંબના યુવકોને શિખામણ આપતા, તેમના તથા પોતાને આનંદ કરાવતા, શ્રોતાની વિદ્યા ઉપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી તેમને વિદ્યાવિજારી બનાવતા. એમના સરોરની શિથિલતા વધ્યા પછી અને પ્લેગ ફાટી નીકળ્યા પછી ઘણીક વખત તે એ કુટુંબની સાથે એમના બાગમાં જ જઈને પ્લેગના વખતમાં વસતા અને આબાવાશિયામાં તંજુની પશુકુટિમાં સાયંકાળે એક ઋષિની પેઠે પોતાની પાછળ શિષ્યમંડળ

બેગુ' કંગી બેસના, તેમને હસાવના, વખતે શિખામણની સાથે મર્મ-
વચન કહી શુવડને મીંચે ગ્તે દોરવાને ઠપકારતા પણ ખરા. સાયંકાળને
સમય ગાળવાને માટે વળી કેટલીક વખત ગામની ભાગોળે આવેલા
રમણીય દેવાલયોમાં જતા, તો કેટલીક વખત નડિયાદમાં થોડાક વખતથી
સ્થપાયેલી ત્યાના સભાવિત મૃદંગોની કંબળા પણ ભાગ લેતા. તે
સંસ્થાના આપણા સાક્ષર અખલ (પ્રેસિડેન્ટ) હતા રા. શ્રી કેશવલાલ
હર્ષદરાય કુવની નડિયાદમાં બદલી થયા પછી ગોવર્ધનરામનો સાય કાળ
ધણી વખત માગતરસાહેબના નાના બગીચામાં જ વીતતો. આ જ
પ્રસંગે આપણા સાક્ષરને સાક્ષર કેશવલાલની વિદ્વતાનું ખરાખર ઓળખાણ
પડ્યું હતું. અને તે એમણે સાહિત્યપરિષદના પ્રસંગે અમદાવાદમાં
જાહેર કરી રહ્યું હતું કે 'મેં એક વિદ્વાન સોધી કાઢ્યા છે.'
વિદ્વાનને ખોળી કાઢવા વિદ્વાનની અપેક્ષા છે.''

(મનભાઈ ચ. પુસ્તક - 'વસંત' ક્ષમા. અ. ૫ ૧૩૨)

સન ૧૯૦૪ માં ખેગ-મગ્ધીએ પોતાની સંહારક શક્તિનું દર્શન
નડિયાદની પ્રગળે બહુ ભયંકર રીતે કરાવ્યું. ગોવર્ધનરામ આ બાબતમાં
બહુ ચોક્કસ હતા તેથી તેમને ગામખંદાર નીકળવું પડ્યું. નડિયાદના
ભાઈસાહેબ દેસાઈના કુટુંબ સાથે મન.મુખગમને તથા ગોવર્ધન-
રામને ધર જેવો નાતો હતો. તેથી તેઓએ આ સમયે, ગામ-
ખંદારના પોતાના " પાટીઆ " નામના બાગમાં રહેવાની સગવડ કરી,
આખી પોતાનો સહલાન પ્રકટ યો ગોવર્ધનરામનું આખું કુટુંબ
ખંદાર નીકળ્યું - ક્ષમ એમના માતૃશ્રી વગર. ગોવર્ધનરામે જાતે તથા
બીજાં બધાએ એમને ધણી આહ્વાન કરી, પણ " પયેમ મને તે શું
કરવાનો છે ? " અને " મન્દિરની પૂજા મૂકી દઈ માગથી ન અવાય "
એમ કહી એ તો ગામમાં જ રહ્યાં ઈશ્વરને કર્યુ તે ધીનાયજનું
મદિર-ન્યાં તે રહેતાં હતાં-ત્યાની દવા બગડે. તોપણ એમણે
પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો નહિ. છેવટે મદગ્ધીએ એમના હૃદય શરીર
ઉપર હુમલો કર્યો ત્યાંથી એમને તગત પાટીએ લઈ જવામાં આવ્યાં;
અને ૬૫ ચાર કર્યાં, પણ સર્વ ત્યા ગયા. છેવટે એપ્રિલ માસમાં,
૬ મે વૃદ્ધ પણ શરીરે અને દિમ્બતે જીવાન, એવાં આ રોથી
પંચત્વ પામ્યાં. આવી રીતે એમનો અન્ન આવ્યો એ ખરેખર
રોકકારક હતું. એમના મનુષ્યી ગોવર્ધનરામનો તો એક મોગ

निवृत्त गोवर्धनराज ध. स. १९०५

૨૫ વલિતાગૌરી

આધાર જતો રહ્યો. આ જ સમયે લલિતાગૌરીના માતૃશ્રી લહેરલક્ષ્મી પણ પ્લેગથી મૃત્યુ પામ્યાં.

આ વર્ષમાં, ટ્રી. ગજજરે શોધી કાઢેલા પીળાં મોતીને ઘોઈ સફેદ બનાવવાના હજાર સંબંધી ટ્રી. ગજજર તથા એમના એક ભત્રીજા વચ્ચે તકરાર ઊભી થઈ તેનો ફેંસલો કરવા માટે પંચ નિમાયું અને તેમાં ગોવર્ધનરામ તથા શ્રી. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી બે જ જણ હતા. આ પંચનો ચુકાદો ટ્રી. ગજજરની તરફેણમાં ઊતર્યો એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. આ વર્ષે પણ ગોવર્ધનરામ મુંબઈ આવ્યા. શ્રીયુત પુસ્તોત્તમ શેઠની સૌજન્યયુક્ત ઇચ્છાને માન આપી, પોતાનો ફટલોક સમય આ વિદ્યારસિક શ્રીમાનના બંગલામાં એમણે ગાળ્યો.

* તા. ૧૫ મી નવેમ્બર, ૧૯૮૪ની પોતાની નોંધમાં ગોવર્ધનરામ લખે છે તેમ, ઈ. સ. ૧૮૭૮થી ૧૮૯૮ સુધીના ગાળામાં ગોવર્ધનરામ એકંદરે એક લાખ આઠ હજાર રૂપિયા કમાયા હતા. પણ નાનીમોટી આપત્તિઓ ને કૌટુંબિક જવાબદારીને લીધે, નિવૃત્તિકાળનાં માત્ર સાત વરસ પહેલાં જ રૂ. ૩૦,૦૦૦ જેટલી બચત કરી શક્યા હતા. તે ઉપરાંત ધરધરેણા, રાચગ્ગીલું, પુસ્તકો વગેરેનો અદાજ ગોવર્ધનરામ રૂપિયા ૨૦,૦૦૦ જેટલો મૂકે છે. રૂપિયા ૩૦ હજારની મૂડીમાં પણ તેની બમણું ડિંગત મુજબ તો રૂપિયા દસ હજારની ખાધ આવતી હતી એમ ગોવર્ધનરામ જણાવે છે આ અવસ્થામાં આહ્નિકાનો પ્રશ્ન તથા પોતાના પુસ્તકોના પ્રકાશનનો પ્રશ્ન ગોવર્ધનરામ માટે બહુધા ચિંતાનો વિષય બની રહ્યો જણાય છે *

સન ૧૯૦૫ના મે માસમાં ટ્રી. ગજજરે નડિય દને બહાર મુંબઈમાં આવીને રહેવા માટે ગોવર્ધનરામને ધણુ સમજાવ્યા. મુંબઈનું ખર્ચ કાઢવા માટે એમણે એવી ગોઠવણ કરી કે અમુક શેઠિયાના ગુરમિત્ર તરીકે એની પાસે રહેવું, એને અમુક વખત લાલ આપવો અને એના બદલામાં ગોવર્ધનરામને રૂ. ૩૦૦ દર મામે મળે. આ યોજના બધી રીતે તૈયાર હતી; ગોવર્ધનરામ જેવાનો આવી રીતે લાલ લેવા માટે અમુક શેઠ તૈયાર પણ હતા. ફક્ત એ પોતે જા કહે એની જ ખામી હતી. પણ આ ખામી એમને દૂર કરી નહિ. પોતાની વિદ્યા વેચવી અને પોતાનો સિદ્ધાંત તોડવો એ ગોવર્ધનરામને અસંભવ

જેટલી ક્ષેત્ર પામ્યા તે કરતા પણ વધારે ક્ષેત્ર મનનો રાગ - ચિન્તા -
 ક્ષેત્ર વગેરે દ્વારા કરાયા તે પામ્યા અનેક કારણોને લીધે પ્રો
 ગળગળના ઘરમાં તથા આખા કુટુંબમાં, આ સમયે ક્ષેત્ર તથા
 પ્રિયદત્તા અંગે પ્રવળ જની ગયા હતા તે હાથી કાઢવા માટે એ
 માણસની જરૂર હતી જે ચતુર, વ્યવહારનિપુણ પ્રામાણિક તથા
 સમાધાનચીત્ત હોય તથા જે બધા પક્ષોની વાગળી સમજી બધાને મતે પ
 થાય એવો રસ્તો કાઢી શકે ગોવર્ધનગમનામાં આ ગુણો હતા તે
 ઉપગત, એક મોટા માણસ તરીકે બધે એમનો ભાર પડે એમ
 હતું. પણ ત્યારેય એમની નિસદેહ સારિત્વતા એમને માટે ખીજના
 મનમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કર્યા વિના રહેતી નહિ તેથી કરીને
 ગોવર્ધનરામ પ્રો ગળગળને ત્યાં આવી રહ્યા ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં
 એમના જાદુઈ સ્પર્શથી વિરોધ તથા ક્ષેત્રના સર્વ અંગો રાખી ગયા
 જ્યાં ગાઠમાં ગાઠ સબંધીના મન એકબીજાથી જિયા થવા પામ્યા
 હતા ત્યાં કરીથી પાણી વિશ્વાસ, પ્રીતિ અને કર્તવ્યિતિનું શાન્તિકારક
 રાજ્ય પ્રસ્તવા લાગ્યું ગોવર્ધનરામે આથી પણ વિશેષ મધુ પ્રો
 ગળગળને ટેકનોકેમિય - નોરેટગી વગેરે જે સાર્વજનિક મર્યો હાથમાં
 લીધા હતા તેની ધમતી વ્યવસ્થા કરી સગીન અને સ્થાયી પાયા ઉપર
 મૂકી દેવાની એમને ખાસ અગત્ય સમજાવી, અને એ કાર્યમાં
 પોતે ધણી કૌમતી મદદ કરી આ રીતે પોતાના આ સન્નિવૃત્તી
 ઉદ્દેશ તથા લોકમુશ્વેત્કાની પ્રવૃત્તિઓને જે જે વિદ્યો ન થા હતા તેમાંના
 ધણાખરા દૂર કરાવી દઈ ગોવર્ધનરામ પાછા નડિયાદ આવી
 આ મહાન ઉપકાર આ રસાયણશાસ્ત્રીનું એવરસરાગી ઉદ્દય જરૂરે
 વીસમું નવિ

સન ૧૯૦૬ના જૂન માસમાં ગોવર્ધનગમ આણું ગયા અને ત્યાં
 શ્રી ચન્દ્રધર ગુનેરાય નામના એક રસિક જ્યપુસ્તકારી ટ્રેન્ડુએટ સાથે
 આજખાણુ થયું તેમની પ્રથમ સુનાડાતનું રસમધુ વર્ણન એ જ
 ગૃહસ્થે ' સમાનોચક 'ના સ્મારક અમ્માં અંગ્રેજીમાં આપ્યું છે ?
 થોડા દિવસ આ રમણીય સ્થાને ગાળ્યા પછી તે પોતાના એમ લાણેજ -
 શલુગાર-દક્ષીના મોટા પુત્ર - મોતીશકર તથા લલિતાગૌરીની સાથે,
 ઉત્તર સિન્દુસ્થાન તરફ પ્રવાસે નીકળ્યા આ પ્રવાસમાં તેમણે અજમેર

પદવીન ગૌરવ કરવાની આટની કાળજી હતા તે પરીક્ષક તરીકે સખ કહીએ એના ન હતા જોકે લાયક હોય તેને જ તે જીવો ન મર આપના, તોપણ બનતા સુધી ટાઈને નપાસ થવા દેતા નહિ પરતુ એ તો એમની હમેગની ફરિયાદ હતી કે "અમાર મુધી અ પરીક્ષામા કોઈએ વિદ્યાર્થી એવો નથી આ રો જોયે મને ખરેખરો સતોય આપ્યો હોય જી આ પ્રમગી માનસિ-શક્તિ કે જી આ પ્રકારનો અપ્રાસ મેમાથી જોકે માગ નેવામા નથી આ યુ ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ તો પરીક્ષાના છે ના તેમજ મદિનામા જ ચોપડી લાથમા ઝાને છે, અરો આવા ઉચ્ચશિક્ષા સાચન પત્રી પરીક્ષ નો દોર કાઢવા આવે છે "

પરીક્ષામા કોઈકે વિદ્યાર્થીઓ કેવા રિચિય, અમભવિત તથા હમના જેવા જવામ આવે છે એ તો સર્વ પરીક્ષકોના અનુભવની વાત છે એમ એ મા રેસનાગ વિદ્યાર્થીઓના મગજ પશુ કોઈ જુદી જાતના પરમાણુઓથી બનાવેલા દોતા નથી, એને એમ એ ના પરીક્ષકોને પણ આવા જવાબ મેગવનાનો "લાભ" નથી જ મગતો એમ નથી ખીજઓનો અનુભવ તો હોય તે ખરો, પરતુ ગોનર્ધનરામને તો આવા જવાબ અને નાર મગતા અને પોતાના આનહી સ્વભાવ પ્રમાણે તે એમાથી વાતે વિનોદ પામતા અને ખીજઓને પમાડતા

આ વર્ષમા લોર્ડ્ કર્જનના અમન તજે દેગમા એક મોટી ચગરણ જીવી થઈ પિન્ડુસ્તાનમા અનાતી પ્રેમણી સબ ધી અને પાસથી અમતોષના ઉદ્દગાર નીકળના હતા એક પાસથી પિન્ડના રિચારકોને કેળવજીની પદ્ધતિ ધણા અગોમા દાનિકારક તથા સુધારો મરના જેથી દેખાઈ ત્યારે ખીજ પાસથી ' અસતુષ્ટ ઐન્નુએટો ' નુ લક્ષરકે મરકારને પણ જરા ચિતા કરાવે એવું લાગ્યું આ બરી બામતોની તમાસ કરવાને માટે તથા ધનતા સુધારા સચરવા માટે લોર્ડ્ કર્જને ' યુનિવર્સિટી કમિશન ' નીમ્યુ, અને તે દ્વારા દેશના કેનામ સારા વિચારકો તથા શિક્ષણશાસ્ત્રના અભ્યાસકોના અભિપ્રાયો મેગવના માડ્યા પોતાના વિચાર પ્રકટ કરવા માટે ગોનર્ધનરામને પણ નિમત્રણ કરવામા આ યુ, તેથી એ મુબઈ ગયા આ આખી દિવચાલતુ પરિચુમ શુ આ યુ, લોર્ડ્ કર્જનના કાયદાઓથી યુનિવર્સિટી-સિમણતુ

ચક્રર કેવું પાછું કરવા માંડ્યું, અને સુધરે કરવાનો તો બિંધી ગયા પણ તેને બદલે રૂવો બગાડો થયો, એ સર્વ પ્રસિદ્ધ વાત છે, એટલે તે ઉપર અહીં વિવેચન કરવાની જરૂર નથી. ગોવર્ધનગમે જે મૂચનાઓ તથા અભિપ્રાયો કમિશન આગળ જુઠાની રૂપે તેમ જ લખીને પ્રકટ કર્યાં હતાં તે ગમે તેવાં ઉપયોગી અને મૂલ્યવાન હોય તોપણ તે જરોબર જાણવાની તક તો મઈ છે; કારણ કે કમિશન પામે જે જુઠાની આપવામાં આવી છે તે જુઠાની છપાઈ નથી, અને પોતાની જુઠાની બહુ લાંબી હોવાથી તેની એકે પૂરી નક્કલ ગોવર્ધનગમે રાખી નથી ! મોટા માણસો પામે કારકુન નથી હોતા તો તેમાંથી ફેટલીક વાર આવાં અણચિંતકાં નુકસાન આપા જનસમાજને થાય છે !

કમિશન આગળ પોતે શી જુઠાની આપી હતી તે વિષે એ જે કહેતા તેમાંથી એકબે વાત અહીં ઉતારવા જેવી છે. એક એ કે યુનિવર્સિટીમાં ગુજરાતી તથા બીજી દેશી ભાષાઓને મુખ્ય સ્થાન આપવું જોઈ એ એમ એમણે આગ્રહથી સિદ્ધ કર્યું હતું; તથા તે મુજબ યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણની આખી યોજના પોતે ધરી કાઢી હતી. બીજું એ કે " કોલેજના પ્રોફેસરોની નિમણૂક પહેલેથી જ ગ્યાપો કરી નાખવી નહિ. એકબે વર્ષના અધ્યાપન પછી એ કેવું સીખવી શક્યા છે તે જોવું અને તેમના વિદ્યાર્થીઓના અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ અભિપ્રાય આ વિષે સા છે તે તપાસવા હાલમાં પ્રોફેસરો માટે વિદ્યાર્થીઓ બહુધા અસંતોષ બહાર કરે છે, છતાં નથી તેમને બદલે બીજા સાગ પ્રોફેસરો નિમાતા, કે નથી તેઓ જતે સુધરતા. " આ સાંજણીને, વિવેચન કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. મેકિન્ડન જે આ કમિશનમાં હતા. તેમનાથી એવું વિના રહેવાયું નહિ. " પણ, મિ ત્રિપાઠી, એ તો જરા દગ વગરનું લાગે છે છોકરાઓના કહેવા પ્રમાણે તે કાઈ જિલોડાને કાઢી મુકાય ? " ગોવર્ધનગમે, મીઠાગ, હકિત તથા વિનોદ ત્રણેયે મિશ્રિત સંચોટ ઉત્તર આપવાની પોતાના નીત પ્રમાણે, તમ જ જવાબ વાળ્યો. " પણ ડૉ મેકિન્ડન સળધી મે કહી પણ છોકરાઓને મોટેથી ફરિયાદ સાંજણી નથી, તેથી, ડૉ. મેકિન્ડન, તમારે જ જાણુ જાણવું નહિ. તમને કદીયે કાઢી મૂકવામાં નહિ આવે. " વિદ્યાર્થીઓનાં પુવનાશ્યમિતું આવું સંચોટ સમર્થન જોઈ ડૉ. મેકિન્ડન સહિત સર્વે પ્રસન્ન થઈ દગી પડ્યા.

સ્પષ્ટ દર્શોયું. આ ભાષણ સંબંધી ગોવર્ધનરામ પોતે લખે છે કે
 "I spoke rather plainly."—“મેં કેટલીક વાત તડ ને કહી દીધી હતી.”

આ પ્રભાણે સન ૧૯૦૨નું વર્ષ ગોવર્ધનરામના નિવૃત્તિનિવાસ-
 માં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. આ વર્ષનો આરંભ લીલાવતીના
 મૃત્યુથી દરણુ રીતિએ થયો. તેનો અન્ત પ્રો. મલ્લર જેવા મિત્રના
 લાભથી અને કૅમ્બ્રિજ, નાગર કોન્ફરન્સ જેવી સંસ્થાઓની સેવામાં
 આપ્યો. વચવા ગાળામાં, કેટલીક સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ ઉપરાંત, “યુનિવર્સિટી
 ટ્રિમિશન” સંબંધી તથા એમ.એ ની ગુજરાતી પરીક્ષા સંબંધી કામ થયું.

સન ૧૯૦૩માં તે પોતાના અભ્યાસ તથા લેખનમાં વિશેષ
 શ્રેયો, અને આની બહુ પ્રવૃત્તિમાં પડવાના બીજા પ્રસંગો આપ્યા નહિ.
 આ વર્ષમાં જાણીતા જેવો એક જ બનાવ બન્યો નડિયાદથી થોડે દૂર,
 વસો નામે ગામ ગામકવાઃ સરકારનું છે, તે ગામના કેટલાક ભણેલા અને
 ઉત્સાહી પુરુષોએ “મિત્રમંડળ” નામનું એક મંડળ કાઢ્યું છે. આ
 મંડળ મુખ્યત્વે પાટીદારોની ન્યાતના માણુઓનું જ છે “તેની સર્વ-
 પદ્ધતિ એક નાનકડી કૅમ્બ્રિજ જેવી છે અને ઉદ્દેશ ચરોતરને માટે
 એક ‘સામાજિક-અને-ઔદ્યોગિક પરિષદ’ બની કરવાનો છે”^૪
 આ મંડળ પોતાનો વાર્ષિકોત્સવ બિજાવવાનું હતું. તે વેળા તેનું
 પ્રમુખમથાન સ્વોદારવા ગોવર્ધનરામને વિનવિ દરવામાં આની તે કબૂલ
 રાખીને પોતાના કેટલાક યુવાન સમન્ધીઓને લઈને એ વસો
 ગયા આ ઉત્સવ ત્રણ દિવસ ચાલ્યો, તેમાં ભાષણો, હરાવો ઉપરાંત
 સ્થાનિક ચીજોનું એક પ્રદર્શન પણ હતું. પ્રમુખ તરીકે ગોવર્ધનરામે
 જે ભાષણ કર્યું તે, એમના બીજા ભાષણોની માફક, ગંભીર નિચારોથી
 ભરેલું, સમીન, છતાં સચોટ અને છટાદાર હતું. ભણેલા તેમ જ
 નહિ ભણેલા, જૂના તેમ જ નવા નિચારના, સર્વને એમાંથી ધણો
 આનન્દ અને મોઘ મળ્યો.

સન ૧૯૦૪માં કેળવણી સંબંધી હિલચાલ ચાલુ રહી અને,
 ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે વાચનમાળા મુદ્રણ માટે મિ કૉન્ટ્રીના

^૪ ગોવર્ધનરામની મોઘ એમની ગયરીમાં આવા પ્રકારનો છે “The
 M. D. is organised on the lines of a Social-Industrial
 Conference for ચરોતર with miniature Congress arrange-
 ments”

હાથ નીચે " ધી વર્નેક્યુવર ટેક્સ્ટ-બુક્સ રિવિઝન કમિટી " નિમાર્ધ. નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા તૈયાર કરવામા ધણા વિદ્વાનોની સહાયતા માગવામા આવી. તેમ ગોવર્ધનરામને પણ એ બાબત અનેક વાર આગ્રહ કરવામાં આવ્યો. પરંતુ પોતાનો અભ્યાસક્રમ પડતો મૂકી આ કામમાં વખત ગાળવો એ એમને યોગ્ય લાગ્યું નહિ છેવટે, વિરોધ આગ્રહ થયાથી, સાતમી ચોપડી માટે કેટલાક પાઠ એમણે લખી આપ્યા પરંતુ આ પાઠ છપાવતી વેળા કમિટીએ તેમાં ફટલીક ધાલમેલ કરી તે પાઠને વિકૃત બનાવી દીધા આવી ફરિયાદનું કારણ બીજા કેટલાક વિદ્વાનોને પણ કમિટીએ આપ્યું એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે ।

સન ૧૯૦૫મા ગોવર્ધનરામના હાથે એ અગત્યના કામ થયા. મન સુખરામે પોતાના મૃત પત્ની અસૌ ડાહીલક્ષ્મીના સ્મરણાર્થ 'શ્રીડાહીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળા' તથા પોતાના માતા ઉમેદકારના સ્મરણાર્થ 'શ્રીઉમેદકુમારી કથામન્દિર' નડિયાદમા બંધાવ્યા હતા આ પુસ્તકશાળાનું નડિયાદની પ્રબળને અર્પણ કરવા માટે, નડિયાદના આગેવાન તથા સુપ્રસિદ્ધ મૃદરથોની એક કમિટી, સલાહકાર-મડળ વગેરેની નિમણૂક કરી. મન સુખરામ સાથેના અતિ નિકટ સબંધને લીધે, તથા તે વખતના નડિયાદના એક સૌથી વધારે પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તક તરારે, વ્યવસ્થાપક-મડળના પ્રમુખનું રથાન ગોવર્ધનરામને આપવામા આવ્યું. અવ્યવસ્થામા વ્યવસ્થા લાવી દેની એ મહામુશ્કેલ કામ છે, અને હજારો પુસ્તકોવાળા એક પુસ્તકાલયને સમીન તથા નિયમિત ખાયા ઉપર મૂકવું એ થોડી મહેનતનું કામ નથી પણ ગોવર્ધનરામને આ કાર્યને પોતાના માતાપિતા જેવા 'લાણાકાકા તથા ડાહીકણી'ની એક સેવારૂપ ગણી, ખરી ખતથી અને ખરા લકિતલાવથી ઉપાડી લીધું કેટલાક ઉત્સાહી તથા લાયક યુવકોએ પણ પોતાની રાહુશીયો આ કાર્યમા એમને કીમતી મદદ કરી વ્યવસ્થા કરવામા એમણે એકએ એવા નિયમો મૂક્યા જે નડિયાદના કેટલાક ડેળવાયેલા યુવાનોને અયોગ્ય લાગ્યા નડિયાદમા પ્રકટ થતા એક વર્તમાનપત્ર દ્વારા આ લાગણી પ્રકટ કરવામા પણ આવી પરંતુ ગોવર્ધનરામને પોતાના નિયમ વાજબી જ લાગ્યા, તેથી એ નિયમો ફેરવાયા નહિ આ સબંધી જે ચર્ચા થઈ તે વિશે એટલું જણાવવું બસ યજે કે, લોકો પુસ્તકશાળાનો લાભ જેમ અને તેમ વધારે ઠીક રીતે લઈ શકે, એ બાબતના કરતા પુસ્તકોની

વૃદ્ધિ અને સ્વદેશી વધારે કેવી રીતે થાય, એ બાબત ગોવર્ધનરામે વધારે અગત્યની ગણી હતી તે પોતે પણ આમ કહેતા પણ આ ચર્ચાસ્પદ બાબત બાબુએ રાખી, એટલું અવશ્ય કહેવું જોઈએ કે આખી યુસ્તમશાળાનું વ્યવસ્થિત બંધારણ ધોડી આપવામાં ગોવર્ધન મેં જોયા પ્રકારની શક્તિનું દર્શન કરાવ્યું છે, તેમ જ જે ખત અને શ્રદ્ધાથી આ કામ એમણે પાર ઉતાર્યું તે એમને ખરેખર શોભા આપે છે

આ વર્ષનું બીજું કામ આથી લુદા પ્રકારનું 'તુ આ સમયમાં 'સ્વદેશી'ની પીરદાક ગુજરાતમાં પહોંચી ચૂકી હતી. લૉર્ડ કર્ઝનના ઉદ્ઘા કૃત્યથી, મોટા મોટા દિન્દી આગેવાનોની દૃઢ સલાહનો તિરસ્કાર કરીને, બગાળાના બે ભાગવા પાડવામાં આન્યા, અને કાઈકે અનુભવ ન્યાયે, બગાળાના ભાગલાએ દિન્દી પ્રગ્નના ભાગવા દૂર કર્યો બગાળી પ્રગ્નના બે વિભાગ કરવા જતા લૉર્ડ કર્ઝને, અગ્નપ્ત્યે, દિન્દુસ્તાનની બધી પ્રગ્નએને એમ થવાની તક આપી આ એમતા જાણે સિદ્ધ કરની હોય તેમ, બગલગની સામે 'સ્વદેશી' અને 'પૉપકોટ'ની જે પ્રચલ ગર્જના બગાળામાં ઉત્પન્ન થઈ તે દિન્દુસ્તાનને એક ખૂલેથી બીજા ખૂલા સુધી ગાણ રહી સ્વદેશમેવાનું આ નેસલયું આમત્રણ બહેરા દાન ઉપર કે જુન હૃદયો ઉપર પડ્યું નહિ. ઠેકાણે ઠેકાણે અદ્ભુત ત્વરાથી, આ ગર્જનાના ઉત્તરરૂપે 'સ્વદેશી માગની દુમનો' નીમ્બના લાગી તે મુજબ સન ૧૮૦૫માં નડિયાદમાં પણ ચળવળ થઈ અને તેમાંથી 'સ્વદેશી કોઓપરેટિવ સ્ટોર્સ'ની યોજના, 'સ્વદેશી સક્રમરી મળી'ના નામથી, જન્મ પામી આ યોજનાને દૃઢ સગીન પાયા ઉપર મુકાવવામાં ગોવર્ધનરામે ઉપયોગી મદદ કરી આ 'સ્ટોર્સ' ખુ નો મૂકવાની ક્રિયા પણ એમને જ હાથે થઈ દ્રવ્યથી, દક્ષતાલરી સલાહથી તેમ જ પોતાના વર્તનથી આ 'સ્ટોર્સ'ને ગોવર્ધનરામે જેવીતેવી મદદ આપી ન હતી

(૩)

ગોવર્ધનરામે નિવૃત્તિનિવાસ સ્વીકાર્યો તે કાઈ ચાક આવાને માટે "ઈઝી-વેરમાં આજોટવા માટે કે નકામી કૃષ્ણીમાં વખત મદના માટે" ન હતો 'પ્રવૃત્તિમય સન્યાસ'ના એમના વેષમાં એમણે પૂરી પ્રતિભાથી મ્હુ હતું તેમ, નિવૃત્તિ એટલે સસારની વાસનાઓમાંથી

નિવૃત્ત થવું તે, નહિ કે દરેક પ્રકારની પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવો. આ મુજબ, પોતાના આ ત્રીજા આશ્રમમાં શું શું કામ કરવું, શું શું વાચવું, શેની શેની શોધ કરવી, શું શું લખવું, એ સર્વનો ચોક્કસ ક્રમ એમણે રચ્યો હતો. એક ક્રમ રચવો અને તે પાળવા ખંતથી પ્રયાસ કરવો, એ બંને ગોવર્ધનરામ જેવા દૃઢ માણસને એક જ કર્તવ્યરૂપ હતું. પરંતુ નિવૃત્તિનિવાસના અભ્યાસનું ક્ષણ, જેવું આપણે ધમ્મીએ તેવું કદાચ પ્રાપ્ત નથી થયું તેવું મુખ્ય કારણ આગળ જણાવ્યું છે તેમ એમના કુટુંબના મંદવાડ તથા મૃત્યુ છે એમના કુટુંબમાં જો એક પછી એક મંદવાડ આવ્યા ન હોત, અને એમની પોતાની તબિયત સારી રહી હોત, તો લલ્લે એમનું આમુખ્ય આટલું જ રહ્યું હોત તેપણ, એમણે ધારેલું કામ વધારે થયું હોત અને તેનું પ્રકટ ક્ષણ પણ અધિક જ હોત એ શક વગરની વાત છે.

એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ દૂંકામાં આવી રીતે મૂકી શકાય. આપણાં આર્થ શાસ્ત્રો તથા આર્થ સંસ્થાઓનો પાકો અભ્યાસ કરવો, પશ્ચિમના શાસ્ત્રો તથા પશ્ચિમની સંસ્થાઓ સાથે તેમની તુલના કરવી, અને આ તુલનાત્મક અભ્યાસના પરિણામ તરીકે, હિન્દની હાલની સ્થિતિને ઉપયોગી થઈ પડે એવી બાબતો બહાર આણવી ઉપરચોટિયો વિચાર કરનારને પણ તરત સમજાશે કે આ લવ્ય ધમ્મજા પાર પાડવી એ કેટલી મહેનત અને સુશીલીલ કામ હતું ! પરંતુ તે યાજ્ઞ સતત મૂવી પડવા ગોવર્ધનરામ તૈયાર હતા

સન ૧૮૬૯ના જાન્યુઆરી માસથી જ “સમાસોચક”માં “સાક્ષર-શ્રવણ” નામનો વિદ્વાલયો લેખ એમણે શરૂ કર્યો, જે થોડા વર્ષ ચાલુ રહ્યા પછી અપૂર્ણ રહ્યો વળી, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, “સરસ્વતીચન્દ્ર”નો ત્રીજો ભાગ છપાવા માગ્યો પણ ન હતો ત્યાં તો એમણે ચોથા ભાગનો પ્રારંભ કર્યો હતો તે પૂરો કરવા યાજ્ઞ એમણે ચિત્ત પ્રથમ દોડાવ્યું પરંતુ મે મહિનામાં એમની પુત્રીનાં લગ્ન થયાં અને ત્યાર પછીથી પોતાની બીમારીથી, આ પ્રવૃત્તિમાં વિદ્વ આવ્યું મંદવાડમાં એમને વધુ ચિન્તા એ જ રહી હતી કે “જો મારાથી ચોથો ભાગ પૂરો થઈ શકશે નહિ તો મારે માથે એક મોઢું ઝાલ્યું રહી જશે” ઉપર જણાવ્યા મુજબ મંદવાડમાંથી એ સાબળ થયા ત્યારે, પોતાની જિંદગીની અનિશ્ચિતતા એમને એટલી

બધી જાણી છે, ગમે તેમ કરીને પણ, આ ચોથો ભાગ જાપદી પૂરે કરી નાખવો એમ એમણે નિશ્ચય કર્યો સપ્ટેમ્બર માસમાં એમણે 'ગુજરાતી કવિતાનું ભરિષ્ય' એ વિષય ઉપર ગુજરાતીમાં એક ભાષણ અમદાવાદમાં આપ્યું.

સન ૧૯૦૦માં રાત્રિએ બાર-એક વાગ્યા સુધી જાગી જાગીને પણ, "સરસ્વતીચન્દ્ર"નો ચોથો ભાગ એમણે પૂરો લખી નાખ્યો. આથી વિશેષ એ લખાયો નહિ તે એક રીતે બહુ સારું થયું, કારણ કે આ લખાયા પછી તેા લીલાવતીનો મદવાડ શરૂ થયો અને રીજલ વર્ષની છેક શરૂઆતમાં જ એમનું મૃત્યુ પણ થયું આ બનાવની અસર એમના ઉપર એટલી બધી થઈ કે તે અનેક વાર કહેતા "લીલાવતીના ગયા પછી જો મારે ચોથો ભાગ લખવાનો રહ્યો હોત તે તે હાન લખાયો છે તેવો લખવાની મારામાં શક્તિ રહેત નહિ" આ સિવાય "માધવરામ-સ્મારિકા" નામનું એક ખીણું નાનું પુસ્તક એમણે તથા નરહરિરામે મળીને પ્રમટ કર્યું આ પુસ્તકમાં નડિયાદના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણોની વચાણી, રીતરિવાજો તથા અન્ય વૃત્તાન્ત આપ્યા છે આ પુસ્તક હરિપલ્લવ માધવરામના સ્મરણને ખાતર પ્રસિદ્ધ થયું છે તે નાત શરૂઆતના કામગ મધુર ભાવમય શ્લોકોમાં ગોવર્ધનરામે જણાવી છે આ વર્ષમાં "સાક્ષરજીવન"નો બેખ પણ ચાલતો હતો.

આ વર્ષમાં એમણે મે લખેલો આપ્યા એક નડિયાદમાં 'શ્રી ડાહીનક્ષત્રી પુસ્તકશાળા'ના ખડમાં અંગ્રેજીમાં થઈ માણસોની સમક્ષ આપ્યું 'The Entrance in life of Europeans and Indians' અર્થાત્ 'યુરોપિયન લોકો અને હિન્દી લોકોની જીવનદષ્ટિ' આ ભાષણમાં બે ગ્રંથઓના રીતરિવાજો, રિવાજો વગેરેનો ચમત્કારક મુકાબલો કર્યો હતો ભાષણનું છે નું વાક્ય એવું હતું કે રસ્તામાં ગાડીઓ ઘોડા ખટાર બાઈસિકલ, મોટર પંખે ચાલનારા માણસો, વગેરેની જાણી બીડ હોવા છતાં તે બીડમાં થઈને મુબઈનો મિટોરિયા વાળો જેવી ખૂબીથી અને સહીસનામતીથી ચોલાનો રસ્તો કરી લે છે તેની જ ખૂબીથી અને સહીસનામતીથી આપણે આપણા જીવનમાં રસ્તો કરી લેવાનો છે મુબઈના મિટોરિયાનાંને જેનાર આ દષ્ટાન્તની ખરી ખૂબી તરત જોઈ શકશે જીણુ લા મણુ અમદાવાદની The Social

and Literary Association' જેમાંથી હાલની 'સાહિત્યસભા' ઊભી થઈ છે, તેના આમત્રણથી અમદાવાદમાં આપ્યું તેનો વિષય 'Some Historical Aspects of our Social and Domestic Institutions' અથવા તે 'આપણી સામાજિક અને કૌટુંબિક સંસ્થાઓનું ઇતિહાસ-દ્રષ્ટિએ દર્શન' એ હતો. આ લાગણુ યજ્ઞ કરીને "પ્રજ્ઞાધુ" પત્રના એક અકાશ પ્રકટ થયું છે.

સન ૧૯૦૨માં, ગોવર્ધનરામે પેતાને માથે નીધેના યાત્રીમાંનું મોળામાં મોટું કાર્ય ગણાયું. યુ' પ્રથમ લાગ પ્રસિદ્ધ થયા પછી બરોડામાં ચૌદ રમે "સરસ્વતીચંદ્ર" લાગ ચોરો પ્રસિદ્ધ થયો. આ મહાત્મ્ય થમા એમણે મુંદરગિરિના ઉત્તુગ શિખર ઉપર, સૌમનમ્ય ગુરામાં તથા પિનામલપુર આદિ શ્રદ્ધમ તથા જિયામાં જિયા પ્રદેશો સુધી કંપનાની પાખ ઉપર યાત્રા કરી, મદાલાલત રામાયણુ આદિના લન્ય શદ્ધમ્ય, હાનના તથા હવે પછીના કાળ માટે સમગ્રવ્યા, દેશના અનેક પ્રશ્નો ઉપર ચિંતારથી ચર્ચા કરી, દેશનો ઉદ્ધાર કરનાર પીરતરનુ 'મનોરાજન' ચીતર્યું, અને દેશના હિતચિન્તકોને દેશના કલ્યાણની દિશાએ પ્રેરવા કલ્યાણપ્રામની યોજના સમગ્રની, આખરે નરીન રીતિએ વાતોની 'પૂણીકુલિ' કરી આ પ્રમાણે, ગોવર્ધનરામની ભાગમાં એમને માથેથી એક મોટું ઝણુ િનયું.

આ વર્ષમાં બીજો અગત્યનો ગુજરાતી લેખ એમણે લખ્યો તે હજી પ્રકટ થયો નથી. 'મુબઈ ગુજરાતી નાટક કંપની'ના માનિક તથા મેનેજર, જે અનેક વાર એમના સંબંધમાં આન્યા હતા, તેમણે "સરસ્વતીચંદ્ર"ની લોકપ્રિયતા જ્ઞેષ્ટને, તે ઉપરથી પેતાને માટે એક નાટક રચી આપવાની માગણી કરી આ માગણી એ-રતા વધારે વાર કરવામાં આવી હતી, પરંતુ ચાર મોટા ભાગવાળા આ ગભીર અન્યને ચાર કનાકના નાટકરૂપે સાગી રીતે મૂક્યો. એ ગોવર્ધનરામને તદ્દન અશકય લાગતું. પણુ ન્યારે આ માગણી પ્રાઈક આગ્રહથી કરવામાં આવી, ત્યારે ગોવર્ધનરામે 'સરસ્વતીચંદ્ર' સંબંધી, પરંતુ એના કરતાં જુદા વસ્તુવાગુ, એક નાટક વખવાનો વિચાર કર્યો. સરસ્વતીચંદ્ર, કુમુદ્વહરી તથા કુમુમસુ દરીનું જીવન પછીથી કેવા પ્રકારનું હતું એ વિશે એમને ઠગાક તરફથી

પૂજામાં આ યુક્તિ એનો ખુલાસો કરવો તથા તેની સાથે કયાણ
 મામની પોતાની યોજના દષ્ટાંતપૂર્વક સમજાવરી એ એ ટેલુપ
 “ક્ષેમરાજ અને સાધી” એ નામનું એક નાટક રચ્યું મુબઈની
 ક્ષેમરાજ નામના એક રોડિસાને મોનેરા ટોળીવાળા ફેરી રીતે હા
 લે છે, એના પની માધીને ફેરી રીતે દુખી કરે છે, અને અ
 સર હમાઈમાથી સરસ્વતીચન્દ, કુમુદ અને કુસુમ, કન્યાસુઆમન
 યોજના દ્વારા ફેરી રીતે આ દંપનને બચારી મુખી કરે છે એ મુખ્ય
 વાત છે આ નાટક “મુબઈની જગના મનનું રજન નવિ કરે”
 એમ કવી ‘મુબઈ-ગુજરાતી નાટક = તની’વાળા નરકથી પાણુ કયુ
 *ગોવર્ધનરાગે પોતાને પુ આ કૃતિ રિંગે કરશે અંગેભાર ન હતો *

“સમાનોચક” માટે ‘સાક્ષરજીવન’ લખના ઉપગત ખીલ નેમો
 પચુ માસિકા માટે એમજે લખ્યા આ વર્ષથી અગ્રેજી માસિક પરોમા
 પુ પોતાના લેખ આપવાની એમજે શરૂઆત કરો મિ મનવારી
 ના સુપ્રસિદ્ધ “હન્ડ એન્ડ વેસ્” નામના પત્રમાં ‘Marriage
 Forms under Ancient Hindu Law’—‘પ્રાચીન હિંદુ
 ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે નમના પ્રકારો’ એ વિષય ઉપર એક લાગો નેખ
 પ્રકટ કર્યો આ વર્ષમાં પણ અમદાવાદમાં એક લાગણુ આપવામાં
 આ યુ, જેનો વિષય ‘The Practical aspects of our
 Ideals of Life’ અર્થાત ‘જીવનની આપણી ભાવનાના
 વ્યવહારિક રસપ’ એ હતો આ વર્ષના છે ના લાગમા તીનારતીના
 મદવાડે એમની સાક્ષરપ્રવૃત્તિ નરમ પાડી

* નિશ્ચિંતામાં ગોવર્ધનરામને આર્થિક મુશ્કેલી ને મૂઝવણુ ધરૂં
 રી જતી તે એમની ‘રકેપબુક’ પરથી જણાય છે એડ વખત જે
 મૂડીનું નાણિક વ્યાજ રૂ ૨૧૦૦ આવતું તે ધર્મી રૂ ૭૦૦ ધયુ ને
 મૂડીની બખરુ મિ મત પણ ધણી જ ધર્મી ગઈ *

સન ૧૮૮૨માં તીનારતીના મરણથી એમના હૃદયને જે ધક્કો
 લાગ્યો તેથી લખનાવાચવાના કાર્યમાં બહુ વિલેપ પડ્યો તોપણ,
 આગળ જણાના મુગ્ધ યુનિવર્સિટી કમિશન,—એમનેની પરીક્ષા,
 નેશનલ કોલેજ, નાગર ગેન્ડરેન્સ, વગેરેમાં ઉપયોગી કાર્ય
 બખ યુ આ વર્ષમાં, ‘સાક્ષરજીવન’ ઉપાત એક ધણી સરસ
 વાર્તા અગ્રેજીમાં લખી ‘હન્ડ એન્ડ વેસ્’ માં Chuni the

'Satee'—'સતી ચૂતી'નામની, ઉચ્ચ લાવનાવાળી મનોહર વાર્તા લખી. હિન્દુ જીવનનો ખરો ચિતાર આપનારી વાર્તાઓ આ પત્રમાં પ્રકટ થાય, એવી ઈચ્છા કેટલાક સારા અંગ્રેજોએ બતાવી હતી. તે ઉપરથી "ભરૂચના દેસાઈજીના કુટુંબની કેટલીક જૂની દ્વાઈ ગયેલી, પણ લોકની સ્મૃતિમાં ચિરકાળ રહેવા જેવી કથા ગોવર્ધનરામે પોતાની કલમથી અમર કરી; આર્થ ચીત્તનો ધસાઈ જતો આદર્શ ફરી પ્રગટ કર્યો અને તેને લોક સમક્ષ પૂર ભમકમાં જીવનો કર્યો."

(વચત આ. જ. પ. ૧૬૨)

આ મામિકના ત્રણેક અંક ગુધી તે વાર્તા આવી, અને જેવી અસગરગક વાર્તા તેરી જ અમગરગક વખાવટ હે ત્રાથી તે બહુ લોકમાન્ય થઈ. ગુજરાતી ભાષામાં તેમ જ તેનંગી ભાષામાં બનેના તેનાં ભાષાન્તર પણ થઈ ગયાં.

આ વાર્તા, મુરતના 'નાગર એમેસિગેશન' તરફથી આમંત્રણ આપ્યાથી, જૂન માસમાં ત્યાં 'The Aptitudes and Duties of the Leading Communities of Surat'—'મુરતની મુખ્ય જાતિઓના વલણ અને કર્તવ્ય' એ સંબંધી ભાષણ આપ્યું. તે ગમ્યે, "કુણુવેયો"ના નિષ્પાત લેખક રાવબહાદુર નન્દગાંકર તુળગાંકર મહેતા પ્રમુખપદે હતા. આ ભાષણમાં મુરતી લોકોની પ્રકૃતિનું અચ્છું અવલોકન ગોવર્ધનરામે કર્યું હતું. મુગ્તી વેલોકાની પ્રકૃતિને લીધે તેઓ અનેક વિષયમાં મુગ્તનાંઓની આગેવાની કવાને લાયક છે એવું એમણે પ્રતિપાદન કર્યું હતું. ડિમેન્ડર માસમાં ફેબ્રેસના મહામાં જે સરમ ભાષણ કરીને ડોએમની જગમ્મિ માટે મુગ્તનાં ભાષા અનુચિત નથી એમ બતાવી આપ્યું. તે વિષે તે આગળ વાત કરી છે.

મન ૧૯૦૩માં લીવાસતીની પાછળ "વાંચાવતી જીવનકથા" લખવાનો આગ્રહ કર્યો આ ઉપરાંત "સાક્ષરજીવન" અને એ અંગ્રેજી લેખ લખ્યા. 'Conflicts of Laws between Converts and Non-converts' નામનો એક ગ્રામનો લેખ 'ગોન્ને વો ગ્વોટ્સ' માં તથા એક નાનકડા પુસ્તકના રૂપમાં પ્રકટ કર્યો. વળી મદ્રાસમાં મિ નટેલાવના સમર્થ તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ થતા "ધી હિન્દુ સોવરિગ્ન" માં, 'The Hindu Sovereign as Parent of his People' અથવા 'હિન્દુ રાજાની - પોતાની

પ્રજના પિતા રૂપે' એ વિશે લેખ લખ્યો એમા રાજ સબન્ધી દિન્દુઓની પ્રાચીન હિન્દુ ભાવના ઇતિહાસ, સાહિત્ય વગેરેમાંથી દાખલા દર્શાવે બહુ સારી રીતે ખરી કરી આ લેખની પ્રથમ ધારૂં થઈ

* આ અરસામા 'કર્ઝન ફરખાર' ભરાયો તેમા ભારતના રાજાઓની જે વિષમ સ્થિતિ જોઈ તેથી વ્યથિત બની ગોવર્ધનરામ એમની ૧૭મી જન્મજયંતી ૧૯૦૦ની નોંધના લખે છે

'The native princes acted the part of the Oriental Slave to the Imperial Viceroys fumbling, grudging, bowing low, simulating loyalty and concurrence feeling their formal humiliation and realising the final nudity of their abject position by being openly denuded of all those Royal and princely titles which they and theirs wore but yesterday and are now sternly confined to their once Suzerain as being their only sovereign !'

(સ્કેપ્ચુર બા. ૨ પૃ ૨૫૬)

ગોવર્ધનરામની દેશબક્ષિતનો છુપદ રજૂકાર આ પંક્તિઓમાં દોને નહિ સંભળાય ? *

આ લેખોની સાથે જ, 'સનપથ બ્રાહ્મણ્ય પશુરોંદ, અથર્વવેદ' વગેરેનો અભ્યાસ કર્યો આ વર્ષમા જે વ્યાખ્યાનો આપ્યા એક તે જૂન માસમાં, વચોના 'મિત્રમડગ'ને અધ્યક્ષસ્થાનેથી આપ્યુ તે, અને બીજુ, આગરટ મહિનામા, અમદાવાદમાં 'Higher Brahmanism in Ancient India' અર્થાત્ 'પ્રાચીન હિન્દમા હિન્દુ બ્રાહ્મણ્ય' એ વિષય ઉપર આપ્યુ છેજુ લાખજુ અમદાવાદની શુજરાત કોનેઝની 'ડીમેટિંગ સોસાયટી'માં આપાયુ હતુ અને તે સમયે દીબ અબાલાલ સાકલ્યાય પ્રમુખ હતા * આ અરસામાં ગોવર્ધનરામને સન્યાસ લેવાનો વિચાર પણ અચારનસર આવતો હતો. દિમાનય પર માવાવનીમા સ્વામી વિવેકાનંદે સ્થાપેના આશ્રમમા જઈને સહેલાની તીવ ધ્મજા પણ ઘરેલી પરતુ પનીનુ તથા પોતાનુ સારથ્ય જોઈએ તેવુ ન હોવાથી એ વિચાર ખાટી સાગી, ગૃહસ્થો - સંસારી તરીકે જ રહીને, માથો મન્યાસી જીવન જીવાનુ એમને નક્કી કરેયુ.

(સ્કેપ્ચુર બા ૨. ૫ ૨૮૦) *

સન ૧૯૦૪માં, એમનાં માતૃશ્રીના એકાએક દેહત્યાગથી તથા પ્રો. ગજગરના લવાદના કામથી વિક્ષેપ પડ્યા છતાં, એમણે કેટલુંક સંગીત કામ કર્યું. ચરક, સુશ્રુત, રામાયણ, મહાભારત તથા અંગ્રેજીમાંથી વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, રાજ્યવેગ તથા થિયોસોફીને લગતા સાહિત્યનો ધ્યાનપૂર્ક અભ્યાસ કરવા માંડ્યો. એમનાં લખાણોમાં આ વર્ષનું સૌથી અગત્યનું લખાણ “લોકાવતી-જીવનકલા” હતું, જે આ વર્ષમાં સમાપ્ત કરીને મુદ્રણાલયમાં મોકલી આપ્યું. આ ઉપરાંત ખીજા ગુજરાતી લેખો પણ લખ્યા હતા. નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા માટે અમુક પાઠ લખ્યા. વળી, “સમાલોચક”માં “સાક્ષરજીવન” ઉપરાંત, જે ગદ્યલેખો અને ચાર પદ્ય-કૃતિઓ પ્રગટ કર્યાં. ગદ્યલેખમાં, ‘પાશ્ચાત્ય દ્વારપરસ અને તેનું ઐતદેશીય રૂપાન્તર’ અને ‘મિ. કેપુરાશ નવરૌજી કાપરાજની ટૂંક પિછાન’ એ ગે હતા. પહેલા લેખમાં, સદ્ગત નવલરામકૃત “લટનું બોપાણું” એની નિરીક્ષા છે. ખીજામાં, મહાંમ મિ. કાપરાજના સ્મારકરૂપે આ જ નામથી જે અન્ય પ્રકટ કરવામાં આવ્યો છે તેનું અવલોકન છે. પદ્યલેખમાં, ‘કવિબોધ્ય કવિતા’ નામનું સુંદર કાવ્ય છે, તથા ‘આધ્યાત્મિક કવિ અને તેની કવિતા’, ‘અનુપમ તિમિર’ અને ‘અનુપમ તેજ’ નામનાં ત્રણ કાવ્યો છે જે ઉપનિષદનો અભ્યાસ કરતી વેળાએ એમને આવેલા અમુક વિચારોના પ્રતિબિમ્બરૂપ છે. વળી ‘રસસુંદરી અને તત્વાનન્દરવામી’ નામના કાવ્યનો એક સર્ગ સન ૧૮૮૭માં ગોવર્ધનરામે લખ્યો હતો, તેમા થોડો ઉમેરો કરી, પ્રો. આનન્દશંકરની સૂચનાથી “વસન્ત” પત્રમા તે આપ્યું.

આ ઉપરાંત જે લેખો અંગ્રેજીમાં લખ્યા. “ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ”-માં, ‘The Key-stone to the Economics of Hinduism’ અર્થાત્ ‘હિન્દુ અર્થશાસ્ત્રનો ખરો પાયો’ નામનો બહુ ઉગ્રી જાતનો લેખ આપ્યો. “ઈન્ડિયન રિવ્યુ”માં “Review of Mr. Mulik's ‘Problem of Existence’” અર્થાત્ “મિ. મલિકકૃત ‘જીવનનો મહાપ્રશ્ન’ નામના પુસ્તકનું અવલોકન” એવો લેખ આપ્યો. નવેમ્બર માસમાં, મુબઈમાં ‘હિન્દુ યુનિયન કલબ’ની વ્યાખ્યાનમાળામાં ‘રાજકીય વિષયોમાં સાત્વિક વૃત્તિ’ એ ઉપર અંગ્રેજીમાં લખણ આપ્યું. તે સમયે ધી આનંદેશલ ગોકળદાસ કદાનદાસ પારેખ પ્રમુખ હતા.

सन १९०५मा जेभ्यो योगनो अभ्यास वधार्यो तथा प्राणायाम वगेरे योगनी कृतीक क्रियाओ पशु ज्ञान भाडी आर्थी अभिना शरीरने तथा मनने सारो ज्ञानदे ययो जेम अभिने पोताने लागतु

आ वर्षना छेक अन्तमा " लीनानती-शुवनकथा " प्रकट अर्थ जेक लीनानतीना जेरी भीजु अनेक लीनानतीओ देशमा उत्पन्न थाय, अने लीनानती जेरी अनेक सनारीओने धीरज तथा बोध भगे, जे ऐतुथी, पोतानी आ पुत्रीना शुवनतु तारतम्य, वात्सल्यधी नीगणते हृदये, लोक समक्ष भ्रष्टु स्त्रीशिक्षणना, स्त्रीओनी हाननी स्थितिना तथा सामान्य शुवनना धरुा भ्रष्टो अभि सारी रीते यर्था छे

आ उपरान, "समावेद्यक" भा 'प्रयुनपुरुष' नामनु मध्य, 'साहित्यपरिषद्' भा पोते आपेयु व्याख्यान, तथा 'कुरक्षेत्र' नामनु काव्य - जे त्रलु कृतिओ आधी 'आपणी शुवनलावनाना व्यरदारमा जलुता स्वक्ष' जे लेभ "वसन्त" भा आधो अज्ञेजुभा पशु जे लेभ लभ्या जे, 'The Hindu Ideals of Sovereignty and State' अथवा 'राज्य अने राजकल सलन्धी हिन्दुओनी लाननाओ' जे उपर, प्राचीन राजकीय आर्थ लावनाने धरुा सारी रीते प्रकट करे जेवे लेभ "छन्दियन रि यु" भा आधो भीजे, 'The Ideals of Hindu Poverty' अथवा 'हिन्दुओनी हरिना निगे उच्चआह' जेवा जरा विचित्र विषय उपर, "छन्द जेन्स वेगट" भा प्रकट ह्यो, जे सलन्धी हिन्दना धरुा नर्तमानपत्रमा प्रथम सालगी यर्था यानी हती

आ वर्षना जे भासमा, सतारानी साहित्यपरिषद्-Satara Literary Conference-ना मनी तरुथी अभिने आमत्रलु मल्लु परतु ला जनाभा समय तथा द्रम अभयनो विशेष व्यय करवे पडजे जेम लागनाथी, आनी सलाओ तरु कर्तव्यशुद्धि होवा छता, त्या हान्तर यानो विचार भाडी वाल्यो

१९११ सन् १९०५नो मोदाभा मोदो मन्तर, देवज जोरुर्जन रामनी ज साक्ष प्रवृत्तिभा नदि पशु आभा गुजराती साहित्यना प्रतिदासमा, अति अग्रतयनु स्थान भोगवे छे अभिदाहनी गुजराती 'साहित्यसभा'नी स्तुत्य छन्नाथी तथा उत्साही प्रवासथी 'प्रथम

ગુજરાત સાહિત્યપરિષદ 'અમદાવાદમાં યોજાઈ તે સમયે " ગુજરાત પ્રજાની હાલની ગિચાતિતુ જેનું નિરીક્ષણ સૌથી વધારે સર્વત્રાહી જણાય છે, એ રિચિતિના કારણેનું જેનું મનન સૌથી વધારે તપ સ્પર્શી મનાયુ છે અને એ રિચિતિમાં કેના કેના આદર્શોના અવ લગ્નનથી ત્રેન છે એ વિશે જેની સર્ગશક્તિ સૌથી વધારે પ્રતાપી અકાઈ ચૂની છે, તે 'સરસ્વતીચન્દ્ર' આદિના કર્તાને જ, આ ગુજરાત ગિરાની જ નતિ માટે પ્રજાસમગ્ર તરફથી મળેલી પરિવહનુ પ્રમુખસ્થાન ધો છે ' ૫ એમ જણાયુ તેથી " સમગ્ર ગુજરાતી ભાષા બોલનારી આલમમાં દિગ્ગન્ત ડાંબ વગાડનાર, નવીન ભારતના અગ્રગણ્ય વિચારકોની કલામાં વિરાજનાર સાક્ષર" ૬ ગોવર્ધનરામને આ માનવ ત સ્થાન સ્વીકારવા વિનતિ કરનામાં આવી અને એમણે તે સ્વીકારી જૂનની ત્રીસમી તથા જુલાઈની પહેલી તથા બીજી તારીખ, એમ ત્રણ દિવસ આ સારિત્યપરિષદની બેઠક નહી, અને આવી જાતનું આ પ્રથમ જ સમેલન હતું એમ જોતા તે ધણી રીતે સફળ થયુ જેમ ગોવર્ધનરામે પરિષદને પ્રમુખપદે વિરાજી એ સરથાની પ્રતિષ્ઠા વધારી, તેમ એમને ગુજરાત સાહિત્યપરિષદના પ્રથમ પ્રમુખ થવાનું માન આપી ગુજરાતે એમની અમૂલ્ય સેવાની યાદ અભિન્ન રીતે પિછાની પ્રમુખ તરીકે એમણે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું તેમાં ગુજરાતી સારિત્યની ઉત્પત્તિથી તે અર્વાચીન મળ સુધીના એના આખા ઇતિહાસનું સમર્થ દિગ્દર્શન છે એમનું આ વ્યાખ્યાન છપાયુ છે અને ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસ સબ ધી વજનદાર લેખોમાં તે જિયુ સ્થાન પામ્યુ છે પોતાના આ કાર્ય વિષે ગુજરાતમાં જે પ્રશંસા થઈ રહી તે સબન્ધમાં ગોવર્ધનરામ પોતાની ' ડાયરી મા લખે છે My work at the Sahitya Parishad has been applauded I fear they have overcoloured my work અર્થાત ' સાહિત્યપરિષદમાં મે જે કામ કર્યું છે તેના ધણા નખાણ થયા છે પણ મને ભય છે કે લોકોએ જે પ્રશંસા કરી છે તેમાં અતિશયામિ થઈ છે

સન ૧૮૯૬ની શરૂઆતમાં ગોવર્ધનરામે તે વર્ષના માર્ચ મહિના તરીકે ત્રણ લેખ લખવાના નક્કી કર્યા દ્વારામ સબ ધી લેખ લખવો "સાત્તરજીવન સમાપ્ત કરવું અને ' Hindu Physics and Physiology " ઉપ લેખ લખવો આ ઉપરાંત પોતાના અભ્યાસને

માટે ગોમચાત્ર એક વિદ્યા તરીકે ગ્રેવુ છે અને ક્રિયા તરીકે કેવું છે તેની તપાસ કરવાનો નિર્ણય કર્યો

* આનુ આનુ પ્રસંગોપાત્ત યથા કરતુ પશુ શ્રી બ ક હકોર એમના છે ના મેગાપમા જણાવે છે તેમ ગોવર્ધનરામ છેવટના મેનથુ વર્ષમા અનાગ ૧૫૨ કરતા ' ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેની મારી ફરજ પૂરી થયેની સમગ્ર છુ ગુજરાતી સાહિત્ય માટેનો પિતૃધર અમાપ્ત થયો છે એ દિશાની કર્તવ્યશુદ્ધિ શતિ પામી છે"*

પશુ આ ત્રણ લેખ લખનાના કાર્યક્રમનો અમત જુનાઈ માસ સુધી જ થઈ શક્યો તેથી આ ત્રણમાથી, એકતુ પહેતુ કામ જ થયુ બીજું કામ સમૂળગુ થયુ નહિ, અને ત્રીજનો તો ક્રમ આગ લ જ થયો અમદાવાદની ' સાહિત્યસભા ' તરફથી કરિ દયારામની જ્યતી ઊજવનાની હતી, તે પ્રસંગે દયારામ વિરે કાઈક લેખ વાચનાતુ તે સભાએ ગોવર્ધનરામને નિમત્રણ મોકલ્યુ તે ઉપરથી એમણે " દયારામનો અક્ષરદેહ" લખ્યો આ લેખ એમિન માસમાં પૂરો થયો પશુ ધાર્યો કરતા એતુ કદ મોટુ થઈ જવાથી સભા આગળ તેના અમુક જ ભાગ વચાયા, અને છેક સન ૧૯૦૮મા એ આખો લેખ પુસ્તકના આકરમા પ્રમ્ત થયો પોતાની ' શરીરપ્રકૃતિની અન્યગથાને લીધે," દયારામની જ્યતીને દિવસે પોતે એ લેખ વાચના અમદાવાદ જઈ શક્યા નહિ તેથી, એમના બહુ મ્નેહ તથા માનને પાત્ર થયેના " ગુર્જર ભારતના સર્વાંગના શોધ" શ્રી કેશવરાવ દર્શદરાય કુર જે તે સમયે નડિયાદ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર હતા, તેમણે જાતે અમદાવાદ જઈ આ બ કુકૃત્ય મ્યું

માર્ચ મહિનામા શ્રી દયારામ ગિડમન સાથે ગોવર્ધનરામને એક અગલનો પત્ર ચવ"ાર આલેવો શ્રી દયાગમ તે સમયે મુરતના ડિગ્રીકૃટ જજ હતા " સરસ્વતીચન્દ્ર" વચીને એમને ગોવર્ધનરામ તરફ ધણી પૂજ્યશુદ્ધિ થઈ તેમા પશુ કુમુદસુદરીનો લેખ તથા " મધુરી એ નામ, બન્ને એટલા બધા પ્રિય યથા કે તે નામ પોતે એક નાનકડી નનલકથા રચના હતા તેમા દાખન મ્યું પશુ સરસ્વતીચન્દ્રના કુસુમ સાથે લગ્ન તથા બીજી ટ્રેનીક બાબનો એમને અયોગ્ય લાગી તેથી પોતાના આ વિચારો એમણે ગોવર્ધનરામને ખુલી રીતે પરતુ માનપૂર્વક જણાવ્યા તેનો વીગતવાર ખુલાસો

આપનાના હેતુથી તથા પોતાનો ગિયતિ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવનાના હેતુથી, ચોથા ભાગની પૂર્ણાહુતિ આવે પ્રકારે આણુનામા પોતાનો શો આશય દેતો તથા તે માટે કેવા જખ્ખગ કારણો હતા તે જોવર્ધનરામે ત્રણેક લામા પત્રોમા વીગતથી સમજાવ્યુ આ પત્રવ્યવહાર તથા શ્રી કૃષ્ણવાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કરેલું એનુ ગુજરાતી ભાષાન્તર ખન્ને " સમાલોચક " પત્રના સન ૧૯૯૧ના અક્રમા પ્રકટ થયા છે ' " સરસ્વતીચન્દ્ર "ની કથા જોવર્ધનરામે જે રીતે સ કૃષ્ણી લીધી છે તે વિષે જેઓને સશયો હોય તેઓને આ પત્રવ્યવહાર વાચવાથી લાભ થશે

સન ૧૯૦૧મા ' Marriage Forms under Ancient Hindu Law ' અથવા ' પ્રાચીન આર્ષ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે લગ્નના પ્રકારો ' એ વિષે " ઇસ્ટ ઓન્ડ વેસ્ટ "મા જે લેખ એમણે લખ્યો હતો તે એક નાનકડા પુસ્તકરૂપે આ વર્ષના અન્તમા, પ્રો ગલ્ફર પ્રસિદ્ધ કૃષ્ણો તે ઉપગત ' The Gulf between Englishmen and Indians ' અર્થાત્ ' અંગ્રેજો તથા હિન્દુવાસીઓ વચ્ચેનુ અન્તર ' એ વિષય ઉપર " ઇસ્ટ ઓન્ડ વેસ્ટ "મા લેખ પ્રકટ કર્યો, જે માટે ઘણા પત્રોમા એમને જાહેર અભિનન્દન આપનામા આવ્યા હતા ઉપનિષદનો અભ્યાસ પોતે છેલા એચાર વર્ષથી કરતા હતા તેના કૃણરૂપ " Survey of the Indian Upanishads " નામનો ઉપનિષદ્ સાર જેવો નિસ્તારી ત્રય લખનાની તૈયારી કરી પણ વળા ' Physics in Ancient India ' અથવા ' પ્રાચીન હિન્દુ પદાર્થ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ', અને ' Physiology in Ancient India ' અર્થાત્ ' પ્રાચીન હિન્દુ શરીરશાસ્ત્ર ' વગેરે લેખો થોડા લખ્યા

* શ્રી ખ ક ક્રમર આ નિશે આમ નોધે છે " એમણે મને એમના ' Physics and Physiology in the Upanishads ' ની પ્રસ્તાવના વચાવી તે વખતે અને તે પછી ઉપનિષદો, સાયન્સ, ચરક, સુશ્રુત, યોગ, યોગ અને વેદાતના જૂનામા જૂના-અથો કયા અને તે કયા સમયના, હકયોગ અને રાજયોગ, ઉપનિષદો પૂરા સમજવા માટે રાજયોગનો કયા સુધીનો પરિચય જોઈએ, યિયોસોફી, વિવેકાનન્દ વગેરે વિષયો ઉપર વાતચીત થઈ એમના પોતાના રાજયોગ-પરિચય વિષે આ પ્રમાણે જણાવ્યુ

પ્રાણાયામ : વિવેકાનંદનાં બાપણા અને યોગના મળ સંસ્કૃત
ત્રથો - તેમાં મુખ્યત્વે કરીને પાતંગલ અને યોગવાસિષ્ઠ ઉપરથી જ;
શુરુ કોઈ નહિ, એ વિચિત્ર; હૃયોમ જરા પણ નહિ—

ધાગણુ મુખી પહોંચ્યા છે. અનાદતનાદ સંલગાવા માંગ્યો
હતો. પણ પછી બીભારી, કુદુબમાં બીભારીઓ અને નાનીમોટી
જાંબલોને કીધે એકાદ વર્ષનો કે વધારે માગો પડ્યો છે

સમાધિ મુખી ગયેલો કોઈ માણસ એમને અઘાપિ મળેલો નથી
સમાધિ વિશે બોલતાં એમણે વિવેકાનંદનું વાક્ય કહ્યું : " A man
drops into sleep a fool and wakes up again a
fool; a man, however, drops into Samadhi a fool,
and wakes up a Sage " . પોતે જે કંઈ જે વખતે લખ્યું-
ક્યું તે તે વખતે જ થાત, એ વખત સુકાત તો એ રૂપનું ન થાત,
તથા એમ જે કંઈ એમને કાચે બની શક્યું છે, તે ઈશ્વરેજાણી,
ઈશ્વરની કૃપાથી જ થયું છે, એવી પોતાની શ્રદ્ધા પ્રકટ કરી "

('વમન્ત' સ્મા. અં. ૫ ૧૯૨)

આ પ્રમાણે સન ૧૯૦૧ના જુલાઈ માસ મુખી એમની સાહિત્ય-
પ્રવૃત્તિ મચી રહી. ત્યાં પછીથી તેનો અન્ત આવ્યો એમ કહીએ તો
ચાલે ઉત્તર દિલ્હીના તન્દના પ્રવાસમાંથી જુલાઈ મરિનામાં એ ઘેર
આવ્યા. તે સમયે તમિષન તદ્દન કથળી જવાથી સારા થતા મુખી
મહેનતનું કામ પાતું મૂકવું અને વિશ્રાન્તિ લેવી એ આવશ્યક જણાયું-

❏

" ૨૦ બપુન મુને નથી બાવણ, નથી રાખતી અવકૃતિ :

અમ દેશોજન દુખી થાય ને શુદ્ધ મુખ શુ હું જ રતિ ?

હોં, હોં, તમે શરરીર બે, દુઃખ મયોને દેશોના ।

બોમ અમન તણ મુખો મુખો વણ હૃદય કરી શર રશોના. "

(સ્નેહમુદ્રા-કાંડ ૬, ૮-૯)

*

"...સરસ્વતીચંદ્ર કુસુમને પચાસી ગયો ન હોત, તો જમવી ચૂદડીએ
શોભતી 'મુરુદામૈના 'મા મૂર્તિમત ચતુ' સીતુ' માહાત્મ્ય — પુત્રને શરમાવનાર
અને નારીપ્રતિ દાને ઉચ્ચતર કરનાર સીતુ દેવી લક્ષ્મણ — શી રીતે પ્રત્યક્ષ
કરાત ? અને શુ નારીપ્રતિષ્ઠા એ જ વર્તમાન સમયના હિન્દુસ્થાનનો એક
મોટામા મોટો પ્રશ્ન નથી ? "

—આનંદસંકર મુવ ('સાહિત્યવિચાર '—૫ ૨૭૧)

પ્રકરણ ૯

હૃદયો મંદવાડ અને અવસાન

ઈ. ૧૯૦૬, ઓગસ્ટ—ઈ. ૧૯૦૭, (જાન્યુઆરી, ૪.)

ગોવર્ધનરામને જ્યપુર તથા ગોકુળમથુરાનો પ્રવાસ પૂરા થયો કે સાથે એમના જીવનનો પ્રવાસ પણ પૂરા થવાનો વખત આવ્યો. દોઢેક વર્ષ થયાં એમને લાગતું હતું કે “મારા જીવનનો સૂર્ય આથમવા ઉપર છે, અને રાત્રિ પડતાં પહેલાં, મારે મારું કામ સંકલ્પી લેવું જોઈએ.”^૧ તોપણ પોતાની નાની નાની, છતાં વારંવાર આવતી એવી ખીમારીઓને બહુ પત કર્યા વિના, પોતાના અભ્યાસનું કામ અપૂર્વ દૃઢતાથી તથા ઈશ્વરશ્રદ્ધાથી તે આગળ અવાવતા, અને દરરોજના સહેજે આહનવ કલાક સુધી મહેનત કરવામાં ચૂકતા નહિ. પરંતુ આ સમયે, પ્રવાસમાંથી પાછા ફર્યા પછી, શરીરની અસ્વસ્થતા તરફ કોઈ રીતે આખ મીચી શકાય એમ ન હતું. આ વખતે તથિવત એની લયડી પડી કે પોતાની પ્રિય પ્રવૃત્તિને અત્યારે કારણે મૂકવા વિના છટકા ન હતો ધીમે ધીમે હરસની વેદના પાછી ઊભળી તથા ગભીર થઈ. તેની સાથે અશક્તિ એકદમ વધી ગઈ. રોગ ધણે ફેલાઈ ગયો પણ તાર્કાલિક ઉપાયથી તુરત તો શાન્તિ થઈ. ઓગસ્ટની ૨૬મી તારીખે પોતાની નોંધપોથીમા આવી મતલબની અંગ્રેજીમાં તેમણે નોંધ કરી છે. “ચારપાય મહિના થયા કાઈ કામ થતું નથી યોગ પણ ચતો નથી છતાં આ સમયમાં યોગની શાન્તિ તથા પ્રસાદ મારામાં આવી રહ્યા છે. મારા દેશ માટેની સાહિત્ય-

૧. “I think the sun of my life is now setting, and I must wind up all concerns before nightfall”

સેનાનો મારો સારામા સારો કાર્યક્રમ આ પ્રમાણે અધન્ય જ અટકી પડ્યો છે - કદાચિત્ હવે તે કમેશ માટે આમ ને આમ રહે" ૨

સપ્ટેમ્બર તથા ઓક્ટોબર બે માસ વ્યાધિનું જોર નરમ રહ્યું અને એમની તબિયત રગડગડ ચાલ્યા કરી નડિયાદના ડોક્ટર રામસિંહ તથા વડોદરાના ડોક્ટર સેવકલાલ બન્નેના સ્નેહજન્ય શ્રમથી ગોવર્ધનરામને થોડો પણ ફેર પડ્યો, અને ધીમે ધીમે આરામ ધર્ષ જશે એવી આશા આધારરહિત ન હતી પરંતુ એ આશા તો દુરાશા જ હતી, અને અન્તે નિરાશામા જ તેનું પર્યવસાન થયું ।

આ સમયે, એમના બનેલી શ્રી જીગનલાલ હરિલાલ પડમાએ એમની તબિયત સખન્ધી સ્નેહપૂર્વક પુછાવ્યું એના જવાબમાં તા ૨૭ નવેમ્બરે એમણે અગ્રેજીમા એવી મતવબ્બુ લખ્યું કે " મારી પ્રકૃતિ થોડા વખત પહેલા હતી, તેના કરતા તો ખરેખર સારી જ છે પણ હજીયે તે એની નથી જેથી રમણીયની માની વ્યાકુળતા મટી જાય એ ખિચારી પોતાની નાબુક તબિયતને લગારે ગણકાર્યા વિના, બહુ જ ચિન્તા રાખી, રાત ને દિવસ મારી સારવાર કરે છે મને પોતાને તો સમજણ પડતી નથી કે મારી પ્રકૃતિ ખરેખર કેવા સ્થિતિમા છે તેથી અહીના ડાક્ટરો જે ઉપચાર કરે છે તે બ્યા- ત્યા સલાહથી ચલાવના, એટલું જ હાવને માટે બસ ધારું છું વચ્ચે વચ્ચે હું વાચું છું અને લખું છું, અને મારું મન તદ્દન સન્ધ્ય તથા ઉદ્ગરહિત છે હવે ધધો કે નોકરી કે પેસો, કશીયે વાત એની નથી કે મારે એની ચિન્તા કરની પડે. . મારા પોતાના ઊકરા હવે મોટા થયા છે અને એમની મા ઉપર હેત રાખે છે, એટલે મારી તબિયતનું શું થશે તેની મને રજ પણ ચિન્તા નથી "

તા ૧૨મી નવેમ્બરે ફરીથી નોંધ કરી કે " મારા જીવનનો સૂક્ષ્મ અસ્તદશાની સમીપ છે " ખરે જ થોડા દિવસ પછી તબિયત ઘણી જ લથડી પડી પેટમા કાર્કિ રોગ હોય એમ જણાયુ અશકિતથી જીડી- બેરી રાકાતુ પશુ નહિ સ્થિતિ ઘણી ગબાર છે એમ જણી એમના સુલદ્દ પ્રો ગજજર તથા અન્ય સ્નેહીઓ એમને જોવા માટે

૨ = My best programme of literary work for my country brought into a stage of suspense and abeyance, which may be eternal ! "

નડિયાદ આવી ગયા. આવી રીતે એક પાસથી ગોવર્ધનરામના શરીરમાં ધીમે પરંતુ દૃઢ મમલે રોગ ફેલાતો હતો, તેવામાં પણ ઉપર પાઠુ જેવું કરતો ખીજો શોકકારક બનાવ બન્યો. મંદવાડને લીધે ગોવર્ધનરામ મેડી ઉપર જ રહેતા. એવામાં એક વાર એમની બબર પૂંચીને લલિતાગૌરી દાદરેથી બિતરવા જતાં હતાં, ત્યાં કમનસીમે પમથિયું ભૂલ્યાં અને પગ લપસ્યો, તેવાં જ નીચે પાણીનું લોખંડનું પીપ હતું તેના ઉપર સીધાં પડ્યાં અને ગંબાર ઈજા થઈ. પડતાંની સાથે જ એમનાથી ચીરા પડાઈ ગઈ. તે માંભાગી કે તરત જ ગોવર્ધનરામ, પોતાની નખખાઈ, ખીમારી સર્વ વીસરી જઈ, સફાળા ઊડ્યા અને દોડ્યા, પણ દાદર સુધી પહોંચ્યા ત્યાં તે થાક લાગી ગયો એટલે દાદર આગળ જ બેસી ગયા. લલિતાગૌરીને એવી સખ્ત વળા ચઢી હતી કે તે બેલાન થઈ ગયાં હતાં. તેમની સંભાળ સેવા ગોવર્ધનરામે તરત જ ડાક્ટરને ત્યાં માણસ દોડાવ્યો, તથા પૂડું મટે નહિ ત્યાં સુધી એમને નીચે પરસાળમાં જ રાખવાં અને ઉપર આવવા દેવાં નહિ, એમ સર્વને સખ્ત તાકીદ કરી. આવી રીતે, પતિની સેવામાં એમને મોટું વિઘ્ન આવ્યું, એટલું જ નહિ, પણ બિલ્લટી એમની ચિન્તા ગોવર્ધનરામને રાખવી પડે એમ બન્યું. થોડા દિવસ તે એમને પધારીવશ જ રહેવું પડ્યું. આથી એમના જીવને બહુ લાગ્યું. પરંતુ થોડા વખત પછી જરાતરા મટ્યું એટલે “ મને હવે ફીક થયું છે ” કરીને ખાણાં ગોવર્ધનરામની સેવામાં બેઠાયાં ત્યારે જ એમને કાંઈક નિરાંત વળી.

ગોવર્ધનરામની સ્થિતિ આવા પ્રકારની ચાલ્યાં કરતી. તેપણ તે અભયબ જેવી ચાન્તિથી તથા વિરક્તિથી સર્વ સંવન કરી રહ્યા હતા. તે કહેતા કે “ મારે હવે કરી વાસના રહી નથી. મારું હૃદય શાન્ત સરોવર જેવું છે. એ કાંઈ પણ પ્રકારની બિર્મિથી હવે ક્ષુભિત થતું નથી. ”

* એમની આ મન-સ્થિતિ અમે શ્રી દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યા પણ નેધિ છે : “ અંતકાળના છેલ્લા દિવસોમાં એક વેળા આ લેખક તેમની અસલ વેદના જોઈ તેમને પૂછ્યું કે કંઈ સંકેષ યાગ છે ? રા. રા. ગોવર્ધનરામે ઉપર આપ્યું કે ‘ My mind is perfectly blessed, these are only physical tears. ’ મારું મન

સંપૂર્ણ પ્રમત્ત છે. આ અગ્રપાત માત્ર દેવના જ છે - આટલું કહી વેદના છતાં તેઓ વિવિધ વિષયો ઉપર પોતાના વિચાર કહેવા લાગ્યા. તે વેળા પીણા પનાયન કરી ગઈ અને સ્થૂળ મુખમુલ પ્રસન્ન બની."

('વસંત' રમા. અં. પૃ. ૧૨૦-૨૧)*

મૂળથી જ ગોવર્ધનરામને વાનો કુચાની ધની ટેવ હતી, અને તેમાં પણ વિદ્યાન અથવા તો બુદ્ધિશાળી મનુષ્યો માથે વાન કરવી એ એમને એક જાનનો એવો અદાર ચર્ચિત્તો હતો જે રિના એમને જગ પશુ એવ પડે નહિ. આમ એકાએક સધે વાનો અપમા વિદ્ય કાને કાને એ એવા તો તાલિન ચર્ચિત્તો જના કે તેટલી ધરી રાગીરતી ગમે તેની પીણા તેવ તોપશુ તે વચગર્હિ જતી ગોવર્ધનરામ, ઉપર જાણ્યા મુજબ, વ્યવિધી પીણા દના, ને અન્નમાં પ્રેા આનન્દ-હક એમની તમિલ જોલા અપદવાદથી નહિવદ અવ્યા. ગોવર્ધનરામને ત્યા આ રખને તોવરાથી એમને અગવડ પડે એમ ધારી, દમેશની માફક ત્યાં તાવળને બાને પોતાના બાનેજને ત્યાં જો તાવળ પડીથી ગોવર્ધનરામને એ મગલા આત્યા, તારે થોડાક મમપ આ બને ગમિક જાણે વચ્ચે વિવિધ વિષય અબધો બહુ રમકારક વાનો તાવ આની ગે. ગોવર્ધનરામ પશુ, બહુ મદા છતાં પોતાની રીત મુજબ ધણા ઉસાદથી તથા પા રમથી એમા ખામ તેના આ એકને, એમની તમિલની વિન્ના ગાજામા તાર એવાં સનિનાની પીમે ગદીને ગોભ્યા કે "આનન્દગજબર્હ, પશુ રાને. કારથી અમ પાને અને તમગર્હિ વપો એમ પડીને રાખા માદેને રાનો કાલા દેવની તા પડે છે " પ્રે અનન્દગજર તાવ મમજ ગયા, અને જમરનો વખત થયો દગો, એવુ તમિલ કહી, " પડે બગેરે આગી " એમ કહી વિદાય લીધી બરે પો એવે એમને કહેવાયુ કે " હું આગીય તે રાનો વાદર કરો, રાનો વું અનાની જ મ રીએ બરેવર અમલાદ જાડે છું." આ તમગર્હો ગોવર્ધનરામના દિવને પશુ દુખ થા અને એ તમ ને મા કે " રાવ વાન કરા જેવું મ ખુમ આરે ને આમ માવું તવ એમ કા વા એમની સધે વા કરામા મને કેવો અનન્દ મને, દને. ત તવતા વનેરેની ગયાંમાં કેડી ખાન પાની દનેા બરે. રાવ : પડેને રા. થાકે વને કાગળે મ ખુમ કાડે મહુ થવ એમ

કહે છે।” ગ્રો. આનન્દશંકર ગયા તે ગયા. એનો મેળાપ ફરીથી કદી થયો નહિ - એ આ બનાવની કસબતાની સીમા !

ડિએમ્બર ચડતો ગયો તેમ વ્યામિ વધતો ગયો. દશમી તારીખ પછી તો સ્થિતિ ધણી ગંભીર તથા ખારીક થવા લાગી. ડાક્ટરો દવા કરતા, પણ ગોવર્ધનરામ ફરિયાદ કરતા કે “ ડાક્ટરો મૂર્ખા છે. મારો રોગ સમજી શકતા જ નથી. ” વધારે સારો ઉપચાર દરવાના હોતુથી ગ્રો. ગજજરે મુંબઈની ‘ગ્રાન્ટ મેડિકલ કોલેજ’ના લેકચરર ડૉ. દાતેને ખાસ મોકલ્યા. આ સમયે મુંબઈ આવવાનું ગોવર્ધનરામને બંદુ મુન થયું, પણ એમની અન્યંત અશક્તિને લીધે ત્યાં લઈ જવા કોઈની દિ. મન ચાલી નહિ. છેરે એમની તોવ દરજાને લીધે તથા ખીજા અમુક રતેલીઓની સલાહથી, મુંબઈ જવાનું ઠરાવ્યું. અને ડિએમ્બરના મધ્યમાં ગોવર્ધનરામના પિતાતુલ્ય મન સુખરામ, પોતાના “ ગોવર્ધન ”ને જોવાને માટે તથા જરૂર હોય તો મુંબઈ તેડી જવાને માટે, મુંબઈથી નડિયાદ આવ્યા.

જેવેા ઉડા આ જે એકીજનનો રતેક હતો તેવો જ મર્મબેદક તેઓનો આ સમવનો મેળાપ હતો. મન સુખરામ પોતે આ સમયે વૃદ્ધાવસ્થાની અશક્તિ તથા ખીમારી સારી પેકે ભોગરતા હતા. જેમ સેંકડો વર્ષો સુધી અગણિત પગુ, પક્ષી તથા મનુષ્યને આશ્રય આપનાર મહાન વૃક્ષ ધીમે ધીમે, શક્તિ ક્ષીણ થવાથી, સુડાતુ જાય છે, તેમ આ મહાન પુરુષ, જેણે પોતાના સમવમાં નાનામોટા અનેક મનુષ્યોનું કલ્યાણ કર્યું હતું, તેમનો દેક પણ, ધીમી પરંતુ નિ સરાય ગીતિએ છળું થઈ ગજાઈ જતો હતો. એમની લવ્ય, દદ તથા જેમવાળી ગંભીર આકૃતિને, કોઈ પણ રોગ વિના દિનપ્રતિદિન લય પામતી જોઈને, એ આકૃતિનો આ પૃષ્ઠી ઉપર હવે બહુ વાસ નથી એમ અનુમાન કરવું કોઈ રીતે મુશ્કેલ ન હતું. તોપણ એમની આવી ઠીણ અને અગકિનવાળી સ્થિતિ એમના સાચા વાત્સલ્યભાવના વેગને રાપી રાપી નહિ, અને મુંબઈથી નડિયાદ સુધીની મુસાફરીનો થમ વેડવા તે અમર્થ થયા.

ગોવર્ધનરામની પોતાની સ્થિતિ તો એવી જગડી ગઈ હતી કે એત્રણ માણસની મદદ સિવાય એમનાથી ઉઠાય તેમ પણ ન હતું. છતાં “ ભાણ્યાકાકા આવ્યા ” એ વીજળીની અસરવાળા સન્દો કાને

પડ્યા કે તરત, કાણુ જાણે ક્યાંથીયે જળ આવ્યું ને એકદમ સફાળા બેઠા થઈ, પોતાને માથે રહેલા હવે એકના એક શિરોઢત્રને પગે લાવ્યા. તે જ સમયે ગળગળા થઈ જઈને બોલ્યા । " તમારી આવી નબળી અવસ્થામાં મારે માટે આટલો બધો શ્રમ લઈ મુંબઈથી શું કરવા આવ્યા ? મારે તમારી સેવા કરવી જોઈ એ તેને બદલે આ શું ? " મન સુખરામે એમને વાર્યા, તથા એમને ફરીથી આવો શ્રમ પડે નહિ કરીને, એમની પાસે આવવાને બદલે ખીજા ઓરડામાંથી ખખર પૂડીને સતોષ પામતા. પરંતુ ગોવર્ધનરામે તરત ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું કે મારી પામે કેમ આવતા નથી ? ત્યારે એમણે જવાબ દીધો કે " તારી પામે આવું છું ત્યારે તું વિવેક કરું છું, તે ન કરું તો આવું. આ કાઈ વિવેકનો વખત છે ? " તે ઉપરથી ગોવર્ધનરામે પૂછ્યું કે " તમે આ સર્વ શું વિવેકનું સમજ્યા ? " ત્યારે એમણે કહ્યું " ના, તું તો માત્રા કહ્યું કરું છું. પણ તારા શરીરને નુકસાન થાય એવું કંઈ આ વખતે કલું ન જોઈએ. "

આ સમયે મન સુખરામનું કુટુંબ મુંબઈ હોવાથી, મન સુખરામને જમવા માટે ગોવર્ધનરામે સીડુ વગેરે પોતાને સાંથી મોકલ્યું. પરંતુ, મન સુખરામ વડીલ હોવાથી, લોકરીત પ્રમાણે, એમનાથી તે લેવાય નહિ કરીને એમણે તે પાછું મોકલ્યું. આ ઉપરથી ગોવર્ધનરામે પોતાના ભાઈ નરહરિરામને બોલાવી ગદ્ગદ કહે કહ્યું કે " નાના, એમને વહે કે તમારી આ છેત્રી જ મેવા છું કરું છું, અને મારા અન્ત કાળની તીવ્ર દુઃખ છે કે એનો સ્વીકાર થાય " આ સાંભળી, લૌકિક રિવાજ કરતાં હૃદયની શુદ્ધિને વધારે માન આપી, મન સુખરામે એ સ્વીકારી લીધું.

આ બનાવ પછી થોડે દિવસે, તા ૨૫મી ડિસેમ્બરે, ગોવર્ધનરામને મુંબઈ લઈ જવામા આવ્યા. વાયુકેશવ તરફ નેપિયન સી રોડ ઉપરના પ્રો. ગજજરના બંગલામાં એમને રાખવામાં આવ્યા ડૉ. દેશમુખ, ડૉ. ખેર, ડૉ. રેલે, ડૉ. દાતે, ડૉ. સેવકલાલ વગેરે હોશિયાર ડોક્ટરોની સારવાર ચાલતી હતી છેવટના ભાગમાં પ્રસિદ્ધ ડૉ. ચાઈલ્ડને તથા ડૉ ખરેઘાટને પણ બોલાવવામા આવ્યા. આ પ્રમાણે ઉપચારમાં કશી કસર રાખવામાં આવી નહિ; પરંતુ, આલ ફાટ્યું ત્યાં ચીંગડાં શા કામનાં વચ્ચે ઠીક રહે. અને વચ્ચે બધાંને ગભરાવી મારે, પરંતુ

૩. " Tell him these are my last services to him and it is my earnest longing that he should accept them."

કોઈ પણ જાતનો ચોક્કસ સુધારો દર્શિએ પડે નહિ. આ સમયે એમનાં મણાંખરાં સ્નેહીસંબંધીઓ એમની છેલ્લી સેવા કરવા હાજર થયાં હતાં.

લાંબા લાંબા, કષ્ટમય દિવસો ધીમે ધીમે એક પછી એક પૂરા થવા લાગ્યા. સન ૧૯૫૭ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે ડોક્ટરના હાથ હેઠા પડ્યા. લાંબી મસલત કરી તેઓ નિશ્ચય પર આવ્યા કે હવે વાત ઈશ્વરના જ હાથમાં છે. શરીર બહુ કષ્ટાતું હતું, વાણી લગલગ બન્ધ થઈ ગઈ. શ્વાસ પણ રૂઝ થયો. એક પળનો પણ વિશ્વાસ રહે એમ ન હતું. એમની ઇચ્છાનુસાર તથા હિન્દુઓની એક શુભ રૂઠિ અનુસાર, એમની શય્યા પાસે આ સમયે વેદાન્તસ્તોત્ર, દક્ષિણામૂર્તિસ્તોત્ર, શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વગેરેના પવિત્ર શ્લોકોના પાઠ આદી રહ્યા હતા. આવી સ્થિતિમાં ત્રણ દિવસ નીકળી ગયા. પણ તા. ૩૭ની રાત્રિએ તો ચિન્તા તથા એચેનીની પરાકાષ્ટા થઈ એક ઘડી પણ કોઈની આંખ મળે એમ રહ્યું નહિ. આવી રીતે આખી રાત્રિ પસાર થઈ.

તા. ૪થી ને શુક્રવારનું પ્રભાત થયું. જેમાંનું બધું જે તેમ બળી ગયું છે એવો દીવો હોલવાઈ જતાં પહેલાં જેમ ધીમે ધીમે નાનો નાનો થઈ છેવટે ફરીથી એક વાર મોટો થઈ, તેણે એક પૂર્ણ પ્રકાશ નાખી, પછી પાછો પૂરેપૂરો હોલવાઈ જાય છે, તેમ ગોવર્ધનરામના જીવનરૂપી દીપનું થયું. "આટલું લાગ્યું છે, ખરી અણીનો સમય ગયો છે, તો હવે કદાચ મટશે." એમ સ્નેહી હૃદયમાં, પ્રાતઃકાળના સૂર્યની સાથે, આશા પ્રકટી. પણ આ મોઢી આશા વ્યર્થ હતી જેમ દિવસ ચાલતો ગયો તેમ એતન ક્ષીણ થવા લાગ્યું નાહી ધીમો થવા લાગી જે કોઈ સ્નેહીસંબંધી ત્યાં હાજર હતા તે સર્વ, મૃત્યુ પામતા મહાત્માનું છેલ્લું દર્શન કરી લેવા, ભક્તિપૂર્વક, દીન વદને, એમની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યાં. પૂરા તન અને મનથી એમની આ સમયે સેવા ઉપવનાર એમના ભાણેજ - શણગારલક્ષ્મીના કનિષ્ઠ પુત્ર - ભાનુશંકર, તથા અન્ય મુન્ડો, મોટે અવાજે જ્ઞાન તથા ભક્તિના સ્તોત્રના ઉચ્ચારથી વાતાવરણને ઊર્ધ્વ દેતા હતા. બીજી પાસથી એમના બહેન શણગારલક્ષ્મી, દુ ખથી વ્યાકુળ ચિત્તે, ભાઈના કાનમાં મોટેથી ઈશ્વરના નામનું રટણ કરતાં હતા. બધાંના મુખ ઉપર સદેહ, ચિન્તા તથા ભારે નિરાશાની આકુળ-વ્યાકુળતા ઊડી રીતે છવાઈ ગયા હતા પોતાની બીજી સર્વ હન્દિયો જાણે પોતાના મેત્રમાં જ પૂરેપૂરી એકઠી થઈ હોય તેમ, અનિમિષ

નેત્રથી સર્વ આ કુલદીપક મહાત્માની છેલ્લી પળોનું દર્શન કરી રહ્યાં હતાં. અપોરના અઢી વાગ્યા, અને ગોવર્ધનરામનો પુણ્યાત્મા, અનેક કલ્યાણકાર્યોના સાધનરૂપ, પણ હવે અનેક વ્યાધિથી પ્રીડિત, એમના દેહને ત્યજ ચાલતો થયો !

* * * *

સન ૧૬૮૭ના જાન્યુઆરીની ચોથી તારીખના સંધ્યાકાળનો સમય હતો. વાલુકેશ્વરનો દરિયો શાન્ત અને ગંભીર હતો. થોડે દૂર માછીઓની ભેચાર હોડીઓ દરિયામાં ઝોલાં ખાતી હતી. કિનારે થોડાં શિવાલય હતાં. ફેટલીક બાવાઓની મઠુલીઓ પણ હતી. એક દિશામાં નાની સરખી વાડી હતી. પાસે એક ચિતા લગભગ બળતી હતી. આ ચિતાનો ઝાંખો પીળો પ્રકાશ સર્વ પાસ પડતો હતો અને આખા દેખાવમાં જ્વાનિના અંશ ઉમેરતો હતો. ભગવાન સૂર્યનારાયણુ પણ, જગણે આ સ્થળની ઉદાસી જોઈ ન શકતા હોય, એમ પોતાનું મોં સમુદ્રમાં સંતાડવા દોડી રહ્યા હતા; અને આ સમયનાં એમનાં પીળાં દિલ્લાં રતાશવાળાં કિરણો, ચિતાના પ્રકાશ સાથે મળી જઈ, પોતાના સ્પર્શથી સર્વ દિશામાં ઉદાસી પૂરતાં હતાં. આ સમયે ગોવર્ધનરામનો સ્થૂળ દેહ ધીમે ધીમે પંચમહાભૂત સાથે મળી જતો હતો.

આ સ્થળે ગંભીર શાન્તિ પથરાઈ રહી હતી. અહીંની સુષ્ટિની શાન્તિ જોઈ સમુદ્ર પોતે જગણે લલિગત થયો હોય તેમ પોતાના વિશાળ હૃદયના ઊંડા મન્થનને હૃદયમાં ને હૃદયમાં જ દબાવી રહ્યો હતો. પાસેના મન્દિરામાં આરતી થઈ. તેની સાથે ધંટા, શંખ વ્યાદિના નાદ ધડી એક સંભળાયા. આ વિના આ સ્થળની નિ શબ્દ શાન્તિનો કોઈ રીતે ભંગ થયો ન હતો. “સર્વ સમસમાકાર હતું.” મુંબઈ જેવા ઘોઘાટવાળા શહેરનો આ એક ભાગ હશે એમ કહી લાગે એમ ન હતું. પોતાના છેલ્લા દિવસોમાં દરિયો જોવાનું અને દરિયાકિનારે ખેસવાનું ગોવર્ધનરામને ધણું જ મન હતું આવાં અનેક કારણોને લીધે એમના કલ્પનાશીલ, વિચારશીલ, નિરુચ્છિત્રેમી આત્માને ધણી રીતે અનુકૂળ પડે એવું જ લવ્ય સ્થળ હતું !

આ પ્રભાણે, એમના સ્નેહી શ્રી. જ્ઞાન-દર્શકરના શબ્દોમાં કહીએ, તો “એમનાં બાલ્ય પ્રાગ્વર્ષ અને ગૃહસ્થાશ્રમની ત્રિય જૂમિ, અને એમના ભાવનાશુરુ તેલંગ અને રાનડેની અવસાનશય્યા અને.

સંસ્મરણથી પવિત્ર અને આકર્ષક થયેલી, એવી મુખર્ષ નગરીમાં”
આ મહાન પુરુષની જીવનયાત્રા સમાપ્ત થઈ. આદર્શ હિંદુનું સંન્યાસ-
વૃત્તિમાણું જીવન જીવનારની દષ્ટિ હિંદીપણથી - ભારતની કલ્યાણ-
કંપનાથી - ભરેલી હતી, એક છેલ્લા શ્વાસ સુધી.

“A Hindu born, a Hindu I shall die,
For India's bliss, my heart will ever sigh.”

: ખંડ ૨ :

તુલના

આ પ્રમાણે ગોવર્ધનરામના જીવનમા ક્યા ક્યા મુખ્ય બનાવો બન્યા અને બાન વર્ષનું એમનું કુટુંબજીવન કેવી કેવી પ્રવૃત્તિમા વ્યતીત થયું તેનું આપણે દિગ્દર્શન કર્યું પરંતુ ગોવર્ધનરામની જીવનકથા આટલેથી જ પૂર્ણ થતી નથી જેમ અમુક દેશના વિગ્રહો, સુનેહો તથા એવા બીજા બનાવોના સાવચાર 'રજિસ્ટર'મા જ તે દેશના ઇતિહાસની સમાપ્તિ થતી નથી, તેમ જાનવજીવનના બનાવોની ટૂંકી ટૂંકી નોંધમા જ તેની ખરી જીવનમથાની પરિપૂર્ણતા નથી સાચો ઇતિહાસ તો એ જ છે જે પ્રજાની મૂળ પ્રકૃતિનું તથા તે પ્રકૃતિ-બધારણના કારણોનું દર્શન કરાવે તે પ્રજાના જૂતકાળના પરાક્રમે, વર્તમાનની સ્થિતિ તથા ભવિષ્યની ભાનનાઓ મથારિથત રૂપમા ખડા કરે તેમ જ, જ્ઞાનના તથા કર્મના લુહા લુહા પ્રદેશોમા તે પ્રજા કેટલી પ્રગતિ પામી તે બતાવી તેના સેકડા વર્ષોના અનુભવોમાથી બીજા પ્રજાઓને શા ઉપદેશ મળી શકે તે વારતવિક રીતે તાર-રી કાઢે તે જ પ્રમાણે જીવનકથાનું પથ સમજાવું જીવનજ્ઞાનના મૂળ હમેશા બીજા બીજાણુમા ટોચ છે એ મૂળ ખોળી કાઢી, એને આધાર રહેલા જ્ઞાનના સ્વરૂપનો આભેદ જ આલ કરાવવો એ જીવનકથાનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે

મનુષ્યજીવનના સાધારણ રીતે જે વિભાગ કરવામા આવે છે એક એનું બાલજીવન અને બીજું એનું આત-જીવન મનુષ્ય પોતે જે કાર્મ ખોને અને કરે તે તેનું બધારણ જીવન અથવા બાલજીવન કહેવાય આ ઉપરાંત, તેના હૃદયમા વિધવિધ પ્રસંગો પરત્વે જે મન-ચન નિર-નતર આવે તથા જે સકર્મવિમુક્ત હમેશ થયા કરે તે સર્વને તેનું અદ્યનું જીવન અથવા આંતરજીવન કહેવાય બીજા રીતે કહીએ તો, મનુષ્યની વાણી તથા કર્મથી જે જીવન ત્યાં તે તેનું

બાલજીવન, અને કેવળ મનથી રચાય તે તેનું આન્તરજીવન. મનુષ્યની ખરી તુલના તેના બાલજીવનથી કે બહારના વર્તનથી કદી પૂરેપૂરી થઈ શકતી નથી. ખરી કીમત આંકવાને માટે તો તેનું આન્તરજીવન જ પૂરેપૂરું સમજવું જોઈએ, જે તેનો સ્વભાવ રચે છે અને તેની સર્વ પ્રવૃત્તિને પ્રેરે છે. એટલા માટે ખરેખરા ઉત્તમ કૃષ્ણને આપનાર જીવનચરિત તો એ છે જે નાયકના જીવનનું સ્થૂળ પડ બેઠીને અદરના સૂક્ષ્મ ભાગમાં વાચકને પ્રવેશ કરાવે, અને તેના આન્તરજીવનનો સત્ય ઈતિહાસ, ખની શકે તેટલો, પ્રકાશમાં લાવે. આવા પ્રકારની જીવનકથાઓ માટે જ, મોટામાં મોટા અંગ્રેજ જીવનકથાકાર, ડૉ. જોન્સને કહ્યું દરો, " જુદી જુદી ભતના વૃષ્ણાન્તાત્મક લખાણોમાં જીવનકથા એ એક એવા પ્રકારનું લખાણ છે જે સૌથી વધારે આતુરતાથી વંચાય છે અને જે જીવનવ્યવહારની બાબતોમાં સહેજે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે." ૧

જીવનકથાકારનું આ કામ જેટલું આવશ્યક છે તેટલું જ તે કઠિન છે. મનુષ્યના આન્તરજીવનનું પૂરેપૂરું, ખાતરીવાળું જ્ઞાન મેળવવું એ સંસારમાં એક અધરામાં અધરું કામ છે દુનિયામાં અબેદ દુર્ગોને તોડનાર, પૃથ્વીનો મહાપરાક્રમી વિજેતા પણ એક સામાન્ય મનુષ્યના હૃદયદુર્ગના રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવા જતાં, નિષ્ફળ થઈ વીરે મોંઝે પાછા ફરે છે. તો પછી ગોવર્ધનરામ જેવાના મહાનુભાવ હૃદયને યથાર્થ સમજી શકવાના સામર્થ્યની આશા રાખવી એ મહાકવિ કાલિદાસની શૈલીમાં, ત્રાપાની મદદથી દુસ્તર સાગર તરી જવાની હામ બીડવા જેવું છે. સત્ય કહ્યું છે શ્રીકંઠ ભવભૂતિએ કે લોકોત્તરાણાં ચેતાંસિ ક્ષોઃ દિ વિજાત્મર્હતિ—લોકશ્રેષ્ઠ પુરુષના ચિત્તને કાણુ બણી શકે એમ છે ?

પરંતુ, ગોવર્ધનરામનું બાલજીવન પૂર્ણ સંવાદી રીતે એમના આન્તરજીવનના પૂરેપૂરા આદર્શરૂપ જ હતું તેથી જ તો ગોવર્ધનરામનું હૃદય જોળખવામાં, તેમના બાલજીવનના અભ્યાસીને બહુ મુશ્કેલી નડે એમ નથી. સાક્ષરશ્રી આનન્દશંકર કહે છે તેમ " એમનું જીવનચરિત એવું

૧ " Biography is of all the various kinds of narrative writing that which is most eagerly read, and most easily applied to the purposes of life "

એકાન્તતઃ વિશુદ્ધ છે કે મલિન પડે એવી એની પાર રહેલા ડાઘક શુદ્ધ સત્વતું જ્ઞાન કરાવવાનો શ્રમ લેવાની જરૂર પડતી નથી.”૨

ધણા ધણા પ્રખ્યાત મોટા માણસોમાં આચાર તથા વિચારની બાબતમાં જે વિષમતા-કરચિત્ત વિરુદ્ધતા પણ - દષ્ટિએ પડે છે, તેનાથી ગોવર્ધનરામનું ચરિત, આશ્ચર્યકારક રીતે યુક્ત હતું. ખરેખર, એમને તો મનસ્વેકં સ્વસ્વેકં કર્મણ્યેક મહાત્મનામ્ - જે મનમાં તે વચનમાં, તથા જે વચનમાં તે કર્મમાં એમ જ હતું.

તેટલા માટે, એમની આ પારદર્શક પ્રકૃતિનો લાભ લઈને, આ જીવનચરિતના ઉદ્દેશોની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના, ગોવર્ધનરામના ગુણદોષોની તુલના કરવા પ્રયત્ન કરીશું. પહેલવહેલું તો એમનું વ્યક્તિરૂપે જીવન નિરાણીશું. તેમાં એમનાં શરીર, બુદ્ધિ, હૃદય તથા ધર્મ સંબન્ધી દકીકત જાણી, એમના જીવનની ભાવનાઓ તરફ દષ્ટિ વાળીશું. પછીથી કુટુંબીરૂપે, રનેદીરૂપે તથા વકીલરૂપે એમનું જીવન કેવું હતું તે જાણવા માટે, એમના કુટુંબનાં માણસો, એમનાં રનેદીસંબન્ધીઓ તથા એમના ધંધાને પ્રસંગે સંસર્ગમાં આવતાં મનુષ્યો સાથે એમનું વર્તન કેવું હતું તે તપાસીશું. તે પછી એમના “સાક્ષરજીવન”ના અવલોકનમાં, એમનાં વાંચન, વિચાર લેખન તથા લાપણ સંબન્ધી માદિની મેળવવા વાચકરૂપે, વિચારકરૂપે લેખકરૂપે તથા વકીલરૂપે એ કેવા હતા તેનો વિચાર કરીશું. ત્યાર પછી, સાતિ, વતન તથા સ્ત્રીઓ પ્રતિ, તેમ જ કેળવણી, સંસાર-સુધારો, તથા રાજકીય પ્રશ્નો પ્રતિ એમનું વર્તન તથા વલણ કેવાં હતાં તેનું નિરીક્ષણ કરી એક દેશમક્ત રૂપે એમનું સ્થાન જોવા પ્રયાસ કરીશું. ઉપસંહારમાં, એમના જીવનની ખરી મહત્તાનું દર્શન કરી, ફિનિ સમાપ્ત કરીશું.

૧. વ્યષ્ટિ-જીવન

શરીર

ગોવર્ધનરામના દેખાવમાં કોઈ પણ ચમત્કારક કે ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું કશું ન હતું. પહેલી નજરે તે એક સાધારણ સારી ગિથિતિના, તદ્દન જૂનાયે નરિ - તદ્દન નવાયે નરિ એવા જમાનાના, પરંતુ ઠરેલ, પાકી સમગ્રજીવાળા, વિચારશીલ અને એકંદરે ભયા દિલના દસમુખા ને મળતાવડા ગુજરાતી ગૃહસ્થ જેવા લાગતા. પરંતુ એમની ચમત્કારક જીવિત તથા નિષ્કલંક સાધુનાનો જોનારને ખ્યાલ સરખો પણ આવે, એવાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો તરત માલુમ પડતાં નહિ. એમની સાદી રીતભાત, મુલાવમ તમિગત તથા ચરદી ન ચાવ તે માટે ધારણ કરેલો વિચિત્ર પોશાક એ ત્રણે વાનાં, અન્નપચા માણસના આવા પ્રથમ અનુમાનને પુષ્ટિ આપતાં. આ વાતની એક રમૂજ સાબિતી એ છે કે જે લોકોએ એમના સ્ત્રેખ દ્વારા જ એમનું જોખાણ ક્યું હતું, પરંતુ નજરે કોઈ દિવસ જોવા ન હતા, તેમાંના કેટલાકોએ તો એમના દેખાવ સંબન્ધી એવી એવી કહપના બાંધી મૂકી હતી કે જ્યારે એમને પહેલી વાર જોવાનો તેમને પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે એમના દેખાવમાં કોઈ પણ જાનની ખાસ વિશેષતા નહિ જોવાથી તેઓને ધણી નવાઈ લાગી હતી.

એમનું શરીર બિચાર્યામાં મધ્યમ કદથી પણ સહેજ ઓછું હતું. શરીરમાં સહેજ જાડા હતા, અને મોટી હાંમેરે શરીરમાં જે શિથિલ સ્પૂળતા આવે છે તે એમનામાં જરા વહેલી ને જરા વધુ પ્રમાણમાં આવી હતી. ગૌરવર્ણના હોવાથી, જુવાનીમાં એમની મુખમુદ્રા તથા આકૃતિ કાન્તિયુક્ત હતાં; અને વસિક વર્ષની વયે, શ્રી. નરસિંહરાવ જોખાનાથને તે “ તેજસ્વી મંબીરતાવાળા છતાં ચાલાકીથી ફરનાર ” લાગ્યા હતા પાછલા સમયમાં, લાંબા મંદવાડથી, આ ‘ ચાલાકી ’

જતી રહી હતી, તેમ આ કાન્તિની પણ કૃત્ત જાંખી નિશાની જ રહી હતી. તોપણ, એમના ઉત્તમ મનોમજાજ તથા હૃદયમજાજને લીધે, છેલ્લા દિવસોમાં પણ એમની આકૃતિમાં સુસ્તાર્થ કે આજ્ઞાસુપણાનો અંશ સરખો પણ પ્રવેશ પામ્યો ન હતો. ખરેખર, આવા તકલાદી શરીર પાસે તે આટલું કામ કેવી રીતે કઢાવી શકતા એ જ નામૂનીની વાત હતી.

એમની મુખમુદ્રા, સામાન્ય રીતે, કામજાજ, સૌમ્ય તથા ચિન્તન-શીલ હતી. ખારીકાઈથી જ્ઞેનારને સાધુતા તથા વિચારશીલતાથી તે પૂરી રીતે અંકિત રચેલી દેખાતી, તેમ જ તેના ઉપર કોઈકે લુદી જ જાતની, પરંતુ મનોહર શાન્ત પ્રભા પ્રસરી રહી હોય એમ લાગતું. એમનું વિશાળ જિંચું કપાળ સહેજ હિંગલોડી રંગનું હતું. ધણી વાર એ લલાટ ઉપર કાંઈકે લખ્ય તેજ અજાણતું નજરે પડતું ધણી વિચાર કર્યાંથી હોય તેમ, એમનાં ભવાં કાંઈકે આંખ ઉપર ઢાળ્યાં હતાં, અને તેથી આંખો હતી તે કરતાં લગાર ઝીણી લાગતી. તોપણ એ આંખોમાં જે ઉડું ગંભીર તેજ તરવરતું, જેવું ભાન થયા વિના રહેતું નહિ. ધણી વાર તો, વગ્નુઓનું શાલ્ક સ્વરૂપ બેઠી તેના અન્તર્ગત રહ્યને અદલ્ય કરી લીધું હોયને - જાણે તેના આત્મા જ પકડી લીધા હોયને - એવો ભાવ એમાં પ્રકટ થતો. એકલા હોય કે કોઈની સંગતિમાં હોય તોપણ શાન્તિ તથા સતોષ એમના મોં ઉપર હમેશ વાસ કરી રહેતાં એકાન્તમાં તે ધણી વાર ગંભીર તથા વિચારનિમગ્ન દેખાતા, ત્યારે કોઈ રનેહી કે ખીલતુ કોઈ એકાએક આવી ચડતાં, મુખ ઉપર એકદમ માયા તથા પ્રસન્નતા છવાઈ રહેતા, અને કોઈકે વાર, મીઠી મજકરી કરવા જતા હોય એમ રનેહભરી લુચ્ચાઈનો ભાવ પણ મોં ઉપર ડોકિયાં કરી રહેતો. એવું સરળ તથા નિખાલસ એમનું બન્ધારણ હતું કે એમના હૃદયના ભાવ એમની મુખાકૃતિ ઉપર સત્વર અંકિત થતા, જેથી એમની મુખમુદ્રાના અવલોકન ઉપરથી જ એમના વિચારોની દિશાનું ધણી વાર અનુમાન થઈ શકતું. “ ધણી વાર ” એમ કહેવાનું કારણ એટલું જ કે આવી સરળતા છતાં, જરૂર હોય ત્યારે, પોતાની મુખમુદ્રા ઉપર તે ઇચ્છાપૂર્વક સંયમ રાખી શકતા.

એમનું આરોગ્ય તો જન્મથી જ નબળું હતું, અને એમનું

શરીર કાઈ રીતે દબ, બળવાન કે જીવસાધાર કહીએ એવું કદી થયું ન હતું. બી.એ. થયા પછી મગજનો રોગ લાગ્યું પછી, અને બીજા અનેક રોગો એમના શરીરમાં ધર કરી રહ્યા; આ મુખ્ય રોગ મચ્યો ત્યાર પછી દરસ, પેટનું તથા આંતરડાંનું દરદ, તથા ક્વચિત્ સંધિવા એ મર્યાદી તે ધાતુખરું પીડાયા જ કરના. આ પ્રમાણે, સંયુક્ત અથવા અવિલકત કુટુંબની દિ-દુ ભાવના પ્રમાણે, આ વ્યાધિઓએ પણ 'સકુટુંબ અપરિવાર' એમને ત્યાં ધામા નાખ્યા હતા. એમનો આધાર તો ઘટતે ઘટતે નહિ જેવો જ થઈ ગયો હતો. જરાક વધારે ખરાયું હોય કે જરાક ભારે ખરાયું હોય, અદેજ ઉભયરો મર્યો હોય કે અદેજ શ્રમ પચો હોય તેની અમર એમના નાણુક શરીરપત્ર ઉપર તરન જ થતી.

પણ જેવી એમની નમિયન નાણુક હતી તેવી જ એમની ચીવટ ને સંભાળ પણ અસાધારણ હતી. કસરત આરોગ્ય સાચવવા માટે જરૂરતી છે, એમ તે સમજતા હોવાથી કસરત વિનેનાં જુદાં જુદાં પુસ્તકો વાંચી ચોતાની ઉંમરને લાષક કસરત શોધી કાઢતા, અને અડનાગીસ વર્ષની ઉંમરે પણ મે-ડોના "ડોએસ"થી કસરત કરવામાં નાનમ ગણતા નહિ. વળી ધણી વાર, ચોતાના સગાંમાંથી ઉસાહી બાળકો કે યુવકોને સાથે લઈને સાંજસવાર ફરવા જતા, અને ગતામા તેમને અનેક, મોઘની તથા હાસ્યની કથાઓ કહી, તેમના શરીર સાથે મનને કેળવવા પણ પ્રયત્ન કરતા. ઉદાહરણે વર્ષમાં આવી કસરત મૂકી દઈ ને પ્રાણાયામ આદિ યોગની ક્રિયાઓ પછી તે મંથ્યા હતા. અને તેથી એમના શરીરને તથા મનને બળ તથા વિશ્રાન્તિનો સારી પેઠે લાભ મળતો.

ને જ પ્રમાણે, રોગની સાથે પરિચય વચરા માલો એટલે રોગના શત્રુ - ઔષધો સાથે એમણે પરિચય બાધવા માલો આમ આરોચ્ચરિદા તથા વૈદ્યકશાસ્ત્ર - ખાસ કરીને હોમિયોપેથીનુ - એમણે ધાત્રુ જ્ઞાન મેળવ્યું. છેવટે આકે નર્ષમા તો એમને દવાને ધણી પીતી પડતી કાઈકે વાર તો એક દિવસમા જ આઠ આઠ દગ દર વાર દવાઓ પીતા ખરે, એમનું પેટ એક જતતુ 'દસખાનુ' જ બની ગયું હતું. અને જરા અતિશયોક્તિથી બોલીએ તો, આ 'અંતક' આન 'માં' એકે વાર પણ પ્રવેશ ન પામી હોય એવી દવાઓ તો ધણી ચોડી દશે !

શરદીનો એમને નિરન્તર ણીક રહેતી, અને એનાથી બચવાને માટે એમને શરીર ઉપર ધણાં કપડાં રાખવાં પડતાં બુદ્ધિ ગંદશક, વળી ઉપર ગરમ બંડી, કેડ તથા પેટના ભાગ ઉપર બાધવાનું ગરમ કપડું, દીગ્ધાણુ ઢાકવાના 'ફવાલીન'ના કડકાએ, ફરેક પગે ઓઝામાં ઓઝા બે મોઝાં, ગળે ગળપદો, અને માથે, પરન લાગી જાય નહિ માટે, કાનપુરી ગરમ રોપી: બદાર જુવું હોય ત્યારે, એક કે બે ગરમ કેટ, તથા શિયાળામાં આ સર્વ ઉપર ખાસ ગરમ 'ઓવરકોટ' : આ એમનો સાધારણ સાજા હતો !

શિયાળાની એક સાંજે, આવા પોશાકથી સજ્જ થઈ, નડિયાદની એક જાહેર સભાના પ્રમુખનું સ્થાન લેવા માટે, ગોવર્ધનરામ ધરમાંથી નીકળ્યા. તે સમયે, એમનાં માતૃશ્રી શિવકાશી ત્યાં ઓટલે બેસી હતાં, તેમની નજર એમના ઉપર પડી. શિવકાશીની શરીરસંપત્તિ આગળ શિયાળાની સખતમાં સખત ટાઢ પણુ દારી જાય એવું હતું. તેમ એ સ્વભાવે બહાં રમૂજી હતાં. તેથી ગોવર્ધનરામનો આ બધા શણગાર જોઈ તેમનાથી રહેવાયુ નહિ : "બહુ, મોટા, ટાઢ તે કંઈ આખા ગામને વાય છે કે તને એકલાને જ ? આવું જાકું જાકું તે શું પહેવું છે ?" ઝેડસ્ટનની પેઠે, ગોવર્ધનરામે કાવકું મો રાખી તરત જવાબ દીધો, "શું કરું, બા ? આથી જાકું બીજું ન હતું, ઓટલે આ પહેવું." પુત્રના દાજરજવાબથી શિવકાશી પરાજવ પામ્યાં; પણ "તું તો કદીયે બંધાવાનો નહિ," કહી, પુત્રની પ્રશંસામાં પોતાની દારનાં વાત છુટાવી દીધાં.

પોતાની લખવાની રૈનીની પેઠે પોતાના પહેરવેશની બાબતમાં પણ ગોવર્ધનરામે નિયમ કર્યો હતો કે પહેલી ઉપયોગિતા અને પછી સૌન્દર્ય. તેથી આ બંનેમાં ઘણી વાર, સૌન્દર્યનો તદ્દન બોગ આપીને જ, ઉપયોગિતા સાચવી રખાતી આમ હોવાથી એમનો પોશાક ઘણાંનાં મુખ ઉપર રિમત આણતો. પ્રો. ગજ્જરે તો એને એક વાર 'ધેલીના મવાળા'નું નામ પણ આપ્યું હતું. બહુ તંદુરસ્ત શરીર-વાળાને અથવા હાસ્યરસની તીવ્ર લાગણીવાળાને આમ લાગે એ બહુ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આ સંબંધી જે ખરેખરું કહેવા જેવું છે તે મહાન અગ્રેજ લેખક કાર્લોષ્લના જીવનકથાકારે કાર્લોષ્લ માટે કહી દીધું છે કાર્લોષ્લનો પોતાનો પહેરવેશ કેવો વિચિત્ર હતો તે જણાવી, મિ. કુડ બહુ સરસ રીતે પ્રશ્ન કરે છે : "But who that

knew Carlyle would care what clothes he chose to wear." "અર્થાત્ " કાર્લીલની ખરી મદત્તા જાણનારામાં કોણુ એવો દરો જે કાર્લીલ કપડાં કેવાં પહેરતો હતો તેની દરકાર રાખવા એસરો?"

આની સાથે એ પણ સ્પષ્ટ કરવું ઘટે છે કે તથિયત સાચવવાનો જોવાઈનરામનો આ સર્વ પન્નિત્રમ નિષ્ફળ નહોતો ગયો. એમનું આયુષ્ય એમની કાળજીથી સંભાળ વગર આટલું પણ ભાગ્યે ચાલત. એ પોતે કહેતા કે " મારી દવાઓ, લુદાં લુદાં ગરમ કપડાં, વગેરેની મદદથી મારા કેટલાક નાનામોટા રોગોનું બાજુ મેં ધણું જ નુકસાન કરી નાખ્યું છે." પોતાની સંભાળથી જ પોતાનો દેહ આટલે સુધી ટકી રહ્યો છે, એમ એ ખાતરીથી માનતા. પરંતુ આ સંભાળનું કાનૂલ પોતાના દેહ ઉપર એમને મમતા હતી એવું બિલકુલ ન હતું. એમના સહવાસમાં આવનારને તો પ્રતીત થયું જ હશે કે ન હતી એમને પોતાના દેહ ઉપર કોઈ પ્રકારની આસક્તિ કે ન હતી એમને તે તરફ તુચ્છકારથી ઉલ્લસ પામેલી ઉપેક્ષાવૃત્તિ. શારીરમાલ્ય જીવન ધર્મભાષ્યમ્ । એ સુખનું રહસ્ય તે બરોબર સમજ્યા હતા, તેથી ધર્મના પ્રથમ સાધન રૂપે તે પ્રતિ જોઈતું લક્ષ ઘટે, તેથી ઓછું નહિ, પણ તેટલું જ લક્ષ આપવા તે હમેશા તૈયાર રહેતા. પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસની પોતાની ભાવના સિદ્ધ કરવા, દીર્ઘાયુષ્ય તથા દૃઢ નીરોગ શરીર કેટલા આવશ્યક છે તે એ બહુ સારી રીતે જાણતા હતા. તે વાગ વાર ઉપદેશ કરતા કે " શરીરના બળ તથા આરોગ્ય તરફ બેદરકારી રાખવાથી, મદવાડ બોગવવા પડે છે તથા આયુષ્ય કમી થાય છે આ બંને રીતે માણસને સત્કાર્ય કરવાનો અવકાશ જતો રહે છે, પરમાર્થથી પોતાનું જીવન સાર્યકે કરવાનો ભાગ મળતો નથી, અને જીવડું, પરાધીન થઈ દુઃખ બોગવવું પડે છે તે તો જુદું " તેથી શરીરના હિત તરફ આખી મીચી, આધિગિયા કરવા એ એમને મોટા પાપ સમાન લાગતું શરીરને સુશાળુ રાખવું એમ તે કદી ઇચ્છતા નહિ પરંતુ, તેને પોષણ આપવું, સુદૃઢ કરવું, અને ધર્મના સાધન તરીકે ટકાવી રાખવું એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય જ એમ તે પાકી રીતે માનતા આ અભિપ્રાયે એમના મનમા તથા હૃદયમા એવું તો બળ મૂક્યું હતું કે તેથી આટલા વ્યાધિઓ સામે આટલા વર્ષ સુધી પોતાની જીવનદારી તે લંબાવી રાક્યા.

છેલ્લા સમયમા તે અનેક વાર કહેતા કે " જો પરમેશ્વર મને

એટલી 'ગેર ટી' આપે કે હજી હું દશ વર્ષ સુધી જીવીશ, તો બીજું બધું કામ પડતું મૂકીને મારા અબ્બાસગૃહમાં જઈ, સાકળ વાસી, દશે વર્ષ વાય વાય અને લખ લખ કરું" આ પ્રમાણે પોતાનું જીવન નિઘાબ્બાસને માટે—જનસમાજને માટે એમ તે સમજતા તેથી જ, આવડી મોટી ઉમરે કસરત, આટની બધી દાઓ, આના 'વિચિત્ર વેશનું આરંભ દન'—એ સર્વ એમની દૃષ્ટિએ એક પવિત્ર ધર્મસમાન યજ્ઞ પડ્યા હતા.

તોપણ, શૈગિષ્ઠ નિર્જાળ શરીરે એમના પ્રિય અને મનરતના કાર્યોમાં કે'ના ખનેન પડોચાડો હતી તેનું એમના પોતાના જોડતું બીજા કોઈને ભન નહિ હોય એમના જીવનમાં મોટી મોટી ભાગ્યે જ બીમારીઓ આવી હતી, અને નાની નાની બીમારીથી તો એ કમચિત્ જ મુક્ત હતા આ કારણથી પોતે હાથમાં લેતા ધારના કાર્યોમાં અનેક નિમ્ન આંગા, કેટલાક અપૂર્ણ જ રહ્યા તથા કે'નાક તો મનના મનમાં જ રહ્યા શરીરની સરી ગિયતિ રખાને યજ્ઞ તેની પાછળ એમને સમન, શક્તિ તથા દ્રવ્યનો થોડો ભાર કરવો પડતો નહિ ખરેખર, ગોનર્ધનરામની અતિ ઉચ્ચ માનસિક તથા નૈતિક સપત્તિ સાથે આવી નિર્જીવ શરીરસપત્તિ જોઈને, આવા ઉત્કૃષ્ટ ગુણો આપનાં સારે એક નીરોગ તથા બગવાન શરીર આપવામાં પરમાત્મા એ કેમ પાછું ગણીને જોયું હશે, એ પ્રશ્ન િમો થયા નિના રહેતો નથી પરંતુ, કોઈથી પણ કશી ન શકાય એવી જગતકર્તાની કૃતિ વિશે, આસ્તિક તથા નાસ્તિક બન્ને તરફથી, જે સેકડો પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે—અને જે હમેશા નિરુત્તર રહે છે તેમાંનો કોઈયે આ પણ એક પ્રશ્ન હશે !

“જન-પટ્ટ-જનના કલ્યાણગ્રહણ પર હોયું અથ સો મ ૧”

—“સરસ્વતીચ દ્વા —આ ૪

પ્રકરણ ૨

શુદ્ધિ

સંસારમાં મુખ્યત્વે બે પ્રકારની શુદ્ધિ નજરે પડે છે. એક પ્રકારની શુદ્ધિ એવી હોય કે તે જ્ઞાનના લગભગ સર્વ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરી શકે છે, અને જેમાં જેમાં તે પ્રવેશ પામે છે તેનાં ખરાં રહસ્ય એકદમ પોતાને હાથ કરી લે છે. આવી શુદ્ધિવાળા મનુષ્યને એક જ વિષયની બધી ઝીણી ઝીણી વાતો જાણવા કરતાં, સર્વ વિષયની મુખ્ય મુખ્ય વાતો જાણવા વધારે ઉત્સાહ તથા આસ યોગ્યતા હોય છે. જનને હિમાલયના સિખર ઉપર ચડી નીચેની સમગ્ર સૃષ્ટિનું અવલોકન કરતો હોયને, તેમ તેનાં વિશાળ નેત્ર જ્ઞાનના આખા પ્રદેશનું દર્શન કરે છે અનેક વિષયોનો અભ્યાસ કરી, શ્રમરની પેઠે, દરેકનું સર્વ તે ચૂસી લે છે, પચાવી દે છે તથા પછવાડે રહેલા કૂચાને નિર્માલ્ય જાણી ફેંકી દે છે.

બીજા પ્રકારની શુદ્ધિ જ્ઞાનના એક કે બે જ વિષયમાં મગ્ન રહી શકે છે જેમાં તે પ્રવેશ કરે છે તેમાં તે ધીમે ધીમે એવી જાંડી જાંડી છે કે તે વિષયની રજ પશુ વાત એનાથી ગુપ્ત રહેતી નથી. પરંતુ એનો લે.લ અમુક અમુક વિષયમાં જ પારગત થવાનો હોય છે. નવા નવા વિષયો અધૂરા જાણવા કરતા પોતાને મગ્નમતા એક કે બે જ વિષયોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું એ તેને વધારે ગમે છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાનના એક કે બે જ અંગો તે હાથમાં લે છે પણ તેમાં એ અદ્ભુત પ્રતીભા મેળવે છે. વિસ્તારની આગી તે જિઝાલુથી પૂરી કરવા આસ કરે છે.

પહેલા પ્રકારની શુદ્ધિ વિશાળ સરોવર જેવી હોય છે, જેના પાણી વધારે ને વધારે વિસ્તારવાળા પ્રદેશોમાં નિરન્તર વહાં કરે છે બીજા

પ્રકારની બુદ્ધિ પાતાળિયા કૂવા જેવી છે, જેના પાણી ટૂંકી મર્યાદામાં બધાઈ રહે છે, પણ જેનું તળિયું અગાધ હોય છે પહેલા પ્રકારની બુદ્ધિએ પ્યેટા, એરિસ્ટોટલ, બેકન, શેક્સ્પીઅર જેવા મહાન નરોને ઉત્પન્ન કર્યાં છે ત્યારે બીજા પ્રકારની બુદ્ધિએ દુનિયાને મોટા મોટા વિદ્વાનો, પંડિતો તથા શાસ્ત્રીઓ આપ્યાં છે.

ગોવર્ધનરામની બુદ્ધિ બંને પ્રકારના મિશ્રરૂપ હતી, બંનેકે તેમાંયે પ્રધાન અથવા પ્રથમ પ્રકારનો હતો એ તો એમની બુદ્ધિનું એક મુખ્ય લક્ષણ હતું કે જે કોઈ વિષયમાં એ જિતરતા તે વિષયના સામાન્ય નિમ્નોનું ત્વરાથી અંકચ કરી, તેનું હાઈ પોતે સપાટામાં સમજી જતા એમના મનનું બંધારણ જ કાર્ષિક એવા પ્રકારનું હતું કે એમના ચિત્ત આગળ જે વસ્તુ આવી તેના ખસ સત્ત્વ પ્રતિ જ એમની દૃષ્ટિ દોડી જતી, અને ઠેક સુધી એ સત્ત્વને વળગી રહી તે ઉપર જ વિશેષ વિચાર ચનાવવાની એમને ટેવ હતી આ સત્ત્વ આહિંસી બુદ્ધિને લીધે જ, કાચની કઈ ને મીઠા કચુ, એ વિષે એમની, સામાન્ય રીતે બૂન થતી નહિ અને સાધારણ માણસ ન્યાં સપાટી ને સપાટી ઉપર જ ગોચા આધા કરે, ત્યાં ગોવર્ધનરામ, નલરપર્શી શક્તિથી, જિડા જિતરી, મોઘા રત્ન જેવા રહસ્યો ઉપર લઈ આવતા આ કારણથી દરેક વસ્તુને એકના એક જ સામ્રા મોઠા-માથી જેવાને બદલે વિશાળ દૃષ્ટિ રાખી ચારે પાસથી તે નિહાળી શકતા.

સાહિત્ય તેમ જ બનરહાર બંનેના પ્રદેશોમાં આ બુદ્ધિ એમને ઘણી ઉપયોગી થઈ કેનેક અરે, એમની આ સર્વદેશીય અવલોકનની ટેવનું જ એ પરિણામ છે "સરસ્વતીચંદ્ર"ના વાચકો, અદર અર્થેલા પ્રશ્નોની દરેક બાબુ માટે સખળ "કેસ" જીભો કરેને બોઈ, સશયમાં પડે છે કે લેખકના પોતાના વિચારો કઈ બાબુ તરફ દરો તેમ, આપણી હાલની દશાના કેટલાક છૂટાછનયા રૂપને બાગી પડી, તેમના ઉપરથી સમગ્ર સ્થિતિના સ્વરૂપ સબન્ધી અનુમાન દોડાવી જવાને બદલે, ગોવર્ધનરામે પ્રાચીન પૂર્વ, અર્ચાચીન પૂર્વ તથા પશ્ચિમની સસ્કૃતિરૂપી ત્રિવેણીના સગમયુગની જે કલ્પના કરી, તેમ જ, તે ત્રિવેણીના દરેક પ્રવાહની, નિરપેક્ષ તથા સાપેક્ષ બંને રીતિએ પૂરી પરીક્ષા કર્યાં વિના, સમગ્ર સ્થિતિ માટે નિર્ણય ન કરવો—એ

જે મદાન સિદ્ધાન્ત મૂક્યો,^૧ તે એમની દષ્ટિની વિશાળતાની મોટામાં મોટી સાબિતી છે.

પરંતુ, આવા પ્રકારની બુદ્ધિને ફગૂ ભયરયાન ઓછાં નથી. ઉપર જણાવેલા બીજા પ્રકારની બુદ્ધિના જે મુખ્ય ગુણ છે તેનો આમાં પળી વાર અભાવ હોય છે. આ પ્રમાણે દર્શનાં સામાન્ય નિયમો રચવા, સમજવા તથા વિચારવાથી, સામાન્ય નિયમોના આધારરૂપ વીગતો પ્રતિ પળી વાર અભુગમો તબ્બા બેદરકારી કાપતે છે; કેટલીક વાર, વીગત તથા સિદ્ધાન્ત બરાબર ગોઠવવા જેટલી શાસ્ત્રીય ચોક્કસાઈ કે બાગીક શીશુવટ હોતી નથી; અને કેટલીક વાર, આ સર્વ શક્તિ હોય તોપણ દરેક વખતે તેનો ઉપયોગ કરવા જેટલાં પીરજ તથા સંયમ હોતાં નથી.

ગોવર્ધનરામને એકે એક સિદ્ધાન્ત આ દેખોથી મુક્ત હતો એવો દાવો અહીં કોઈ ગીતે કરવાનો નથી. પરંતુ, એમના મગજના અધારણમાં એકોગ્રથી ઊલટા પરંતુ જાતે ઉત્કૃષ્ટ એવા કયા અંશો દાખલ થયા હતા, જેને પરિણામે એમની કૃતિમાં જન્મે પ્રકારની બુદ્ધિના માગ અંગે જાણનાઈ રહ્યા હતા, તે જ જનાવવાનો આ પ્રયાસ છે. જેમ એમના વિશાળ સર્વત્રાહી અવયોકન ઉપર, તેમ નાની નાનાં વીગતોને પણ ઉપયોગમાં લેવાનો એમની દ્રશના, શાસ્ત્રીય ચોક્કસાઈ, તીવ્ર મુદ્દમતા તથા માનસિક ધૈર્ય એ ચારે ગુણો ઉપર પગ વધી ન તરીકેની તથા લેખક તરીકેની, એમની કૃતિને મોટા આધાર છે, એ વાત ધીસરવા જેવી નથી.

ગોવર્ધનરામને વીગતો માટે કોઈ પૂર્વજન્મનો તિરકાર ન હતો. ખરું છે કે સામાન્ય વ્યવહારની કેટલીક વાતો જે એમને નિર્ગોત્ય જણાતી તેમાં એ છવ્ર ધાલતા નહિ. પરંતુ, ન્યાયમનિદ્વન્ના પોતાના 'કેસ'ની બાબતમાં, સાહિત્યની બાબતમાં તથા ખીજા અગત્યની બાબતોમાં, નાનીમોટી સર્વ વીગતો ઉપર પૂરેપૂરું પ્રખુલ્ય મેળબ્યા વિના તે રહેતા નહિ. નાની વીગતોની ઉપેક્ષા કરનાર વધીય હદી પણ જન્ય પામી શકે નહિ એ તો સિદ્ધ છે. તેમ પોતાના લખાણોમાં, મોટા સિદ્ધાન્તોની સાથે જ, ઝીણી ઝીણી બાબતોનું પણ એમણે એવું

માર્મિન્ડ અવલોકન પ્રકટ કર્યું છે કે એમની આ શક્તિ માટે સંશય રહે એમ છે જ નહિ.

ગોવર્ધનરામની શાસ્ત્રીય ચોક્કાઈ તથા ખારીકાઈ, એમના વક્રીય તરીકેના કાર્યમાં તેમ એમના લેખમાની શાસ્ત્રીય ચર્ચાઓમાં બહુ ધ્યાન ખેંચે એવી રીતે પ્રકટ થાય છે. કેટલાક શુદ્ધિશાળી માણસોનું તો એવું મંતવ્ય છે કે ગોવર્ધનરામનામા આ બે ગુણુ જેટલે દરજ્જે હતા તેટલે દરજ્જે તે ગુણુ એમના સમયના કાઈ પણ વક્રીય બેરિસ્ટરમાં ન હતા.

આ જિંવી શક્તિઓનો ઉપયોગ કરવા જેટલી ખંત તથા ધીરજની પણ એમનામા કદી ખોટ ન હતી. વીજળીની પેઠે ચમકારા મારતી ચંચળ શુદ્ધિને નિયમમા રાખી શાસ્ત્રીય પદ્ધતિના ચીલામાં એની પામે કામ કરાવવું એ અતિ કઠણ કાર્ય છે. બહુ તેજસ્વી શુદ્ધિમાં સામાન્ય રીતે એવી ચંચળતા તથા અરિથરતા આવી જાય છે, જે એની કૃતિને ક્ષણિક તથા નિષ્ફળ બનાવી દે છે. પરંતુ, ગોવર્ધનરામ એથી ધણે અંશે બચી જવા પામ્યા હતા. આ પરિણુતિ એમના પોતાના હૃદયના ન્યાયીપણાને લીધે હોય, કે ન્યાય, ધારાશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસને લીધે હોય, કે મન સુખરામ જેવા ચોક્કસ, સૂક્ષ્મ તથા નિયમિત ટેવવાળા “ઉરમાળી”ની અસરને લીધે હોય, કે પત્રી ત્રણેને લીધે હોય—તોપણ એ તો સાચું જ છે કે જેટલી ત્વરાથી એ વિશાળ સિદ્ધાન્ત બાંધતા તેટલી જ ખંતથી એ સિદ્ધાન્તના આધાર તપાસવા તે પ્રયાસ કરતા. આમ હોવાથી જ તેજસ્વી છતાં એમનું મન હરેલ તથા શાન્ત હતું. એમની દેશોદ્ધારની પદ્ધતિ ‘શાસ્ત્રીય’ કહેવામાં પણ આ જ લક્ષણ ઉપર ખાસ ધ્યાન જાય છે.

એમની આવી શુદ્ધિની છાપ એમના સ્મરણશક્તિ ઉપર મારી રીતે પડી હતી. કેટલાકને એમ લાગતું કે એમની આ શક્તિ નિર્બળ હશે, કારણ કે, સાધારણ માણસને અવસ્ય યાદ રાખવા જેવી લાગે એવો વ્યવહારની ધખી વાતો એમને સમજાગી યાદ રહેતી નહિ; ઝેક બેચારને યાદ રહે એવી જીનાઓ પણ ગોવર્ધનરામની સ્મરણશક્તિમાથી સપાટાબન્ધ સરકી જતી. પરંતુ આનું ખરું કારણ, એમની સ્મરણશક્તિ સરકણી હતી એ ન હતું, પણ જ્ઞાનના તથા રસના મદસ્વના વિષયોમાં રચ્યુંપચ્યું રહેતું એમનું મન, રેજની આવી નાનીસની

બાબતો ઉપર લક્ષ આપવા હૃદયનું નદિ, એ જ હતું. આવી બાબતોમાંથી હૃદયપૂર્વક, બાહ્યપૂર્વક, એમણે પોતાનું મન ખેંચી લીધું હતું, અને તેને ખાસ કરીને ઉદ્ધા ભાગમાં, કેવળ શુદ્ધિના તથા પોતાને અતિ ઉપયોગી પ્રતીત થના વિષયોમાં જ પરોવ્યું હતું.

એમની રચિતની ખરી તીવ્રતા તે એમના તદ્દને અનુભવેલા સાદિત્ય તથા તત્ત્વદર્શનના વિષયોમાં જોઈ શકાય છે. કહેવતો, લોક કથાઓ, લોકગીતો, તથા પુસ્તકો, વર્તમાનપત્રો વગેરે દ્વારા એક વાર અદ્યુ કરેલા વિષયોના મૂળ સિદ્ધાન્તો - એ સર્વને વિચિત્રરંગી જે અમૂલ્ય તથા લગભગ અનન્ત ભંડાર, એમના લેખમાં તથા વાતચીતમાં પ્રકાશ પામતો, તે જ એમની સ્મરણશક્તિની દૃઢતાની, તીવ્રતાની તથા વ્યાપકતાની ખરી નિશાની હતી એમણે કોઈ દિવસ સંસ્કૃત શ્લોકો અથવા અંગ્રેજી કાવ્યો ગોખ્યાં ન હતાં. તેમ છતાં એમની રચિતમાં તે ઊંડાં કાતરાઈ ગયાં હતાં. કોલેજમાં લખતી વખતે જે કાવ્ય વાંચેલાં તેમાંથી, પ્રસંગ પ્રમાણે, સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી ઉલખની લીટીઓની લીટીઓ, નિવૃત્તિનિવાસના સમયમાં, એમના મુખમાંથી અસ્ખલિત પ્રવાહરૂપે નીકળતી. વખતે, કોલેજમાં જનાર કોઈ યુવકો પાસે બેઠા હોય, તેમની પામેથી એ મુન્દર પંક્તિઓ સાંભળવાના ઉતુથી પોતે કહેતા કે "ઉત્તરરામચરિતનો પેલો શ્લોક યાદ છે કે ? શાકુન્તલનો ફલાણા સમયનો શ્લોક બોલો જોઈએ....." જ્યારે પોતે માગેલી પંક્તિ એમને મળતી ત્યારે તે ઘણા પ્રસન્ન થતા. પણ, એ પુસ્તક તાલુ જ લખી જનાર કોઈ વિદ્યાર્થી જ્યારે એટલી બે કે ચાર લીટીઓ પણ ખોલવામાં નિષ્ફળ જતા, ત્યારે તેમના ઉપર એમને બહુ જ દયા આવતી હોય એવો દેખાવ કરી, રમજમાં કહેતા. "Pity, Pity." મનને અમુક વસ્તુ અત્યંત લાગી એટલે તે યાદ રહેવી જ જોઈએ, એવો - કોણ જાણે કયા માનસશાસ્ત્રનો - મોટો કાયદો કાઢી, એ બિચારા શરમાઈ ગયેલા યુવકોની રસમતા ઉપર હુમલો કરતા પણ કોઈકે વાર તે અચકાતા નદિ !

જે અદ્યુત શક્તિએ, શ્રવણ, વાચન, મનન તથા અવલોકનદ્વારા સંપાદિત કરેલા વિશાળ જ્ઞાનને પૂરેપૂરું પચાવી દઈ, તેમાંથી એક નવા 'પુરાણ' તુલ્ય "સરસ્વતીચન્દ્ર" જેવા અલૌકિક ગ્રન્થને જન્મ આપ્યો, તે અદ્યુત શક્તિમાં, ઉપર ગણાવેલા શુભો ઉપરાંત કંપના,

અનુભવ, અપૂર્વ રચના આદિ અનેક ઉચ્ચ અશોભાટા પ્રમાણુમા સમાયના હોવા જોઈએ પરંતુ તે સર્વનુ અકી નિરીક્ષણ કરનામા વધુ વિસ્તાર યઈ જાય

આની રીતે જીવ્યા અને વિવિધ પ્રકારના ઘણા તત્ત્વો ગોવર્ધનરામના માનસિક બંધારણમા સચિત થયા હતા આ તત્ત્વોમા, સામાન્ય નિયમો તથા મુખ્ય મુદ્દા તરફ અચૂક લક્ષ્યવેધી દષ્ટિ, વિષયોનુ ચત્ર નિશાન દર્શન તથા બહારના દેખાતી કદી છેનરાય નહિ એરી પરિપક્વ વિવેકશક્તિ એટલા મુખ્ય હતા આ પ્રતિભા અમલકારી હતી, તેજસ્વી હતી પણ તેજે એની સગીનતા દષ્ટી ન હતી

“ સસારના કયાપુમા જિવ્યતી વાસના અહતા મમતા ઊડી, માન મહતા અવચ્છેદથી મુક્ત થઈ, મમહિરૂપ સ્વયોનિમા મળે છે ને શાત થાય છે વાગના શરીર શાન થતુ એને તેવ ખૂબી દીવે બમકીને શાત થાય છે અને વાટ કોચન રૂપે પડી રહે છે, તેમ સૂમ શરીર સૂમતમ થઈ શાત થાય છે અને સ્થૂલની દશા વા ના જીવી થાય છે

— સરસ્વતીચંદ્ર' લા ૪, ૨ ૨૩

પ્રકરણ ૩

હૃદય

બુદ્ધિ અને નીતિ એ મનુષ્યની બે મૂલ્ય સંપત્તિ છે. તે બંને પૂર્ણરૂપે, પરંતુ સમનોત્ત પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત કરવી એ મનુષ્યના ઉત્તમ વિકાસનું નિદર્શન છે. તેથી તે ગોવર્ધનરામની બુદ્ધિના મુખ્ય અંશ બનેલા પદ્મી, તે અંશોના પૂરક એમના હૃદયના પ્રધાન અંશ તરફ વળવું ઉચિત છે.

ગોવર્ધનરામની ખરી મહત્તાનું - ઉત્પત્તિનાનું દર્શન હૃદયસંપત્તિમાં જ થાય છે. જે બુદ્ધિબળના અતુલ તેજે આખા મુગ્ધરાતને આંછ નાખ્યું છે તેની પાછળ, તેથી પણ વિશેષ પ્રભાવણું, અને એમનાં સર્વ ગતિ-પ્રગતિઓને પ્રેરનારું, એમનું વિગુહ નીતિબળ અતિ ઉચ્ચસ્તરીતે પ્રકાશી રહ્યું છે. ખરેખર, “ તેમનાં લેખો ” જેને આપણે સૌથી વધારે મદદ આપીએ છીએ તે તે “ તેમના નિબંધક હૃદયચન્દ્રના અંશરૂપે દોષ, મૂળરચાનના શુદ્ધ, સૌમ્ય પ્રભાના અંશમાત્ર જ છે.. જે પવિત્ર હૃદયે લિન્ન લિન્ન લેખો દ્વારા ઉદાત્ત ભાવનાઓનો આપણને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો છે તે હૃદયની તત્પ્રેરિત લેખો સાથે કદાપિ તુમના ચર્ષ શકે એમ નથી.”^૧ એમનું જીવન, જાહેર તેમ જ ખાનગી, પરમ શુદ્ધ તથા નીતિમય હતું, અને નાની તેમ જ મોટીએવી જે અસંખ્ય પ્રગતિમાં તે વ્યતીત થયું તે સર્વમાં પણ એમના “ નિબંધક હૃદયચન્દ્ર ”ની આ “ શુદ્ધ, સૌમ્ય પ્રભા ” અવિચ્છિન્ન રૂપે વ્યાપી રહેલી છે.

અલબત્ત આથી એમ અભિપ્રેત નથી કે એમનામાં કોઈ પ્રકારની ન્યૂનતા હતી જ નહિ. અપૂર્ણતા એ મનુષ્યમાત્રને સાદનિક છે. કયો

માનવી તેની પાર જવા સર્વથા સમર્થ થયો છે? છવ્વળ ફેલ્લો દરિ । એ ન્યાયે ગોવર્ધનરામના ચારિત્ર્યમા કેટલીક માનુષી ન્યૂનતા તથા નિર્બળતા હતી જ પરન્તુ અગ્રેજ કવિ ગોન્ડ્વિમચની પેઠે, એમના દોષ પણ એમના ગુણમાથી જ જન્મ્યા હતા^૨, અને એમના ચારિત્ર્યના સદસત્ સર્વ અગોનુ સમગ્ર અવનોકન કર્યા પછી પણ તે ચાગ્રિત્ય, અતિ ઉચ્ચ રીતે પવિત્ર સાત્વિક તથા પરાયે સ્વાર્થહ્યુરીન લુ, એમ દૃ પ્રતીતિ થયા વિના રહેતી નથી

વીરપૂજનો પગ્મ આચાર્ય ટેમસ કાર્પાઇલ કહે છે “હું એમ માનું છું કે હૃદયની વિશુદ્ધિ - જીડી, અકૃત્રિમ વિશુદ્ધિ - એ, જેમનામા કાઈ પણ જાતની વીરતા છે એવા સર્વ મનુષ્યોનું પ્રથમ લક્ષણ છે”^૩ વિશુદ્ધ હૃદય એ સર્વ સદ્ગુણોનો ખરો આધાર છે, અને એ પાયા ઉપર જ અવિનાશી મહત્તા કે ચિરજીવ કીર્તિના મન્દિર બધાઈ શકે ગોવર્ધનરામથી જુદા તથા વિરલ વિચાર ધરાનનારને પણ ગોવર્ધનરામના આ ગુણ માટે પૂરી શ્રદ્ધા તથા આદર હતા ધણા મોટા કહેવાતા માણસોમા કાઈકે દલ, કાઈકે આડબર, કાઈકે અક્ષતા વગેરે દષ્ટિગોચર થાય છે પોતે અમુક જાતની પ્રતિષ્ઠા પામ્યા એટલે પોતાની વાણી તથા ક્રિયાસબન્ધી જવાબદારીમાથી ધણે અગે મુક્ત થયા હોય એમ માન્યા તે તરફ ધણી વાર બેદરકારી રાખે છે પરન્તુ ગોવર્ધનરામને ઝાળખનાર સર્વ એટલું કળૂન કરશે જ કે એમનામા આ દોષો કદી પ્રવેશ પામ્યા ન હતા એમના હૃદયે જેને અનુમોદન નથી આપ્યું એવો એક પણ અશ એમના વિચારમા, વાણીમા કે વર્તનમા ભાગ્યે જ પ્રકાશ પામતો એમની જૂનો થતી તે પણ શુદ્ધ હૃદયથી તથા પોતાને જે કાઈકે સારું લાગેતું તે કરવા જતા થયેની હતી જીવનની ઝ ભીરતા તથા જવાબદારી સમજનારું એમનું હૃદય જીવન પ્રતિ કે જીવનના વ્યવહાર પ્રતિ કદી પણ લઘુદષ્ટિથી જોઈ શમ્તુ નહિ સત્યના, ન્યાયના મોટા સિદ્ધાંતો પુસ્તકોમા રાખના માટે, ખીજને ઉપદેશ કરના માટે અથવા તેા નુકસાન થતું ન હોય તેવે વખતે જ

૨ ‘ Even his failings leaned on virtue's side

૩ I should say sincerity—a deep, great, genuine sincerity—is the first characteristic of all men in any way heroic

આચારમા મૂક્યા માટે ધાર્યા છે એવા મત તરફ તે ખુદના ધિક્કારથી જોતા આ પ્રમાણે, પોતાના બીજા શરૂ લગન ન થયા દેરા માટે એક મુક્તિ રચી, કદી પાણી શમ્ય નહિ એવી શરૂ લગનની દા પાણી પરતુ, પ્રારંભરોગે, તે શરૂ અમનમા મુખ્યાની રિયતિ આરી, ત્યારે પોતાનો પુકળ અબ્જમો દોરા જતા, પોતાનું વચન પાળ્યું, એનું જ નહિ પણ બીજા શરૂનો ગૃહસમાર સ પૂર્ણ કર્તવ્યપરાયણતાથી થનારો ૪ એમના સાક્ષરજીવનમા પર, સમજાવી શુદ્ધિવિનાસના દેતુથી કે પોતાની નિદાતાના પ્રદર્શનના દેતુથી એમની કિચિત્ પણ પ્રવૃત્તિ ધર્મન હતી એમના શબ્દો, એમના વિચારો, એમના નેમો, એમના ખગ હૃદયના જ જિભગ દતા, અને જિઠા હૃદયમાથી નીસરી તે મામાના હૃદયમા પણ એમ જ પ્રવેશી જતા જે જે પ્રયો મનુષી એમને ચર્ચા કરી છે, તેમા તેમા તે - આપજા ધર્યા નિદાતાની પેઠે - કેવળ શુદ્ધિ કે તર્કથી જ જિઠા જિનગના નહિ પરતુ એ પ્રશ્નોની વિખતા તથા ગભીરતા છવન્ત ગીતિએ એમનું હૃદય અનુભવતુ, અને તેને સુનદો આપરા ન્યાયાસને હૃદય તથા શુદ્ધિ બન્ને ખેસના જે સમર્થતા, સગીતા, સર્વદેશીયતા તથા વાસ્તવિકતા એમના લેખોમા વ્યાપી રહી છે તે આ આન્તરશુદ્ધિનું પરિણામ છે એમ કાણુ નહિ કહે?

ગોવર્ધનરામના હૃદયનો બીજો મોટો ગુણ એમની સ્નેહાળતા હતો. એમનો સ્નેહ જેવો દહ હતો તેવો જ તે જિઠા અને વિશાળ હતો, અને આ સ્નેહના અધિકારી કેવળ એમના સમાસ બન્ધી જ નહિ, પણ એમના સમાગમમા આવનાર - એમના વિશાળ કર્તવ્યક્ષેત્રની મર્યાદામા સમાનાર - સર્વ કોઈ ધર્મ શક્તિ તથા યતા પરતુ એમના સ્નેહનો મોટો ભાગ - એનો ઉત્તમાશ - તે પોતાના દેશને તથા પોતાના દેશની પ્રજાને જ એમણે સમર્પ્યો હતો, જેની સેવા માટે એમણે બાગપણમા અનેક સ્વપ્ન બાધ્યા હતા અને મોટપણમા અનેક રીતે આત્મસમર્પણ કર્યું હતુ પોતાના સ્નેહીઓ સાથે સબન્ધ સારો સાચવવાને તથા દહ કરવાને તે હમેશ આતુર રહેતા, પોતાથી બનતી સદાયતા કરા તે સદા તત્પર રહેતા અને પોતે કોઈ પણ ગ્રામપરગામ જતા ત્યારે ત્યાના સ્નેહી મળાનેમળાનુ તે કદી ચૂકતા નહિ તે જ મુજબ નના અગ્રણ્ય માણસ તરફ પણ તે એવી મધુરતાથી વર્તતા કે તેને પ્રીતિ થસ વિના રહે

નહિ. એમને કાઈનીયે તરફ દેખ હતો નહિ, અને શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથે એમની સાથેના લગભગ છેલ્લા મેળાપ વખતે એમને 'અમતશત્રુ' કહ્યા હતા તે એમને માટે તો તદ્દન યથાર્થ છે.

* ગોવર્ધનગમની સ્વભાવશૂત ઝલુતા ને નમ્રતા માટે નીચેનું દષ્ટાન્ત ધણું નોંધપાત્ર છે : એક વાર ગોવર્ધનરામના સંબંધીને ત્યાં કાઈ પ્રસંગ હોવાથી કાઈ સરકારી અધિકારીને જમવા માટે બોલાવ્યા હતા. ભોજન-સમયે તે અધિકારીને તેડી લાવવા માટે, ગોવર્ધનરામ ખી.એ. થયેલા હતા તેથી તેમને જવાનું નહીં થયું ! તે સમયમાં ખી.એ. થયેલાની સંખ્યા અતિ અસ્પ હોવાથી ખી.એ. થયેલાને ધણું માન મળ્યું. ગોવર્ધનરામને પેલા અધિકારી બોળખતા ન હતા તેથી બહાર બેસાડ્યા ને તેમના આમંત્રણ પેટે અંદરથી દુકમ થયો—“કહો કે કાઈ પધારે છે.” અર્થાં કલાક પછી અધિકારી સાહેબ બહાર પધાર્યા અને બધા ઊભા થઈ ગયા. ગાડીમાં ગોવર્ધનરામને સામે બેસાડ્યા. ગાડી ચાલી. ત્યાં વાતવાતમાં અધિકારીએ પૂછ્યું—“કાંઈ અંગ્રેજી બંગ્લી બણ્યા હો કે ?” “હા, હા.” “શાનો—મેટ્રિકનો અભ્યાસ કરો છો ?” “હા, મેટ્રિકમાં પાસ થયો છું.” “ત્યારે એક ઈ. એ નો અભ્યાસ કરો છો ?” “હા, તેમાં પણ પાસ થયો છું.” “ત્યારે તો ખી.એ.નો અભ્યાસ કરના હરો ?” “હા, હું ખી.એ. થયેલો છું.” આ સાંકળતાં જ અધિકારીનું મોં પડી ગયું ! આશ્ચર્યના અવધિ આવ્યો ને માઠી માગના બોલ્યા : “પટ્ટાવાળા ત્યાં ભેગે છે ત્યાં તમને મેં બેસાડ્યા તેથી માફ કરજો. આવો, આવો, મારી સાથે બેમો.”

(અંદરકર ન. પંડ્યા—“સમાલોચક”—ગો. રમા. અં. પૃ. ૯૭-૯૮ને આધારે)*

* ખી.એ. પ્રસંગ પણ એવો જ માર્મિક છે. મુંબઈમાં શ્રી. મનમુખરામના દીવાનખાનામાં એકલા બેમી ગોવર્ધનરામ વાંચના હતા. “મનમુખરામમાઈ છે કે ?” એ પ્રશ્ન સાંકળી ચોપડીમાંથી બહાર બેનાં મેલું પચિયું પહેરેલા, શરીરે ઉવાડા, અને મેલા કટકાવાળા, માથે લગત જેવી ટોપી ને મૂઠેમાં તમાકુ ભરેલા પ્લાસ્ટીકને બેયો. તેમણે માન્યું કે હશે કાઈ વાચક. પણ છતાં તેમની રીત મુજબ

વિનયથી નમ્ર અરે પૂછ્યું - “ કંઈ કામ છે ? ” “ મારે મળવું છે. ”
 “ તમારું નામ શું ? ” “ મારું નામ પીતાંગરદાસ. ” નામ સાંભળી
 તત્ત જ ગોવર્ધનરામને ક્યું કે ન ઝોળખતા હોઈએ તેમની સાથે
 વિનયથી વર્તવાનો મારી રીતથી વેદાન્તશાસ્ત્રના એક પૂજ્ય અભ્યાસીનું
 મારે સાથે અપમાન મતું અટકવું. અહાનિષ્ટ પીતાંગરદાસનું નામ
 તેમણે સાંભળ્યું હતું, પણ કદી જોયા ન દના. આવી રીતે વર્તવાથી
 અનાદરથી અટકી જવાય છે તે સાથે મનુષ્ય પ્રતિ સહલાવથી વર્તવું
 જોઈએ એ વિનય પણ સચવાય છે.

(અં. ન. પંડ્યા-‘સમાલોચક’ ગો. સ્મા. અં. પૃ. ૯૮ને આધારે) *

ગોવર્ધનરામના સહયુગો જ્ઞેમ એમના સ્વભાવથી જ ઉપન-
 યમેલા હતા તેમ એમની ઉદાર કર્તવ્યનિષ્ઠાથી તે દૃઢ થયા હતા. કર્તવ્ય-
 નિષ્ઠાનાં ત્રણ અંગ છે : કર્તવ્ય જાણવાની દક્ષતા, કર્તવ્ય સમજવાની
 શક્તિ અને કર્તવ્ય પાળવાની દૃઢતા અથવા શક્તિ. આ ત્રણમાંથી એક
 પણ અંગ ન્યૂન હોય તેટલે અંગે કર્તવ્યનિષ્ઠામાં પણ ન્યૂનતા આવે.
 આપણા નાયકમાં આ ત્રણે અંગે ઉચ્ચ પ્રમાણમાં હતા. એમના પાછલા
 જીવનનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી શકનાર એક લેખક લખે છે તેમ
 “ તેમની કર્તવ્યશુદ્ધિ એવી તો ઉદાર તથા ઉમ્મર દત્તી કે ન્યાં આપણે
 સામાન્ય રીતે નીતિમાન તથા ધર્મિષ્ઠ કદીએ તેવા પુરુષો વિના સંક્રામે
 કરવા કદે ત્યાં પણ ગોવર્ધનરામમાર્ધ પ્રથમ પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર
 કરવા વિરમતા.”^૫ વળી નીતિશાસ્ત્ર તથા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉત્સાહી અભ્યાસી
 હોવાથી, જુદા જુદા મનુષ્યો, જુદા જુદા સબધો, જુદા જુદા પ્રસંગો,
 જુદા જુદા જીવન, એ સર્વ બાબતમાં ધર્મ શું ને અધર્મ શું, તે
 નક્કી કરવા એમણે સારી પેઠે પ્રયાસ કર્યો હતો. ધર્મસંકટમાં પણ,
 ધર્મના આત્માને પોષણ આપે એવો માર્ગ કયો છે તે જોણી કાઢે
 એવી સતેજ અને કુશલ એમની શુદ્ધિ હતી.

ગોતે માનેલા પોતાના કર્તવ્યને દૃઢ પણ નિઃસ્વાર્થ રીતે આચારમાં
 મૂકવાની એમની શક્તિ સબન્ધી તો હવે ભાગ્યે જ વધુ સમર્થન કે સ્પષ્ટતા
 જરૂરી હોય પોતાની શક્તિ તથા જિંદગીને ઈશ્વરે આપેલી એક પવિત્ર
 શાપણ સમાન ગણીને તેનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવા એમણે જે
 મહાભારત પ્રયાસ કર્યો છે એ જ શું એમની કર્તવ્યપાલનની મોટામાં

૫. ડા. અન્દ્રજકર નર્મદાશકરે પડયા. ‘સમાલોચક’ ગોવર્ધન-સ્મારક
 અ. ૬. પૃ. ૮૪.

મોટી સાબિતી નથી ? કર્મણ્યેવાચિકારસ્તે મા વહેણુ કદાચન ।—“ તારો અધિકાર કર્મનો જ છે, ફળનો કોઈ રીતે નહિ ” એ કર્તવ્યપરાયણતા સંબંધી જિંસામાં જિંસો ઉપદેશ એમની રજેરગમાં વ્યાપી ગયો હતો. પાશ્ચાત્ય વિચારક કાલોઈલ પણ તે જ પ્રમાણે આદેશ કરે છે કે “ Duty, Duty, clear of consequences.” આ દિવ્ય સૂત્રનું ઉદાહરણ આપતા હોય તેમ. કચ્છ સંસ્થાનની દીવાનગીરી પાછી ઠેવતી વખતે તે પોતાનો ઉદ્દેશ જણાવીને ખાનગી નોંધ કરે છે : “ મેં ધધો છોડી નિવૃત્તિ સેવી તેના હેતુ એ હતા કે, (૧) ધર્મ તથા તત્સંસ્થાનની જિંસામાં જિંસી ઐતિએ પહોંચવું, અને (૨) બ્રિટિશ ઇન્ડિયા તેમ જ દેશી સંસ્થાનેનો બનેલો ભારો દેશ, તથા તેમાં વસતા મારા દેશભાઈઓ — બનેની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો તથા તે વિષે વિચાર કરવો .. ધારો કે ઉપયોગમાં આવે એવું કાઈયે હું કરી શકું નહિ, તોયે ફળની બિયકુવ રમૂકા રાખ્યા વિના, બને કાર્યમાં મંડયા રહેવું એ મને એક મોટી ફરજરૂપે જરૂરી લાગે છે આ કામ પાર ઉતારવા માટે, આખી જિંસી જેટલા સમયની જરૂર છે, અને મારા આયુષ્યમાં સાગ્ન રહેવાના જેટલા વર્ષ રહ્યાં હશે તે તો ખાસ જરૂરનાં છે. તેટલા માટે, ખીજા કોઈ પણ કાર્ય અર્થે આ સમયનો હું ભોગ આપી શકીશ નહિ, પત્રી એમાં હું સફળ થઈ કે ન થાઉં એ તો દગ્નિને દાય છે.”

* એમના જ શબ્દોમાં કહીએ તો—

I know not me and care not how I fare,
I live to work and work for others' good.” *

એમનું આખું જીવન આવી ભાવનાભરી દૃઢતાથી અકિત થયું છે. જીવનના કાર્યક્રમ જેવી મોટામાં મોટી બાબતથી માંડીને તે એક પાઈનો વેવડદેવડ જેવી નાનામાં નાની બાબત સુધી પણ ગોવર્ધનરામ દમેશાં દહ, દમેશા નિયમિત હતા. નિશ્ચય કરતાં પહેલાં તે સારી પેઠે વિચર્ય કરતા. દરેક બાબતનો વિચાર કરવા જિભા રહેતા, એ બધું ખરું. પરંતુ નિશ્ચય બાધીને અમુક ચાત કોરજે મૂક્યા પછી એમાંથી તેમને ખસેડવા એ કોઈકથી જ બની શકે એમ હતું. તોપણ આ દૃઢતા તે એક દુગમડી માણસની જડ દડીભાઈ ન હતી; કારણ

કે, પોતાને માથે પડેલી વિટમ્બણાઓને લીધે, પોતાના દેટલાક સંકટપ શિથિલ કરવાનું તે સમજ્યા હતા. પોતાની યોજના સિદ્ધ કરવાના તીવ્ર પ્રયાસ કરતી વખતે પણ તે ભૂલ્યા ન હતા કે દરેક નિયમને મર્યાદા હોય છે; મનુષ્યનું ધાર્મિક બધું ચતુર નથી, અને જેનો કંઈ ઉપાય જ ન હોય તે સામે નકામો બખ્ખાટ ફેફાટ કરવાને બદલે તે સંતોષથી સહન કરી લેવું એ ઉત્તમ નીતિ છે. સર્વનાજો સહાયને અર્થે સ્વશક્તિ વંચિતઃ । કાર્યસિદ્ધિનું આ મોડું સૂત્ર તે મધ્યાર્થ સમજ્યા હતા, અને જેમ નદીનો ધસમસતો પ્રવાહ, વચ્ચે જખરજખત શિલા આવતાં, તેને માર્ગમાંથી ઉખેડી નાખવાના મિથ્યા પ્રયાસમાં શક્તિનો વ્યય કરવાને બદલે, તેની આસપાસ ઘર્ષને પણ પોતાનો રસ્તો કરી લે છે તેમ જોવર્ધનરામે અનિવાર્ય વિધોને તાજે ઘર્ષને પણ, આખરે તે હણવી કાટયાં આ પ્રમાણે નોકરી ન જ કરવી એવો દૃઢ આમ્રક છતાં થોડો સમય તે સ્વીકારી; પણ એલએલબી. પાસ થતાં તે તરત ફેંકી દીધી. નિર્વાહને માટે દ્રવ્યની જરૂર હતી, તેથી સાહિત્યસેવાનું પ્રબળ આકર્ષણ છતાં, વકીલાતનો ધધો કર્યો, પણ જરૂર પૂરતું ધન મેળવ્યા પછી તે પણ ત્યજી દીધો, અને પોતાના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય એકાગ્ર ચિત્તથી કરવા માંડ્યું. તેવી જ રીતે, છેલ્લા મંદવાડે આ કાર્યને પણ આધું મૂકી દેવાની જરૂર પાડી, ત્યારે શોકવૃત્તિને દબાવી, આ પાર કે પેલે પાર જવાની વાટ જોવા, પૂર્ણ ઈશ્વરશ્રદ્ધામાં તે પોતાના છેલા દિવસોનું નિર્ગમન કરવા લાગ્યા । ખરે, આસક્તિ વિનાની ગીતાપ્રોક્ત દદતા એ જોવર્ધનરામની પ્રકૃતિનું તથા પ્રવૃત્તિનું એક આદરણીય લક્ષણ હતું.

એમની જીવનગૌડા અનેક તોફાનોમાંથી પસાર થઈ હતી, પરંતુ એના ખલાસીએ, કદી પણ લાખા ઠાળ સુધી શાન્તિ અને આનંદનો ત્યાગ કર્યો ન હતો તેમાં પણ એમની શાન્તિ તો અદ્ભુત હતી. એમને કોઈ પણ સમયે ગુસ્સો કરતા જોવા એ તો ભાગ્યે જ જનતું. દેટલીક વાર તે પોતે કહેતા કે " મને રીસ થડી છે એમ બનાવવાને પણ મારે યત્ન કરવો પડે છે." આ શાન્તિ તે હૃદયના ઉમળકા તથા આવેશની માદલી નિર્બંજતા કે નિહૃવતાનું પરિણામ ન હતું. બિલકુલ નહિ. એમની શાન્તિ જ્યોર્જ વૉશિંગ્ટનનો શાન્તિ જેવી હતી. હૃદયની વૃત્તિઓ અતિ પ્રબળ તથા વેગવતી હોવા છતાં, તે ઉપર એમનો એવો

બોલ્યા : " મારે આવી કશી પ્રવૃત્તિ હવે નથી જોઈતી તે કેમ ભૂલી જાય છે ? "

('સમાલોચક'-જો. સ્મા. અંક. પૃ. ૬૯) *

એમની હમેશની પ્રસન્નતા તથા આનન્દીપણું જોઈ, ભૂતકાળમાં એમના હૃદય ઉપર આટલા બધા તથા આવા કઠોર પ્રહાર પડ્યા હશે, એમ કોઈને પણ લાગતું નહિ. આમ એ દીખળી તથા મશ્કરીખોર પણ એટલા બધા હતા કે "સરસ્વતીચંદ્ર" ઉપરથી એમના સ્વભાવનું અનુમાન કરી લેનારા તો નવાઈ જ પામતા. કુટુંબનાં માણસો તથા બીજા રનેહીઓની સંગતમાં જોસીને અનેક પ્રકારની, નિર્દોષ મશ્કરીઓમાં આનન્દ કરતા એમને જોવા એ પણ એક લઠાવો હતો. ખરે, શ્રી. આનન્દ-દશકંઠર કહે છે તેમ, " જોવર્ધનભાઈએ આખું જીવન જીવનનો બહુ ગભીર અર્થ કરીને પાળ્યું હતું, છતાં જીવનની આનન્દી મીઠાશ એમના હૃદયને તથા કંપનારુક્તિને અચ્છાત ન હતી."

એમની સાદાઈ એમના મહાન હૃદયને દીપે એવી હતી. એમને મળવામાં નાના ને મોટા, અજ્ઞાણને જોળખીતા સર્વને એકસરખી છૂટ હતી. નાના બાળકો આગળ તે બાળક જેવા જ રમતિયાળ ને આનન્દી ચર્ષ શકતા. તેમની રહેવાની રીતભાત પણ એવી જ સાદી હતી. મુંબઈમાં સારામાં સારા દેશી વકીલ ગણાવા છતાં, ઘેર ગાડીધોડાનો ભભકો એમણે રાખ્યો ન હતો, અને કોર્ટમાં અગ્રિણ પહેરવેશ સ્વીકારવાને બદલે, રેશમી કોરનું ધોતિયું ને પાવડી પહેરીને જ હમેશાં જનારા એ અને શ્રી મનુભાઈ નાનાભાઈ દરિદાસ બે જ હતા.

આ ઉપરાંત ધૈર્ય, સંતોષ, સત્યનિષ્ઠા, વિરાગ, નિસ્વાર્થતા, આદિ ઉચ્ચ ગુણો એમના વિશાળ હૃદયમાં સમાયા હતા.

સદ્ભાગ્યે, આ સર્વ સદ્ગુણો પૃથ્વી ઉપર વિરલ નથી. પરંતુ, તે સર્વ એક જ હૃદયમાં સ્થાન પામે એ તો વિરલ છે જ. તેમ, આવા જિવ્યામાં જિયા ગુણોવાળા હૃદયનો યોગ, આવી જ ભાવના જિયા ગુણોવાળા મન સાથે થાય એ તો તેથી પણ વધારે વિરલ છે. મોનું અને સુગંધ, તેમ તેજસ્વી બુદ્ધિ અને વિશુદ્ધ નીતિ, બેનો સંયોગ જેવો વિરલ છે તેવો જ તે હિતકર છે, કારણ કે એટલું તો સિદ્ધ છે કે, એકબીજાની ન્યૂનતાના પૂરક તથા એકબીજાની ઉન્નતિના સદાવક એવા સુપરપના જેવા આ ૬૬ ઉપ જ મનુષ્યની સંપૂર્ણતાની તથા મુખિની સર્વ આશા રહેલી છે.

પ્રકરણ ૪

ધર્મ

જીવલગમની પેરે, ગોવર્ધનરામને પણ જીવલગમીમા "મન્યન-કાળ" માધી પસાર થયું પપુ દત્ત રૂઢિપૂજા, શાસ્ત્રપૂજા તથા પઠિમની સ્વાત્ર્યપૂજા, એ ત્રણેના મોટા મોટા આચાર્યોની અસર તેને એમનું શાસ્ત્રાતનુ જીવન વ્યતીત થયું હતું તેથી નૈતિક ધાર્મિક, સામાજિક, ગૃહકીર્તિ, સાહિત્યરિપાક તથા પ્રગતકીર્તિ પ્રત્યે એમના હૃદયમા ગોઠુ રમખાણ મચ્યા ય, અને સત્યની શોધમા, એમનું કર્તવ્યનિષ્ઠ હૃદય વધારે ને વધારે ઝોતપ્રોત રચ્યું જેમ હૃદય વિરોધ શુદ્ધ તેમ આ અત્મમથન વિશેષ સાહિત્યક પરંતુ વિશેષ દીર્ઘ તથા મર્મભેદની રહે છે ગોવર્ધનરામનાં જીવનમા પણ એવું થયું

એમનું ધાર્મિક મન્યન વીસેક વર્ષની ઉંમર પડીથી પૂર્ણ જીવસાથી શરૂ થયું ત્યાં સુધી શ્રીનાથજીની સમુખ એક પગ ઉપર ઊભા રહી દાકિરજીને જે નિત્ય માળા જપાતી, તે માળાપૂજા સર્વ જીડી ગયા કોટેજની મહાળામા, દદ શ્રદ્ધાથી તથા સમજા પ્રમાણથી, "આ જગતનો કર્તા છે જ" એમ સિદ્ધ કરના મથનારને દુનિયાના દ્વારગી અનુભવે ઈશ્વરની શક્તિ તથા અસ્તિત્વ સબન્ધી પણ પૂજા સશયપત્ર કરી મૂક્યા એમના મજતાવડા તથા નિખાલસ સ્વભાવને લીધે, આ પ્રમણ અન્તરમન્યનના ધ્વનિ બીજાઓના સામજીકાર્મ પણ આ-યા, અને "ગોવર્ધનલાઈ તેા ઈશ્વરની શોધમા છે" એમ મરકરીમા એમને માટે કહેવાવા પણ લાગ્યું

પરંતુ આ મન્યનનું પરિણામ તેા એ જ આવ્યું કે ઈશ્વર ઉપર એમને વધારે જીડી તથા વધારે સમજણવાળી શ્રદ્ધા થઈ આ શ્રદ્ધાએ એમના બાકીના જીવન ઉપર સચોટ અસર કરી "ઈશ્વર જે

કરે છે તે સારાને માટે જ કરે છે” એમ એમને અચળ વિશ્વાસ થયો તેથી સસારના વિષયો તેમ જ હૃદયની અન્ય વૃત્તિઓ એમને હર્ષશોકના તરંગમા બહુ તાણી શકતા નહિ, અને એટલે જ, એમના હૃદયમાં અભિમાન, કડવાશ તથા નિરાશા વ્યાપે તેવા અનેક પ્રસંગો આવવા છતાં, અભિમાનાદિનો પલ્લંગ પશુ એમણે યવાદીધા નહિ.

એમની ઈશ્વરશ્રદ્ધા કેવા પ્રકારની હતી તે નિવૃત્તિનિવાસ સ્વીકાર્યા પછી, તા ૩૦મી મે સન ૧૯૦૦ની નોખમા લખેલા એમના પોતાના ઉદ્ગારો જ સ્પષ્ટ રીતે પ્રકટ કરશે. પોતાના દ્રવ્યની વ્યવસ્થા કરતી વેળાએ, તે સમયની સ્થિતિના સમગ્ર દર્શનથી થયેલી નિરાશાને દેખાતી એ લખે કે “દેશસમગ્રને શિર વાદળ ફરે છે તેમા પોતાની ખામતમા વિશ્વાસ અને આગા રાખ્તી એ મૂર્ખતાની અદકૃતિ જેવું જ લાગે છે. સર્વથા ઈશ્વર જગતનું જે કનાણું ધારે તે જ કલ્યાણ છે, ને એ જ જ્યારે જગતનું દેખીતું અદિત કંઈ ત્યારે એ કલ્યાણ પાકું કરાવે આ અદિત પણ કોઈકે રીતે સાધન ગણી ઈશ્વરને ગમ્યુ હશે અને તે અદિત - મીરાને રાજ્યાએ મોઢવેલા પ્યાલાની પેટે - સ્વીકારી લેવું એટલે તેનો પ્રતિધાર કરનાનો ધર્મ - તે ધર્મ કરનાની શક્તિ જ ન હોય, તો તે અદિત માટે તૈવાગ થવું અને વેળી લેવું, એ જ ઈશ્વરની ઈચ્છાને શરણુ ધરાવેનાનો રંગો છે.”^૧

મૃત્યુ સુધી પણ આ શ્રદ્ધા અને આ નિરામ એમના હૃદયમાથી ખગ્યા નહિ છે. વા દિવસોમા પોતાનો ખબર પૂછવા આનંદ એક મુવકને એમણે પૂછ્યું “પેપરમા કોઈ નનાબૂની છે?” જરાખ મત્યો કે “નથી” એટલે ગભીર શાન્તિથી તે બોલ્યા કે “અમારી માડી તો હવે બન્ધ થઈ પરમાત્માની ઈચ્છા હસે તો વાચીશું.”

* ગોવર્ધનરામનું સન્યાસી હૃદય મૃત્યુનું સ્વાગત કરના ઊમે તે પગે તત્પર જ હતું ને ‘ન ભીતો મરણાન્તિમિ’ જેવો લાવ એમના

૧ ત જ પ્રમણે “The Ruins of Famine and Deluge are as much the works of God as His bounties. Faith means not that one of these will not betide, but that either will be accepted under the belief that God means to serve a great and good object in the end. To resign is to live with this faith, and resignation alone is happiness” &c. જુઓ ‘Rules of Conduct’ “સુમારોચક” એપ્રિલ-જૂન સન ૧૯૦

ચિત્તમાં લાંબા સમયથી દહમૂલ હોતો; કેમ કે નાનપણથી એમને જાણે
ગૂઢ પૂર્વપ્રતીતિ યદ્યં હતી કે પૃથ્વી પરનું પોતાનું જીવન બહુ લાંબુ
નથી. ૨૭ ઓક્ટોબર ૧૮૯૬ની નોંધમાં પણ ગોવર્ધનરામ લખે છે :

“ To the passengers of Eternity who stay in this
Guest-House called Life, Death is the first sailing on
the breast of the oceanic Vast to reach our Beautiful
Home. ”

(સ્ત્રેપણુક બા. ૨. ૫ ૯૯) *

તે જ પ્રમાણે જે કાર્ય માટે નિવૃત્તિ સ્વીકારી, તે સમાપ્ત થતાં
પહેલાં આ મંદવાડ આબો તેથી હૃદય પામેલા સ્વાભાવિક શોકને
શમાવી તે કહેતા કે “ મારું કાર્ય ક્યારે પૂરું થશે તે તો ઈશ્વર
જાણે. હું તો એટલું જાણું છું કે કરવાનું ધણું છે, અને ઈશ્વરે-જા
દશે અને જ્યાં સુધી દેહ તથા આત્માના સંયોગનું નિર્માણ થયું દશે
ત્યાં સુધી કાર્ય કરાશે. ” આવો દહ વિરાગ તથા અનુપમ ઈશ્વરશ્રદ્ધા
એ ધર્મિષ્ઠતા તથા તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉત્તમ ફળ છે એમાં સંદેહ શો !

ધર્મ સંબંધી એમની બાવના એમની સત્યદર્શી મેધાને તેમ જ
એમના ઉદાર સર્વગ્રાહી હૃદયને અનુરૂપ જ હતી. શ્રી ચન્દ્રશંકર નર્મદા-
શંકર પંડ્યાના શબ્દોમાં^૨ મૂકીએ તો, “ સામાજિક તથા વ્યવહારિક
વિષયોની માફક ધાર્મિક વિષયમાં પણ બાલ્ય રૂપ કરતાં અન્તર્ગત
રહસ્યને તેઓ વિશેષ આવશ્યક ગણના...બાલ્ય રૂપો નિરર્થક છે એમ
નહિ, પરંતુ અન્તર્ગત પ્રાણપ્રદ રહસ્યને જૂની બાલ્ય રૂપને માટે જ
વિવાદ કરવામાં તૃષ્ણા કાલજોષ કરવો, એ ધર્મના રહસ્યનું અજ્ઞાન જ
દર્શાવે છે એમ તેઓ માનતા. ” આ અનુમાર કર્મકાંડ તરફ એમની
બહુ રુચિ ન હતી. એમને સિદ્ધાન્ત તો, “ જ જાગિલા જીવ્યતિ જગતરામા ”
એ સૂત્રની પેઠે, એવો હતો કે,^૩

“ નદીં શુદ્ધોદ્દસ્માન । હૃદયને નદીં શુદ્ધોદ્દસ્માન । ”

તથા

“ નદીં પૂજનો દાક । હૃદયને નદીં પૂજનો દાક । ”

તેમ જ,

“ મતિ કૃતિ વાણી જે કલ્યાણી, તો પૂજાદિક બૂખજી છે.

મતિ કૃતિ વાણી નદીં કલ્યાણી, તો જીવું દાંમિક દૂખજી છે. ”

૨. “ મમાવૈચક ” એ. જ્ઞા. બ. ૫. ૯૬-૯૭.

૩ “ લીલાવતી-દત્તવજ્રા ” ૫. ૧૪૦.

પ્રકરણ ૫

જીવનની ભાવના

બુદ્ધિ, હૃદય તથા ધર્મના અનેક ઉત્કૃષ્ટ અંશોથી વિમૂલિત એવા ગોવર્ધનગમના મુક્તમ ઘરીરનું આપણે કાંઈક દર્શન કર્યું. આ સર્વ ગુણો, એક રીતિએ, સાધન સમાન છે. તેના ઉપયોગ માટે ત્યાં મુખી કાઈક સાધ્ય નિશ્ચિત થયું નથી, ત્યાં મુખી આ સર્વ સરંગમ વ્યર્થ જેવો છે ત્યારે પ્રશ્ન એ થાય છે કે, જીવી કરીગરી તથા બેનમૂન સંચાઓની સંપત્તિરાળા આ ઇન્જિનમાં, આટલાં બધાં વર્ષ મુખી, ગતિ મૂકનાર તથા આવા ઉચ્ચ કલ્યાણના માર્ગે ચક્રાવનાર કઈ ભાવનાનું પ્રેરણામળ હતું ?

જેની પ્રાપ્તિમાં મનુષ્ય પોતાના જીવનની સફળતા તથા સકલ કૃતિની કૃતાર્થતા સમજતો હોય, તથા જેની અપ્રાપ્તિ કરતાં માણ્યાર્પણ પણ વધારે ઈષ્ટ ગણતો હોય, તે તેના જીવનની ભાવના થઈ કહેવાય. એને જીવનની ભાવના કહો, એવણા કહો કે મહેન્દ્રા કહો; જીવનનો આદર્શ કહો, ઉદ્દેશ કહો કે ઉચ્ચગ્રાહ કહો - કાલે તે કહો - પરંતુ તે વિનાનું જીવન તો કૂટખોલના - પાદકન્દુકના - જીવન જેવું છે, જે જેમ લાત વાગે તેમ ગળકે છે, પરંતુ જેની ગતિ કાઈ પમુ રીતે હેતુપૂર્વક કે સિદ્ધિસાધક થતી નથી ભાવના એ જીવનદીપને પ્રકટાવનાર તથા પરિપૂર્ણ રીતે પ્રસ્થાવિત રાખનાર અગ્નિ છે ઉત્તમ પુરુષાર્થનું તેમ લોકોત્તર ઉદારતાનું કારણ એટલે ભાવના જ છે. સામાન્ય મનુષ્યને વીર બનાવનાર, વીર મનુષ્યને દેવ બનાવનાર મધ્યશક્તિ તે પણ ભાવના છે. તેમ મનુષ્યના અન્તરની સૃષ્ટિનું દર્શન કરાવનાર - મોટામાં મોટું હૃદયદર્શક યત્ર - તે પણ ભાવના જ છે ત્યારે ગોવર્ધનરામની ભાવનાઓ કેવી હતી ?

જેવું નીતિમય ગોવર્ધનરામનું જીવન હતું તેવું જ ભાવનાશીલ એમનું હૃદય હતું. લવ્ય, પ્રબળ તથા વેગવતી કદમ્બનાશકિતએ છેક નાનપણથી લવિષ્યને માટે અનેક સ્વપ્ન બાંધ્યાં હતાં - અનેક મનોરથ-દુર્ગ રચ્યા હતા. આ સર્વમાં પ્રધાન ભાવના, જેને અગે બીજી સર્વ ભાવના ઉત્પન્ન થઈ હતી તથા જેને રંગે બીજી સર્વ રંગાઈ હતી, તે ભાવના તે અતિ વિશાળ, સાસ્ત્રિક તથા લોકસમન્વિત્ત્રાહી પરમાર્થવૃત્તિ હતી. અને આ ભાવનાના સાધનરૂપે જે ભાવનાઓ ધરી હતી તેમાં પ્રધાન ભાવના દસ, નિષ્કામ સ્વાર્પણવૃત્તિ જ હતી.

જીવન ઈશ્વરે આપેલી યાપણ છે અને તેનો ઉત્તમ વ્યય કરવો એ જ તેની સફળતા છે : આ નિશ્ચય ગોવર્ધનગમના ભાવનામન્દિરનો પાયો હતો. આ મન્દિર બાંધનારે, મન્દિરને લવ્ય મોહક તથા ગગનચુંબી શિખરવાળું બનાવવા પ્રયાસ કર્યો તે જ સમયે પોતાની શક્તિઓની તથા પોતાના સંસારક્ષેત્રની મર્યાદાઓ ઉપરથી પોતાની દૃષ્ટિ સરેજ પણ ખસવા દીધી નહિ. મોટાં પરાક્રમો કરનાર દરેક મનુષ્યની માફક ગોવર્ધનગમને પૂરેપૂરું જ્ઞાન હતું કે પોતાનામાં કાંઈક અસાધ્ય શક્તિઓનો વાસ છે આ જ્ઞાન થવાની સાથે જ કર્તવ્યપરાયણ હૃદયમાં સંકલ્પ બનેલો થયો કે આ ઈશ્વરદત્ત શક્તિઓનો સંપૂર્ણ સદુપયોગ થાય એવી રીતે જ જીવનની વ્યવસ્થા કરવી જીવનનું ખરું સાકલ્ય તેમ જ પોતાની ઉત્કૃષ્ટ શક્તિઓનો શ્રેષ્ઠ વ્યય, પોતાની ઉન્નતિ શોધવામાં નથી, પરંતુ વિશાળમાં વિશાળ પરમાર્થમાં, ભૂલદનામાં તથા જગત્કલ્યાણમાં જ છે, આત્માનો ઉદ્ધાર તેને અગે - તેને પરિણામે થાય તો જાણે થાય, પણ તે ઉદ્દેશ તો ન જ હોવો જોઈએ. એમ ધાંકા નિશ્ચય થયાથી, કૃદ્ધમ્બ, દેશ તથા અન્તે પ્રાણીમાત્ર - એ સર્વનું શ્રેય એ એમનું જીવનસૂત્ર બન્યું. “જન-પશુ-જગતો કર્યાણુ-ચત” એ એમના ભાવનામન્દિરનું ઉત્તમ શિખર થયું.

આ ભાવનાની સિદ્ધિની સાગ્રીમાં ‘પ્રવૃત્તિમય સંન્યામ’ની ભાવનાને એમણે અગ્રસ્થાન આપ્યું. તત્ત્વનું અચૂક દર્શન કરનારી એમની દૃષ્ટિએ ધૈરાગ્યનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તરત જોઈ લીધું. અન્તસ્ત્યામી ઘટિ સંગી થઈ જીવનવ્યવહાર ચલાવવો એ જ સંન્યાસનું સત્ય લક્ષણ છે. સંન્યાસ એ શુભ-અશુભ સર્વ કર્મનો પરિત્યાગ નથી, પણ ઐદિક મુખના તૃપ્તિની પાર રહી, નિસ્વાર્થ હૃદયથી પરાપકારી કર્મમાં સતત પ્રવૃત્ત

રહેણું એ જ છે. શુદ્ધ વૈરાગ્યનું ક્ષણ 'અ-કર્મીપણું' નથી, પણ 'સત્કર્મીપણું' છે. આ જ્ઞાન થયા પછી, નિષ્કામ પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસ જેવું ઉત્તમ સાધન પોતાની 'કલ્યાણવાસનાઓ'ની તૃપ્તિ માટે 'નીકાણું', અને તેને પોતાના ચરિત્રનો એક મુખ્ય અંશ કરી લેવા સ કમ્પ કર્યો.

આ પ્રમાણે લોક-કલ્યાણ તેમ જ પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસ એ બે ભાવના ગોવર્ધનરામની સર્વ ભાવનાઓમાં કેન્દ્રસ્થાને યથા. પરંતુ લોકકલ્યાણના માર્ગ અસપ્ષ્ય છે, સંન્યાસશીલ પ્રવૃત્તિના પ્રકાર પણ અનેક છે. તેમાંથી પોતાનો માર્ગ પસંદ કરવા તથા પોતાના કાર્યક્ષેત્રની રેખાઓ બાધવા, ખીછ ગોણું પણ વિરોધ નિર્ણયિત ભાવનાઓ ધરી આનંદપદ હતી.

આ નિશિષ્ટ ભાવનાઓ રચતી વેળાએ ગોવર્ધનગમે દેશ, કાળ તથા સ્વશક્તિ ત્રણેની વાસ્તવિક સ્થિતિ તથા મર્યાદા લક્ષમાં રાખ્યા. પશ્ચિમના વૈભવ તથા ઉદ્ધર્ષ જેનારને તથા ભૂતકાળના આયંગૌરવના ભણકારા માંભળનારને, દેશની આ સગવડની સ્થિતિ દુ સહ્ય લાગી. દેશમાં પેઠેલા માઠ અજ્ઞાન, મરિદ્ધ, કુમંપ વગેરેનાં ભૂત જેઈ, ઉદાર હૃદય ચિરાયું અને દેશભક્તિનો પ્રમણ ઝરે તેમાંથી જેસખધ બહાર નીકળ્યો પોતાના સર્વસ્વનું સમર્પણું ભારતમાતાને ચરણે કરવું એ પ્રત્યેક ભાગ્યવતતાને શિર અનિવાર્ય ધર્મરૂપે છે એમ ખાતરી થઈ. આ પ્રમાણે લોકકલ્યાણનો ભાવના, સર્વ રીતે નદિ, પણ મરુટી રીતે, દેશ-વ્યાણની ભાવનામા અનભૌં પશ્ચી

પ ઠાથી દેશમે માનો માર્ગ નક્કી કર્યો રાખીને જીવનના દરેક દંક પ્રદેશમા થતુ મન્યત તપાસના એમને માવૃમ પડ્યુ કે પ્રદેશ પ્રદેશમાં મોટા નિઠ પ્રશ્નો જણા થયા છે તેના નિર્ણય ઉપર જ દેશની ઉન્નતિ કે અનનતિનો આધાર છે પણ, હા ! એ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કરનાર શાન્ત, ન્યગ્ય, દેવ તથા સર્વત્રાહી દષ્ટિવાળા દેશના નાયકો ડ્યા છે ! તેથી પોતાનો ભુદ્ધિ, પ્રકૃતિ, વગેરેનો વિચાર કરી મનદપ ડ્યો કે આવા નાયકના વિચારપ્રદેશનુ જે મનદકાર્ય છે તેમા પોતાનો મુખ્ય ફાળો આપવો ધર્મ, રાજ્ય, મસાગ, નીતિ, મિલાણ, આદિય વગેરે પ્રમણજીવનના સર્વ પ્રદેશોમા 'ત્રિવેની'ના સગમથી જે વિકટ સંડો જામા થયા છે, તેની ત્રાગીક તપામ કરી, તેમા આવેના(ર)ક વમળ

કાઠી નાખનાનું તથા ભારિષ્યની ચિરંજીવ ઉન્નતિના માર્ગ ખોળા પ્રજ્ઞની સમીપ મૂકાવું કહિને કામ માથે લીધું પદ્મપાતરદિત દષ્ટિથી દેવાના સમગ્ર સ્થિતિનું અન્વલોકન કરનાર તથા તે ઉપર ગભીર, સર્વદેશી અને ઉત્પર્યાયરૂક નિચાર ચનાનનાર દેશના એક નિચારનું ગભીર વ્નેષમદારીનાણું કામ સ્વીકાર્યું જાહેર જનની ધાધવને બદલે પોતાને વિરોધ અનકૂળ એવા, ચિન્તનને લેખનનો પ્રવૃત્તિવાળા શાન્ત પ્રવાદના જીવન વ્યતીત કરવું એ દષ્ટ ધાર્યું આ પ્રમાણે ન્યાયાસને વિગ્રહ, 'ત્રિવેણીસગમ ના દરેક પ્રવાહના એકેએક તરંગનું પૃથક્કરણ કરી, શુદ્ધ બુદ્ધિથી ત્રણેની તપાસ ચલાવવાનું તથા ઘુરની કરવાનું નર્મ પોતાને માટે નિર્મિત કર્યું

જાહેર પ્રવૃત્તિમાં ધડનાને બદલે આ કાર્ય પસંદ કરનામાં સાહિત્ય પ્રતિની પોતાની ખાસ અભિરચિ ઉપરાંત, ખીજા કારણો પણ હતા તેમાં પ્રવર્તક કારણ આ હતું - જમાનાએ યથા ભારતીય પ્રજ્ઞના હૃદય ઉપર અજ્ઞાનને શ્રમના જે થરના થર બાઝી ગયા હતા, સૈકાએ યથા આ યત્ર ઉપર જે કાટ ચઢી ગયો હતો, તે ઉખાડી નાખી તેમાં નવી ભાવનાઓ ને નવું ચેતન રેડના માટે - સંદેપમાં કહીએ તો પ્રજ્ઞના આન્તરજીવને સાચી અને સચોટ રીતે સ્પર્શ કરાવે તથા જગાડવાને માટે, સાહિત્ય જ ઉત્તમ સાધન છે એવો એમનો મત હતો જાહેર જનની એમને સપૂર્ણ રીતે હતી મુજબ આ નિધિની જાહેર વિશ્વચાલોમાં ગૌણ પણ અગત્યનો ભાગ તે નેતા પરંતુ ઉપર ગણાવેના તેમ જ ખીજા કારણોને લીધે પોતાને માટે આ ક્ષેત્ર એાધુ અનુભવ જણાયું તેથી સાહિત્ય દ્વારા જ પોતાના સાક્ષરજીવની આ મેના અર્પિત કરવાનો દૃઢ નિચાર આ આ ભાવના-સિદ્ધિ અર્થે વાંચન, મનન, શ્રવણ તથા લેખનની સકૂળતા આદિ એમની જે વિશેષ ગૌણ વૃત્તિઓ હતી તેમાં જાતરવાની અહીં જરૂર નથી

લોકકલ્યાણની મુખ્ય ભારનાના અગત્ય તરીકે, દેશમેદા મદાપ્રશ્નોના નિચાર તથા નિર્ણય અને સાહિત્યસેવા એ વિશિષ્ટ ભારનાઓ જેમ એમણે સ્વીકૃતિ હતી તે જ મુજબ, મુખ્ય સાધનરૂપી 'પ્રવૃત્તિમય સન્યાસ'ની ભાવના સિદ્ધ કરવા, નોકરીનો અગ્નીકાર, વખીનાત, નિવૃત્તિનિવાસ વગેરેની વિશિષ્ટ ભાવનાઓ ધડી હતી

* શ્રી મગનભાઈ ચતુરભાઈ ખેય જણાવે છે તેમ અનખનાદી

યોગીઓને એમના મતનો - પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસનો - અર્થ શિખવાડવાનો તથા આપણી કેટલીક કહાણીઓનો અર્થ કરી બતાવવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

(‘વસંત’ સ્મા. અં. પૃ. ૧૨૬)

ઘણી વખત ગોવર્ધનરામ નિસ્વાસ નાખી કહેતા કે મારે ચાર-પાંચ વાનપ્રયાગ્રમી એન્સ્યુએટો જોઈએ છે. વિદ્યાનો અને લક્ષ્મીનો યોગ અતિ વિરલ હોય છે અને તેથી લક્ષ્મીની લોભુપતાવાળો એન્સ્યુએટ આમાં મને કંઈ સહાય કરી શકે તેમ નથી.

(‘વસંત’ સ્મા. અં. પૃ ૧૩૦)+

આ ભાવનાઓ તે ગોવર્ધનરામનું ‘ખરેખરું’ બળ હતું. આ ભાવનાઓ જ “લાખો નિરાશામાં છુપાયેલી અમર આશા” હતી. વિપત્તિના કુસ્ળધાર પડતા વન્સાદથી નિરાશાના સમુદ્રમાં ડુબી જતાં અમાવનાર દૃઢ ખડક તે આ જ હતો સંપત્તિના શિખર ઉપરથી લોભ તથા સ્વાર્થની ખીણમાં ગળાડી પડતાં અટકાવનાર તથા ધર્મપન્થ ઉપર રિયર રાખનાર પવિત્ર બળ તે પણ આ જ હતું.

“ ‘સસ્વતીચંદ્ર’ એ ચમો જગતમાં, ચક્ષો દેવવળી ભૂમિમાં, એમી-Back to Lifeની કથા છે સસ્વતીચંદ્રના ગૃહભ્રમણ પ્રેમ કારણવાળા બન્યા હતા. એ જ પ્રેમ કોઈક અલૌકિક પદાર્થમાં પરિવર્તન પામી એને પાછો જગતમાં ફેરો છે સસ્વતીચંદ્રને મન્યાસ પ્રેમ દ્વારા સંસિદ્ધ થયો છે. હવે ભગવો વેરા ઉતારી નાખીને જગતમાં વિચરતા હૃદય પર ભગવો રંગ લાગ્યો છે કે નહિ તે જોવાનું છે ”—ઉમાશંકર જોષી (‘સસ્વતીચંદ્ર’ના બૃહત્સંક્ષેપની પ્રસ્તાવના)

*

“...તત્કાલીન ભારતના ઉદ્ધારની ચિંતા એ જ આ કૃતિને મહત્તર આપનાર વસ્તુ નથી ‘સસ્વતીચંદ્ર’ ભાગ્યેય સર્જકોનો સહોદ મુવત કરી આપનાર મય છે, પણ સર્જકોરા તરીકે જ ‘સસ્વતીચંદ્ર’નું મૂલ્ય નથી. હમેશાના વશની વસ્તુ એમાં છે, અને તે છે એના હૃદય ઉપર ભગવો રંગ લાગ્યા છે એવો સન્નિવન જગતનો કેવા પ્રમાણે સ્વીકાર કરે એનું નિરૂપણ... અલભામગા દ્રવશમ તરફ કથા વળે છે પણ દ્રવશમ કનુષ્ક દ્વારા સંસિદ્ધ થાય છે. અને એ કનુષ્ક ‘સસ્વતીચંદ્ર’નું સનાતન આર્થભૂ છે.”

—ઉમાશંકર જોષી (બૃહત્સંક્ષેપની પ્રસ્તાવના)

પ્રકરણ ૬

વ્યાવહારિક ગુણો

સામાન્ય લોકમત પ્રમાણે ચાર જાનના માણસને દુનિયાની સાથે તેમ દુનિયાદારી સાથે જાનનું નથી તેમા એક પંડિત, બીજા રમિક, ત્રીજા ભાવનાશીલ અને ચોથા નીતિમાન આ ચારેને દુનિયા સમજતી નથી અને તેઓ દુનિયાદારીને સમજતા નથી, એમ કહેવાય છે. આમ હોવાથી તેઓ વ્યવહારમાં કાઈ સિદ્ધિ મેળવી શકતા નથી અને દુનિયાદારીની બાબતોમાં તેઓનું મોટું મીડું હોય છે એમ મનાય છે. આ અભિપ્રાયને અનુસરતી અનેક કથાઓ ને કહાણીઓ પૃથ્વી ઉપરની ધણીખરી પ્રજાના સાક્ષિત્યમાં છે. ત્યારે, શુદ્ધિ, રસ, ભાવના તથા નીતિ ચારેના ભંડારરૂપ ગોવર્ધનરામનું આ વ્યવહાર-જીવન કેવું હશે તે જાણવાની આતુરતા રાજાસાવિક છે.

ઉપરની જીવનકથા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થયું જ દરો કે વ્યવહારિક દૃષ્ટિથી પણ એમનું જીવન ધણી રીતે સફળ હતું. એમણે પિતાનું ઋણ વાળી કુટુંબી મનુષ્યોની જુદી જુદી વાહનાઓ સતોથી તે ઉપરાંત પોતાના કુટુંબ સવિન, મોજમજમા નદિ પણ સુખમાં રહી શકે એટલું દ્રવ્ય સંપાદિત કર્યું. વકીલ તરીકે ઉચ્ચ સ્થાન ને માન પામ્યા. કીર્તિ અને લોકપ્રિયતા પણ થોડા જ ગુજરાતીઓએ આટલી પ્રાપ્ત કરી હશે.

આ સર્વની સપ્રાપ્તિમાં એમના વ્યાવહારિક ગુણોનો ઓછો દિગ્ગમે નહોતો. આખરે, આ ગુણોને લઈને જ તે જીવનમા આટલી બધી તથા આવી સગીન પ્રવૃત્તિઓ તે કરી શક્યા એમ કદીએ તે તે જરાયે અધટિલ નથી આ વ્યાવહારિક ગુણોમાં એના ગુણોનો સમાવેશ થાય છે જેને નીતિ સાથે કરો ખાસ સંબંધ નથી એ ગુણુવાળો મનુષ્ય નીતિમાન તેમ જ નીતિચિદાન કોઈ પણ દોષ શકે.

આ ગુણો એક હથિવાર જેવા છે; જેની પાસે એ હોય તેનું એ કામ કરે.

આ ગુણોમાં મુખ્ય ગુણ એકાગ્રતા છે. અંગ્રેજીમાં કહ્યું છે તેમ “Concentration is the key to success,” એટલે “એકાગ્રતા એ સિદ્ધિની કુચી છે.” જીવનની એકાગ્રતા એટલે જીવનમાં એક જ આશયનું નિર્માણ અને તે આશયની સિદ્ધિ પાછળ સર્વ વૃત્તિ ને શક્તિનું સમર્પણ. સંસાર સમજનાર પુરુષ તરત જાણે છે કે બધું કરવા જતાં કશું પણ થતું નથી. તેથી જતોઝરવત્તો ઘસ્ટ: થઈ છેવટે ઈર્ષ્યો ઘસ્ટ: થતા બચવાને જીવનની એક પ્રધાન પ્રવૃત્તિ નિશ્ચિત કરી રાખવી. અદ્ભુત શક્તિવાળા, પણ આરુહર્ય નહિ સમજવાવાળા ઘણા મનુષ્યો, સંસારમાં મહત્વનું કાંઈ પણ ક્યાં વિના, આગિયા કીડાની પેઠે, કહ્યું એક જખૂકી ચાલ્યા જાય છે. ગોવર્ધનરામ આ વાત બહુ સારી રીતે સમજ્યા હતા. આગલા ખંડમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે પોતાના ભવિષ્યના જીવનની રેખા જને તેટલી સ્પષ્ટ ને દૃઢ દોરી રાખી હતી, અને કીર્તિ, ધન કે મોજશોખ કશાની પરવા રાખ્યા વિના, પોતાના સંકલ્પને જ વળગી રહ્યા હતા. જેમ જીવનનું મહત્કાર્ય સાહિત્યસેવા નક્કી કર્યું હતું, તેમ પોતાના ભરણપોષણનું સાધન વકીલાત નક્કી કરી રાખ્યું હતું. આ બંને સિદ્ધ કરવામાં એમણે કેવી ધીરજ, યુક્તિ તથા હિંમત બતાવ્યા છે તે આગળ દર્શાવ્યું છે. પંદર વર્ષમાં - સન ૧૮૮૪ થી સન ૧૮૯૮ સુધીમાં - મુબાઈમાં હાઈકોર્ટના આગેવાન વકીલ થયા. પંદર વર્ષમાં - સન ૧૮૮૭ થી સન ૧૯૦૧ સુધીમાં - ગુર્જર ગિરાના તિલકરૂપ = સરવતીચંદ્ર ” રચી, શ્રેષ્ઠ પ્રકારની સાહિત્યસેવા તથા જનસેવા કરી. તે પછીનો સમય આવા જ એકાગ્ર ચિત્તથી સાહિત્યસેવામાં વ્યતીત થયો હતો, પણ તેનું ક્ષણ પરિપક્વ થતાં પહેલાં તે પૃથ્વી ઉપરથી એમનો વાસ જતો રહ્યો.

આ ગુણનું પોષણ કરનાર મુખ્ય ગુણ અવિરત ઉદ્યોગ છે. નબળામાં નબળી તબિયત હતા પણ ઉદ્યોગવૃત્તિ હોય, તે મનુષ્ય કેટલું કામ કરી શકે તેનું વિસ્મયકારક ઉદાહરણ ગોવર્ધનરામનું જીવન હતું. એમનું મન એટલું ચપળ તથા ઉત્સાહી હતું અને કામ કરવાને એમને એટલો ઉદ્દમ હતો કે, ગમે તે સમયે પણ, કાંઈક ને કાંઈક ઉપયોગી કાર્ય તે એ ક્યાં જ કરતા. મુબાઈની હાઈકોર્ટમાં વકીલાત કરવી, તેમાં શ્રેષ્ઠ પદ પ્રાપ્ત કરવું, તેની સાથે મોટા

કુટુંબનું સારી રીતે ભરણપોષણ કરવું, પોતાનો નામુક તબિયતની ચિંતા તથા સંભાળ રાખી, અનેક વર્તમાનપત્રો, માસિકો તથા પુસ્તકોનું વાંચન તથા અભ્યાસ કરવાં, અને આ સર્વ ઉપરાંત "સરસ્વતીચંદ્ર" તથા "સ્નેહમુદ્રા" જેવા ગ્રન્થો લખવા સમય મેળવવો - એ વિલક્ષણ ઉદ્યોગ તો ગોવર્ધનરામ જેવા વિરલાઓ જ કરી શકે. નિવૃત્તિ દરમ્યાન પણ રોજના દશગાર કલાક વાંચવાલખવામાં કે મનને શ્રમ પડે તેવા કામમાં સાધારણ રીતે જતા. આમાંથી વિશ્રાન્તિ મેવાની જરૂર પડે તો ખીજું કાંઈ બહુ ગંભીર ન હોય તેવું વાચ્યે અથવા ખીલગો સાથે ચર્ચા, વાર્તાવાપ ઈત્યાદિ કરે. એમની આવી ઉદ્યોગશક્તિ જોઈ છેલ્લા સમયમાં કેટલાકને એમ લાગ્યું હતું કે આટલી બધી મહેનત કરી ગોવર્ધનરામ પોતાનું શરીર બગાડે છે. એ પ્રમાણે જો બન્યું હોય તોપણ એટલું તો નિશંક છે કે જ્યાં સુધી એમનામાં શક્તિ રહી ત્યાં સુધી એમણે પોતાનું કામ અટકવા વિના, થાકવા વિના, ચલાવ્યા ક્યું. આવા નિ.મી.મ. ઉદ્યોગરાળા ગો.વર્ધનરામને આપણા પ્રણામુગ્ધરાતી એન્ડુએટ પ્રમાદી જણાય તેમાં કાંઈ નરાઈ છે ?

પણ આત્મશ્રદ્ધા વિના પરાક્રમ માગ્યે જ સંભરી શકે. આ આત્મ-શ્રદ્ધા તે અહંકાર કે મિથ્યાભિમાન નહિ, પણ, ગોવર્ધનરામના શબ્દોમાં, આત્મમાનનું જ પરિણામ છે. અરાધ્યા કૈકામાં, પરદેશી વિગ્રહો વગેરે અનેક કારણોને લીધે, ઇગ્ન્યડ જ્યારે ભારે દુર્દશામાં હતું તે તેની આબરૂ તેમ જ સહીસવામળી જન્ને જાણે એક વાળને આધારે જ ઠટકી રવાં હતી, તે સમયે મહાપરાક્રમી પીરે અનન્ત આત્મશ્રદ્ધાથી કહ્યું કે "હું ઇક્ષાંડને બચાવીશ, અને હું જાણું છું કે મારા સિવાય ખીજે કોઈ જ બચાવી શકશે નહિ." અને પોતાનો આ જોય ખરો પાડી, કીર્તિ, વિજય તેમ સંપત્તિને જિંયામાંજ એ સિખરે એણે પોતાના દેશને ચઢાવ્યો. કાંઈકે તેની જ જાનનું, પણ તેથી ઓછું ઉત્ર, જેમ ગોવર્ધનરામનામાં પણ હતું. કોઈ મદસ્તવનું કાર્ય કરવા યોગ્ય શક્તિ પોતામાં છે એમ એમને બહુ પહેલેથી જાન ચયું હતું. તેથી પોતાની શક્તિનું જરાખર માપ કાઢવા, તેને ઉચિત ક્ષેત્રમાં વાળી તેનો પરિપૂર્ણ વિકાસ કરવા અને આવી રીતે કૃતાર્થ થવા એમણે પ્રયાસ કર્યો હતો. ઉપર જણાવ્યા મુજબ પોતાને પ્રતિકૂળ એવું એક કાર્ય એ લેવા નહિ, અને પોતાને અનુકૂળ કાર્ય પસંદ ક્યું પછીથી તે ગમે તેવું કઠિન લાગે,

૧. "I shall save the country and I know that none else can."

તોપણ તેમા વિનય જ થશે એવી એમને શ્રદ્ધા રહેતી. આગ હોવાથી,
 “ હુ એકનો શું કરું ? ” “ આણુ મોટું કામ મારાથી કેમ થાય ? ”
 એવા અજ્ઞાનજન્ય અનિશ્વાસ તથા બીરુતા એમનાથી હમ્મેશ દૂર નાસતા.
 તેની જ ગીને, એમની જિડી ઈશ્વરશ્રદ્ધા એમને વિશેષ બળ આપતી
 તથા હમ્મેશ નિરભિમાન રાખતી.

અવગ્યા અને નિયમ એ વ્યવહારસિદ્ધિનાં ગોટા અંગ છે -
 વ્યવહારનયત્રની મોટી કમાન છે. એકાગ્રતા, ઉદ્યોગ અને આત્મશ્રદ્ધાને,
 થોડામાં થોડા અમથી, થોડામાં થોડા અમથમા, સારામા સારું કળ
 આપનાર એ જ શકિત છે વ્યવહારમા એની કેટલી જરૂર છે તે
 ગોવર્ધનરામ સમજતા અને પોતાના કાર્યમા તે અસા પૂરતા પ્રમાણુમાં
 દાખલ કરતા. એમની અવગ્યાશકિત સારી હતી તેથી એમના કામમાં
 કાઈ દિવસ ગોટાળો, ગાબડાટ કે ધાંધલ રહેતાં નહિ આમ હોનાથી
 એમના હાથ નીચે પ્રામાણિકપણે કામ કરનારને સુખ રહેતું. એમના
 હાથથી અનેક કાર્યોની વ્યવસ્થા થઈ છે તે સર્વના આરભમાં, દીર્ઘ-
 સ્થિતિથી તેની યોજના પડી કાકના, પોતાને લાયકનું કામ પે તે બરોબર
 કરતા અને બીજાઓને લાયકનું બીજાઓને મોખી તેમની ઉપર બરોબર
 દેખરેખ રાખના.

આ સિવાય ગોવર્ધનરામમા જે એવા ગુણો હતા જે એક રીતે
 તો પરમપરવિરોધી છે છતાં વ્યવહારમા બનને જરૂરી છે આ ગુણો તે
 સ્પષ્ટરૂપનાપણ અને કૌશલ બ્યારે બ્યારે જરૂર પડે અને બ્યારે બ્યારે
 બહુ દાનિ થાય એમ ન હોય ત્યારે ત્યારે વ્યવહારની વ્યાપ્તમા
 સ્પષ્ટ થવું એ ગોવર્ધનરામનો નિયમ હતો બાહારે વ્યવહારે જ
 શાશ્વત્તા મુખી મઘેત્. વ્યવહારનીતિનું આ મુખ્ય સૂત્ર પોતે વાર વાર ઉપ-
 દેશમા તેમ જ આચરણુમા મૂકતા મનમા તે મનમા ગૂચરાવુ કે બાબ્યાં
 કરવું તેને બદલે પોતાની વાત સ્પષ્ટ પણ સબ્ય રીતે કહી દેવાથી
 પોતાને તથા પારકાને બનેને સરલતા અને સુખ થાય છે એમ તે
 માનતા એમના આ ગુણનો એક સરસ દાખલો છે દિન્દુ સસારમા
 સામાન્ય ગ્રિહિતિ એવી હોય છે કે બાળકોના લગ્ન વગેરેની વાત એમના વૃદ્ધ
 વડીલોના હાથમા રહે છે. એટલે પિતામાતા હોય તોપણ, સાધારણુ
 રીતે, કુટુંબના વૃદ્ધમા વૃદ્ધ વડીલ, માતાપિતાના માતાપિતા હોય તેઓ
 જ, મુખ્યત્વે બધું નક્કી કરે છે. બાળકનાં પોતાનાં માતાપિતા પણ
 તેની વિરુદ્ધ થઈ શકતા નથી. દાલના કરતાં પણ વીસપચીસ વર્ષ

ઉપર તો આપું ધણું જ હતું; તેથી જો કોઈ પણ જુવાન પોતાનાં માબાપને આ બાબતમાં કાંઈ કહેવા જાય તો “ ઉદ્ધત ”, “ વહી ગયેવો ” એવા શબ્દોના વરસાદથી બિચારાને એકદમ દાબી દેવામાં આવતો. તેવે સમયે, બાળકને સામેના પોતાના અણગમતાને અનુસરી, ગોવર્ધનરામે બહુ જ ચોખ્ખી રીતે પોતાનાં માતાપિતાને કહ્યું: “ જુઓ, તમે મને વહેલો પરણાવ્યો તે તો ખેર. એમાં તમારો અધિકાર હતો. પણ આ રમણીક તથા તેની બહેનો છે તેમને વહેલાં પરણાવવા અથવા મારી સંમતિ વિના વિવાહ કરવા જશો, તો હું તેમ નહિ થવા દઉં. પછીથી હું તમને ઉદ્ધત લાગું તે કરતાં તેવો વખત જ ન આવવા દેવો એ તમારો દાયમાં છે. મેં તમારી સર્વ આજ્ઞા પાળી છે. પણ આ બાબતમાં છોકરાંએ તરફનો મારો પોતાનો ધર્મ છે, તે મારાથી નહિ તોડાય. માગ મમે તેવા સુખનો ભોગ તમારી આજ્ઞાથી આપું; પણ આ બાળકોના સુખનો ભોગ આપવાનો મને હક નથી ” સ્વાભાવિક રીતે, આ શબ્દોની અસર ધર્મ આવી રીતે સ્પષ્ટ બોલવા માટે છાતીમાં હિંમત તથા હૃદયમાં સ્વતંત્રતા જોઈએ. તે જ પ્રમાણે ગોવર્ધનરામે ધણું જાણુને ધણી વખત તેઓના ખરા દિલની સવાહ આપી અને તેના બદલામાં કેટલીક વાર મહેલો અપકીર્તિ કે અપ્રિયતાની પણ તમા રાખી નથી, તેમ એ પણ ખરું કે સામે માણુમ જે એમના હૃદયની શુદ્ધિથી અજ્ઞાત હોય અથવા જોને પોતાને સ્પષ્ટતા ઉપર રુચિ ન હોય તેને જરા માહું લાગે એવી કઠોરતા પણ એમનામાં ક્યવિત્ર આવી જતી.

આપું વારંવાર નહોતું બનતું તે જ એમની કુનેહ. ખરેખર, કુનેહ અને સ્પષ્ટતા બેનું વિરલ મિશ્રણ એમના વર્તનમાં નજરે પડતું, અને એમાંથી જોની જ્યાં આવસ્યકતા હોય તે ત્યાં પ્રાધાન્ય પામતું. પરંતુ એટલું તો અવસ્ય જણાવવું જોઈએ કે કુનેહ અજબાવતી વખતે સામાને છેતરવાનો કે સામાને પોતે પ્રિય ધર્મ પડવાનો હવેકો વિચાર એમને કદી આવતો નહિ. એમની યુક્તિ હમેશા ધર્મ હતી, એટલે જ્યારે એવા પ્રસંગ આવે કે સાચી વાત કહેતાં ખીજા માણુસને નિરર્થક દુ.ખ લાગે, અથવા તો તે વાત જાણુવાથી સામાને સમૂળગો લાભ ન હોય અને કહેવાથી પોતાને બિવટી દાનિ હોય, તેવે સમયે કુનેહ દર્શાવવી એ ધર્મ છે એમ તે માનતા મુજબ હેતુ શુદ્ધ, અને કુનેહ દાખવવામાં ખૂબી અને મીઠાસા, એટલે સામાન્ય રીતે કોઈ પક્ષને અસંતોષ થતો નહિ. આવી રીતે કોઈ વચ્ચે, ભવભવા ન્યાયાધીશોને

તેમની ભૂલ ગોવર્ધનરામ જાતવી શકયા હતા, અને ન્યાયાધીશો પણ એવા શાણા ને સમજદાર હતા કે આવા નિર્ભીક પ્રગલ્ભ વર્તનથી તેમની પ્રીતિ તથા આદરભાવ જ એમણે સંપાદિત કર્યા હતાં. એમના જીવનમાં આવા તો સંખ્ય બંધ પ્રસંગો બન્યા હતા. એમાંના બે જે ભાવનગરમાં બનેલા તે નીચે પ્રમાણે છે :

બીજાએને પળવવામાં મંજા લેનારા ઘણા મનુષ્યો મળી આવે છે. આ વર્ગના એક સુજાન (?)ને કાંઈક એવી જ ટેવ કે દીવાન સામળદારને ત્યાં બધા બેઠા હોય ત્યારે મોઢું મોં રાખી, ગોવર્ધનરામને સવાલ પૂછે : "કહો, ગોવર્ધનભાઈ, આજ શું જમ્યા ?" એક દિવસ નહિ, બે દિવસ નહિ, અને લગલગ રોજ આવેા પ્રશ્ન પૂછવા માંડ્યો. હવે, ગોવર્ધનરામ ભાવનગરમાં બહુ સાદી રીતે રહેતા. તેમાં શરીર વ્યાધિયુક્ત હોવાથી એમને બહુ સાદો તથા હલકો ખોરાક લેવાની જરૂર પડતી. આ સર્વ હકીકત બધા વચ્ચે પ્રકટ કરવી એ આત્મમાનની વૃત્તિવાળા કાઈને પણ રુચે નહિ. પણ પેલા સજ્જનને તો એમાં જ રસ પડે. બીજી રીતે એમને કહેવાય એવું હતું નહિ. એટલે ગોવર્ધનરામે યુક્તિ કરી, એકાન્તમાં એમને સમજાવ્યું કે "તમને ખરેખર જિજ્ઞાસા થતી હોય, તો આંખની કે એવી કાઈ જાંઝાથી તમે પૂછજો. મેં જે એનો એ ખોરાક ખાધો હશે તો હું એક આંગળી જાંઝી કરીશ; જુદો ખાધો હશે તો બે જાંઝી કરીશ." આમ થોડા દિવસ ચાલ્યા પછી, ઇશારતના આ સંવાદ તરફ શ્રી સામળદાસનું ધ્યાન ગયું, તેથી કુતૂહલથી તેનો અર્થ ગોવર્ધનરામને પૂછ્યો. ગોવર્ધનરામે ખૂબીબધ બધી હકીકત જણાવી, ખુલામો કર્યો ત્યાર પછીથી આ ઇશારત કરવાની એમને જરૂર પડી નહિ.

આથી વિશેષ બેધદાયક પ્રસંગ નીચેનો છે એક વેળા દીવાળીના ઉત્સવમાં એમના માતૃથી શિવકાશીએ દીવાળીના પકવાન વગેરે ખાવાનો એમને આગ્રહ કર્યો. "બળી રોજ ને રોજ તે બાજરી શી? તેમાં આ સપરમે દહાડે પણ તું બાજરી ખાઈ એ તો મને ન ગમે." ગોવર્ધનરામે ધીમેથી જવાબ દીધા, "જો, બા, એ વાત ખરી, પણ સપરમે દહાડે સારું સારું ખાવા જતા, સપરમે દહાડે હું માંદો પડીશ તેવું કેમ? એ કરતા તે ન ખાઉ તે જ સારું ને ?" પણ, "જા, જા, હવે. આવા આવા વહેમ શા? એક વાર ખાવામાં તે શું નડવાનું છે ?" એમ કહી શિવકાશીએ તો હા લીધી.

ઘણી સ્ત્રીએા સારું સારું ખવરાવવું એને રુનેદની પગિમીમા

માને છે! ગોવર્ધનરામે એમને સમજાવવાનું મહુ કહું પણ જોયું કે ના પાડવાથી જાને દુ ખ લાગે છે “ જાને જોના વગર નવિ જ માને તેથી ફરીથી કોઈ ફિવસ આવે. આમક ન કરે એમ કરવું ” એમ વિચાર્યો, આ વખતે એમનું મન રાખી થોડો સમય રોતે પીડા વેદી નેના નેનાર થયા તે મુગ્ધ દીવાળીની રાત્રિએ દીવાળી માટે ડરેના સાગી સરી વસ્તુઓ શિવકાશીને બરોબર સનોમ થાય તે પ્રમાણે ખાધી ખાધી તો ખરી પણ પછી જાન કયા ? જવા સૂરા જતા હતા તે જ મનો પ્રેમના પેગમા એવું તો સખન દર્દ જિવડુ કે ધરના બધાને ગમરાની નાખ્યા તથા આખી રાત ઉગમરો કરાવ્યો પથ્થર જેવી દડનારાળા શિવકાશી પણ નરમ થઈ ગયા અને દરદ મગ્યા પછી કહ્યું “ મોગ, હુ જૂની હવેથી તને કહી ખાવાનો આમક નવિ કરુ માટે તારે ખાવું હોય તે જ ખાજો ” પોતાને આપની વ્યથા ખમની પડી તે માટે કોઈ પણ મોઠ્યા વિના, ગોવર્ધનરામ શાન્તિથી માત્ર દસ્થા જો આ કમૂનાત હમેશ માટે યામી કરાવી નાધી

ગોવર્ધનરામના મવહારુ જીવને વધુ પામેથી જ્નેનારને વ્યવહારની નાની તેમ જ ષ્ટનીક મોટી બાબનોમા ગોવર્ધનરામથી થયેની જૂનો નજરે પડ્યા વિના ગટેની નથી પરતુ એ જૂનો સાથી થઈ હજો એમ પૂજા જતા, કદાચિત્ નાલુમ પડશે કે, સાધાગળુ રીતે કોઈકિતુ લતુ કરવાની વૃત્તિ, અથવા તો કોઈ સારો નિયમ અમનમા મૂકવાની ઇચ્છા અથવા તો એવું જ કોઈકે નિર્દોષ કારણુ આ જૂનો માટે જવામદાર છે આ પ્રમાણે ગોવર્ધનરામનો સ્વભાવ કોઈકે ચીજો છે એમ લાગવાના કેટલાકને કારણો મળ્યા છે આ દોષ વ્યવહારમા સર્વત્ર અગ્રિતા ઉત્પન્ન કરાવે એવો જ છે છતા તે વધારે પડતી આત્મલાનની ક્ષિત્તી થમો હશે કે એમના હૃદયની વધારે પડતી ચોખવટને લીધે ખીજાએને તેવો લાગ્યો હશે એ તપાસવા જેવું છે

પરતુ એમના મુલુદોરનો પૂરો વિચાર કરતા, એમનું જીવ્યા પ્રકારનું વ્યવહારુ ડકાપ્થુ તથા વ્યવહાર સફળ કરવાની દલ્તાલરેલી શક્તિ એ જે કદી છૂપા રહી શક્તા નથી આના વધુ, હિદાદરણુ એમના લેખોમાથી જડ્યા વિના નહિ રહે તેમ જ ' Rules of Conduct ' અથવા ' વ્યવહારના નિયમો ', એ મયાળા નીચે પોતાની ખાનગી ચોખીમા જે મો-સાસો નિયમે ટાક્યા છે અને જે

“ સમાલોચક ” પત્રના સન ૧૯૦૬ના પહેલા તથા બીજા અંકમાં પ્રકટ થયા છે, તેમાંના ધણા નિબંધો એમની દીર્ઘદષ્ટિ અને બિડી પહોંચના સારા નમૂના સજૂ કરે છે. પરંતુ, એમની વ્યાવહારિકતાનું સૌથી વધારે સમર્થ ઉદાહરણ તો એમની જીવનરચનામાં દષ્ટિએ પડે છે. દેશ તથા સાહિત્યની સેવામાં આખા જીવનનું સમર્પણ કરવા હૃદય હલમક્કી રહ્યું હતું. અને તે મટે ઉચ્ચ સ્વાર્પણ કરવાને પણ તૈયારી કરી રાખી હતી, છતાં ગોવર્ધનરામ એટલું નહોતા ભૂલ્યા કે ચોપડીએ લખવાથી પેટ ભરાવાનું નથી. મૂળથી જ, કવિ કાવિદાસ કહે છે તેમ, લક્ષ્મી-સરસ્વતીને પરસ્પર વિરોધ છે, અને અસહમાં, દાનદક્ષિણા વગેરેથી પડિતો, વિદ્વાનો વગેરેનું પોષણ કદી થતું હશે, તોપણ, આ જમાનામાં અને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં, જ્યાં પ્રજામાં તથા પૈસાદાર વર્ગમાં સાહિત્યભેદની બહુ કદર નથી, ત્યાં “ Literature can never be the staff of life.” અર્થાત, “ સાહિત્ય એ નિર્વાહનું સાધન નહીં થઈ શકે નરિ.” તેથી પોતાની મુખ્ય ભાવનાને અમલમાં મૂકતાં પહેલાં, પોતે પોતાનું કુટુંબ તથા એ ભાવના, ત્રણેના નિર્વાહનું સાધન ને કંઈ તે પૂરતી રીતે સપાતિત કરવું જ, એ વિચાર એમના ૧૯૫૫માં જડ ધાવીને બેઠો હતો. આમ હોવાથી જ, પિતાનું ત્રણ વાલ્યા પહેલા, અને વકીવાતમાં જરાખર સ્થિર થયા પહેલાં એમણે પોતાનું મુખ્ય પુસ્તક “ સરસ્વતીચન્દ્ર ” પ્રકટ કર્યું ન હતું—તેકે પોતાના કાર્મની તૈયારી અંદરખાનેથી કરી ગણવામાં કરી ક્યાશ રહેવા ઠાંધી ન હતી.

ગોવર્ધનરામના ચરિત્રનો આ અંશ - હૃદય ભાવનામયતાની સાથે પરિપૂર્ણ વ્યાવહારિકતા - જેમ, દેશપ્રજામાં પોતાની જાતને યોગવાની શુદ્ધતા શુદ્ધ પરંતુ આવેશમય ભાવનાથી ધૂધવાઈ ગયેલા, અને પોતાનો જાતનો, કુટુંબનો કે લવિષ્યનો વિચાર કરવાની વ્યવહારશુદ્ધિથી તદ્દન વિહીન, એવા હૃદયોને બોધરૂપ છે, તેમ જીવે પહે, જેઓના એક વારના મહેચ્છુ હૃદય ઉપર હવે સ્વાર્થના તથા દુનિયાદારીના ગદગા બાગી ગયા છે, અને જેઓ, ઉત્તર ભાવનાઓથી કદી કદી ડાકવા છતાં, “ મહેચ્છો સ્વાર્થ પછી પરમાર્થ ” એ વ્યવહારનીતિના સૂત્રના ખોટા અર્થને વળગી નહી, સ્વાર્થની સાધનામાંથી કદી નવરા થતા નથી અને પરમાર્થ શરૂ કરવાની મુદત આધીને આધી દેવવામાં કદી ચૂકતા નથી, તેઓને પણ અનુસરવા યોગ્ય છે.

પ્રકરણ ૭

કેટલીક નાની પણ અગત્યની બાબતો

ગોવર્ધનરામના નિવૃત્તિનિવાસની નાનકડી મેડી એમના સંબંધમાં આવેલા ફાઈથી બૂલી ભુવાય તેવી નથી. પૂરેપૂરાં આઠ વર્ષ સુધી, ગોવર્ધનરામની સર્વ પ્રવૃત્તિઓનું તે મધ્યસ્થળ બની હતી; તેમ જ એમના વિદ્વાન મિત્રોનું તે અનુપમ વિનોદમ્થાન હતી અને એમના ગુણપૂજકોનું તે ભવ્ય ઉપદેશમંદિર હતી.

આ મેડી ધરના આગલા ભાગમાં ખડકીની ઉપર આવી હતી. કદમાં એવી મોટી ન હતી કે તેને “હોય” કહેવાય, તેમ એવી નાનીયે ન હતી કે છેક ઓરડી કહેવાય એની વચ્ચે હોવાથી તે બંનેની ગરબ સારતી, અને સમય પ્રમાણે તે ગોવર્ધનરામનું ફીવાનખાનું અથવા અભ્યાસગૃહ બની જતી. એમનો ધણોખરો કાળ અહીં જ જતો. એનો આખો દેખાવ, સુંદર તો નહિ, પરંતુ નડિયાદના પ્રમાણમાં ધણો ગ્વચ્છ તથા આકર્ષક હતો, અને એનું વાતાવરણ ઉદ્દતમાં શાન્તિ તથા નમ્રતા પૂરે અને અભણુમાં વિદ્યાનુગમ તથા વિદ્યાભક્તિ સ્ફુરાવે એવું હતું. મેડીની વચ્ચેવચ્ચ, ગાદીવાળા ફીચક ઉપર ગોવર્ધનરામ ધણુખરું બેસતા. સામે બે આરામખુરડીઓ તથા ખીજી સાદી ખુરડીઓ હતી. પામે ગોળ ટેબલ ઉપર ગડા ગડા અનેક ગ્રન્થો પડેલા હતા. કોય, ટિક્કેરી વગેરે જેનો વારંવાર આશ્રય લેવો પડે તે સર્વ ગ્રન્થો આ ટેબલ ઉપર જ રાખવામાં આવતા. ગોવર્ધનરામની ચોતાની પુસ્તકશાળા તો ધરના બીજા ખંડમાં હતી, છતાં આ અભ્યાસસ્થાન હોવાથી, અહીં પણ પુસ્તકો ને પુસ્તકો જ નજરે પડતાં. જુદે જુદે સ્થળે, ટેબલ ઉપર ને છુક-ફેસમાં, એટલાં પુસ્તકો હતાં કે આ મેડીમાં પણ મૂકતા અગમવાને પણ

मरणमराधि रातु संगम सुखा सुखं भुव्या
 यदि सुखमनुगतकेलं पितृदेवदुग्धं
 करणनसनमेतच्चद्रुद्रुद्रुय दूरम
 कमाणि परित्तं ते मन्त्रं देवीमाप्सु ॥

लम्बुशोकपरी पुरित चित्तकन्द
 संसारमात्रवि रसक्य हि राधिक
 त्वस्त्रेह स स्मरण ररर रणालिका मे
 । आशुष्कती प्रवृण आशु मनी सद्वारताम्

મહાકાવ્ય કાવ્યકાવ્ય વર્ષ ૩૦
૨૧૧૧૫૫
સં ૨૮૫૦

શ્રી રામન મહારજ,

સ્વપ્ન સ્વપ્નસીરુગ પરમપરમ

પત્ર કને આજ મધ્ય કને આજના સંગોલના તેમ
અરીસાઈના ઉદ્ધાર વાંચી મારા બાલકુદરમાં ને ઉગાર
બહુનાને જાણી ઉદ્ધાર પામે છે તેજ અર્પણ સંપાદી.
દરમ અરીસા છે

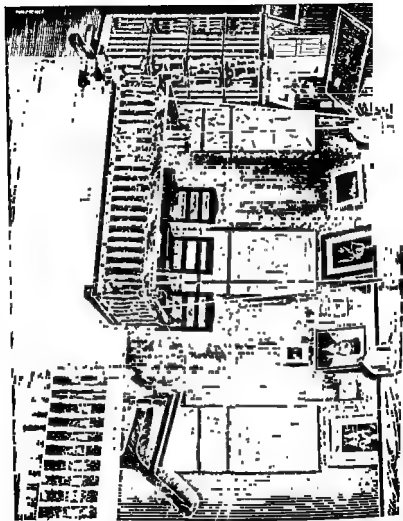
સ્વપ્નસીરુગ પદ્ય પાઠને આરંભ

સોમ વર્ષ ઉપર આજને મંગલપુસ્તકોને અર્પણ છે.
તેની સંક્રમ પંક્તિઓને આ લેખને યુગગોલની
ઉપા આજ, યુગગોલ આજને પ્રિય છે મારે ને આ
ઉપા મુજબ ગણી, એ યુગગોલ આજને સમર્પણ
રહેલો છે અને આજની પાઠને અરીસાઈ માનેલો છે
કે ગાંધીની પ્રતિષ્ઠાને કસાવેલી એ ન શરૂઆતે આજ
યુગગોલ આ યુગગોલને પ્રથમ કસાવે લખાયો
અને મારો માનેલો એ ન અરીસાઈ ઉચ્ચારાયો
એક આ લેખ સમૂહ કસાવે, અને આજની સેવા મારેલી
અને પ્રજાને સુખ આપે રહેલી મળે છે ને છતાં આજ

અપના અભેદથી આરંભું ત્રિભિન્નું કું કીર્તી શીખો, તે
ભેદ વિધિથી જે પોતાને દુનકુલ્ય ગણું છું.

અપનો અભીચાર જે પરિપૂર્ણ અર્થને પાને
સહ્યે કીધો તેવા ઇચ્છે છે તે જ મને ઇચ્છે છે અને
તેણી પણ જ મને સ્વદેશીય સ્વદેશીય મને મહાત્મા
ભાવને પણ સ્વદેશ વિચારથી અલ્પ ભાવનો પ્રયત્ન
મારો પ્રયત્ન છે અને અપનો અભીચાર છે તે તે
દુરથી જ કોઈ ભાવના છે. બાકી ઇચ્છલાં મને
અભિમાની સંકટાદેશોનું જે કુળ કીર્તી તે તે અભી
સમય શીખું કહિત છે, મને તેણી પણ પ્રયત્ન
રહ્યા દુખનો વિચાર વાસ્તવને મોજું છે.

જે ભેદથી અપનો અભેદ મનોરથ કહ્યો છે
તે સદેષિ આપણને દેખીથી ભેદ મારા ભેદ ભાગે છે,
ભેદે વસ્તુને આપે મારી બાલ્યાવસ્થાથી અભેદથી
અભેદ પ્રસંગોને અભેદ વિધિથી મારાં દુઃખાભિષેખો
જે સંકટાદેશોને કીર્તીને તેમની ઉગી ભાવનાથી મને
કુદૃષ્ટિ જ મારી ભાવના મારા ભેદ ભાગે છે,
અને વધારે વિચાર કરના તે જે ભાવના તે મને
દુઃખને આ સમયેના સુખાનુભવ વાસ્તવની જ કીર્તીને
જે પ્રયત્ન કું છું અને કોઈ આ ભેદથી ગણો
દેખે છે ભેદ તે ગણું કરાવે પણ મારાની ગણો
ભેદને વાસ્તવને જ કહું છું. મનુષ્યને જે કુદૃષ્ટિભાવ
ગણો જ.

ખબર પડી જતી કે ધરધણીનો ધધો ક્યા પ્રકારનો હતો આ મેડીમાના પુસ્તકોનો મોટો ભાગ કાયમના ગ્રંથોનો હતો, જોકે, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન વગેરે ગોર્ધનરામના તે સમયના અભ્યાસવિષયના પુસ્તકો પણ સખ્યામધ હતા.

આ મેડીમા પુસ્તકોથી જીજ્ઞે નબરે ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવું કાઈ હોય તો તે જાણીઓ હતી ચારે બીતો, નાનીમોટી તથા બધી જાતનાં જાણીઓથી હકાઈ ગઈ હતી આ જાણીઓ મેડી શાયુગારવાના સ્તોત્ર પણ વિચારથી મૂકનામા આવી ન હતી શાયુગારને ખાતર કે દેશનને ખાતર કશું પ્રવુ એ ગોર્ધનરામનો આપ જ ન હતો જિવટો એમને તો એવો ગર્વ હતો કે મારે ચેર એકે ચીજ એની નથી જે કેવળ જાભાની કે મેજશોખનો ટોચ દેકે દેકે જાણી પસદ કરનામા એમનો કઈકે બેડો ગભીર હેતુ હતો, જે પોતે પ્રગ્ગોપાત સમગ્રતા પણ હતા જાણીઓમા એમના મુખ્ય મુખ્ય તથા અગત્યના સર્વ રનેહીસ બન્ધીઓ તથા સદાધ્યાયીઓ હતા તે ઉપરાત અનેક મહાન પુરો હતા 'હિન્દના ઘાઘ' ઘાઘભાઈ નરરાજજી, 'ઇંગ્લંડના ઘાઘ' ગેરુસ્ટન, લોર્ડ રીપન, ન્યાયમૂર્તિ રાનડે, જર્સીસ સાન્ડન્ટ વગેરેની મોટી જાણીઓ નેત્રને તથા હૃદયને સ્પર્શ આકર્ષતી તે સિવાય સર દિરાજશાહ મહેતા, તેનગ, મડગિક તથા મજાજર, બાને હુમ, વેડરબર્ન, બ્યોમેશચન્દ્ર મેનરજી, સુરેન્નાથ મેનરજી ગેરે કોંગ્રેસના પ્રમુખો તથા હિન્દી રાજનીશી દેશી રાજદ્વારી વીરનાથોમા હરિદાસ રિહારીદાસ, મણિભાઈ જશભાઈ, મૌરીશ્ચર ઉદયશકર, મન સુખરામ આદિ સાહિત્યનીશમા ધ્યારામ, નવલરામ મણિનાન, દાનતરામ, કેશવલાલ ધુવ, 'કનાપી' દત્તાદિ—આમા આના દેશના કઈ પ્રધનરરત્નો પોતાના નેત્રસમીપ તે અહોનિશ રાખતા એક પાસ એમના પૂજ્ય પિતાશ્રી માધવરામનો રગીત મોટી જાણી હતી અને બીજી પક્ષ - આનનારનુ ધ્યાન ખેંચે તેવે સ્થગે - એમના જ્યેષ્ઠ પુત્રી સદગત લીનાતીની મોની પ્રતિકૃતિ હતી * પોતે કનચિત્ દુરનીનથી અનકારના સમયમા આ જાણીઓ નિહાળતા * યાદગ મવ ા રસ્ય સિદ્ધર્મવતિ તાદશી પોતાના હૃદયના શુદ્ધ પ્રેમ તથા માનને ધાત્ર બનેતા, આ જાણીઓમા વિરાજતા સજ્જનો તરફ ધણી વાર, એકાંટરો, બાનમય દષ્ટિથી ગોર્ધનરામ જોઈ રહેતા જાણે પોતાના ચક્ષુ દ્વારા તેઓના

ગુણુ પાન કર્યું હોય તેમ પછીથી એ કહેતા “ આ સર્વને જોઈને મને મારા કર્તવ્યનું તથા મારા દેશના મોઢા રત્નોનું નિરન્તર લાન થાય છે ” નિરાશાની, અધૈર્યની તથા ઉભેગની એવી તો ટેટલીયે ક્ષણે ગઈ હતે જ્યાં આ હથીઓમા ગૃહ રહેવા આત્માઓએ એમના દિલમા આશા, ધૈર્ય તથા ઉત્સાહ પૂર્યા હશે !

આવા મોટા માણ્સોના હથીઓ ઉપરાત, દતિહાસના તથા પોતાના જીવનના અગત્યના પ્રસંગોનું રમન્જી કરાવે એવા પશુ ટેટલાક ચિત્રો એમણે રાખ્યા હતા તેમા ‘ ફેન્લી સોસાયટી ’ના સભામદો, પતિના કબને જોળામા લઈ બળી મરના ચિત્રા તરફ ધસતી સતી, વગેરેની હથીઓ ઉપરાત, ખાસ જાણવા લાયક એ ચિત્ર હતા, જે એમના હીચડાની જે પાસની ભીતિએ લટકતા હતા એકમા પ્રચ્છ મોજાઓ ઉઠાળતા મહા તોફાની સમુદ્રનું ચિત્ર હતું બીજામા, પર્વતની ટેકરીઓ પાસે ‘ શાન્ત મીઠું ’ ગાન કરતું એક નાનું જરાણું વટેતું હતું પહેલામા પ્રવૃત્તિ, તોફાન, નિગ્રહ, લય વગેરે મૂર્તિમાન હતા બીજામા નિવૃત્તિ શાન્તિ, સપ, સુખ, વગેરે મુદ્રિત હતા ગોવર્ધનરામ એનો અર્થ સમજાવતા કહેતા કે “ આ પહેલું ચિત્ર જોઈને મને મારો આગ્યો વખત સાલની આવે છે, તથા સસારનું એક સ્વરૂપ કેવું આકૃતથી લરેતું તથા મિદાગણ છે તેનું લાન થાય છે આ બીજું ચિત્ર શાન્તિનું છે, અને મારી હાનના અવરથામા જે શાન્તિ તથા નિર્વાત્ત પથસર્ષ છે તેને મારા મન આગળ ખડી કરે છે ’

આમા પ્રમરની ચીજોથી વી ટળાઈ રહેના, કદી ધસમસની પાણી દાર કબમને કાગળ ઉપર નવાવતા તો કદી મિત્રો સાથે રસનેર વાર્તાલાપ કરતા, કવચિત્ વચ્ચેના દિ ડોળા ઉપર અભ્યાસમા મશમૂખ થયેલા, તો કવચિત્ શાન્ત વિચારનિમગ્ન રિચતિમા હજી હજી હીચકા ખાતા, એના, આસપાસના ચિત્રો પુસ્તકો વગેરે સર્વના અધિગતા પુરુષ જ્ઞાના, આ મદાત્માનો શિદ્ધિ, રોગઅસ્ત, રિચિત્રવેદાયુક્ત, પરંતુ રનેદ તથા સાધુનાથી શોભતી, પુખ્તમય મૂર્તિ નિદાણો, એમના ગુણુપૂજ્ઞોના હલ્ય લમિતલાયથી—પ્રેમલાવથી એમના ચ લુખા પન્થા ઉઠાળા મારી રહેતા ।

* મીઠુત ગોવર્ધનરામનું નીચે પ્રમાણે તાદર્ય ચિત્ર શ્રી મગનશાઈ અનુરભાઈ પટેલ દોરે છે

‘ વિનિધિ વિપયના અભ્યાસમા ગૂઢાયા છતાં જ્યારે જ્યારે કોઈ એમને મળતા જતુ ત્યારે જાણે નવરા જ હોય તેમ આનંદમા જાણાતા એમના પગના દીવણુ સુધી એક જબ્બાની માફક ધોતિયા ઉપર લટકતા પહે-ણના ઉપર લાકડોટ જેવા ગરમ કપડાનો ટૂંકો ખુલ્લા બટનનો બળ્લો (બકીટ *) વારવાર હાથથી સ ડબતા કે ધોળા કાનટોપી ઉપર ગળે વીટાગેવા ગનપદાનો એક આટો માગતા હીચડા ઉપર ખેમ ખેમ પોતાના કુટુંબના માણ્સો સાથે વાત કરતા કે ઠાઈકામ બતાવતા જ દેખાતા । અડધાપડધા પટેરેલા મોળવાળા એક પગમા દદણી જોડો પટેરતા અને ધીન્ને પગ માત્ર ધીજ્જ જોડા ઉપર જ મૂકી રાખતા બદારની ગેરીમા ગમતમા ને રમતમા ઠાઈ ઠાઈ વખત ગાય જવા ગરીમ ગ્રાણને ચીડવી તેને પજવતા છોકરાને વારતા જણે આપણા સાક્ષરને જોયા હોય તે ભાગ્યે જ માની શકે કે જેની બહાર કરદૂરીના જેવી કાંતિની મટેક ફેવી રહી છે તે વિદ્વાન ગોવર્ધનરામ તે તે જ હશે । એમની સાદાઈ એટલી બધી આપણને જુવાનામા નાખે તેવી હતી કે આપણે વખતે એમને જ પૂછીએ કે ગોવર્ધનરામ કયા હતો ।

(‘વસત’ સ્મા અ પૃ ૧૩૧)

ગોવર્ધનરામનામા કેટલીક જાતની ભારે ચોખ્સાઈ હતી કેનીક શેજની બાબતોમા સગવડ ખાતર એમણે અમુ- નિયમ કરી નાખ્યા હતા અને તે પળાય તે માટે ધણી ચીનટ રાખતા પોતાની ચોપડીએ ધીજ્જને આપનામા એમની આ નુગતતાનુ સારી રીતે દર્શાવ યતુ સાધારણ માણ્સેને તો તે એમ જ કહેતા કે “ તમારે જે નાચતુ હોય તે બહી ગેરીને મુખેથી વચો અને જ્યારે વાચી ગ્હો ત્યારે ચોપડી જ્યાંથી લાંબી હોય ત્યાંમાદ નખીને પાછી મૂખી દેને ” નુગતક ધરની બહાર લઈ જનાની કોઈકને જ નજ આપી હશે સ્વાભાવિક રીતે, એમની આ ટેન ધીજ્જઓને અગવડભરેથી ચર્ચ પાતી, પણ આ નિયમ કરવાના એમને બે કારણ હતા

પટેનુ કારણ નીચેના પ્રમગ ઉપરથી મળ્યુ મુબઈના પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ, ન્યાયમૂર્તિ તેન ગ શ્રીમહાભગવદ્ગીતાના ભાષાન્તર સબધી પોતાનુ કાર્ય કરતા હતા ત્યારે તેમને શ્રીમહાભગવદ્ગીતા સબધી અમુક પુસ્તકોની બહુ જ જરૂર પડી આ પુસ્તકો જેમ બહુ જરૂરના હતા તેમ ધણા મોઢા તથા કવચિત જ હાથમા આવે એવા હતા.

મન સુખરામ પોતે આ અંધના અખ્યાસી હોવાથી એમણે તે સંબંધી અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત જોટવાં પુસ્તકો હશે તેમાંનાં ઘણાંખરાં એકઠાં કર્યાં હતાં. મિ. તેલંગને જે પુસ્તકોની જરૂર હતી તે એમની પાસે હતાં. મિ. તેલંગ સાથે ગોવર્ધનરામને સારો પરિચય હોવાથી, ગોવર્ધનરામ દ્વારા તે પુસ્તકોની માગણી એમણે મન સુખરામ પાસે કરી. સ્વાભાવિક રીતે, આવી ચોપડીઓ બીજાના હાથમાં મોંપવાનું કાંઈ પસંદ કરે નહિ. તેમાં વળી મન સુખરામ તો બહુ ચોક્કસ તથા વ્યવહારુ માણસ હતા, છતાં, મિ. તેલંગ જેના વિદ્વાનને આપણે કાંઈ રીતે મદાય કરી શકીએ તો બેશક સારું, એવી ઉદારવૃત્તિથી આ પુસ્તકો એમણે મિ. તેલંગને પહોંચાડયા. પત્રીથી ઘણો સમય વહી ગયો પણ તે પુસ્તકો પાછા આવેજ શાનાં! મન સુખરામે ઘણી ઉદારાણીઓ કરી, પણ તેનો જ નામ જ નહિ! છેવટે ગોવર્ધનરામે પોતે સારી પેઠે આગ્રહ કરી દાખીને કહ્યું, ત્યારે મિ. તેલંગે સામો પ્રશ્ન પૂછ્યો, “પણ ત્રિપાડી, એ ડોસાને વળી આ ચોપડીઓનું શું કામ છે? હું તો કાંઈ મોકલવાનો નથી” પત્રી ગોવર્ધનરામે કહ્યું, “હશે, એ ખાસ આગ્રહથી માગે છે એટલે હમણાં તો આપો. પત્રી જોઈ લઈશું” આવી રીતે તે પુસ્તકો પાછાં મેળવ્યા.

આના અનુભવ ઉપરથી ગોવર્ધનરામે ઘડો વીધો કે, પારકાની પાઈલેવી એ પણ ચોરી ગણના હોય તેના માગ સાગ માણસો પણ ચોપડીઓના ચોરીને ચોરી ગણના નથા! આ બોધ બીજાં તર પામવાની જરૂર પડે એની એમની વૃત્તિ ન હતી. તેથી ચાલતાં સુધી બીજાઓને બહુ ચોપડીઓ આપવી જ નહિ, એમ નિદાનત કરી રાખ્યો. આ સિદ્ધાન્તના સમર્થનમાં પોતે શંકર પાકુંગે પંડિતનું વાક્ય મોખતા કે “તમારે જોઈએ તો મારો જીવ લ્યો, પણ મારી ચોપડી નહિ” બાણું કારણ એ હતું કે એમના જેના સાક્ષર જેનું જીવન જ મેખન-વચનમય હતું, તેમને કઈ તપાસવા, સરખાવવા કે મોખે કરવા માટે પોતાના પુસ્તકોની ગમે તે ઘડીએ જરૂર પડે તેવે વખતે પોતાની ચોપડીએ પોતાની પામે ને પામે દોષ તો જ તરત કામમાં આવે, અને કાઈને આવી દોષ તો અગત્ય પડે; માટે, લશ્કરી સિપાઈની પેરે, પોતાનાં મર્દદશિયાર વિદ્વાનોએ તો પોતાની પામે જ ગણવાં, એમ એમનું માનવું હતું.

ગોવર્ધનરામને વાતો કરવાનો જેવો અસાધારણ શોખ હતો તેવી જ અસાધારણ વાતો કરવાની એમની શક્તિ હતી. આટલા માટે શુદ્ધિશાળી માણસોની સોખત તે હંમેશા ખોળતા, અને જ્યારે તે મળતી ત્યારે વાર્તાવાપમાં એવા તલ્લીન બની જતા કે તે સમયે ખાવું, પીવું, શરીરની પીડા, મનની ચિન્તા વગેરે સર્વ ભૂલી જતા અને સામાને પણ ભુલાવી દેતા. જે કોઈ રસિક માણસે ગુજરાતના જુદા જુદા મોટા માણસોની વાતચીત કરવાની ખૂબી તપાસીને, વાર્તાલાપ કરનાર તરીકે સર્વેની તુલના કરી હોત અને તે સર્વમાં ગોવર્ધનરામની બરોબરી કરનારા થોડાક જ માણસ છે એમ નિર્ણય કર્યો હોત, તો એમાં સહજ પણ નવાઈ થાત નહિ એમની રીત એવી સરળ, સચોટ, પરિપક્વ તથા રસદાયક હતી કે એમને મુખેથી વાતો સાંભળતા મન કઠી પણ ધરાઈ જતું નહિ નિઘાવિલાસી મુવકાને તો એમની વાતચીત સાંભળના જેવું ઓષડાગઠ, મોહડાગઠ તથા પ્રોત્સાહક ખીણુ થોડું જ હશે આમ હોવાથી એમની મુલાકાત લેનારની સખ્યા હંમેશા ઘણી મોટી રહેતી, અને તે પણ એટલે સુધી કે, “આટલા બધા માણસો શેજ મળના આવે છે તેથી અબ્યાસતુ ઘર્ષ દુઃખ મુજબ વધી શકતું નથી,” એમ ગોવર્ધનરામને પોતાની નોંધપોથીમાં વાર વાર કન્યાદ કરવી પડતી એમની આ આશ્ચર્યકારક શક્તિ વિશે, “સમા લોચ્ચ” તથા “વસન્ત” બન્ને સ્મારક અકોમાં, કેટલાક લેખકોએ ખાસ નોંધ કરી છે.

ખરેખર, સુંદર મનોહર વાર્તાલાપ કરવો એ એક કળા છે અને તે જ કારણથી તે બધા માણસોમાં કે બધા જણોવાઓમાં પણ હોતી નથી આ કળા તે ખીજને ફાસલાવી અથવા રાજી કરી, હાઈ થા પોતાનું કામ કાઢી લેવાની વેપારીની, વારાગનાની કે રાજદ્વારી માણસની કળા નથી આ કળા તો નિરનાર્થ તથા અકૃત્રિમ હોવા હતા એટલીને એટલી જ આનન્દજનક તથા મોહમય છે આ કળાના અભ્યાસને કહે છે તેમ તેના અનિવાર્ય લક્ષણ બે છે એક એ કે મગજ વિચારોથી ભરપૂર હોવું બોઈએ, અને બીજું એ કે લાખાનો પ્રવાહ નિરન્તર ચાલે એવો બોઈએ જેવું મગજ ખાલીખમ તોય અથવા જેની જીભને બે વાક્ય બોલતા બોલત મા પાચળ “રેશન” કરવા પડે, તે આ કળામાં પ્રવીણ થઈ શકે જ નહિ આ ઉપરાંત એક જ સમયે જુદા જુદા માણસોને તેમ જ જુદે જુદે સમયે એક જ માણસને પોતાની વાતચીતની મોહિનીમાં ઠારી શકના માટે વિષયોની

વિરિધના જોઈએ, માનની વિશાળતા જોઈએ, તેમ જ વિચાર અને ભાષામાં સ્વચ્છતા તથા નીનતા પણ જોઈએ જ

ગોવર્ધનરામ જ્યારે રસથી વાત કરતા ત્યારે એમની વાતમાં આ સર્વ ગુણો ઊંચા પ્રમાણમાં નજરે પડતા ભાષામાં વિશેષ સરલતા તથા હિન્દ્યાગમાં ચરોતરની કાઈક અસર - એ જે સિવાય, એમના મેના શબ્દોને એમના વેષના શબ્દોથી જુદા પાડે એવું કશું હતું નહિ ! ગોવર્ધનરામની માનસિક સપત્તિ એવી અસાધારણ હતી કે એક મોટા વિચારક તથા મોટા લેખક હોવા ઉપરાંત, વાતચીત કરવાની શક્તિ પણ એમને આવી સારી સપાટિત કરી હતી એમની વાત કરવાની ગીતનું એક અમત્યનું લક્ષણ ગેમનો આવેશ હતો આમ ધણા શાન્ત રતા તેથી વાતમાં ગન્માગમ ચર્ષ જવાની રિથિતિ એમને બહુ આનતી નહિ પરંતુ એમના શુદ્ધ નિષ્પ્રપંચ હૃદયને વીચે, એમની વાતમાં ધારી વાર એવું જોઈ આનતું કે સામા માણસને તરત વાગતું કે " આ માણસ પોતાના અન્ત કરણમાંથી જ મોવે છે અને એમના વિચાર એવા દૃઢ તથા ગભીર છે કે એમના આગળ ખોટી ચેપે કે નમ્મી લખનલખન ચાલશે નહિ " એમની બીજી એક ખૂની એ હતી કે ગભીર, ગૃહ તથા અધગી બામનો એ રમનમાં સમગ્રી દેતા વળી કદી આના વિષયો બહુ સહેલી રીતે ગળે ઉભાગતા તે કદી તે વિષયોની સમર્થ દર્શનો આપી ઊંડી ચર્ચામાં જિતરી પડતા પ્રચિત્ કોઈકે આધુનિક બનાવ કે મુખ્ય સબન્ધી સમગ્ર વિવેચન કરતા, તે પ્રચિત્ આધુનિક પ્રયોને જુદી જુદી દૃષ્ટિથી બતાવતાં, તે વિશે માપણુ ભરેલા નિર્ણયો ગજુ કરતા કોઈકે વાર માણસના પ્રભાવ વિષે અથવા દુનિયાના વ્યવહાર વિષે બહુ કીમતી, પણ બારીક, અનનોકન પ્રકટ કરતા, તે કોઈકે વાર સાહિત્યના રસમય પ્રદેશમાં ધૂમી, અગ્રેણ તથા સસ્કૃત કવિતાઓનું પોતાનું વાચન તેના રમરણુ તથા વિવેચન દારા, બતાવતા, કદી પોતાના જૂતમળના સુખદુ ખયી ભરેલા પાના ઉઘામવા બેસતા, તે મ્દી પોતાના વર્તમાનના જુદા જુ । અનુભવો બહુ રમજથી જણાવતા

આ અંગે શ્રી નરસિંહરાવે આપેલું દૃષ્ટાન્ત નોંધવા જોગ છે

ગોવર્ધનભાઈ એક રમજી વાત કહી આનદ પામતા હતા તે પમાડતા હતા એક બિચારો સાધારણ જુદિનો વાણિયો કોઈક પોતાનો બારેક વર્નો છોકરો ગુજરી ગયો તેના વખાણુ કરતો

હતો કે—“ગોવર્ધનભાઈ! શી વાત કહું! છોકરો કાઈ કારમો હતો! આરા સુધી તો આંક લટલટ ખોલી જતો હતો!”

(‘વસંત’ રમા. અં. પૃ. ૧૫૦)

તે જ પ્રમાણે આ બીજા પ્રસંગ પણ જુઓ :

ગોવર્ધનરામના પુત્ર રમણીયરામ, ગોવર્ધનરામના ભાણા ભાનુશંકર ચારિક તથા આ જીવનકથાના લેખક ત્રણે નકિયાદમાં સાથે રમેલા ને ઊછરેલા. એક વાર ત્રણે રાત્રે ડેલાની મેડીમાં ભોંય ઉપર પથારીમાં સૂતા હતા ને ગોવર્ધનરામ પામેના હીંચકા પર પોતાનું લેખન-વાચન કરતા બેઠા હતા. આ જીવનકથાના લખનાર [કાલિભાઈ] ત્રણેની વચ્ચે સૂતા હતા. કાલિભાઈના જ રામદોષા કહીએ તો “રાત્રે લગભગ અગિયારેક વાગ્યે થોડી ભિંધ પછી મને લાગ્યું કે મારા માથાના યાજમાં કાંઈક - કાઈ જીવકું - ઉદર કદાચિત્ ફરે છે. ભગીને જ્ઞેતાં માથુંમ પડ્યું કે એ તો મોટામામા (ગોવર્ધનરામ) નો હાથ જ હતો! એમને પૂછતાં એમણે કબૂલ કર્યું કે “હું ત્રણેની મોટલીએ બાધવાનું કરતો હતો! પણ તારી મોટલી તો હાથમાં જ ન આવી.” આવી હોત તો! એવા દીખણી એ હતા. એમની પાસે રહીએ ત્યારે કાઈ કાઈ રમૂને, ગમ્મતો ને દીખજોથી તો એ બણે હસાવી જ મારે.”

(‘ગોવર્ધનશતાબ્દીગ્રંથ,’ ખંડ પહેલો, પૃ. ૧૦૧) “

ગોવર્ધનરામ આમ ગમે તે નિષ્પર્માં બિડા જિનથી હોય તોયે એમની ભાષાનો અરખલિત પ્રવાહ, દાસ્થરસનો હંટકાવ, ઉચિત પ્રસંગે બહુ છૂટથી વપરાતી કથાકથાણીઓ, વિચારના તથા બુદ્ધિના ચમત્કાર, અને સર્વના ઉપર ઊંડી નીનિની છાપ - એ તો એમની વાતચીતમાં હમેશ વ્યાપી જ રહેતા. આમ હોવાથી બાળ ને વૃદ્ધ, સાક્ષર ને નિરક્ષર, પુરુષ ને સ્ત્રી, સર્વ એમની વાત સાંભળના આતુર રહેતા. ખરે, ઉદાર ચરિત તથા ઉચ્ચ બુદ્ધિની સાથે આવી વાત કરવાની શક્તિનો સંયોગ થવાથી જ શ્રીમાન્ ભર્તૃહરિના વાક્યનું રહસ્ય સમખય છે.

‘વગિચરિત્તથા. સન્ન. કથવન્તિ ચથ’વ નૅનમુદ્દેશમ્ ।

ચામ્તાર્થ. સ્વેરજ્ઞ્યાસ્તા ઇવ મવન્તિ જામ્હાણિ ॥’

અર્થાત્, “સન્ત લેકિા લાખા લાંખા ‘લેક્ચર’ કે વ્યાખ્યાન કરવા બેસતા ન હોય, તોપણ એમની તો મેવા ક્યો જ કરવી; કારણ કે પ્રસંગાનુસાર તે જે કાઈ બોલે તે શાસ્ત્ર સમ્મત છે અને શાસ્ત્રની ગરજ સારે છે.”

૨ કુટુંબી તથા સ્નેહીરૂપે જીવન

૧. કુટુંબજીવન

આ પ્રમાણે ગૌરધર્મરામના ચારિત્ર્યનું કાષ્ઠિક અનોકન આપણે મુખ્ય - જે પરિપૂર્ણ સમજવા માટે મોટા મોટા પુસ્તકો તી જરૂર છે તે રૂકા થોડા જ પાનામાં સમજવા યત્ન કરો ! હવે આ ચારિત્ર્યથી એમનું વર્તન કેવી રીતે બધાયું હતું તે જોવા જુદા જુદા સબધ માં એમનું વનણ્ય કેવું હતું તે તપાસીશું પ્રથમ એમનું કુટુંબજીવન લઈએ

ઉપર પાકમ તથા વિશાળ જનમેદા એ મેને કુટુંબમેદા સાથે વાનવાર વિરાધ રહે છે તેથી પરાક્રમ તથા પરીપત્ર અભાગને માતો કુટુંબના સુખ તત્ક પીડા જ ફેરવી પડે છે અથવા તો કટબમુખો વળગી રહેવા જતા પરાક્રમ ને પરીપત્રની જીવી ભાવનાને તિનાજનિ આપની પડે છે ત્યારે આત્મજીવનને લોભસેવાનું જ સાધન બનાવનાર ગૌરધર્મરામનું પોતાના કુટુંબ પ્રતિ આચરણ કેરા પ્રકારનું હતું તે જોવું હવે છે

કુટુંબજીવનના ગૌરધર્મરામની ભાવના ધર્મના વિશાળ તથા ઉદાત્ત આધાર ઉપર રચાઈ હતી આ ભાવના મઈ હતી તે એમના લેખોમાંથી ખરેખર સમજી શકાય એમ છે ત્યારે અહીં જોવાનું માન એ ૧૭ કે એમની આ ભાવના અને એમનું જીવન એક પ્રકારની સુસવાદિતાવાળાં હતા કે નહિ ?

સૌથી પહેલા પુત્ર તરીકેનું એમનું વર્તન તપાસીએ એમના પિતાશ્રી માધવરામના સ્વભાવનું કાષ્ઠિક આજુ ચિત્ર આગળ અપાયું છે માધવરામ ખરેખર અમીરી સ્વભાવના માણસ હતા સુબધમાં જ્યારે એમનો વેપાર ધમધોકાર ચાલતો હતો ત્યારે, કામને પ્રસંગે સુબધ આવેના ગજરાત-કાઠિયાવાડના ઘણા નાગરો એમને ત્યાં જ મુકામ રાખતા એમની અમીરી પરીણાગતથી સર્વને એવી પ્રસન્નતા

થતી કે “ માધવરામભાઈ ” એ નામ ધણી સમય સુધી ખાનદાની મહેમાનગીરીના દષ્ટાન્તરૂપ કહ્યું. માધવરામના પિતા ધીરજીરામ એમને નાના મૂકીને જ સદગત ચલા હતા, અને એ પ્રતાપી ડોસાની ઉદારતા સિવાય બીજા કોઈ મરદાની ગુણ્ય એમનામા બીજાં જણાતો નથી. એમનાં માતૃશ્રી ઉમિયાકુંવર તથા કાશીવાળા મુનિબાવા એનાથી જ એમનું ચરિત્ર મોટે ભાગે બંધાયું હતું,^૧ તેથી ભકિતભાવ, ભક્ષાઈ તથા ભોળપણ ત્રણેના સંસ્કાર એમનામાં બહુ દૃઢ ચલા હતા. દુકાન ચાલતી હતી ત્યારે તેમ જ તે વૃદ્ધ પછી, એમને ધણીખરો સમય “ દેવાર્ચનમા, ભકિતભજનમાં, વાચવામા, કથાકીર્તનમાં અને ધર્મકાર્યમાં ગાળતા... તે પરમ વૈખ્યવ હતા. ગોસાઈજી મહારાજના અનુચયી ન હતા, પણ ખેડશીખ્યારથી^૨ શાલિગ્રામની અને દેવની પૂજા કરતા, તથા પોતાનું સર્વસ્વ એ દેવને હૃદયથી સમર્પી દેવના પ્રસાદથી પોતાને મળેલું ગણી સ્વીકારતા... તેઓની ક્રિયાકાંડ ઉપર પણ અત્યન્ત આસ્થા હતી ”^૩ પોતે “ ગીતગોવિન્દ ” ધણું સારું તથા ધણી ભકિતભાવથી ગાતા; તેમ આઠણેને મુખે સામગાન સાંભળતા કે “ દેવની પૂજા કરતાં નિર્ભર રસથી દેવસંમુખ જાતે સામગાન કરતા, ત્યારે એમનું હૃદય તેમાં ધીન થતું હતું ”^૪ સંનિપાતમાં તેમ મૃત્યુશય્યામા પણ તેઓને હરિના તથા વૈકુંઠનાં સ્વપ્ન આવતાં. એમના સરળ, કોમળ તથા શ્રદ્ધાળુ હૃદયને જેને અનુભવ થતો તે એમને સાધુ જેવા ગણતા, અને કેટલાક લોકો તો એમને નરસિંહ મહેતા જેવા પણ ગણતા. એમના સંબંધી કરેલી એક ખાનગી નોંધમાં ગોવર્ધનરામ, જરાક સખ્ત રીતે, એમનામાં નીચેના ચાર ગુણ ગણાવે છે : “ અત્યન્ત શ્રદ્ધા, અત્યન્ત ભોળપણ, અત્યન્ત ઉદારતા અને મનની અત્યન્ત નિર્બંજતા એ ઉમિયાકોરની પ્રજ્ઞના સામાન્ય લક્ષણ હતાં.”

આવા ભલા દિલના માણસ, ગોવર્ધનરામ જેવા પુત્ર ઉપર પ્રીતિ રાખે તથા બનતાં સુધી એમનું દિલ દુલાવા ન દે એ સ્વાભાવિક

૧. પૃ. ૮. ૨. કોઈ દેવ કે મહર્ષિને સત્કાર કરી માન આપવાને નિધિ આવા સોળ વિધિ આપણામા ગણાવાય છે, તે નીચે મુજબ છે : આચરન સ્વામત પાલમચ્યમાનમનોયચમ્ । મુણ્પર્કાચમજ્ઞાનં વલ્લમામરણાન વ । મન્વપુષ્પે ધૂપ્દેપૌ નૈવેલ વન્દનં દયા ॥ ૩. જુઓ “ લીલાવતી-અવનકા ” ૫ ૧૦૭

હતું. છતાં માધવરામ રૂઢિના અનુયાયી તથા દાહમાં જેને 'તદ્દન જૂના વિચારના' કહેવામાં આવે તેવા હતા. ગોવર્ધનરામની ભુદ્ધિ સ્વતંત્ર હતી, પશ્ચિમની વિદ્યાના સંસ્કારોથી સમૃદ્ધ બની હતી અને સ્વભાવથી તેમ જ શિક્ષણથી, એકતરફી થઈ શકે એમ ન હતી. જૂનામાં સોનું કેટલું છે તે જાણવા છતાં, એ મોનાને ખાતર તેના ભેગ તથા કચરાને પણ સોનું માની શકે એવા તે ન હતા. પિતાપુત્ર બન્ને પોતાના અભિપ્રાયમાં સુસ્ત હોવાથી, ધર્મની તથા વ્યવહારની ઘણી બાબતોમાં મતભેદ રહેતો તથા પ્રસંગે પ્રસંગે પ્રકટ થતો. આ મતભેદ તદ્દન કાઢી નાખવો એ બને એમ ન હતું. તેથી તે ખુલ્લો કરવામાં જેટલી અપ્રિયતા તથા કડવાશ ઓછી થાય તેટલી ઓછી કરવા કોઈ ચૂકવું નહિ. વળી, બન્ને સ્નેહાળ તથા સમજી હોવાથી કોઈ દુરામદ ઉપર ચડવું નહિ, અને ખીજાં કુટુંબોમાં જે પ્રસંગો નિત્યનો કાસ ઊભો કરે તે પ્રસંગો આ જે વચ્ચે ધણુંખરું સમાધાનથી પતા.

પરંતુ ગોવર્ધનરામની પિતૃભક્તિ ફક્ત પિતાની આશા પાળીને કે તેમની સાથે સપથી ચાલીને તૃપ્ત થાય એવી ન હતી. પોતાના આ પૂજ્ય પિતાશ્રીને અરેખર પ્રસન્ન તથા સુખી રાખવા તે દમ્બેશ તૈયાર રહેતા અને તેમ કરવા જતાં કેટલોક જાતભોગ આપવો પડે તોપણ તેને ધર્મરૂપ માનતા. આ પ્રમાણે, પ્રથમથી જ, પિતાની નાશ પામેથી લક્ષ્મી તથા કીર્તિ સંજવન કરવાનું એમજો વચન આપ્યું અને પોતાની કમાઈનો પહેલો ભાગ તે માટે વાપરી એ વચન પૂરેપૂરું પાળ્યું-ભાવનમરની નોકરી કરવાનું એક મોડું કારણ માધવરામની તીવ્ર દમ્બા હતી. દ્રવ્યથી, વિદ્યાથી તેમ જ પ્રતિષ્ઠાથી, પિતા કરતાં પોતે અધિવાતા થયા છે એ વિચાર એમને કદી આવતો નહિ, અને દમ્બેશ કેવળ પૂજ્યભાવથી પિતા પ્રતિ તે દષ્ટિ કરતા. વકીલાત દગ્મ્યાન પણ એવો એક દાખલો બન્યો. ગોવર્ધનરામ કાંઈકે ઠેકણે પડ્યા હતા, તેવામાં એમનાં પત્ની લલિતાગૌરી માંદાં પડ્યાં અને આ જીવલેણ મંદવાડમાંથી લાગે વખતે પાછાં જીવવા પામ્યાં. તે જ સમયમાં મથુરા જઈ શ્રીજીનાં પહેલાંજીલ્લાં દર્શન કરી લેવાની જે તીવ્ર ઉત્કંઠા માધવરામને ધણાં વર્ષો થયાં થઈ હતી, તે પોતાની પામે સ્વધન નહિ દોવાથી, ધીમે ધીમે તીવ્ર નિરાશામાં પથરાતી હતી. ગોવર્ધનરામને આ વાતની ખબર પડી, પણ લલિતાગૌરીના મંદવાડનું મોડું ખર્ચ

હમણાં જ ગયું હતું તેવામાં યાત્રાનું ખીલું મોટું ખર્ચ હિપાગુનું એમને ઠીક લાગ્યું નહિ. પરંતુ, આખરે, પિતાને ઓછું આવે છે એમ લાગતાં, તેમને કુટુંબનાં ખીજાં માણસો સાથે યાત્રાએ જવાની સગવડ કરી આપીને પિતાની આ ઇચ્છા પણ પૂરી પાડી. વળી, એમને પ્રમત્ત રાખવા, એમના મૃત્યુ પછી એમણે તથા નરહરિરામે ધર આગળ શ્રીનાથજીનું સુંદર મંદિર બાંધાવ્યું તથા એમનું સ્મરણ રાખવા “માધવરામ-સ્મારિકા” પ્રકટ કરી.^૫ જ્યારે જ્યારે માધવરામ વિશે પોતે વાત કરતા, ત્યારે ત્યારે એમની મુજબતા સંભારી ગોવર્ધનરામનાં નેત્રમાં પાણી આવી જતાં. એમને આ ઇશાનજી સ્નેહલાવ “માધવરામ-સ્મારિકા”ના આરંભમાં મૂકેલી સ્નેહાદ્ર્ તથા મધુર પંક્તિઓમાં સારી પેઠે દ્રષ્ટિગોચર થાય છે.

“ ન કલિત હરિતો હરિમન્વિતો વિપદિ સંપદિ વા ગુણઘાણુતા ।
 જગદ્સારપદાત્કલિતાત્કણાત્ કલિતમેવ ચ તેન મુમુક્ષુણા ॥
 ॥ મમ માધવરામહસિ ધુનઃ સ્મરણજોષરદં ગમિતઃ પિતા ।
 હરિપદે ગતદેહતવા વચન્ વચતિ સાણુતવા હદિ માદતામ્ ।
 ધર્મહતિશ્ઠઃ સુલમાપ સાધુર્ગતિ સતાં સન્ધુર્યૈશ્કામ્યામ્ ।
 સ જ્ઞાતિશ્શુસ્મરણેયતામ્ વિરાજનામિત્યયમસ્પયતઃ ॥ ”

અર્થાત્ “ (૧) પોતાના ગુણોથી કરીને (વખાણિકથી નહિ) જે ખરેખર સાધુ હતા અને જે સંપત્તિમાં કે વિપત્તિમાં હરિથી કે નહરિમન્વિતથી ચળ્યા ન હતા, તે મુમુક્ષુ આ કલ્પિક જગતના અસાર-પદમાંથી તે ચલિત થવા જ (ચાલ્યા ગયા). (૨) ‘ માધવરામ ’ એ નામથી ઓળખાતા તથા હાલ જેની સ્મૃતિ જ બાકી રહી છે એવા મારા પિતા, પોતાના દેહત્યાગથી હરિપદમાં વસે છે, અને પોતાની સાધુતાથી મારા જેવાના હૃદયમાં નિવાસ કરે છે. (૩) ધર્મમાં જ નિષ્ઠા રાખનાર તે સાધુપુરો સત્યુત્તમો જ જેની અભિલાષા કરી શકે એવી સદ્ગતિ સુખપૂર્વક પ્રાપ્ત કરી છે. (તેથી) જ્ઞાતિબન્ધુઓના સ્મરણમાં તે વિરાજો એ હૈતુથી આ અલ્પ પ્રવાસ કરાયો છે.”

ગોવર્ધનરામને હૃદયનો વારસો પિતા તરફથી મળ્યો, તેા બુદ્ધિનો વારસો બધો એમનાં માતા તરફથી મળ્યો. એમનાં માતૃશ્રી શિવકાશી

એક જામરજસ્ત સ્ત્રી હતી એમની શક્તિ એની અસાધારણ હતી કે કોઈ સારા નવનમ્યાકારે પોતાની નવનમ્યાના એક પાત્ર તરીકે એમને લીધા હોત તો તે નવનકથાને બેશમ ઘણી ગોલા આપત એમની આકૃતિ જ કેવી જામરમાન હતી તે નીચેના પ્રસંગ ઉપરથી સમજાશે જૂનાગઢની ડૉનેલના વિજ્ઞાનના પ્રોફેસર મિ સાહે, એક પ્રસંગે નડિયાલના પોતાના શિષ્યોને મળવાને તથા ગોવર્ધનરામ જેવા નડિયાદી રત્નોના દર્શનનો લાભ લેવાને નડિયાદ ઊતર્યા હતા ગોવર્ધનરામને મળ્યા પછી શ્રીનાથજીના મંદિરમાં દર્શન કરતા એમને તેડી જનામાં આત્યા ત્યા માધવરામ તથા શિવકાશીની બે મોટી છપ્પીઓ જોઈ, તેમને ઓળખ્યા પહેલા તે એકબે બોલી જાયા કે 'આ સ્ત્રી તો કોઈ રાજ્ય ચનાવી શકે એવી શક્તિવાળી લાગે છે, અને આ પુરુષ કોઈ દયાળુ લખજાન લાગે છે'

શિવકાશીનું શરીર મેઘ ધાટનું પણ આધેરી દડીની પેઠે એવું મજબૂત અને નીચેનું હતું કે મેન્ડોની ખસરત મરનાત જુવાનિયાઓને પણ સદનશક્તિમાં તથા પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિમાં નીચું જોવાને એમ કહેવાય છે કે આરમે વર્ષે એક વાર દીવેન પીધું હશે ત્યાર પછીથી મરણ સુધી દેના શુ ને ગેગ શુ તે એમણે જાણ્યું જ નથી' આમ હોવાથી જુદાનરથમાં પણ એમની ચચગતા તથા પ્રશમિતજી એવા ને એના જ હતા માધવરામના અસાન પછી ગોવર્ધનરામની ખાસ સુચનાથી શ્રીનાથજીની સેનાનું સર્વ કાર્ય એમણે હૃદયથી ઉપાડી લીધું અને વ્યવહારમાંથી મન વાળી લઈ ધર્મધર્મમાં પરોવના પ્રયાસ કર્યો તે સમયે રોજ પ્રાતઃગળમાં સાઝાનજી વાગ્યે ઠિપ્તા અને હઠા પાણીથી રનન કરી મંદિરના મધ્ય પ્રતિ વળતા ભરશિયાળાની કડખડી ટાઢમાં, જ્યારે કોઈક વાર કિમ પડવાથી પક્ષીઓ તથા તરઓ નાશ પામતા અને લનલનાને પણ શરદીની દહેશન રહેતી, ત્યારે પણ શિવકાશીનું ટાઢા પાણીનું સ્નાન તથા આરોગ્ય એના એ કાયમ રહેતા હતા। પોતાના ઘણી ઘડપણમાં આવા કસાયા તથા મજબૂત રાખવાની હાનની કેટલી યુવતીઓ આશા રાખી શકશે ?

આગળ કહ્યું છે તેમ વ્યવહાર એ શિવકાશીની પ્રવીણતાને ખાસ વિષય હતો એમની વ્યવસ્થાસક્તિ તથા જીવનને સમજાવી તેની પાસ ધારું પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિ, એમની વિભત તથા

એમની સમયમૂલ્યકતા વિવક્ષણ પ્રકારનાં હતાં. પણ પહેલેવેળા સોનીઓને, તેઓની ચોરી પકડીને તથા તેઓએ યુક્તિથી સંતાડેલું મોત્ર પાછું કઢાવીને, એમણે તાબૂખી તથા ગભરાટમાં નાખ્યા હતા.

* ગોવર્ધનરામે સ્કેપથુકના રજા ભાગમાં પૃ ૨૯૭ પર નોંધ્યું છે છે તેમ, શિવકાશી એક વાર ધોડિયા આગળ બેગીને ગાતાં હતાં ત્યાં ધોડિયા પર એમણે સાપ બેચેા, પણ જરાયે ડર્યા વિના એમણે પકડી લીધેા ! ધરમા ભરાયેલા ચોરને પકડતાં પણ તે સહેજે ડરાયા ન હતા. *

આવા પ્રમત્ત તે એમના જીવનમાં ઘણા બન્યા હતા, અને તે પ્રસંગોએ પોતાનાં છુદ્ધિબળ, ડહાપણ તથા આત્મદયી એમણે સર્વને છક કર્યાં હતાં. ધરનો વહીવટ પણ એ સારી રીતે કરતાં અને “કુટુંબની સખળી તેમ જ નમણી ગિયતિમાં સમય બેઠીને વર્તાતાં.”

એક પાસથી એમની બુદ્ધિ આની ઠરેલ તથા વ્યવહારુ હતી, ત્યારે બીજી પાસથી દેટલીક ઉપયોગી કળાઓ તે એની સારી રીતે જાણતાં હતા કે તે કળાઓમા એમના સમયમા એમની બેડી મળી મુશ્કેલ હતી. રસોઈની કળામાં તે એ પૂરેપૂરા પ્રીણુ તથા ખાસ પંકાયનાં હતા. ગાવામા પણ કુશળ હતા. જોકે સાસ્ત્રીય તાલીમ એમના જમાનાની સ્ત્રીઓને મળી હોય એ તે અશક્ય જ હતું, છતાં પોતાની સ્વાભાવિક શક્તિ ને મદાવરાથી તેમ જ મહેનતમાં અમણે ગીતકલા ધણી ખીલવી હતી વળી ગરખીઓ, ગીતો, ભજનો, કવિતાઓ ઇત્યાદિ જે એમને મોએ હતા તેની સખ્યા એટલી બધી મોટી થાય, કે આખા વર્ષનું ગાખેલું પરીક્ષાને ખીજે જ દિવસે બૂધી જન્મદર આપણા પ્રણા વિદ્યાર્થીઓને એમની આગળ શરમાવું પડે અહી ખાસ નોખવું બેઠેએ કે “સરસ્વતીચન્દ”મા જે જૂના ગીત વગેરે નજરે પડે છે તેમાને કેટલોક ભાગ એમણે પોતાના માતૃથી પાસેથી એળવેલો હતો.

* ગોવર્ધનરામને પણ આ સંગ્રહણને જૂના ગીતો-ભજનોનું દમેશા આકર્ષણ હતું ઘર આગળ અત્વતા ભિયુક કે માયક સ્ત્રીપુરુષોમાં પણ જે સારું ગાઈ-વગાડી શકતા, સારગી કે અન્ય વાદ્ય સાથે તેમને પેસા આપી, સતોષી, ગોવર્ધનરામ તેમની પામે મવગ્રવતા. છેલ્લા અંદાસમા પણ તેમનાં બહેન પાસે કવચિત્ કવચિત્ ગવડાવીને

આનંદ મેળવતા. ગોવર્ધનરામ પોતે પણ અવાગનવાર શ્લોકો વગેરે ગાતા હતા.

('સમાવેશક' - ગો. સ્વા. અ. પૃ ૧૩) *

આ કુળાઓ ઉપગત, નાનપણમાં તરવાની કુળા પણ એમનાં માતા બહુ સારી રીતે શીખ્યા હતાં. પોતે કહેતાં કે " હું નાની હતી ત્યારે મોટા મોટા તારાઓની પણ હિંમન ચાલે નહિ એવા ઊંચા જાડ ઉપરથી ભૂસકા મારતી તથા આખું તળાવ તરી જતી " એ વિષે તે એક પ્રસંગ જણાવતાં, જે એમની આ શક્તિ ઉપરાંત એમના સાદસ, કિંમત, સમયસચકતા વગેરે ગુણો ઉપર પણ વિશેષ પ્રકાશ નાખે છે.

એક વાગ એવું બન્યું કે શિવકાશી જે આસરે બાગચાઈ વર્ધના હશે તે આવી રીતે ભૂસકો મારવા માટે, નિઝાદના એક તળાવ પાસેના જાડ ઉપર ચઢ્યા હતાં. ત્યાંથી પડતું મૂકે તે પહેલાં એમની નજર નીચે ગઈ, તો પોતાના સ્વગુરુપક્ષના કોઈ મોટી ઉમરના પુરખને જોયો. ભૂસકો મારવો એટલે એમની નજરે પડ્યા વિના રહેવાય નહિ; તેમ જાડ ઉપરથી જતરવું એ પણ થોડાં કે ઘણું નહતું- એટલે, શુ કરવું તેનો નિશ્ચય એક ક્ષણમાં કરી લઈ, ગિવગાશીએ પોતાની ટેવ મુજબ તળાવમાં ભૂસકો માર્યો પરંતુ પાણીમાં પડ્યા પછી પાછા ઉપર આનવાને બદલે, પાણીમાં ને પાણીમાં રહી દૂર નીકળી ગયા, અને આખું તળાવ તરી ઠેક સામે આરે નીકળ્યાં. પેલા પુરખે એમને પડતા દોષ અને તરત જાણખ્યા. પરંતુ પાણીમાંથી બહાર આવતા જોયા નહિ એટલે એકદમ પેટમાં ક્રાસકો પડ્યો કે " અરે, બિચારી દૂષી ગઈ હશે કે શુ ? " તેથી બહાવરા બંધને આ સમાચાર ઘેર કહેવા માટે શિવકાશીને સાસરે દોટ મૂકીને ગયા. અને " શિવકાશી તો દૂષી ગઈ. નાદાન છોકરી.. ઘરમાંથી કોઈ કહેનાર મને નહિ તે બીજું શું થાય ?... છોકરી માણસને તે તરવાના છંદ શા ? . જા, દા, મે નજરેનજર જોઈ. અરે રામ ! કેવા ઊંચા જાડ ઉપરથી ભરતળાવમાં ભૂસકો માર્યો ! .. " વગેરે વગેરે ચન્દોષી બધાને ગભરાવી માર્યાં. તેઓ હાંફળાફાંફળા થઈ શિવકાશીની તપાસ કરવા તથા આ એકારક સમાચાર જણાવવા એકદમ શિવકાશીને ઘેર આપ્યા. આ બાજુ શિવકાશી આખું તળાવ તરી સામી પાસને.

આરે નીકળ્યાં અને પોતાનાં જુગાંડાંલતાં ત્યાંથી પહેરી લઈ, પેલો માણસ ઘેર વાત કરશે તો કદાચ ઠપકો મળશે એમ ખીતાં ખીતાં, પણ બહારથી શાન્ત દેખાવ રાખનાં, ઊભાવળે પગલે ઘેર પહોંચી ગયાં; અને જાણે કશું જ નહોય, એમ મૂંગે મોંએ, ધરના કામમાં વળગ્યાં. એટલામાં તે એમના સસરાના ધરનાં બેબાકળાં બનેલાં માણસે આવી પહોંચ્યાં, તે એકદમ શિવકાશી વિષે પૂછપરછ કરવા મંડ્યાં. તે સમયે, જ્યારે શિવકાશીનાં માતૃશ્રીએ “શિવકાશી ? એ તો ક્યારની આવી છે ! એ ધરમાં કામ કરે !” એમ જવાબ દીધો, તથા જ્યારે ડૂબી ગયાં માનેલા શિવકાશીને ઠડે પેટે ધરમાં કામ કરતાં તેઓએ જોયાં, ત્યારે તે બિચારાનાં મોં કેવાં ઊભીલાં પડી ગયાં હશે, તથા પ્રથમ સંદેહ, પછીથી આનન્દ તથા હેવટે આશ્ચર્ય, એમની મુખમુદ્રાઓ ઉપર કેવી રીતે દોડદોડ કરી રહ્યાં હશે - તેમ જ શિવકાશીએ તેમની આ અવસ્થા જોઈ કેવી ગુપ્ત રમૂજ મેળવી હશે, એ સર્વનાં ખ્યાલ તો વાંચનારે જ કરી લેવો.

ગોવર્ધનરામની પેટે શિવકાશીને પણ વાતો કરવાનો બહુ શોખ હતો. ઘડપણને લીધે તથા ખીણું કામ ન હોવાને લીધે, ધરનાં બાળકો તથા યુવકો આગળ પોતાના અમલકારક અનુભવોની વાતો તે કલાકના કલાક સુધી કરતા, અને પોતાને વીતેલા પ્રસંગો તથા તેમના બતાવેલી પોતાની બડાહુગી, યુકિત, દડતા વગેરેનું સ્પષ્ટ તથા આભેદ્ય વર્ણન કરી સાંભળનારને ચકિત કરી દેતા.

આના બન્ધાગણવાળા અભાવમા મમત્વના પ્રબળ અંશો દમોશ જોવામાં આવે છે. તે પ્રમાણે, શિવકાશી પોતાના ઊકરાઓ ઉપર ઘણી મમતા રાખતાં. ગોવર્ધનરામ ઉપર પણ એમને ઘણી પ્રીતિ હતી અને એમની બુદ્ધિ તથા કૌશલને આ સાગણીની વૃદ્ધિ થઈ હતી. તે વારવાર કહેતા કે “આ બધાને મારું કહ્યું માને છે અને હું કહું છું તે કરે છે પણ આ મોટા મને કાઈ એવી રીતે સમજાવે છે કે તેના આગળ મારું કાઈ ચાલતું નથી.”

તેથી જ રીતે ગોવર્ધનરામની વર્તણૂક એમની તરફ દમોશ રહેતી તથા ઉદારતાવાળી હતી. જાને મજબૂત મનનાં હોવાથી ધર્મણના પ્રસંગ જાને વચ્ચે કાઈ કાઈ વખત ઉપરિધત થતા. પરંતુ ગોવર્ધનરામે

એવી રીત રાખી હતી જેથી કાઈના મન હમેશને માટે ખાટા રહે નહિ. આ પ્રમાણે પોતાના પત્ની સાથે માતૃશ્રીને અણુનનાવ થયેતો જોયો, ત્યારે " તે બન્નેની પ્રતિષ્ઠા જળવશ, બને ત્યાં સુધી કાઈને ખોટું ન લાગે, પરસ્પર શ્રીનિ વધે, શાન્તિ સચવાય અને અન્યાય ન થાય એવી રીત યુક્તિપૂર્વક શોધી કાઢના વગી નૈતિક તથા શારીરિક દાનિ ન થતી હોય તેની રૂઢિઓના સબન્ધમા ગોવર્ધનરામભાઈ આમલ ન કરતા, પરંતુ જ્યાં તેવી દાનિ થાય એમ લાગે ત્યાં, તેમની યુક્તિથી કામ ન સરે તો, લોકનજ્જનનો તે અનાદર કરતા, અને ન આ રે પોતાના માતૃશ્રીને ખોટું લાગે તે ગણ્યારતા નહિ " ૬ છતાં પોતાના માતૃશ્રી પ્રતિ એમને ધણી પૂજ્યભુક્તિ તથા સ્નેહભાવ હતા, અને એમના પ્રતિ એમણે ધણી વાર એવી ઉવરતા પ્રકટ કરી છે જે થોડા પ્રતોમા નજરે પડે

શિવકાશીના મૃત્યુ પછી તેમને વિષે પોતાના ખાનગી પુસ્તકમાં ગોવર્ધનરામ નીચે મુજબ નોંધ કરે છે આ નોંધ જેમ એમની લાગણી પ્રકટ કરે છે તેમ એમના જેવા મનુષ્યસ્વભાવના સમર્થ ચિત્રકારના હાથનું શિવકાશીનું ચિત્ર હોવાથી, એ રીતે પણ તે જેવા લાયક છે તે લખે છે

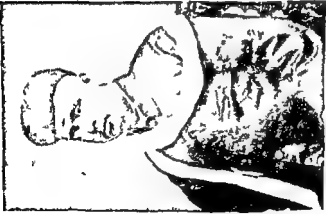
' In my mother I have lost a great woman from my family A cloudless and clear intellect a common-sense reason, a quick and comprehensive memory, a vivid and powerful imagination a prudence and discreetness that never failed her in the most trying ordeals, a capacity and desire to meet the practical problems of life with the spirit of business like views and aptitudes, an adaptibility to circumstances and persons which was as cautious as it was searching and liberal and a fertile and reasonable mind these among others were the elements of her great mental calibre and I have felt moments when I was proud of being born of a

प्ररक्षाभृतिभिः।

सरस्वतीय इनी

२५. नरहरिसम भा. त्रिपाठी

न.म १८६७ अग्रमान १८५४

२५. रामजीयसम गो. त्रिपाठी

न.म १८८१

अग्रमान १८५५

mother so great ! What would she not have been if educated ? ”

(રોકેપથુક બા. ૨ પૃ. ૨૯૬)

“ મારાં માતૃશ્રીના મરણને લીધે મારા કુટુંબની એક મહાન સ્ત્રી મેં ખોઈ છે. સહેજ પછુ ગોટાળા વગરની, ચોખ્ખી શુદ્ધિ; પાકી સમજણવાળી વિચારશક્તિ; ચંચળ સર્વત્રાણી યાદદાસ્ત; ખરી સ્થિતિનો આબેહૂખ ખ્યાલ કરી શકે એવી પ્રબળ કલ્પનાશક્તિ; ખરેખરી અણીને વખતે પછુ નિષ્ફળ ન થાય એવું ઠહાપણ તથા સમજણ; બિંદગીની વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓને વ્યવહારુ વિચાર તથા વ્યવહારુ રીતથી ઠહાવી કાઢવાની વૃત્તિ તથા શક્તિ; આસપાસના બનાવો તથા મનુષ્યોને અનુકૂળ થવાની શક્તિ — જેટલી સાવચેતીભરેલી તેટલી જ વિવેકબુદ્ધિવાળી તથા ઉદારતાવાળી; મુશ્કેલીના ઉપાયો ખોળવામાં કુશળતા; અને સમજણપણું—આવાં આવાં અનેક તત્ત્વો એમની સમર્થ શુદ્ધિના બન્ધારણમાં પ્રવેશ પામ્યાં હતાં. ખરેખર, એની અનેક ક્ષણ મેં અનુભવી છે ન્યારે આવી મહાન માતાને પેટ મેં જન્મ લીધો હોવા બાબત મને અભિમાન થયું છે! એમને જે કેળવણી મળી હોત તો તે શું ન થઈ હોત ? ”

ગોવર્ધનરામને જે બહેન હતાં. તે બન્ને એમનાથી નાનાં હતાં. એમાં મોટા હતા તેમનું નામ શણુગારલક્ષ્મી. ગોવર્ધનરામ એમનાથી બેત્રણ વર્ષે મોટા હતા અનેક કારણોને લીધે વિદ્યાના બહુ સંસ્કારો મેળવવા એ ભાગ્યશાળી થયા નહોતા. “ મોટાભાઈ ” તરફ એમને ઘણા રનેહ તથા પૂજ્યબુદ્ધિ હતા. તેમ ગોવર્ધનરામ પછુ એમના તરફનો પોતાનો ધર્મ બહુ સાગી રીતે પાળતા, અને એમનું પોતાનું તથા એમના સંતાનોનું કલ્યાણ કરવામાં કદી ચૂક્યા નથી. ગોવર્ધનરામના અવસાનને સમયે શણુગારલક્ષ્મીએ ગળગળા યઈ એક સંબંધીને કહ્યું હતું કે “ મારા માબાપના સદ્સાગ્ય જ કે આવા મહાત્મા તેમની કૃપે જન્મ્યા, અને મેં પછુ કાણ જન્મે-સાથે પુણ્ય કર્યાં હશે કે આવા કુવંદીપક ભાઈની બહેન થવાને ભાગ્યશાળી યઈ ! ”

ગોવર્ધનરામના બીજા બહેનનું નામ સમર્થલક્ષ્મી હતું. એમનું લગ્ન “ કાદમ્બરી ”ના ભાષા-તરકત્તો શ્રી. હાનવાવ હરિલાલ પંડ્યા સાથે થયું હતું. છેક નાનપણથી જ તે સુન્દર, ચાલાક તથા સૌને પ્રિય હતાં. ધીમે ધીમે વાંચનનો તથા વિદ્યાનો શોખ એમને યતો બેઠા,

પ્રસન્ન થઈને, મન સુખરામ તેમ જ ગોવર્ધનરામ એમને અનેક પ્રકારે ઉત્તમ આપતા, અને એમના મનને તથા હૃદયને વધારે વિઘાવાળું તથા સસ્કારી કરવા પ્રયાસ કરતા પોતાનાથી નાના માણસો ઉપર ધ્યાન આપી, વિદ્યાથી, નીતિથી તથા અનેક સાધનોથી, તેમને વધારે જાતી કક્ષાએ લઈ જવાની ગોવર્ધનરામને ટેવ જ હતી આ ટેવ તથા આ સિદ્ધાન્તનું ઉત્તમ ફળ સમર્થલક્ષ્મી તથા લીનાવતીને મળ્યું. ગોવર્ધનરામ કહેતા કે 'સમરી (સમર્થલક્ષ્મી) ને લીનાવતી એ એ ફાઈલિનીજી ઉપર મારો ખાસ પક્ષપાત હતો.' અને તે માટે એમણે જે શ્રમ લીધો હતો તે બંનેએ પોતાના ઉચ્ચ જીવનથી સાર્થક કરી આપ્યો. પોતાના ભાઈ માટે કામગીર સ્નેહભાવ હોવા ઉપરાંત, એમની તેજસ્વી શુદ્ધિ માટે સમર્થલક્ષ્મીને સારર અભિમાન હતું. પોતાના ભાઈ એક અસાધારણ મનુષ્ય છે એની એમની દૃઢ ખાતરી હતી સમર્થલક્ષ્મીની ઉમંગમહારી તથા નિર્દોષ કદરથી ગોવર્ધનરામના હૃદયમાં ઘણી કૃણા લાગણી પ્રગટી હોય એમ જણાય છે કારણ કે જે સમરે સસારની વિટંબણાઓથી ગોવર્ધનરામને જીવ ધેરાઈ ગયો હતો અને લોક કલ્યાણ તથા મેનાની નવી નવી મનવતી આકાશાઓથી હૃદય મૂઝાઈ ગયું હતું, તે સમરે એમના હૃદયના પ્રથમ અકુરને ખરા હૃદયના ઉમંગકાથી વધારી લેનાર તથા સમભાવ ને ઉત્તમરૂપી જન્મ સીધી, તેને વધારે ને વધારે ખીલવનાર આ એ જ બાળા હતી.

બત્રીસ વર્ષની વયે થયેલા સમર્થલક્ષ્મીના અકાળ દેહત્યાગથી ગોવર્ધનરામના હૃદયને પ્રળય આઘાત થયો હતો. પોતાના જે કૃતિ સમર્થલક્ષ્મીને સૌથી વધારે પ્રિય હતી તે - "સરસ્વતીચન્દ્ર" - પૂરી થતા પહેલાં એમનું અસ્તન થયું, તેથી એમને ખાસ શોક થયો. પોતાના હૃદયનો સર્વ ભાવ પ્રકટ કરવા, "સરસ્વતીચન્દ્ર" ના ત્રીજા વાગના આરભમાં પોતાની આ ભગિનીને મર્મભેદક 'નિવાપાગતિ' અર્પાને પોતાનું સ્નેહ-ઝણુ વાળવા ગોવર્ધનરામે ઉચિત પ્રયાસ કર્યો છે તેમની કેટલાક પદ્ધિઓ હૃદયદ્રાવક છે.

"બત્રીસ વર્ષનું સ્વપ્ન થયું ત્યાં પુરું કર્યું મમદૂતે
હતી ન હતી કરી દીધ કુવરાડી મૂર્ખ પરવની કુકે

ભગિની! હતી તું પ્રિય માતપિતાને, કઈક અર્પાં વિદ્યા મે,

સોંપી તને ગુણી માળીને, ત્યાં કેળવી ગુણુવલ્લરી તે.
 કુસી કળી તું કરમાઈ અકાળે; રુવે આપ્તજન સર્વે;
 તુજ ગુણદ્રુમસંપત્તિતણા શ્રીગન્ધ વહે મૃત ગર્વે;
 વસે ગર્વ મુજ હરમાં તારા ! ભાગ્યવતી યઈ ગઈ તું !

જેશવથી તગ્તી ઉત્સાહિની પ્રસન્નતા તુજ વ્નેઈ.
 એ જ નિન્ધ પર અન્ય-રતિ મુજ પ્રથમ ધસી મેં જોઈ.
 આરબો આ અન્ય, લેખ મુજ નહી હલે સુકાયો,
 કનકશેખ નિકષે પ્રકટી, તે, ખહેની, ત્યા જ તેં સ્હાયો.
 મુજ પુસ્તકની કીર્તિ રંક, તે તુજને ભાસની ઝાઝી,
 અનુમોદતી મોદતી પ્રિય બાળા ઘણું ધણુ મવકાતી.
 ત્રીજા ભાગનું દર્શન કરવા અતિશય ધરી અભિવાધ,
 શ્રાતપાસ લેણુ રાખી, ગઈ પ્રભુપદ કરવા વાચ.
 જ્ઞાનદષ્ટિ ઉખડી, બાળા ! નથી અનુગોચ્યન મિંચાતું,
 પણ આ અન્ય વધે ત્યમ ત્યમ તુજ સ્મરણુ-મલિવ ઉભરાતું.
 નિકષગિયા મુજ ! મરી મરી તુજ પર પડેની કષ્ટકેઈ રેખા,
 તત્પર રુડું અક્ષમય અંજલિ, નિરાપ તુજને દેવા "

“ સમાયોચક ” ના એક અકમા, શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ,
 આ ભાઈબહેનને, પ્રખ્યાત અંગ્રેજ કવિ વર્ડઝરથ તથા તેની રસિક
 બહેન ડોરોથી સાથે સરખાવ્યા છે

ગોવર્ધનરામના ભાઈ નરહરિરામ, આગળ જણાવ્યા મુજબ,
 એન એમ ત્રિપાઠીની કપનીના સ્થાપનાર તથા મુખ્ય ભાગીદાર છે.
 ધધે વેપારી હોવા છતાં, પિતૃભક્તિ શ્રાતૃભક્તિ તથા તેના જેના ખીજા
 અનેક ઉમદા તથા કોમળ ગુણુ એમના હૃદયમા વસેલા છે, જેને
 માટે ઘણાને માન જાપજ્યા વગર રહ્યું નથી ગોવર્ધનરામના તે એકના
 એક ભાઈ હતા અને ગોવર્ધનરામ એમનાથી બારેક વર્ષ મોટા હતા.
 તેઓ ગોવર્ધનરામ એમના ઉપર પૂર્ણ વાત્સલ્યભાવથી જોતા. નાનપણમાં
 એમને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની, મોટપણમાં એમને આ-પરદાર ને સ્વતંત્ર
 બનાવી અર્થોપાર્જનનું સમળ સાધન પૂરું પાડવાની અને આખા
 જીવન એવું માર્ગ રોને કિત મ માની તથા એમને કેઈ રોતે

અન્યાય થાય કે ઓછું આવે નહિ તેવું કરવાની ગોવર્ધનરામે સ્તુતિપાત્ર કાળજી તથા ચિન્તા રાખ્યાં હતાં. તે મુજબ, નરહરિરામના દિલમાં પણ " મોટાભાઈ " માટે ઊંડો સ્નેહમય પૂન્યભાવ હતો. પોતાને માટેની ભાઈની ચિન્તાનો બદલો, ભાઈને સર્વ વાતે પ્રસન્ન કરવાના, એમની આગાઓ પાળવાના તથા એમની અનેક સેવાઓ ઉઠાવવાના પોતાના ઉમળકાથી નરહરિરામે વાળી આપ્યો. ગોવર્ધનરામના વિદેહ થયા પછી પણ એમની સેવા કરવાના શુભ આશયથી, એમણે શુભરાતના જુના જુદા લેખકોની પ્રસાદી એકઠી કરી, " સમાજોચક " ના વધારાના અંક તરીકે, આચરે ત્રણસો પાનાનો એક ગ્રન્થ, પોતાના મશરૂની બધુના ચરણમાં અર્પિત કર્યો. આવી રીતે બંને ભાઈઓ વચ્ચે સ્નેહ તથા સંબંધ એવો હતો, જેવો જો સગા ભાઈ વચ્ચે કવચિત જ જોવામાં આવે છે. આ ઉપરથી તેઓને ધણા લોકો ' રામલક્ષ્મણની જોડી ' કહેતા. પ્રો. ગજનરને, ગોવર્ધનરામ સાથેના ગટ સંબંધને લીધે, આ ભાવ પ્રત્યક્ષ કરવાના પ્રસંગ આવ્યા હતા. તે ઉપરથી પરસ્પર સદ્ભાવ તથા સ્નેહ સામ્યવવાની એમની રીતને ધન્યવાદ આપતા તે બોલી ઊઠ્યા, " આવા સ્નેહી ભાઈઓ તો જન્મલે જ મળી આવે તેમાયે નરહરિરામની પૂન્યશુદ્ધિ તો કાઈ જુદી જ છે ! "

પુન તરીકે તથા જ્યેષ્ઠ બંધુ તરીકે ગોવર્ધનરામ કેવા હતા તે જોયા પછી, હવે પતિ તરીકેનું એમનું વર્તન તપાસીએ એમનાં પ્રથમ પત્ની હરિલક્ષ્મી પ્રેમાળ, અતિ સ્વરૂપવાળાં તથા ઉમરમાં એમનાથી સહેજ મોટા હતા. નાનપણથી જ તે સાસરે રહ્યાં હતાં અને નાનપણથી જ એમના હૃદયનો સ્નેહ ગોવર્ધનરામ ઉપર ઢોળાવા લાગ્યો હતો. વયની સાથે આ પ્રેમ પણ વધ્યો. મુવાવસ્યામાં આ રસિક દંપની ઘણા નિર્દોષ આનંદ ભોગવતા. એમના સ્નેહની કેટલીક એવી વાતો કહેવાય છે કે જે અન્ય સ્નેહરસિકોને પણ આનંદ પમાડ્યા વિના રહે નહિ. હરિલક્ષ્મીના દૂંકા જીવનના છેલ્લા દિવસો ધરકંકાસથી દુઃખકારક બન્યા હતા; પરંતુ, દંપનીના સ્નેહમાં આ મોટું વિદા અની પડ્યા છતાં, તેને દહાવી કાઢવામાં તેમનો સ્નેહ જ્ય પામ્યો. ઘરના અણબનાવ સામે દૃઢ રહેનારને આખરે મૃત્યુએ જુદા પાડ્યાં. આથી ગોવર્ધનરામના રસિક પ્રેમી તથા મહેન્ટુ હૃદય ઉપર કેવો ઘા પડ્યો અને આ વિદા

હૃદયના ઉદ્ગારો “હૃદયકદિદશલક” તથા “સ્નેહમુદ્રા”માં કેવી રીતે ગૂંથાયા એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે.

ગોવર્ધનરામનાં ખીજી વારનાં પત્નીનું નામ લલિતાગૌરી હતું. તેમની પોતાની તખ્તિયત કાઠી રીતે સારી રહેતી નહિ, તેમ છતાં ગોવર્ધનરામની તખ્તિયતની સંભાળ તે બહુ ખંતથી રાખતાં. તેમાં પણ છેલ્લા મંદવાડ વખતે પોતે ભયંકર અકસ્માતનો ભોગ યથેવાં હોવા છતાં, જે એકનિશ્ચયી એમણે શ્રમ લીધો તે ખરેખર અસાધારણ હતો. જાંચી વિદ્યા કે જાંચી કેળવણીના સંસ્કારથી તો એ દૂર જ હતાં; પરંતુ, જેમ છિમર વધતી ગઈ તેમ ધણી હિન્દુ સ્ત્રીઓની પેઠે, એમની ધર્મ ઉપર આરથા વધી અને તેની સાથે જ, ગોવર્ધનરામના પ્રવાસથી, ધર્મનાં પુસ્તકોના શ્રવણ તથા વાંચન માટે પ્રીતિ યઈ. એમનો સ્વભાવ ગોવર્ધનરામ જેવો શાન્ત નહોતો; તેથી એમની મશ્કરી કરીને ગોવર્ધનરામ કહેતા કે “આ તો ખૂબ તોફાની અને મસ્તીખોર હતી, અને હું તો મૂળથી જ રાંક અને શાન્ત ગણાતો. એટલે નાતના લોકો મારી બહુ દયા ખાતા. પણ ઈશ્વરકૃપાથી મારો સંસ્કાર શાન્ત અને સુખમાં ગયો.”

પોતાની બિલકુલ મરજી વગર આ લમ ચલું હતું, પરંતુ તે માટે પોતાનાં ખીજાં પત્ની ઉપર ગેરબ્યાજખી અણુગમે અથવા રીસ રાખવા જેવી સકુચિતતા ગોવર્ધનરામના હૃદયને તદ્દન અપરિચિત હતી. તેને બદલે, ‘પ્રવાહપતિત ધર્મ’ને માન્ય કરી, લલિતાગૌરીને સુખી કરવામાં તથા એમના હૃદયમાં હિતકારક સંસ્કાર રાખવામાં એમણે કશું બાકી રાખ્યું નહોતું. ધરના વહીવટ સબધમાં એમની પદ્ધતિ કેવી રીતે સ્વનંત્રના તથા અકુરાના મિત્રણરૂપ હતી તે તો આગળ દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે, સ્ત્રીઓની ઉત્તરિના દિમાષતીએ પોતાની પત્નીના હૃદયને તથા મનને ખીલવવા અસાધારણ પ્રયાસ કર્યા હતા. ભાવનગરમાંથી જ એમને શીખવવાનું પોતે રાઈ કર્યું હતું. મુખર્ષિ આવ્યા પછી સંસ્કૃતનો આર ભ કરાવ્યો તથા શ્રી જીવરામ શાસ્ત્રી જેવા પડિત દ્વારા “યોગવાસિષ્ઠ” જેવા ધર્મપુસ્તકો શિખવાડવા માડ્યાં. આ ઉપરાત, પોતાના કુટુંબની તેમ જ પોતાના કેટલાક મિત્રોના કુટુંબની સ્ત્રીઓને જુના જુદા ઉપયોગી વિષયો શીખવવા માટે, સ્ત્રીઓનો એક વર્ગ કાઢ્યો અને

પગાર આપી એક સ્ત્રીશિક્ષકા રાખી પરંતુ, અનેક કારણોને લીધે, આ યોજના બરાબર પાર પડી નહિ, અને હિંદુ સંસારમાં બંધનો પાળીને સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધારવાનો આ લઘુ પરંતુ અનુસરણીય પ્રયાસ નિઃશ્વ થયો. આ પ્રભાણે લલિતાગૌરીને પોતાની ઇષ્ટાનુસાર શિક્ષણ આપવામા તે ક્ષાબ્યા નહિ, ત્યારે સ્ત્રીઓને લાભકર્તા ધર્મનીતિના પુસ્તકો, કથાઓ, વ્યાખ્યાનો વગેરેનો એ લાભ લઈ શકે એવી એમણે ગોઠવણ કરી અને પ્રસંગોપાત્ત વાતચીતમાં પોતે સદ્ગોષ્ઠ આપવાની પદ્ધતિ રાખી. લલિતાગૌરીના દિતની એમને કેટલી બધી ચિન્તા હતી, તેનું એક ઉદાહરણ એ છે કે પોતાના મૃત્યુ પછી એ સુખમાં રહી શકે એ હેતુથી, પોતાની કુલ મિલકતના અર્ધો ભાગની માલિકી પોતાના પુત્ર રમણીયરામ ભોગવે અને બીજા અર્ધો ભાગની માલિકી લલિતાગૌરી પોતાના જીવન સુધી ભોગવે, એવી ગોઠવણ કરી. લલિતાગૌરીના મૃત્યુ પછી તે ભાગ પાછો રમણીયરામને જ મળે, પણ એમનો દેહ હોય ત્યાં લગી તેની માલિકી એ જ ભોગવે. સામાન્ય રીતે, આપણામાં પૂજનો વારસ પુત્ર જ થાય છે, પરંતુ લલિતાગૌરીના વિશેષ સુખને ખાતર, જાણી જોઈને ગોવર્ધનગમે આ વ્યવસ્થા કરી છે અન્તમાં લલિતાગૌરી માટે એમણે કેવા પ્રયાસ કર્યા હતા તે વધારે સારી રીતે પ્રકટ કરના, ગોવર્ધનરામની નોધમાંથી એ સંબંધી એક વાક્ય અહીં ટાકીશુ. તે લખે છે કે “ તેર વર્ષની વયે એ મારે ત્યાં આવી ત્યારથી - એને વિદ્યા તો નથી અપાઈ પણ - ઉદ્યોગ, વત્સલતા, સદન-શીલતા, આત્માર્પણ, શાન્તિ વગેરે ધણા ગુણોનું એનામાં સિચન કરવા મે પ્રયત્ન કર્યો ” આ નોધની પ્રતિમાં એટલું જણાવવું બસ થશે કે પોતાનો આ પ્રયત્ન ધણી રીતે સફળ થયો છે એમ ગોવર્ધનરામ સમજતા.

“ લીલાવતી-જીવનકથા ”માં ગોવર્ધનરામની વત્સલતાની જાણ એવી સરસ કોતરાઈ છે કે તે ઉપર વિવેચન કરવાની ખાત્રે જ જરૂર હોય. એમના આરે સતાનો તરફ એમની સ્નેહવૃત્તિ દૃઢ તથા ઉદાર હતી. સૌમાં અ.સૌ. લીલાવતી જેમ મોટાં હતાં તેમ એમના શિક્ષણ તથા વિકાસ પાળી સૌથી વિશેષ લક્ષ અપાયું હતું. લીલાવતીને શિક્ષણ કેવું મળ્યું હતું, “ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા સદ્ગોષ્ઠને એમણે પોતાના જીવનના કેટલી રીતે વણી ” દીધો હતો, અને એમના

પવિત્ર છવનકુમુમના અકાળે કરમાવાથી પ્રેમી પિતાને કેવો જખ્ખર ધક્કો લાગ્યો હતો, તે સર્વ જાણવા ગોવર્ધનરામની કૃતિ મોજૂદ છે. તેથી અહીં તેો માત્ર એટલું જ નોંધીશું કે લીલાવતીને પોતાના રનેકાળ પિતાની મહતાનું સારી પેકે લાગ હતું, અને ગોવર્ધનરામને પોતાની પુત્રીના ગુણો માટે પૂજ્યભુક્તિ જેની જ લાગણી હતી. “લીલાવતી-છવનકવા”ના મુખપૃથ ઉપર મહાકવિ ભવભૂતિનું જે વચન છે કે “ગુનાઃ વૃજાસ્વાનં ગુણેષુ ન વ લિપ્ત ન વ વયઃ।” અર્થાત્ ‘ગુણી જનોમાં ગુણ એ જ પૂજનું’ રથાન છે, જાતિ પણ નહિ ને વય પણ નહિ.’ તે વચન પોતાની આ સહગત પુત્રીના સંબન્ધમાં એ વારંવાર ઉચ્ચારતા. કેટલાક અશમાં પોતાના કરતાં પણ લીલાવતી ઉચ્ચ હતાં એમ એમને લાગ્યું હતું. વળી તે કહેતા કે “જેમ જેમ હું વધારે વિચાર કરું છું તેમ તેમ લીલાવતીના ગુણ મને વધારે ને વધારે પ્રાપ્ત થાય છે, અને એના દોષ શોધ્યા પણ જડતા નથી. કેટલીક વખત તેો એમ થાય છે કે લીલાવતી પુત્રરૂપે જન્મી હોત તેો સારું થાત.”

આ દુ.ખી બાળાને મૃત્યુમાથી બચાવવાને ગોવર્ધનરામે જે અથાગ શ્રમ લીધો હતો તથા ખર્ચ કર્યો હતો તે એમનાથી વધારે પૈસાદાર માણસો પણ લાગ્યે જ કરે એવો હતો. ગોવર્ધનરામની સંતાનપ્રીતિનો તે એક હૃદયદ્રાવક નમૂનો છે. છેવટે જ્યારે સર્વ પ્રયાસ વૃથા ગયા અને “કેઈની પાછળ ભગીશ પણ મને છેડીને ગઈ,” એવું કહેવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે પોતાની નિત્યનોષમા આટલું જ નિતાક્ષરી લખાણ કર્યું કે “At 5-30 p.m. yesterday, my poor Lalavati died after a stainless spotless life of suffering”—“કાલે સાંજે સાડા પાચ વાગતાં, મારી ગરીબડી લીલાવતી પોતાનું દુઃખમય પરંતુ શુદ્ધ તથા નિષ્કલંક જીવન પૂરું કરી, પૃથ્વી ઉપરથી ચાલી ગઈ.”

લીલાવતી પાછળ પોતે જેવો શ્રમ લીધો હતો તેવો પોતાની જે નાની પુત્રીઓ, જસુ તથા જ્યન્તી પાછળ પોતે લઈ શક્યા નહિ, તે માટે શોકનો ખરા દિલનો બિભરો એ ધણી વાર કાઢતા.

* શ્રી. ચદ્રશંકર પંડ્યા જણાવે છે તેમ એક વાર ગોવર્ધનરામને એમ એની પરીક્ષા માટે મુંબઈ જવાનું હોવાથી એમની સૌથી નાની

પુત્રી જ્યતીએ કહ્યું “ મોગ કાકા, મારે માટે મુજબથી કયાની ચોપડી લેતા આવશે ? ” વત્સન પિતાએ “ હા, બહેન, લેતો આવીશ ખીજું કઈ ? ” કહી જ્યતીના ગયા પછી નિશ્ચાસ નાખ્યો શ્રી ચંદ્રશંકર પડયાએ તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે ગ્નાનિ સાથે જણાવ્યું કે “ હું ખિચાગીને કઈ શીખતી ન શક્યો ત્યારે ‘ મોમનારની કથા ’ જેવું પુસ્તક મગાવે છે ને ? નહિ તો લીનાવતીની માફક ઉત્તમ પુસ્તકો ન મારો ? ” *

આ બંને બાળાઓ પોતાના પૂજ્ય શિરશ્ચ તરફ ધણુ હેત તથા આદર રાખતી, તેમ ગોવર્ધનરામ પણ એમના ઉપર એવું જ હેત રાખી તેઓનું કલ્યાણ કરવા હમેશા ઉત્સુક રહેતા ગોવર્ધનરામના કુટુંબી સબન્ધી જે ગઈ ચિન્તા રાખતા હશે, તેઓને જાણીને શાક યશે કે એમના પોતાના દેહલાગ પછી અઢી વર્ષ, સૌ જન્મુએ ક્ષારશાયથી પીડાઈ આ દુનિયતો ત્યાગ કર્યો, અને ૧૧૧ (૧૯૧૦) મા ગોવર્ધનરામની સૌથી નાની, અને હવે એકની એક પુત્રી જન્મતી પણ કેટલાક કુદૃશ શાયથી પીડા પામી ધણુ મરિના થયા ખીમારી બાબતે છે એવું આશય એને પાછું મળો તથા એ દીર્ઘાયુષ્ય પામે, એવી ગોવર્ધનરામના કુટુંબના સર્વ શુભેચ્છકોની બાનના હોય જ

ગોવર્ધનરામના ચિરંજીવી રમણીયરામ હાન (૧૯૧૦ મા) ત્રેવીસ વર્ષના છે પોતાના પિતાથી માટે એમના હૃદયમા અતિ ઠામળ રનેહ તથા પૂજ્યભાવ છે ગોવર્ધનરામ એમને ધણી છૂટ આપતા, છતાં એમની ઉત્સાહી તથા જુસ્સાદાર પ્રકૃતિમા નિશીષ સાત્વિક ગુણો ઉમેરવાનો પ્રયાસ કરવાનું જુતતા નહિ આ હેતુથી એમના શરીર, મન તથા હૃદય ત્રણેની અજાણી પાછળ તેમણે ધણુ ધ્યાન આપ્યું હતું જેકે, કમનસીમે, સર્વેમા તેમને એકસરખી રનેહ મળી નહિ નિશાળના કરતા ઘેર પેતાની પાસે તે વધારે સારુ તથા વધારે ત્વરાથી શીખી શકશે, એમ વિચારી પોતે નિષ્ઠ તર્ક નહિવાદ આલ્યા બાદ એમને અગ્રેજી નિશાળમાથી ઉઠાડી લીધા ને પોતે જાતે જાણવાના માણ્યુ આ યોગનામા નિઘ ન આલ્યા હોત તો તે કેટલે અગ્રે સક્ષણ થાત તે જુદી વાત છે પરંતુ આ બાબતમા તો ગોવર્ધનરામની પોતાની લાગી માદગી તથા ખીજા કેટલાક કારણોએ મળીને આ યોગના

તદ્દન નિષ્ક્રમ કરી નાંખી અને આ નિષ્ક્રમતામાંથી કેટલાંક ગંભીર પરિણામ પણ નીપજ્યાં. જોકે વિદ્યા ભણાવવાની આખતમાં ગોવર્ધનરામ યથેચ્છ સફળ ન થયા, તોપણ એમનું શરીર સુધારામાં અને સાહિત્ય તથા સ્વદેશ ઉપર જોસખ ટ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવવામાં એ ધણા વિગ્ધી થયા. પોતાના દાખલાથી ચેતીને, પોતાના પુત્રને તેલું બોગવવું ન પડે એમ ધમ્મી, રમણીપરામના મગજ ઉપર કસરત કરવાની આવશ્યકતાની જાંડી છાપ પાડી. તે કહેતા કે " રમણીક, જ્યારે હું એમ સાંભળીશ કે તેં કસરત કરવી બંધ કરી છે કે તરત જ તારું ભણવાનું બંધ કરાવી કોલેજમાંથી બોલાવી લઈશ એ નક્કી જાણુજે." આનું પરિણામ એ આવ્યું કે રમણીપરામના શરીરનો બાધો ધણો બગવાન તથા મજબૂત થયો.

રમણીપરામના મન ઉપર અમુક વસ્તુઓ ઠસાવવાની ગોવર્ધન-રામે ધમ્મી કાળજી રાખી હતી. એક તો એ કે શરીર સુધારવું, ખીણું અક્ષર સારા કરવા, ત્રીજી બનતાં સુધી નોકરીના ધધામાં ન પડવું, અને ચોથું સ્વદેશપ્રેમી થવું. તે કહેતા કે " જો, રમણીક, તારા વડવા-ઓએ કહી નોકરી કરી નથી, તારા મોટાકાકાને પણ નોકરી સામે અત્યંત ધિક્કાર છે, અને તારા નાનાકાકાએ પણ વેપાર કર્યો છે. તો તું પણ નોકરી નહિ કરે, પરંતુ પુરુષાર્થથી તથા અવતંત્રનાથી નિર્વાહ કરશે એવી મારી અન્ત કરણની ઇચ્છા છે." તે મુજબ એમનો વિચાર એવો હતો કે = એને ભણવું હોય ત્યાં સુધી ભણે મારી ખાસ ઇચ્છા એટલી જ છે કે સારા પુસ્તકો વાંચવા તરફ એની રુચિ જાગ્રત થાય અને કાંઈ પણ રીતે એના દેશની સેવા કરવા ઉપર એને પ્રીતિ યાય. કાંઈ યુનિવર્સિટીની ડીગ્રી મેળવ્યે જ જ્ઞાન કે ગુણ મેળવાય છે એમ નથી આપણા આટલા બધા ઐજ્યુએટ સ્વાર્થમય છવન ગાળે છે, દેશહિત માટે કાંઈ કમતા નથી અને પોતાના ભણતરમાં ધૂળ નાખે છે. તેવો ભણેલો મારો રમણીક થાય તેના કરતા તો અભણ રહે ને એના દેશની યશ્વશક્તિ સેવા કરે એ જ વધારે ઇચ્છવા યોગ્ય છે"૮ પોતાના વસિયતનામામાં પણ એમને માટે આ ઉદ્દેશોને અનુસરીને ન્યવસ્થા કરી છે.

ગોવર્ધનરામનું કુટુંબ આટલામાં જ સમાપ્ત થતું ન હતું.

समुक्त कुटुम्बनी यथा कुम्भारे ओ सरथाना धलुभरा लाभा ताल गते
 अनुभया दत्ता ऐभना अडेन शलुगागनक्षमीना मतान मुभ्यत्वे
 ऐभने घेर विध्या दत्ता तथा ऐभने त्या रदीने विद्या लप्या दत्ता
 तेम ऐभना नाना अडेन अमर्थवक्षमीना मृत्यु पत्री, ऐभना सतान
 तरक्ष पोतानी करण ऐभनी यर्ष होय ऐभ ओ मानता, अने ते
 अनुसाग ऐभना दिननी नानीभोटी सर्वा आगनभा तेओना सहगत
 भातुश्रीनी पेंडे न चिन्ता राभता ऐभना लाथुलापुत्रियो तथा
 तेओनी आण प्रगत उपरात, ऐभना नभाईओ पत्यु धये। समय
 ऐभने त्या गेना गोवर्धनगमना अनेकाण, उदाग तथा धर्म
 प्रवणु हदरे पोताना आ सर्वा कुटुम्बीओना अनेश भगडना तथा
 सुभ वधानवा निरन्तर प्रयास अतु राभ्या दत्ता धना छोकराओ
 तथा आणकेने तो गोवर्धनराम धपुा प्रिय दत्ता ऐभना दीपणी,
 आनन्दी तथा ऋतु स्वभावने वीषि ते छोकराओ साथे छोकरा
 ज्येवा यर्ष जता गाडीयेनी तेम न आतुर्वाणी लुदी लुदी
 अक्षरीथी आणकेने ते भीनरता, अने धलुी वार स्नेहयुक्त अडपना
 करी तेमने भीनरता तेमा पत्यु कोर्ष ऐभनी अक्षरीने। पाशरो नवाम
 आपे तो धलुा न भु। यर्ष नधानी साथे गे ते पत्यु दसना वागता
 छत्राडने ओक भोरो प्रधान पोतानी पत्नीनी अधी भोगार्ष तथा
 आडभर वेग गा भुगीने अणकेने धोडा यर्ष तेओने पोताना उपर
 सवार यरा हेतो त्यागे भीजे भोरो प्रधान - मि विनिवम पिट -
 छोकराओ साथे उशीकाथी भाराभारी श्री निर्दोष रमत रभवामा
 आनन्द समग्रतो आरा न उत्साहथी आरा न आनदथी तथा
 आनी न अण स्नालाविकताथी गोवर्धनराम पत्यु आणकेने साथे अणी
 जता धडीमा तेओ साथे दास्यरिनोद भ्रता, धडीमा तेओने रसलरी
 पाताओ भ्रता तो धोमा गळीर यर्ष तेओनी कोर्षके लून अन्न
 जिया प्रकारनी शिष्यामलु सवेोट रीते आपता।

* गृहसंसारमा तेमनु नोकर साथेनु वर्तन पत्यु अनुकरणीय छे
 नोकर वर्गनी नेत्रलु लून गोवर्धनराम क्षम्य गलुता अने छता न्ने
 ते असाध नलु य तो मात्र नागने - त्रलुयार इपियाना पगारदारने
 ते इटलो होय इ - ओकमे पैसा - दड करता वस हद यर्ष गर्ष तो
 वणी प्रसजे भुग यर्ष छनाम आपता तथा भीकु प्रोत्साहन पत्यु
 आपता छेवटनी वेगाओ न्यारे नडियादथी मुवर्ष आपवानु ऐभने

ચયુ ત્સારે મુનીમને પોતાની પામે બોલાવીને કહ્યું “હું મુખર્ષી
બલિ હું તો ખરો. ઇશ્વરેચ્છા દર્શે તો પાછો આવીશ પણ કદાચિત
ન અપાય તો તું નોકરી કરીશ કે રજા લઈશ ?” આમ પૂછનાનું
કામળું એ તું કે તે નોકરને ગોવર્ધનરામ સિનાય બોલ્યું કોઈ માથે
ધરમા બહુ બનતું નહિ તેણે જવાબ દીધો “ભાઈ, હું તો રીગ”
એટલે ગોવર્ધનરામે પોતાના ચિરંજીવીને પાસે બોલાવી પૂછ્યું “તું
આ માણસને રાખીશ કે લઈશ ?” જવાબ મળ્યો “રાખીશ”

પોતે બહુ જ નિષ્પાવસ દિવના હતા એડ વખત તેમની સૌથી
નાની દીડરીએ કઈ ભૂલ કરી ત્સારે માતાએ ઠપકો દીધો ને પિતાએ
પણ કઈ કંઈ જવામમા નાની દીડરી બોલી “મોટાકાડા, માગી
તો ભૂન થઈ, પણ નાનપણમા તમે મને એવી ભૂલો કરતા વારી કે
મારી કેમ નહિ ? જે તેમ ચયુ હોત તો આજે આ ભૂલ ન થાત”
ભૂલ કઈ ગંભીર ન હતી ગોવર્ધનરામે શાંતિથી ઉપદેશ આપ્યો.
“બહેન, તે મારી ભૂન પણ હવે તારામા તારાપણુ કપારે કે જ્યારે
પોતાની મેળે તું સુરે”

(“સમાનોયઃ”-ગો રમા અં પૂ ૧૭) *

આવું ગોવર્ધનરામનું કુટુંબજીવન હતું એમનો આ આચાર
તથા એમના લેખમા પ્રકટ કરેલા એમના વિચાર ઉચ્ચ પ્રકારની,
ધર્મયુક્ત, ઉદારતાવાળી કુટુંબજીવનના સિદ્ધ કરે છે અથવા તો
એમના કુટુંબજીવનેહ માટે નિશ્ચય શું બોલવું ? જેણે, “સ્નેહમુદ્રા”
સાથે પોતાના પત્ની, ‘સરસ્વતીચન્દ્ર’ના પ્રથમ ભાગ સાથે પિતા
દુલ્હન મન સુખરામ, ત્રીજા ભાગ સાથે પોતાના ભગિની, “ક્ષીનાનતી
જીવનકલા” સાથે પોતાના પુત્રી, અને “માધવગમ-સ્મારિકા” સાથે
પોતાના પિતાશ્રીના નામ થોણ, પોતાના આ કુટુંબીઓને પોતાના
અન્યોની અક્ષય ગીર્તિના લાગીદાર બનાવ્યા છે, તેના કુટુંબજીવનેહની
શુદ્ધતા તથા ઉદારતા માટે નિશ્ચય શું કહેવા જેવું હોય ?

પ્રકરણ ૨

સ્નેહી તથા સંબન્ધીરૂપે જીવન

કુટુંબ પ્રતિ ગૌરવનગમનુ વર્તન જ્યારે આરા ધર્મ ભારથી પ્રેમયુ હતુ, ત્યારે અન્ય સમન્ધીઓ, સ્નેહીઓ તથા સામાન્ય ઓગળીતાઓ પ્રતિ એમણે જે વર્તન રાખ્યુ હતુ તે ઈર્ષીને ઓછું ધર્મ ન હતું. જેમ એમનું કુટુંબ વિશાળ હતુ, તેમ આ પીળ વર્ગમા સમાનાર મનુષ્યોની સખ્યા પણ અસાધારણ મોટી હતી. વક્રીનનો ધધો, મોટા લેખકની પ્રતિષ્ઠા, મિનનસાર સ્વભાવ તથા પશોપકારમા તત્પરતા, એ કારણોથી એમના સમન્ધમા આવનારાં મનુષ્યો પુકળ હતા આ વર્ગ જેમ વિશાળ હતો તેમ તેમા ધણુ મોટા તથા પ્રખ્યાત માણસોનો સમાવેશ પણ હતો, કારણ કે ગૌરવન-રામ નાનપણથી જ મોટા તથા નામાકિત મનુષ્યોના સમાગમમા રહ્યા હોવાથી, ૧ નિરવ મહત્તા તથા શુદ્ધ સદ્ગુણના પૂજારી હતા. તેથી પોતાના સમયના આવી કોટિના માણસોનો બને તેટલો સમાગમ કરવાને તથા તેઓના સસર્ગમા રહેવાને એમનુ નિશ્ચાસુ તથા નિરભિમાન ચિત્ત હમેશ આતુર રહેતુ. આમ મવાન પુરુષોનો સર્ગ પ્રકૃતિથી તેમ જ સિદ્ધાન્તથી એમને ઈષ્ટ હોનાથી, જુદા જુદા કોમોના, જુદા જુદા વિચારોનાળા તથા જુદા જુદા ક્ષેત્રમા કામ કરનારા આગેવાનો સાથે એમણે સારો સબન્ધ રાખ્યો હતો એમના સમયના પ્રસિદ્ધ તથા મોટા માણસોમાથી જેઓ એમને નહિ ઓગળતા હોય તથા જેઓને એ ઓળખતા નહિ હોય એવા થોડા જ હશે અનબન, કેટલાકની સાથે તો એમને ગાઢ પરિચય તથા સ્નેહસબન્ધ પણ બધામા હતા

આ સ્નેહીસબન્ધીઓ તરફ ગૌરવનરામનુ હૃદય ખરા ઉમળકાથી ટળતુ. તેઓના હિતની ચિન્તા કરતી, તેઓની વિરિધ પ્રવૃત્તિઓથી માહિતગાર રહેતુ, તેઓને મળવાકરવાનો બને તેટલો વાલ વેવો બને

તેઓને પોતાની સલાહ વગેરેની જોઈ એ તેટલી મન્દ આપની - એ એમને સ્વભાવ જ હતો. ગોવર્ધનરામની લોકપ્રિયતાના અંશોનું પૃથક્કરણ કરવા બેસીશું તો તેમાં એમની સ્નેહાળતા તથા હૃદયની નિષ્પ્રપંચ શુદ્ધતા એ બે અંશો સારા પ્રમાણમાં જડ્યા વિના રહેશે નહિ.

પણ ગોવર્ધનરામના સ્નેહીઓ તથા સંબંધીઓ એટલા બધા છે કે તેઓમાંથી અમુક અમુક વિશે જ આ સ્થળે લખવું શક્ય છે.

આ સર્વમાં ગુરુસ્થાન શ્રી. મન.સુખરામ સુધર્શન ત્રિપાઠીને ધોટે છે. આ સમર્થ પુરુષે, કચ્છ તથા ગુજરાત-કાઠિયાવાડનાં મોટાં મોટા દેશી રાજ્યોમાં, ત્રીસ વર્ષ કરતાં પણ વધારે લાખા સમય સુધી, જે પ્રખળ તથા હિતકાંક્ષ સત્તા બેગવી છે, પોતાની ક્ષમથી ગુજરાતી ભાષા તથા ગુજરાતી ગદ્ય ઉપર જે લાંબી, આઝમી તથા સંસ્કૃતમય છાપ પાડી છે, અતિ દીન^૨ સ્થિતિમાંથી જે ઉચ્ચ વ્યાવહારિક ગુણોની સહાયતા વડે નિપુણ ધન, સત્તા, કીર્તિ^૨ તથા સુખ સંપાદિત કરવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રકટ કર્યું છે, તથા વેદાન્તના જે દીર્ઘ અભ્યાસથી કેટલાક યુરોપીય વિદ્વાનોનું પણ લક્ષ બેન્યુ છે - તે સર્વને લીધે, વિક્રમની વીસમી સદીમાં યર્ષ ગણેલા મોટામાં મોટા ગુજરાતીઓમાં એમને સ્થાન અર્પવું એ ન્યાય તથા ઉચિત જ છે આ વિવક્ષણ શક્તિવાળા જેમ એક પક્ષે સમર્થ ગજકીય પુરુષ તથા આત્મમળથી જ પોતાની ઉત્તિ સાધનાર વીજ્જન હતા, તેમ ખીજે પક્ષે, ભાષા તથા સાહિત્યના સાચા ભક્ત તથા પ્રતિષ્ઠિત વેદાન્તી હતા એમના આરિત્યમાં જે જે આદરણીય અંશો હતા, તેમાં ગુણની પરીક્ષા તથા કદર એ અપ્રરથાને નજરે પડે છે આ અંશનો લાભ જે જે મનુષ્યોને મળ્યો હતો તેઓમાં ગોવર્ધનરામ પ્રથમ પદવીએ હતા.

ગોવર્ધનરામ સાથેનું એમનું સગપણ આગળ દર્શાવ્યું છે તે આ સગપણ ઉપગત જે સ્નેહતન્તુએ એ બંનેના હૃદયને લગભગ અર્ધા સૈકા સુધી સરેજ પણ વિચ્છેદ વિના જોડી રાખ્યા, તે સ્નેહતન્તુની દબતા તો કાર્ષક અનેરી જ હશે. ગાઠ નિસ્વાર્થ સ્નેહ સસારની ગમે તે

૨ * સ્વ. કાન્તિશર્માએ જ નોંધ્યું છે ("અખલાદ." એકાદા. ૫૫) તેમ, "રૂઢિને રૂપિયા એકના પચાસી કમાવાનું શરૂ કરનાર એમણે ધારક વર્ષે દેહ છોડ્યો ત્યારે કેટલાક લાખ રૂપિયા પુત્ર વનસુખરામના હાથમાં મૂકા

દશામા અથવા ગમે તે પ્રદેશમાં શોભે છે પરંતુ સરસ્વતીમંદિરમાં આવેા સ્નેહ ન્યારે પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે કાઈ જુદી જ શ્રેષ્ઠતા તથા મોહનતા ધારણ કરે છે તે પ્રમાણે આ બંને વિદ્યાલક્તોના સ્નેહનો દાખનો સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ખાસ નોંધપાત્ર છે

ગોવર્ધનરામની કિંગ્વેર અવસ્થામાંથી જ મન સુખરામે એમને પોતાની આખ નીચે રાખ્યા હતા અને ત્યારથી તે એમના મૃત્યુ પર્યન્ત એમને માથે છત્રરૂપે તેઓ રહ્યા હતા ગોવર્ધનરામની બાલ્યાવસ્થામાં પણ કેટલી સલાણ તથા મમતાથી તેનેતા, તેનું એક દષ્ટાન્ત આ પ્રમાણે છે ગોવર્ધનરામની કેળવણીનું કાર્ય જે એમણે પોતાના હાથમાં રાખ્યું હતું, તેમાં કેટલીક વાર શિવકારીનું પ્રમુખ વ્યક્તિત્વ નિવનરૂપ થવા લાગ્યું બહુ નાયકરાણું સેન્ય નિનાથ પામે છે એ સૂત્ર સ્મરીને, ગોવર્ધનરામના માતૃશ્રીને મન સુખરામે યુક્તિથી કહ્યું ‘ભાભી ગો ધનને મે મારા હાથમાં રાખ્યો છે એટલે તમાર એની કરી ચિન્તા કરવી નહિ જુએને, જે જણાના હાથમાં રહ્યાથી છેકરુ બગડે, માટે તમારે એને જે કાઈ ઝહેનું હોય અગર કપોકા દેવો હોય, તે એને ન કહેતા મને જ જણાવવું, એટલે મારે એને જેની રીતે કહેવું હશે તે રીતે કનીશ’ શિવકારીએ તે ખૂલ ક્યું અને એ પછીથી ગોવર્ધનરામની કેળવણી સખ ધી સર્વ વ્યવસ્થા એકલા મન સુખરામના હાથમાં રહી મૂગ તો ‘ઉરવક્ષી જ ઉચ્ચ સપતિરાગી, તેમાં મન સુખરામ જેના કુશળ ‘ઉરમાળી’ મળ્યા, પછી એ વક્ષીના વિકાસ તથા સમૃદ્ધિનું પૂછવું જ શું ? ગોવર્ધનરામ પોતે જણાવે છે તેમ

‘કુમળી હતી ત્યારથી સિંચી એ
બળનાળી રૂપાળી બની વધી તે
કર્ધ નાચતી એ કુલ તે ખરતા,
નિજ માળી તણે ચરણે પડતા’ ૪

નવા એનનનું પહેલું ભાન ધણુ કરીને મન સુખરામ દ્વારા જ ગોવર્ધનરામના હૃદયને થયું તેની સાથે “પ્રાચીન ભારત ઉપરનો પ્રેમ તથા એની સસ્યાઓનું સહસ્ય સમજવાનો આગ્રહ” ૫ એ જે અશી પણ મન સુખરામને લીધે એમનામાં દૃઢ યથા હોય સાક્ષરશ્રી આનન્દ-શ કર કહે છે તેમ ગોવર્ધનરામના “ઉરનું તાર્કિક સ્વરૂપ” તે

૪ “સરસ્વતીચંદ્ર ભાગ ૧ ‘મનસુખરામજી’ બીજીવીટીમાં છેલ્લેા
રાખ્દ વધરો છે તે ઉપરથી અટી ફેરમાર થોર્ષા ૩ ૫ ‘વચન્ત’
૧ સ્મા અ ૫ ૨૪૮

ઝાઈ પણ બહારની શક્તિથી નિર્મિત તથા નિર્ણીત થયું ન હતું, પરંતુ એ સ્વરૂપને ખીલવવાનું તથા તેના વિકાસ માટે અનુભવ તથા વિચારની સમૃદ્ધિયુક્ત સામગ્રી પૂરી પાડવાનું અગત્યનું કાર્ય તો આ “ઉરમાળી”નું જ હતું. મન સુખરામની પ્રીતિ ગોવર્ધનરામને વિદ્યા અર્પણે જ સતુષ્ટ થઈ ન હતી, પરંતુ વ્યવહારના કાર્યોમા પણ એણે ગોવર્ધનરામને એટલી બધી સગીન તથા એવા જુદા જુદા પ્રકારની સહાયતા અપાવી હતી કે તેની અહીં ગણતરી કરવી પણ મુશ્કેલ છે.

જેરી પ્રીતિ ગોવર્ધનરામ માટે મન સુખરામને હતી, તેની જ પ્રેમભરિત મન સુખરામ માટે ગોવર્ધનરામના હૃદયમા હતી ગોવર્ધનરામ એમને પોતાના પિતાતુલ્ય - અરે, કેટલેક અંશે પિતાથી પણ અધિક - માનતા બન્ને વચ્ચે આટલો સ્નેહ હોવા છતાં, બન્નેની બુદ્ધિના બધારણ્યમા તથા અભિપ્રાયમા સ્પષ્ટ ફરક હતો. પહેલેથી જ મન સુખરામે ગોવર્ધનરામને ચર્ચામા પોતાના નિચાગે રિનાસ કાચે પ્રકટ કરવાની તથા તે સિદ્ધ કરવા પ્રમાણુ આપવાની પૂરી છટ આપી હતી. પૂજ્યભાવમા ધણી વાર ભવના જે અનિષ્ટ અસ આવે છે તે મન સુખરામ તન્હના ગોવર્ધનરામના પૂજ્યભાવમાથી લુપ્ત થઈ ગયા અને પ્રીતિના અસ દૃઢ થયા પરિણામે, આ બે સમર્થ મનુષ્યોની ચર્ચાઓ હમેશાં બહુ ગસબરી તથા ઉત્કર્ષક થતી ગોવર્ધનરામ કોઈ પણ કાર્યમા મન સુખરામની સલાહ સૌથી પહેલી લેતા, પરંતુ છે પો નિર્ણય તો હમેશાં પોતાના હાથમા જ રાખતા કે આમ હોવાથી કેટલાએક અગત્યના પ્ર્મ ગોએ પોતાના આ પૂજ્ય વડીલની સલાહ અનુસાર તે વર્તી શક્યા ન હતા. દાખલા તરીકે, વક્રીલાલ તથા નિવૃત્તિનિનાસ જેના બે મદદનના પ્રશ્ન સબન્ધી એમના તથા મન સુખરામના નિચારો તદ્દન જુદા હતા. ૭ મોટા તેમ નાના અનેક પ્રસંગો રિયે આમ મનબેદ હોવા છતાં, છવનના અન્ન સુધી તેઓ વચ્ચે પ્રીતિબેદ થયો નહિ, તે આ પ્રીતિની અસામાન્ય ઉદારતા તથા દૃઢતા જ સચ્ચે છે.

મન સુખરામ વિષેનો પોતાનો ભાવ જે નમ્ર તથા આદરભર્યાં વચનોથી “ સગસ્વતીચન્દ્ર ”ની “ મગલપુષ્પાજ્વલિ ”મા ગોવર્ધનરામને જાહેર કર્યો છે, તેવા જ વચનોથી પોતાની વાતચીતમા ધણુ તે જાહેર કરતા વળી, પોતાનો આ પૂજ્યભાવ પોતાની પામેના ખીન્ન મનુષ્યોમા

પણ ઉતારવા એ પ્રયત્ન કરતા. પોતાના નિવૃત્તિનિવાસના એક સુવાન
 'મિત્ર'ને એમણે ધણી વાર કહ્યું હતું કે "ચન્દ્રશંકર, મહાન
 પુરપોને માટે લેશ પણ પૂજ્યભાવ હોય તો ભાણાકાકાની અને તેટલી સેવા
 કરજો. ભાણાકાકા જેવું માણસ યવું નથી." ગોવર્ધનરામના છેલ્લા
 મંદવાડ વખતે મનસુખરામ અને ગોવર્ધનરામ વચ્ચે જે હૃદયબેદક
 મેળાપ થયો હતો તે તેમના સ્નેહનું ધણું સચોટ ઉદાહરણ છે.
 ગોવર્ધનરામને મુંબઈ લાવ્યા પછી, મનસુખરામ એમની તબિયત
 જોવા નિત્ય સાયંકાલે વાલકેશ્વર જતા. છેવટે ગોવર્ધનરામને દેહત્યાગ
 કર્યો, એ સમાચાર સાંભળી આ સ્નેહાળ વૃદ્ધ પુરુષના નેત્રમાંથી
 અશ્રુની ધારા ચાલી રહી. ગોવર્ધનરામનો શોક એમના હૃદયમાંથી
 કદી ખસી શક્યો નહિ. ગોવર્ધનરામના મૃત્યુ પછી મનસુખરામની
 તબિયત પણ જાણે સોરતા ન હોય તેમ વધારે કચળી ગઈ, અને
 છગ્ગેક માસમાં એમણે પણ પોતાનો દેહ છોડ્યો. પોતાના અન્ત
 સુધી પણ આ પ્રતાપી વૃદ્ધ પુરુષ કલ્યા કરતા કે "મારે હવે કશી
 બાબતની ચિન્તા કે તૃષ્ણા રહી નથી. કુટુંબનું, મિત્રોનું, પ્રવ્યનું તથા
 વિદ્યાનું સર્વનું સુખ મેં મેળવ્યું છે એટલે તે બાબતમાં મારે કશું
 ઇચ્છવા જેવું રહ્યું નથી. પરંતુ મને શોક એટલો જ રહ્યો છે કે
 ગોવર્ધન અત્યારે મારી આગળ નથી."

ગોવર્ધનરામના અન્ય સગાસબંધીઓમાં શ્રી. મોતીભાઈ ચુ-
 નાથજી પણ મુખ્ય હતા. તેઓ ગોવર્ધનરામનાં ફાઈના પુત્ર થાય, તેથી
 તથા ઉમર, અનુભવ તથા વ્યાવહારિક કુશળતામાં ગોવર્ધનરામ કરતાં
 અધિક હોવાથી તેઓ એમનું હંમેશ સવાહ લેવાનું સ્થાન હતા. શ્રી.
 મોતીભાઈ પહેલા નડિયાદ મુનિસિપાલિટીના પ્રમુખ હતા અને
 પછીથી થોડા વર્ષ જૂનાગઢના દીવાન સાહેબના અંગત મદદનીશ હતા.
 હાલ (ઈ. ૧૯૧૦)માં તેઓ નડિયાદમાં રહે છે અને નડિયાદની
 વડનગરા નાગર યાત્રિના એક આગેવાન તથા બૂપણ્ડરૂપ છે. એમની
 સમયસૂચકતા, યોજનારાજિત તથા વ્યાવહારિક ઝહાપણુ માટે ગોવર્ધનરામને
 ઘણો ઉચ્ચ મત હતો.

ગોવર્ધનરામના નડિયાદના અન્ય સબંધીઓમાં લાહિસાહેબ
 કુટુંબ મુખ્ય હતા. આ કુટુંબમાં શ્રી. હરિદાસ વિદ્યારીદાસ આદિ
 અનેક પ્રતિષ્ઠિત તથા નામકિત નરો થયા છે. સરકારની તથા

રેયતની વિવિધ પ્રકારે ધણા લાખા સમય સુધી જન્મવેલી સેવા ઉપરાત,
આ કુટુંબના સુજનતા, વિદ્વાનો આદર વગેરે પ્રશસાપાત્ર ગુણો
છે ગોવર્ધનરામના કુટુંબ સાથે એમને ધર જેવો નિકટ સબન્ધ હતો,
અને ગોવર્ધનરામને માટે પણ એમને ધણુ માન તથા સદ્ભાવ હતા.

ગોવર્ધનરામના બાળગિરોમા હરિરામ ભટ્ટ, મોટા ગોખલે
(રામચન્દ્ર વિષ્ણુ ગોખલે) તથા એમના ભાઈ ડોક્ટર ગોખલે
(વિદુલ વિષ્ણુ ગોખલે) હતા આ ત્રણે વિદેહ યવાથી ગોવર્ધનરામને
ધણો શોક થયો હતો અને તેમના અરસાન પડી પણ તેમની
સ્મૃતિ એમણે બહુ ઉમળકાથી રાખી હતી હરિરામ ભટ્ટ તથા
મોટા ગોખલે જે એમના કૉલેજના મિત્ર હતા તથા ખી એ યવા
પછી તરત મૃત્યુ પામ્યા, તેમની શુદ્ધિ રિધે ગોવર્ધનરામ અનેક વાર
અતિપ્રશસાયુક્ત ઉદ્ગાર કાઢતા, તથા એ બન્ને લાણુ છુટ્યા હોત તો
દેશના અમલ્ય રત્નરૂપ યવા હોત એમ ખાતરીથી કહેતા જો ગોખલેની
દખી નીચે એમણે જે થોડી પકિતઓ લખી છે તે એ સન્મિત્રની
લાયકીના સર્ટિફિકેટની તુ ય છે

“Died Oct, '93 Alas! Thou lived'st for
labour, endurance and a brave, unassisted career
of heart! Adversities and sacrifices, both unseen
yet great - very great, summed up the hiatus of
thy studies and labour Life with thee has done
no more than these'

ગોવર્ધનરામની ઉત્તરાવસ્થાના ખરેખરા મિત્ર તો પ્રો ત્રિભુવન
દાસ કથ્યાણુદાસ મળ્જર હતા એમની મૈત્રી જેવી અસાધારણુ રનેહ
વાળી હતી, તેવી જ તેની ઉત્તિ પછુ આશ્ચર્યક હતી ગોવર્ધન
રામની પેઠે પ્રો મળ્જરના હૃદયમા પણ દેરોદય માટે વેગથી મન્થન
ચાલતુ હતુ, અને એમની ચચળ શુદ્ધિ તથા પ્રખર ક પનાશકિતએ
આ હેતુ સાધના અમુક અમુક યોજનાઓ મનમા ધડી રાખી હતી
પણુ બ્યારે “સરસ્વતીચન્દ્ર” ભાગ ૪ પ્રખટ થયો ત્યારે તેમા ગોવર્ધન
રામની ‘કથ્યાણુ-ગ્રામ ની યોજના વાચીને, પોતાની યોજના
સાથેતુ તેતુ સામ્ય જોઈ એ ચકિત ઘઈ ગયા એમના પોતાના રામ્દોમા
મુખીએ, તો “મને તો વાચીને એમ જ શયુ કે વ્યોહો! મારા
જેવો શોખચત્ની બીજો કાઈક પણ છે ખરો!” વિચાર તથા ભાવનાના

આકસ્મિક સામ્યથી સાનન્દાશ્રય પામેલું, હૃદય ગોવર્ધનરામ પ્રતિ ગૃહ
બંધથી એકદમ આકર્ષીયું. તેવામાં એમ એની પરીક્ષા લેના ગોવર્ધનરામને
મુંબઈ આવવું થયું, એટલે એમનો સંસ્વાસ પ્રો ગજગરે આતુરતાથી
શોધ્યો. પત્રીથી, ભર્તૃહરિએ સગ્ગર્ભમંગીનું લક્ષણ આપ્યું છે તે
મુગ્ધ, દિનસના પાઠના પહોરની ગયા જેવી, આ મૈત્રી ક્રમે ક્રમે
વૃદ્ધિમતી થઈ અને છેવટે દૃઢ સ્નેહલાભમાં તથા અન્યોન્યની મહા
ઉપયોગી મેદામાં પરિણમી

પ્રો ગજગરના ઉદાર, ઉમદા તથા પરાપકારી સ્વભાવ માટે
ગોવર્ધનરામને જિજ્ઞાસા િચુ માન હતુ

* પ્રો ગજગરની સાથે પોતાની જાતને સરખાવના ગોવર્ધનરામને
કહેવું " ગજગર વત્તા અને ઓછાં થઈને શન્ય થાય છે અને હુ
તો શન્ય છુ જ, એને બંને સરખા ગજગર ક્રમાય છે પણ બહુ ને
પન્દિતમાં ખર્ચ છે પણ બહુ આપણે નથી ક્રમાતા કે નથી આપતા. "*
એમણે જે જે મોગ કામ કર્યાં છે તેની ખરી કદર કરી, એમના
સ્વાર્થત્યાગના તથા જિજ્ઞાસી પ્રતિભાના તે વખાણ કરતા પ્રો ગજગરના
પ્રેસર્માં, બીમારીમાં, દુઃસ્વપ્નમ્બદમાં તથા બીજી ધણી અગત્યની
બંધનમાં ગોવર્ધનરામને એમની અદ્વિતીય મેદા કરી છે, અને હાલના
સમયમાં, ન્યારે આ ઉદાર આપણુશાસ્ત્રીનું જીવન ચિન્તાના વાદળાઓથી
અનેક વાર ઘેરાયુ છે, તે સમયે ગોવર્ધનરામ આયુષ્માન હોત તો
બીજે કોઈ નથી આપી શક્યો એની કત્યાણુકારક સંદાયતા એમણે
નક્કી આપી હોત! તેની જ રીતે પ્રો ગજગરને પણ ગોવર્ધનરામના
હૃદયની તથા બુદ્ધિની મદત્તા છે. પામેથી અનુભવવાના પ્રમગ મળ્યા
ના, તેથી ગોવર્ધનરામ પ્રતિ એમણુ હૃદય પણ જિજ્ઞાસા પ્રકારના સ્નેહથી
તથા પૂર્વભાવથી વળતુ હતુ " ગોવર્ધનરામની છેદની બીમારી સમયે
એમણે ગોવર્ધનરામને માટે જે કોઈ કયું છે તે તો નિકટ સબંધી
પણ ભાગ્યે જ કરી શકે " ગોવર્ધનરામના અવસાન પત્રી એમની
ઉચિત મેદા જાહેર રીતે કરવાનો સ્તુત્ય અગિયાં આ સ્નેહાળ હૃદયમાં
સતત જીવત હોતો

અમદાવાદના નિખ્યાત સદ્ગત જોજાનાથ મારાભાઈ તથા
એમના કુટુંબ જેડે ગોવર્ધનરામ ધણી પગિચમાં આન્યા હતા થી

જોનાનાથના બીજા પુત્ર બીમરાવ એમના સહાધ્યાયી હતા અને ત્રીજા પુત્ર શ્રી. નરસિંહરાવ, ગોવર્ધનરામના મૃત્યુ સુધી એમના સ્નેહ તથા મિત્રતાને પાત્ર રહ્યા હતા. ખરેખર, આ બે સમર્થ સાક્ષરો વચ્ચે આચાર તથા પ્રિયારની કેટલીક મહત્વની બાબતોમાં પુષ્કળ તફાવત હતો અને તેમની વચ્ચે જાહેર 'યુદ્ધપ્રસંગ' એક ક્રમ તથા વધારે વાર આવ્યા હતા, છતાં લગભગ ત્રીસ વર્ષ સુધી, એમની "સ્નેહસરિતા અકલુષિત રીતે વહાઈ કરી." ગોવર્ધનરામનું વર્તન એમના તરફ ઠેક સુધી કેવું હતું તે દર્શાવવાને શ્રી. નરસિંહરાવના પોતાના જ શબ્દો ઉતારવા યોગ્ય છે તેઓ લખે છે કે "કાવ્યરચનાનો મેં આરંભ કર્યો અને એમણે મને ઉત્તેજન આપ્યું. બાલ્યકાળમાં સ્નેહથી પોપણુ કરી, પૂર્ણવસ્થા વખત સમાનભાવ રાખી, સ્નેહયુક્ત દ્વંદ્વુદ્ધમાં મને જોડીને પણ, એમનો મારી સાથે સબંધ અપૂર્વ પ્રકારનો, પરસ્પર આદરયુક્ત, સ્નેહયુક્ત, પૂર્ણકાળને પામ્યો." "આ અસાધારણ પશ્ચિમ"ના "મુખ્ય કાવ્ય" તરીકે "ગોવર્ધનભાઈની અન્તર્ગત સુજનતા, ઉદારતા તથા સ્નેહલીપતા" વગર સકેયે સ્વીકારવામાં શ્રી. નરસિંહરાવની પોતાની ઉદાર સ્નેહાળતા પણ પ્રકટ થાય છે એ કહેવું પડે એમ નથી.

ગોવર્ધનરામના બીજા મહત્ત્વ સ્નેહીઓમાં શ્રી કેશવલાલ હર્ષનરાય ધ્રુવ તથા પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવના નામ તરત ઝંકુરે છે શ્રી. કેશવલાલ સાથે એમને સન ૧૯૦૨થી જ સબંધ થયો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી વિશેષ પતિવ્યયથી પરસ્પરના ગુણના વિશેષ અભિજ્ઞાનથી, આ સબંધ ધણો દૃઢ થયો સાહિત્યપ્રીતિ ઉપરાંત ઝંજુતા, કોમળતા, સ્નેહાળતા તથા સંસ્કૃતિ બંનેમાં સામાન્ય હોવાથી અન્યોન્ય પ્રતિ ધણું માન તથા સદ્ભાવ રહ્યા હતા. પહેલી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં શ્રી. કેશવલાલની વિદ્વતાનું જાહેર ઓળખાણ કરાવતા ગોવર્ધનરામે કહ્યું હતું કે "મૃદસ્થો, મેં એક ખરેખરા વિદ્વાનને શોધી કાઢ્યા છે" શ્રી. કેશવલાલને પણ ગોવર્ધનરામ તરફ જાડું કોમળ સ્નેહવૃત્તિ તથા પૂર્ણવૃત્તિ હતી તેઓ ખાનગીમાં કે જાહેરમાં ન્યારે ન્યારે એમના સંબંધી બોલે ત્યારે ત્યારે એમના સ્નેહમય નેત્ર અશ્રુમય થયા વિના રહેતા નહિ. બીજી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં પોતાના પ્રમુખ

તરીકેન વ્યાખ્યાનના આરંભમાં પણ “ સદ્ગત શ્રી. ગોવર્ધનરામને
 દામ તે અર્ધા ખાવી જ છે.” કરીને, હૃદયના સાચા ઠાંચથી
 “ વિદ્યાળ હૃદયના, શિંડી લાગખીરાળા, પ્રખર તર્કશીલ, ઉચ્ચવય
 પ્રતિભાશાળી, કર્તવ્યનિષ્ઠ અમગપ્ત સાક્ષી ” ગોવર્ધનરામ સંબંધી
 એમણે જે ઉચ્ચ, પરંતુ ઉચિત, પ્રશ્નસાવચન ઉચ્ચાર્યાં હતાં, તે તે
 ધણાના હૃદયમાં ચિરકાળ સુધી સ્મરણીય ગૃહેરો.

પ્રો. આનન્દશંકર માથે પણ ગોવર્ધનરામને એવો ગાઠ સંબંધ
 થયો હતો કે તે ત્યારે અમદાવાદ જતા ત્યારે એમને ત્યાં જ
 જિનરતા, તેમ પ્રો. આનન્દશંકર ત્યારે નડિયાદ આવે ત્યારે
 ગોવર્ધનરામને ત્યાં જ જિનરતા. આવી રીતે એકબીજાને મળવાનો
 તથા રમ ને માનના વિષયો ઉપર વાર્તાલાપ કરવાનો તેઓ વારંવાર સામ
 લેતા. ગોવર્ધનરામની પાછળ પહેલું સ્મારક જિબું કગવાનું માન એમના
 આ જ સંસિક સનેદીને ધટે છે.

વાક્યમાં આબેદુષ્ય નિરૂપી : " My dear Govardhanbhai, your *philosophic vagabond* is the true child of this generation, which thirsts after knowledge as such, but is devoid of activity and still less capable of applying his knowledge to the rehabilitation of our social fabric." જોયું ગોવર્ધનરામની નવનસકથાને પહેલે ભાગ જ વાંચ્યો હશે તેને ખાસ કરીને આ વિવેચનમાં અનેરી વાસ્તવિકતા જણાયા વિના નહિ રહે.

હિન્દુસ્તાનના રાજકીય અગ્રેસરોમાં સર દિરોજશાહ મહેતાના "યોગાધ્યા સંબન્ધમાં એ આન્યા હતા. એમના ઉત્તમ ગુણોનું ગોવર્ધનરામ માનના બેભારા સહિત વર્ણન કરતા. પ્રજ્ઞના નાથકમાં જે ગુણો હોયા જોઈએ તેમાંથી એમના જોટલા ગુણ ખીજ કાઠિમાં પણ નથી એમ વારંવાર કહેતા, તથા એ જો છંદમાં જન્મ્યા હોત તો ત્યાંની પ્રજ્ઞ એમને વડા પ્રધાનનું પદ અર્ધાં વિના રહેત નહિ એમ પોતાનો મત જાહેર કરતા. ખીજ ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં ગોવર્ધનરામના અરણ્ય માટે કુંડ જીવું કરવાની દરખાસ્ત સર દિરોજશાહ મુકવાના હતા, પણ તે હાજર નહિ રહી શક્યાથી ન્યાયમૂર્તિ અન્નાવરકરે તે દરખાસ્ત મૂકી હતી.

ગોવર્ધનરામનું સ્નેહીમડળ પોતાની ભાગ્ય બોલનારા વર્ગમાં જ સીમિત રહ્યું ન હતું. દક્ષણી પ્રજ્ઞના કેટલાક ધણા સારા માણ્યો એમના આ મંડળમાં હતા. ન્યાયમૂર્તિ રાનડે તથા ન્યાયમૂર્તિ તેવંગ બન્ને સાથે એમને સારા સબન્ધ થયો હતો. શ્રી. રાનડે સાથે કાઠીના ધધાને લીધે પરિચયમાં આવ્યા અને શ્રી. તેવંગ સાથે તે તેથી પણ વધારે જૂનો અને ગાઢ પરિચય હતો. આ બન્ને ગોવર્ધનરામ ઉપર ધણો સહભાવ રાખતા, તેમ ગોવર્ધનરામ પણ તે બન્નેને પોતાના ગુરુ સમાન માન આપતા. તેઓની છબી પોતાની બેઠકની સામે જ રાખતા, અને " આ તેલંગની છબી ઉપર રજ ગદી હોય છે તે ધીમે રહીને હાથવતી લોહવી મને બહુ ગમે છે," એવા એવાં સાદાશ્લિક વચનોથી પોતાનો જે મૃદુ જોડ તથા પૂજ્યભાવ પ્રકટ કરતા તે તે સ્તિક સાબળનારને દંજ પણ પાદ હશે.

આ બે સિવાય પોતાના જુદા શિક્ષક પ્રો. ભાંગરકર સાથે

એમને અન્ત સુધી ગ્નેહસખ-ધ સારો રહ્યો હતો આ મહાન શિક્ષક પોતાના શિષ્યના ગુણુ જોઈ તથા તેના લેખ વાચી પ્રસન્ન થતા- શ્રી મહાદેવ ચિમનાજી આપ્ટેની અદ્ભુત ઉદારતાના ગોવર્ધનગમ ધણા વખાણુ કરતા વકીનાતને લધે તેઓ મિત્ર થયા હતા, અને સ્વાર્થત્યાગ તથા પગેપમરવૃત્તિની સામાન્ય સામ્બધી આ મિત્રતા દુ થઈ હતી શ્રી આપ્ટેએ પોતાના સર્વસ્વનુ દાન કરી આન દાશમ પ્ધા એ તથા પોતે સન્યાસ સ્વીકાર્યો- ગે અદ્ભુત પરાક્રમની વાત ગે વર્ધનરામ કાઈનુ જા જ ઉમગથી કહેતા શ્રી આપ્ટેનાં હમી નીચે એમજે લેખ લખ્યો છે

શતપુ જાગન શૂ મહાએષુ ચ વાહન ।

વજા દક્ષસદ્વણુ દાતા મતિષ વા મ વા ॥

વળી ની અન્દારકર, શ્રી ચૌમન, શ્રી ખરે આદિ ગૃહસ્થો સાથે એમને એવો ને એનો સારો સખન્વ હતો ગોવર્ધનરામ જ્યારે જ્યારે મુખઈ આનતા ત્યારે ત્યારે તે શ્રી અન્દારકરને અસ્થ મળતા તેઓ નિન્દુ શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે તથા તેનુ સ્વસ્થ જાણુ પ્રવલન કરે છે એ પોતાના છે ના નિસોમા સામળીને ગોવર્ધનરામ ધણો આનન્દ પામ્યા હતા શ્રી ચૌમને ગોવર્ધનરામ ઉપર પોતાનો ઉમળોકો જે વાક્ય દાન એ પ્રત્યગે ફર્શો થો હતો તે વાચ્ય તે પ્રતિહિને પાન છે આ મા જ હલ્યના ગભાને સ્વ થઈ એ ઘાવી જા હતા કે " Mr, Tripathi, I love you, I respect you I revere you, I admire you!!"— " મિ ત્રિપાથી હુ તમને આદુ છુ, હુ તમને સન્માનુ છુ, હુ તમો પૂજુ છું હુ તમને પ્રશસુ છુ "

ગોવર્ધો તથા ખરેમરિયા ત હ જેમનુ વર્તન આવુ આગ્યુક્ત તથા સ્નેહમુખ દતુ તેમનુ વર્તન નાનાઓ તથા યુવો ત હ કેડુ દતુ તે જોયા વિના આ પ્રકરણુ અપૂર્ણ જ રહેજે ગોવર્ધનગમના જ્વનની ઉલ્લના તથા વિશામનાની આ એ જ આખિની ખસ છે કે યુવાન વર્ગ ત હ તે જ સદ્ગુણવૃષ્ટિ દૃષ્ટિથી જોના તેઓ ખરિમના નેતા છે એમ જાણી, તેમનુ યોગ્ય ધનગ કરવાની પોતાની માથે જવાબદારી છે એમ તે સમજના ચોકસાઈ, સયમ, દ ના વગરે મગદાની યુજો એમો શોખરણ માટે, તેજને દુ કારો એ

ન્યાયે, તેઓ સાથે ઈદી ઈદી સખત થતા, પરંતુ મીઠાસ તથા કટ્યાણના અભિવાય એમના હૃદયથી કદી વેગળા જતા નહિ ખરે, આ પ્રમાણે જુદા જુદા યુગોની ચોગ્યતા જોઈ તેમને માટે એમણે શુ શુ કર્યું છે, તેનું વર્ણન કરવા એસીએ તો પાનાના પાના ભરાઈ જાય ! નિવૃત્તિનિરાસના સમયમા, નિઃશ્વાસના ટેલાક યુરકા વિશ્વવિદ્યાલયની પરિક્ષાના પગિણામ જણાય તે જ દિએ સાયકાને એમને ત્યા એમના યતા તે વખતે ન્યારે હર્ષશોકના ખળભળાટથી તે યુગોના હૃદય મૂઠું બનેલા ટોચ ત્યારે, આ પરિક્ષાઓની તુરના કરી તેના પરિણામોનું મલ્લ આકી, “ખરી પરિક્ષા તે છે.ની પરિક્ષા અને છેલા પરિક્ષા તે સસાગ્ની પરિક્ષા માટે તેમા સફળ થાઓ - તેમા માન પામો ’ એવો ભવ્ય ઠંડાપણુભર્યો ઉપદેશ તેઓ ઉપર સારી પેઠે દસાવતા, અને પડીથી સાકર કે પતાસા આપી, હૃદયની સાથે મુખમા પણ આલ્પિક મીઠાસ પૂરતા

સક્ષેપમા કહીએ તો, મોટા તરફ આદરભાવ, સમોદગ્રિયા તરફ સમાનભાવ, નાના તરફ વાત્સલ્યભાવ, અજ્ઞાપ્યા તરફ મીઠો સંભાવ, અને જાણીતા તરફ નિષ્કપટ સ્નેહભાવ - એ ગોવર્ધનરામના વર્તનનું તથા એમણે પ્રાપ્ત કરેલી મનાન લોભીતિનું રહસ્ય હતું વય તથા વિચારનું ગમે તેટલું અન્તર હોય છતા સ્નેહસ બન્ધ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય, વધારી શકાય તથા લાખા સમય સુધી જાળવી શકાય તેનો એક સારામા સારો નમૂનો ગોવર્ધનરામનું જીવન છે સત્ય લખ્યું છે એમના એક પ્રતિષ્ઠિત સ્નેહીએ ‘ પ્રકૃતિયા જ તે જોમગ તથા ઉદાર હોનાથી એમની સર્વગ્રાહી આખ્યામિ પ્રવૃત્તિના ક્ષેત્રમા જે ઠાઈ આપતું તે સર્વના સુખદુખમા તે ભગ પગવતા હપથી તો એ સપૂર્ણ રીતે નિરહિત હતા ખરેખર, એમનાથી વધારે માયાળ વધારે આનન્દી તથા વધારે પ્રેમાળ મિત્રની કલ્પના કરવી પણ અશક્ય છે ૧૦

૧૦ “Gentle and charitable by nature, he shared the joys and sorrows of all who came within the radius of his all-embracing spiritual activities. He was entirely free from malice. Personally it is impossible to think of a kindlier, more genial, more lovable friend.

—“The Indian Spectator 12th January, 1907

પ્રકરણ ૩

વકીલરૂપે જીવન

ગોવર્ધનરામના અંધારણુમાં જે નૈતિક, માનસિક તથા વ્યાવહારિક ગુણો દાખલ થયા હતા, તે ગુણો લક્ષ આગળ રાખતાં ધધામાં એમની મોટી ફતેહ તરત સમજી શકાય એમ છે. વકીલ તરીકેના એમના ગુણોમાં ભાષાનો લખેલા કે તેજસ્વી મોહકતા ન હતાં, પણ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, સ્વતંત્ર દષ્ટિ, નૈતિક કિંમત, શાન્ત આમલ તથા અચિરત ઉદ્યોગ એ પ્રધાનપણે લક્ષ ખેંચતાં હતાં. એમની બુદ્ધિની ઝીલુવટ સંબન્ધી શ્રી. મન્મુખરામ કૃષ્ણમુખરામ મહેતા લખે છે કે “નામદાર ન્યાયાધીશો તથા સામા પક્ષના વકીલો ધર્મી વખત નવાઈ પામતા કે અમુક આધાર શા માટે એમણે બતાવ્યો હશે. પણ ગોવર્ધનરામની બુદ્ધિ એવી તીવ્ર હતી કે પોતે કાંદેલો આધાર પોતાના કામને કેવી રીતે લાગુ પડે છે તે અજ્ઞ રીતે બતાવતા તથા લલભવા ન્યાયાધીશોને તથા સામાના વકીલને ગૂંચવાડમાં નાંખી દેતા. આધારોના સૂક્ષ્મ તક્ષવતો શોધી કાઢવામાં નિપુણ હતા તે એ કામમાં એમની સૂક્ષ્મ અવલોકન-શક્તિ ધણી પ્રદર્શિત થતી હતી.”^૧ આ ગુણો ઉપરાંત એમની સુજનતા તથા કર્તવ્યનિષ્ઠાને લીધે, આ ધધામાં તે ધણી પ્રતિષ્ઠા પામ્યા. એમનું વર્તન વિશેષ નજદીકથી જોઈ શકાય માટે અસીલો, વકીલો તથા ન્યાયાધીશો ત્રણે તરફનું એમનું વલણ-વર્તન જુદું જુદું તપાસીશું.

ગોવર્ધનરામના અસીલ સબન્ધી એક વાત જણાવવા જેવી છે. લગભગ દરેકે દરેક વર્ગનાં માણસો અસીલ તરીકે એમની ખાસે આવી ગયાં હતાં ! ગુજરાતના ચારે જિલ્લામાંથી, કાઠિયાવાડ

કચ્છ રાજપીપળા પાટડી વગેરે રાજરજવાડાં તરફથી, તથા ખાનદેશ ધારવાડ રત્નાગિરિ સોલાપુર નાસિક આદિ દક્ષિણનાં સ્થળોમાંથી, એમની સેવાની માગણી થઈ હતી. તેમ એક પાસ લેવા અમલદારો, શ્રીમન્ત શેઠિયાઓ, મોટા જગીરદારો, ધનાઢ્ય જમીનદારો, પ્રતિષ્ઠિત વકીલો વગેરે તથા બીજી પાસ ચકરાચાર્ય, સ્વામીનારાયણ, ગોસાઈ મહારાજ, પારસી મોબેદો, મુસ્લાંઓ, પાદરીઓ, ફકીરો તથા સાધુઓ વગેરે - આમ તબ ગરેથી માંડીને તે તદ્દન કંગાલ, મુક્લીસ તથા છેક હલકા વણી સુધીનાં માણસો - એમનાં અસીલ યયાં હતાં! આ બહોળા અસીલવર્ગે ખેશક ગોવર્ધનરામને વ્યાપક અને ત્રીણા અવલોકનની ધણી સામગ્રી પૂરી પાડી હશે તથા દેશની રંગેરંગ જાણવામાં વિશેષ અનુકૂળતા કરી આપી હશે.

અસીલ તરફના ગોવર્ધનરામના વર્તનમાં જે કોઈ વસ્તુ સૌથી વિશેષ પ્રશંસાયોગ્ય હોય તો તે એ છે કે ગમે તેતું કામ આવ્યું હોય, પછી તે કોઈ દરિદ્રનું હોય કે રાહુકારનું હોય, હજારો રૂપિયાનો સવાલ હોય કે હુદ્દા બાબત હોય, તોપણ તે કામ પોતાને સોંપાયું એટલે એને માટે પૂરેપૂરો પ્રયાસ કરવો જ બેઈએ એમ તે સમજતા. તેથી સર્વ કાગળો વાચવામાં, મુદ્દાઓ તપાસવામાં તથા આધારો ખોળી કાઢવામાં તે અથાગ શ્રમ લેતા. વળી, અસીલનું કામ કરતાં દલીલમાં વખત બહુ જશે તો ન્યાયાધીશને ઠીક નહિ લાગે ને શુરસે થશે, એ વિચાર એમના મનમાં કદી આવતો નહિ. ન્યાયાધીશને ખુશ રાખવા ખાતર, લાખી દલીલ નહિ કરતાં ટૂંકમાં પતાવી દઈ અસીલના લાભનો ભોગ આપવાની તથા પોતાને માટેનો ન્યાયાધીશનો અભિપ્રાય સારો રખાવવાની કેટલાક વકીલોની પદ્ધતિ હોય છે, તેનો એ તિરસ્કાર કરતા, અને પોતાને માટે શવે તેવો વિચાર આવે તો-પણ અસીલનું તો ભવું જ થાય, તેની કાળજી રાખતા. ૨

પોતાના સર્વ ધધાલાઈઓ સાથે ગોવર્ધનરામ ધણી છૂટથી તથા સદ્લાવધી વર્તતા. દક્ષણી, ગુજરાતી કે પારસી એવો સ કુચિત દષ્ટિનો ભેદ એમની સમીપ કદી રહી શકતો નહિ. તેવી રીતે વકીલમંડળ પણ એમની કદર કરી એમને સારું માન આપતું. ગોવર્ધનરામને નિષ્ઠિત સ્વીકારી તે સમય પછી પણ એમનો આ વર્ગ સાથે

સબંધ ચાલુ રહ્યો હતો તે જ્યારે જ્યારે મુબઈ આવતા ત્યારે ત્યારે પોતાના જૂતા સ્નેહીઓ વિશે હેતથી પૂછપરછ કરતા તથા ધણાખરાને પ્રત્યક્ષ મળી આવતા વળી દરેક સમયે એમના એક જૂતા મિત્ર રાજબદાદુર ધનશ્યામ નીનકઠ નાડકણી એમના માનમાં પોતાને ત્યાં એક નાનો સરખો મેળાવડો કરતા તેમાં “ ગુજરાતી વકીનો તથા કેટલાક દક્ષણી વકીનોને આમ નણુ કરતા ને કયાક દોઠ કલાક વાર્તાવિનોદમાં ”^૩ વ્યતીત કરતા

દાહકોર્ટના ન્યાયાધીશો પ્રતિ ગોવર્ધનરામનું વર્તન હંમેશ સભ્ય તથા વિનયયુક્ત હતું પરંતુ એમના સ્વભાવની સ્વનત્રતા અતિ વિનયથી દીદમાઈગઈનહોતી પરિષ્ઠ ન્યાયમંદિરના ન્યાયાસને વિરાજનાર તથા ન્યાય અન્યાયના નિયામક કાંઈ ફિરસ્તા હોતા નથા ઉત્ત આસો એમના છતા કેટલીક માનુસી નિર્મનતાનું પ્રદર્શન કરવાનો એમને પણ અસર આવે છે તે સમયે, તેમની મટેરબાની કે મિત્રજ જાગવવાની નબળી દરજને તામે થવાને બંને, ગોવર્ધનરામ એકાક સ્વતંત્ર અભિપ્રાય જણાવતા પણ એમાં ગોવર્ધનરામની ખૂબી એ રતી કે આ પ્રગ્ભતાથી વિવેક કે મીશાસનો ભગ યતો નહિ અને આ સ્પષ્ટતામાં એમના આશયોની શુદ્ધતા હંમેશ પ્રકાશી રહેતી નામદાર ન્યાયાધીશો સાથેની ગોવર્ધનરામની આડી ઝપાઝડીના ધણા લાક્ષણિક દૃષ્ટાંતો કબી શકાય એમ છે પોતાની આ વિનયયુક્ત સ્વતંત્ર શુદ્ધિને લીધે એમણે ન્યાયાસને શોભાવનાર ધણા પુરોના માન તથા સદ્ભાવ સંપાદિત કર્યા હતા, અને સર્ આર્સ સારજન્ટ જેવા મદાન ન્યાયાધીશનો પ્રીતિયુક્ત આદરભાવને પાત્ર થયા હતા

આવે એક પ્રસંગ સર એડવર્ડ કેન્ડી આગળ બન્યો હતો.^૪ આ ન્યાયાધીશ સાહેબ સહેજ જનદ સ્વભાવના હતા, અને જ્યારે એમને મિત્રજ ઠેકાણે ન હોય ત્યારે એ કંઈનું કંઈ બોલી જતા હતા આવે પ્રસંગે કાંઈ નવોસવો વકીલ હોય તો તે બાપડો, બીકમાં કે ગભરાટમાં પોતાનો મુદ્દો ચૂકી જાય અને કેસ બોઈ બેસે એક વાર ગોવર્ધનરામ એમની આગળ અમુક અપીલ દાખલ કરાવવાને દલીલ કરતા હતા તેનામાં આ વિદ્વાન ન્યાયાધીશનો મિત્રજ ગમેલ ગોવર્ધનરામને પોતાનો મુદ્દો ધણા સાજૂન લાગ્યો હતો, તેથી

૩ “ સમાજોચક ગો રમા અ ૫ ૮૨

૪ “ સમાજોચક ગો રમા અ Reprint P 4

જાજ સાહેબ ગુસ્સે થઈ પોતાની દલીલ ઉપર ધ્યાન ન આપે અને એટલા ખાતર પોતાનો સરસ કેસ માર્યો જાય એ એમને ગમ્યું નહિ. એટલે ધીમે રહી શાન્તિપૂર્વક કેન્ડી સાહેબને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “Is your Lordship unwell to-day?” “આપ નામદારની તબિયત આજે કંઈ બગડી છે?” કેન્ડી સાહેબ પ્રશ્નનો મર્મ તરત સમજ્યા અને “O, no, Mr. Tripathi, I am all right; go on, go on.” “ના, ના, મિ. ત્રિપાઠી, મારી તબિયત તો ધણી સારી છે—હા, પછી આગળ ચલાવો નેઈ એ.” એમ કહી ન્યાયાસનને ઉચિત ગંભીર દેખાવ ધારણ કરી, ગોવર્ધનરામના મુદ્દા ધ્યાનથી સાંભળ્યા અને છેવટે અપીલ દાખલ કરવાની પરવાનગી આપી.

૫આવી રીતે દલીલમાં પણ પોતાની હકીકત તથા મુદ્દાઓ જે રૂપમાં કહેવા ધાર્યા હોય તે જ રૂપમાં કલા વિના એ રેતા નહિ. અધીરા ન્યાયાધીશો ગમે તેટલી વાર એમને અટકાવે અથવા પિંટ-પેથણનો દોષ કાઢે, પણ ગોવર્ધનરામ એમની ટીંગતે ગણ્યકારતા જ નહિ. એમનો જ્યાં લગી ખાતરી ન થાય કે પોતાનો મુદ્દો ન્યાયાધીશ પરાંબર સમજ્યા છે, ત્યાં લગી પોતાની વાત જુદા જુદા રૂપમાં ને જુદી જુદી ભાષામાં ઉચટાવી ઉઠાવીને પણ રજૂ કરતા. નામદાર પારસ-સ જેવા આકળા ન્યાયાધીશ તો એમને કોઈક વાગે તેટલા પણ હતા કે “મિ ત્રિપાઠી, તમારી આ દલીલ અડધા ઝગત વાર રજૂ થઈ ગઈ છે” તોયે, એ તો કહે પેટે જવાબ આપનાર કે “સાહેબ, હું પુનરક્તિ કરતો નથી. માત્ર આપ નામદારના ધ્યાનમાં મારી વાત પરાંબર આવે તેટલા મારે મારો મુદ્દો વધારે અખટ ભાષામાં પ્રકટ કરવા યત્ન કરું છું.” સર આર્લ્સ સાગ્રાન્ટ તથા ફેરન જેવા વડા ન્યાયાધીશના અને પારસ-સ તથા કેન્ડી જેવા કડક ન્યાયાધીશના તીવ્ર કટાક્ષના સવાલોને પણ ગભરાયા કે મહાત ધવા વિના, દાબરજવાબથી તે પહોંચી વળના ધણી વાર તટસ્થને એમ લાગે કે આ કેસમાં તો કોઈ એમની સામે છે અને એમનું કોઈ વળવાનું નથી, તેવે વખતે પણ પોતાની સચોટ, સખળ દલીલોથી ન્યાયાધીશોના મત એમણે ફેરવ્યા હતા. આ પ્રમાણે સત્ય આગ્રહ તથા હદાપણથી દિમ્મત મારે એ પ્રસિદ્ધ થયા હતા, અને તેથી હાઇકોર્ટના કેટલાક ગેરવ્યાજબી

રિવાજો કાઢી નખાવવા માટે અમદાવાદ સાથે તે લડ્યા હતા તથા તેમાં જીત પામ્યા હતા આવા પ્રકારનો એક પ્રસિદ્ધ તથા ગોવર્ધનરામનો સ્વભાવ દર્શાવતો પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે છે

તે સમયે ઇર્ષ્યા એવો રિવાજ હતો કે દેવી ભાગમાં લખાયના દસ્તાવેજ વગેરે પત્રો નામદાર ન્યાયાધીશ સમુખ મુકવામાં આવે, ત્યારે તેતુ અંગ્રેજી ભાષાન્તર પણ તેની સાથે જ વખીનેએ રજૂ કરવું જોઈએ બીજાનો જોલો પોતે ઉપાડી લેવાની ઉત્સુકતા માટે વખીનેએ ઇર્ષ દિવસ નામના મેગરી નથી, એને અંગ્રેજી ન્યાયાધીશના ખુલાખાની ખાતર જ લાખા ખતના તજજૂમાં કરવા એ તેમને શ્રમરૂપ અન્યાય તથા પોતાના કર્તવ્યની બહારતુ કામ લાગે એ અશ્યાભાસિક નહોતુ પરંતુ તેમની સામે વાધો લેવાની દિવસ નહિ દોવાથી, તેઓ મનમાં ને મનમાં કચરાઈને એકબીજા આગળ વળાજ કાઢીને તથા નજીમાંની મહેનતની ફી અમીયના ઉપર ચળાગીને સતોષ પામતા પડીથી, ઇર્ષ્યા બનેલા જ્યાં બનાગે ઉપરથી ગોવર્ધનરામનો તેજ સ્વભાવ જોઈને, જેમ નિશાળના છોકરાઓ પોતાની રીતે મેતાઈને પહોંચાવવા કોઈ આઠક તથા દિવસના નિશાળિયાની આગેવાની મોક્ષના જાણ છે, તેમ જ્યાંક વખીને એ આ બાબતમાં ગોવર્ધનરામને આગળ કરવા માડ્યા “ ખરે, મિ ત્રિપાઠી, આ પીડા તો કાઢી જ નાખી જોઈએ એ સુધારો કરાવવાનું કામ તમારું છે ” કત્યાદિ ગોવર્ધનરામ આટલા સંદેશથી દુઃખાઈ જઈ મેગરીનું નાણિયે થરા જાણ એણે અણુસમજી નહોતા હતા બધાની ફરિયાદ વ્યાજબી લાગવાથી, પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે બધાના વગર સાચા જ નાન આપ્યો, “ જુઓ, ભાઈ, એ વાત ખરી, ૫૬ મારી પાગે એવો કેસ આવે ત્યારે કુ કોઈ કદા શકુ તે ૧૭૨ મારાથી કેમ જોણાય ? ”

વખી તેમને સડભાગે તે પડી થોડા અસ્વાસ્થ્ય ગોવર્ધનરામને આગે કેમ મળ્યા આજો, અને તે સમયે આ રિવાજ નાખી કરાવવા એવું નિશ્ચય કર્યું દસ્તાવેજ રજૂ કરાવે ત્યારે પ્રથમ જ તે, ત્યારે તે જ અંગ્રેજી ભાષાન્તરને બદલે મળતા એકલા મારી દાખાવેજ ગોવર્ધનરામ રજૂ કર્યા તે સમયે જાણીતું કેવી બેન્ચ ઉપર ત્યા, જોઈતા સ્વભાવના સ્વભાવના કોઈક વિષય અંગે કોઈક વાતે કેસ પ્રસિદ્ધિ

દસ્તાવેજ જોઈને એમણે તેનો અગ્રેજી તરજૂમો માગ્યો. ગોવર્ધનરામે વિનયથી કહ્યું “સાહેબ, અગ્રેજી તરજૂમા કરના એ મારું કામ નથી, તેથી મેં એનો તરજૂમો કર્યો નથી” આ નરીન ઉત્તર સાલળી, કાઈકે ભવા ચઢાવી, કેન્ડી સાહેબે પ્રશ્ન પૂછ્યો, “મિ ત્રિપાઠી, ખતના તરજૂમા વકીલોએ કરવા એ હાઈકોર્ટનો શિરસ્તો છે તે તમે જાણો છો?” ગોવર્ધનરામે શાન્ત મુખમુદ્રા ગાંધી જવાબ આપ્યો, “હા, ટ્રેલોક વકીલો તે પ્રમાણે કરતા દશે પરતુ એ શિરસ્તો કાયદેસર નથી કારણ, ભાષાન્તર કરવું એ કોઈ રીતે વકીલનું કામ નથી”

ન્યાયાધીશ સાહેબનો મિત્રજ જવા લાગ્યો. અત્યાર સુધી કોઈ વકીલે આવા હકનો દાવો કર્યો ન હતો. તીખાશથી ફરી પ્રશ્ન પૂછ્યો, “મિ ત્રિપાઠી, અગ્રેજી ભાષાન્તર કરવાનું કામ તમારું નથી તો ખીજ કોણે છે?” સભ્યતાની જેટલી મર્યાદા રાખી સગવડ તેટલી રાખીને, પરતુ નીહરપણે ગોવર્ધનરામે ઉત્તર દીધું, “સાહેબ, વકીલોનું કામ ભાષાન્તર કરવાનું પિનકુલ નથી પણ આપ નામદારને અગ્રેજી ભાષાન્તરની જરૂર જ હોય, તો તે કામ હાઈકોર્ટના ભાષાન્તરખાતા પાસે કે સરકારી ભાષાન્તરખાતા પાસે કરાવવું જોઈએ આવું કામ કરના માટે જ પૈસા ખર્ચાને સરકારે આ ખાતાઓ ઉધાડ્યા છે તેથી તે કામ કરનાની તેઓની ફરજ છે—વકીલોની નહિ” આ સાલળી કેન્ડી સાહેબ કાઈકે નિચ્ચરમા પડ્યા પણ ચર્ચા ટાળનાના હેતુથી ફરીથી આગ્રહ કરીને કહ્યું, “પણ ત્રિપાઠી, ખીજ બધા વકીલો તરજૂમો કરે છે તો મારી ખાતર તમે એનો તરજૂમો નહિ કરી લાવો?” ગોવર્ધનરામે શરમમા લેનાયા પિના ઉચિત સભ્યતાથી કહ્યું, “ના, નામદાર એક નિયમને ખાતર હું તે કરી શકીશ નહિ”

તોપણ જજ સાહેબે નમતુ મૂંચું નહિ, એટલે બંને વચ્ચે થોડી ટપાટપી ચાની આ દરમ્યાન ગોવર્ધનરામના હિમતભરી જવાબો તથા તેથી જલ્દિ પામતો ન્યાયાધીશ સાહેબનો ઝેર જોઈને, ગોવર્ધનરામની પામે જોકેના એક ઘણા પ્રસિદ્ધ વકીલ, જે એમના ખરા વિતચિન્તક તથા રનેહી હતા, તેમણે ગોવર્ધનરામને બેસાડી દેના માટે, પઠનાડેથી વાગાર એમનો ડમનો ખેચરા મા.ચો, બંને એની અસર થઈ નહિ ત્યારે, બાબુએથી ચૂનીઆ ખણ્યા પછી

ગોવર્ધનરામને અર્ધા દિવસ કામ પસંદ ન હતુ ઠા તો ધા મારવો જ નહિ, ને મારવો તો એનો મારવો કે કામ પાર પડે તેથી સહેજ ડોકુ વાળી આ મિત્રને કહ્યુ “ અરે, બોલના દેને ન્યાયાધીશ થરાનો મને વેલ નથી કે દખાઈને હુ બેસી જાઉ ” એમ દડતાથી કહી, પોતાની દલીલ પાછી ચનારી છે-), આ યુદ્ધનો અન્ત આણુવાના હેતુથી પોતાનુ સૌથી પ્રમળ હથિયાર વાપરવાની ગોવર્ધનરામને જરૂર પડી તેથી મોટે અગાળે એમણે કહ્યુ “ My Lord the bench is expected to know the vernaculars of the country —” અર્થાત્ “ આપ નામ રને માલૂમ હશે કે ગાળાની રૂએ ન્યાયાસને વિરાજનાર અધિ રી દેશી ભાષાઓથી વાકેફ થયેનો હોવો જોઈએ—’ વરિષ્ઠ ન્યાયમન્દિરના ન્યાયાધીશ સાહેબને એક દેશી વખીન આવો અપૂર્વ ઉપદેશ આપના દિમન ધરે, એ નિચારથી કેન્ડી સાહેબનો પિતો પૂરપૂરા જાજનો ઉદ્દતાર્થની રીમા આનેથી જોઈ સહેમનો મિગ્નજ હવે છે. ગયો, અને આનયોગ થઈ ગુન્સાથી કાઈકે વાકપ્રજાગ રનાજતા હતા ત્યાં તો ચતુર ગોવર્ધનરામે પોતાનુ અધુરુ ના ચ પૂરુ ક્યું “—and your Lordship knows Marathi so well” “—અને આપ નામ રનુ મરાઠીનુ જાન તો કેનુ સાડુ છે !” આ આટૂંતિથી - જે એ ની ખુશામત ન દતા - કેન્ડી સાહેબનો કોન એન્દમ જિતરી ગયો અને પાઠ્ય ખુશમિતનગમા આની દસને મોમે બોલ્યા, “ હા, હા, મિ ત્રિપાઠી, તમારુ કહેલુ ખરુ છે પરતુ જુઓને, આ ખામા અક્ષર ગેરા ખરાજ છે કે ’ કત્યાદિ. ત્યાર પછીથી, દેશી ભાષામા લખાયનાં ખતનો તરજૂમો કરવાનુ કામ રખીનેને માથે ફરીથી આન્યુ નહિ - ન્યા મુધી ગોવર્ધનરામ દાકીર્મા રલા ત્યા મુધી તો ખાસ કરીને

પ્રકરણ ૪

સાક્ષરજીવન (વાંચન)

ઉદ્દેશ્યના પ્રદેશમાં, મેત્રો તથા ગ્રામીણ પ્રદેશમાં અને આજીવિકાના સાધન વધી જાતના પ્રદેશમાં - એમ ક્રમે ક્રમે વિસ્તરતી મીમાંસાવાળા પ્રદેશોમાં ગોવર્ધનગમન જીવન કેવું ઉચ્ચ તથા ધર્મ્ય હતું તે જોવા પત્રી, આપણે હવે એના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ જેમાં જીવન જીવન એમની નિષ્પાતિ તથા જનમેવાના મુખ્ય આસાગ્રહ એ સાક્ષરજીવનની ભાવનાએ ગોવર્ધનરામની ભાવનાઓમાં અત્ર સ્થાન કેવી રીતે લીધું એ એમના જીવનની ભાવનાઓ દર્શાવતા સમગ્ર યુ છે ત્યાં એ પણ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે તે આ પ્રકારનું જીવન નિશ્ચિત પ્રમાણ જે જે વૃત્તિઓ અંગ્રેમર (તી તેમાં પરમાર્થવૃત્તિ એ જ સૌના મૂળરૂપ તથા સૌમાં બળવાન હતી નહિ કે એમનું હૃદય શુદ્ધ કીર્તિના આન્દોનનો આગળ અંગ્રેમર હતું તેમણે એમના હૃદયથી પરિચિત થવેના માણે ખાતરથી જાણે છે તેમ એમની સાક્ષરપ્રગતિના મૂળ કલ્યાણસના તથા કર્તવ્યભાવનાની પવિત્ર ભૂમિમાં જ જિજ્ઞાસા રોપાવા હતા પુનિત યશની દ્વારા પણ મોજી સ્થાન જ ધારણ કરતી હતી અને તેથી આ દેશને મૂળ પ્રેરક તત્ત્વ માની એમના સાક્ષરજીવનો જીવન કુળને એમની કદર કરવા કદાપિ શક્તિમાન નહિ થાય

સાક્ષરજીવનના ત્રણ પ્રકાર છે વાચન લેખન તથા ભાષણ આ ત્રણ પ્રકારનું ગોવર્ધનરામનું જીવન હતું જોકે પહેલા બેની સગપામણીમાં ત્રીજાનું પ્રમાણ અત્યંત હતું આ ત્રણેની સમુચિત નિરીક્ષા કરવી એ આ લેખના ઉદ્દેશની મર્યાદાની બહારની વાત છે તેથી તે મર્યાદા સચચ એવી રીતે ગોવર્ધનરામના સાક્ષરજીવન સમન્ધી કેટલીક હકીકત અત્ર પ્રકટ કરી સતોષ માનીશું

ગોવર્ધનરામને નાનપણથી જ વાંચન તરફ પ્રબળ આકર્ષણ હતું. જ્યારથી એ વાંચતા થયા ત્યારથી, એમની ચચળ બુદ્ધિ તથા વિચારશીલ પ્રકૃતિએ પુસ્તકોમાં સમાયેલા જ્ઞાનરૂપી અમૃત માટે એમના હૃદયમાં તીવ્ર વાંછના ઉત્પન્ન કરી હતી. જે આહાર સાત્વિક હોય તથા જે એને ખરાબર પચાવી દેવામાં આવે તો તે ખાનાગને પુષ્ટિ તથા બલ આપે છે અને આવી રીતે તેની બૂબ વધારે ઉઠાડે છે. તે મુજબ ગોવર્ધનરામે જ્ઞાનામૃતભોજનનો જેમ જેમ સ્વાદ લેવા માંડ્યો તેમ તેમ તેમની ક્ષુધા વધારે તીવ્ર તથા વધારે પ્રદીપ્ત થવા લાગી, અને ગુજરાતી, અંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત સાહિત્યના વિશાળ તથા ઊંડા વાંચનમાં તૃપ્તિ શોધવા લાગી. જ્ઞાનની આ ઝંખના ત્યારથી એટલેકે પરિપાક પામી કે નિશાળનાં ઇનામ તથા માન પામવાની કુદરતી દમ્બા ઉપર પણ તે જ્ય પામી, અને કોલેજ તથા વકીલાતના ઉદાસીલયાં વચગાળામાં ધૈર્ય તથા આધ્યાસનનું પરમ ધામ અર્ધ પડી. ત્યાર પછીથી, ધધાનો બોબો ગમે તેટલો વધરા છતાં તથા ધધાના કામ માટે એમની અસાધારણ ચીવટ છતાં, પોતાનું આ વાંચનકાર્ય એમણે અખંડ રાખ્યું હતું, અને જ્ઞાનના આ પ્રકાશને હૃદયમાં પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ દ્રવ્યની તથા આજ્ઞાની મોહનીથી જરાયે કુદિત થવા દીધા નહોતો. કાંઈકોઈકેટલાં કુરસદનો વખત, વિશ્રાન્તિનો વખત, આડાબવળી જેટલો વખત મળે તે બધો વખત, વકીલોની 'એમ્બર'માં એક ખૂણા આગળ બેસી, ખસંદ કરી રાખેલાં પુસ્તકો વાચવામાં તે કેવી રીતે ગાળતા એ વાત એમની સાથેના વકીલો હજી પણ કહે છે. આમ હોવાથી, નિવૃત્તિ સ્વીકાર્યા પછી રાજનો મોટો ભાગ વાચનમાં તથા ગ્રન્થોના અભ્યાસમાં એ વિતાવે તેમા તો કાંઈ નવાઈ છે જ નહિ. ખરે, એમનું મન કાંઈ એવી અસાધારણ રીતે ઉલોગરીય હતું કે એમના હાથમાં ન હોય તેવા અનિવાર્ય કારણો સિવાય, એમના વાંચનક્રમમાં પૂર્ણવિરામ તો કદી દષ્ટિજોયર ચાપ જ નહિ ! મિત્રો સાથે તડાકા મારીને કે અમથા બેસી રહીને જે વિશ્રાન્તિ બીજાઓ મેળવે, તે વિશ્રાન્તિ ગોવર્ધનરામને તો બીજા વિષયનું પુસ્તક હાથમાં લીધે જ મળી રહેતી.

આવી રીતે ગોવર્ધનરામ પોતાના સમગ્ર જીવન ખર્ચે ત પુસ્તકોના અભ્યાસી રહ્યા હતા. પુસ્તકો નિઘાનો અખનો છે, જ્ઞાનનું એક મુખ્ય દ્વાર છે, અને અમુક દષ્ટિએ, ખરો મિત્ર તથા સાચો સાસંગ છે, એવું

તે માનતા જેને વિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પોતાનો ડોકા ચગાડવો છે તેને તો વાચન વગર ચાલે જ નહિ, એમ તે વારવાર કહેતા વાચન કે અભ્યાસ વિના એમ ને એમ મોટા લેખક થઈ જવાના કેળવણી મનુષ્યોના ઉતાવળિયા તથા ટૂંકી નજીબના પ્રામો તરફ તે ધણી અપ્રસન્નતા દર્શાવતા એ વાર જો જોસનનું એક વાક્ય એમને સભળાયામાં આવ્યું કે “એ પુસ્તક લખના પહેલાં માણને કાઈ નહિ તો અધી” પુસ્તકશાળા ઉધામી જવી જોઈએ” તે સાભળી, એ વિચાર સાથે પોતાની સમતિ સૂચવીને તે બોલ્યા “એ વાત તદ્દન ખરી છે દીરાને જેમ તેનું છે તેમ લેખકને વાચન છે નવું નવું તેનું દીરામાં હમેશા પુરાય તો જ દીવો નિરંતર પ્રકાશ આપી શકે અને ૨૦ વાર સુધી ટકી રહે”

આ જ મતનજીરી નોંધ “નવનરમની દુનિયા” માં એમણે કરી છે “અભ્યાસ, અનોકન અને અનુભવ એ અન્યકાર થનારનું તેનું છે, અને તે વિના એકની વધારા હરજતી સુધિ દીરાસળીની પેઠે તમ્બ હોલવાય છે ગુજરાતમાં પ્રિઓ, વર્તમાનપત્રનેખડો અને ખીજા અન્યકારો, તીકના ટોળા પેઠે, જીભરામ છે અને થોડીક વારગા સ્વતંત્ર શાન્ત થઈ જાય છે, તેનું કારણ આ જ છે કે નાના બાળકો સાધન વિના સાધ્ય શાધે, તેમ વિદ્યા વગેરે શ્રમસાધ્ય સાધનો વિના અન્યકાર થવાના કોઈક ઉછાળા મારી પાછા પડે છે આ સમ્પત્તિ પશુ સત્તનાવાળી ટી માથી એક સારામાં સારા અપનાદરપે ગોઈ લેખને ખોળના જઈશું તો ગોવર્ધનરામનું પોતાનું જ નામ શુ તરત જગ્યા વિના રહેશે”

હવે ગોવર્ધનરામની વાચનપદ્ધતિ તથા વાચનના વિષયો પ્રતિ દષ્ટિ દેરીશું આ બંને સબંધી સામાન્ય રીતે એટલું ખાસ જણાવવું ધટે કે જ્ઞાનના દરેક વિષયની ઉપયોગિતા તેમ જ જ્ઞાનને ખાતર જ્ઞાન સપાદિત કરવાની કિમ્ત તે સારી પેઠે સમજતા હતા તોપણ,

૨ ‘ Before writing one book, one must turn over at least half a library’ એ ગજબ આ વિષયના પોતાનો શત સૂત્ર જેવા એક સંક્ષિપ્ત પણ માર્ગિક વાક્ય વારવાર પ્રસ્ટ કરે છે :
“ Every great work is done by only 2 per cent of inspiration and 98 per cent of perspiration”

આખરે જ્ઞાન એ કથ્યાણુનુ સાધન જ છે એમ માની, પોતે જે કાર્ય ઉપાડ્યુ હતુ તેનાથી તદ્દન નિરાળા વિષયોમા બહુ પ્રવેશ કરના તે દુઃખતા નહિ આમ હોનાથી, પોતે પોતાના કાર્યને યોગ્ય જે જે વિષયો ગણ્યતા તેનો અભ્યાસ તે ધણી ખતથી ને ધારીકાઈથી કરતા તે ઉપરાત નિયોગથી જેને સીવો આ અભ્યાસ સાથે સબધ ન હોય પરતુ તે તરફ ખીજા કોઈ કારણથી એમની વૃત્તિ વધી હોય, તેવા વિષયોના સામાન્ય સિદ્ધાન્તોનુ જ ગ્રહણ કરી તે સતોષ પામતા બધા વિષયોનો એકસરખી સારી રીતે અભ્યાસ કરવો એ કોઈથી બની શકે એમ નથી, અને ગોવર્ધનગમ આ નિયમનો અપરાદ ન હતા

એમની પદ્ધતિ સબન્ધી બીજુ બણવા જેવુ એ છે કે કોઈ પણ વિષયનો અભ્યાસ કરતી વેળાએ, તે વિષય સબન્ધી મળાં સંદેહલા પુસ્તકો એમા કરતા અને બને તેટલી જુદી જુદી દૃષ્ટિઓથી તે વિષયનુ અવલોકન કરવુ ચૂકતા નહિ આવી રીતે નિવૃત્તિમા આર્યસંકૃતિનુ શુદ્ધ અર્થ સમજવાના એ પ્રયાસ કરતા હતા, તેને અગે, તેના એક અર્થોચીન પ્રતિપાદન (Exponent) તરીકે થિયોસે ફીતુ ધણ સાહિત્ય પોતે જોઈ ગયા હતા તેમ ચરક, સુશ્રુત આદિ પ્રાચીન આર્ય વૈદ્યક ગ્રન્થોનુ અધ્યયન કરતા કરતા, અર્થોચીન પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર સાથે તેની તુલના કરવાના હેતુથી, પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન તથા વૈદ્યકના પણ કેટલાક ગ્રન્થો એ તપાસી વાચ્યા હતા

ગોવર્ધનરામને ખીજુ એ ટેવ હતી કે પોતાના અભ્યાસના આરભમા જ સર્વ પારિભાષિક શબ્દોના અર્થ બહુ મુદ્દતાથી તથા વિસ્તારથી પોતે ગ્રહણ કરતા આ પ્રમાણે ઉપનિષદ વૈદ્યક હાંપાદિના અભ્યાસમા જે જે પરિભાષાના શબ્દો મળતા તેના પૂરેપૂરા અર્થનુ ગ્રહણ કરવા માટે તે બહુ મથતા, તે સબન્ધી જ્ઞાન લેખો વાચતા તથા છેવટે તે શબ્દ સબન્ધી એક લાણુ દિપ્પણુ તૈયાર કરતા.

'Every word is a symbol of some great thought and some deep philosophy'—“એક એક શબ્દ કોઈ મહાન સિદ્ધાન્તનો સૂચક છે અને મોઈ ગૂઢ કિતસૂક્ષ્મી સંચારક છે.” એમ તે માનતા ન્યાયશાસ્ત્ર, કાન્યશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાનાના અભ્યાસી આ અભિપ્રાયની બરાબર કદર કરી શકશે કારણુ કે, પરિભાષાના

શબ્દોનું મતાર્થ જ્ઞાન થયું હોય તો જ આખા વિષયનું અરોબર જ્ઞાન થઈ શકે એમ તે સમજે છે. ગોવર્ધનરામ પોતે પણ આ નિયમનું મૂલ્ય ધણી વાર સિદ્ધ કરતા, અને તે માટે કેટલીક વાર નીચેનું ઉદાહરણ આપતા. એમના વાંચવામાં નીચેનું વાક્ય આપ્યું, “અગ્નિઃ શક્તિઃ ।” અગ્નિને આપણામાં ‘શક્તિ’ માન્યો છે. આ ‘શક્તિ’ શબ્દનો અર્થ ‘દેવ’ ગણીને સામાન્ય માણસ આ લક્ષણબંધી ઉપર કદાચિત્ ધ્યાન ન આપત. પરંતુ ‘અગ્નિ’ તથા ‘શક્તિ’ બંનેના અર્થ તથા તેમની સાવના સમજવા ગોવર્ધનરામે ખીલું વાંચ્યું, અને છેવટે એવા નિષ્કૃંચ ઉપર આવ્યા કે અગ્રેણ વિજ્ઞાનમાં જેને ‘energy’ કહે છે તેવો જ અર્થ ‘શક્તિ’ શબ્દનો આપણા લોકોએ કર્યો હતો અને અગ્નિનો અર્થ ‘Fire’ જેવો નહિ પણ ‘Heat’ જેવો કર્યો હતો. એટલે અગ્નિઃ શક્તિઃ । નો અર્થ અગ્રેણ વિજ્ઞાનની ભાષામાં ‘Heat is a form of energy’ એવો થાય. આ પ્રમાણે આર્થ શાસ્ત્રોના તથા પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનના નિયમો વચ્ચે એક નવી સમાનતા એમણે જોણી કાઢી !

* વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જ ગોવર્ધનરામે શ્રી. ચંદ્રશંકર પંડ્યા તથા શ્રી. ભાનુશંકર યાજ્ઞિક પર વશીકરણ વિદ્યાના પ્રયોગ કર્યા હતા. આ વિદ્યા દ્વારા માનસપરીક્ષા કેવી રીતે થઈ શકે છે, સામાનું મન કેમ વાચી શકાય છે, તથા “Mental or Mesmeric Healing” કેવી રીતે થઈ શકે છે તે ગોવર્ધનરામના પ્રયોગનું લક્ષ્ય હતું. *

ગોવર્ધનરામની વાચનપદ્ધતિનું સૌથી અગત્યનું લક્ષણ મનન હતું. જ્ઞાન મેળવવા જેટલી જરૂર વાચવાની છે તેટલી જ બલકે તેથી પણ વધારે જરૂર વાચવાનો ખરો ઉપયોગ કરવા મનનની છે. કવિ દલપતરામની, અમુક રીતે ઉપેક્ષા પામેલી, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે ધણી અર્થગભીર એવી, ‘સારી એપીકોન્ક’વાળી કવિતામાં આ નિયમ કવિશ્રીએ પોતાની લાક્ષણિક સરલતાથી મૂક્યો છે કે,

“વાચે પણ નહિ કરે વિચાર
તે સમજે નહિ સધળો સાર.”

જેનામાં એ શક્તિ નથી તે ગમે તેટલાં પોતા વાચે તેપણ તે અર્થઠંધ જ રહેવાનો. એનું નામ પોપ કવિએ આપ્યું છે ।

“ The bookful block-head, ignorantly read,
With loads of learned lumber in his head ”

પરંતુ જેનામા વાચન ઉપર મનન કરી શાસ્ત્રીય તથા વ્યાપકારિક દૃષ્ટિથી તેની નિરીક્ષા કરી, તેના સરનને પોતામા ઉતારી દેવાની ગઠિત છે, તે માણસ ગમે એટલુ તથા ગમે એ વિષયનુ વાચ્યે તોપણુ તે તો, ય દેશ ધવલે નમેવ કુલ્લે વાહુશ્નાશાન્નિતમ્ ।—નિઘાના જે કાઈ પ્રદેશમા જિતરમે તેમા પ્રભુત્વ સંપાદિત કરશે જ

વિચારશીલતા એ જોવર્ધનરામના બન્ધારણનો અગત્યનો અશ હતો એમના નાનપણના નિબન્ધોમા પણ આ અ ઇ ધ્યાન ખેચી રહે છે એમનુ મ્હા હમેશા વિચારમા ગૂંથાયેનુ રહેતું, અને હીચકાના ટહેરા ઉપર એક હાથની કાચી ટેમની, તે હાથની હથેલી ઉપર લમણાને આશ્રય આપી, એક પગ હીચકા ઉપર રાખી, બીજે પગે ધીમે ધીમે હીચકા દવાવતા તથા ગબીર વિચારમા મૂનતા એમને જોવા, એ દેખાવ કાઈ રીતે નાન કે અપરિચિત ન હતો

વાચેના વિષયનો મુદ્દો બરોબર સમજવો, તેને વિનિષ્ઠ દૃષ્ટિબિન્દુથી તપાસવો, પોતાના જૂનકાળના અભ્યાસ, અનુભવ તથા અવનોકન સાથે તેને સરખાવવો, નવા જ્ઞાનના ઉપયોગ, તેની મર્યાદા તથા તેમાથી નીકળતા રહસ્યો ખોળી કાઢવા — આવી આવી ક્રિયાથી વનોની વનોવીને જોવર્ધનરામ જૂના જ્ઞાન સાથે નવા જ્ઞાનને બધમેસતુ કરી દેતા તથા બરોબર પચાવેના અતની માફક પોતામા એકરસ કરી દેતા આ ટેવને લીધે, ચોપડીના કીડાની પેઠે ચોપડીએને ફેલી ખાનારાનુ વ્યક્તિત્વ જેમ અતિનાચનથી કુચિત તથા નષ્ટ થાય છે, તેમ જોવર્ધનરામનુ થયુ નહિ, પરંતુ એમની ભુદ્ધિની સ્વનત્રતા તથા વિચારોની અપૂર્વતા આ વિશાળ વાચનથી માર્ગ એર પોષણ પામી આમ હોવાથી એમના માનસિક સચામાથી જે કાઈ બકાર ની જતુ તે હમેશા કાઈ ચમત્કૃતિવાળુ જ હતુ

આમ વિચાર કરવા ઉપરાંત, જોવર્ધનરામ પોતાના વાચનમાથી અગલના ભાગ તથા તે ઉપર પોતે કરેલા અગલના વિચાર જુદી નોટ-પુકમા નોંધી લેતા આ ટેવથી એમના વિચારો વધારે સ્પષ્ટ, ચોક્કસ તથા ચાલીબનતા, અને એ ઉતારા એમને પોતાના અભ્યાસમા તેમ જ બીજુ લખવામા ઘણા ઉપયોગી થતા કોનેજમા અભ્યાસ કરતી વેળાએ એમણે આ પદ્ધતિ રાખી હતી, અને એક વિષય

ઉપર ધણાં પુસ્તકો વાચી, તે ઉપર વિચાર ચલાવી, ઘણા શ્રમથી લાખી લાંખી "નોટ્સ" તૈયાર કરી રાખતા હતા.

આવા પ્રકારનું ગોવર્ધનરામનું વાચન તથા વિદ્યાર્થીશ્રેણી વર્તન હતું. આ અભ્યાસમાં કયા કયા વિષયોનો સમાવેશ થયો હતો તે વિશે આગળ જણાવ્યું છે. મુખ્યત્વે પોતાના કાર્યમાં આવશ્યક અથવા સહાયક હોય તેવા જ વિષયોમાં ગોવર્ધનરામ પોતાનું લક્ષ્ય તથા સમય રોકતા. પરંતુ આ કાર્ય જ એવું મહાભારત હતું કે તેને અંગે મહત્વના ઘણાખરા વિષયોનો એમને અભ્યાસ કરવો પડ્યો. પૂર્વ તથા પશ્ચિમના એ સગમકાળમાં, દરેક પ્રવાહના પદ ઉકેલી તેનું સ્વરૂપ સમજવા માટે, પૂર્વ તથા પશ્ચિમની પ્રજાઓનું સમસ્ત જીવન સમજવું જોઈએ, અને તેથી કરીને બંને પ્રજાઓનાં સાહિત્ય, ધર્મશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, ગણનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ પ્રજાનું જીવન પ્રકટ કરનારા વિષયોનું અભ્યસન કરવું જોઈએ. પશ્ચિમને એમનું વાચન જેવું સત્વગ્રાહી બન્યું તેવું જ વિશાળ તથા સર્વગ્રાહી ને અનેકદેશીય થયું.

ગોવર્ધનરામની પૂર્વાવસ્થાના અતિ પ્રિય વિષયો જોઈએ તો તે ઇતિહાસ અને સાહિત્ય એ બે જણાય છે ઇતિહાસના અભ્યાસ તરફ એમનું ચિત્ત કાંઈ અજળ આકર્ષણથી ખેંચાતું હતું, તેમ તેના અભ્યાસની આવશ્યકતા પણ એ ઘણી જ માનતા થી એ મા પોતાના ઐતિહાસિક વિષય તરીકે ન્યાય તથા નીતિશાસ્ત્રની સાથે ઇતિહાસને એમણે પસંદ કર્યો હતો, અને પ્રાચીન તથા અર્વાચીન હિન્દ, ઇંગ્લેન્ડ, ગ્રીસ, રોમ, અમેરિકા તથા યુરોપના ખીજા મોટા દેશોના ઇતિહાસનો એમણે વિચારપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હતો ભારતવર્ષની હાલની દશા વારતવિક રીતે સમજવામાં તથા હાલની મુશ્કેલીઓના ખુલાસા ઓળવામાં લુદ્ધ લુદ્ધ દેશોના તથા સમસ્ત જગતના ઇતિહાસ બહુ ઉપયોગી થશે એમ તે માનતા હાલમાં ઈન્દની સ્થિતિ છે તેવા સ્થિતિ ઘોડા કે વધુ અથવા ખીજા કાંઈ રાજ્યોની હતી કે નહિ ? જો હતી, તો તે સમયે ત્યાંના ગણ તથા રાજનીતિના પુરપોએ શા ઉપાયો લીધા હતા ? આ દશામાં આખરે તે દેશની ઉત્પત્તિ થઈ શકી કે અવનતિ જ થઈ ? ઉત્પત્તિ થઈ હોય તો તે કેવા કારણોથી થઈ ? અને અવનતિ થઈ હોય તો તે શાથી થઈ ? વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તર

દત્તિદાસના પાનામાથી શોધી ગોવર્ધનરામ દત્તિદાસનાં ગબીર સત્યો ઉદ્દેવતા, તથા દિન્દનુ દિત એ આ અભ્યાસના એક મુખ્ય લક્ષ્ય તરીકે સ્થાપતા વળી, “ હાલના રજકર્તા ચાલ્યા જાય અથવા પગાજ્ય પામે તો કેવા સંયોગો બંધાયાય, અને તે સંયોગોમા રિજ્જી થયા દેશની પ્રજાને કેવા ચારિત્ર્ય અને મનોબંધારણની જરૂર છે ’ ૩ એવા પ્રશ્નો ઉદાસવાનો તથા તે ઉપર વિચાર ચલાવવાનો એમને શોખ હતો.

શુદ્ધ સાહિત્યના તો પુષ્કળ પુસ્તકો ગોવર્ધનરામે વાચ્યા હતા તેમા પણ સરકૃત તથા અગ્રેજી સાહિત્યના શિષ્ટ ગ્રંથો એમણે ધણા ઉમળકાથી તથા આદરભાવથી વાચ્યા હતા એમનું આ નિષ્પત્તુ વિસ્તારી વાચન તથા કદર કરવાની ઉચ્ચ રસિક વૃત્તિ બંનેનું દર્શન, જે ખૂબીથી તથા ઔચિત્યથી જુદા જુદા લેખકોના વાક્યો “ સરસ્વતી ચન્દ્ર ” મા એમણે ગોઠવી દીધા છે, તેમા ધગી સારી રીતે થાય છે. ગદ્ય તથા પદ્યના શિષ્ટ તથા સમર્થ લેખકોની પ્રસાદી પોતે સારી પેઠે વાચી હતી, છતાં નરનકથા વાચવા તરફ એમને ધણો અલગુમો હતો પોતે બહુ નરનકથાઓ વાંચતા નહિ, તેમ નરી નરી વાર્તાઓ વાચવા તરફ કેટલાક નરીનતાના ઉપાસક જે અંધ પ્રેમ બતાવે છે તે વિષે બંને અભિપ્રાય પણ બાંધતા નહિ આવા એમના મત છતાં, ગુજરાતી સાહિત્યમા અત્યારે જે અદ્વિતીય છે એવી નરનકથા એમણે પોતે કેમ લખી હશે એ સ્વાભાવિક પ્રશ્નનો ખુલામો એમણે પકેના ભાગની પ્રત્યાવનામા કર્યો છે.

આ ઉપરાંત યુવારસથામા એક પાસથી અગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ન્યાયનો તથા વેદાન્તનો અભ્યાસ કર્યો, અને બીજી પાસથી પશ્ચિમનાં નીતિશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાન તથા સમાજશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું પાછલા સમયમા રામાયણ તથા મહાભારતનો અભ્યાસ કર્યો, અને તે પછી, ઉપનિષદ, યોગ તથા વૈદ્યક આદિ મનનપૂર્વક વાચના માડ્યા તેની સાથે ધિવેસોડી તથા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનાં અમુક મુખ્ય પુસ્તક જ્નેઈ ગયા છેક પાછલા સમયમા જ્યોતિષશાસ્ત્ર તથા પ્રાણનિનિમય ‘ હિપ્નોટિઝમ ’ તરફ એમનું મન આકર્ષાયું હતું, અને તેનો પણ થોડો અભ્યાસ પ્રયોગ સાદિત આરંભ્યો હતો વૈદ્યકમાં હોમિયોપેથી સળન્ધી, વાચન તથા ક્રિયા

દ્વારા, સારું જ્ઞાન સંપાદિત કર્યું હતું. જેમ જેમ એમાં પોતાને
અભ્યાસ વધાર્યો તેમ તેમ એમને એ પદ્ધતિ એયોપેથીની પદ્ધતિ કરતાં
ધાર્મી ચઢિયાતી જણાઈ. એમનાં પુત્રી લીલાવતીને ગોવર્ધનરામે
અજ્ઞાનેથી હોમિયોપેથીથી ધણો મુદારો થયો હતો, પરંતુ એયોપેથીના
ભક્ત એવા કેટલાક દાકતરોએ આગ્રહથી એ દવાની સારવાર બધ
કરાવી તથા એયોપેથીની સારવાર ચાલુ રાખી, જેનું પરિણામ લીલાવતીના
સંબંધમાં ગું આબુ તે અમમ્મુ નથી. પ્રો. મનજરને પણ ગંભીર
શ્વીભારીમાથી હોમિયોપેથીની મદદથી પોતે ઉદ્ધાર્યા તે વાત તથા
તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો બન્નેનો વિનોદપૂર્ણ મનભેદ આગળ વહુલ્યો
છે. ૪ ખંદે, આ ઉપચારવિધિમાં ગોવર્ધનરામની આમ્થા એવી એકી
કે આપણી મુનિવર્સિટીમાં તેનો ત્યાગ કરે છે તે એયોપેથીમાં
મૂખ અન્ધશ્રદ્ધાને લઈને જ કરે છે એમ ગોવર્ધનરામ માનવા લાગ્યા,
અને તેથી મુનિવર્સિટીમાં હોમિયોપેથી દાખલ કરાવવા માટે પૂર્ણ
પ્રયાસ કરવા એમનો વિચાર હતો.

આ સર્વ ઉપગંત શુભ્ય શુભ્ય સામયિક પત્રો તથા વર્તમાન-
પત્રોનું વાચન એમનું નિરંતર ચાલુ રહેતું. વિચાર તથા કર્મના
ક્ષેત્રમાં જે જે જાણવા જેવા બનાવ બન્યા હોય તેથી વાકેફ રહેવા તે
હંમેશ પ્રયત્ન કરતા.

ગોવર્ધનરામની વિદ્વતાની નોંધ બેગી એટલી નોંધ અપ્રાસંગિક
નહિ ગણાય કે ઉપર ગણાવેલા મંબીર તથા અગત્યના ચિંત્યોના આ
અભ્યાસીને લોકવાયદા, જનશ્રુતિ, સુભાષિત, લોકગીત, કહેવન, વગેરેનો
ધણો શીખ હતો. આ સર્વનો આશ્વર્કાગડ ભંગર એમના મગજમાં
હતો, અને પોતાની વાતચીતમાં તેમ લેખમાં તેનો બહુ છૂટથી પરંતુ
અત્યુ સ્પષ્ટથી, એ ઉપયોગ કરતા.

પ્રકરણ ૫

સાક્ષરજીવન (લેખન)

ગોવર્ધનરામનું વાચનમાર્ગ આપણને જોડેવો વિસ્મય પમાડે છે તેથી પણ અધિક વિસ્મય, તેનું સહચારી લેખનકાર્ય, એના જ્ઞ્ય પ્રકારને લીધે તથા મહાન વિસ્તારને લીધે, આપણામા ઉત્પન્ન કરે છે કારણ કે, ગોવર્ધનરામની કવમની પ્રવૃત્તિ એમના અસિદ્ધ થયેના લેખોમા જ બધાઈ નહી નહોતી જોકે “સરસ્વતીચંદ્ર” થી માગીને તે “સમાનોત્ક” મા અકટ થયેલી એમની નાનામા નાની કવિતાઓ સુધીના એમના અંગ્રેજી-ગુજરાતી સર્વ પ્રસિદ્ધ લેખોની મજરી જેમ અપરિમિત સુગન્ધનાળા છે તેમ કોઈ રીતે નાનીસૂતી નથી તથાપિ આ લેખો ઉપરાત ૯૭ અપ્રસિદ્ધ રહેલા એના એમના લેખો પણ ધણા છે આ લેખોનો સમગ્ર ડેનડેક મોટો છે તે રિને શ્રી કૃષ્ણલાલ મોહનનાલ અંદરી “સમાનોત્ક” ના ‘ગોવર્ધન-રમાગક’ અકમા લખે છે કે “ગોવર્ધનરામના ગાઠ પરિચયમા જોએ આન્યા ૯૨૦ તે સિનાયના ખીન્નએને લાગે એ જ ખબર હશે કે ગોવર્ધનરામના જે જે લેખો હપાઈ બદાર પમા છે તે ઉપરાત પણ એ કેટલું બધું લખતા લાના વખત ઉપર શરૂ કરેલી એમની ખાનગી ડાયરીઓ તથા એમના અપ્રસિદ્ધ લેખો એ સર્વને એકખીખ ઉપર ખાડી

૧ “Perhaps it is not known except to those who were intimate with Mr Tripathi, what an amount of writing work he did, besides what has been published His private diaries, kept since his early days, strewn over with thoughtful observations, coupled with his unpublished manuscripts, if piled up would alone reach a height of five to six feet” P 32 (સામન સપ્પા)

દબવો કરવામાં આવે તો તે સહેજે પાચ્છ ફીટ જેટલો ઊંચો થાય !”

ગોવર્ધનરામના આ અપ્રસિદ્ધ લેખોનો સમૂહ બે પ્રકારનો છે . એક સાહિત્ય સંબંધી અને બીજો એમના જીવન સંબંધી પહેલામાં એમના નાનપણના લેખો, એમણે આપેલા લાખણો તથા તે ઉપરના ટિપ્પણો, બાણી બેઈને નહિ હાવેલા એના લેખો, અને એમના પોતાના અન્તથી જ અન્ત પામેલા એના અપૂર્ણ લેખો, એટલાનો સમાવેશ થાય છે આ લેખો ગદ્યમાં તથા પદ્યમાં, તેમ જ અંગ્રેજી-ગુજરાતી તથા સંસ્કૃત ત્રણે ભાષામાં છે આ પ્રકારના અગત્યના લેખોની યાદી આ પુસ્તકમાં એક સ્થળે જુદી પ્રકટ કરી છે

બીજા પ્રકારના એમના લેખ ખાનગી નિત્યનોંધ, મનન, અવતરણ, Scrap-books વગેરેથી બનેલા છે પોતે વડીલાત શરૂ કરી ત્યારથી નિયમિત રીતે એમણે આ પ્રકારના લખાણની શરૂઆત કરી હતી આ લખાણો જુદી જુદી નોટબુકમાં છે અને તેમાં ઘણા પ્રકારની દર્શકોનો સમાવેશ થાય છે આ હકીકતોની નોંધોને માટે ગોવર્ધનરામે ‘સ્કેપ-બુક’ એ અંગ્રેજી શબ્દ વાપર્યો છે તે શરૂમાં-સન ૧૮૫૫માં તદ્દન યથાર્થ હતો આ નોટબુકો વડીલાત શરૂ થયા પછી તરત શરૂ થઈ, ને પહેલાં તો એ પોતાની વાચનની નોંધો, જાપેવી કાપનીઓ વગેરે આમાં સમઠતા પાચ્છ-૭ વર્ષ પછી પોતાના વિચારો, ખાસ અનુભવો, વગેરે એમાં ઉતારવા લાગ્ય આ સાત નોટબુકોમાંની પહેલી બે આમ બનેલું મિશ્રણ છે ૪૧૮૯૧થી આવું બીજું લેખન વધુ ને ૪ ૧૮૯૧ના એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર લગીમાં બીજું નોટબુક- ભરાઈ ત્રીજા પુસ્તકમાં કેવળ પોતાના જ ચિન્તનનો-આત્મધ્યાનો પ્રસાદ ચારો, તે ૧૯૦૬ની આખરમાંની છેલ્લી માણી લગી ગોવર્ધનરામના મનોરથો, કાર્યક્રમો વગેરે ઘણું પાછળના પાચ્છ ભાગોમાં આ મુ આ લખાણ આપ્યું અંગ્રેજીમાં છે

એમની સામાન્ય દિનચર્યા ઉપરાંત, મોટા અથવા નામાહિત મનુષ્યો સાથેની વાતચીત અથવા મુનાકાત, પોતાના જીવનના ગદરવના પ્રસંગો, પોતાના કુટુંબ સંબંધી અગત્યના પ્રસંગો, કુટુંબનો ભૂતકાળનો ઇતિહાસ તથા ખાનગી હકીકત, ધર્મા સંબંધી કેટલીક મદરવની બાબત, આ સર્વ ઉપરથી પોતાને આવેલા વિચાર, પોતાના વાચનમાંથી અવતરણ, તે ઉપર મનન, કોઈ વિષયનું સ્વતંત્ર ચિન્તન,

પોતાના સાક્ષરજીવનનો કાર્યક્રમ તથા તે કેટલે અંશે અમલમાં મુકાય છે તેનું પુનઃ પુનઃ અવલોકન—ટૂંકામાં, એમના હૃદયમાં જે કંઈ પ્રસંગો કે બંધનઓએ ચિરસ્થાયી અસર જન્માવી હશે તે સંબંધી ઊર્મિઓ, ઇતિઓ, વિચારો તથા સંકલ્પોનું “ રજિસ્ટર ” હોય એવી જાતનું આ લખાણ છે.

આ રકૅપ્ચુર લખવાનું પ્રયોજન ગોવર્ધનરામ પોતે જ ઈ. સ. ૧૮૯૧ની ૧૦મી જુલાઈની નોંધમાં સ્કુટ કરે છે.^૨

“ આવી નોટશુકોમાં આમ લખ લખ કર્યાનો શો અર્થ છે ? આમ કરીને મારી વિચારણાઓનાં પરિણામો ખોવાઈ ના જાય તે માટે હું નોંધો સાચવી રાખું છું. કેટલીક વાર આમ લખીને મને પોતાને તથા મારા વિચારોને વધારે વ્યવસ્થિત બનાવું છું. વળી કવચિત્ મારા દિલને આ કાગળો ઉપર રેડીને હું એને લગાર લખવું કરું છું. મારે વાતો કરવા પૂરતોય કાઈ દોસ્ત હોય તો તે હું પોતે જ છું. આ પાનાઓ જ્યારે હું ઉઘવાવું છું ત્યારે મારી સ્મૃતિ પાછી તાજ થાય છે, મને દિલસોજી મળે છે, મને આશ્વાસન મળે છે આમાં પ્રકટ થતી મારી નબળાઈની ક્ષણો હું નિહાળું છું અને શરમાઈું છું. આમાંથી હું બળ પામું છું ને હિંમત મેળવું છું. જે પ્રવાહ કદી આગળ તો કદી પાછળ વલો જાય છે, તેમાં કાઈકે સળંગપણું

૨ + આ ‘ રકૅપ્ચુર ’નું પ્રયોજન ગોવર્ધનરામ મૂળ અંગ્રેજી લખાણમાં આ પ્રમાણે સ્કુટ કરે છે :

“ What is the meaning of writing and writing and writing in such books? Hereby I sometimes note down my conclusions to prevent their loss, sometimes I make myself exact thereby; at other times I ease my heart by pouring it on paper. I have no friend to talk to except myself. When I turn over these pages, I feel reminded, sympathised, and consoled; I look and blush at my weak moments as reflected here I take courage and strength from here. The current that flows, now forward and now backward, can be traced here with greater continuity. My strength and weakness are there, and I can take lesson from the one during the nightmare of the other . . . ” ૧૦ ૧૦

(રકૅપ્ચુર ભા. ૧, પૃ. ૬૨-૭૦)*

અહીં દેખાય છે. મારું બળ અહીં છે, મારી નિર્બળતાય અહીં છે; એકના ઝોથાર વખતે બીજામાંથી હું મોઢ મેળવું છું.

ભવિષ્યમાં બીજા કાઈના હાથમાં આ પડે તો એ મને શું કહેશે એની શરમ કે ખીક રાખવાની મારે જરાય જરૂર નથી. હું જાતે તો એ બીજાનાં વચનો સાંભળવાનો જ નથી ! ફિલસૂફીથી ખોલતાં, એમ પણ કહેવાય કે મારા જેવાના ચિત્તના અંદરના પ્રવાહનો અભ્યાસ કર્યાંથી એને કદાપિ ફાયદો થાય. પણ જો કદી એને જાણવું નુકસાન થય તો હું એમાં શું કરી શકું ? હું તો માનતો જ નથી કે આમાં કશું નુકસાન હોય. પણ દુરુપયોગ તો બધી ચીજોનો ધર્ષ શકે છે, અને જો માણસ સંભવિત દુરુપયોગથી પોતાને બચાવી શકતો નથી તે પોને જ દોષપાત્ર છે. ખેર, આખરે આ બધી વાતો તો મારી ખાનગી વાતો જ છે, અને આ ખનગી વાતો કદી બીજાના હાથમાં જવા નિર્માઈ હોય તો એ બીજાઓ પોતાની વિવેકશુદ્ધિ વાપરીને અગોચર વાતોનો નાશ કરે !

ધ્વિરેચ્છા જ આ બધું લખવાને મને પ્રેરે છે. મારું કર્તવ્ય આટલેથી જ પૂરું થાય છે. ”

(“ ઝકેપણુક ” ભાગ ૨, પૃ. ૯૧) ”

આ નોંધો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વની કદાચ ન જણાય. પરંતુ એમની જીવનકથાની દૃષ્ટિએ એની ઉપયોગિતા જેવીતેરી નથી. બહુ ખુબા દિલથી તથા નિયમિતપણે આ નોંધ લખાઈ છે તેથી તથા ગોવર્ધનરામના કીમતી આયુષ્યનો છેલ્લો અર્ધો ભાગ તેમાં અન્તર્ગત હોવાથી, એમનું આન્તજીવન તથા આન્તરમથન સમજવાને આ નોંધો અદ્વિતીય આધારરૂપ છે તથા એમના જીવનચરિત્રની ખરેખર અણમૂલને વિશ્વસનીય સામગ્રી છે.

* સદ્ભાગ્યે ગોવર્ધનરામનાબ્દી-પ્રસંગે, નડિયાદનું એમનું નિવાસ-ગ્રામ એ જેમ “ રમૃતિમદિર ” બન્યું છે તેમ આ નોંધો પણ (સ્વ. કાનિવાલ પંડ્યા ને શ્રી. સમપ્રમાદ બક્ષી દ્વારા, ગ્ર. સન્મુખસાહ પંડ્યાના અતુલ ઉત્સાહથી) અધિકારે પ્રગટ થઈ છે. -

ગોવર્ધનરામની જે જે કૃતિ પ્રકટ થઈ છે તે સર્વમાં પ્રમુખગ્રામ “ મરસ્વતીચન્દ્ર ”ને અપાઈ ચૂક્યું છે. “ ગોદમુદ્રા ”માં સારા અંશ અનેક છે, અમુક પ્રકારનો રસ-અભકાર છે અને રોડની ભાવના ધરી

ઉદાત્ત તથા સર્વવ્યાપી છે, પરંતુ આપણા જનમમાજલા એક નાના વર્ગને જ તે મનોદારી જણાઈ છે. “લીલાવતી-જીવનકલા”માં એક આધુનિક આર્ષબાણાના મન તથા હૃદયનો વિકાસ કરવાના પ્રયામ તથા ભાવના વર્ણવ્યાં છે. મધ્યમ વર્ગની દિ-દુ બાવિકાઓની શિક્ષણ-પદ્ધતિ સંબંધી ધણી ઉપયોગી તથા વ્યાવહારિક મૂલ્યનાઓ તેમાંથી મળી શકે એમ છે. ગોવર્ધનરામની આ પુત્રીના જીવનમાં જે ગ્વાનિકારક તથા કષ્ટમય ભાગ જણાય છે તેમા આશ્રાસનરૂપે વાચકને જે જ વસ્તુ મળી આવે છે - પુત્રીની ઉદાર અર્વસરિયુ ધર્મમયતા તથા પિતાની દૃઢ વસસતા. એની લખાવટમાં જોયા પ્રકારની પકડ રેલી નજરે પડે છે, અને પોતાની ઉચ્ચ તથા સૂત્રમ ભાવનાઓ અંગ્રેજીની છાયા વિનાના શુદ્ધ ગુજરાતીમા પોતે ઉતારી છે એવું કાઈક ગૌરવ ગોવર્ધનરામ અનુભવતા. “સ્વારામનો અક્ષરદેવ” એ સુદૃઢ પ્રકારનો લેખ છે, અને એમા દયાગમભાઈની કવિતાના શુભ લક્ષણો તથા વૈષ્ણવધર્મના અન્તર્ગત ગદ્યો જાડી ગોષ્ઠકબુદ્ધિથી ગોવર્ધનરામે નિર્દૂયા છે. આ ઉપરાંત બીજા ગુજરાતી તથા અંગ્રેજી સર્વ લેખ વિશાળ તથા વ્યાપક મનોદર્શિના શાસ્ત્રીય તથા અમરગક વિચારશક્તિના, પુરાણી સગ્રાઓના તત્ત્વચિન્તનના તેમ જ ઉચ્ચ પ્રકારની સાહિત્યની લખાવટના છૂટકછૂટક, પામ મનોદર ને બોધકારક નમૂનાઓ છે વળી, આ બીજા લેખોનો ધણો ભાગ મામયિક પત્રોમાં તથા અંગ્રેજી ભાષામા લખાયેલા હોવાથી, તેને લીધે સમકાલીન મનુષ્યોમા ગોવર્ધનરામની ખ્યાતિ ધણી વૃદ્ધિ પામી, તથા એમનું નામ એક દેશવત્સલ વિચારક તથા ગભીર તત્ત્વચિન્તક તરીકે ગુજરાતની બધાર પણ પ્રસિદ્ધ થના લાગ્યું.

આ પ્રમાણે, “સરસ્વતીચન્દ્ર” સિવાયના બીજા લેખો પણ અસાધારણ પ્રકારના છે તથા તેમા પણ ગોવર્ધનરામનું ગોવર્ધનરામપણુ દ્રષ્ટું રહ્યું નથી, તથાપિ ગોવર્ધનરામની કીર્તિનો તથા કૃતિનો ખરે સત્ત્વ તો “સરસ્વતીચન્દ્ર” જ ગણાશે, એ નિર્સંદેહ છે એમના બીજા લેખો ગમે તેટલા માનયાત્ર આપ તેમણે જનસમુદાય તો એમને “સરસ્વતીચન્દ્ર”ના લેખક તરીકે જ ઓળખશે, અને સાક્ષરસમુદાય પણ એમના મુખ્ય વિચારો જાણવા તથા એમની ખરી તુલના કરવા એ જ મહાત્તમ્ય તરફ વળશે

જેમ “સરસ્વતીચન્દ્ર” એ ગોવર્ધનરામની શ્રેષ્ઠ કૃતિ છે, તેમ

તે પ્રકટ થઈ એ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તથા ગુજરાતી પ્રગ્નના ઇતિહાસમાં પણ એક મોટી ઘટનારૂપ છે. તેથી તેનો પ્રધાન ઉદ્દેશ, તેનું સામાન્ય રૂપ તથા તેનાં કેટલાંક લક્ષણો સંગ્રહી યોગ્ય સંકીર્ણત જણાવવાની જરૂર છે.

તેમ "સરસ્વતીચન્દ્ર"ની યોગ્ય કદર કરવા માટે તેની રચનાનો ઉદ્દેશ બરોબર સમજવાની જરૂર છે, તેમ તે ઉદ્દેશ પૂર્ણ રીતે સમજવા માટે ગોવર્ધનરામના જીવનના ઉદ્દેશ પણ બરોબર લક્ષમાં રાખવાની આવશ્યકતા છે. આ વાત એટલી અગત્યની છે કે "સરસ્વતીચન્દ્ર"નો મુખ્ય ઉદ્દેશ સમજાવવા જતાં કેટલીક પુનઃસ્ક્રિત થાય તે તે પણ આવશ્યક તથા અનિવાર્ય લેખાથી જોઈએ. ગોવર્ધનરામના મૂળ લક્ષ્ય-તરીકે લોકકલ્યાણ, તેના વિશિષ્ટ તથા નિશ્ચિત સ્વરૂપ તરીકે દિન્દી પ્રગ્નના મહાપ્રશ્નોનો વિચાર, તેને અંગે ધર્મપ્રાપ્ત કર્તવ્યરૂપે સાહિત્યસેવા, અને તેના વેદ્ય ફલ તરીકે "સરસ્વતીચન્દ્ર" : આલો કાંઈક સંગ્રહ-આધીએ તે "સરસ્વતીચન્દ્ર"નો મુખ્ય આશય સક્ષેપમાં સમજી શકાય. અથવા જે વધારે ચિરંતરથી લખીએ તે, પોતાના સમયના કેટલાક મહાપ્રશ્ન ઉપરના પોતાના વિચારો પ્રભુ સુખી લોકભોગ્ય રૂપે મૂકવા; અસંકારનો ભાષા યોગ્યએ તે, આ "ત્રિવેણી"ના સંગ્રહમાં દેશના નાવને અવનનિના વમળ તથા ભમગથી બચાવવા કેવી ગીતે ચલાવવું જોઈએ, અને જે કલ્યાણમૂર્તિએ આખરે પહોંચવું છે તે કેવી છે તથા ત્યાં કેવી રીતે પહોંચાએ, એ સર્વનું ચિત્ત તથા કંપનાથી મિશ્રિત ચિત્ર દોનું, ગોવર્ધનરામની પોતાની ભાષાનો ઉપયોગ કરીએ તે, "દુજી સુધી આપણા કાનમાં વાગના બૂનદયાના ભણુદારા, વર્તમાન દયાનો પ્રત્યક્ષ પડદો, અને લવિષ્યકાળમાં વિદ્યાથી યનાગ અચ્ચાની, આજથી આપણી કલ્પના પર પડતી પ્રતિબંધાયા - એ સર્વનું મિશ્રણ" ચિત્રદારા બનાવવું; અથવા તે, ત્રીજા ભાગની પ્રખ્યાતતામાં એમજે સ્પષ્ટ રીતે લખ્યું છે તેમ, "આપણી પ્રગ્ન, આપણો દેશ, આપણો કાળ, આપણા વિચાર-આચાર, અને આપણી આધિ ઉપાધિ. એ સર્વના વર્તમાન ચિત્ર વચ્ચે ગ્રહણ રહીને, આપણી ભાવિ પ્રગ્નનું એ જ વિષયોના રંગોથી ભરેલું કવિન ચિત્ર આલેખવું" અને ઉત્તમ ચિત્રદારની આકૃષ્ટ કલા તથા વક્તવ્યને મેળવી દઈ, લાગની પ્રગ્નને કલ્યાણમાર્ગ

તરફ જાના પ્રેરણા કરવી. એ આ ગ્રન્થ લખવામાં ગોવર્ધનરામનેદ-
મુખ્ય - પ્રવર્તક - હેતુ હતો.

જોકે, “સરસ્વતીચન્દ્ર” સિવાય બીજી જે જે રચના એમણે-
કરી છે તે સર્વમા પણ આ આશય ધણે અંશે પ્રગટ થયો છે અને
તે તે લેખો પણ દેશના અમુક અમુક સવાલ ઉપર ચમત્કારક પ્રકાશ
નામે છે, એ સત્ય છે, તેમ જ, ગોવર્ધનરામની નિવૃત્તિનું કાર્ય પૂર્ણ
થયું હોત તો તેનું પ્રકટ ક્ષણ, જોકે “સરસ્વતીચન્દ્ર” જોટલું લોકપ્રિય
નહિ, તે એ તેથી અધિક ઉપયોગી તથા મૂલ્યવાન થાન એ પણ નિઃસંશય
છે; તથાપિ, આપણી સમગ્ર દાત્ર એમના જે જે લેખો તથા સમગ્રિ
છે તે સર્વમા, જેમ બંધુ દષ્ટિથી તેમ આ દષ્ટિથી પણ, “સરસ્વતીચન્દ્ર”
અગ્રસ્થાન લે છે એ નિર્વિવાદ છે.

આ પ્રમાણે આપણા દેશના ગૃહ, ધર્મ, રાજનીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન,
વગેરે સર્વ વિષયના જુદા જુદા પ્રશ્નો, તેના જુદા જુદા નિર્ણયો તથા
તે નિર્ણયોના જુદા જુદા ગુણદોષો વગેરેના એક કાવ્ય તરીકે - એક
આરંગ્રંથ તરીકે - “સરસ્વતીચન્દ્ર” છે. અથવા તો આપણા ખરેખરા
આર્ય સંસ્કારોને અનુકૂળ શબ્દ વાપરવો હોય તો, ગ્રે. આનન્દશંકરની
મર્મગામી રસિકતાએ સૂચ્યું છે તેમ, “સરસ્વતીચન્દ્ર” એ
એક નવું “પુરાણ” છે. આ શબ્દથી તેનું સ્વરૂપ કાંઈક અધિક
રીતિએ જ દર્શાવાતું હોય એમ લાગે છે. આ મરખામણી વધારે
પુખી કરવાને માટે, ગોવર્ધનરામે લખેલી લાખા પ્રખ્યાતવાને બદલે,
તેની નીચે પ્રમાણે પ્રતાવના લખી હોત તો વધારે ઉચિત હતું :
“કલિકાલમાં જ્યારે ભરતખંડનાં મનુષ્યોની જુદીને દ્વાસ થયો અને
મદાભારતનું રહસ્ય સમજી શકાયું નહિ, ત્યારે વ્યાસજીએ પોતે દયા
લાવીને મનુષ્યોને દેશકાલનુસાર ધર્મ, અર્થ, કામ ને મોહ એમ
ચતુર્વિંધ પુત્રાર્થ સમજાવવા માટે પ્રાકૃત ભાષામાં આ ‘સરસ્વતીચન્દ્ર
પુરાણ’ રચ્યું.”^૫

ગોવર્ધનરામને જે ઉદ્દેશ ઉપર બનાવ્યો છે તેમાં એક વાત
ગૌણ રીતિએ દર્શાવાઈ છે. જે દષ્ટિથી ઉપરનો હેતુ એમના મનમાં
હતો તે દષ્ટિથી તો એ વાત ગૌણ સ્થાનને જ યોગ્ય હતી. પરંતુ
બીજી સર્વ દષ્ટિથી તે પ્રધાન હતી, અને પુષ્પની જુદી જુદી પાંખડી-

ઓમાં એક જ પુષ્પગન્ધ પ્રસન્ની રહે છે, તેમ ગોવર્ધનરામના સર્વ ઉદ્દેશોમાં તથા સર્વ સિદ્ધાન્તોમાં આત્મારૂપે આ એક શ્રદ્ધા વ્યાપી રહી હતી આ શ્રદ્ધા આની હતી - પૂર્વ તથા પશ્ચિમના સંઘર્ષન વચ્ચે કચરાતી ભારતપ્રજા આખરે પૂર્ણ કલ્યાણ તથા શાન્તિ પામ્યા. વિના નહિ રહે.

ધણી મનુષ્યોમાં આ શ્રદ્ધા કેવળ ઉપન્યોટિયા અજ્ઞાની ઉત્સાહનું પરિણામ હોય છે પરંતુ ગોવર્ધનરામની જાળનમાં તે તે જેમ જેમની આશાવાદી પ્રકૃતિ ઉપર ગ્યાઈ હતી તેમ જેમની વિચારશક્તિથી તે પૂરેપૂરી મમયિત હતી દરેક ચીજની રિગાધી જ જાણુ જોવી તથા દરેક જનાવમાંથી અમંગળની જ આગકા રાખરી, એવી કાયર તથા ઉદાસીનો વૃત્તિને તેમ જેમના આશાવન્ત, પુરપાથી તથા જગન્નિયન્તાની અપાર પ્રજ્ઞામાં અચળ વિશ્વાસ ગાખનાર હૃદયે પૂરેપૂરે દેશવરો આપ્યો હતો. જેમની પ્રકૃતિનો મુદ્રાવેષ જ એ હતો કે શુદ્ધ અન્ત કરમ્યથી પ્રેરાયેલા નિષ્કાલ્યા પ્રયાસ કદી નિષ્ફળ જવાના નથી.

વળી ટેટાક અનિષ્ટવાદીઓ એવું માને છે કે ચડનીપડતી સર્વને શિરે છે, તે મુજબ ભારતીય પ્રજાના દિવસ પૂરા થઈ ચૂક્યા છે, અને હિન્દનો ખરો ઇતિહાસ હવે પૂરો થયો છે પૂર્વે ગ્રીસ, રોમ, ધરાન વગેરે દેશની અનેક મહાન પ્રજાઓએ આઘાતજી કીર્તિ, સમૃદ્ધિ તથા પરાક્રમ પ્રબલ કર્યા હતા, પણ આખરે તે સર્વનું શૂન્ય થયું કે અને એક વાર જડમૂળથી નાગ પામ્યા પછી કઈ પ્રજા કરીથી ઉત્પત્તિ પામવા લાગ્યાણી થઈ છે કે તે મુજબ એક વાર મહાન ગણાતી આ આર્ય પ્રજા પણ અનેક ધા ખમી ખમીને, છેન્ટે પાશ્ચાત્ય આચારવિચારના તત્ર નોએ મૃત્યુ પામી છે એ હવે સજીવન યજી એવો તલભાર પણ સભવ નથી એનું ભવિષ્ય અનન્તિ તથા નિરમૃતિ એ જ છે

આવું અમંગળ ભવિષ્ય લાખનારને ગોવર્ધનરામનો અપટ ઉત્તર એ હતો કે "ભૂતદેશના ઉત્કર્ષક ઇતિહાસ વિનાની પ્રજાઓ આવું દાસત્વ સુખેથી પામે, પરંતુ અતિ ભય, તત્તત ઉત્કર્ષક, અતિ પુરાણ, શુદ્ધ અને સગીન મહાન આર્યપ્રજા તે તેમ નહિ જ કરે એ ભવિષ્ય જોનારને મન નિ સશય હોવું જોઈએ" બીજી સર્વ પ્રજાઓના ઉદાહરણની સામે એમણે જે આ સિદ્ધાન્ત પોતાના મનથી નક્કી કરી રાખ્યો હતો,

તે આપણા ભૂતકાળનું અનુભવ તથા ભવિષ્યનું કાંપનિક દર્શન બંનેના આધાર પર રચાયેલો હતો જેમ આર્યપ્રજાનું પ્રાચીન સત્ત્વ નિહાળી તે સત્ત્વના ક્ષાયના વાગ્ધો નિર્માણ નહિ થાય એવો એમણે વિશ્વાસ રાખ્યો હતો, તેમ અત્યારે પ્રજાજીવનમાં ઉગળા મારતા બુદ્ધ જીવ તરંગોને પારીક તથા અર્ધવ્યાપી દૃષ્ટિથી શોધી કાઢી, વિદ્યા તથા વિવેકબુદ્ધિની ચામણી વડે તેના ક્ષણિક નાશનું અશોને ચાળી નાખી, અને સાશ્વત તથા ચિરસ્થાયી અશોને નિબ્ધક્ષપાત અભ્યાસ પૂરી ગોવર્ધનરામ એના નિર્ણય ઉપર અવ્યાકે અન્તે દિન્દમાતાના ભાગ્યમાં સુખ તથા શાન્તિના દિવસો નિશ્ચિન જ છે એવા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં એ લખે છે " પરંતુ વચારે અસ્થનાથી વિચાર કર્યા પછી એની વાત મને બનરશે જ કે આપણી હાનતી સંક્રાન્તિનો દયા એ દિવસે તો પૂરી થશે અને તેની સાથે તે દયાના અનિત્ય તરંગોના ભંગાઓ પણ સમી જશે આ સિધ્ધિ પૂરી થયા પછી દિન્દમા માનવી તથા સુખના દિવસો ભંગા જ નોઈએ અને પ્રથમ માન એનો જ છે કે તે દિવસો કેવી તરહના હશે " ૧

દિન્દુસ્તાનના ભવિષ્ય સબંધી પોતાની ક પનાએ ખરી જ પડે એવો ગોવર્ધનરામ કોઈ રીતે આમકે રાખના નથી તે પોતે સમજે છે કે " કલ્પિત ચિત્ર પ્રમાણે જ ભવિષ્ય બધારો એવો મિદ્ધાન્ત મનુષ્યથી બધાય એમ નથી ' છતાં, એક તો, એમણે આનેખ્યુ છે તે ચિત્ર કેવળ અપનામય નથી, પરંતુ અભ્યાસ, અવનોકન તથા ચિંતનથી પ્રેરિત છે વગી ખીજુ, જેમ સ્વપ્ન પણ કોઈ વાર સાચા પડે છે તેમ, " આજે જે સ્વપ્ન ભામે તે કાલે સત્ય થાય " ૭ એમ પણ અને અને આ ખ્યુ ન થાય તોપણ, " પોતાના 'મનોરાજ્ય'માં

૧ ' Cooler thoughts will, however bring home the conviction that our present state of transition must one day end the effervescence of its lighter elements That stage over, *In lra must h rre her day of peace and comfort,* and the only question is what kind of day that will be '

૭ "To look at these two cherubs of beauty and hope (Progress and Harmony) as they look at us in at least a vision of glory and happiness, and *what is vision to day may be reality to-morrow*

પોતાના દેશમન્દુઓને પ્રવેશ કરાવીને, અન્ધકારમાથી પ્રજાશમા આપવાનો કાર્ષ્ણ્ય પણ માર્ગ એમને સુઝાડી શકાય, અને ઉદ્યક્ષણ વહેનો આણુના માટે જે કાર્ષ્ણ્ય આતુર હોય, પરંતુ પોતાના કર્તવ્યથી અજાત દોષ તેવાઓને તેમના ધર્મની વિશા ખતાવી શકાય "—આટલું પણ થાય તોયે ગોવર્ધનરામ ઘણો લાભ માનતા હતા "

પોતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તથા તે વિરોધી ઉપરની સર્વ લક્ષીત ગોવર્ધનરામે નીચેના વાક્યોમા સક્ષેપથી જણાવી છે " જ્ઞાન્તિકાળના આ ખગ્રાસે મોહમા તથા ગોમ્મા પાડેના જૂના અને નવા, તરણ અને વૃદ્ધ, અશિક્ષિત અને શિક્ષિત, અજ અને પ્રજા દીન અને સમર્થ, શ્રુ અને શિક્ષ સર્વ ચિત્તોમા મોક્ષકાળના આ ઉત્વમાન ચિરંજીવ કિરણ્ય પ્રવેશ પામે, અને અવિચારને સ્થાને વિચાર, અને અનસાદને સ્થાને ઉત્સાદ પ્રવર્તે - એ આ કથાના સર્વ ભાગોના સર્વ ઉદ્દેશોને કેન્દ્રસ્થ ઉદ્દેશ છે "

આ મહાન આશય એમના ત્વિમા ધ્યાયો પછી તે પૂર્ણ આ માટેના લેખનુ રૂપ ચોક્કસ કરતા પ્રયોગ નિવચન થયો ગોવર્ધનરામ પોતે જણાવે છે " તેમ એમનો પહેલો વિચાર રાજાસારિક ગીતે એવો હતો કે પોતાને જે કાર્ષ્ણ્ય કહેવાનું હતું તે સર્વ એ નિબન્ધમાલાના રૂપમા પ્રજ્ઞની સમક્ષ જૂ કરવું પરંતુ એમના અનુભવી મનને પછીથી લાગ્યું કે આ માર્ગ, બીજી રીતએ ગમે તેવો લાભમરુદ્ધરે તોપણ, હાલના સમ્યમા ગુજરાતી લોકોના હૃદયોને જાદુઈ રૂપશથી જગાડવાને અસમર્થ છે કેવળ વિચારાત્મક તથા ગભાંગ લખાણોને બદલે, તે વિચારોના દેહરૂપ શુવતા પાત્રો તથા શુવતી ભાવનાઓ ખડી કરામા આવે તો એ ઉદ્દેશ સૌથી વધારે સહેનાઈથી સફળ થાય " ઉસાદ ખાવા આવે તે કથા પણ સાલળતો જાય " એ સત્યને આધારે, કષ્ટ ઘર્મણ ષોજવેલ । એ ઉત્તમ શિક્ષકના રહસ્ય સૂત્રઅનુસાર, વાર્તાના રસ દ્વારા પોતાના ઉત્વગ્રાહનુ અવલમ્બન " જનસમાજને દર્શાવું એ છેમટનો વિચાર થયો તેને અનુસરીને " સરસ્વતીચન્દ્ર ની યોજના તથા સર્જન થયું

આ કૃતિને નવલકથા એ નામ આપી શકાય કે નહિ એ શબ્દભેદનો તથા મહાન મતભેદનો વિષય છે માટે તેની ચર્ચામા

૮ સ સ્વતીચન્દ્ર ભા ૪ પ્રસ્તાવના પૃ ૧૧

૯ ' સરસ્વતીચન્દ્ર ભા ૩, પ્રસ્તાવના, પૃ ૭

૧૦ ' સ સ્વતીચન્દ્ર' ભા ૧, પ્રસ્તાવના

ઊતરવા કરતાં, નિબન્ધને બદલે આવી કયા લખવાનો ગોવર્ધનરામે સંકલ્પ કર્યો તે સંકલ્પના અનુસધાનમાં એટલું જણાવીશું, કે અગર એમણે નિબન્ધ લખ્યા હોત તોપણ એમનું દૈવત એવું હતું કે તે નિબન્ધો અસાધારણ ઉત્કૃષ્ટતાને પાત્ર થયા હોત, તોપણ, તેથી નવવી રીતે આ અગત્યના પ્રશ્નો નિર્ણય કરવાથી ત્રણ મહાપાલ થયેલા સ્પષ્ટ જણાય છે. પ્રથમ એ કે આપણી પ્રશ્નો મોટા ભાગ જોણે નિબન્ધલેખક ગોવર્ધનરામનો સ્વર સાંભળી પોતાના હૃદયના કમાડ કઢી પણ ઉઠાડ્યાં ન હોત, તેઓએ “ સરસ્વતીચન્દ્ર ”ના લેખકને આતુરતાથી તથા હર્ષથી હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું. ગોવર્ધનરામનો સંદેશ આ પ્રમાણે પ્રશ્નો ધણા મોટા ભાગને સુલભ થયો. બીજો લાભ એ કે મનુષ્યસ્વભાવના નીચા, ઊંચા તથા મધ્યમ ત્રણ પ્રદેશોનું અદ્ભુત જ્ઞાન, તે આનેખવાનું અપૂર્વ કૌશલ, વગેરે એમની વિરલ શક્તિઓને, પૂર્ણ રીતે તેમ જ ધણા પરિપક્વ કૃષ્ણરૂપે, પ્રજ્ઞામાં લાવવાનો એમને અનુપમ અનસર મળ્યો. ત્રીજો લાભ એ છે કે એમના આ નિર્ણયથી ગુજરાતી સાહિત્યને એક એવા મહાઅન્યની પ્રાપ્તિ થઈ જેની ઉચ્ચતા ધણા અંશમાં અદ્વિતીય છે. ખરેખર, “ સરસ્વતીચન્દ્ર ”ના બીજા અંશને દૂર રાખી એક પાત્રસ્વનાની દૃષ્ટિથી જ જોઈએ તોપણ, સરસ્વતીચન્દ્ર, કુમુદાં, કુમુમ, ચન્દ્રાવલી તથા ગુણિયય ગુણમુદરી જેવાં પાત્રોથી ગુજરાતી સાહિત્યના ગૌરવમાં, સમૃદ્ધિમાં તથા કલ્યાણશક્તિમાં એટલી વૃદ્ધિ થઈ છે કે તેનું માપ ઠાડવું પણ મુશ્કેલ છે. *હિમાલયમાંથી વહેતી ગંગાની જેમ ગોવર્ધનરામનું ચિંતન સર્જનરૂપે, નવલકથાની શ્રીસભર કલારૂપે વહેતું થયું, એ પણ જોવાનેલા લાભ નથી.*

ગોવર્ધનરામ ઉપર સ્નેહ, માન તથા પૂજ્યભુદિયી જેનાર કેટલાક દક્ષણી, હિન્દી તથા અંગ્રેજી ગૃહસ્થો એમના અંગ્રેજી લેખો ઉપર મોહ પામી તથા એમના લેખોમા કેવળ ગુજરાતના જ પ્રશ્નો નહિ પણ સકલ દિન્દના રાષ્ટ્રીય મહાપ્રશ્નોનું ચિંતન જોઈ, એમને ધણી વાર ઠપકાથી કહેતા કે, “ ત્રિપાડી, ‘ સરસ્વતીચન્દ્ર ’ જેની તમારી મોટામાં મોટી કૃતિ ગુજરાતીમા લખવાનું તમને શું મૂલ્યું ? તમે જે એ અંગ્રેજીમાં લખી હોત તો આખા દિન્દુસ્તાનના ચિંતિતવર્ગને તે સુલભ થાત, વળી અંગ્રેજો પણ તે વાંચત, અને તમારા વિચારોથી તે બધાને કેટલો લાભ થાત ! ” એક સારા પ્રનિર્ણિત જંગાળી ગૃહસ્થે

તો એક પત્રમાં ગોવર્ધનરામ ઉપર નીચેનું વિખ્યાન વાક્ય ઉતારીને મોકલ્યું : " You have given to a party what was meant for mankind "—" જે આખી મનુષ્યજન માટે સર્ગચેષ્ટું હતું તે તમે નાનકડા વિલામને જ આપ્યું. "

આ ફરિયાદ કેટલેક અંગે ગોવર્ધનરામને અભિનંદન સમાન છે, તથાપિ તેમાં સમૂળ્યું વજન નથી એમ કહી શકાય નહિ. નવલકથાનું ૩૫ પસંદ કરવામાં ગોવર્ધનરામનો ખામ આશય હતો, તેમ ભાગ પસંદ કરવામાં પણ હતો. આ ફરિયાદના જરાબમાં તે શું શું કહેતા તે સર્વ અહીં જણાવનાં બહુ વિચાર થાય. પરંતુ મુખ્ય વાત એ કહેવી જોઈએ કે મુજરાન સિવાયના ખીજા પ્રાન્તોની એમને દરકાર નહોતી અથવા એકરાષ્ટ્રીયત્વનો પ્રચલ એમની નાડીમાં મન્દતાથી વહેતો હતો, એવા સર્વ તર્ક તદ્દન મિથ્યા તથા હાસ્યવાન છે. પોતાના આગ્રન્થ માટે પોતાની માન્યતા પસંદ કરવામાં, "શીલાવતી-શુવનકલા"- મા એમને જેને પ્રજેન ધર્મ કહ્યો છે તે જ એમણે પાળ્યો છે. એ ધર્મ તેઓ પોતે સમજાવે છે કે "આગાડીમાં ધર્મી લીડમાં આપણે એકા હોઈએ ત્યારે દૂર ઊભેલા મનુષ્યને જાનો રહેવા ઈર્ષ પાસે જાનેશાને એસવાની જગા આપવા આપણે જાભા થઈએ." વળી સંસારના અન્ય શ્રવેની સંભાળ લેવાને બદલે " પોતાની પામે ઈશ્વરે મૂકેલા પુત્રાદિક શ્રવેની સંભાળ લેવામા " આપણે ગૂંચાઈએ. આમ હોવા છતાં " હૃદયમાં એ સર્વના ઉપર મમાન દષ્ટિ ગમ્પી શકાય છે .. પક્ષપાત દ્વિપામાં હોય છે, હૃદયમાં હોતો નથી, માટે તે પક્ષપાત રાખનારની સમદષ્ટિતામા ન્યૂનતા આવતી નથી." આ ઉપરાંત એટલું નોંધવા જેવું છે કે નિષ્ક્રિયનું ધણું લેખનકાર્ષ અંગ્રેજીમાં થયું હતું તથા થવાનું હતું.

" સરસ્વતીચન્દ્ર "ના ચારે ભાગ સરખી કાટિના નથી. પહેલા એ ભાગ કરતાં છેલ્લા એ ભાગ, તેમણે વળી એથે ભાગ, વિરોધ દર્શિન છે એમ સાધારણ વાચનારા તરફથી અર્ધી ફરિયાદના રૂપમાં - અર્ધી નિરાશાના રૂપમાં કહેવાય છે. પરંતુ એ સંબન્ધમાં ગોવર્ધનરામને હેતુ જાણ્યા વગર વિચાર બાંધવો એ યોગ્ય નથી. પહેલા તથા ત્રીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યા પ્રમાણે આપણા જનસમાજના સર્વ વાચકગણને માટે આખી કૃતિ સર્ગચેષ્ટી છે, અને આપણે વાચકગણ

લુપ્ત લુપ્ત અનેક વર્ગોનો બનેલો હોવાથી, આખી કૃતિનું સ્વરૂપ એક પ્રકારનું યર્ષ શકે એમ ન હતું. આમ હોવાથી, જોકે વિદ્વાન વાંચનારને તો ચારે ભાગ ગમ્ય છે, તોપણ તે ચારે ભાગ લુપ્ત લુપ્ત દૃષ્ટિએ લુપ્ત લુપ્ત જ્ઞાતાના લોકો માટે પ્રધાનપણે લખાયેલા છે. આ પ્રમાણે એમણે એક વાર કહ્યું હતું કે પહેલો ભાગ સર્વ વર્ગના, અને ખાસ કરીને સામાન્ય વર્ગના, વાંચનારા માટે યોગ્યલો છે. બીજા ભાગ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ માટે અને ત્રીજાની સ્થિતિ જાણવા તથા મુદ્દારવા પ્રયાસ કરનારાઓ માટે છે. ત્રીજા ભાગ વિશેષે કરીને રાજકીય સિંચાણના અભ્યાસીઓ તથા રાજકીય દિક્ષ્યાલયમાં ભાગ લેનારા માટે છે. ચોથો ભાગ સરસ્વતીના મનોરાજ્યનું અથવા સ્વપ્નભૂમિનું ચિત્ર છે, અને તેનું નામ તથા પ્રતાવના પ્રકટ કરે છે તેમ, મુખ્યત્વે આપણા ઢગવાયેલા મનુષ્યોએ લવિધ્યની ઉન્નતિના પ્રયાસમાં જે કઠિન કાર્ય કરવાનું છે તેના સૂચનરૂપે છે. તે પોતે કહેતા પગ ખરા કે સંગૃહ્ણના જ્ઞાનવાળા સર્વ જ્ઞેયજ્ઞેટને એ ભાગ સૌથી વિશેષ ઉપયોગી છે; તેઓ તેનો પાકો અભ્યાસ કરે એમ તે અવશ્ય ઇચ્છતા. કેટલીક વાર તો, એમના સહવાસમાં આવેલા ટોચના ઉત્સાહી વિદ્યાર્થી એમને કાંઈ શંકાઓ પૂછતા ત્યારે એમ પણ જવાબ દેતા કે “તમે બી.એ. થઈ, ‘સરસ્વતીચન્દ’નો ચોથો ભાગ બરાબર વાંચજો, એટલે તમને તે સમજશે. અને તે સમયે તમારે કાંઈ પૂછવા જેવું રહે તો હું બેકાશક ખુલાસો કરીશ.”

ગોવર્ધનરામની આ મહાન કૃતિનો ઉદ્દેશ તથા સામાન્ય રૂપ આગા પ્રકારના હતા. એ કાર્ય માટે એમણે જે સામગ્રી વાપરી છે તે કાંઈ પણ પ્રજ્ઞના મોટામોટા લેખકને જાણે એવી છે. ઢવળ સાહિત્યની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો એક ગૌરવપ્રથનાં - Literary masterpieceના - લણાં લક્ષણો એમાં જરૂરે પડે છે, એ તો નિર્વિવાદ છે.

આ સમર્થ સર્જનનું સૌથી પ્રધાન લક્ષણ પાત્રાલેખન છે. એમાંનાં પાત્રોની કલ્પના જેવી અપૂર્વ, વિવિધતાવાળી તથા અમ્લકારમય છે તેવું જ તેનું આલેખન તાદૃશ, મર્મગ્રાહી તથા હૃદયગમ છે. ખરેખર, આટલા બધાં પાત્રો હોવા છતાં આવી સ્પષ્ટ તથા સુન્દર વિવિધતાવાળાં, આટલી વિવિધતા હોવા છતાં આટલી મનોહર સ્વભાવિકતાવાળાં, અને આટલી સ્વાભાવિકતા હોવા છતાં અન્તે આવી.

ઉત્કર્ષકારક છાયાવાળાં પાત્રો, રામાયણ કે મદાલારત સિવાય બીજી કોઈ એક જ કથામાં તે ભારતમાં ભાગ્યે જ સંક્રાન્ત થયાં દશે. આ પ્રભાણે, રાગકર્તાઓ, અભાણે, સાધુઓ, પતિપત્ની પિતાપુત્ર વગેરેનાં યુગલો, અને આવી રીતે જૂના, નવા તથા અધવય રહેલા, જુદી જુદી પ્રકૃતિવાળા, સંસારના જુદા જુદા પ્રદેશોમાંના મનુષ્યો : એ સર્વના આબેહૂબ નમૂનાઓ " સરસ્વતીચન્દ્ર "માં મળી આવે છે. આ પાત્રોમાં એકે પાત્ર વ્યર્થ કે નિષ્પ્રયોજન નથી, એકેનું વ્યક્તિત્વ ગોટાગામાં જોવાઈ ગયું નથી; એકેએક પાત્ર બ્યારીક અવલોકનકારને સંસારમાં મળી આવતા મનુષ્યની તાદશ પ્રતિમા જણાય છે, તથા એકેએક પાત્ર અર્વાચીન દિન્દર્માં મન્યન અનુભવતી જુદી જુદી વ્યક્તિની વૃત્તિશક્તિના પ્રતીકરૂપ દેખાય છે. આ ઉપરાંત, અમુક પાત્રોના આલેખનમાં તે જોવર્ધનરામે એવા શ્રેષ્ઠ પ્રદેશોનું દર્શન કરાવ્યું છે કે એમની પાત્રરચનાના તથા પાત્રાલેખનના અપૂર્વ કૌશલ્યથી, ગુજરાતી સાહિત્યનો તે શું પણ અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યનો અભ્યાસી પણ આનંદ તથા આશ્ચર્યની અવધિએ પહોંચ્યા રસમાગરમાં મૂલ્યા માંડે. ઇંગ્લંડમાં શેક્સ્પીઅર તથા સર વોલ્ટર સ્કોટ માટે થોડા જ કહેવાય છે કે તેમણે રચેલાં પાત્રો ખરેખરી ઐતિહાસિક મૂર્તિની પેઠે અગ્રેષ્ઠ સાહિત્યમાં જીવંત રવા છે તથા રહેશે. તે પ્રભાણે, ઉચિત ગર્વથી આપણે પણ કહી શકીશું કે " સરસ્વતીચન્દ્ર. " માંના સિદ્ધાંતોની મીમાંસા ગમે તે પ્રકારની થાય, તેાપણ તે ગ્રંથ દ્વારા જે પાત્રો ગુજરાતી સાહિત્યને જોવર્ધનરામે અર્પ્યાં છે તે પાત્રો તેા ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિશ્ચય અમરત્વ પ્રાપ્ત કરશે.

" સરસ્વતીચન્દ્ર "નાં પાત્રો સંબંધી બીજી એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવી ધટે છે. આ પાત્રો કંઈ સર્વગ્રુહસંપન્ન નથી; અને તે ઉત્તરપૂર્વક છે. સંસારનું વાગ્તયિક ચિત્ર દોરવાના આશયથી, તથા " પૃથ્વી ઉપરના માનવીને નીસરણીનું છેક ઉપજી પગચિયું બનાવવું એ તેની દિગ્મત દર્શાવવા જેવું " ૧૨ લાગવાથી, જોવર્ધનરામે પોતાની કથાના મનુષ્યો સંપૂર્ણતાયુક્ત કે " ઉત્કૃષ્ટતમ " નથી કર્યાં. પરંતુ માનુષ નિર્મલતા તથા માનુષ વિકારોને ઉચિત સ્થાન આપ્યું છે. ગ્રન્થનો નાયક સરસ્વતીચન્દ્ર, જે તાર્ત્વિક રીતિએ હાલના હિન્દી એન્જીનેટનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે, તેનામા આ જમાનાના ઉત્તમ અશૈલી તથા મુખ્ય દોષોની નાજુક મેળવણી કરી છે. ચિત્રની ખૂબી એ છે કે એ દોષો ધીમે ધીમે

સ્વયમેવ ન્યૂન થતા જન છે અને ગુણો ધીમે ધીમે વિકાસ પામી, શુદ્ધ લોકારિતેશ્વરમાં તથા અદ્ભુત લોક-કલ્યાણમાં પરિણામ પામે છે.

શેકસ્પીઅર ઉપર વિવેચન કરનાર કેટલાક રસત મનુષ્યોનો એવો મત થયો છે કે, પાત્રો સ્વચાની એની શક્તિ સર્વ સ્થળે અદ્વિતીય હોવા છતાં, શ્રેષ્ઠ સ્ત્રીપાત્રોનું આલેખન કરતી વેળાએ એની અમર પીઠીમાંથી એવી કાંઈ જાદુઈ સુંદરતા, સુકુમારતા તથા ભાવના-મયતા ઝરે છે, જે શ્રેષ્ઠ પુરુષપાત્રોના આલેખનમાં એટલી બધી દષ્ટિગોચર થતી નથી. ગોવર્ધનરામે સર્જેલાં વિવિધ પાત્રો સંબંધી પણ આપણા કેટલાક રસિક માણુઓને એવું લાગ્યું છે. આ અભિપ્રાય ન્યાં સુધી વીગત તથા દાખલાથી પુષ્ટ થઈ ચર્ચાયો નથી, ત્યાં સુધી તેના સંબંધી વિશેષ અવલોકન કરવાની અહીં જરૂર નથી. આ બાબતનો નિર્ણય શુભરાતના વિદ્વાનો ગમે તે રીતે કરે, તોપણ એક વાત નિઃસંદેહ છે કે, કુમુદસુંદરી, કુમુમસુંદરી, ગુણસુંદરી, ચન્દ્રાવધી, સૌભાગ્યદેવી વગેરે ગોવર્ધનરામની માનસપુત્રીઓની મંગલ, પુણ્યમય મૂર્તિઓમાં જે પવિત્ર મોદિની જણાય છે તે તો ખરેખર અનેરી તથા બહુધા આર્થ સ્ત્રીઓમાં જ આવી શકે એવી છે.

આપણામાં એક સામાન્ય કહેવત છે કે “ ન્યાં નવ પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ ” માનવ-હૃદયના બેડામાં બેડા રદમ્યસ્થવમા પ્રવેશ કરવો તથા ઝીણામાં ઝીણા ભેદ ઉકેલવા; લિપ્ત લિપ્ત મનુષ્યોમાં એક જ પ્રસંગે અને એક જ મનુષ્યમા લિપ્ત લિપ્ત પ્રસંગે કઈ બિર્મિએ પ્રવર્તે છે તથા તેમનાં મનની ઘટમાળ કેવી રીતે ચાલે છે તેનું જ્ઞાન મેળવવું, તથા આ સર્વ હૃદયમન્યન યથાસ્થિત રૂપમા પોતાની કલમમાં કલામયતાથી ઉતારવું—એ વિરલ શક્તિનો અધિકાર તો દુનિયાના બહુ થોડા જ ઉસ્તાદોને બક્ષિત થયેલો છે. પરંતુ હૃદયમન્યન તથા મન-સૃષ્ટિના જે વર્ણનો ગોવર્ધનરામે આપ્યા છે તે નિહાળતાં તેઓ માનસશાસ્ત્રના એક મહાન આચાર્ય હોય એમ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. પહેલાં ભાગમા ભુદ્ધિધન તથા કુમુદસુંદરી, ત્રીજા ભાગમા મંદરાજ, ચોથામાં કુમુદ તથા કુસુમ, અને ચારે ભાગોમાં સરસ્વતીચન્દ્ર—તેમની જુદી જુદી મનોદશાનાં વર્ણનો આ બાબતનાં ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

મનુષ્યોનું ચિત્ર દોરવાની ગોવર્ધનરામની શક્તિ જે બહુધા અનુપમ ને અનવલ છે તે જુદા જુદા બનાવો તથા પ્રસંગોનાં ચિત્ર દોરવાની એમની શક્તિ તેથી કાંઈ રીતે બિનરે એમ નથી. પ્રસંગોની પસંદગી તથા

ક્રમના ઉત્કૃષ્ટ હોવાની સાથે, ચિત્ર જાતે એની ઝીણવટથી, સુન્દરતાથી તથા સ્વાભાવિકતાથી દોરાયા છે કે વાચનાર તેમ પૂરેપૂરે મરકાવ થયા વિના રહે જ નહિ આપણી હાનતી સ્થિતિના મનુષ્યોના જુદા જુદા નમૂના પ્રગટ કરવા માટે તથા આપણા જીવનના ને આપણા સ્વભાવના ઘણા નિશિષ્ટ પ્રસંગોને “ સરસ્વતીચંદ્ર ”મા અમર કરના માટે ગુજરાત લેખેશા કૃતાર્થતા ને કૃતજ્ઞતા અનુભવશે

“ સરસ્વતીચંદ્ર ”ની વસ્તુસંકનના સબધી સર્વ વાચનાર એક જ અભિપ્રાય ઉપર આવી શકે તેમ તો જણાતુ નથી કેટલાકને કથાની સંકનના “ સિધિન તથા નિર્મલ ” લાગી છે ત્યારે ખીજા કેટલાકને તે નરીન, રસમરી તથા ચતુરાઈવાળી જણાઈ છે મનુષ્યોની પ્રકૃતિ તથા નિચારોમા બેઠ રહેશે ત્યા સુની આ જાનનો બેઠ તદ્દન નાશ પામે એ અશકય છે એક શિષ્ટ તથા ઉત્તમ નવવકયાકારની વસ્તુસંકનના જેવી સુન્દર, વ્યવસ્થિત તથા પ્રથમથી નિચારપૂર્વક નિર્મિત થયેની દોરાનાં આપણે આશા રાખીએ તેવી ગોરુર્ધનરામના કથામાં વદાય દષ્ટિએ પડતી નથી એક કુશળ ચિત્રપશાન્તી કાઈ મમન ચણતા પડેલા, તેના અગેઅગનો પહેનેથી નબળો વરી રાખે અને તે મહાન જેવું સુન્દર, જેવું ભવન તથા જેવું મોટુ નાનુ કરવુ હોય તે સર્વ પકેનેયા ગોરી નક્કા કરી રાખે, અને પગીથી એ નકશા અનુસાર જ આખી હવેનીની રચના કરે, તેવી રીતે ગોરુર્ધનરામની નવનમ્યાનુ થયુ હોય એમ લાગતુ નથી આમ હોનાથી વસ્તુના સુચિષ્ટ સંવિધાનથી વાચનારને જે આનન્દ તથા સરળતા પડે છે તે કેટલેક અશે આ અન્યમા અનબ્ય છે. વળી, “ ખીજી કથાઓની કૂનમૂઘણી”, મલીર નિષ્ઠેની જી ઠી તથા લાખી ચર્ચા, અને કિના કે જે કથામાત્રુ સત્વ છે તેનો છેવટના લાગોમા ક્રમે ક્રમે લોપ—એ સર્વ કારણોને વીધે, આ નવતકથાનાં વસ્તુસંકનનામા ઘણા પ્રકારની ન્યૂનતા દેખાય છે પરતુ આ નિષે જેટલુ કહેવાય તે બધુ કહી દીધા પગી પણ, “ સરસ્વતીચંદ્ર ”ની સંકનના, છૂંક છૂટક વિભાગમા તેમ સમન્ત રીતે પણ, અમલકારક તથા મનોહર જ એમ કલા વિના તો ચાલતુ નથી એટલુ જ નહિ પણ પડિતપુગની આ કૃતિના ઉચ્ચ ઇદેશની ભવ્યતાને લીધે તથા લખાવટના અપૂર્વ પ્રકારની મોહિનીને લીધે, ઉપરની ખામીઓ પણ કેટલાકને કદાચિત્ સ્વપ જ દેખાશે ગોરુર્ધનગમના પોતાના મનોમય કાવતુ જેવી જાતનુ બન્ધરણ હતુ, તેને એમની કથાનુ સંવિધાન

આ બાબતમાં ઘણું અશે મળતું આવે છે એમ કહેવામાં કશું અજુગતું નથી.

ગોવર્ધનરામની સૈથી, ખાસ કરીને આ મહાકૃતિમાં છે તે, પ્રૌઢ, બયવતી તથા સિદ્ધ છે એ સૈલીના સર્વ અશોનું પૃથક્કરણ કરી, દરેકના રૂપ તથા મૂલ્યનો નિર્ણય કરનાનું ત્યજી દઈ, અહીં માત્ર તે સબન્ધી થોડીક સામાન્ય નોંધ ડરીશું એ સૈથી સબન્ધી જે મુખ્ય વિગેપતા જણાય છે તે એ છે કે કલ્પના તથા ભાષા ઉભયના અનુપમ મૂલ્યવાળા આશુષણ આ રત્નરાગિમાં ઝળકી રલા છે. એમની કલ્પનાનું પૂર તો ખસ અવૌકિક છે રસના તથા જ્ઞાનના બન્નેના વિપ્રભોમાં તે પોચી વળે છે ને બન્નેના પ્રદેશોમાં નવી નવી મોહકતા, નવા નવા અર્થો તથા નવા નવા બોધ ઉત્પન્ન કરે છે એમની ઉપમાઓ ભવ્ય, ઉચ્ચ અથવા ઢામળ, જેવા જોઈએ તેવી, પરંતુ લમેસાઈ નૂતન, મર્મઆવી તથા બધમેસની હોય છે એમની ઉપમાઓ આપનાની શક્તિ કાઈ અદ્ભુત જ છે, અને “ રપમા કાલિદાસસ્ય ” એમ સમૃત સાહિત્યમાં કહેવાય છે તેવી રીતે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગોવર્ધનરામ માટે કદી કહેવાય તો તે અથોચ કે અસંલવિત નથી વળી, વાચન તથા શ્રવણના ફળરૂપ જે બેમૂલ ખજાનાઓ, સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ગુજરાતી તથા હિન્દી અવતરણ રૂપે, વેદાન્તથી માડીને તે અલણ ગાડાનાળાના અથવા રાત્રે શોખ ભારતા મિયાભાઈના ગાયનો સુધીના, એમનો લખાવટ સાથે ગૂચાયા છે તે એમની ઈતીમાં નિદ્વતા તથા રસિકતાનો વિરલ ઉચ્ચ સયોગ કરાવે છે આ ઉપરાંત, ભાષા ઉપરનું એમનું અર્થ્ય ખરે જ મદાયેખકને ધારે એવું છે શ્રીકૃંડ ભવ્યૂતિ પોતાને વિરે કહે છે—કહેવાને છે કે “ ય વ્રજ્જાળ મય દેવી વામવરદેવાનુવર્તિતે । ” અર્થાત્ “ (મને) વાગ્દેરી - વાણીની દેરી - વસ થયેથી દલાગરી સ્ત્રીની પેઠે અનુમરે છે ” જે પ્રનાદથી ગોવર્ધનરામની વાણીની ધાગ છટે છે, જે ત્વરાથી “ સગરવતીચન્દ્ર ” ચોષો ભાગ, “ માદારજીવન ” વગેરે કૃતિઓ રચાતા હતી, અને જે પ્રજુત્વથી અગમ્ય તથા અપ્રગ બાવો, રિચારો તથા કલ્પનાઓ એમણે ભાષામાં ઉતાર્યા છે, તે પ્રત્યક્ષ કન્નાર કાઈ પણ ગોવર્ધનરામ સબન્ધી આવી જ જનનું વિધાન કરવા લયચાશે

ગોવર્ધનરામના લેખની જમા બાલુ રિગે આટલું બધું બોલાય તો ઉધાર બાજુ ઉપર પણ થોડું બોલાયુ નથી કવાવિધાન, પ્રમગની

પસંદગી, વાર્તાની સંસ્તરના, કથાના અન્તની રચના, તથા હાનના સમયમા, જોડણીની પદ્ધતિ પણ મતભેદના વિચારમાથી બચી શકે એમ નથી અને જ્યાં સુધી આ વિચાર વિચારયુક્ત તથા શુદ્ધ હોવા વિચારવું ૨૦૩૫ રાખી શકે ત્યાં સુધી તે છે તથા આન્યક છે પરંતુ એ મર્દને દૂર રાખી, “ સરસ્વતીચન્દ્ર ” સમઘી જે દિગ્ગજ મુખ્ય જણાઈ છે તથા જે સબ-ધી દલ્લ અવી ધી જે સ્થળે કાઈ લખવામા આવ્યું નથી, તે ઉપર વાચકનું લલ દેરીશુ

આ ફરિયાદ એ છે કે હાનના જે જે પ્રતો સબ ધી ગોવર્ધનરામે ચર્ચા કરી છે તે તે સબ ધી પોતાના અભિપ્રાય તથા પોતાના નિર્ણય શા છે તે બિનકુન સમજાવું નથી દાખલા તરીકે, એક ઉત્સાહી વાચનારે પોતાનો ગૂચરાડો એવી રીતે પ્રકર્યો હતો કે “ ચોથા ભાગમા ‘ સરસ્વતીચન્દ્રની અશ્રુનાગ ’ ના પ્રશ્નમા, સયુક્ત અથવા અનિલમ્ત કુટુંબની આપણી સરથા મળની એમણે ચર્ચા ચનારી છે, અને તે સંધાના જુલ જુલ ૨૦૩૫, જુલી જુલી દષ્ટિથી જુલ જુલ મિત્રોના પત્રદ્વારા, આપણો સમક્ષ મૂક્યા છે પણ એમા તો જે વાચીએ છીએ તે બરોબર જ લાગે છે જ્યારે તરગથ કરનો પત્ર વાચીએ છીએ ત્યારે એના વિચારો સાચા લાગે છે પણ જ્યાં તેનો ચન્દ્રાન્તે આપેનો જવાબ વાચીએ છીએ ત્યારે એમ થાય છે કે, તરગથ કરના વિચારો તરગી જ છે, અને ચન્દ્રા તનુ ધેવુ સાચુ છે રખી જ્યાં ઉદ્ધતનાનનો પત્ર વાચીએ છીએ એટલે એનો દર્શનો જ મગજમા ખૂબી જાન છે અને એ વિચારો તો તદ્દત ખન અને પાછના બધાયે ખોટા એમ લાગે છે પરંતુ જ્યારે ચન્દ્રાન્તે એના પત્ર નીચે નોવ કરી છે તે વાચીએ છીએ, ત્યારે વગી ઉદ્ધતનાલના વિચારોમા એટલી અધી જૂનો નજરે પડે છે કે વાત નહિ આથી મગજમા એવો ગોટાજો લાગે થાય છે કે પછી બધામા સાડુ શુ ને નસારુ શુ તે કશું સમજાવું નથી ગોવર્ધનગમખાઈ પોતે તો ષી તોડ ગલના જ નથી, ને સત્ય શ તે સ્પષ્ટ રીતે લખતા જ નથી કહો, પછી એમા શી સમજાવું પડે ? ”

આ ફરિયાદ ઘણે અંશે સ્વાભાવિક છે તથા એમા કેવીક સલતા પણ રહી છે તેમ એની વાત પણ પૂરેપૂરી ચોક્કસ છે કે ‘ સરસ્વતીચન્દ્ર ’ માના અર્ધ પણ એ પાત્રના વિચારો લઈ, તે વિચારો સર્વોંશે ગોવર્ધનરામના જ વિચારો છે એમ લઈ પડવું એ તદ્દત અરોગ્ય

તથા શ્રમજનક છે. તેથી આ સંબંધી ગોવર્ધનરામની ખરી રિયતિ શી હતી તે સમજવાની જરૂર છે. ઇંગ્લંડમાં શેક્સપીઅર સંબંધી પણ આવી શંકાઓ તથા ચર્ચાઓ જોવી થઈ છે—સર્વદેશીય લેખકોનું તો એ જ ભાવ્ય છે. આ વિષે ગોવર્ધનરામની સમજ એવી હતી કે, એક નિબંધલેખક તરીકે માણસ પોતાના અભિપ્રાયો જણાવી શકે તથા ફલાણું ખરું ને ફલાણું ખોટું એમ કરી પક્ષકાર થઈ શકે. પરંતુ નવલકથાના લેખકને આમ કરવામાં કલાના કારૂનો વ્યથનકર્તા થાય છે તેથી નવલકથાના લખનારે તો પક્ષવાદ મૂકી ઈર્ષ સંસારલીલાનું ચિત્ર આપવાનું છે. એક પ્રશ્ન ઉપર જુદી જુદી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને શું લાગ્યું છે તે રજૂ કરવું, પરંતુ તેમાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રકટ કરી મૂકવા જતા કલાની ક્ષતિ થાય છે. આ વિચાર પોતાની પ્રસ્તાવનામાં એમણે જાહેર કર્યો જ છે. તેમ કેટલાક માણસો એમને મોઢામોઢ આ સવાલ પૂછતા ત્યારે તે આવી રીતે ખુલાસો કરતા અને કહેતા કે “મારા વિચારો કયા છે તે હું નહિ કહું. તમે તમારી મેળે ખોળી લ્યો.”

અમ હોવાથી એમણે પોતાના અભિપ્રાયો સ્પષ્ટ રીતે તથા ખાસ જુદા પાઠીને નોંધ્યા નથી. પરંતુ એમના અભિપ્રાયો જનજીવનું કામ અધરું છે માટે તે અશક્ય છે એવું કાંઈ નથી. હાલની આપણી રિયતિમાં કયા માર્ગનું અદ્યક્ષ કરવામાં આપણું શ્રેય છે એ દર્શાવવાનો એમનો ખાસ હેતુ હોવાથી, પોતાના નિર્ણયો અન્યમાં આપ્યા વિના એમને છૂટકો નહોતો. ફક્ત અમુક પ્રકારના આવરણ નીચે તે છુપાયેલા છે, અને તે આવરણ ખમેડી નાખવાની ડિકમતની જ જરૂર છે.^{૧૩} આ કામ સૌથી સરસ રીતે કરવા માટે અમારો નત્ર મત તો એ છે કે આપણા વિદ્વાનો ગોવર્ધનરામના સર્વ લેખોનો પાકો અભ્યાસ કરે તથા તેના પરિણામ તરીકે, અકેક વિષય ઉપર ગોવર્ધનરામને અભિપ્રાયો પ્રકટ કર્યા હોય તે મર્નનું સંદોહન કરી, વ્યવસ્થિત રૂપમાં તે પ્રકટ કરે. આમ યશે તો ગોવર્ધનરામના વિચારો વધારે સ્ફુટ રીતે વધારે માણસોને સુગ્રાહ્ય થશે, તેમ જ તે સંબંધી ચર્ચા પણ ઘણાંને વધારે સુગમ પડશે. આવા પ્રકારના પ્રયાસની રાજઆત યઈ પણ ચૂકી છે એ આનંદની વાત છે. શ્રી. ઉત્તમલાલ

૧૩. તરખાવો શ્રી. ઉત્તમલાલ કે. ત્રિવેદીના શબ્દો. “વસન્ત”

કેશવલાલ ત્રિવેદીએ 'સરસ્વતીચન્દ્ર અને આપણો ગૃહસંસાર' એ વિષય ઉપર, તથા બીજા એક ઉત્સાહી વિદ્વાન શ્રી. હવાભાઈ આઘીયદ પટેલે 'સ્વર્ગસ્થ શ્રી. ગોવર્ધનરામભાઈના પ્રાથમિક શિક્ષણ પરના વિચારો' એ વિષય ઉપર સુંદર લેખો "વસન્ત" પત્રમાં પ્રકટ કર્યા છે. પરંતુ ગોવર્ધનરામના લેખનો અભ્યાસ કરવાનું તથા તે ઉપર વિચેચન કરવાનું ધર્મકાર્ય આટલી શરૂઆતથી જ અટકવું ન જોઈએ.

અન્તમાં, "સરસ્વતીચન્દ્ર" સંબંધી એક અગત્યની વાતની નોંધ લઈ, આ વિષય સમાપ્ત કરીશું. આ ગ્રન્થમાં જે જે બીનાઓનું તથા મનુષ્યોનું ગોવર્ધનરામને વર્ણન આપ્યું છે, તે સર્વ એમની કલ્પનાની જ સતતિ સરી કે કોઈ સાચા બનેલા બનાવો તથા છુપતાં માણસો ઉપરથી લીધા હશે, એ પ્રશ્ન વારંવાર ચર્ચાએ છે અને અવિષ્યમાં કદાચિત્ આથી પણ વધારે ચર્ચાશે. આના એક સામાન્ય ઉત્તરરૂપે એટલું કહેવાનું કે જેમ એક પક્ષે, પોતે જે કાઈ જોધુ-સાંભળ્યું હોય તેમથી દશાનોએ ઉપયોગ પોતાના લેખમાં કરવો નહિ છતાં ઉત્તમ ગ્રન્થ લખવો, એવા પ્રકારની સર્ગશક્તિ—અર્પૂર્વ રચનાશક્તિ કોઈ દિવસ જન્મ પામી નથી, તેમ, બીજે પક્ષે, જેટલું જોધુ-ગણ્યું તેટલું બધું પુસ્તકમાં ભણ્યું એ એક પ્રકારે કલ્પનાશક્તિનું દારિદ્ર્ય સૂચવે છે અને બીજે પ્રકારે અન્ય મનુષ્યોના ગુણ ચરિત્ર ખુલા કરવાનો અવિવેક પ્રકટ કરે છે શિષ્ટ લેખકોના પ્રથા આમાંથી એક પદ્ધતિ જેવી હોતો નથી તેઓ પોતાના અવલોકનવિષયમાં આવેલા મનુષ્યો તથા બનાવોના સામાન્ય સ્વરૂપ તારવી કાઢી-કલ્પનાશક્તિથી પોતાની રચના કરે છે દાહની એક અંગ્રેજ સ્ત્રી-નાટ્યકારે પોતાના એક નાટક સંબંધી લખ્યું છે તેમ, "There are no actual portraits, but types are evolved from groups" —"આમાં કોઈની પણ આબેદૂબ છબી નથી, પરંતુ જુદા જુદા વર્ગોમાંથી સામાન્ય લક્ષણો તારવી કાઢીને તેમથી સામાન્ય આકૃતિઓ રચી છે." કાઠિયાવાડ તથા ગુજરાતના ઘણા પ્રદેશોમાં ગોવર્ધનરામ સારી પેઠે કર્યા હતા, અને ત્યાંના પ્રસંગ તથા મનુષ્યોનું એમણે બારીક અવલોકન કર્યું હતું. તેમાં કોઈના પ્રસંગ પરથી પોતાની નવન-કથાની અમુક રચના એમને સ્ફુરી હોય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરતી વેળાએ તેમણી એવા અશોનો જ સ્વીકાર થતો જે બંને સ્વયં તથા બીજાઓના અવનોકનમાં પણ હોઈ શકે

આ સબન્ધી કેટલાક પ્રસંગો જણાવ્યા જેવા છે અને તેમનાથી ઉપર લખેલી વાત વધારે ખુલાસાથી સમજાવે આમાના કેટલાક પ્રસંગ ગોવર્ધનરામના સદાસમા આવેના ધણાખગ માણ્યો જણે છે, તથા પ્રે બગરન્ત ન દાકોરે પોતાના ' છેલા મેળાપ 'ની નોંધમાં તેમને દાખલ થી વિશેષ પ્રસિદ્ધિ આપી છે " મરસ્વીચન્દ્ર 'નો પદનો ભાગ હપાતો હતો ત્યારે ગોવર્ધનરામ પોતાની રીત મુજબ, તેણે જાણે તે ભગ અમુ અમુ નિદાન રતેલીઓને વાચના મોકલતા તે સમયે ભાવનગરમાના તે વાચનારાઓને પોતાના અનુભવ પ્રમાણે એમ લાગ્યું હતું કે ગોવર્ધનરામે ભાવનગરની રાજપટપટ અદર ઉતારી છે જૂનાગઢમાળો જૂનાગઢુ ચિત્ર દેખાયુ, ને રેરાકાકા- મીકા નાગાઓએ પોતાનો જ હતિનાસ અદર જોયો ખલાતમા એથી પણ વધારે રમૂજ બનાવ બ યો ખલાતનો તે સમયે કેસ ચાલતો હતો અને ગોવર્ધન રામ ખલાત તરફના વકીલ હતા રાજ્યના એ અમનદાર જેમણે આ કેસે સબન્ધે ખલાત નાજ્યની ધી હકીકતો ગોવર્ધનરામને જણાવી હતી, તેમણે આ પ્રકારે વાતમા ને વાતમા એમના ઉપર આગેપ પણ મૂક્યો કે ' કેવળ ધવાને અગે જ જે ગુપ્ત ખાતમીઓ તમને જણાવવામા આવી હતી તેને આમ પ્રકારે ખાતમીનો તમે ગેરહિરો કરો છો " આ સાબળી ગોવર્ધનરામે પોતાની મૂળ રચનાના મમજો બનાવી તે ઉપરની તરીકેથી એમની ખાતરી થી આપી કે ખલાતનો કેસ પોતાના હાથમા આ રો તેનાથી ધગ્યા વખત પને ના એ કૃતિનો ભાગ ગ્યારો હતો આવી રીતે નાગ ભાગમા મધરાજ તથા જરાય કરવું ચિત્ર રાજા લિખરાર ઉપરથી ગેમણે લીધુ હતુ, પરંતુ રાજનિતિ નાક સિવાન્ત ચિનાય એ ચિત્ર અો એનો નમૂનો બેમા બહુ સમાનના નથી

આવી રીતે મરસ્વીચન્દ્રના ગૃહત્યાગનો પ્રસંગ કાંઈકે અશો એમના પોતાના ગે પ્રસંગ ઉપરથી સ્થિત થયો હમ એમ લાગે છે

આ પ્રસંગ એમણે પોતાના સર્વ સગા, સનેહી તથા સબન્ધીઓથી ગુપ્ત રાખ્યો હતો, અને એમના ગાઢમા ગાઢ પરિચયમા આવેના એક કે બે જણને જ એ વાત ધણે વર્ષો જણાવી હતી, અને તે પણ એવે વખતે કે જ્યારે હૃદયને હૃદય વચ્ચે કાઈ બેઠ કે અન્તરપટ રહેતો નથી, અને જ્યારે હૃદયના સર્વ દ્વાર ખોલી જાય છે કે અન્તરાત્મા પોતે ખોલે છે આ વાત જણાવતી વેળાએ પોતાના અવસાન સુધી તે પ્રગટ ન કરવાની એમણે સખ્ત આજ્ઞા કરી હતી આમ ગુપ્ત હોવાથી, “સરસ્વતીચન્દ્ર” સાથે તેને સબંધ હોવાનો સંભવ હોવાથી, તથા ગોવર્ધનરામના જીવનનો એક અગત્યનો તથા સ્વભાવચર્ચક, બેઠ નિષ્ક્રમ, પ્રસંગ હોવાથી તે જણના જેવો છે

હરિશ્ચંદ્રમીના ઢૂંઢા જીવનના છેલ્લા વર્ષો એમને પોતાને માટે તથા ગોવર્ધનરામને માટે ધણા કનેશન પૂર્ણ હતા તેવામા એક સમયે કાઈક એવા બનાવ બન્યા જે ગોવર્ધનરામના મોક્ષીન હૃદયના કોમળમા કોમળ તત્તુ ઉપર કોર વજ્ર સમાન ચર્ષ પડ્યા એમના હૃદયમા તે જાણુ બડ મઝી રહ્યું હતું, પરંતુ એમની સધમશક્તિને લીધે આ દરનો ખળભળાટ બહાર જણાતો નહિ જેમ સમય વધતો ગયો તેમ દુખની વેદના ઘટવાને બદલે વધારે તીવ્ર થતી ગઈ એમને એક એવી ટેન હતી કે રાત્રિએ જમી રીને ચોપાટા ઉપર કે સમુદ્રગિનાઈ તે કરવા જતા તથા કનાકોના કનાકો સુધી - કેટલી વાર મધ્યરાત્રિ સુધી પણ - સ્પિટસૌન્દર્યનુ પાન કરતા તથા મિચ્યા તે પનાના કઈ કઈ રસમા નાતા ત્યા જેમી રહેતા આ પ્રમાણે તે દિવસે પણ આખા દિવસના મન્થનથી તપ્ત થયેના હૃદયે સમુદ્રની શીતળ બનામા શાન્તિ મેળવવા ધરીરને તે તરફ ધકેલ્યું

પરંતુ શોક, ઉદ્વેગ ગનાનિ વગેરે અમગળ શક્તિઓના સામ્રાજ્યનો આ દિવસ હતો જે સામનો રોજ એમને આનન્દ આપતા તેનું બળ આજ વ્યર્થ ગયું અને વ્યાકુળ હૃદયે પ્રશામાથી પણ શાન્તિ સ્વીકારવાની ના પાડી સાગરનો ઘેર ગભીર દેખાવ પવનના મદ મદ લહરી, ચંદ્રની શીળી ચન્દ્રિના—એ સર્વથી મગજનો તાપ સમવાને બદલે મગજ બિવટુ વધારે ચગડોગે ચડ્યું પોતાની સ્થિતિ અતિ મર્મબેદ લાગી—અસહ્ય લાગી “બમ, બસ આ તો સહન નહિ થાય માટે અહીંથી નાસવું, નાસવું, નાસવું ગમે તેમ કરીને - ગમે

ત્યા પશુ - નારી જનુ ગૃહની આ મર્મવિદારક પરિસ્થિતિમાથી ગમે તે કઠીને પશુ છૂટા થવુ જ"

આની ઉલ્લેસાયેની સ્થિતિમા ન કન્વા જેવા કષ્ટ કષ્ટ વિચારો કગપ છે જો સર્વનરામને પશુ તે મમયે જા સા વિચારો આવ્યા હતા તે તો એ પોતે જ સ-ની રીને કહી શકે પરંતુ બધા વિચારોમા ગૃહત્યાગનો વિચાર વધારે જનવાન થયો યુરોપ કે અમેરિકા નારી જર્ષ, એક સાધાગલ માણુમ તરીકે - જરૂર પડે તો મજૂરી કઠીને પશુ - નનુ જ શુવન શરૂ કરવુ પાગાન્ય વિદ્યાના અભ્યાસે પશ્ચિમની પ્રવૃત્તિ તથા અપત્તિ સુચરી વિદ્યા, ધન તથા પરમાર્થ પ્રાપ્ત કરવાના લનચાનનાગ સ્વપ્ન ખડા કર્યા એક દાગમા આ વિચાર નિશ્ચયરૂપ થઈ ગયો પશુ ખીજ જ દાગો કુટુંબગનેદ કુટુંબમર્મ તથા ખીજ મહેરુડાઓ પોતપોતાની સગા વખીનાત કરના મી પયા પરંતુ રનેદ કે કર્તવ્ય કોઈની અ જ માની શકે એવી અત્યાગ એમની સ્થિતિ રહી નહોતી ગૃહ માથે રોદ સાથે - અરે કર્તવ્ય માથે પશુ, અન્યાયે ગેમને બાધી ગમે એરી જગવાન માંગ મળી નવિ. હુ ખમાથી છુટાની આખરે બાગી મળી તેના ઉપામમા એમના ગરમ એમને ત્વગથી ભારખગાને ગેશને લઈ ગયા પન્વાડે રગાના તથા પાગ કરારે અમગનહતા એવા કુટુંબમજબૂરી સર્વ વિચારોને પગા દનેી દીધા, અને જ મથી જે સવમા ના દના તે શેર ત્વજી મૂ પની બુમિ ઉપર ધર્મ તથા પરાક્રમનુ નૂતન શેર સર્જના પ્રવનગી ર થયા એંગીભયી તા મિલ મર્મવાગા મર્મિ- નેખમદાગીવાગા તથા મનારિખારી એસ ના ભે શેરો વને મજ મ સધનારૂ દાર- અગવતીગદ્રી જેમ - ગોદેનારૂ રેશન દગ એ મુ રીગી પ્રમાણન તથા મ ગની ર

જાદ
 પ્રક
 ન મિલ દના

આમગાડી પ્લેટફોર્મ ઉપરથી સરી ગઈ, ને જ્વેતજ્વેતામાં નજરની બહાર નીકળી ગઈ! નિરાશા તથા આશ્ચર્યથી દિઠ્ઠૂદ બનેલા ગોવર્ધનરામ તો તે તરફ જ્વેતા જ રહ્યા! ખીજી ગાડી ક્યારે મળશે તેની તપાસ કરી તો માલુમ પડ્યું કે બરોબર દોઢ કલાક પછી ખીજી 'લોકલ' આવશે. કારન્ધસ્વાન્તગમન દ્વિતીય વુદ્ધિલક્ષણમ્!—આરંભ કરેલા કાર્યનો અન્ત આણવો એ પુસ્કિનું ખાલું લક્ષણ છે, એ સૂત્રનું સ્મરણ કરતા કરતા ગોવર્ધનરામ ખીજી ટ્રેનની રાહ જ્વેતા ખેલા!

આપણામાં એક બહુ ડડાપણુભરી કહેવત પ્રચલિત છે કે અણી ચૂકયો સો વર્ષ જીવે સંસારની એ એક વિવક્ષણ્યતા છે કે કેટલીક વાર નાનામાં નાના બનાવોથી એવા સવાજોના ત્વરિત નિર્ણય થઈ જયા છે કે જ્વે તે બનાવો ન બન્યા હોત, તો આખા જન્મારા મુધી તે સવાલ વિષે સંશય જ રહ્યા કરત અથવા તો તે સવાલનો તદ્દન બિચારો જ નિર્ણય થયો હોત. પુષ્કળ ભારથી દબાયેલાં પશુ સરખે સરખાં થઈ ગયેલાં ત્રાજવ્યાંમાં એક નાલુક વાળના પડવાથી પશુ બવો ધાટ કરો જાય છે. આપણી દૃષ્ટિએ આપણે જ્વેતે 'અકસ્માત' કહીએ છીએ, તેવા નજીવામાં નજીવા અકસ્માતોએ દુનિયાના ઇતિહાસમાં અતિ અગત્યના, ગંભીર તથા ન સમજી શકાય એવા વેશ ભાગ્યા છે મહાદેવજીના બાણુ ઉપર ચડી, તેમને ચક્રવેણા મેંખા એડ પામર ઉદરડી ખાઈ જાય, અને આખા બ્રહ્માડનો નાશ કરવાની શક્તિવાળા, પ્રયત્નના કારણરૂપ કહેવાતા સિવજી પોતે તેને કશી શિક્ષા ન કરી શકે—એ આશ્ચર્યકારક દેખાવ જ્વેઈ એક અન્ધઅધ્ધાવાળો ભક્ત મૂર્તિખંડકોનો મોટો સરસાર થયો! અને, પેનાનો નિત્ર વીગળીના પડવાથી બળીને ખાખ થયો પણ તેની પામે જ—લગભગ અડેઅડ—ઉમેના પોતાના દેહનો વાળી પણ વાકે ન થયો, એ ચમત્કાર જ્વેઈને માર્ટિન લૂથરના હૃદયમાં ઈશ્વરભક્તિ તથા ધર્મઅગ્રનો એવો અવૌઞ્ઞિક પ્રવાહ ક્રેપન્ન થયો જ્વેજી રામના મોટા પોપની પણ ગાદી મુગ્ગની અને ધૂરોપના તથા આખા જગતના ઇતિહાસમાં એક નવીન યુગનો પ્રારંભ કર્યો.

આવા જ અકલિત નિયમાનુસાર, ગોવર્ધનરામની ઉન્મત્ત ચોગલાને જે આકસ્મિક વિલામ્બ નડ્યો તે એમની લવિષ્યની જિંદગીનો ખરો નિયામક થયો દોઢ કલાક સુધી તો આ સાહસનો અમલ થઈ શકે એમ નથી એની ખાતરી થયાથી પોતાનો છેલ્લો હુમલો કરી લેવો,

-ત્યા પણ - નામી જુ ગૃહની આ મર્મનિદારક પરિસ્થિતિમાથી ગમે તે કરીને પણ છૂટા થવુ જ"

આની ઉદ્ધરણેની સ્થિતિમા ન કન્યા જેવા કંઈ કંઈ વિચારો કરાય છે ગોરખનરામને પણ તે મમથે શા શા વિચારો આવ્યા હતા તે તો એ પોતે જ માત્રી રીતે કહી શકે પરંતુ બધા વિચારોમા ગૃહત્યાગનો વિચાર વધારે બધાન થયો યુરોપ કે અમેરિકા નાસી જઈ, એક સાધાગણુ માણુમ તરીકે - જરૂર પડે તો મજૂરી કરીને પણ - નવુ જ જીવન શરૂ કરવું. પાશ્ચાત્ય વિદ્યાના અભ્યામે પશ્ચિમની પ્રવૃત્તિ તથા સપત્તિ મૂલ્યની, વિદ્યા, ધન તથા પગમર્થ પ્રાપ્ત કરવાના લનચાનનારા અર્થે ખડા કર્યા એક દાણુમા આ વિચાર નિશ્ચયરૂપ થઈ ગયો પણ બીજી જ દાગે કુટુંબમનેક કુટુંબધર્મ તથા બીજી મહેત્તઓ પોતપોતાના સમગ્ર વખીનાત કરવા મંડી પડ્યા પરંતુ રોદ કે કર્તવ્ય ટાઈની અગ્ન માની શકે એવી અત્યારે એમની સ્થિતિ રહી નહોતી ગૃહ સાથે, મેદ સાથે - અરે, કર્તવ્ય સાથે પણ, અત્યારે એમને બાધી ગમે એવી બધાન માદગ મળી નહિ. દુ ખમાથી છૂટાની આખરે બાગી મગી તેના ઉશસમા એમના ચરણુ એમને ત્વગથી ભાષખગાને મેશને વઈ ગયા પગાડે વળગના તથા પાઠા હરરાને અમળનતા એવા કુટુંબમબન્ધી મર્મ વિચારોને પાઠા દામે તી ઠીપા, અને જન્મથી જે ક્ષેત્રમા ન્દા દના તે ક્ષેત્ર ત્વજી, યુરોપની બુધિ ઉપર ધર્મ તથા પરાક્રમનુ નૂતન ક્ષેત્ર સર્જના પ્રયત્નરીત થયા એ મીગથી તન મિત ધર્મરાજા મબીર બેખમદારીરાજા તથા મદારિમ્તારી એવા આ બે ક્ષેત્રો વન્ને સબધ માધનાડુ દાર - મગ્નનીચરને જેમ ચર્ચીરાંડુ મેગન ત્વ, કુમુદસુ-હરીને પ્રમાદધન તથા સગ્નનીચરની મેગા વન્નેનુ બારણુ ત્વ - તેમ ગોરખનરામી ભાષખગાનુ મેના થયુ, એકે નમેના પ્રકાર તથા પરિણામ મિત તનાં

ગોરખનરામ ભાષખી પટોન્વા ત્યારે મધ્યનરિનો ગુમાર દતો ગાગી મેશનમા જ દની. પમુ ઉદ્ધેગરોને પમને એમજે નેરો મેશન ઉપન પમ મકથો તેરી જ મીદી ચઈ, એ આ યુવાન ચિત્તમા ગાજી ન્દેવા તગ્ગોની તદ્દન કોંગા મની દોર, અથવા તે પેલા અરેવા આ સમ મારે પૂરેપૂરે અમગક ગ્હ દપો દેની દોર, એમ

આગગાડી પ્લેઝ્દોર્મ ઉપરથી સરી ગઈ, ને જોતજોતામા નજરની બહાર નીકળી ગઈ. નિરાશા તથા આશ્ચર્યથી દિડ્મૂઠ બનેલા ગોવર્ધનરામ તો તે તરફ જોતા જ ગયા. બીજી ગાડી ડ્યારે મળશે તેની તપાસ કરી તો માલુમ પડ્યું કે બરોબર દોઢ ક્લાક પછી બીજી 'લોકન' આસરે લારબ્ચસ્યાન્તગમન દ્વિતીય બુદ્ધિલક્ષણમ્!—આરભ કરેલા કાર્યનો અન્ત આણવે એ શુદ્ધિનું બીજું લક્ષણ છે, એ સૂત્રનું સમરણ કરતા કરતા ગોવર્ધનરામ બીજી ટ્રેનની ગઢ જોતા બેઠા.

આપણામા એક બહુ ઉદાપચુલગી ડહેવત પ્રચલિત છે કે આણી ચૂક્યો સો વર્ષ જીવે સસારની એ એક વિનમણતા છે કે કેટલીક વાર નાનામા નાના મનાવોથી એના સનાનોના ત્વરિત નિર્ણય થઈ ગયા છે કે જો તે બનાવો ન બન્યા હોત, તો આખા જન્મભાગ સુધી તે સાચા વિષે સશય જ રહ્યા ડરત અથવા તો તે સનાનોના તદ્દન ડિન્ટો જ નિર્ણય થયો હોત પુસ્કળ ભારથી દમાયેના પણ સજ્જે સરખા દઈ ગયેલા ત્રાજનામા એક નાણુક વાળના પડરાથી પણ બધો ઘાટ ફરત બન્ય છે આપણી દષ્ટિએ આપણે જોને 'અસ્માત' ડીએ છીએ, તેના નજીકમા નજીક અસ્માતોએ ડુનિરાના દત્તિકાસમા અતિ અગત્યના, ગભીર તથા ન સમજી શકાય એના વેશ ભગ્ન્યા છે મહા-દેવજ્ઞતા બાણ ઉપર ચી તેમને ચાલેના ચોખા એક પામર ઉદરડી ખાઈ બન્ય, અને આખા બ્રહ્મા તો નાશ કરનાની સક્તિવાળા, પ્રનરના વારણુકપ કહેનાના સિનજી પોતે તેને ડશી ગિક્ષા ન શ્રી શકે—એ આશ્ચર્યકારક દેખાર જોઈ એ અન્ધઅધારાણો ભડન મતિષ્પ ડકોનો મોટો સગ્ગર થયો. અને પતાનો મિત્ર વીગળીના પડરાથી બળાને ખાખ થયો પણ તેની પામે જ—નગલગ અડોઅડ—ડબેના પોતાના દેનો વાળ પણ વાકો ન થયો એ ચમત્કાર જોઈને માર્ડિન લુચરના હલ્યમા ધૃશ્વરભમિત તથા ધર્મનગનો એવો અવૌકિક પ્રવાહ જ્વલન થયો જોણે રામના મોટા પોપતી પણ ગાની ધુમ્મની અને ચૂરાપના તથા આખા જગતના દત્તિકાસમા એક નરીન યુગનો પ્રારભ કર્યો.

આના જ અસ્તિત્વ નિયમાનુસાર, ગોવર્ધનરામની ઉન્મત યોગજ્ઞાને જે આકસ્મિક નિવરણ નડ્યો તે એમની ભરિચની જિંદગીનો ખરો નિગામક થયો દોઢ ક્લાક સુધી તો આ આદસનો અમન થઈ નાકે એમ નથી એની ખાતરી થયાથી પોતાનો ડે નો લુમનો કરી વેરો,

એવો જાણે વિચાર થયો હોય, તેમ એમની ધર્મવૃત્તિ, સ્નેહવૃત્તિ, દેશભક્તિ વગેરેએ સંયુક્ત થઈ એમના નવીન વિચાર ઉપર ફરીથી જ્ઞેસખંધ ધસારો કર્યો. પહેલી દોઢી એતું જોર કાંઈક લાંગી ગયું હોય એમ તે વિચાર આ સમયે આ એકસામટા ધસારા સામે ટકી શક્યો નહિ. એનો મોહિની બિડી જતી જણાઈ. “હું આ શું કરવા બેઠો છું? ક્યાં જાઉં છું? મારું વર્તન વ્યાજબી છે? ધર્મયુક્ત છે? આતું પરિણામ મારું આવશે?” વગેરે સંશયો ઉપર મન દોલાટું થયું. આ પ્રશ્નોનું સમાધાન કાંઈક અપૂર્ણ, કાંઈક લૂલું લાગવા માંડ્યું. પોતાના વર્તનની ગંભીરતા ધાર્યા કરતાં પણ વધારે લાગી. રાત્રિનો અન્ધકાર ઉપકાળથી જેમ ધીમે ધીમે ઓગળી જાય, તેમ ગોવર્ધનરામને ઉન્માદનું ઘેન ક્રમેક્રમે બિતરવા લાગ્યું અને ચિત્તમાં કઈક શાન્તિ પ્રસરવા લાગી. આખી રિચતિનો ફરીથી વિચાર કર્યો, અને જેમ વધારે વિચાર થયો તેમ નારી જવાનો સંકલ્પ વધારે ભૂવલરેયો દેખાયો. અન્તે, ખીજા ગાડી આવે તે પહેલાં એમનાં ખાસાં ઘર તરફ વળ્યાં. થોડી વારમાં ઘેર પહોંચી જાગે કશું થયું નથી એમ કહી, રોજની ટેવ મુજબ મૂંગે મોંઝે સૂઈ ગયા. આવી રીતે પોતે જોડા ધણી વાર આવતા તેથી કોઈનું ધ્યાન મળ્યું નહિ. પિતા તથા અન્ય સખન્ધીઓ માટે જે પર તૈયાર કરી રાખ્યા હતા તેનો નાશ કર્યો. કોઈને આ વાતની ખબર પડી નહિ. સરસ્વતીચન્દ્રનો ગ્રહત્યાગ પોતાના આ પ્રવાસ ઉપરથી કેટલીક રીતે સૂઝ્યો હશે, એમ ધારણું વધારે પડ્યું નથી.

ગોવર્ધનરામની લેખનપ્રવૃત્તિ આ લઘુ વિવેચન, એમની કવિતા સંખન્ધી બે શબ્દ ઉમેરી પૂરું કરીશું. કવિ તરીકે એમની ગ્યાનિ બહુ પ્રસરી નથી, અને જ્યાં સુધી પદ્યખન્ધને * ને તેથી પદ્યવલિને - કાવ્યાનુકૂળ સ્વરૂપને* કવિતાનું આવશ્યક લક્ષણ ગણવામાં આવશે, ત્યાં સુધી એ ખ્યાતિ કદાચિત્ બહુ પ્રસન્ને પણ નહિ. આવું પરિણામ લાવવા જોઈ, એમની કવિતાઓમાં સામાન્ય ન્યૂનતાઓ કઈ છે એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. એમની કવિતામાં પ્રવાહ નથી, શબ્દોનું લાક્ષિત્ય નથી, સંગીતની કોમળતા તથા મંજુલ મનોહરતા નથી. સુન્દર તથા રમણીય ગુણોની આવી ન્યૂનતા દોવાથી વાંચનારને તે હૃદયંગમ થતી નથી, ત્યારે વિચાર તથા તત્ત્વજ્ઞાનના અતિભારથી સમજવા માટે તે ધણી કઠિન થઈ પડે છે. કેટલીક વાર એવા વિષયો તથા એવા વિચારો ગોવર્ધનરામ કવિનામાં ઉતારે છે કે સાધારણ કવિતા વાંચનારને તેમાં કશી ગનાગમ જ પડે નહિ.

નહિ કે ગોવર્ધનરામની બધી કવિતા આ દોષો પ્રકટ કરે છે. એમનાં કેટલાંક પ્રસિદ્ધ કાવ્યો ભાવની એવી રમણીય પરિણતિ સાધે છે કે તે સ્વનાઓ ગુજરાતી કવિતામાં સહેજે ઊંચું સ્થાન પામે છે. આ પ્રમાણે “સ્નેહમુદ્રા” “માનું” “સ્નેહનિદાન”, “કામલ” ઉપરનું કાવ્ય, “સરસ્વતીચન્દ્ર” “માની લોકપ્રિય ગઝલો”, “શર્મા જતા પ્રિય રમ્ય વિલાવરી”, ‘કવિઓન્ય કવિતા’ વગેરે ટૂંકાં કાવ્યો, એવાં સુંદર, હૃદયગામી તથા ચમત્કારક છે કે તે એકલાં જ કાંઈ અસાધારણ કવિની પ્રસાદી ગણાવા પાત્ર છે.

પરંતુ આ કાવ્યો અપવાદરૂપ ગણાવે અને બીજાં કાવ્યો કલા તથા રમણીયતાના ધણા અગ્રેયો રહિત માનીએ, તોપણ તે કાવ્યોમાં કલ્પના, વિચાર, ભાવ તથા ભાવના એવાં મૂલ્યવાન છે કે એ દષ્ટિએ પણ તે સાવ ઉવેખી તો ન શકાય કેટલાક રસિક તથા વિદ્વાન વાચનારાઓએ એમનાં આ કાવ્યોને વર્ડ્સવર્થ તથા શેક્ષીનાં ગબીર અર્ચવાણા કાવ્યો સાથે સરખાવ્યાં છે. પરંતુ ભાષાની કઠિનતા તથા ઉપર ગણાવેલી ન્યૂનતાઓને ક્ષીધે એ કાવ્યો જનસમાજમાં પ્રિય થવા પામ્યા નથી એમ કહીએ તો ખોટું નથી. તેથી “સ્નેહમુદ્રા”થી મોહ પામ્યા હોય એવા જનો વિરલ જ હોય છે, ત્યારે મોટે ભાગે એવા માણસો જોનામાં આવે છે કે જેઓ “સ્નેહમુદ્રા”નું નામ સાલળી, “એ ચોપડી અમારે વાચકની નથી” એવું સૂચવી, કાંઈક માનથી, કાંઈક ખેદથી, માથું ધુણાવે છે. આવી રીતે ગોવર્ધનરામનાં સામાન્ય કાવ્યોની ખામીઓ એવી છે કે તે સામાન્ય મનુષ્યોને તથા કેટલાક વિદ્વાનોને પણ આકર્ષી શકે નહિ, ત્યારે તે કાવ્યોના સામાન્ય ગુણ એવા છે કે વિદ્વાન અથવા રસિક માણસોગાથી પણ થોડાક સહયોના જ તે પ્રીતિપાત્ર થઈ શકે ૧૫

પરંતુ ગોવર્ધનરામના કવિત્વની સાચી પિછાન કરવા એમના પદ્યવેજોમાં જ દષ્ટિ બાધી રાખવી ઉચિત નથી. એમના મગજમાં

૨૫. મહાન અમેરિકન ગદ્યલેખક તથા વિચારક ઈમર્સનના લેખસંગ્રહની એક નવીન આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના મિ. હર્ને નામના વિદ્વાને લખી છે. તેમાં ઈમર્સનના સર્વ ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત, મર્મમામી તથા સ્પષ્ટ આયેખન કર્યું છે. ઈમર્સને કાવ્યો પણ લખ્યા છે; અને એ કાવ્યોની તુલના મિ. હર્ને કરી છે તે ગોવર્ધનરામના કાવ્યોને પણ કેટલાક અસમા આશ્ચર્યકારક રીતે લાગુ

તત્ત્વજ્ઞાનની સાથે કવિત્વનાં પરમાણુઓનો સંમિદ પખ ધજો ગંભીર
 હતો, અને એમના લગભગ બધા લેખો આ જન્મેની મિશ્ર અસર પ્રકટ કરે
 છે. તે પ્રમાણે એમની ગદ્યકૃતિઓમાં, વિશેષ કરીને “સરસ્વતીચન્દ્ર”-
 માં, પ્રાચીન કે અર્વાચીન કાળના જિંયામાં જિંયા કવિને શોભા આપે
 એવાં લક્ષણો સદેજે મળી આવે છે. મનુષ્યલક્ષ્યના ત્રીજામાં ત્રીજા
 તથા જિંડામાં જિંડા વિચારો કળી જવાની તથા શબ્દ દ્વારા આગ્રેહ્ય
 ચીતરવાની શક્તિ, વાંચનારનું ‘બધું’ ભાન ભુલ્કારી દે એવો રસ
 જમાવવાની સમર્થતા, ભાવનાઓને—અતિ ઉચ્ચ ભાવનાઓને—વાચકના
 લક્ષ્યમાં જમાવવાનું સામર્થ્ય, ભવ્ય સમર્પીય તથા અર્થગંભીર કલ્પનાની
 પ્રખ્યાતા તથા સમૃદ્ધિ, સારા સારા લેખકોને પણ દંડાવે એવા બારીક
 વિચારોને વ્યક્ત કરતું અનન્ય ભાષાપ્રભુત્વ, વિચારોનું નિઃસીમ બળ,
 અમત્કાર, ધૃત્યાદિ, માનનીય સાહસ શ્રી. ઉત્તમશાસ્ત્ર ત્રિવેદીએ
 કહ્યું છે તેમ, “કવિત્વની અમીરી સામગ્રી” રચના વાચકને એમના
 લેખોમાંથી ભરપૂર મળી આવે એમ છે.

બહુરે સમાઓમાં બોલવાની વક્તૃત્વકળાની કફર ગુજરાતમાં

પણ મને એમ છે. ગોવર્ધનરામનાં કાવ્યો સખન્ધી ઉપર જાણવેલા વિચારો
 વધારે સ્પષ્ટ થાય એ હેતુથી ઇમર્સનનાં કાવ્યોની આ તુલનાનો ફેરવો
 ભાગ નીચે ઉતાર્યો છે :

“As regards his poetry, it is not difficult to point
 out where it is inadequate. It does not flow. It lacks
 the lyrical *clan*. It is heavy and burdened with thought
 often to the point of obscurity. But admitting all this,
 it can at least be said that it contains sufficient poetic
 sense and feeling to equip a dozen minor poets of to-
 day. Some of his poems, indeed, possess a rare and
 spiritual charm The vigorous and beautiful poem
 of ‘May Day’ would of itself entitle him to the name
 and rank of poet, and his music can, at times, sing
 to a very haunting tune. But it must be recognised
 that, as a poet he seldom ceases to be the philosopher,
 and the appeal of his verse as a whole is more to the
 thinker than to the lover of the poetic form.”

એટલી યોગી છે કે, તે કળા કાવના જમાનામાં લોકમેવાનું ઉપગોળી સાધન છે એમ સમજી, શુદ્ધિપૂર્વક તેને સંપાદિત કરવાના દાખલા આપણા પ્રાન્તમાં કવચિત જ નજરે પડે છે. તેમ છતાં પણ આ કથાના નાયક આ કવચિત નજરે પડતા વ્યુત્પન્ન વક્તાએના વર્ગમાંના એક હતા. કુટુંબ, સાહિત્ય તથા ધર્મની મોટી મોટી તથા ગૂંચવણભરેલી ફરજોમાર્થી પણ એક અસરકારક તથા લોકપ્રિય ગહેર વક્તા યવાનેા એમણે અવકાશ મેળવ્યો હતો.

આ પ્રવૃત્તિનો આરંભ ગણવા જેવો છે. સન ૧૮૭૬માં એફ. ઈ.એ.ની પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી, મનઃસુખરામ સાથે એમને જૂનાગઢ જવાનું થયું હતું તે સમયે કાઈ સારા વક્તાનું લાભજી સાંભળવા મનઃસુખરામ તથા ગોવર્ધનરામ જન્ને ગયા. વ્યાખ્યાન એવું મનોહર લાગ્યું કે તે માંજગીને ગોવર્ધનરામના ઉત્સાહી મનમાં એમ થયું કે "હું પણ આવું બોલી શકતો હોઉં તો કેવું સારું!" કાંઈક સંશયોગથી, તે જ સમયે, એમના પડીક મનઃસુખરામના વત્સલ હૃદયમાં પણ એવી ઊર્મિ આવી કે "આવું સરસ ગોવર્ધન બોલે તો કેવું સારું!" પણ તરત બીજે વિચાર આવ્યો કે "એ ખરું, પણ બોલવા કોણ પછી જાણેથી થાય ને ભાંગ્યું તૂટ્યું બોલી લોકોની હસાહસ વચ્ચે જેમી જવું પડે, તે કરતાં તો એ ન બોલતો હોય તે જ સારું." સભામાંથી ઘેર આવ્યા પછી, પોતાની પદ્ધતિ મુજબ, ભાંગ્યું સાંભળતે સાંભળતે પોતાને જે વિચાર આવ્યો હતો, તે ગોવર્ધનરામને મનઃસુખરામને જણાવ્યો. એટલે મનઃસુખરામ પોતાને આવેલા વિચાર એમને કહ્યા, અને બોલવામાં નિષ્ફળતા થાય તો તેનું વ્યાવહારિક પરિણામ કેવું અપ્રિય આવે તે કહ્યું. પરંતુ તે નિવસધી, સભાએમાં બોલવાની શક્તિ ખીચવવાનો ગોવર્ધનરામનો વિચાર દૃઢ થતો ગો. પછીથી ધીમે ધીમે બીજી દૃષ્ટિઓથી પણ આ કળાની ઉપાનના પ્રતીત થવા લાગી. કાવના સમ્મત લોકોના હૃદયને જાગ્રત કરવાનું, જ્ઞાન પ્રસારવાનું અને સારા સંસ્કારો ગેપવાનું આ ધર્મ અસરકારક સાધન છે એમ એમને લાગ્યું. વળી, એમની તીવ્ર વ્યાવહારિક શુદ્ધિ જમાનાની એક આવશ્યક વસ્તુરૂપે પણ એના તરફ જેવું બૂલી નહિ પાડળથી તે કહેતા કે "પશ્ચિમી નિઘાના આ સમયમાં, લોકોમાં જે કોઈ આગળ પડતો ભાગ લેતા હશે, તેઓને જુદી જુદી મંડળીઓમાં, જુદી જુદી સમાજોમાં, પ્રમુખ તરીકે અથવા બીજી કોઈ રીતે,

નિભાવની જરૂર પડશે તે સમયે જેઓમા આ શક્તિ નહિ હોય તેએ જલુ ઉપયોગી કામ નહિ કરી શકે, તેમ પોતાની પત્નીને અનુરૂપ દેખાવ પણ નહિ કરી શકે તેથી કરીને, આ કાર્ય માટે પોતાની લાલચી સિદ્ધ કરી શકવાની વ્યવહારદષ્ટિથી તેમ જ પોતાનું મર્તવ્ય યોગ્ય રીતે પાળી શકવાની ધર્મદષ્ટિથી—બંને દષ્ટિએ એટલું આનસ્થક છે, કે છેક સાધારણ જનસમુદાયના કરતા કોઈ પણ દિશામા આગળ વધેના અથવા આગળ વધવા ઇચ્છતા મનુષ્યોએ, આ વાતુલ્ય-શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી આ પ્રમાણે દેશના મોટા મોટા વક્તાએ જેવા યવાનો લોભ મે પાડળથી છોડી દીધો હતો, પરંતુ, આની જાહેર દિનચાનને પ્રસંગે મારે માથે જે કાઈ કામ આવે તેથી મારે શરમાવુ ન રહે અને તે કામ બનેગર બજારી શકાય એટલા પૂરતું તો મારે અમનનાર જોલતા શીખવુ જ જોઈએ, એમ મે નિશ્ચય ર્થો હતો " ધણા મનુષ્યોની વચ્ચે જીલા ધર્મ બોના જતા જે ક્ષોભ અથવા ડર થાય છે, તેને છટી લેવો અને પોતાની વાત સ્પષ્ટ તથા સમજી શકાય એવા સારા ઉપમા રજૂ કરતા શીખવુ, એ એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો અને એ એમણે બહુ જ સારી રીતે પાર પાડ્યો

આ પ્રમાણે જૂનામઠથી મુજર્ષ આ-વા પડી કોનેજના મિત્રોની 'Honey Club' નામની એક સભા એમણે જીભી ખરી હતી, જે એમણે કોનેજ ખોડી એટલે લાગી પડી બીએ યવા પછાં 'કેન્લી સોસાયટી' નામની બીજી સભા ચલાવી, જેમા કૃષ્ણનાન બ્યાપ્તી તેલંગ સિનાય સર્વ ઐજ્યુએટ હતા આ સમાના સૂત્રધાર પણ ગોવર્ધનરામ હતા અને મુજર્ષથી એ લાનનગર ગયા એટલે તે પણ પડી લાગી મુજર્ષ પાછા ગિથર યવા તે સમયે 'ગુજરાતી સોશિયલ મુનિયન', 'ઐજ્યુએટ એસોસિયેશન' 'ક્ષીરૂસ એસોસિયેશન', 'સ્કુલ્ટૂસ સાયેન્ટિફિક એન્ડ લિટરરી એસોસિયેશન', તથા 'પ્રેમિ સિ એસોસિયેશન'—એ મડલોના જુદે જુદે મમયે પોતે સભાસભ યવા હતા ધધો છાડી દીધા પડી, નવિયાદમા જાહેર પ્રસંગેએ પ્રમુખ યવા ધણીખરી વાર એમને જ વિરામિ કરવા મા આવતી, અને આવી રીતે જાહેરમા મોનવાના ધણા પ્રસંગો એમને મળતા એ સિવાય જુદે જુદે સ્થળે પણ ખામ બ પણ આપવા માટે તે જતા, અથવા અન્ય નિમિત્તથી ગયા હોય તો અનુકૂળતા જોઈ લાપણુ આપતા આવી રીતે મુજર્ષ તથા નવિયાદ

ઉપગત, અમદાવાદ, સુરત, વસો, સિદ્ધપુર, અહમદનગર વગેરે રથળોએ અગ્રેજ તથા ગુજરાતીમા એમણે લાપણો આપ્યા હતા. આ લાપણોમાથી કેટલાક વધારે અગત્યના લાપણો વાગીને અપાર્યા હતા, કેટલાક તેવાર ડરેલા દિપ્પણુ ઉપરથી અપાયા હતા, ત્યારે બાનીના મૌખિક જ અપાયા હતા.

વક્તા તરીકે ગોવર્ધનરામની લાયા તથા બોનનાની છગ કરતા વિનારોની ગભીરતા તથા હંઠની શુદ્ધતા વધારે ધ્યાન ખેચતા હતા. નરી નરી દષ્ટિ ઉધાડે તથા નવી નરી ભાવનાઓ જગાડે એના વિચારો પોતાનો મુદ્દા જરોબર દસાની શકે એવા દાખલાઓ તથા કથા દાખાઓ, સૌને આનન્દ આપે એવો મીઠો હસ્યરસ, તથા આદરજર વિનાની જરૂર પૂરતી વિદ્વતા - એ સર્વની મેળવણી, એમણે આપેના મૌખિક લાપણોમા, ઘણી સારી રીતે થતી હતી. વક્તા તરીકેનું એમનું એક મોટું લક્ષણુ દષ્ટિબિન્દુ વિશદ રૂપે સમજાવવાનું હતું. આ કાર્ય અસાધારણુ કુશળતાથી તે કરતા સાધારણુ માણસને અધરા તથા હનાઈ લાગે એવો વિષયો બહુ સ્પષ્ટતાથી તથા સરળતાથી સમજાવવાની એમનામા ખાસ શક્તિ હતી. ઉપર ગણાવેલા લક્ષણોની સાથે, અધરી વ્યાખ્યાનોની સરળ સમજણુ આપવાની આ શક્તિ, વાણીનો અસ્ખલિત પ્રવાહ મનની નીચ્છતા તથા ગભીરતા એટલા લક્ષણો મૂકાએ તે વક્તા તરીકેનું ગોવર્ધનરામનું ૨૧૫ વધારે પૂર્ણ રીતે આવી શકાય તે ૧ ગુજરાતી ભાષણોમા કેટલાક અગ્રુહ ગરોતરી ઉચ્ચાર એમના મુખમાથી પ્રમગોપાત સરી પડતા હતા. પરંતુ એમના બીજા કેટલાક સારા લક્ષણો ગુજરાતી ભાષણોમા વધારે સળગતાથી પ્રખટ થતા હતા. આ સર્વ લક્ષણો મળીને એના પ્રમનું અત્ય બનતું હતું જે પ્રાહત કે વિદ્વાન વૃદ્ધ કે યુવાન, ઈર્ષ પણુ સાભળનારમા આનન્દ, પ્રેમણા તથા આદરબાન જન્મા યા વિના રહેતું નહિ.

પ્રકરણ ૬

પ્રકીર્ણ

પોતાની જ્ઞાતિ, પોતાનું વતન, સમસ્ત સ્ત્રીજનિ, કેળવણી-સમાજ, રાજકીય વિષયો તથા પોતાનો દેશ - એ સર્વ પ્રતિ ગોવર્ધન-રામનું જે વલણ તથા વર્તન હતું તે સંબંધી કેટલીક અગત્યની દકીકત જણાવી, એમની જીવનકથાના કેટલાક શેષ રંગ પૂરી, આ પ્રવાસની પૂર્ણાહુતિ કરીશું.

જ્ઞાતિ :

એક તો ગોવર્ધનરામનું કાર્યક્ષેત્ર એવું વિગળ હતું કે એમની જ્ઞાતિ સંબંધી કામ એ ક્ષેત્રના એક નાનકડા અતિમર્યાદિત વિભાગ રૂપ જ હતું, અને ખીણુ એ કે જનમેવા મોટે ભાગે સાહિત્ય દ્વારા જ કરવી અને બહુ જ આવશ્યક કે અનિવાર્ય ન હોય તો વ્યાવહારિક પ્રગતિ ન કરવી એવો એમણે નિયમ કર્યો હતો : કદાચિત્, આ જે કારણથી પોતાની નાગરજ્ઞાતિની ખાસ મેરા ગોવર્ધનરામ કોઈ રીતે કરી શક્યા નહિ હોય અથવા તે તરફ એમનું બહુ લક્ષ્ય ગયું નહિ હોય. જોકે, નાગર-જ્ઞાતિમાં અત્યાર મુખી જે મોટામા મોટા માણસો યર્ષ ગયા છે તે સૌમાં ગોવર્ધનરામનું નામ દમેશાં અગ્રપદે રહેશે. એમની અમૂલ્ય દેશમેવાએ નાગરજ્ઞાતિની જીવન-કીર્તિને સરિંગે તેજ અપ્પું છે. આમ, ગોવર્ધનરામ જ્ઞાતિમેગ પૂરતી ન કરી શક્યા હોય તોય તેમાં દોષ કાઢવા જેવું નથી, કારણ કે રાષ્ટ્રમેવા તથા રાષ્ટ્રના અમુક અતિમર્યાદિત વિભાગની સ્થાનિક સેવા, એ જન્ને એક જ માણસથી ઉત્તમ રીતે ભાગ્યે યર્ષ શકે છે. વળી, ગોવર્ધનરામે જ્ઞાતિવિત મોટે મોટા પ્રવાસ નથી કર્યાં-તોપણ કેટલીક નાની નાની સેવાઓ કરી છે, તે જૂની જવા યોગ્ય નથી-

પોતાની શાંતિ માટે એમને ધણું સહુભાર હતો. પોતાની શાંતિના આગેવાન તથા પ્રખ્યાત એવા ધણાખરા માણસો સાથે એમણે સારો સબંધ સાચવી રાખ્યો હતો. પોતાની શાંતિના જુદા જુદા સ્થળના મહાન તથા સમ્બંધના ધણી વાર એ લગ લેતા નડિયાતમાં જ 'શ્રીનડિયાદ વડનગરા નાગ આઝણુ સમાજ' કરીને મહાન છે, તેને પોતાની નિષ્ઠાના સમયમાં ઉત્તરના તથા સૂચનાઓથી અતિઉપયોગી મદદ આપતા એ મહાન દ્વારા નડિયાદની વડનગરા નાગર આલિનાઓ માટે ધર્મશિક્ષણનો એક વર્ગ એમણે ડિવડા થો હતો, અને બીજી ધણી રીતે શાંતિનું દિત કરવામાં આ મહાનના સુવકરગને સમજા સાધન બનાવવાની એમની શુભ ઇચ્છા હતી તેમ, સાલબુ છે તે સાચું હોય તો, મુબઈમાં, ત્રીસ કરતા પણ વધારે વર્ષ થયા, 'નાગર ક્ષેત્ર' એ નામથી દણુ ઉપયોગી કામ કરતી સમયા રચાવવામાં એમનો સૌથી પહેલો હાથ હતો. પરીક્ષાના દિવસોમાં, હાથે રાધવાની મગૂટ મટા વા માટે બાઈલા બટાટા ઉપર જ એક હૃદિમાન નાગર વિદ્યાચારી રહેતો જેઈ, બદારગામથી મુબઈમાં આવતા નાગરોની દુર્દશાથી ખિન્ન થઈ, મન સુખરામ પાસે નાગર-અભ્ય જેવી માર્ગ ચોજનાની ગોવર્ધનરામે દ્વિમાયત મરી મન સુખ-ગમે તે સૂચના હૃદયપૂર્વક ઉપાડી લીધી, જેનું પગિણામ, સૌ જાણે છે તેમ 'નાગરક્ષેત્ર'ની સ્થાપનામાં આવ્યું પરંતુ પોતાના ઉચ્ચ લોકોપાગી હવનનો એમણે જે ઉજ્જવળ દાખલો બેસાડ્યો છે એ જ નાગરશાંતિની એમની જિઆમાં જીવી સેરા છે નાગરશાંતિ સૌથી ઉચ્ચ ગણાય છે તે ઉચ્ચતા જરા જગમાં અલઈ જવામાં અથવા સર્વ કાર્ધનાથી વટલાઈ શખ્યામાં સમાપ્ત થતી નથી પણ તેનો ખો આધાર શુદ્ધિ તથા નીતિની શ્રેષ્ઠતા અને નિષ્કલક તથા પ્રયાણમન વિદ્યાવિનીત જીવન એ જ છે આ બધું ગોવર્ધનરામના હવનમાંથી સમસ્ત નાગરશાંતિને મુગાલ છે.

* પરંતુ જેમ સુકુલ કુદબના વધુ પતા બધન વ્યમિતના વિકાસને બાધક છે એ ગોવર્ધનરામ જેઈ શક્યા હતા તેમ જ શાંતિના સકુમિત બધનો, જમણુવારના, ને લગનાના ખેટા ખર્ચ વગેરે પણ શાંતિના ઉત્કર્ષમાં અવરોધક છે તે એ જેઈ શક્યા હતા વડીનશાહી પણ, શાંતિઓની-સકુલ કુદબોની-મોટી મપીદા છે એમ એમણે અપૂર્ણ બેધુ હતું, ને તેથી જ શુદ્ધિપૂર્ણક વૃત્તિ વિગે રકેપમુકના રજન ભાગમાં

૫ ૨૦૧ પર શોપનહોરને ટાકતાં કહે છે “ The tragical side of error lies in the practical, the comical is reserved for the theoretical ”*

વતન :

પોતાનો નિવૃત્તિનિવાસ પોતાના વતન નડિયાદમાં રાખીને, ગોવર્ધનરામે આગળુ યુવન પોતાની જન્મભૂમિની બહાર રહીને ગાળ્યું હતું તેનો ખગ સારી રીતે વાળી દીધો એમનો સમય ધણે લાગે એમના પોતાના કાર્યમાં જતો, તે પોતે મળવા-કરવા બહુ જૂજ જતા તથા નડિયાદની સ્થાનિક પ્રવૃત્તિઓમાં અગ્રભાગ લેતા નહિ એમ છતાં, એમના આઠ વર્ષના નિવાસ દરમ્યાન નડિયાદ સબધી અમણે જે અગત્યનું કાર્ય કર્યું છે તેની તો ના પાડી શકાય એમ નથી. આ કાર્યની વીગતવાર નોંધ આપતી એ અડી બની શકે એમ નથી પરંતુ, નડિયાદની ‘શ્રીગદ્વીનદમ્બી પુસ્તકશાળા’ના વ્યવસ્થાપકમંડળના પહેલા પ્રમુખ તરીકે, નડિયાદના વકાતો તથા ખીજા કેલાક કેળવાયના માણસોની એક ‘કલબ’ના હિંમતવાન તથા દક્ષ પ્રમુખ તરીકે, નડિયાદની તે અરસાની ધણીખરી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓના, પ્રયોજક નહિ, પણ ધીર નિયામક તરીકે, ધણીખરી અગત્યની જાહેર સભાઓ તથા મેળાવણાઓના માનવન્ત તથા લોભત્રિય અધિષ્ઠાતા તરીકે, અને ઉત્સાહી આગેવાનોના ઉત્તમ સનાદકાર તરીકે, ગોવર્ધનરામની દરેન, મિલનસાર તથા પ્રોત્સાહક મૂર્તિ નડિયાદી પ્રજાના જાહેર જિંદગી સાથે જોડાઈ ગઈ છે આ સર્વ કાર્ય તે કેવી મધુરતા તથા દક્ષતાથી કરતા, અને તેની સાથે સ્થાનિક પ્રવૃત્તિના પ્રસાદમાં પણ વિશાળ રાષ્ટ્રીયત્વના તેમ જ ઉચ્ચ નીતિના અરો ડેરી રીતે ઉમેરતા, તેના અગણિત ઉવહરણો મળી આવે એમ છે. તે સર્વ જાણવા જેવા તથા બોધ આપે એવા છે પરંતુ તેમાંથી એક જ લાદાણિક દષ્ટાન્ત અહીં આપીને સતોષ માનીશું.

ગોવર્ધનરામના અવસાનના અમુક વર્ષ પહેલાં, નડિયાદના કેટલાક દેશાભિમાની મુખ્યોએ, મદાન દિનદલાલ દાદાભાઈની જ્યન્તી ઉજવવાનો વિચાર કર્યો બધી ગોઠવણ કરી પછી, પ્રમુખસ્થાન લેવાની વિનંતિ કરતા, કેલાક આગેવાનો ગોવર્ધનરામની પાસે આવ્યા ગોવર્ધનરામે બધી હકીકત ખાનથી સાબળ્યા પરી જતાજ

આપો, " મારે આવવાનો વાધો નથી. પણ તમે બધા એક સરત કરો તો હું આવું. જેવી આ વર્ષે દાદાભાઈની જન્મતી કરો છો તેવી દરેક વર્ષે પણ કરવા કબૂલ થતા હો તો હું આવું. કારણ કે એક વાર જન્મતી કરો ને બીજી વાર ન કરો, ત્યારે એક વર્ષે દાદાભાઈ સારા અને બીજા વર્ષે સારા નહિ એવું થાય, તેથી તેમાં હું કોઈ રીતે મદદ નહિ આવું. માટે થોડા માણસો દોષ તો થોડા મળાને પણ દરેક વર્ષે આ જન્મતી ઊજવીશું એમ ઠગવ કરો તો હું ખુશીથી ભાગ લઈશ." આ પ્રમાણે કબૂલાત લેવાઈ, અને ગોવર્ધનરામે પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું. આનું પરિણામ એ થયું કે આજથી છેલ્લાં બે-ત્રણ વર્ષોમાં હિન્દની ફેરવાયલી રિચતિને લીધે, આ જન્મતી જેવી નિર્દોષ ક્રિયાથી પણ સારા માણસોને દહેશત લાગતી હતી, ત્યારે તે સમયે પણ, ગોવર્ધનરામને આપેલા વચન અનુસાર, લાખી દેશસેવા કરનાર આ વૃદ્ધ પારસી વીરની જન્મતી નડિયાદમાં બધ રહી નહીં.

આનગી જીવનમાં પણ આથી ઓછી ઉપયોગી સેવા નડિયાદનાં વતનીઓની એમણે કરી નથી. નડિયાદમાં રહેતા વિદ્વાનેને એમની સોબત હો આ પ્રકારનો આનંદ આપનાર હતી. જિજ્ઞાસુ તથા ઉત્સાહી યુવકોને એમનું ગૃહ તીર્થસ્થાન જેવું હતું. એમની સવાલ લેવા સુખિયા-દુખિયા અનેક જન આવતા, અને તે સર્વને માટે ગોવર્ધનરામના ધરના મારણા હમેશા ખુલા જ રહેતા. આટલા બધા માણસો વારંવાર આવવાથી પોતાનો બહુ વખત જામ છે એમ એમને ધણી વાર ખેડ થતો, પરંતુ દુઃખિરે એવા જ પ્રકારની સેવા પોતા માટે ધારી હશે એમ કઠી ધણી વાર તે મન વાળતા.

સ્ત્રીજગત :

સ્ત્રીઓ પ્રતિ અપાર કેમળતા તથા દયાળુતા એ આ મહાત્માનાં હૃદયનું એક લક્ષણ હતું. શુદ્ધિ, નીતિ તથા ધર્મ—એ ચારે વિષયમાં સ્ત્રીઓ જેટલી ઉન્નતિ સાધી શકે તે સાધવા સામે આપણી હાલની સરકાર-ઓએ જે બીજી યશી દીધી છે, તે સ્ત્રીઓને માટે એક પ્રવળ અન્યાય છે, જ્યારે આપણને પુરુષોને તે મોટી હાનિ છે. આ અન્યાય જેટલે અ શે મટાડી શકાય તેટલે અરો તો મટાડવો જ. પરંતુ જ્યાં તેમ

ન યદ્ય શકે એમ હોય ત્યાં આ કૃત્ય-ન્યાય ખમતા એ વર્ગ પ્રતિ દોષ, દોષ કે નિરુપારગી દૃષ્ટિથી જોવાને બદલે હમેશા ક્ષમા તથા કરુણાની દૃષ્ટિથી જોવું એ જ આપણા પૌત્રને યોગ્ય છે આતુ તે માનતા તથા ખીજાઓને વારવાર મ્હેના પરતુ સ્ત્રીઓ પ્રતિના એમના ભાવ તથા વિચાર પ્રકટ મ્વા, “ સુન્દરીમુમોષ ” પત્રે એમના જે ગમ્મે પોતાના મુતરૂપે સ્ત્રીકાર્યા છે તે ગમ્મે, અને “ સરસ્વતીચન્દ્ર ”ના આખા પ્રન્યમાં એમણે સ્ત્રીઓનું જે ઉચ્ચ સ્થાન વારવાર દર્શાવ્યું છે તે જ સુ ખમ નથી. “ સરસ્વતીચન્દ્ર ”ના ખીજા ભાગ ઉપરાંત સ્થળે મ્થમે જોવર્ધનરામે “ સરસ્વતીચન્દ્ર ” માં આર્થ નારીને ઉચ્ચ અજ્ઞાને આપી છે.

સ્ત્રી-સુધાગના ધણા વિભાવનીઓ પોતાના લીખગાઓ કામગ ઉપર કે મેળાસાઓમાં જ કારીને પોતાનો કુનાર્થ માને છે જોવર્ધન-ગમ્મી એ રીતે જ નહોતી પોતાના મ્હેન તથા જ્જે પુત્રી પાલન એમણે કેવો શ્રમ લીધો તેનો તથા ખીજાઓ મટે પણ કેવા પ્રમળ પ્રયાસ મ્થાં દતા તે આગળ દર્શાવ્યું છે.

શિક્ષણ .

આપણા દેશ સ ઘેના અગ્રેજ લોકોના સમાગમને આપણી ઉ નનિના પટેલા પગથિયા રૂપ મનુનાર જોવર્ધનરામ, અગ્રેજ વિદ્વાનો આપણામાં પ્રસાદ થાય એ અતિ આસ્પદ માને તેમાં નસાઈ નથી તેમ છતાં દાનની શિક્ષણપદ્ધતિમાં એમને કેવીકે મબીર ખામીઓ જણાઈ હતી પીક્ષાઓથી માણસની ખરી કમેટી થાય છે એમ તે માનતા નહિ, અને ગ્રેજ્યુએટ થયા એને ભવસાગર તપાં એ વિચાર એમને તદ્દન અગાનભગો તથા શ્રમજનિત ભાગતો તે કરેના કે ગ્રેજ્યુએટ થયા અથવા ગનેજનું શિક્ષણ પૂરું કર્યું એનો પ્રાઈ રીતે એવો અર્થ નથી થતો કે હવે વાચવાનું તથા જલ્જલનું કથ ખાકી રલું નથી આ પદવી તો મબીર વાચનનેખનનો આરમ કરવાની હવે યોગ્યતા આરી છે એટલું જ દર્શાવે છે આ સર્વ વીસર જઈ આપણા હિન્દી ગ્રેજ્યુએટો જનસેવા કરવાનું તદ્દન વિસારી દે છે તે માટે તે ઘણી વાર સખ્ત સમ્દોમાં એ ખેદ પ્રમ્ કરતા હિન્દી આજની સ્થિતિમાં કેળવણવા વર્ગને માવે ઘણી જુમોદારી છે એમ

તે માનતા દેશની ઉન્નતિ સબન્ધી મુસ્કેનમા મુસ્કેન કામ એમનું છે. આ કામ તથા આ જ્ઞાણદારી કેસ પ્રકારના છે તે “સરસ્વતીચન્દ્ર”ના એથા ભાગમા તથા પ્રસ્તાવનામા એમણે બતાવ્યું છે આ ફરજ પૂરેપૂરી રીતે અદા કરવા તેઓ શક્તિમાન થાય એ ગોવર્ધનરામના દૃઢ્યની એક પ્રિયમા પ્રિય તેટલી જ પ્રમણ ઇચ્છા હતી

સમાજ :

સમાજની વ્યવસ્થા તથા સમાજના સુધાગની બાબતમાં ગોવર્ધનરામના વિચાર તથા વર્તન કોઈ શાન્ત, ધીર, દુઃદેશ, તથા સ્વમાજના અગ તરીખી પોતાની જ્ઞાણદારી પૂરેપૂરી સમજનાર વિચારકને ગોલા આપે એના હતા એમના કેટલાક ‘સુધારેલા’ તથા ‘સુધારાનાળા’ મિત્રો એમને ઠાઈક વાર મહેણા મારતા કે ‘ગોવર્ધનભાઈ તમારા વિચાર આટલા બધા વિશાળ તથા ઉન્નત છે, તે જતા જ્યાં આચારની નાત આવે છે ત્યાં તમે કેમ આવા સાખડા મનના, સ્ત્રુદ્ર વિનામિતે વળગી રજો છો ?’ ગોવર્ધનરામ ઠડે પેટે ખુનાસો કરતા કે “આચારની બાબતમા મારી જ્ઞાતિએ જે જે બન્ધનો કર્યા છે તે તે પાળવા એ મને ફરજરૂપ જણાય છે એ બન્ધનો હું તોડું. પત્રી મારી ન્યાતનાળા મને પુત્રે ત્યારે, ન્યાતમહારન જન્મને માટે, મારે જૂક મોનવુ પડે એવુ અસત્ય બોલવુ એ મારો કોઈ રીતે ધર્મ નથી તેવી ન્યાતના જે બન્ધનો હોય તે પાળવા એ હું આનસ્યક ગણુ છું”

વિચારની સ્વતંત્રતાની સાથે આચારની એમની આ પરાધીનતા કેટલા તે નામદીઠલિરી લાગતી, પરંતુ ગોવર્ધનરામને આ અસ બદ્ધતા ધર્મરૂપ જ જણાતી, અને તેની સાખા ગમે તેવા કટાક્ષ થાન તોપણ તેને વળગી રહેવાનો એમનામા દૃઢતા હતી આ સબન્ધી એમના જે મુખ્ય સિદ્ધાન્ત અમને જણાયા છે, તે સ પૂર્ણતાયી નદિ પશુ સક્ષેપથી નીચે મુજબ પ્રખટ કરી શકાય જનસમાજમા જ્યારે આવા ગબીર તથા તદ્દન વિખરીત ફેરફાર કરવાના હોય ત્યારે તે કરતા પહેલા, જનસમાજની પ્રકૃતિ, હાલના રીતરિવાજોના ખરા સ્વસ્થ તથા આપણી લોકસ સ્થાઓનો ખરા આધાર, એ સ પૂર્ણ રીતે સમજવા જોઈએ. આ સર્વમા જે રોગિઠ તથા વિનાશક અશો જણાવ તેને બદલે

ખીજ સારા તથા દિતકારક અંશો ખોળી કાઢવા જોઈએ; અને પછીથી, આખા બંધારણને અનુકૂળ થાય તેવી રીતે, પોતાની જવાબદારી સમજી, ડહાપણથી, આ ફેરફારનું કામ કરવું જોઈએ. આ માર્ગ લેવાને બદલે, સત્યાસત્યનો નિષ્કર્ષ કર્યા વિના, ટૂંકા તથા સહેજો મર્ગ લેવાની લાલચથી, એકદમ ઊંચલપાચલ કરી લોડસંરચાને તોડી પાડવાને પ્રતિષ્ઠા આત્મઘાત સમાન છે. વળી અંગ્રેજમાં કહેવાય છે કે "No autocrat like your true Radical." તેમ વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના દ્વિમાયતીઓ પોતે જ ખીજઓની સ્વતંત્રતાને કચરી નાખતાં ધણી વાર વિચાર સરખોયે નથી કરતા. માટે અમુક કાર્ય પોતાને મમે તેવું સારું તથા જરૂરનું દેખાતું હોય, પણ સમાજનો મોટો ભાગ દહતાથી તેની વિરહ હોય, તો તેને જોરજુલમથી વટલાવવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે, પાર્લામેન્ટ જેવા મોટા મંડળમાં પણ જેમ બહુમતીને માન અપાય તે તેમ મોટા ભાગને નમ્યું આપવું એ દષ્ટ તથા ધર્મ છે. અત્યાદે અશક્ય જણાય છે તે કાળે કરીને સહેલાઈથી થઈ શકશે એમ શ્રદ્ધા રાખી, પોતાના મતથી ડગવું નહિ, તેમ ખીજઓ પાસે બપાલકારથી પોતાનો મત કબૂલ કરાવવો નહિ.

આ પ્રમાણે 'સુધારાવાળા'માં જે અવિચાર, અવિનય તથા અધીરતા ધણી વાર જણાય છે તે તરફ એ ધણી નાખુશીથી જોતા. છતાં આ વર્ગના કેટલાક માણસોના મનની ખરી શુદ્ધતાથી કદર કરવી તે ચૂકતા નહિ. અક્ષયત, સેકિના અન્ધ ભક્ત કે સુગત પૂજક કહીએ એવા તે કોઈ રીતે નહોતા. એમનું સધળું વર્તન પોતાની ન્યાતના રિવાજોની અનુસાર રચાતું, તોપણ રાજકીય બબનમાં કાલ આપણે જોએને 'મોડરેટ' કહીએ છીએ, તેઓના જેવી એમની ઈચ્છિત આ સામાજિક વિપદમાં હતી. નાગરોને - અને તેમાં પણ વડનગરા નાગરોને - ખાવાપીવા સબન્ધી સાતિબન્ધન કેવાં સખત છે તે સુવિદિત છે. નવા કાળના નવા સંયોગો વચ્ચે, નવા વિચારો વચ્ચે તથા નવાં રથજોમાં, આ બન્ધનો જાળવી રાખવાં તે કેટલું મુશ્કેલ છે એ જોએએ આવા અવસરમાં શુદ્ધિ રાખવા અન્તકરણપૂર્વક પ્રયાસ કર્યો હોય છે તેઓ જ બરોબર જાણી શકે છે. તે છતાં આ બાબતમાં ગોવર્ધનરામનું વર્તન કદી ચિથિત થયું ન હતું.

૧. આ સબન્ધી વિસ્તૃત તથા માટે જુઓ "સરસ્વતીચન્દ્ર" કા. ૪.

જાતિનાં આ સર્વ બંધનોની વિરુદ્ધ ગમે તેટલું જોલવા જેવું લાગે, તોપણ એ બંધનોમાં રહીને સુધારા કરવાનો ઘણો અવકાશ છે એમ તે માનતા. આવી બાબતોમાં ગિદ્દાનોની નિર્ણયરહિત ચર્ચામાં કિતરી પકવાને બદલે પોતાને ત્યા પ્રસંગ આવ્યે પોતાનાથી થાય તે કરી બનાવવું એ વધારે સારું માર્ગ એમને લાગતો. આના એ દાખલા આપીશું. એક એ કે પોતાનાં માતૃશ્રી તથા પુત્રી લીવાવતી બંનેના અવસાન પછી ગોવર્ધનરામે પોતાને ત્યાં રાવા-કૂટવાનું લગભગ તદ્દન બંધ રખાવ્યું હતું. અને તેને બદલે, જ્યારે બધી સ્ત્રીઓ આ કાર્ય માટે એકઠી થાય, ત્યારે કયા કહેવરાવવાની પદ્ધતિ એમણે રાખી હતી. બીજું એ કે બાળકન સારો ધણા માણસો સખ્ત ધિક્કાર પ્રકટ કરે છે, પરંતુ પોતાનાં સંતાનોનો સમય આવે છે ત્યારે તે અટકાવવા પોતાની સત્તાનો સહેજ પશુ અમલ કરતા નથી. ગોવર્ધનરામે આ બાબતમાં ઘણી દૃઢતા બતાવી છે. પોતે પોતાનાં માતાપિતાને આ વિષે આગળથી જ સ્પષ્ટ એતવણી આપી મૂકી હતી. સંબંધ કરવો કે નહિ તેનો નિશ્ચય તે પોતાની મેળે જ કરતા અને પોતાના દરેક સંતાનના વિવાહ સમયે વગરના વચ્ચે ઓછામાં ઓછો નવદશ વર્ષનો તફાવત રહે એમ એમણે ગોઠવણ કરી હતી.

આવી રીતે લાવનાના જિંદગીમાં જિંદગી પ્રદેશના ઊડવા છતાં, લોકાચારના પ્રદેશમાં શુદ્ધ નિષ્કલંક જીવન ગોવર્ધનરામે વ્યતીત કર્યું છે, અને તેની સાથે, સમાજમાં ભયંકર બિચલપાયલ કરી નાખે એના બંડખોર સુધારાને બદલે, ડહાપણથી, ધીમે ધીમે, એ લોકાચારની વિરોધ ઉત્તર લાવના પોતાના જીવનમાં વ્યક્ત કરવાને પ્રાનાણિક પ્રયાસ કર્યો છે.

રાજકારણ :

સન ૧૯૦૫ના અન્તમાં ભરતભૂમિની રાષ્ટ્રીય પત્રિકા—'ધી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ'ની બેઠક કલકત્તામાં થઈ, અને કુસપ, અશાન્તિ તથા માલમાલના વિગ્રહને બંને તેટલા દાખી દેવા માટે, સિન્દના આધુનિક જાતોના પરમ ગુરુ શ્રી. દાદાભાઈ નવરોજી, મહા શ્રમ વેડી, કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે, ઇંગ્લેન્ડથી ખાસ અહીં આવ્યા. તે સમયે આ જીવનકથાના નાવક મૃત્યુસંધ્યા ઉપર પોતાની ઉરટની

ધાર્મિક ગણના હતા. ડોંગ્રેસમાં હાલમાં જે મોટા બેદ પડ્યા છે તે ન્તેવાને ગોવર્ધનરામ જીવ્યા નથો, અને અત્યારના બારીક મામલા ઉપર એ મદાન ચિંતના વિચારો જાણવાનો લાભ તો દમ્બેશ મટે નષ્ટ થયો છે એ જોઈએ ખેડૂનક નથી. પરંતુ પોતાના જીવનના અન્ત સમયમાં એમણે કેવા અભિપ્રાયો વારંવાર પ્રકટ કર્યા હતા, તેની થોડીધણી નોંધ અહીં લઈશું.

હિન્દ અને ધિટનનો સમાગમ બન્નેને ઉત્કર્ષકારક જ થશે તથા અંગ્રેજી હકુમતથી આપણી પ્રજાના ઉદ્ધવનો જ મંમદારંભ થશે. એવી ગોવર્ધનરામના મનની દૃઢ શ્રદ્ધા હતી. અંગ્રેજ લોકોને ઇનિવાસ તથા અંગ્રેજ લોકોનો સ્વભાવ બન્નેનું બારીક અવલોકન કરવાથી એ ગાંડી શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતા હતા કે હિન્દને નાશમાંથી બચાવી શકનાર તથા મમુદ્દિનાં ગિખરનું દર્શન કરાવી શકનાર કોઈ પણ માનુષી સત્તા હોય તો તે આ મદાપ્રજ્ઞ જ છે. પરંતુ અંગ્રેજોના ગુણોથી અંગ્રહ જઈ તેઓના દોષ તે સમજી શકના ન હતા એમ ન હતું. પણ તે કહેતા કે કેટલીક મોટી ખામીઓ છતાં, તેઓમાં એવા એવા ઉચ્ચ ગુણો પ્રદર્શિત થાય છે કે હાલને સમયે પૃથ્વી ઉપરના બીજા કોઈ પ્રજામાં તે ગુણો દૃષ્ટિગોચર થતા નથી. એમનામાં ધર્મને અંશ છે અને તેના ઉપર જ આપણા ઉદ્ધારની આશા અવલમ્બી રહી છે. ભારતવાસીઓને અંગ્રેજી રિવા અપાવનાર મેકોલે માટે, તથા મદારાણી વિદ્યોત્તરિયાનું પ્રખ્યાત જાહેરનામું ધડનાર, ઉદાર રાજનીતિના સંભરૂપ બીજા મદાન અંગ્રેજ રાજપુત્રો માટે, એમને ખરી દૂંટીને પ્રિમખ્ય આદરભાવ હતો. તે કહેતા "જ્યાં સુધી ધર્મ ઉપર પ્રીતિવળા મહાત્માઓ ઈંગ્લેન્ડમાં જન્મે છે ત્યાં સુધી એ મદાપ્રજ્ઞને સ્વીકૃતપતો છે." તે એમ કહી નહોતા માનતા કે ઉન્નતિ એની મેજે ચાલોને આપણો પાસે આવવાની છે. અંગ્રેજી પ્રજા દ્વારા જે મુક્તિની આપણે આશા રાખીએ તે મેળવવાની ખરી મહેનત તથા જવાબદારી આપણી જ હોવી જોઈએ.

ગોવર્ધનરામની વાતચીતમાંથી, એમનાં લાભણોમાંથી તથા એમનાં લખાણમાંથી, રાજકોષ વિષય પ્રતિ એમનું વલણ સંક્ષેપમાં આવા પ્રકારનું હતું એમ સમજાય છે. દાદલાઈ નવરોજી, બેનરજી, શિરોજીશાહ મહેતા, રાનડે વગેરે મદાન દેશમક્તો માટે એમને નિ.સીમ માન હતું. મુજઈ ઇવાકાના ઘણાખરા અમેસર સાથે એ સરા

સંબંધમાં પણ આવ્યા હતા. ભારતીય કોંગ્રેસ માટે એમને ઘણો ઉત્સાહ તથા જિંચી આશા હતી. આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ વિશે માહિતી મેળવવા એ તીવ્ર કાળજી રાખતા તથા પોતાનાથી શક્ય તેટલો તેમાં ભાગ લેવાનું ચૂકતા નહિ.

ગોવર્ધનરામે રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં વિશેષ ભાગ નથી લીધો તેનું કારણ એમને આગળ જણાવ્યું છે અને તે એ જ છે કે એમનો કાર્યક્રમ સુદા પ્રકારનો હતો. રાજકીય સેવાના બે પ્રકાર છે : એક વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિનો અને બીજો વિચારની તથા લેખનની પ્રવૃત્તિનો. ગોવર્ધનરામે પ્રધાનપણે બીજાનો અંગીકાર કર્યો હતો, અને તેમાં પોતાનું લક્ષ્ય રાજ્યના એક કે બે જ પ્રશ્નોમાં મર્યાદિત કરવાને બદલે, દેશની સમગ્ર રાજકીય સ્થિતિને તેનો વિષય બનાવ્યો હતો. નીતિ, ધર્મ, સમાજ, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે બીજા વિષયોની પેઠે રાજકીય વિષયોમાં પણ, અમુક ઘટના સર્ગથી અથવા અમુક સુધારો દાખલ કરવો એ એમનું લક્ષ્ય કરી નહોતું. પરંતુ આ મર્ વિષયોમાં દેશના લોકો સામાન્ય રીતે પ્રગતિ પામે અને તેમનું સમગ્ર જીવન વધારે જિજ્ઞાસુ પ્રકારનું થાય એ એમનો પ્રધાન આશય હતો. એમના જીવનના કાર્યક્રમની નોંધમાં આ આશય સ્પષ્ટ પ્રકાશ પામે છે —

“ The relations of the rulers and the ruled are a matter of anxious concern, and require thought from people outside the stage. The Press, the Congress and statesmen are working over the stage with passions, interests, &c. I should like to study it quietly from outside the stage; and by my means, qualifications and methods of pressing my conclusions on those likely to hear from the stage require consideration. This to TRAIN them only and not to produce particular events.”

ભાવાર્થ : “ રાજ્યકર્તા અને પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ કાળજીપૂર્ક ચિન્તાનો વિષય છે, અને રંગભૂમિની બહારના તત્ત્વ મનુષ્યોના વિચારની અપેક્ષા રાખે છે. હાપંચાળાઓ, કોંગ્રેસ તથા રાજકીય પુસ્તકો પોતપોતાની આશાઓ, સમગ્ર દેશ દેખાડેથી પ્રેરાઈ રંગભૂમિ ઉપર ધૂમી રવા છે. પરંતુ મારી ઇચ્છા રંગભૂમિની બહાર રહી

દેશસંકલિત :

રાષ્ટ્રસેવાના માર્ગ કોઈ રાજકીય વીધામાં જ સમાઈ જતા નથી. દેશના અભ્યુદયને માટે રાજકીય જ્ઞાન, રાજકીય પ્રવૃત્તિ તથા રાજકીય સિદ્ધિ પરમ આવશ્યક છે એ ખરું; તેમ એક નાનકડા કાયદારી, અરે કલમના એક જ શેરાથી, અસખ્ય મનુષ્યોના કલ્યાણ તથા ઉન્નતિના માર્ગ ખુલા કરી શકાય છે એ પણ તેટલું જ નિર્વિવાદ છે. પણ તેની સાથે આ પણ એટલું જ ખરું અને એટલું જ નિર્વિવાદ છે કે રાજકીય જીવન એ પ્રજાના આ જીવનમાંનું કલ્પ એક અંગ છે, અને તે એક અંગ ઉપર જ કોઈ આખા જીવનના શ્રેયનો આધાર નથી. વિદ્યા, કલા, ધર્મ, નીતિ, વેપાર, સાહિત્ય, વગેરે ખીજા અનેક અંગો પ્રજાજીવનની રચનામાં પ્રવેશ કરે છે. તે અંગોની સમૃદ્ધિ વિના દેશોન્નતિ અશક્ય છે અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ અપૂર્ણ છે. તેથી રાજકારણ ઉપરાંત આ ખીજાં અંગોને ખીજાંવાના પ્રયાસ પણ શુદ્ધ દેશસેવાની કોટિમાં ગણાય તે સર્વ રીતે યોગ્ય છે. દાખલા તરીકે, જે મનુષ્ય દેશની વિદ્યા તથા વિદ્યાનાં સાધનો સુધારી-વધારી, શિક્ષિત-વર્ગની સંખ્યામાં તથા ઉચ્ચનામાં અસાધારણ વૃદ્ધિ કરે, જે મનુષ્ય વેપારકવાથી દેશની અન્તર્હિત ઉત્પાદનશક્તિ ખીવરી, અગણિત મનુષ્યોને નિર્વાહ અક્ષાવે તથા દેશમાં લક્ષ્મીને વાસ વસાવે, અથવા તે, જે મનુષ્ય પોતાની પ્રજામાં નવું બળ પ્રેરીને તથા નવું ચેતન પ્રઠાવીને, આખું પ્રજાજીવન રિશ્વ ઉચ્ચ તથા વિશેષ સુખમય બનાવે—તેવા કોઈ પણ મનુષ્યની સેવા રાજકીય ન હોય, અને તેણે કોંગ્રેસની કે ધારાસભાની રાજભૂમિ કદી દુનવી ન હોય, તેણે દેશના દિલની દષ્ટિઓ, તે સેવા એટલી જ કે એથીયે વધુ ઉચ્ચ તથા અમૂલ્ય છે એ નિસશય છે.

ગોવર્ધનરામની દેશચક્રિત તથા દેશસેવાનો વિચાર કરતી વેળાએ

and half English, freed from the control of Home Government, the natives included Congressmen. The Native Princes also allowed to form a House of the Principal Chiefs for Imperial State Concerns and to superintend the individual states in place of Political

ચાન્તિથી એ સર્વનો અભ્યાસ કરવાની છે. આવા અભ્યાસથી જે જે નિર્ણયો હું બાંધું તે તે નિર્ણયો, રંગભૂમિ ઉપરના લોક સાલજે તે રીતે એમના ચિત્તમાં દસાવવા સારુ મારાં સાધનો મારી યોગ્યતા તથા મારી પદ્ધતિ કેવાં હોવાં જોઈએ, તે સંબંધી મારે વિચાર કરવો ઘટે પરંતુ આ સર્વનો હેતુ તેમને કેળવવાનો જ છે - અને નહિ કે અમુક બનાવ ઉત્પન્ન કરવાનો.”

આમ રાજકીય ચિન્તન ગોવર્ધનરામે કેવા જાંચા પ્રકારનું કહ્યું છે તે ગોવર્ધનરામની કૃતિઓના અભ્યાસીને સ્પષ્ટ છે. મુખ્ય કાર્ય અવલોકન અભ્યાસ તથા ચિન્તનનું રાખ્યા પછી આ મુખ્ય અર્થની સિદ્ધિ માટે ખોતાને જરૂર જણાય એટલી પ્રવૃત્તિ તે પ્રેમથી સ્વીકારતા. કોંગ્રેસ સંબંધી એમનો ઉત્સાહ તથા પરિશ્રમ એમની સાથે કામ કરનારાઓને સુવિદિત છે. આપણી રાજકીય સળવળના પરિણામ રૂપે આપણે કેવું ભવિષ્ય બાંધવા પ્રયાસ કરવો, એ પ્રશ્ન સંબંધી એમનું વલણ એમને આવેલા એક સ્વમતી નોંધ ઉપરથી કાંઈક સૂચિત થાય છે. તા. ૧લી ઓક્ટોબર સન ૧૯૦૪ની આ નોંધ છે :

“ ગઈ રાત્રિનું સ્વપ્ન - સહેનશાહે હિન્દુસ્તાનને એક નવું રાજકીય બંધારણ કરી આપ્યું. કારોબારીના સભાસદોનું એક નવું મંડળ નિમાયું. તેમાં અર્ધા અંગ્રેજો હતા અને અર્ધા હિન્દી હતા. હંમેશની સરકારના અંકુશથી તે મુક્ત હતું. દેશીઓમાં કોંગ્રેસવાળા હતા. દેશી રાજાઓની પણ એક સભા બનાવવામાં આવી. હિન્દુસ્તાનના મુખ્ય મુખ્ય રાજકર્તાઓ તેમાં હતા. આ સભાનું કામ સહેનશાહી બાબતો ઉપર વિચાર ચલાવવાનું તથા પોલિટિકલ એજન્ટ, રેસિડેન્ટ વગેરેને સ્થાને જુદાં જુદાં દેશી સરથાનો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું હતું. આ યોજના સંબંધી આપણા દેશને એક નવા ધત્ર મારફત ખખર આપવામાં આવી હતી. હિન્દ અને બ્રિટન વચ્ચેના સમુદો ઉપર સદેશા મોકલતા એક મોટા અવાજવાળા ટેલિફોન જેવું તે ધત્ર હતું. અને મદાન મેધવર્ગનાની પેઠે બન્ને દેશોમાં તેનો સુવદ અરાજ સંલગ્નાતો.” ૨

2 “ The King-Emperor gave a new constitution to India, viz a Cabinet of Executive officers half Indian

કેશભાઈ :

રાષ્ટ્રસેવાના માર્ગ કંઈ રાજકીય ચીંતામાં જ સમાઈ જતા નથી દેશના અભ્યુદયને માટે રાજકીય જ્ઞાન, રાજકીય પ્રવૃત્તિ તથા રાજકીય સિદ્ધિ પરમ આવશ્યક છે એ ખરું, તેમ એક નાનકડા કાયદાથી, અરે કલમના એક જ શેરાથી, અસખ્ય મનુષ્યોના કલ્યાણ તથા ઉલ્લસિના માર્ગ ખુલા કરી શકાય છે એ પણ તેટલું જ નિર્વિવાદ છે પણ તેની સાથે આ પણ એટલું જ ખરું અને એટલું જ નિર્વિવાદ છે કે રાજકીય જીવન એ પ્રજાના આ જીવનમાનુ કક્ત એક અંગ છે, અને તે એક અંગ ઉપર જ કાંઈ આખા જીવનના શ્રેયનો આધાર નથી વિદ્યા, કલા, ધર્મ, નીતિ, વેપાર, સાહિત્ય, વગેરે ખીજા અનેક અંગો પ્રજાજીવનની રચનામાં પ્રવેશ કરે છે તે અંગોની સમૃદ્ધિ વિના દેશોન્નતિ અશક્ય છે અને રાજકીય પ્રવૃત્તિ અપૂર્ણ છે. તેમાં રાજકારણ ઉપરાંત આ ખીજા અંગોને ખીન-સ્વાનાં પ્રયાસ પણ શુદ્ધ દેશસેવાની કોટિમાં ગણાય તે સ્તરે રીતે યોગ્ય છે. દાખના તરીકે, જે મનુષ્ય દેશની વિદ્યા તથા વિદ્યાના સાધનો સુધારી-વધારી, શિક્ષિત-વર્ગની સખ્યામાં તથા ઉચ્ચનામાં અસાધારણ વૃદ્ધિ કરે, જે મનુષ્ય વેપારકનાથી દેશની અન્તર્હિત ઉત્પાદનશક્તિ ખીનરી, અગણિત મનુષ્યોનો નિર્વાહ ચલાવે તથા દેશમાં લક્ષ્મીનો વાસ વસાવે, અથવા તો, જે મનુષ્ય પોતાની પ્રજામાં નધુ બળ પ્રેરીને તથા નધુ ચેતન પ્રજ્ઞાવીને, આખું રાજજીવન રિરેષ ઉચ્ચ તથા વિશેષ સુખમય બનાવે—તેવા કોઈ પણ મનુષ્યની સેવા રાજકીય ન હોય, અને તેણે કોંગ્રેસની કે ધારાસભાની રાજભૂમિ કદી કુળવી ન હોય, તેણે દેશના ક્ષિતની દષ્ટિથી, તે સેવા એટલી જ કે એથીરે નધુ ઉચ્ચ તથા અમૂલ્ય છે એ નિસશય છે

ગોવર્ધનરામની દેશભક્તિ તથા દેશસેવાનો વિચાર કરતી વેળાએ

and half English, freed from the control of Home Government, the natives included Congressmen The Native Princes also allowed to form a House of the Principal Chiefs for Imperial State Concerns and to superintend the individual states in place of Political Agents and Superiors .. "

શાન્તિથી એ સર્વનો અભ્યાસ કરવાની છે. આવા અભ્યાસથી જે જે નિષ્ક્રિયો હું બાંધું તે તે નિષ્ક્રિયો, રંગભૂમિ ઉપરના લોક સાંભળે તે રીતે એમના ચિત્તમાં દસાવવા સારુ મારાં સાધનો મારી યોગ્યતા તથા મારી પદ્ધતિ કેવાં હોવાં જોઈએ, તે સંબંધી મારે વિચાર કરવો ઘટે. પરંતુ આ સર્વનો હેતુ તેમને કેળવવાનો જ છે - અને નહિ કે અમુક બનાવ ઉત્પન્ન કરવાનો.”

આમ રાજકીય ચિન્તન ગોવર્ધનરામે કેવા જાંચા પ્રકારનું હતું છે તે ગોવર્ધનરામની કૃતિઓના અભ્યાસીને સ્પષ્ટ છે. મુખ્ય કાર્ય અવલોકન અભ્યાસ તથા ચિન્તનનું રાખ્યા પછી આ મુખ્ય અર્થની સિદ્ધિ માટે પોતાને જરૂર જણાય એટલી પ્રવૃત્તિ તે પ્રેમથી સ્વીકારતા. કોંગ્રેસ સંબંધી એમનો ઉત્સાહ તથા પરિશ્રમ એમની સાથે કામ કરનારાઓને સુવિદિત છે. આપણી રાજકીય સળવળના પરિણામ રૂપે આપણે કેવું ભવિષ્ય બાંધવા પ્રયાસ કરવો, એ પ્રશ્ન સંબંધી એમનું વલણ એમને આવેલા એક સ્વમતી નોંધ ઉપરથી કાંઈક સૂચિત થાય છે. તા. ૧લી ઓક્ટોબર સન ૧૯૦૪ની આ નોંધ છે :

“ ગઈ રાત્રિનું સ્વપ્ન : શહેનશાહે હિન્દુસ્તાનને એક નવું રાજકીય બંધારણ કરી આપ્યું. કારોબારીના સભાસદોનું એક નવું મંડળ નિમાયું. તેમાં અર્ધો અંગ્રેજો હતા અને અર્ધો હિન્દી હતા. ઇંગ્લેંડની સરકારના અંકુશથી તે મુક્ત હતું. દેશીઓમાં કોંગ્રેસવાળા હતા. દેશી રાજાઓની પણ એક સભા બનાવવામાં આવી. હિન્દુસ્તાનના મુખ્ય મુખ્ય રાજકર્તાઓ તેમાં હતા. આ સભાનું કામ શહેનશાહી બાબતો ઉપર વિચાર ચલાવવાનું તથા પોલિટિકલ એજન્ટ, રેસિડેન્ટ વગેરેને સ્થાને જુદાં જુદાં દેશી સંસ્થાનો ઉપર દેખરેખ રાખવાનું હતું. આ યોજના સંબંધી આપણા દેશને એક નવા યત્ર મારફત ખબર આપવામાં આવી હતી. હિન્દ અને બ્રિટન વચ્ચેના સમુદ્રો ઉપર સદેશ મોકલતા એક મોટા અવાજવાળા ટેલિફોન જેવું તે યત્ર હતું, અને મહાન મેઘગર્જનાની પેઠે બન્ને દેશોમાં તેનો જીલંદ અવાજ સંભળાતો.” ૨

2 “ The King-Emperor gave a new constitution to India, viz-a Cabinet of Executive officers half Indian

પ્રકરણ ૭

ગોવર્ધનરામનું જીવનકાર્ય.

વિગતમાનમદા મુદિતાશયાઃ શરદુગોટચ્છાક્રમસ્થિય ।
પ્રકૃતસંચયવહારવિહારિણસ્તિવહ મુક્તં વિહરન્તિ મહાધિયઃ ॥

અર્થઃ “જેનાં માન તથા મદ જતાં રહ્યા છે, જેના આશયનું લોક મોહન કરે છે, શરદના પૂર્ણ ચન્દ્રના જેવી જેની મન કાન્તિ છે, અને પ્રકૃતિથી પ્રવાહપતિત યદ્ધ આવેલા ગુણ વ્યવહારમા જેઓ વિહાર કરે છે, એવા મહાબુદ્ધિવાળાઓ તો આ લોકમા સુખે વિહરે છે.” ૧

સરસ્વતીચન્દ્રનો દીકામ-મ.

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામનું આ જીવનવૃત્તાન્ત દવે પૂર્ણ થાય છે. તે સમયે, પૂર્ણાહુતિરૂપે, એ મહાત્માએ પોતાના જીવનમા કરેલા કાર્યનું કાર્ષ્ક પણ સમગ્રદર્શન કરી લેવું ઉચિત છે જેમ દેવની પૂજા, ગ્નાન અર્ચન, આરતી, વગેરે ય્યાં પછી, વિસર્જન કરતાં પહેલા શુદ્ધ ચિત્તથી ધ્યાનધરી આપણે મત્રપુષ્પાન્તરિ અર્પીએ છીએ, તેવી રીતે, આ મહાન પુરુષ સાથેને આ સખન્ધ પૂરો કરતા પહેલા, અને આ જીવનકથા લખતી વેળાએ જે મપૂત્ય વિભૂતિની મૂર્તિ અમારા મન ચક્ષુ સમીપ નિરન્તર ખડી રહી છે તે મહાત્માની પ્રેમાળ સાર્વિક મૂર્તિનું અત્યારે વિમર્જન કરતા પહેલ, એકાગ્ર ચિત્ત

૧. આ ભાષાના શ્રીયુત ગોવર્ધનરામનું છે. જુઓ “ સરસ્વતીચન્દ્ર ” ભા. ૪. પૃ ૬. તથા ૩૯૫-૬, “મુદિતાશયા.”નો જે અર્થ એમણે ખેચી કાઢ્યો છે તથા વિસ્તાઓ સમબળ્યા છે તે અરખર ઉચ્ચ પ્રકારની ભાવનાને પ્રખ્ત કરે છે, પણ તેની શુદ્ધિ સખન્ધી મરેહ થાય છે. “ જેનું ચિત્ત પ્રખન્ત છે ” એવો અર્થ વિરોધ સાચો તથા વિરોધ સ્વાભાવિક જણાય છે.

સર્વંસ્તરુણુ ડુર્ગાણિ સર્વો મશાણિ પશ્યતુ ।
 સર્વં શામાનવાખ્નોતુ સર્વં સર્વત્ર મન્દતુ ॥

“ સર્વ લોક દુ ખોને તરી જ્ઞઓ ! સર્વ લોક દૃશ્યાણુ જ ન્યાણી રહો । મર્વ મનુષ્ય દૃષ્ટ વાજના પ્રાપ્ત કરો ! સર્વ મનુષ્ય સર્વ સ્થળે આ । દ પામો ! ” એ, નીજ લાગની પ્રસ્તાવનામા તે પોતે કહે છે તેમ, એમ ઠી અન્તિમ દૃષ્ટા

અથવા તો, ગોર્ધનરામના સ્વદેશપ્રેમ સળધી આ સર્વ વિવેચનની ઝાઝી પસુ આ સ્વયંકના છે ? એમના વખાણમા તેમ જ એમના જીવનમા, મૂર્ધની કાન્તિ પેકે, એમ ઠી ઉચ્ચત દેશપ્રીતિ જગદણી રહી છે, તે જોઈથી પણ છપી ગૃં એમ નથી જોયે ધ ઠી અલ્પ વયથી પોતાની જ્યોત એમના સ્વદેશપ્રેમમા પ્રગટાવી હતી જોયે, ખીજઓને મનાશુભરૂપ જ ગૂતા લગ્નને પણ અન્તરાયતુત્ય લેખી, દ્વિતીય લગ્ન સ મે ગોમની વૃત્તિ સનેજ કરી હતી જોયે યુવાવસ્થામા જ ધન, કૃતિ ને વૈભવની સર્વ દૃષ્ટાના સન્યાસરૂપ અને કેવળ લોકોપકારની પ્રવૃત્તિથી પૂર્ણ એના તપોમય જીવનની એમની પાસે પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી હતી જોયે શારીરિક વ્યાધિ મૌઢુક્રમિક મુરકેલી, દ્રવ્યની વિકટ તગી અને લક્ષ્મી તથા મીર્તિની મોહકારી દૃષ્ટિ-વગેરે સર્વનેા તાપ સદન કરીને પશુ આ અગિધારા જોવા તીવ્ર જીવનવ્રતતુ પાલન કરાવ્યુ હતુ જોયે અનેક જીવન લેા તથા સર્વનેાની વન્ધે ચુકામજિ મમાન વિરાજતો સગ્ગતીચન્દ્ર જોવો મદામથ આપ ઠી પ્રજો અર્પિત મરા ઠો જોયે પોતાના એક કેન્દ્રરૂપે નિગતિનિવાસ જોવા મદાત્માગનેા સ્વીકાર મરાવો તે એમનેા ધર્મ દેશપ્રેમ એમના સર્વ જીવનમા સમગ્ર વ્યાપી રહી ગોર્ધનગમને એક મોટા દેશભક્તરૂપે તથા એ મોટામા મોટા સ્વદેશવિતાચિન્તકરૂપે જગતસમક્ષ જાહેર મે છે

સામ જીવને અ નપુલ્હાના પ્રસાદની આવશ્યકતા છે લ્હીના પ્રસાદ એ સાથે જો તા સ સતીના આ ઇધનમા તે જ્ઞ, પણ એ જીવને તેની આવશ્યકતા નથી

પ્રકરણ ૭

ગોવર્ધનરામનું જીવનકાથું

વિગતમાનમદા મુદિતાશયા કારકુશેલચશાઢ્ઠનમશિવ ।
પ્રકૃતસંવ્યવહારવિહારિણસિવદ મુલ્લ વિહરન્તિ મહાધિય ॥

અર્થ “જેનાં માન તથા મદ જતા રહ્યા છે જેના આશનું”
લોક મોહન કરે છે, સરદના પૂર્ણ ચન્દ્રના જેવી જેની મન ડાલ્લિ છે,
અને પ્રકૃતિથી પ્રવાહપતિત યઈ આવેલા શુભ વ્યવહારમા જેઓ
વિહાર કરે છે, એવા મહાબુદ્ધિવાળાઓ તો આ લોકમા સુખે
વિહરે છે” ૧

સન્સ્વતીચન્દ્રનો દીક્ષામન્ત

શ્રીયુત ગોવર્ધનરામનું આ જીવનવ્રતાન્ત દવે પૂર્ણ થાય છે.
તે સમયે, પુણીહુતિરૂપે, એ મહાત્માએ પોતાના જીવનમા દરેના
કાર્યનું કાર્ષક પણ સમગ્રદર્શન કરી લેવું ઉચિત છે જેમ દેવની
પૂજા, ગ્નાન અર્ચન, આરતી, વગેરે ક્ષમી પત્રી, વિસર્જન જ્ઞા
પટેલા શુદ્ધ ચિત્તથી ધ્યાન કરી આપણે મત્રપુષ્પાજનિ અર્પોએ છીએ,
તેવી રીતે, આ મહાન પુરુષ સાથેનો આ સળન્ધ પૂરો કરતા પટેલા,
અને આ જીવનકથા લખતી વેળાએ જે સપુત્ર્ય નિભૃતિની
મૂર્તિ અમારા મન ચક્ષુ સમીપ નિરન્તર ખડી રહી છે તે મહાત્માની
પ્રેમાળ સાર્વિક મૂર્તિનું અત્યારે વિસર્જન જ્ઞાતા પહેલ, એકાદ ચિત્ત

૧. આ કાવાન્તર શ્રીયુત ગોવર્ધનરામનું છે જુઓ “ સન્સ્વતીચ ૬ ”
બા. ૪. પૃ ૬ તથા ૩૯૫-૬, “મુદિતાશયા નો જે અર્થ એમણે ખેલી
કાઢ્યો છે તથા વિસ્તા થી સમબન્ધો છે તે ખરેખર ઉચ્ચ પ્રકારની કાવનાને
પ્રમ્ત કરે છે પણ તેની શુદ્ધ સળન્ધી સદેહ શાષ છે “ જેનું ચિત્ત પ્રમન્ન
છે” એવો અર્થ વિરોધ સાચો તથા વિરોધ સ્વાભાવિક જળ્યાય છે

ફરીથી એ મૂર્તિનું તાર્કિક સ્વરૂપ સમજવા તથા હૃદયની અદર ઉતારવા પ્રયાગ કરીશું તો તે એમની સેવાને ઉચિત મનુષ્યાગનિ યશે

આ કાર્ય પ્રતી વેળાએ જ એક મોટી મુશ્કેલી આપણા સામી લાગી રહે છે તે એ છે કે ગોવર્ધનરામની પૂરેપૂરી તુલના કરી એમની મમત્તન છાનનકૃતિનું પાકુ સ્વરૂપ કાઢવું એ અત્યારે અશક્ય છે એ તો અચ્છાપણ છે કે અમુક માણસની તદ્દન પામે રહેનારા મ.પો. તેની જેની જોઈએ તેની સાચી તથા નિષ્પક્ષપાત તુલના પ્રસ્થિત જ કરી શકે સગદેશ, પક્ષાપક્ષી, માનાપમાનની વૃત્તિ, અગત તથા આકસ્મિક બાબતો, ક્ષયાન્ધિ તેમની તુલનાશક્તિ રગાય છે, અને એ ગગનો પૃ તેમના અભિપ્રાયને લાગ્યા વિના રહેનો જ નથી ઇતિદાસના પાના તરફ નજર ફેરવીશું તો આ વાતની તુલત જ ખતરી યશે તેમાથી એવા હજારો મનુષ્યોના દષ્ટાન્તો મળી આવશે જેમણે પોતાના સમસ્યા પોતાના બ્યાજબી લાગ કરતા ધણી વધારે સ્તુતિ અથવા ધણી વધારે નિન્દા ભોગવી હોય અનમત સમક્ષીન તુલના કાઈ સર્વોચ્ચે જોટી કે ભૂવભરેની હોતી નથી એટલું જ નહિ પણ ભવિષ્યની તુલના માટે તે ધણી વાર અતિ ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે છે પરંતુ તે તુલના હમેશા ગુણ કે સપૂર્ણ હોઈ શકી નથી, અને એ રીતિએ, અત્યાગ સુધી જે આપણી વચ્ચે ને આપણામાના એક હતા તે આપણાથી કેટલી ઠીકાઈએ જડ્યા તેનું બરોબર માપ કાઢવું, એ એમની બહુ પાસે રહ્યાથી એમની પ્રભાથી જેઓની આખ અભાઈ ગઈ છે તેવાઓથી બની શકે નહિ

પોતાના સમસ્યા પોતાની સત્ય તુલના થવી કેઈ પણ મદાન પુરુષ માટે અશક્ય હોય તો ગોવર્ધનરામની બાબતમા તો વિશેષે કરીને તેમ છે એમનું છવનકાર્ય એવા પ્રકારનું છે કે તેની સિદ્ધિ થતા તથા તે સિદ્ધિના સ્વરૂપ દષ્ટિગોચર થતા વરોના વરો વીતી વગે એમના સ્વપ્ના સાચા પડતા—જે એ સમૂળગા સાચા પડશે તો—જમા પ્રાણ તથા સંક્રાન્તો મદાય વહી જશે તથા તે મત્ર બી વાનરામા આવ્યા છે તેમાથી મુ શક્ષ યાય છે, તેના પહેા તેના યુ રો તેના ક્રોધ તથા તેના હાયા પણ સુન્દર દિતકારક તથા ઉન્નર્ધક છે કે નહિ, તે તો પછીથી જ કહી શકાય વિન્દી પ્રભ સમક્ષ એક

વિચારક રૂપે ગોવર્ધનરામ જિભા છે - સારુ શું ને નરસુ શું તેની તપાસ કરનાર તથા સાગ તરફ અંગુલિથી નિર્દેશ કરનાર તરીકે તે જિભા છે. એમણે દર્શાવેલી દિશા દેશની ઉન્નતિ તથા કલ્યાણ સાધે છે કે નહિ, અને એમણે આદરેલા પ્રવાસ પ્રમ્ણને જાણત, નીરામ તથા બળવાન કરે છે કે નહિ - એ તો ભવિષ્ય જ બનાવી આપશે. એ ભવિષ્યનું કાર્ય અત્યારે કરવા બેસવું એ ગોવર્ધનરામના જ શબ્દોમાં "મૂર્ખતાની અહંકૃતિ" છે.

ગોવર્ધનરામની આધુનિક તુલનામાં અનિશ્ચયના આટલા અંગો ઉમેરવા પડે. પરંતુ તે ઉપરથી એમ જરાયે નથી સમજવાનું કે એમની મહત્તા સર્વાંગે અનિશ્ચયના પાયા ઉપર રચાઈ છે. ખરેખર, એમના જીવનમાં એવી બીજી બાબતો છે જે હાલ પણ અમણે ધણી ચોકસાઈથી જાણી શકીએ, જે એમના જીવનકાર્યના ભાવિ ફળથી ધણે દુર્ભાગે સ્વતંત્ર છે, અને જે એમની ભવિષ્યની સવળી તુલનામાં નિવાગી શકાય નહિ એવા મદસ્તની સામગ્રી છે. આ બાબતો તે, અતિ સક્ષેપથી કહીએ તો ૧. એમની અસાધારણ સાહિત્ય-એવા, ૨ એમની નિસ્વાઈ તથા ધર્મજીવિતી પ્રેરિત દેશપ્રીતિ, અને ૩. એમનું શુદ્ધ, કર્તવ્યપરાયણ તથા તપોમય જીવન.

ગોવર્ધનરામના ગુણગુણો આગા રાખે છે તેમ, ગોવર્ધનરામના 'વિચારો, નિર્ણયો તથા ભાવનાઓ જે સત્ય હોય તો ઉપરની આ ત્રણે વસ્તુઓ ગોવર્ધનરામની પૂજ્યતાની તથા શ્રેષ્ઠતાની વિશેષ સમૃદ્ધિરૂપે ગોચર રહેશે. પરંતુ કદાચિત તેમ ન બને - ગોવર્ધનરામનું "મનોરાજ્ય" નિબંધ નીવડે, દેશનું જે ભવિષ્ય એમણે જોયું છે તે અસત્ય હોય, અને એમણે સૂચવેલા માર્ગ દેશને કલ્યાણકારક ન દેખાય - કદાચિત આપું અને તોપણ ઉપરની ત્રણ વસ્તુઓ જૂંસી નાખવાનો કોઈને અધિકાર રહેશે નહિ. આમ સ્વતંત્ર રીતે આ ત્રણે બાબતો વિરલ મહત્તા તથા અનુપમ સાધુતાની સાધક છે.

૧. એમની અસાધારણ સાહિત્યએવા : પોતાના લેખો દ્વારા ગોવર્ધનરામે ગુજરાતી ભાષાને તથા ગુજરાતી સાહિત્યને અતુલ કીર્તિ, અમૂલ્ય દાહિ અને ઉચ્ચ સમૃદ્ધિ અર્પા છે. ગુજરાતના વિદ્વાન અને પ્રાકૃત બંને વાચનારાઓના હૃદય તથા મનને, રસ હિત્વન કરી, ઉચ્ચતર બનાવે, એવા વાચનના સાધનો એમણે પૂરા પાડ્યા છે. જુદા જુદા ભાવો તથા ભાવનાઓને ભાષામાં ઉતારવા માટે "સરસ્વતીચંદ્ર" દ્વારા

ગુજરાતી ભાષા પાસે એમણે જે કામ કરાવ્યું છે તેવું કામ કરાવવાની શક્તિ બીજા કોઈ ગુજરાતી લેખકમાં ભાગ્યે જોવામાં આવશે. એમની વાક્યરચના હમેશાં સંઘટ્ટ સમતોલ તથા સુવ્યવસ્થિત નથી હોતી, તથાપિ એમની ભાષામાં એવો સ્વાભાવિક પ્રવાહ, એવી અદ્ભુત અર્થવાહકતા તથા એવી સંપૂર્ણ હૃદયગામિતા નિવાસ કરી રહ્યાં છે કે એમની ભાષા સહેજે સિદ્ધ અને પ્રભાવક ગણાઈ છે, અને ગુજરાતી ભાષા સારી રીતે સમજવા તથા પ્રયોજવા હજીનારને એમના લેખોનો અભ્યાસ અનિવાર્ય ગણાવા લાગ્યો છે. કદપના તથા અલંકારની એવી રમણીય, ચમત્કારક સમૃદ્ધિ એમના સર્જનમાં પાને પાને વિરાળે છે, જેવી પશ્ચિમના મોટા મોટા લેખકોમાં પણ સાધારણ રીતે દૃષ્ટિગોચર થતી નથી; અને સંસ્કૃત સાદિત્ય - જ્યાં 'એ' સમૃદ્ધિની ખરેખરી ખાણ છે - તેના અભ્યાસીના રમિક હૃદયમાંથી પણ ગોવર્ધનરામ ધન્યવાદ મેળવે છે. રસની જમાવટ અસાધારણ કુશળતાથી તથા સ્વાભાવિકતાથી એ કરે છે, અને કવિત્રી ભવભૂતિની પેઠે, કરણરસ જમાવવામાં તે વિરલ પ્રભુત્વ પ્રકટ કરે છે. જુદા જુદા ભાવ તથા જુદા જુદા રસની સાથે, જોયા પ્રકારના ઉપદેશ તથા ભવ્ય ઉચ્ચગ્રાહના રણત્કાર એમની સર્વ રચનામાં સ્થળે સ્થળે થાય છે. પાત્ર-રચના તથા પાત્રલેખનના વિષયમાં તો એમની પ્રવીણતા કાંઈ અદ્ભુત જણાય છે. મનુષ્યના ક્ષિત્ર લિંગ મનોભાવ તથા લિંગ મિત્ર અભિજ્ઞાપને ગૂંથીને, અસામાન્ય ગૌરવવાળી, અનખમ વારતરિક્તવાળી, અદ્વિતીય મૂર્તિઓ ગુજરાતી સાદિત્યમાં ગોવર્ધનરામે ખડી કરી છે. વિનેયમાં, કેટલાએક મનુષ્યો જેઓ મોટા તરીકે પંકાય છે તેઓની મોટાઈ સામાન્ય દીવાના જેવી હોય છે; તેઓ અધારામાં જ તેજસ્વી દેખાય છે, પરંતુ તેમને સૂર્ય જેવા મોટા તેજ્જેરાશિ સમીપ લઈ જતાં તે નિરતેજ તથા ક્ષિપ્ત પડી જાય છે; જ્યારે બીજા પ્રકારના મોટા માણસો રત્ન જેવા હોય છે, અને તેઓને સૂર્યની સમીપ અથવા તે સૂર્યના પ્રકાશમાં લઈ જતાં, તેઓનું તેજ ઘટવાને બદલે કાંઈ ઓર શક્તિ પામે છે એટલું જ નહિ પણ તે પોતે જ સૂર્ય સમાન ક્રાન્તિ ધારણ કરે છે. તેવી રીતે, ગુજરાતની સાંકડી સીમાઓ વચ્ચે આપણી દૃષ્ટિ બાધી રાખવાને બદલે, વિશેષ વિદ્યાળ પ્રદેશોમાં આપણે તેને વિસ્તારીશું, અને આખા દિવ્દના તથા સમગ્ર જગતના જૂન તથા વર્તમાનકાળના મહાન સાદિત્યવીરો સાથે "અરવ્યનીગંદ" કારની સરખામણી કરીશું, તોપણ ગોવર્ધનરામ માટે જે વચનો ઉપર વાપરવામાં

આચ્યાં છે તેમાં મદસ્વનો ફેરફાર કરવા જેવું નહિ રહે અને તે વચનો મોટે ભાગે કાયમ રહેશે, એવો અમારો નમ પશુ દદ અભિપ્રાય છે.

૨. એમની નિસ્વાર્થ તથા ધર્મશુદ્ધિ પ્રેરિત દેશપ્રીતિ : રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો ઉપર વિચાર ચલાવવો અને રાષ્ટ્રીય જીવનનું નિરીક્ષણ કરી તેને ઉચ્ચતર બનાવવું એ એમનું ધર્મલાવથી અદ્યક્ષ કરેલું જીવનવ્રત હતું. ગોવર્ધનરામના જીવનમાં ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જેવી એક વાત એ છે કે ઘણા મનુષ્યોની પેઠે, ભવિષ્યના આકર્ષિતક વિચારો તથા બનાવોથી પોતાના જીવનને અભિજ્ઞત થયે દેવાને બદલે, એમણે જીવનક્રમ પ્રથમથી નમી કરી તે મુજબ નિશ્ચયપૂર્વક આપું જીવન ગાલું છે. પોતાનો શક્તિએ તથા પોતાના આધુન્યને વ્યર્થ અને આંધળિયા પ્રયાસોમાં ગુમાવવા નહિ, પરંતુ તે શક્તિએને દેખે લગાડી યાવદાયુ તેમની પામે કાંઈક ખરેખર સારું અને સંગીન કાર્ય કરાવી લેવું એવી એમની જીવનપર્યન્તની આતુરતા હતી. એક પાસથી પોતાનું જીવન એકમંત્ર કાર્ય દ્વારા સફળ કરવાની આ આતુરતા અને બીજી પાસથી લોકહિતની તથા દેશકલ્યાણની તીવ્ર વાસના—એ બન્નેએ મળીને દેશવજ્રમાં પોતાના સર્વસ્વનું સમર્પણ કરવાનું જીવનવ્રત એમની પાસે લેવરાવ્યું.

તે અનુસાર, પોતાની શક્તિ, મિતિ આદિનો વિચાર કરી, પ્રવૃત્તિ પ્રશ્નોનું ચિન્તન કરવાનું. અને પ્રવૃત્તિજીવનના જુદાં જુદાં અંગોનું બારીક નિરીક્ષણ કરી તેમાં બધા આરોગ્ય તથા ઉચ્ચતા ઉત્પન્ન કરવાનું, એમનું મદાન જીવનકર્તવ્ય બન્યું—જેથી કરીને પોતાની પ્રવૃત્તિ બળમાં, સંપત્તિમાં, આરિઓમાં, હાલના પલટાયેલા કાળ અનુસાર પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવાની શક્તિમાં, તેમ જ બીજી આગળ વધેલી પ્રવૃત્તિઓમાં ઉચ્ચ સ્થાન સંપાદિત કરવાની યોગ્યતામાં, ક્રમે ક્રમે પ્રગતિમાન થાય. જરા અલકારની ભાષા વાપરીએ તો, રાષ્ટ્રીય રાજોનો ચિકિત્સા કરનાર તથા ઔષધોપચાર બતાવનાર કાઈ મહાન તત્ત્વચિન્તક—વૈદ્યની પેઠે, નાનામોટા અનેક દર્દોથી પીડાતી ગરીબડી દિન્દેવીની નાડીપરીક્ષા કરવાનું કાર્ય ગોવર્ધનરામે સ્વીકાર્યું.

* એટલે જ, ગોવર્ધનરામે એમની "રૂકેપણુક"માં ઈ. સ. ૧૯૦૬માં શ્રીમજ્જર માટે વાપરેલું વાક્ય સર્વાંશે એમને માટે પણ પ્રયોજી શકાય

એમ છે—“ A heart that is great and a genius that is gigantic.”*

આ “ રોમ-શુક ”માં પોતાનું જીવનકાર્ય પોતાના જ શબ્દોમાં જોવર્ધનરામે એવી સરસ રીતે આલેખ્યું છે કે, એમની જીવનકૃતિની તુલના કરતી વખતે તે લક્ષમાં લેવું યોગ્ય હોવાથી, જરા લાખો હોવા છતાં, તે આખો પરિચ્છેદ અહીં ઉતારીશું :

“ A study, from life and past records, of all sides of my countrymen, their women and children, their in-door & out door work, their physical and metaphysical constitutions, and circumstances, surroundings, &c., &c, is required to enable me to diagnose (?), and treat their diseases and to train them to the path of competence, health, vigour, progress, and individual & national happiness, whatever the external vicissitudes, and whatever the futurity of their history and events. The ideal which governs me in the care and development of my wife and children will supply me with a sample for an incomparably vast but kindred ideal for the well being of my countrymen by a training of their physical and mental and moral constitutions, so that they may be fitter to take care of themselves and to look after their concerns than what they may be made by any events and results that a group of patriotic individuals may ever hope to bring about. To qualify myself for the attainment of this ideal is the first object of my studies. To attain the ideal and secure its practical end to my country, by study of books and of life, by thinking, discovering and inventing means and methods and materials, and by taking such action as may be necessary in practice for giving a practical shape and turn to the realisation of the ideal, is the next & last object of my studies and work, as reader observer, thinker, writer & preacher, or, as a man of

-action, if time, means and exigencies call me to taking the wheel on my own shoulders. To create a new and living force among my countrymen by training them unto a higher life in this way is the mission of my life so long and so far as I may be able to live it. The rest must be left to the wisdom and virtues of the rulers and of the leaders of our educated classes — D. V. of course.

This is the sphere and these are the limits of my duty to my country. I propose to abstain from poking my nose in any other direction in connection with my country. *Glory, public applause, eminence, money, public leaderships, &c., &c., are things I do not want at all.*"

(Scrap Book, P. II, Page 175-76)

ભાવાર્થ : “મારા દેશભાઈઓ, તેમની સ્ત્રીઓ તથા તેમનાં બાળકો, એ દરેકના જીવનની બધી બાબતો કેવી છે, તેઓ ધરની અંદર તથા ધરની બહાર શું કાર્ય કરે છે, તેમનાં સારીરિક તથા માનસિક બંધારણ કેવા પ્રકારનાં છે, તેમની પોતાની તથા તેમની આસપાસની સ્થિતિ કેવી છે, દત્યાદિ સર્વનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. આ અભ્યાસ તેમના વર્તમાન જીવનમાંથી તથા પ્રાચીન કાળના સાહિત્યમાંથી થઈ શકશે. આ અભ્યાસ ક્યો પછી જ હું તેમનાં દર્દ પરખી શકીશ. તે પછી જ તે દર્દની દવા કરી શકીશ. અને તે પછી જ, મને તેવી બહારની ઊંચલપાચલ હોય તથા મને તેવું તેમના દતિહાસનું ભવિષ્ય હોય, તોપણ, દક્ષતા, આરોગ્ય, જીભસો, પ્રગતિ અને વ્યક્તિસમૃદ્ધિ ઉભયનું સુખ, એ સર્વ પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ ઉપર તેઓ ચડે; એવી ડેળવણી હું તેમને આપી શકીશ. મારી સ્ત્રી તથા સંતતિની સલાખ લેવામાં તથા તેમનો વિકાસ કરવામાં જે લાવના તથા જે ધોરણ મને કામ લાગે છે, તે જ લાવના તથા તે જ ધોરણ આ કાર્યના એક આદર્શ તરીકે મને ચાલશે. જોકે ગૃહની લાવના દરતાં દેશ સબંધી આ લાવના એવી વિચાળ છે કે તે બેની સરખામણી થાય થઈ શકે નહિ, તોપણ તે બન્નેનાં સ્વરૂપ તથા સાધ્ય સરખા

પ્રકારના છે મારા દેશભાઈઓના કટ્યાણ સખન્ધી એ ભાવના એવી છે કે, દેશકિતનો દુઃકાથી ત્રેનાયેવ અમુક વ્યક્તિઓ તાથે મળીને જે કાર્ષિ બનાવે તથા પરિણામો પેદા કરવાની આશા રાખી શકે તે બનાવે તથા પરિણામો, મારા દેશબાન્ધવોને, પોતાની સલાખ લેવા માટે અને પોતાના કામકાજ ઉપર અરોગ દેખરેખ ગખવા માટે, જેણે લાયક બનાવી શકે, તે કરતા પણ ઘણા વધારે લાયક તેઓ બને એની રીતે, તેમના શારીરિક, માનસિક તથા નૈતિક બધારણોને ડેળવી સમર્થ બનાવવા મારી આ ભાવના સિદ્ધ કરવાની યોચના મારા પોતામા ડેળવરી, એ મારા અભ્યાસનો સૌથી પહેલો અસર છે પુત્રમનો તથા લોકોના જીવનનો અભ્યાસ કરીને, ઉપાયો, સાધનો તથા સામગ્રીઓ, વિચારી, ઝોળી તથા નવી રચીને તેમ જ મારી આ ભાવનાની સિદ્ધિ માટે, જે જે વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિઓમા મારે જીનવુ પડે તેમા જીતરીને મારી એ ભાવના પૂર્ણ કરવી અને તેની વ્યાવહારિક સિદ્ધિ મારા દેશને સાધી આપવી - એ, વાયક, નિરીક્ષક વિચારક, લેખક તથા ઉપદેશક તરીકે, અથવા તે, વ્યાવહારિક પ્રવૃત્તિની જીએદારી માટે માથે યેવાની જરૂર પડે એવા અવકાશ, સાધન તથા બરીક પ્રસંગ ઉત્પન થાય તે, એક વ્યાવહારિક કાર્યમર્તી તરીકે - મારા સર્વ અભ્યાસનો તથા માન સર્વ કાર્યોનો જીનને તથા છે - નો આશય છે આની રીતે માગ દેગમ ધુઓને ડેળવી ઉચ્ચતર જીવનમા પ્રવેશ કરાવી, તેમની અદર એકે નરીન તથા પ્રાણુરત ચેતન પ્રદાનવુ, એ મારા જીનવુ - પત્રી તે જીવન ગમે એવુ લાજુ કે દુઃક હોય તેવુ - મદાકાર્ય છે આ સિરખવુ બાધીવુ જીવુ, દેશના રાજકર્મો અને શિક્ષિતવર્ગના નાયકો ઉચ્ચતરે ક્ષાપણુ તથા સદ્ગુણને ગોળી દેવુ જોઈગે-અવનન, કષ્ટરે-જાને તે ખરુ જ

માગ દેશ ત ક્ષમા મારા ધર્મનુ આ ક્ષેત્ર છે અને આ જ માન તે ધર્મની મપાંદા છે મારા દેશ સખન્ધી આ સિવાયનો બીજ કાર્ષિ પણ દિશામા માથુ માનનાથી દુ દુ ન્દીશ ગર્નિ, જીને પ્રચરણ, પ્રતિષ્ઠા, પેમો, લોકોનુ નેનુવ વગેરે વગેરે જેવો ચીનને છે જે મારે મુદ્દન નથી જોઈની.

આવી રીતે દિન્દના “ત્રિવેણી-સંગમ”ના એક અભ્યાસક-
તરીકે, ભૂત તથા વર્તમાન ઉપરથી દેશનું ભવિષ્ય બાંધનાર તરીકે,
અને ઉપરના કૃષ્ણઓમાં એમણે પોતે જન્માવ્યું છે તેમ, આખી
દિન્દી પ્રગ્નને ઉદ્ય તથા સામર્થ્યના મંત્ર પ્રબોધનાર તરીકે, પોતાનું
અભિપ્રાય જીવન વ્યતીત કરવાનો ગોવર્ધનરામે સદ્ભિલાષ કર્યો. આ
અભિલાષ કેટલે અંશે સિદ્ધ થયો, તેનાં પરિણામ કેટલાં કથ્યાણુકારી
આવ્યાં, અને પ્રગ્નના એક મદાન વિચારક તથા ભરિશ્ચરજ્ઞ
તરીકેનો એમનો ઘણો કેટલે અંશે મંજૂર કરવો - એ સર્વ ભવિષ્યના
વાધમાં છે. પરંતુ મૂર્ખ કે પામર હૃદયથી ઉત્તર અભિલાષ થના
નથી, ત્યાં એવા અભિલાષ પાછા જીવનનું સમર્પણ તો કર્યાંથી જ
સંભવે! સદ્ભિલાષની સિદ્ધિ હો કે ન હો, પણ ઉચ્ચ અભિલાષને
અર્થે જીવનનું સમર્પણ કરવું એ જમ્ય મદતાનું એક અચૂક લક્ષણ
છે. તેથી કરીને, ગોવર્ધનરામે આ પવિત્ર ઉદ્દત્ત અભિલાષ પોતાના
જીવનકાર્ય તરીકે સ્વીકાર્યો અને તે પૂર્ણ કરવા એકનિષ્ઠાથી અનેક
સ્વાર્થોનો પરિત્યાગ કર્યો, એટલી વાત પણ જોતીતેવી મહત્તાની
ઘોતક નથી.

૨. એમનું શુદ્ધ, કર્તવ્યપરામણ તથા તપોમય જીવન :
આધિ, વ્યાધિ તથા ઉપાધિ ત્રણેના સખ્ત તાપ અમવા જનાં ગોવર્ધનરામનું
જીવન એકંદરે ઉચ્ચ પ્રકારની નીતિથી યુક્ત, નિષ્કલંક વિશુદ્ધિથી
અંકિત, પોતે માનેલાં કર્તવ્યોમાં પગલણ, અને તે કર્તવ્યો પાળવા
માટે અનેક જ્ઞાના સ્વાર્પણથી તપોમય બન્યું હતું.

આમ કહેવાનો આશય એવો નથી કે તે તદ્દન દોષરહિત હતું.
પરંતુ એમના દોષો ઉન્નત ગિરિશૃંગને ચોટી ગેદલા અનિવાર્ય, ઝાંખા
બુદ્ધિસના જેવા જન્મામ છે. આ દોષો હૃદયના નહિ પણ ચિત્તેકલુદ્ધિના
નથા તુલનાશક્તિના હતા. તો, ગોવર્ધનરામ માટે એમ કહેવું પણ
વધારે પડતું નથી જ કે જન્મ પ્રયંડમાં પ્રયંડ અમિના તાપમાં
પણ કાચન જળવાને બદલે જીવડું વિશેષ તેજથી પ્રકાશી રહે છે,
તેમ ગોવર્ધનરામનું જીવન એવું શુદ્ધ તથા નીતિમય હતું કે તીવ્રમાં
તીવ્ર પરીક્ષા તથા ખારીકમાં ખારીક તાવણીના અમિનો તાપ પણ તે
અદન કરી શકશે, અને તેમાંથી એમની વિશુદ્ધિની અને આનન્દ
તથા ઉત્કર્ષની અમૂલ્ય સામગ્રી આપણને પ્રાપ્ત થશે.

મહાકવિ ગિલ્ટનને સંબોધીને કવિ વર્ણવ્યું હતું છે કે :

“ Thy soul was a star and dwelt apart :

Thou hadst a voice whose sound was like the sea =

Pure as the naked heavens, majestic, free :

So didst thou travel on life's common way

In cheerful godliness, and yet thy heart

The lowliest duties on herself did lay. ”

ભાવાર્થ. “ તારો આત્મા એક તારકરૂપ હતો અને (પૃથ્વીની સર્વ ચીજોથી) તે જુદો જ વસતો, તારો સ્વર અમુદના અવાજ જેવો (ગંભીર) હતો—(વાદળો વિનાના) ખુશા આકાશના જેવે શુદ્ધ, ભવ્ય, સ્વતંત્ર, તે જીવનના સામાન્ય પંથ ઉપર પ્રસન્ન ચિત્તથી ઈશ્વર-સેવામાં તત્પર રહીને, પ્રવાણ્ય કર્યું, અને તે છતાં, નાનામો નાની કરજોનો પણ તારા હૃદયે અંગીકાર કર્યો.”

આ શબ્દો ગોવર્ધનરામને લગભગ સર્વાંશે સાચા પડે એમ છે. પોતાનો દેશ, પોતાની માતૃભાષા તથા પોતાનું સાહિત્ય એ તરફના મોટા ધર્મો ઉપરાંત, પોતાનું શરીર, પોતાનું આપ્ત કુટુંબ, પોતાના રનેદીઓ તથા ખીજા આસપાસના મનુષ્યો ઇત્યાદિ તરફના, પ્રમણમાં નાના ધર્મો પણ એમણે ધણી ચીવટથી, ઉદારભુદિથી તથા દૃઢતાથી પાળ્યા છે. આ સર્વ રિપયોમાં એમણે જે પોતાના ધર્મો માન્યા તે વાર્તાત્મિક રીતે એમના ધર્મ દત્તા કે નદિ એ સખની સર્વ કાઈ એમની સાથે એકમત ન પણ થાય. પરંતુ એ જુદી બબલ છે. બાકી, એટલું નિર્દિશદ છે કે દાન દેખાડવાના જુદા અને ચારાના જુદા એવી જે વ્યવહારો દીન રૂઠા, તથા સ્વાર્થ સાધતી વેળાએ ઈર્ષ્યાના અવાજને ગૂરળા સી-કચરી નાખવાની અધમ શક્તિ, જે ધણા મોટા-કહેવાતા માણસો થાયે વાર નિહાળતામાં પ્રગટ કરે છે તે ગોવર્ધનરામનામાં કદી દેખાયાં નથી. અને તેને બદલે, પોતાનાં ઈર્ષ્યા ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગો, મનુષ્યો તથા દેશોમાં સખની શા છે તે ચોક્કમ કરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા અને તે પાળવાની દૃઢ ઈચ્છા-શક્તિ એમનામાં વારવાર દૃષ્ટિગોચર થયાં છે.

આવી શક્તિ તથા ઈર્ષ્યાવિરામ્યતા ઉપરાંત ગોવર્ધનરામના જીવનમાં ખીજા એક મદાન અણ પ્રગટ થાય છે. તે અંશ એમની અખંડ તપોમયતા છે. “ ધર્મોયં કુ ખના ઉપેશ અને નિનિશા એ તપ ”

એમ લીલાવતીના જીવનનું તપ સમગ્રવર્તાં એમણે પોતે લખ્યું છે. ગોવર્ધનરામનું પોતાનું તપ લીલાવતીના તપ કરતાં પણ કેટલીક બાબતમાં વધારે કઠિન તથા વિરોધ ઉચ્ચ હતું. લીલાવતીએ કુટુંબ-યત્નમાં પોતાનું સ્વાર્પણ કર્યું. ગોવર્ધનરામે કુટુંબ તથા દેશ ઉત્તમતા યત્નમાં પોતાના સર્વસ્વનું સમર્પણ કર્યું. આ આત્મસમર્પણ કેરા ઉચ્ચ આશયનું હતું અને તે કેટલી મુશ્કેલીઓ વચ્ચે કરવામાં આવ્યું હતું એ સર્વ આગળ દર્શાવ્યું છે. આ સાંસારિક તપની ભાવના અને એનાથી પ્રેરિત પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસનું ઉદાહરણ, પૂર્વ ને પશ્ચિમ, નિવૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિ, વિરક્તિ ને વ્યવહાર, નિઃસ્વાર્થ ને સ્વાર્થ, એ સર્વના સાસ્ત્રિક અંશોના ઉત્તમ મિશ્રણ રૂપે ગોવર્ધનરામે જગતની સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

“ માતૃપરકૃષ્ણામૃત્યાનેડધિગમઃ કર્મશુદિર્ઘા । ”

“ તપ વિના નથી આત્મધ્યાનમાં પ્રાપ્તિ કે નથી કર્મથી વિશુદ્ધિ. ”

તેમ “ Life is Service, Life is Sacrifice. ”

“ જીવન એ સેવન છે, જીવન એ સ્વાર્પણ છે. ”

* * *

જે માણસ ખરેખર મહાન હોય છે તેમના જીવનને ગમે તે દષ્ટિથી નિહાળીએ તોપણ તેમાંથી કાંઈક બોધ આપે, કાંઈક આનન્દ પમાડે, કાંઈક ઉત્કર્ષ કરે એવું મળ્યા વિના રહેતું નથી.^૨ અનેક દષ્ટિબિન્દુથી તપાસવા છતાં તેની મહત્તા અવિચલ રહેતી જ જણાય છે. ક્ષણે ક્ષણે જે નવતા દર્શાવે તે ખરી રમણીયતા છે,^૩ તેમ જુદી જુદી દષ્ટિથી પણ જે ઉત્કૃષ્ટતા પ્રકટ કરે તે જ ખરી મહત્તા છે. આ શુદ્ધ મહત્તાને પ્રકાર અંગ્રેજીમાં જેને “પરફેક્ટિવ”નું ચિત્ર કહે છે તેના પ્રકાર કરતાં તદ્દન વિપરીત છે આ ચિત્ર એક જ સ્થળેથી એક જ દષ્ટિ-

૨. સરખાવે કાર્ણર્ધવના વચનો. “ One comfort is that great men taken up in any way are profitable company. We cannot look, however imperfectly, upon a great man without gaining something by it. On any terms whatsoever you will not grudge to wander in his neighbourhood for a while. ”—*Heroes and Hero-worship*.

૩. ક્ષણે ક્ષણે ચન્નચતામુપૈતિ તરેણ રૂપં રમણોદતાયાઃ-૬વિ માધ.

બિન્દુથી લેવાયતું હોય છે. તે જ સ્થળેથી ને તે જ દષ્ટિબિન્દુથી તે ગમે તેવું સુંદર તથા યથાસ્થિત લાગે, પણ જ્યાં દષ્ટિબિન્દુમાં ફેરફાર કર્યો કે તે ચિત્ર મૂળ વસ્તુને સત્ય રીતે પ્રકટ કરી શકતું નથી. આમ હોવાથી તેનું મૂલ્ય, તેની સત્યતા તથા તેની સુંદરતા એક જ દષ્ટિબિન્દુ ઉપર આધાર રાખી રહેલાં છે, એક જ દષ્ટિબિન્દુનું નિરીક્ષણ તે સદન કરી શકે છે. પણ ખીમ્ દષ્ટિબિન્દુ લેતાં તે ચિત્ર સર્વ રીતે વ્યર્થ થઈ પડે છે. ખરી મહત્તાનું સ્વરૂપ આવું નથી હોતું. ઘણું ઘણું સ્થળેથી, ઘણી ઘણી દષ્ટિઓથી, ઘણા ઘણા મનુષ્યો અવલોકન કરે તે છતાં જેની ઉચ્ચતા, વિગુહ્યતા તથા ઉજ્જવલતા એની એ રહે તે મહત્તા સાચી હોવી જ જોઈએ.

આની સર્વતોમુખી, અથવા તો બહુમુખી શ્રેષ્ઠતાનું સરસ ઉદાહરણ શેક્સ્પીઅર છે. કવિ તરીકે, નાટ્યકાર તરીકે, માનસહૃદયના અભ્યાસક તથા આત્મેષક તરીકે, મેંકડો વર્ગો થયાં એ ધૂરાપર્મા શ્રેષ્ઠપદ બોગવે છે. તેમ છતાં તેના વિદ્વાન તથા રસિક વાચકો કાઈ કાઈ નવાં દષ્ટિબિન્દુથી એને નિદાળણ પ્રયાસ કરે છે અને તે તે દષ્ટિથી પણ તેની મહત્તા સ્થિર રહેથી નિહાળી સાનન્દ્યાશ્વર્ષમાં લીન થાય છે. આ પ્રમાણે થોડા સમય થયાં, પાત્રાત્મેષન કરનાર તરીકે, શ્રેષ્ઠ નારી-ભાવના ખડી કરનાર તરીકે, નાટ્યકલાના ઉસ્તાદ તરીકે અને ઉચ્ચ પ્રકારની સંગીત નીતિના ઉપદેશક તરીકે - આમ તદ્દન વિરિધ ક્ષેત્રોમાં પણ શેક્સ્પીઅરની ઉત્કૃષ્ટતા સ્વીકારાય છે.

આવી કાઈક દષ્ટિથી ગોવર્ધનરામ તરફ નજર કરીશું તો એમની મહત્તાની ઉચિત્ત પિછાન થશે. આ પ્રમાણે કવિત્વના દષ્ટિથી એમના તરફ જોઈશું, તો એમની ઉચ્ચ રસગામાં આપું ગુજરાત પ્રસન્ન ને પરિપૂત થયેલું જણાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનની દષ્ટિથી જોઈશું તો અર્વાચીન વિન્દના મદાન વિચારકો તથા તત્ત્વચિન્તકોની કાટિમાં ઉચ્ચ સ્થાને વિગળતા આપણે એમને નિદાળીશું. વિદ્વતા તથા લેખન-શક્તિની દષ્ટિથી એમને તપાસીશું તો એ જાને રિપયમાં - ગુજરાતમાં - એમનું નામ પ્રથમ પંકિતમા જોલાતું સંજ્ઞીશું. પાત્રરચના તથા પાત્ર-

૪. “ સ્નેહમુદ્રા ” વગેરેમાના એમના પદ્યમંથી કાર્મને જ ઉદેશી આ વાક્ય લખાયું નથી, પરંતુ, એમની સર્વાભ્યાષી કવિત્વશક્તિ વિશે આ વચન છે.

લેખનની દૃષ્ટિથી તો એમને ટપી જનારા હિન્દીઓમાં કે અંગ્રેજોમાં પણ બહુ થોડા હશે. કેવળ ભુદિની બાબતમાં એમનું સ્થાન આટલું ઉચ્ચ છે, તે વ્યાવહારિક સિદ્ધિની દૃષ્ટિએ, પુસ્તકાર્થથી કુટુંબનો તથા કુટુંબની કીર્તિનો ઉદ્ધાર, ધંધામાં યથ તથા ધનની પ્રાપ્તિ, અને નામદાર શ્રીકમ્બનરેશ જેવા કદરદાન રાજ્યકર્તા તરફથી પોતાના રાજ્યની ધુરા ઉપાડવાની અનેક વારની આગ્રહયુક્ત માગણી, ઇત્યાદિથી એમની અસાધારણતા પ્રકટ થાય છે. માનસિક શક્તિઓ એમને આત્મ ઉત્કૃષ્ટ સ્થાન અર્પે છે, તે હૃદય તથા નીતિની દૃષ્ટિએ એમની અરોબરી વિરલ મહાત્માઓ જ કરી શકે એમ જણાય છે. કર્તવ્ય-પરાયણતા, હૃદયની શુદ્ધતા, સ્નેહશીલતા, શાન્તિ, સ્વાર્પણ્ય, ખંત, ઇત્યાદિ અકેકા ગુણને તપાસી જોઈશું તોપણ ગોવર્ધનરામ તે તે ગુણના એક પ્રશંસાયોગ્ય ઉદાહરણ જેવા જણાશે. કેવળ કુટુંબજીવનના ચોકકા-માથી એમનું જીવન નિદાણીશું તોપણ એમનું પદ જાંચું ને જાંચું જ રહેશે. અને તેને બદલે, દેશજીવનું દુરબીન એમના જીવન ઉપર લગાવીશું, તોપણ એમની મહત્તા તથા ઉચ્ચવર્ણતા એક અણુ જેટલી પણ ઓછી યઈ નહિ દેખાય. આટલું જાણે ઓછું હોય તેમ, કેટલાક જીનોએ એમનામાં શ્રેષ્ઠ જીનોનાં લક્ષણો જોયા છે અને કેટલાક વૃદ્ધાવ લક્ષણોએ ઉત્તમ વૃદ્ધાવના કેટલાક અશો એમના અસ્તિત્વમાં પ્રત્યક્ષ કર્યા છે. અને અલબત્ત, અર્વાચીન સમયના એક ઉત્તમ પ્રકારના હિન્દુના આચાર-વિચાર તો એમના તપોમય જીવનમા સૌથી વધારે પ્રકટ થયા જણાય છે. આ સર્વની પરાકાષ્ટા એ છે કે ઉદાત્ત, વિશાળ તથા કષ્ટમાણુકારી ભાવનાઓનો પુજ્ય ખડો કરનાર મહાન આત્માઓ, તેમ જ પોતાના દેહવિલય પછી પોતાની પાછળ લોકોપક્ષરક કૃતિ મૂકી પોતાનું જીવન સફલ કરનાર મહાપુરુષો - ઉભયમાં ગોવર્ધનરામનું નામ પોતાની સૌમ્ય પ્રભાથી વિરાજિત રહેશે ૫

૫. કાંઈક આવા પ્રકારનો વિચાર સાક્ષરથી ઉત્તમવાચ દેશવલાય ત્રિવેદીએ એક ઉત્તમ પદ્યરૂપે પ્રકટ કર્યો છે તે લખે છે કે : "The life of Govardhanram was a life full of many varied and antithetical excellencies. It was the life of one who, besides being the most successful pleader of his time, at the bar of the High Court, was acclaimed by the unanimous vote of the Republic of Letters of the Province

* દુ ખ હોય તો એટલુ જ કે એરિસ્ટોટલનો અનુયાયી થિયોક્રેસ્ટસ કહેતો હતો—human life, ended just when the insight into its problems was beginning. નેમ, શ્રીગોવર્ધનરામની જીવનદષ્ટિ પણ પૂર્ણ પકવતાને પામતી હતી ત્યા જ વિધિએ એમને એન્ની લીધા *

ખરે, આવા મહાત્માએ જેઓ પોતાની સાધુતાથી, પોતાની લોકોપકારી કૃતિથી તેમ પોતાના અદ્ભુત સદ્ગુણસચયથી ભૂતકાલની ભાષામાં, જનકરણ મુદ્રા—ભુવનના અનકાર છે, તેનાઓને માટે આપણે ગર્વસંવિત કહી શકીશું કે “જગત્તિ તેડધિક જન્મના જગત્ ૧— “હે મહાત્મન, તારા જન્મથી આ જગત પણ વધુ જ્યવત બને છે” આવા મહાનુભાવ પુરુષરત્ન માટે જ આપણે કહી શકીશું કે

‘No monument is needed for one who has made eternal memorial for himself in the hearts of all to whom duty is the dearest of possessions. “For giving his soul to the common cause he has won for himself a wreath which will not fade and a tomb the most honourable, not where his dust is decaying but where his glory lives in everlasting remembrance For of illustrious men all the earth is sepulchre and it is not the inscribed column in their own land which is the record of their virtues, but the unwritten memory of them in the hearts and minds of all mankind.’

અર્થાત્ ‘ધર્મ’ એ જ જેઓનુ વફાલામાં વફાણુ દ્રવ્ય છે, તેમના હૃદયમાં જેણે પોતાનુ ચિરજીવ સ્મારક રચ્યુ છે, તેને સ્મારણ—

of Gujarat as their first citizen, whom not only scholars and critics, poets and thinkers (of Gujarat), but sadhus, yogins and aspirants also honoured as one of the most esteemed members of their respective brotherhoods, and, whom, as if this was not sufficiently paradoxical, His Highness the Maharao Saheb of Cutcha had invited to head his administration . . .

“સમાલોચક ગોવર્ધન સ્મારક અક ૫ ૧૧૬

૧ Carlyle's Life in London. vol 2. By J A Froude. P 506

સ્તમ્ભ કે એવાં ખીજાં સ્મારકોની શી અપેક્ષા છે ? “ કારણ કે, લોકહિતને અર્થે પોતાનું સર્વસ્વ સમર્પાને તેણે એની વિજયમાળા પ્રાપ્ત કરી છે જે કદી કરમારો નહિ અને એનું સ્મારક જે સૌથી વધારે પૂજનને યોગ્ય છે - પણ તે જે સ્થળે એની માટી માટી સાથે મળે છે તે સ્થળે નહિ, કિંતુ જ્યાં એની કીર્તિ ચિરંજીવ સ્મૃતિરૂપે કાયમ રહી છે ત્યાં. કારણ કે, યશસ્વી મહાત્માઓને માટે તો આખી પૃથ્વી સમાધિ-સ્થાન છે; અને આવા મહાત્માઓના દેશમાં જિજ્ઞા કરેલો, એમના ગુણનું ગાન ગાતો, જ્યાંકિત કીર્તિસ્તંભ એ જ એમની સત્કૃતિનું સ્મારક નથી, પણ સમગ્ર માનવજાતિના હૃદયમાં તથા ચિત્તમાં એમની જે અજોલ-અલિખિત સ્મૃતિ કાતરાર્થ રહેલી છે તે જ એમનું સાચું સ્મારક છે. ”

ગિરગામ,
મુંબઈ

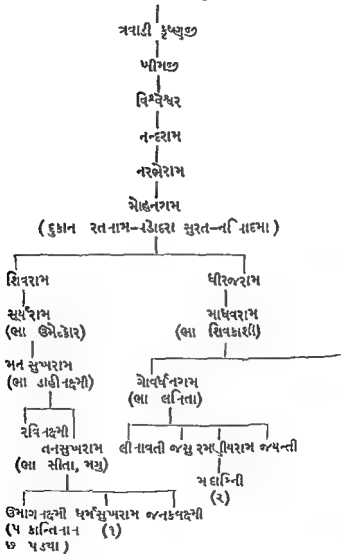
ચેત્ર સુદિ ૧,
વિક્રમર્ક સવત ૧૯૬૬-

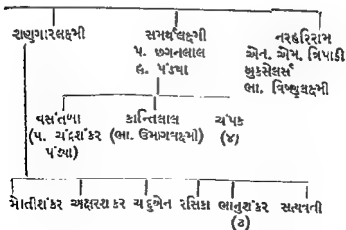

“.. જગત પોતાના એક પ્રમુખોના જીવનચરિત્ર વિશે અધ્યાસમાં છે-
The world knows nothing of its greatest men. જ્યાં જીવનના સર્વ વાહિત્ર રાત યઈ જાય છે અને માત્ર અક્ષરનો અનહત નાહ જોઈ છે અને સુષ્ટાય છે, જ્યાં સસામ્ના સર્વ તાર તોડી નાખી સાસ્વતીની વીણા વાગી રહે છે અને દેરીના પિતાને પણ મોહમાં નાખી દે છે, એ જીવનનું ચરિત્ર સમજાવતું રહેતું નથી. તેના અક્ષરમાં તે જીવન અને તેનું ચરિત્ર સમાપ્ત થાય છે. એ અક્ષર કીર્તિને માટે નીકળતા નથી, કારણ કીર્તિને હોબ હોબ ત્યાં અક્ષર લોકની વાસનાઓને પરત્વર રહે છે. એ અક્ષર આયેખતાર કવિ હોય તો તેના અક્ષરના માનની આસપાસ, મધુવનના મોહકની મારલીના સ્વ-થી સ્વત આકર્ષાયેલી ગોપીઓ પેઠે, જગત સ્વતઃ આકર્ષાય છે. એ સાક્ષર જ્ઞાની હોય તો તેનું જ્ઞાન, સમુદ્રના અદૃષ્ટ બાષ્પ આકાશમાં લીટી મેપ પેઠે દર્શિગોચર યઈ શકિતરૂપે પૃથ્વી પર પડી તેનું કલ્યાણ કરે છે તેમ, જમ્બવ પર્વને પામી ત્યાંથી પામર જીવોના કલ્યાણ માટે અક્ષરરૂપે શુષ્ટિ-પાત કરે છે. ”

(“ સાક્ષરજીવન ” પૃ ૪૭)

गोवर्धनरामनुं कुटुंबवृक्ष

નં. ૧ કી ૪ દર્શાવે છે, જ્યાં ધણાના પરિવાર દર્શાવે છે.

પરિશિષ્ટ ૧ લું

ગો મા ત્રિ ની ખાનગી નાંધમાંથી *

ઈ. સ ૧૮૮૯'

" મારો જન્મ ૧૮૫૫ના ઓક્ટોબર, ૨૦, યનિવાર સંવત ૧૯૧૧ના આસો સુદ ૧૦, દગેરાને દિવસે નડિયાદમાં થયો પિતા માધવરામ ધીરજીરામ, માતા સૌ શિવકાશી દાવ મારા પિતાના સગોત વર્ગમાં તથા માની માના વંશમાં નીચે પ્રમાણે માણસો હયાત છે નામની ખાણુમાં (હાલની) ઉંમરનો આકડો છે

૧ માધવરામ ધીરજીરામ મોહનરામ (૫૫), ૨. મન સુખરામ સૂર્યરામ શિવરામ મોહનગમ (૪૬), ૩ ગોવર્ધનરામ માધવરામ (હુ પોતે) (૩૩), ૪ નરહરિરામ માધવરામ (૨૧), ૫ તનસુખરામ મન સુખરામ (૨૨), ૬ રમણીયરામ ગોવર્ધનરામ (૨)

ભાઈઓ • ૧ શિવકાશી (મારા માતૃથી) (૫૩), ૧ લલિતા ગોવર્ધનરામ (૨૨), ૩ વિષ્ણુવક્ત્રી નરહરિરામ (૧૫-૧૬) ૪. સદૃશ્યુલક્ષ્મી (સીતા-મગ્ન) તનસુખરામ

* શ્રીગોવર્ધનરામે પોતાના પિતાના પુસ્તકમસખમાં ઈ. ૧૯૦૦માં 'માધવ-રામ સ્મારિકા' પ્રકટ કરી હતી તેમાં નડિયાદના વડનગરા નામર ધાઝણોની જ્ઞાતિની સપળી વચાવણી તથા સત્ય વૃતાન્તવિસ્તાર છે બીજા આવૃત્તિમાં (ઈ ૧૮૨૬ની) સ્વ ગોવર્ધનરામની ખાનગી નોંધપોથીમાંથી આપેલી વીંમતો અહીં સ્વ કાન્તિભાઈએ સંપાદિત કરીને મૂકી છે. લેખક પોતે પત્નિ પોતાના જીવનચરિત્રમાં આ વીંમતોનો ઉપયોગ, પુસ્તિકા નહિ મળવાથી કરી નહિ શકેલા તે જ્ઞેતા આ હકીકતોનું મહત્વ ઐતિહાસિક ને અસાધારણ છે 'સંસ્કૃતિ' મા, (મે, જૂન, '૫૮) આ નોંધપોથીની વીંમતો ધરાવતુ રૂપે સ્વ કાન્તિભાઈએ પ્રકટ કરી છે તેનું જ આ પુનર્મુદ્રણ છે. મૂળ સાચે સરખાવી કેટલાક સુદ્રશ્યુદોષો સુધાર્યા છે. * (સ)

પુત્રીઓ : ૧. (માધવરામની :) શ્યામલક્ષ્મી + (૩૧), સમર્થ-
લક્ષ્મી + (૨૬), ૨. (ગોવર્ધનરામની :) લીલાવતી (૮), જસવંતી
(જશુ) (૫), જયંતી (૧૧). + ૩. (મનઃસુખરામની) રવિલક્ષ્મી
(૩૧). ૪. (તનસુખરામની) ઉર્માવલક્ષ્મી (૧)

+ આમને પાછો વિસ્તાર છે તે લખ્યો નથી. ૨

માની માના વંશમાં—૧. મારા મામા બાળકૃષ્ણ સુવાખરામ
(૫૫) અને મામી રવિલક્ષ્મી (રવિકોર).

મારા મોટા મામા મયત મલિરામનું કુટુંબ બાપની માના
વંશમાં મારાં દોઢના દીકરા પંડ્યા મોતીભાઈ રઘુનાથજી (૩૮)

પ્રપિતામહુ—મોહનરામ નરભેરામ નંદરામ

એવું કહેવાય છે કે મોહનરામને એક દુકાન નડિયાદ હતી અને
એક દુકાન સુરત હતી. બંને દુકાન એમની અને એમના સગા
ભાઈ પ્રભુરામની સહિયારી હતી, અને પ્રભુરામ મોહનરામના નામથી
ચાલતી હતી.

એમને ત્રણ પુત્ર અને એક પુત્રી : ૧. ધીરજરામ, ૨. શિવરામ
અને ૩. વહાલાભાઈ (એ બીજી સ્ત્રીના પુત્ર), પુત્રી સુલાબ
(પ્રથમ સ્ત્રીની).

પ્રભુરામના પુત્ર બાળકૃષ્ણ : તેમનો વિવાહ સ્ત્રી સાથે થયેલો
હતો. સ્ત્રી, તે અચાભાઈ વરજલાઈનાં સાસુ.

મોહનરામ પ્રભુરામની દુકાન ભાગી અને મોહનરામના પુત્રો
સુબઈ બંધ રહ્યા.

વહાલાભાઈ સુબઈમાં ગુમાસ્તી કરતા હતા તે છોડી પેટલાદના
હીરાશ કરના બાપ ગિરજાશંકર જોડે ભાગમાં મોતીનો વેપાર કરવા
લાગ્યા. તેમણી રૂા ૮૦,૦૦૦ ની રોકડ લઈ નડિયાદ પાજ આવ્યા
અને તે સર્વ જમીનમા દાટી પચીસેક વર્ષ પર ગુજરી ગયા. (એટલે
સન ૧૮૬૫ના સુમારમા)

ખાવેપીવે તેઓ ખરચાળ હતા. પારકાની બાબતમાં અને
પરમાર્થમાં કંજૂસ હતા. પ્રથમ સ્ત્રીની કમળા પુત્રી હતી અને તેમણી
એ દોહિત્ર છે. ૧. નર્મદાશંકર તથા ૨. જટાશંકર. (નર્મદાશંકર એ
અન્દ્રશંકર પંડ્યાના પિતા. અન્દ્રશંકરના દાદા, કમળાના પતિ, મલિયાંકર

હતા) મરતી વખત પુણ્યની નાત કરવા પ્રસંગે એક પાઈ દક્ષિણા આપવાની સૂચનાના ઉત્તરમાં તેમણે મ્યુ ૩ "નાતની ઉદ્ધિ પ્રમાણે કોઠીએ આપો, પાઈ ન આપગો, મન્યુ, મારે લાણુ છે" ૪

શિવરામે મુબઈમાં વેપાર કરના માડ્યો તેમાં ખોટા ગઈ એવું દેહેવાય છે તે પછી તેમણે કાશીનાસ કરી સન્યાસ લીધો, અને અગામાં જળશાની થયા

શિવરામના પુત્ર મુ જરામ, કાઈ-ઉગ્રેણ જલજીતા હરી ગુમાસ્તી કરતા હતા પુત્ર મન મુખરામને ૪ છ માસના નિર્ધન અવસ્થામાં મૂકી ગુજરી ગયા ૫

તેર વર્ષની ઉંમરે, અથવા તેનામાં, ધ બાગ તથા વિવાહિત કન્યા છોડી શ્રીનાથજીના ગોસાઈ મહારાજ નડિયાદ આવ્યા હતા, તેમની જોડે, બાળકૃષ્ણ ૩ શ્રીનાથજી ગયા ત્યા પ્રથમ ભિક્ષા માગી પેટ ભરતા, પછીથી ગોસાઈના સિંધાસનુ પાત્ર થતા તેમના તરફથી પેનિયું મળતુ તે રાધી ખાતા, અને વસ્ત્રાદિ સારુ બેત્રણ રૂપિયા પ્રતિમાસે મળતા, તેમાંથી વધે તે પાછુ આપતા આખરે શ્રીનાથના ભડારી તથા અધિધારીનુ પદ તેમને મળ્યુ તે પ્રસંગે પણ આથી વધારે લેતા ન હતા, અને શ્રદ્ધાથી ધર્મ માની યમ કરતા શ્રીનાથજીના દીકાપત મહારાજને ઉદ્દેપુરના નાણાએ સન ૧૮૭૬-૭૭માં મઠી મૂક્યા, ત્યારે રાણાએ બાળકૃષ્ણને રહેવા મ્યુ છતા હુલુદરામી ન થવાની હિંચાયી (એ) ગોસાઈજીની સાથે મુબઈ આવ્યા તે પછી ગિરિરાજમાં જઈ રહ્યા પાછા સન ૧૮૮૮માં મુબઈ આયા અને કુટુંબના માણ્યમેને મળ્યા તે પ્રસંગે જીવણનાજી ગોસાઈજીના મંદિર પાસે શ્રીનાથના દીકાપતને ત્યા બાળકૃષ્ણ હતા અને તેમની પાતળ જમના મુબઈમાં એમને વાધણી ઠાપી, અને ગિરિરાજમાં રહે પાડવાની હિંચાયી ત્યા ગયા એ મે મસમા (સવત ૧૮૪૫, જોઈ સુદ બીજે) સા ગુજરી ગયા એમનેના અભાવ તામરી તેો જ્ઞાની ન હતા માત્ર ભકિત જાણના ગુજ ની વખત એથી વર્ષનુ વય હતુ શગો દુનગુ પણ નીરોગ હતુ અન વળન પ્રમાણે માપી ખાતા રમ છુરખિત સારી હતો વૈામ્ય છતા કુટુંબરસના તે દત્તી વૈષ્ણવના દદ દત્તી જુદ્ધિ સાધારણ પણ Cસવી હતી તામસ ન અન્યો હોય ત્યારે સારી અને ાદી સમજાવુમરેરી વાત કરી શકના ૬

શિવરામના બીજા પુત્ર ગોવિંદજી હતા સદા નામના આગવિધવા
મૂકી ધીરજરામના મળ્યું પછી તેઓ ગુજરી ગયા. સદા ગુજરી ગયે
એત્રણ વર્ષ થયા

પિતામહુ ધીરજરામ અને તેમનું કુટુંબજી

મોહનગમની દુકાન ભાગ્યા પછી ધીરજરામ મુબઈ ગયા : તે
પ્રસંગે રેલવે ન હતી પણ પગરખતે સુરત થઈને, અથવા ખંભાત
થઈને, વડાણમા એમી જનાતુ ટપાલ દર ખસતી હતો અને
નડિરાદથી મુબઈ કાગળ આરતા ઓછામા ઓછા ચાર આના
એસના અને દસપદર દિવસ ચતા ટપાલના ઝીણા ચીનાઈ કાગળજી
લોટા લખતા અને એક વખોટામા ઝીગી ઝીગી કાગળની કરકરચો
પર જુદા જુદા મગી દસપદર કાગળ મિડાતા ૧૦

ધીરજરામ પૈસો કેમ કમાયા, કેમ ખરચતા, કેમ સાચરતા,
નાતજનમા કેની રીતે ગહેના, ક્યા ધરમા રહેતા, કુટુંબ અને ચાકરો
સાથે કેમ વર્તતા, પરભાઈ માણુમ અને પરણ્યા સાથે કેમ વર્તતા,
અને આખરે કેની વ્યવસ્થા કરી ગયા તે વગેરે વાતો વૃદ્ધોને મોઝે
સલાગાયેની છે નાતમા અને ગામમા, એટને આખા નડિરાદમા, તેમની
કીર્તિ આજ સુધી પ્રસિદ્ધ છે તેઓ યશસ્વી, દીર્ઘ દષ્ટિનાળા, અને
ખબડદાર મરદ આદમીમા ખપતા ધારેયુ કામ પાર ઉતારયુ, કોઈની
દરકાર કરની નહિ, દરેક કામમા ધોરણો માધી તે પ્રમાણે ચાનવું વગેરે
તેમની પ્રવૃત્તિના ખવારણુ ગણાયા છે તે છતા પોતાના ધોરણુ કોઈ
સંગે નહિ તેમ ચાવનાનો (એમને) શોખ હતો

મોહનગમ એના ભના આદમી હતા કે દુકાનમાં ખાધ ગઈ
છતા પૈસા મૂકના મણુમો આવે તેને દુકાનની સ્થિતિ કડી રેલ.
પ્રભુરામ (સગા ભાઈ) અડ વીનટ ચનાવતા હાથે વેદ પાચ
આગળાએ પહેરતા અને ડોળથી દુકાનની સાખ ટકાવતા મોહનરામના
જીવતા જ દુકાન ભાગી, અને બધા છોકરા મુબઈ ગયા ત્યારે
સગાથીમા તેમની સાથે પારકે ઘેટથી માગી લીધેલા દોરીકસથી હતાં ૬

વહાવાભાઈ ૧૧ (મોહનરામના ત્રીજા તથા બીજા સુત્ર,
અને ધીરજરામના નાના ભાઈ પેટલાદના મોતીના વેપારીને ત્યા નોકર
રહ્યા હતા, અને છેવટે રૂ ૫૦૦)નુ વર્ષોસન લેતા, અને રૂપિયા તથા

દાગીના પુષ્કળ મૂકી ગુજરી ગયા હતા. ધીરજરામ એમનાથી રહેવામાં અને સ્વભાવમાં જુદા જ હતા. ટ્રાટમાં બારભાયાની અટકવાળા વેપારીઓ રહે છે, તેમના બાપદાદા મલખાર, સિંધ, વગેરે ઠેકાણેથી આવનાર વેપારીઓને રૂપિયા ધીરી, ખીજ એવે સવાગણા રૂપિયા પાછા લેતા. તેમને ત્યાં ધીરજરામ ટૂંકે પગારે નોકર રહ્યા અને તેમને વિશ્વાસ મેળવ્યો. તે દિવસથી તે આજથી પચીસ વરસ ઉપર, નાગર શ્વાસ્ત્રણે ઉપર મુંબઈના વેપારીઓને વિશ્વાસ હતો, અને તેમને જ કીલી^{૧૨} સોપતા. બારભાયાઓને ત્યાં ધીરજરામને પગાર ટૂંકે હતો. પણ તેઓને ધીરજરામ પર વિશ્વાસ હોવાથી પોતે જ ધીરજરામને પૈસા ધીંગતા અને તેમની પાસે વેપાર કરાવતા. એમ પણ કહેવાય છે કે રૂડિયાઓને નફો થાય તેમાંથી કમિશન ધીરજરામને આપતા. એવું પણ કહેવાય છે કે ધીરજરામનાં શેઠ અથવા શેઠાણી એમને પોતાની પૂજા સોપી જત્રા કરવા ગયાં તે પાછાં આવ્યા નહિ અને એ પૂજા ધીરજરામને પચી, પરંતુ પારકી પૂજા લીધાના પરતાવાથી તેમણે તેમનો મોટો ભાગ ધર્માંદા કરી દીધા.

તે પ્રસંગે નડિયાદના નાગરી નાત સાથે એમને દ્વેષ હતો; સહુ કૃપણ લોકો, તેમની વચ્ચે ધીરજરામો, નકાળબ જોવા થઈ, બેધડક હજારે રૂપિયા ધર્માંદા કરવા માગ્યા, તે જોઈ નાતના લોકે તેનેદેવથી આ વાત જોડી કાઢી હોય તો તેમણે પણ કાઈ નવાઈ જોવું નથી. ધીરજરામને હાથે આટલી દ્રવ્યની ધર્માંદા ખાતે રેલ ચાલે તે પણ કૃપણ સ્વભાવવાળાઓને સમજાય એવી વાત ન હતી, અને તેથી ધીરજરામની ઉદારતાનું કારણ લોકોએ પોતાના સ્વભાવના ધારણથી કરણેણ હોય તો તે પણ સભવિત છે પૈસે પૈસે દ્રવ્ય એકઠું કરનાર નડિયાદવાસીઓને પદર દિવસ પ્રવાસ કરતા હાથ આવે એવા મુંબઈવાસીઓને થયેલી આ કમાણીનો માર્ગ જાણવાનું સાધન ન હતું અને ધીરજરામ જે પારકો પૈસો પચાવી પડ્યા હોય તો તેમના હૃદયની વાત કાઈ જાણી જાય, એ એમનો સ્વભાવ જોતાં કેવળ અસભવિત છે એટલું જ નહિ, પણ આટલું તો નિર્ધિવાદ છે કે ધીરજરામના શેઠ બારભાયાઓ હતા, બારભાયાઓ નિર્વંશ નથી થયા, તેમના વશને ધીરજરામની નોકરી હજી સુધી પ્રીતિથી સભારે છે, એનો મારા પિતાને પ્રત્યક્ષ થયેલો અનુભવ છે ધીરજરામની મૂળ મૂકી ટૂંકે હતી એ સ્પષ્ટ અને બારભાયાઓ તો દ્રવ્યવાન હતા, ધીરજરામને

એચાર હજાર રૂપિયા અથવા વધારે સોંપી પોતે જત્રા કરવા જાય, એ મોટા કુટુંબવાળા પારલાયાઓને કરવું પડ્યું હોય એ કેવળ અસંભવિત છે, અને ધીરજરામને પૈસા પચવા દે એવા નિર્મોલ્ય પારલાયાઓ ન હતા; આ વગેરે કારણથી એમ જ માનવું ઉચિત છે કે ધીરજરામની કમાઈ ખોટા માર્ગે થઈ એ કેવળ અસભ્ય છે. જ્યારે એમના સદ્ગુણ જાણીએ છીએ ત્યારે આ વાત સિદ્ધાંત જેવી થાય છે.

નોકરીમાથી મૂડી થાય એવાં તેમને સાધન હતાં: એ નોકરી છોડી, આખરે તેમણે સ્વતંત્ર વેપાર કરવા માંડ્યો તે ડૂબી રીતે ક્યો તે હવે જાણવાતું છે.

[૧૬ એપ્રિલ, ૧૮૮૯]

એમનો મુખ્ય વેપાર ધીરધારનો હતો. મુંબઈમાં પરચૂરણ દુકાનોવાળાને થોડી થોડી રકમો ધીરતા, અને રોજ સાંજે તેમને વકરે અતાં તેમાંથી તે દિવસનું વ્યાજ રોજ સાંજે વસૂલ કરી લેતા. આથી વ્યાજનું વ્યાજ દરરોજ ઉપજતી ચકાતું. મોટી રકમો પણ ધીરતા, અને તેમાં પણ વ્યાજ વસૂલ કરવામાં ચોક્કસ રહેતા. જેને પૈસા આપે તેની શક્તિની પરીક્ષા દમ્બેશ રાખતા. પાંચ હજારનો આસામી હોય તો એ હજારથી વધારે તેને ધીરતા નહિ. તેના મુખાસ્તા સાથે દોસ્તી કરતા; તેને ઘેર વારંવાર જવાનું રાખતા. અને તે શિક્ષક કેટલી છે તેની ખબર જાનીમાની રાખતા, અને પોતાને ધીરજ ન રહે એટલા આછી શિક્ષક માલમ પડે તો તરત કાઠ નિમિત્તે પૈસો ઉપાડી લેતા, અને શરમ રાખતા નહિ. આ માર્ગ પકડવાથી તેમનું દ્રવ્ય ધીમે ધીમે ધણ વધતું ગયું કાઠ દિવસ પૈસો મલામો નહિ, અને ગુજરતી વખતે આળીસેક હજાર રૂપિયાની રોકડ તથા દસપંદર હજારના ફાગીના મૂકી ગયા. ૧૦ મુંબઈમાં બ્રહ્મચર આમળ વચલા બોઈવાડામાં, પારસનાથના અપાસરા સામે, ત્રીજું ઘર નં. ૪૬નું તથા નડિયાદમાં એમને બે ઘર હતા. એક ઘર એમના પિતા તરફનું હતું તે ઝઘડિયા પાડામા પંડ્યા શેરીમા છે. ૧૪ એ ઘરમા એ પોતે પ્રથમ રહેના હતા, અને એમના સસરા વિષ્ણુજીવાળા ઘરમા એ રહેવા ગયા પછી કેટલીક મુદતે શિ.મનઃસુખરામનાં કાકી સદાકાકીને તે ઘર આપ્યું. કારણ તેમના પતિ ગોવિંદજી તેમને નાની અવસ્થામાં વિધવા મૂકી ગુજરી ગયા. ગોવિંદજી પહેલાં ધીરજરામ ગયા, પણ ઉમિયાકોરે આ ઘર સદાકાકીને આપ્યું. સદાકાકીએ આ ઘર સ્વામિનારાયણને ધર્મોદા ઠપું, અને

-આખરે રતનજી મૂળજી ત્રવાડીના કબજામાં ગયું. ડાહ્યા ધનેશ્વરવાળું ઘર જે પંડ્યા ઉદ્ધમરામ ગુલાબરામના કબજામાં છે તેની જોડે આ ઘર છે. ૧૫

અને હાલ જે ઘરમાં રડીએ છીએ તેને ત્રણ ખારણું છે. એક શિ. મન મુખરામના ઘરની જોડે પડે છે, બીજું નટરજી બાલાજીના ઘરની જોડે પડે છે, અને ત્રીજું કાજી ચક્રવાણી પોળમાં પડે છે. ૧૬ નટવરજીનાળા ખારણાની અંદર સામી બાજુએ લાકડાની જાગી કરાવી છે ત્યાં અસવ લીત હતી અને તે ખંડથી દેવમદિરમાં જવાનું ખારણું છે. એટલે એરડો ધીરજીરામના વિધવા બહેન ગુલાબકૌઈને રહેવા આપ્યો હતો તે ગુજાર્યા પછી એરડો મારા પિતાના કબજામાં આવ્યો અને કૌઈના ધના નામથી જોળખાય છે ૧૬ જે એરડાથી તે નાગરવાડામાં જોડેલા બીજે ભાગ પડે છે, તેમાં ધીરજીરામ રહેતા. આ ઘર અને એરડો અમવ વિધુજી પાસેથી આવેલાં અને ખારણા પ્રથમ હાલની પંડીન છે ત્યાં હતાં અને તે જમા ગયા હતા તેનામાં ફેરબા એવું કહેવાય છે

[૧૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૬]

ધીરજીરામ પૈસો કેમ સાચવતા અને કેટલી કરકસર તથા ઉદારતા રાખતા તે જોઈએ

એમના વખતમાં એમની આસપાસનું સહુ મંડળ અતિશય કરકસરિયું હતું. વડાલાભાઈકાકા જાતે ખાવામાં સોખીન હતા, ખથુ કૌઈની આગનાસ્વાગતા કરી કે કૌઈને ખરવાવવું કે ધર્મદા કરવું સમજતા ન હતા. મુ. મન મુખરામ સુરદામ નાની ઉંમરના હતા ત્યારે એમને વડાલાભાઈકાકાએ થોડાક ચીનાઈ કાગળો મુખઈથી આપી આપ્યા હતા અને તે ગળુનરીમાં લેખાતા

જમિનગમ કાશીરામ ત્રીસ દમ્બર ડપિરા મૂકી ગુજરી ગયા. તે અને બીજા નડિયાન-પેટવાદના નાગરબ્રાહ્મણો મુખઈ રહેતા અને સારી દમાઈ મૂકી ગુજરી ગયા. તે સહુ લોકો નાની નાની કોટડાઓમાં રહેતા એ કોટડાઓ (ત) વખતે તે સંડાસ પામે હતા, કારણ તેની કોટડી એના ભાડા મોઘા હતા દિવસમાં સવારે મોઈ કરી મૂકે, તેમાંથી એ વાર ચલાવે, અને ત્રણ અઢાર પહેલાં કચી લેતા કે ગરે દીરાને ખપ ન પડે રમોઈ જમનારા વહેચી લેતા, અને ચાર વજુ વચ્ચે પાગ શેટથીના ભાગ મના તે સવા મચ શેટથી લેતા મોઈના ઘરમાં આવ્યો-ગયો પહેલો સમાવ નદિ અને પાણી સરખું પીવા પામે નદિ.

કાગણુ, નળ નહોતા અને કૂવાનું પાણી વેચાતુ મંગાવે તેમાંથી કોઈને આપવું પરવાતુ નહિ. એક અંગરખું ધણા વર્ષ પહોચાડવામાં આવતું, અને પહેરવામાં અને ત્યાં સુધી આવતું નહિ. ચાળીસ-પચાસ વર્ષ સુધી આવું એકેક અંગરખું પહોંચાડવામાં આવતુ. થોડી પણ ચોખ્ખી કમાઈ, આવી બાતનું ખરચ, બળતી બળતી કરવામા આવતી ધીરધાર, સાખ અને આંટ સાચવવાનો મમત, અને એવા એવાં કારણોથી આ જૂના સમયના માણસો મોટી પૂજા મઠી ગુજરી જતા, નાફરી સમજતા નહિ, થોડા ખરચમા પોતાને સુખી માનતા અને મજૂરીવાળા દિવસ ગાળી, તન્દુરમ્ત અને મજબૂત રહેતા ૧૭ તે પ્રસંગને આવી રીતે વાતો પવન ધીન્જરામને પણ સ્વાભાવિક લાગ્યો હતો. પરંતુ સમાના પ્રમાણમાં એમની ઉદારતા વધારે હતી, વખણાતી, અને ધોરણવાળી હતી. પૈસો સાચવવો અને ખરચ કરવું ઉલ્લખમાં તેમને તેમનાં રપટ ધોગણુ હતા.

[૨૫ એપ્રિલ, ૧૯૮૬]

ધીન્જરામની કરકસર ધોરણવાળી હતી. ત્યાં ખરચ કરવાની જરૂર લાગે ત્યા ખરચ કરતા અટકતા નહિ. ત્યા જરૂર ન લાગે ત્યાં કીર્તિને લોભ એમની પાસે ખગ્ચ કરાવી શકતો નહિ અને વ્યાપારમા તેમ ખરચમા પોતાની ગુજરાનો અને લવિધ્યનો વિચાર દીર્ઘદષ્ટિથી કરતા, કોઈના કહેવાથી કાઈકરવું પડે એ વાતનો તિરસ્કાર રાખતા, અને એવી રીતે એમની પામે કોઈ કાઠી ન લે તેની સાવચેતી ગમ્મતા. ધરકામમા, ઉદારતામા અને વેપારમા પોતાની પાસે કોઈ ખોટી આશા રાખતા ન શીખે અને સામુ માણસ આત્મપ્રયાસ ઉપર આધાર રાખતા શીખે તેવો પ્રયત્ન કરતા આ સર્વના ઉદાહરણની વાતો આજ સુધી કુટુંબમા ચાલતી છે.

મુખર્ષિમા એમને ત્યા ઊતરનાગની ખાતર કરવાનુ એમને ધોગણુ હતું આડોશીપાડોશી કે કોઈ એમને ત્યા આવે તો તે સહુને પીવાનું પાણી મળતું આસપાસના પાડોશી ઘરમા તેલકોષરેલ બાળતા નહિ પણ રાત્રે સુતી વખતે બારણુ ઉઘાડી સચ્ચે એટલા સારુ દાવો નોઈ એ તે પોતાને ઘેંચી અથવા બીજેથી કાકડો કરી લાવે, તે ધીન્જરામને ઘેર તેવમા મોળી, સળગાવી લઈ જતા, તેને તેમ કરવાની છૂટ હતી. આવા લોકને દીવારણી બચતી, અને તે ઉપગત ઘેર જઈ કાકડો-કાચિયામાં નિચોવી તેવ કાઠી લેતા.

આખરે રતનજી મૂળજી ત્રણાડીના કૃપાળમાં ગયું. ડાહ્યા ધનેશ્વરનાણું ધર
જે પડયા ઉદ્ધમરામ ગુલાબરામના કૃપાળમાં છે તેની જોડે આ ધર છે ૧૫

અમે હાલ જે ધરમાં રહીએ છીએ તેને ત્રણ પારણા છે એક
શિ મન સુખરામના ધરની જોડે પડે છે, બીજું નટવરજી ખાવાજીના
ધરની જોડે પડે છે, અને ત્રીજું કાજી ચક્રવાવાગી પોળમાં પડે છે ૧૬
નટવરજીના પારણાની અદર સામી બાજુએ લાકડાની જાગી કરાવી
છે ત્યાં અક્ષર લીત હતી અને તે ખરથી દેવમંદિરમાં જવાનું
બાજુ છે એટલે જોરડો ધીરજીરામના વિધવા બહેન ગુલામશાઈને
રહેવા આપ્યો હતો તે ગુજરાં પડી જોરડો મારા પિતાના કૃપાળમાં
આ ગયો અને ફાઈવાગી ધરના નામથી જાળખાય છે ૧૬ એ જોરડાથી
તે નાગરાડામાં જોડેનો બીજો ભાગ પડે છે, તેમાં ધીરજીરામ રહેતા
આ ધર અને જોરડો અમન વિષ્ણુજી પાસેથી આવેના અને
પારણા પ્રથમ હાનની પડીન છે ત્યાં હતા અને તે જત્રા ગયા
હતા તેવામાં ફેરબા એવું કહેવાય છે

[૧૪ સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૬]

ધીરજીરામ પેસો પ્રેમ સાચવતા અને કેટની કરકસર તથા
ઉદારતા રાખતા તે જોઈએ

એમના વખતમાં એમની આસપાસનું સહુ મંડળ અતિશય
કરમચરિયું હતું વડાવાલાઈકામ જાને ખાવામાં શોખીન હતા, પશુ
ફાઈની આગનાસ્વાગતા કરવી કે ફાઈને ખરગવવું કે ધર્માંદા કરવું
સમજતા ન હતા સુ મન સુખરામ સૂરજીરામ નાની ઉમરના હતા
ત્યારે એમને વડાનાબાઈનાકાએ થોડાક ચીનાઈ કામગીરી મુ મઈથી
આગી આપ્યા હતા અને તે ગજુતરીમાં લેખાતા

જમિયતગમ મદીરામ ત્રીસ હજાર પિયા મૂકી મુજરી ગયા
તે અને બીજા નાયા-બેટનાના નાગરબાહણો મુજઈ રહેતા અને
સાગી કમાઈ મૂકી મુજરી ગયા તે મહુ લોનાની નાની કાળીઓમાં
રહેતા એ કાટડીઓ (તે) વખતે તો સડાસ પામે હની, કારણ તેની કાટડી
ઓના ભાડા મોઝા હતા દિવસમાં સમારે ગોઈ કરી મૂકે તેમાંથી બે
વાર ચનાવે, અને વાણુ અધારા પહેના કરી લેના કે રાત્રે દીરાને ખપ
ન પડે. રમોઈ જમનારા વડેચી લેતા, અને ચાર જણ વચ્ચે પાય
રોખીના ભાગ ચતા તો સમા સમા રાટની લેના ફાઈના ધરમાં
આ ગયો-ગયો પેરોજો સમાય નહિ અને પાગી સરખુ પોરા પામે નહિ.

કાગળ, નળ નહોતા અને કુવાતું પાણી વેચાતું મંગાવે તેમાંથી કાઢીને આપતું પરવડતું નહિ. એક અંગરખું ઘણું વર્ષ પહેાંચાડવામાં આવતું, અને પહેરવામાં બને ત્યાં સુધી આવતું નહિ. ચાળીસ-પચાસ વર્ષ સુધી આવું એકેક અંગરખું પહેાંચાડવામાં આવતું. થોડી પછુ ચોખ્ખી કમાઈ, આવી જાતનું ખરચ, જાળવી જાળવી કરવામાં આવતી ધીરધાર, સાખ અને આંટ સાચવવાનો મમત, અને એવાં એવાં કારણોથી આ જૂના સમયના માણસો મોટી પૂંજ મૂકી ગુજરી જતા, નાફરી સમજતા નહિ, થોડા ખરચમાં પોતાને સુખી માનતા અને મજૂરીવાળા દિવસ ગાળી, તન્દુરસ્ત અને મજબૂત રહેતા. ૧૭ તે પ્રસંગનો આવી રીતે વાતો પવન ધીરજરામને પણ સ્વાભાવિક લાગ્યો હતો. પરંતુ સમાના પ્રમાણમાં એમની ઉદાગતા વધારે હતી, વખણાતી, અને ધોરણવાળી હતી. પૈસો સાચવવો અને ખરચ કરવું ઉભયમાં તેમને તેમનાં સ્પષ્ટ ધોરણ હતાં.

[૨૫ ઓક્ટોબર, ૧૯૮૬]

ધીરજરામની કરકસર ધોરણવાળી હતી. જ્યાં ખરચ કરવાની જરૂર લાગે ત્યાં ખરચ કરતા અટકતા નહિ. જ્યાં જરૂર ન લાગે ત્યાં કોર્તિનો લોભ એમની પાસે ખગ્ચ કગવી શકતો નહિ અને વ્યાપારમાં તેમ ખરચમાં પોતાની ગુજાશનો અને લાવિષ્યનો વિચાર દીર્ઘદષ્ટિથી કરતા, કાઢના કહેવાથી કાઈક-વું પડે એ વાતનો તિરસ્કાર રાખતા, અને એવી રીતે એમની પાસે કાઈ કાઢી ન લે તેની સાવચેતી રાખતા. ધગકામમાં, ઉદાગતામાં અને વેપાળમાં પોતાની પાસે કાઈ મોટી આશા રાખતા ન રીખે અને સામુ માણસ આત્મપ્રયાસ ઉપર આધાર રાખતા રીખે તેવો પ્રયત્ન કરતા આ સર્વના ઉદાહરણની વાતો આજ સુધી કુટુંબમાં ચાલતી છે.

મુંબઈમાં એમને ત્યાં હિતરનારનો ખાતર કરવાનું એમને ધોમણુ હતું. આડોશીપાડોશી કે કાઈ એમને ત્યાં આવે તો તે સડુને પીવાનું પાણી મળતું આસપાસના પાડોશી ઘરમાં તેવકોપરેલ જાળતા નહિ. પણ રાત્રે સૂતી વખતે બારણું ઉઘાડી સૂએ એટલા સારુ દીવો બ્નેઈએ તે પોતાને ઘે-ચી અચવા જીજ્ઞેથી કાકડો કરી લાવે, તે ધીરજરામને ઘેર તેવમાં જોળી, સળગાવી લઈ જતા, તેને તેમ કરવાની છૂટ હતી. - આવા લોકને દીવારળી જમ્તી, અને તે ઉપગત ઘેર જઈ કાકડો- કાઠિયામાં નિચોવી તેવ કાઢી લેના

ધીરજીરામને ઘેર પરદેશી-દેશી કાંઈ આવ્યો-ગયો જિતરે તેને પ્યાર દિવસ જન્મવાની છૂટ હતી. તે પછી જન્મે તેનું ખરચ મજરે લેવાતું. પોતે જન્મે તે તેને જન્માડે ધરમાં ઉતારો રાખવાની રજા ન મળતી.

ઘેર ચાકર રહેવા આવે તો તેના દેખતાં પોતે સાવરણી ફેરવવા મંડી જાય, અને એમના હાથમાથો એ સાવરણી તેણે ઉપાડી તો તેને રાખે, ન ઉપાડી તો કહે કે “ભાઈ, મારો અને તારો જોગ નહિ ખાય.” ચાકર નવરો જેસવા પામે તો કામ શોધી બતાવે. કાંઈ કામ ન જડે તો કહે કે “ઉપરથી ગોઠાં ઉતારી, નીચે લાવી, સાફ કર.” તે સાફ કરી પરવારવા પામે એટલે ઉપર મોકલે ચાકર ઉધરાણી કરવા જાય એટલે તેની પાછળ કાંઈ કાંઈ વાર જાનામાના જાય, અને તે ચાકર પાછો આવે એટલે તે જ ઠેકાણે જાતે ઉધરાણી કરવા જાય, એટલે જણાઈ આવે કે ઉધરાણી કરવામાં ચાકરે નરમાથ વાપરી કે સખ્ત થયો. સખ્ત થયો હોય તો જ ઉધરાણી બરાબર ગણે.

પાય હજારની સાખવાળાને ઘેર રૂપિયા ધીરતા એમ જ વિચાર કરતા કે આટલું નુકસાન ખમીશું તો આપણને ભારે નહિ પડે. સામાનો પાય હજારની સાખ છે, વાસ્તે એટલે સુધી ધીરવા, એ ધ ધો પસંદ ન કરતા.

એમને શુકન-અપશુકન ઉપર શ્રદ્ધા ધણી હતી. તેઓ એક પ્રસંગે ધરમાથી નીકળી મેનામાં જેસી બહાર જતા હતા. બા(ગં. શિવકાશી) નું વય તે પ્રસંગે આઠ-નવ વર્ષનું હતું. તે ઉધાડે માથે, છૂટે એટલે, દેવતા લેઈ સામી આવતી મળી, અને ડોસાએ આંખની હરકતને લીધે ઝાળખી નહિ. ડોસાએ એના ઉપર ગાળોનો વર્ષોદ વર્ષોવ્યોઃ અને, ખીકમાં તે ખીકમાં, પાસે લાકડાનો ઢગ હતો તેમાં દેવતા નાંખી દઈ ત્યાં આગળ જીવી વહનું ધર હતું તેમાં બા પેસી ગઈ. ગુલાબદોઈને આ વાતની ખબર પડી અને તેણે ધીરજીરામને ઠપકો દીધો. ધીરજીરામને બાને તેગાવી જોળામાં જેસાડી પૂજ્યું કે, “મેં તને ગાળો દીધી?” બાએ હા કહી. ડોસાએ જિલટ-પાલટના સવાય પૂછી ખાતરી કરી કે પોતે એને જ ગાળો દીધી હતી. પંચી પૂજ્યું, “ત્યારે તને ખોટું લાગ્યું?” ઉત્તર . “હા.” પ્રશ્ન : “તને કંઈ દાગીનો આપીએ તો તું ખુશ થાય?” ઉત્તર : “હા.” ડોસી આ

પ્રસંગે માળા જપતાં દતાં તેની પાસે ડોસાએ સોનાનું વાંકડું માગ્યું. ડોશીને આપવાનું મન નહિ, તેથી આનાકાની ન કરતાં જવાબ ન દીધો અને માળા જપવા લાગ્યાં. ડોસા તેમની મનોવૃત્તિ સમજી ધમકાવી જોડ્યા : “ એક આપે છે કે હાથે લેઈ બે વાંકડાં આપું ? ” ડોશી બેઠકાં, અને વાંકડું આપ્યું. ડોસાએ એ બાને હાથે પહેરાવ્યું અને પુશ ધઈ જોડ્યા : “ બાપુ, આ વાંકડું તારી સાસુને આપીશ નહિ. ” ડોશીએ પાછળથી પ્રસંગ આસી આ વાકડું લઈ લીધું.

જ્યારે મારા પિતાનું લગ્ન થયું ત્યારે દાડખાનું ફાણું તથા ખાસ વરઘોડો કાઢવો, નામ પ્રમાણે જરૂરનો છે, એવો લોકોએ આશય કર્યો. ડોસાએ હા કહી. વખત થયે લોકો એકઠા થયા, ડોસાએ તેમને પૂછ્યું : “ હું કેટલું ખરચ કરું તો તમે રાજી થશો ? ” લોકોએ કહ્યું : “ બસો રૂપિયા. ” ડોસાએ કહ્યું, “ ત્યો, આ બસો રૂપિયાની સાંકળી છોકરાની કોટમાં પહેરાવું છું. મારા પૈસા નગારાવાળામાં અને દાડખાનાના દેવતામાં નહિ નાંખું. ” તેમણે વરઘોડો ન કાઢ્યો.

પૈસા વાપરવામાં જ સંભાળ રાખવાથી તેમનું કામ સંપૂર્ણ થતું ન હતું, પરંતુ પૈસાની ચોકી યથાર્થ કરવી પડતી. મુંબઈ એવામાં સુખ્યા લોક, ચોર લોક અને ટોપીવાળાઓનું સ્થાન હતું. રાત્રે તેમ જ દિવસે, બહાર તેમ જ ઘરમાં, અને છળથી તેમ જ બળથી, લોકોને લુંટવામાં આવતા, અને પોલીસ તરફથી લુંટનાર લોકોને આશ્રય મળતો. આ લુંટનાર વર્ગમાં પારસીઓ મુખ્ય હતા અને દરેક દુકાનદાર એ લોકથી બચવા એક પણ પારસીને ગુમારતી રાખતો, કારણ, જ્યાં પારસી ગુમારતો હોય ત્યાં પારસી હરામખોર આવતા નહિ. આ વખતમાં ધીરજીરામ તિજોરીમાં દ્રવ્ય રાખતા પોતે સાંજના છસાત વાગ્યે સૂઈ જતા, દશઅગિયાર વાગ્યે બહી, તિજોરી પર તજૂરો લઈ બેસતા, અને “ નારાયણ નારાયણ ” એટલું જ આખી રાત ગાતા, તે છેક સવારે ચાર વાગ્યે સૂતા તે સૂતા હોય તેટલો વખત ઉમિયાકેર જાગતાં હોય.

પૈસો સાચવવા છતાં યોગ્ય લાગે ત્યાં વાપરતાં આયકો ખાતા ન હતા. બાળકૃષ્ણ પ્રભુરામને નાની ઉંમરમાં મુંબઈ આવવું પડ્યું હતું અને ખાવાપીવા સારું ધીરજીરામ પાસે બે રૂપિયા માગ્યા; તેની સાફ ના પાડી અને કંઈ કે આજ આપુ તો તું કાલે માગે, માટે શાલ મારા પર આધાર રાખ્યા વિના ચલાવ બાળકૃષ્ણને ખોટું લાગ્યું, જતા તે પ્રમાણે કરવા વિના છૂટકો ન રહ્યો. બે રૂપિયા તેઓ મેળવી શક્યા ત્યારે ધીરજીરામ તેમણે ચાર પોતાના તરફથી આપ્યા.

મારાં નાનાં ફેઈ લીલાકોર પ્રથમ મનઃસુખરામ ગણપતરામને દેવાનાં દતાં ને વિવાહની તૈયારી સમુદ્ધત બે જણાને ત્યાં થઈ ગઈ હતી. ધીરજરામનાં વિધવા બહેન ગુલાબ પામે ગણપતરામ ત્રણસો રૂપિયા માગતા હતા. ગુલાબફેઈ ગરીબ દતાં, ને રંકયોગ્ય લાલસાર્થે ગણપતરામનાં વહુ પાસે જઈ બોલ્યાં : “ મારી ભત્રીજી તમારે ત્યાં આવે છે, તો આટલું ખત ફાડી ન નાંખો ? ” તિરસ્કારભરેલો ઉત્તર મળતાં ફેઈ ઘેર આવ્યાં, છાનામાનાં રાયાં, ફેઈને કાઈ કહ્યું નહિ. પણ પોતાનું મોં ભાઈનાથી છાનું ન રખાયું. “ બહેન, કેમ, તારું મોં આજ આવું છે ? ” ઉત્તર દેવાની દમ્બા ન છતાં ખરી વાત ફેઈએ આખરે કહી.

ધીરજરામે તેમને એકદમ ત્રણસો રૂપિયા આપી કહ્યું કે, “ જા, બહેન, રૂપિયા ભરી આવ ને તે ખત લઈ આવ.”

આણી પાસથી તે રૂપિયા ભરવા ગયાં, અને ખીજી પાસથી, ધીરજરામે અનાથ, અન્ન-ધરખાગ વગરના તેમ માખાપ વગરના અને રંક પણ ચતુર છોકરા નવજરામને લીલાકોર, એકદમ જ્વેશીને પૂછ્યા વગર ને ફેઈનું સાંભળ્યા વગર, ફેઈ દીધાં, અને ગુલાબના રૂપિયા પહેલ્યા ત્યારે ગણપતરામે સહુ વાત જણી અને ધરનાં ધરનાં તિરસ્કાર કર્યો. પણ થયું તે થયું. મારે (માટે ?) સગત ગખવાનું એટલું જ જો કે કરકસરિયા ધીરજરામે પોતાનું ધારણુ ધરાયું ત્યા ત્રણમો રૂપિયા આંચકો ખાધા વિના સત્વર ખરચી દીધા.

[૧૫ જુલાઈ, ૧૮૯૦]

ગોધરામાં લક્ષમણરામ દેસાઈ છે. તેમણે ધીરજરામને ડોકોરમા દીટેલા. થોડા દિવસ ઉપર હું ગોધરે રાજખીપણાની તકગરમાં ગયો હતો, ત્યારે દેસાઈએ મને કહ્યું કે, “ ધીરજરામે પોતાના ગળ ઉપરાત ચઈ ધર્મોદા ખરચ કરેલું, તેવી મને જાતમાહિતી છે.” આ વાત નરિયાદ ગામમાં હજુ સુધી પ્રસિદ્ધ છે કે ધીરજરામ ત્રવાડીએ ધણો પૈસો ધર્મોદા કર્યો છે અને નરિયાદમાં અમદાવાદની ભાગોળે અને અમદાવાદના ચોટે તે વાતનાં ધણાં નિશાન છે.

એ ભાગોળે મોટી વાવ છે, તે એક વખત મહાખડેર હતું અને એના પથરા ઉપર જતાં કોઈની દિમત આવતી નહીં, એવી રીતે જીંડા અને ઝગમગતા હતા, તેમા અનેક સાપનો વાસ હતો—

ડેસાએ તેનો જીલ્લોદાર કયો. મેનામાં બેસી જાતે મનુરો પર દેખરખ રાખવા જતા અને તે સ્થળે આખો દિવસ ગાળતા અને કામ પૂરું કર્યું ત્યારે જ્યાં વાવના સામી મોટી સરેદ છે. તેમાં જ્યારે અસલ આમગાડી ન હતી ત્યારે દેશદેશના વસુજારાઓ પડતા. એ સરેદ ધીરજરામની બંધાવેલી કહેવાય છે. એ ભાગ્યેળ જદાર જે નારાયણ-સરોવરનું તળાવ છે તે પણ એમણે જ બંધાવેલું કહેવાય છે. નારાયણ-સરોવર અને વાવની વચ્ચે વાડી મારા પિતાની માલિકીની હતી જે આ વાવ, તળાવ અને સરેદમાં ધણાક પૈસા ખર્ચ્યા હશે. વાડીમાં બેઠક છે ત્યાં અસલ નારાયણ દેવના લાલજીને રથયાત્રાને દિવસે લાવવામાં આવતા.

દુકાન ભાંગતાં પહેલાં, યોગ દિવસ પહેલાં, મારા પિતાએ એ વાડી પરથી દાઢ ઉઠાવી ધર્મોદા કરી છે, અને ત્યાં આખર-બેચર બે બાઈઓ માળી છે. તેની પાસે માત્ર કુવનો અને સરારસાજ શાકપાઠડીના ફેગનો દક્ક રાખેલો છે. વાવ અને તળાવ સિવાય ડોકોરમાં અને જન(રના)તળતમાં તેમ મુજબમાં ફટકેક ઠેકાણે ધણું ખર્ચેલું કહેવાય છે. વાલકેશ્વરનો એક ખાધાર ગરનરના જગલા બધીના દરવાજાનો તેમણે બંધાવેલો કહેવાય છે. સિવાય ગુપ્તદાન પણ કરતા.

[૮ ઓગસ્ટ, ૧૯૯૦]

બ્રહ્મભોજનમાં ડેસા પુસ્તક માનતા. નડિયાદમાં નાતો ચાલતી હોય ને કાઈ દિવસ ખાલી પડે તો ડેસા પાસે બેચાર નાગરબ્રાહ્મણો જાય અને કહે કે હાલ તો કાઈ કરે એમ નથી. ડેસા કહે કે રસોઈ વગેરે માથે લેનાર કાઈ નીકળી પડે એમ હોય તો ઠરાવીએ. માથે લેનાર મળે જ અને ડેસા રણુછોડરાયને નામે નોતરા ફેરવે. નાત વખત નાતમાં ફેરે, લોકો પાઈ દક્ષિણાની આશા રાખતા હોય ત્યારે રૂપિયો આપે, રૂપિયાની આશા રાખતા હોય ત્યારે માત્ર સોપારીકકડા જ વહેચે આવા પ્રસંગ વર્ષમાં અનેક આવતા.

આખરે મોહનરામના વખતનું એક દુકમનામું ડેસા પર જાળવવાનો વખત આવ્યો ને ડેસાને બેત્રણ દિવસ જોલમાં આવવું (રહેવું) પડ્યું. તે ધણું કરીને કાઈ જાતનો આગ્રહ ચડવાથી ગયા દરો નાતવાળા કહે, આગમિત કરો. ડેસા કહે : ધર્મ સાચવ્યો છે માટે નહિ કરું. એ પક્ષ હશે ભરાયા ડેસાને નાતજહાર મૂકવા જેવું

કયું. પણ કોઈ નાત કરે નહિ. આખર પંડ્યા ગોકુળજી કાશીનાથ પાઠકજી ડાસાના વહેવાઈ, તેને ત્યાં કોઈનું લહાણું કરવાનું આવ્યું. તેમને એક પાસ નાત, ને એક પાસ વેવાઈ, એમ ધર્મસંકટ આવ્યું. ડાસા પંડ્યાને ઝોટલે જઈ લહાણું લેવા બેઠા. પંડ્યાવાળાના મનમાં કે ધરમાં આવે છેવું માનું લેઈ જાય તો બે પક્ષ સચવાય. ડાસો કહે છે જાતું નહિ લેઉં, પણ ઝોટલે બેઠો છું ત્યાં મોકલો. આખરે પંડ્યાએ તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે કયું. ડાસો લહાણાનું પાણીવાસણુ લેઈ ઝોટલે બેઠા, અને નાતના જે લોક લહાણું લેવા આવે-જાય તે પૂછે કે 'કેમ (ઝોટલે) બેઠા છો?' તેને તેને મોં આગળ રાખેયું પાણીવાસણુ બતાવી કહે કે 'આ લહાણું લેવા આવ્યો હતો તે શીધું.' આખરે હાલકેશ્વરના ભંડારાની નાત આવી ને ડાસાનું નોતડું ટાલ્યું. ડાસાએ સામે ચરુ નાખ્યો અને સામે પક્ષ બાંધ્યો. તેમના પક્ષમાં પંદર ધર રહ્યાં તે પૈસાવાળાં રલા, ને સામા પક્ષમાં ચાળીસ ગયાં તે ગરીબ.

ડાસાએ પંદરમાં નાતો ઉપર નાતો કરવા માંડી, ઝોટલે ચાળીસવાળા પચળ્યા અને આખરે સમાધાન થયું. તે દિવસથી નાતમાં ચાળીસ અને પંદર એ નામનાં તડ ગણાયાં, ૧૯ પણ નામ સિવાય બીજાં વિશેષ ન રહ્યો જીવડું એક તડવાળાને ત્યાં નાત હોય ત્યારે સામા તડવાળાને પરોણા ગણી તેમને પહેલાં હામ આપે. પણ આ પંડી ધીરજરામને નાતવાળા ઉપર તિરસ્કાર આવ્યાથી નાતો કરવી બંધ કરી, અને મોઢ, ઓઠીચ્ચ વગેરે બીજી જાતના ક્ષાહજોને જમાડવા માંડ્યા.

ડાસા તામસી હતા. તેમનો તામસ ધરમાં પણ જણાતો. કપાળે ચાંદલો ન કરે તો દીકરીઓને કપાળે બિની કરેલી પાઈ ચાંપવા જતા. મારા પિતાને મારતા અને માધવજીણુ કહેતા. તેમના જતાં પહેલાં મારે એક "કાળિયા" નામના કાકા હતા. ઉમિયાકોરનાં બહેન "બાળા," તેમને "કાળિયા"ને સોંપી ઉમિયાકોર મુબઈ ગયાં. બાળામાશીને ઘેર અગાશીમાથી પંડ્યા પંડી ધનુર્ગ ધાયાથી કાળિયા કાકા ગુજરી ગયા. તે સમાચાર સાંભળી ડાસાએ ઉમિયાકોરને ધરમાંથી કાઢી મૂક્યા; તે મુબઈમાં બોઈવાડના ધનની જોડે પરમાનન્દદાસનું ઘર હતું ત્યાં એક ડેશીના કાતરિયામાં જ મદિના ઉમિયાકોર રલા, ત્યાં સુધી ડાસાએ બોલાવ્યાં નહિ, ને જ મદિને કાંધ જીત્યો ને પડોટમ્

ડાશીએ સમજાવ્યા, ત્યારે ઉમિયાકોરને બોલાવ્યાં. બીજા સહુ સંતતિ ત્યાર પછી થઈ.

પાછલી વચમાં કોઈ રહ્યો હોય ને પૂજમાં હોય તો જાનામાના બંધાર નીકળી ટાઢા પાણીના ઘડેઘડા માથા પર રેડીને નહાવ. કોઈ પૂછે કે કેમ નાહા ? તો કહે કે ચંડાએ અલગવ્યો હતો.

ડાસા મસ્કરી કરતા પણ ખરા. તેઓ પંડ્યા શેરીરાજા પોતાના ધરમાં રહેતા, ત્યારે સામેની ખડકીમાં, નીમતવાળા ધરમાં, બાપુ દોલા રહેતા. એ ધર આજ હીરાશંકર મયાશંકર અને તેમના ભાઈએ પાસે વેચાણ દક્કથી છે. ૨૦ બાપુ દોલા એ મારાં માતામંદી ગોરી માના બાપુ આપ. ગોરી માની માનું નામ ગવરી. બાપુ દોલા અમદાવાદમાં વક્રીલાત કરતા. ત્યાંની એક નાગર શ્રાહાહની સ્ત્રીને તેમણે રાખેલી હતી, અને નડિયાદમાં મેનામાં બેસી ફરતા. તેમના પૈલવથી ગવરી મા જિલ્દી નીતે ચાલતાં. તે ઘેણાં હતાં અને જામમાં જાણ્યાં વીલ્લતાં. બાપુ દોલા તેમને તે બાબત ખીલે તો ડાશી ખુશ થાય ને પાડેશી ધીરજરામની પાસે જઈ મલકાઈ કહી આવે કે “ ધીરજરામ, આજ તો બાપુ દોલા મારી સાથે બોલ્યા. મને ખીલ્યા ” ધીરજરામ બાપુ દોલાને આ સમાચાર કહી શાખાશી આપે, એટલે ગવરીના ધરમાં નવું નાટક જમે.

[૨૦ માર્ચ, ૧૮૯૧]

મરવાના થોડા દિવસ આગમ્ય ધીરજરામ મુંબઈની દુકાન ગોવિંદજીને સોપી નડિયાદ આવ્યા. નડિયાદમાં ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ધર્મોદા કરવા માંડ્યું. પોતે વખતસાર ચેત્યા હતા. નડિયાદનો વહીવટ મોટા ભાઈ કૃપાનાથજી ઈશ્વરજી પંડ્યા, તે મોટુળજી કાશીનાથની પ્રસિદ્ધ દુકાનવાળા, તેમને સોપ્યો. નાના જભાઈ નવલરામ અંબાદતને મુંબઈ સર્જ ગયા હતા અને ખોળને ત્યાં ગુમાસ્તી રખાવ્યા હતા. તેમણે ગોવિંદજીના મરણ પછી દુકાન હાથમાં લીધી.

ધીરજરામને દમનો રોગ હતો. મરતી વખત સગાંવહાલાં મહાર્યા અને તેમને પૂછ્યું કે “ તમારે કંઈ કરવું-કહેવું છે ? ” ધીરજરામ કહે, “ હા, મારી પૂજમાંથી અઘીઅર્ધ મેં હાથે ધર્મોદા કર્યું છે અને બાકીનું તમારે કરી દેવું.” બધાએ પૂછ્યું કે “ આ છોકરાનો કંઈ વિચાર કર્યો ? ” ધીરજરામ કહે—“ મને મારા બાપ કંઈ મૂંઝવણ આપી નથી, પણ રણજીરાયે મારી સંભાળ લીધી, તેમ એનું પણ

અરો. એ ફિકર હું શું કરવા કરું ?” સહુ કહે, “ ના, છેક એમ તો ન થાય.” ધીરજરામ કહે, “ ત્યારે જાઓ, મારી ચાળીસ હજારની પૂંજ વધી છે તેમાંથી ત્રીસ હજાર ધર્માંદા કરજો અને બાકીના દશ છોકરાને વાસ્તે રાખજો. આટલું પણ તમે કરશો તો મોટી વાત છે. મારે હાથે સહુ ધર્માંદા કરી દેતાં સુધી હું જીવો નહિ, એ વ્રહ્મચર્યાયની ઈચ્છા.”

આ ધર્માંદા અને પૌરુષપ્રયાત્સી વીર ડોસો સંવત ૧૯૦૪માં ગુજરી ગયા. તેમની મરણ સમયની ઈચ્છા એમની એમ રહી. કાઈએ તેને પાળી નહિ. તેમણે સરીર પાતણું અને કંઈક સામણું હતું. બાળામાથી કહેતા કે એમણે મોં મારા મોને કંઈક મળતું હતું અને લંબગોળ હતું. ડોસો ગુજરી ગયા ત્યારે મારા પિતાની ઉંમર બારેક વર્ષની હતી.

ડોસો ગુજરી ગયા પછી ઘરની વ્યવસ્થા બગડી ગઈ, ખરચનો વહીવટ ઘેરાના હાથમા ગયો; દેખરેખ જમાઈઓના હાથમા ગઈ, અને પૈસાનો ચળકાટ લોકમાં જણાયો પડ્યો, પણ લક્ષ્મીવસ્ત્રાલંકાર પહેરી ઘરને આગણે ઊભી હોય ત્યાં સુધી લોક એને ઘરની જાણે, પણ ખરું જોતા બકાર જવાની તૈયારી કરતી હોય એવું થયું.

સુનિ મહારાજ અને પિતા માધવરામ

કાશીમા જીધેશ્વર નામનો નાગર બ્રાહ્મણનો છોકરો હતો તેની માની બાબત કાઈક અપવાદ ન ખમાયાથી જીધેશ્વર અને તેનો ભાઈ ઘર છોડી નીકળી ગયા. નીકળ્યા પછી એકાદ-બે દિવસે જે ભાઈએ ચેરાગીને વેશ ધરની ચર્ચા જોવા પાછા આવ્યા. તેમને જીધેશ્વરની ભાભીએ ઝાળખી કાઢ્યા, અને એ પણ ધણીની પાછળ નીકળી આવ્યા. કાશી છોડી ત્રણે જગ્યાં ગુજરાત ભણી નીકળ્યાં. રસ્તામા જીધેશ્વરના ભાઈ-ભોભાઈ ગુજરી ગયા ને કેટલેક વર્ષે જીધેશ્વર નાંચાદ આવી ડાંટકેશ્વર મહારાવમાં ઊતર્યા અને સુનિવ્રત પાળ્યું માટે સુનિ મહારાજ નામથી ઝાળખાતા હતા. ૨૧

તેઓ કુંવારા હતા અને અલણુ હતા. પાદનાં કે ગીતનાં પાનાં કેટલીક વાર હાથમાં ઊંઘાં રાખતા, તે શિ. કાકા મન સુખરામે દીલેલુ. સુનિ મહારાજ સરીરે જોરા, દેખાવડા અને પ્રતાપી હતા.

મુનિના પ્રભાવની અને ચમત્કારોની કંઈ કંઈવાતો લોકમાં ચાલી
 પીરગરમો મરતાં મરતાં કહેવું કે છોકરાંની સંભાળ ધરવેર કરશે;
 માટે બોળાં ઉમિયાકારે તેને મદિર આપ્યું. નાગરવાડામાં ટીંબું
 છોડી પ્રમુથકરના મહાદેવ ભણી જતાં લક્ષ્મીજીનું દહેરું મૂકી પોણ
 આવે છે, તે મૂખી અગળ જતા તરત જ તેજ હારમાં ધર આવે છે.
 તેમા મુનિનું મદિર ક્યું; પાછગથી તે વેચી નાખ્યું, અને ઝગડિયા
 પાડામા કૂસાની જેડે " મુનિ મહારાજના ડહેવા "ને નામે ઓળખાતું
 ધર છે તે ડોરીએ રાખ્યું અને તેમા મુનિનું મદિર કહ્યું. આ ધર
 અસખ કીરપાશ કર નામના નાગરબાહજીનું હતું. આ બાહજી મિચારો
 સ્ત્રી મથે જત્રા કરવા ગયો, ત્યાથી સ્ત્રી એવી પાત્રી આરી; ખરા
 કીરપાશ કરને ઠેકાણે કીરપાશ કર નામના બોઈને ધસી કરી, વ્યવહાર
 તથા અધારણ સંધા ભગવાની લાની અને ધરમાં રાખ્યો. પણ તેને
 છેટે એમાડી નાત જમની વખતે પતરાણું પીરચું. તે ઉપાડી તે તમે
 એ ચૂંક્યો, તે ઉપરથી નાતવાળાએ એને પરખ્યો અને ખોટો
 કીરપાશ કર ગરૂી નાતમા ન લીધો. તે ધસીવણિપાણી રૂઈ રહેતાં
 આ ધરમા તેઓ ઘણાક વર્ષ રહ્યા અને તેમના મરણ પછી ધર
 બિનરાગસી ગણી સરકારે વેચ્યું અને ઉમિયાકારે રાખ્યું.

ઘણા વર્ષ પછી એક સંન્યાસી આ પાસ આવ્યો. બાળા
 માશીના ધરમા જમ્યો, જમતા જમતાં કીરપાશ કરની સ્ત્રી વગેરેની
 તપાસ કરી, આસુ પાડવા લાગ્યો અને જમવું પાત્ર મૂકી, હાથ
 ઘોઈ, ચાપતો થયો. કહે છે કે આ માણસ ખરો કીરપાશ કર હતો
 અને ગે તથા ચહેરે તેના જેવો જ હતો.

આ ધરમા મુનિ ઘણાક વર્ષ રહ્યા પ્રથમ તો એમણે મદિરમાં
 એ મૂર્તિઓ રચાથી એક મોટી હતી અને એક નાની હતી. લોકમા
 એમ કહેતા કે અમારા ધરમા એક જ દાકોરજી છે તે ધકીકમા મોટું
 સ્વરૂપ ધરે છે અને ઘડીમા નાના ચઈ નવય છે પાછગથી એ એ
 સ્વરૂપ દાવના ધરમા આજ્યા તે એકનુ નામ ઘઉંજી ને નાની
 મૂર્તિનું નામ ગોરધનનાથ પાડ્યું.

એ દાકોરજીના નાનામોટા ઉત્સવ કરવામાં આવતા. ગ્રેળ-
 ઝોા-૨૭, જ-માણી વગેરે દિવસોએ મોટી ધામધૂમ થતી, મડાગીઓ
 સ્વારાની, ઝુમવાવજી થતું. અત્રકૂટને દિવસે નાત જમતી. રચનાને

વિસે દોઢરજીએ તથ નીકળતો, નારણસરેવર ઉપર ધરની વાડી હતી તેમા જલો મુનિ રથમા બેસતા ને લેકો બેચતા નારાયણ દેવવાળાના રથવાળાઓ સાથે રસ્તામા લગઈ યઈ, ત્યાર પછી ધરના રથ બંધ પડ્યો

આ વાડી ઘણાક વર્ષ ધરની માલિકીની રહી, પણ તેમા બેઠક છે ત્યા રથજત્રાએ નારાયણદેવની પધતામણી ચતી કાકાએ (માધવરામે) દુધાનના પાછવા વખતમા એ વાડી ધર્મોદા કરી નાખી આ સિવાય કસારવાડે મઠીની ધર્મશાળા નામનો દુધારત કાકાએ ગખી હતી તેમા મુનિએ મોટી રકમ ખરચા રિપણયાગ કર્યો ને તે વખત કાકાને પગે સોનાના તોડા પહેગળ્યો પણ એવો તોડા સુરજવશી ગમ વગર કોઈથી પહેરાય નહિ, માટે લોકમા ને નાતમા ભારે હોદ્દા યઈ

આ સિવાય મુનિ બીજી ખરચ પણ ઘણ ગખતા ઘણા સિપાઈઓ, માળીઓ, ચાકરો વગેરે રાખ્યા હતા ૧૮૫૭મા દરિયાગ સરદારને આપવા પડ્યા હતા, ત્યા સુધી સિપાઈઓ પામે તનવારો, અદ્દો અને તીરદામર્ગ હતા શોખીન સાયોદરાઓ અને રસિયા વૈધ્યવો મુનિની આસપાસ ભરાયા રચેતા અને પ્રસાદી પામતા નાગર બ્રાહ્મણ તેમ સાયોદરા વગેરે નાતની સુદર પરણેની તેમ રાઉની સ્ત્રીઓ મુનિ પામે આવની મુનિના કપડા કેસર ને દૂધથી ધોવાતા અને ખસ્ટૂરી જેવા પદાર્થો અને જીયા અતર આંગના શરીરે ચોળાતા ને વઠેની સ્ત્રીઓ દર્શનને બદાને આની આ પ્રસાદી પામતી

મદારાજે મેના, નાવદાન રથ, ડમણિયુ, ઘોડા અને ઘોડેમરાગે રાખ્યા હતા જલો ગોત આડબરવાળા, લબા, પહોગા અને દેખાવડા હતા એમના મદિરમા બીતો પર કાચો જડેના તે દુધ ધરમા છે પવએ રૂપાની હડીઓ અને આમર વગેરે પેલવ પણ રાખ્યો હતો મદારાજને શરીરે રંગરેગી વાધા, માથે ભગતુ પણ જી ચી જાતનુ મડીવ, શરીરે મનમલની બડીઓ અને અગરખાં, ઉપરણા, કેડે સોનાનો કંદોરો ને માથે કચ વગેરે હાક હતો અજ ખાતા નહિ, પણ સરખુ વગેરે જી ચી જાતનો ઘીથી ભરેનો ફરાળ, મસાલાદાર કરેલુ દૂધ, વગેરે આદાર રાખતા ધીરજરામના પેમામાથી ઉમિપાકાર કેશીનુ બોળખજુ મુનિને આવા પેલવ પૂરા પાડતુ હતરો રૂપિયા આમ ચાલ્યા ગયા

ડાશી ઘણાં જ બોળાં હતાં. તેમણે મુનિને ઈશ્વર જાણ્યા; સમર્થ અને ભુદ્ધિમાન ધીરજરામનું દ્રવ્ય આમ વપરાઈ ગયું. આમાં ડાશી અને મહારાજને હાથે ધીરજરામનાં પુત્ર-પુત્રીઓને કેળવણી મળી. અત્યંત શ્રદ્ધા, અત્યંત બોળપણ, અત્યંત ઉદારતા અને મનની નિર્બંધતા એ ગુણો — એ ગુણુમાંના દોષસહિત — માતૃવત્સલ બાળકોમાં જોવા નીકળ્યા, ઉમિયાકોરના ગુણદોષની છાપ શુદ્ધ સ્વરૂપે તેમના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખનાર નિર્દોષ બાળકો ઉપર કુરુણી વ્યર્થાથી પણ ગર્હ અને એ બાળકોના સ્વભાવનો આત્મા બની. આ વિચિત્ર વિપર્યયનો દતિહાસ હૃદયવેધક સંસારવિપર્યયનો કારણભૂત ઘર્ષ પડ્યો. તે જોવાને પડેો ધાંમે ધાંમે મારા પિતાના જીવનની રંગભૂમિ ઉપર ઊઘડે છે. ૧૨

મારા પિતા માધવરામ

એમને હું કાકા કહું છું. એમની જન્મતિથિ સંવત ૧૮૬૦ની ધનતેરસે (એટલે ઈ. સ. ૧૮૩૪) એટલે ધીરજરામના મરણસમયે એમની ઉંમર વર્ષ બારની. ધીરજરામ સં. ૧૯૦૩માં મુજરી ગયા. એમનું સંવત્સરી મળસર વૈ અને દિવસે છે.

પિતા પ્રથમ મુખઈમાં ટાંકીની નિશાળમાં, નર્મદાશંકર કવિની જોડે, ભણતા. ઘેર આવતે એક દિવસ બરડા ઉપર બુગી ફરી વળી અને અભ્યાસ છોડ્યો. નડિયાદમાં કાઈ કેળવણી લીધી નહિ, તેવામાં મળે એવાં સ્થાપન ન હતા. ત્રોટુજી કાશીનાથની દુકાને નામુંદામું સારી રીતે શીખ્યા, તેમ વૈષ્ણવ માર્ગને ઉપયોગી થાય એવું પૂજા-પાત્રીઓએ કર્મકાણુ પઠન શીખ્યા, સામવેદની સહિતા વગેરે શીખ્યા. બાકી મુનિની જોડે દેવસેવામાં વખત માળતા. મુનિ એમના ઉપર ઘણી પ્રીતિ રાખતા. શ્રીમત કુટુંબ ને એકના એક પુત્રને વિપત્તિ અથવા અવહારજાળના મૂંચવાડાણુ દર્શન પણ થવા દેવામાં આવતું ન હતું.

હાથે સોનાના કડા રાખતા, મુનિ અને મુનિની મંડળીમાં હરવું-ફરવું ને લાડ અને માન આપવા, લોકસમારલ વચ્ચે ઠાકારજીની પૂજના ઠાઠમાં ભાગ લેવાની શોભા લેવી; ઘરમાં વૃદ્ધ, બોળા અને વત્સલ માતા “ભાઈ” “ભાઈ” કરી રાખે, તેમની મરજી ઉઠાવવી, તેમના પગ સાંપવા અને તેમના જમેલાં વાસણુ હાથે સાજી મા ઉપર જકિલ બતાવવાનો અભિલાષ રાખવો; હરવુંફરવું, મોટાના સંતાન પેટે

રહેવું અને હૃદયને ઉત્તર અને લક્ષ્મણને અને ઉત્તમ કરચામાં મોટાઈ માનવી—આવા આવા જીવનવર્તનમાં ધીરજરામના મરણ પછી મારા જન્મ સુધી કાકાના સુખી દિવસ ગયા.

ધીરજરામ ગુજરી ગયા પછી ગોરિંદજી અને નવવરામ સુબઈની દુકાન ચલાવતા. થોડે દિવસે ગોરિંદજી ગુજરી ગયા અને નવવરામના એકલા હાથમા વહીવટ આબો અને દુકાનમાં ચરાફી તથા હડીપત્ર તથા ધીરધારનો વ્યાપાર ચાલતો. આવામાં લીલાકોર ફોઈ ગુજરી ગયાં.

લીલાકોર ખબરદાર અને ચાર્ક હતાં. ઉત્તમકોર ફોઈ મોટાં હતા, પણ સ્વભાવે રાક હતાં અને મનની નરમાય તથા ખીજી ધણી બાબનોમા સ્વભાવે કાકાને મળતા હતા. એમને બે સંતાન : બહેન પ્રમુનક્ષમી અને ભાઈ મોતીભાઈ. રુઘનાથજી કુઆ સિવમોરી, ઉમિયાકોર વૈશ્યુવ અને ઉત્તમકોર ફોઈ પણ વૈશ્યુવ હતાં. આથી એમને સાસરે સુખ ન હતું. જોકરાં ઉમિયાકોર પામે જીભાં, પણ ફોઈ સાસરે જ્યાર તે ઠેકાણે મન જિયા રહેતા. અધૂરામા પૂરું મુનિનાં માન ડોશીએ વધાર્યાં તે રુઘનાથજીને ગમ્યું નહિ અને મુનિને કાઠવા કુઆએ અને તેમના સાથીઓએ ધણે પ્રપલ્ન કર્યો. પણ બે પક્ષને ચાસ બરાયો અને ડોશી આગળ કોઈનું ચાલ્યું નહિ. એ ફોઈને હું “જમા” કહેતો.

[૧લી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૦]

લીલાકોર નાની વયે પરંતુ યુવાવસ્થામાં મરણ પામ્યા. નવવરામનું ખીજી વારનું લગ્ન મારા મામાની દીકરી સિવમોરી સાથે થયું. આ લગ્ન પ્રસંગે ઉમિયાકોરે એમને પાઘડી બધાવી અને દુકાનમાં ભાગ ભરી રાખ્યા હું અમિયાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી (એટલે સન ૧૮૬૬ લગી) નવવરામ સુબઈ રચા અને દુકાનનો વહીવટ કર્યો અને પછી મદવાડને લીધે દરેક દગ્ગર રૂપિયાના દામીના જાન્ય લઈ નડિયાદ ગયા. લેવાનું કારણ મરણનું લાચ અને સિવમોરીની ચિતા. ઉપાકું ન લેવાનું કારણ દુકાનની સ્થિતિ. નડિયાદમાં થોડે દિવસે મરણ પામ્યા. ફોઈ નિમિત્તે સિવમોરીને વાગ્તે રાખેલું સર્વ દ્રવ્ય તથા સામાન તેના પિતા, મારા મોટા મામા મલ્હિરામ અને મામી હીરકોર લઈ ગયાં. દીકરીને કાઈ પાણું આપ્યું નહિ : તે માંડી ચઈ ગઈ, ધર્મિય ચઈ ને દુખમા દિવસ ગાળી, થોડાક વર્ષ ઉપર ગુજરી ગઈ.

ઉત્તમકાર કોઈની અવસ્થા સાસરે ઠીક ન હતી સાસરું
દ્રવ્યવાણુ, પણ વહુની સલાવના નહિ કોઈ ફૂલ પણ મોટા મનનું
હતા. એમને બે સંતાન પ્રભુલક્ષ્મી અને મોતીલાઈ પ્રભુલક્ષ્મી નાની
અવસ્થાના ઉન્મત્ત હતી અને બા એની બહુ ફરિયાદ કરે છે પણ
સીમત પછી પુત્ર મૂકી સુરાવડમા પ્રભુલક્ષ્મી ગુજરી ગઈ તે ઉપર
તેને અને બાને બહુ બનાવ થયો હતો તેના મરણ પછી કોઈ
મરણ પામ્યાં.

તે પછી મુનિ મહારાજ મરણ પામ્યા અને તેમને “આતુર
સન્ધ્યાસી” કરી નડિયાદમા ખોડિયાર માતામા ભૂમિદાહ કરી તેની
ઉપર તુલસીકચારો કર્યો છે અને શિવલિંગ સ્થાપ્યુ છે હુ તે
કામે પાત્ર વર્ષના હોઈશ

લાઈ મોતીલાઈને કોઈએ મરણ વખત બાના હાથમા સોંપ્યા.
મોતીલાઈ બાની પાસે રહ્યા એમના પિતા રુધનાથજી ફરી પરણ્યા
અને પરણીપસ્તાઈ ગુજરી ગયા તેમણે ધણી દરકતમા નાખેલી
દુકાન, કાંણુ ચિત્તથી, કષ્ટથી અને કલેશથી, સારા માણુસોની સવાહ
મેળવી તેમની સખતમા રહી, નાની વયે મોતીલાઈએ ઠેકાણે આણી.
તેમની ઓરમાન મા રુધનાથજીના મરણ પછી ટેલેક માસે બે બાળક
મૂકી ગુજરી ગયા બે બાળક પુત્રીઓ હતી નવલરામને ફપિયા કામ ન
આવ્યા, રુધનાથજીને ફરી કરેણુ લગ્ન કામ ન આવ્યુ ચિ લાઈ
નરહરનુ જનોઈ થયુ, તેવામા રુધનાથજી ગુજરી ગયા રહ

નવલરામના હાથમા (ધીરજરામની) દુકાન ગયા પછી વેપારનું
ધોરણુ બદલાયુ નવલરામ પહેલા દુકાન ગોરિ દણુ શિવરામના હાથમા
હતી નવલરામે ફૂડીપત્રી, શરાફી વગેરે કામ ચલાવ્યા ગોવા, ભરૂચ
ધોલેરા વગેરે ઠેકાણેથી આવત લીધી સામાન મોકલે ને મોકલેને સામાન
વેચે, તે બે ઉપર હકસાઈ મળે શેરબજારના વખતમા કામ છેક વધાર્યું.
લાખ બે લાખ ગયા હશે ગાડી રાખી શેરબજાર પડ્યુ તેની સાથે
દુકાને ખોટ જવરી ખાધી પણ સાખ રહા શેરબજારના વખતમા
અને તે પછી, લોઈવાલાણુ બે માણ્યુ ધર તો ૧ માત્ર માળ કર્યાં.
આટરોડ આગળ રૂ ૨૮,૦૦૦ની વાડી લીધી ખાંબજારમા ધારશી
નામના ભાટિયા સાથે ભાગમા વખાર રાખી, એક બીલુ નાનુ ધર
આહુ ખાવા રાખ્યુ

જ ચલિત હરિતો હરિમંકિતો
 વિપદિ સપદિ વા ગુણવાયુમા ।
 અગદસારપદારકલિતાત્ ક્ષણાત્
 ચલિતમેવ ચ તેન મુમુક્ષુણા ॥ ૧ ॥
 ઇ મમ માધવરામ इति શ્રુત
 સ્મરણશેષદ યમિત પિતા ।
 હરિપદે ગતદેહનવા ઘસન્
 ઘપ્રતિ સાધુનવા હૃદિ માદશામ્ ॥ ૨ ॥
 ઘર્મેઢનિષ્ઠ સુલભાવ ઘાતુ
 ગર્નિ સતાં ઘાપુરુષેઢકામ્નામ્ ।
 ઇ જ્ઞાતિઘ-ધુન્મરણીયતાસુ
 વિરાજનામિત્યયમલ્પલ્ન ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ અસાર જગત દુષ્ટના કે કાનનથી જ જે ચનિત થયા હતા, પણ હરિથી કે હરિભક્તિથી સુખદુ ખમા કદી જે સદ્ગુણી પુરુષ ચનિત થયા ન હતા, એવા “ માધવરામ ’ નામથી વિખ્યાત મારા પિતા સ્મરણશેષ સ્થિતિને પામી, તિદેહ અવસ્થાથી હરિપદે વસના છતાં મારા જેવાના હૃદયમાં એમની સાધુતાથી વસે છે એ એકનિષ્ઠ ધર્મિક પુરુષે સત્પુરુષોને યોગ્ય સ્થિતિ સુખથી પ્રાપ્ત કરી છે અને એ જ્ઞાતિઘ-ધુઓના સ્મરણોમાં વસતી રહે, એ જ આ પ્રયત્નનો ઉદ્દેશ છે

: નોંધ :

૧ આ બધા ભાગ ગોવર્ધનરામ-નરહરિરામે ૧૯૨૬માં પ્રગટ કરેલ “ માધવરામ-સ્મારિકા (ખીજી આવૃત્તિ)માંથી લીધા છે મારી “ શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ, જીવનકથા ને તુનના ” લખાઈ, તથા ૧૯૧૦માં પ્રગટ થઈ, તે વખતે આ ભાગ મારી પાસે કે મારા જેવામાં આવેલ નહિ ત્રીસ વર્ષ પહેલાં છબાયેલી આ “ સ્મારિકા ” પણ અનભ્ય છે તે વખતેય મુખ્યત્વે નડિયાદના નાગરોમાં જ વહેચાયેલી.

આમાં જે નામો છે તે સર્વમાંથી આજે કેઈ જીવતું નથી

૨ + નિશાનીવાળા નામો ઉપરાત જીભ નામોનો ખજુ પરિવાર વિસ્તાર છે તેમાંના આજ કેટલાક જન્મ દવાત ખજુ છે

■ અચ્ચાભાઈ વરજભાઈ એ નડિયાદના નાગરોમાં એક આગળ પડતી વ્યક્તિ થઈ ગઈ ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પડ્યાના એ સગા મામા થાય, અને એમના એ પુત્રો આજ હયાત છે એક બંસીભાઈ બિંદારીનાય નડિયાદમાં પ્રતિષ્ઠિત વકીલ - સરકારની તરફથી ' પ્રેસીડ્યુટર ' પણ છે બીજા પુષ્કરભાઈ, જેતનપુરની મોછાનાય પડ્યાની અંગ્રેજી શાળાના અનુભવી આચાર્ય છે મારા બને બનેરીઓ છે

૪ " બહાનાભાઈની ખડકી " એ નાગરવાડાની એક જનશ્રુતી જગ્યા છે બહાનાભાઈના જમાઈ મલિશકર ગિરજશકર, ને દૌહિત્રો નર્મદાશંકર તથા જટાશંકર, ભાર પડે એની વ્યક્તિઓ હતી મારે તો એ ત્રણેની સાથે વનનો-ઓછે - ને આખા કુટુંબ સાથે - સારો સમન્ધ હતો ચંદ્રશંકર (નર્મદાશંકર) ની સાથે મારી મોટી બહેન વસન્તબાના લગ્નને લીધે

૫ સુગજરામને પાછળથી એમના પુત્ર મન સુખરામે સુરરામ તરીકે સ્થાપિત કર્યો છે મન સુખરામના જીવનની આખા આજે એ પહેલી નોંધ છે। એમની માતાના જન્મનો તો પાર ન હતો, પણ આમા કિરપાદત શ્રીમત હતા, ને એમણે લાણુને ખૂબ સાચ થો ને ઉછેરી વારી પછી નડિયાદમાં ઉમેદકુમારો કથામંદિર " રચાવીને મન સુખરામે આ માતાની સ્મૃતિ રાખી કિરપાદતના લાણુ મન સુખરામ આમ " લાણુભાઈ " થયા, અને પછી ગોવર્ધનરામના કુટુંબીઓને " લાણુકાકા ", ને કિરપાદતના દૌહિત્ર જગનવાન હરિનાથ પડ્યાને " લાણુમામા " થયા મારા " મામા-કાકા " બને થાય। (એ તો મારી જ મુશ્કેલીની વાત થઈ, પણ એમા કાઈ મુશ્કેલ ન હતી)

૬ " બાળકૃષ્ણ નુ ગોવર્ધનરામે આનેજેવ ચિત્ર તે સમયના વૈશ્ણવોનુ સરસ ચિત્ર રજૂ કરે છે ગોવર્ધનરામના મામા " બાળકૃષ્ણ " વળી બીજી જ વ્યક્તિ હતા જેમનુ એક ઘર ગોવર્ધનરામે પછી વેચાતુ લીધેનુ

આમા જે નામો ■ તે સર્વમાથી આજે કોઈ જણુ નથી

૭ વાચનારને જરૂર થશે કે ગોવર્ધનરામે પોતાના દાદાનું કોઈ સરસ તાદ્દશ અને અનુપમ ચિત્ર આપણુને આપ્યું ■ આવા સ્ત્રોતક ને આવા ચિત્રો મુગરાવી સાહિત્યમાં મોડા જ છે ધીરજરામ

ગયા ત્યારે એમના પુત્ર માધવરામ (ગોવર્ધનરામના પિતા) બાસ્તવર્ષની ઉંમરના હતા એટલે ગોવર્ધનરામે પણ વાતો સાંભળી પચાવીને જ આ તયાર ક્યુ છે તેમ જ એક સદીથી જન્મી એવા એ જમાનાની અને ખાસ કરીને મુબઈ રહેનારા નાગર બ્રાહ્મણોની ધણી ઠકીકતો આમા આવી જાય છે

૮ જે વખતે હિંદમા આગગાડી ન હતી, ને ટપાલ પણ કેવી તે આ વાચ્યે જ સમજાય છે, તે કાળનુ કાર્ષક ચિત્ર આપવાનો યત્ન થયેલ છે ગોવર્ધનરામના આ લેખમા ખીજુ પણ ધણી સરસ હકીકતો મળે છે

૯ ' ચીન ઈ કાળ ને તેના ઉપયોગ મુ-ય વગેરેની આ વાતો હિંદ ત્યારે કેટલુ પછાત હતુ તે સ્પષ્ટ દર્શાવે છે હિન્દમા તો આવા - લખવાના કામના - કાગળો જનતા નહિ કદાચ ચોપડાઓમા જ વપરાતા જાડા મજબૂત કાગળો જનતા હશે પણ વિલાયતી મગળો પણ આવતા નહિ કારણ કે વિલાયતના મગળના કારખાનાઓ પણ આ કાળની પછી વિસ્તારથી મ કરવા લાગ્યા ચીન ઈ કાગળો ને ચીનાઈ માટી - એ ચીનના ઉદ્યોગો તથા વેપારના સિદ્ધ સ કેતો હતા

૧૦ આજની ટપાલ જરૂર વહેલી આવે છે, પણ ચાર આનામા દર કાગળોને મુકાબલે સસ્તી તો ન જ કહેવાય

૧૧ ' બહાલાભાઈની ખડકી એ નડિવાદના નાગરનાગમા અગવનુ સ્થાન છે આ બહાલાભાઈ તે ગોવર્ધનરામના અપિનામક મોદનરામના (ખીજુ વારની સ્ત્રીના) પુત્ર ધીરજરામના ઓરમાન ભાઈ, અને રળી આવી અહી વસ્યા એમના બે દોદિત્ર ને દોદિત્રના પુત્રોમા અગ્ર અન્દ્રશ કર (નર્મદાશ કર પડ્યા) તથા બીજા ભાઈઓ છ અન્દ્રશ કરના બે પુત્રો (એક મુબઈમા વે મારી ને બીજા ખ ગુરની Technologyની સળામા પ્રાધ્યાપક) છે

૧૨ કી-ટી = કૂચી, તિજેરીની કે એની પેટીની

૧૩ પૈસા કમાવા દેખનારને - અને કોલુ તેનથી ધન્યુ ૨- ધીરજરામના જીવનમાથી ધણુ મુચનો મળશે મ્દાયિત્ ' સમકો' (tips ૧

૧૪. નડિયાદના નાગરવાડામાં જાડિયો પાડો કેન્દ્રરૂપે છે. નડિયાદ રેલવે-સ્ટેશનેથી આવતાં, નાગરવાડાની કેટલીક પોળો તથા ખડકીઓ મૂક્યા પછી ડાબે હાથે “ પાટડી ” આવે છે. આ લાંબા ઓટલાની પહોળાઈનો લગભગ અર્ધો ભાગ રસ્તો પહોળો કરવામાં આવે કપાઈ ગયો છે. તેની સામે જમણા હાથ ઉપરનો ખાચો એ જાડિયો પાડો. તેના પોળમાંથી પસાર થયા પછી બને હાથો ઉપર એ જુદા જુદા ખાચા આવે છે : જમણા હાથ ઉપરનો ખાચો એ “ પંડ્યા શેરી ” અને ડાબા હાથ ઉપરના સીધા રસ્તામાં, સામે જ ગોવર્ધનરામનું ડહેલું, (જેનો આગળનો ભાગ હવે “ ગોવર્ધન-સ્મૃતિમંદિર ” તરીકે અનામત રહેલો છે) તેની આગળ પ્રખ્યાત કૂવો, તેની સામે લાક્ષ્મીચંડી ને વિસ્તારવાળું મકાન પ્રખ્યાત મન.સુખરામ સુખરામનું, ને એ ડહેલાના જમણા હાથ ઉપરનું મકાન જગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાનું.

૧૫ (ધણું કરીને) આ જ ઘરમાં મારા પિતામહ(હરિલાલ)ના ભાઈ શ્રીવલ્લભ રહેતા હતા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકના પિતા કનૈયાલાલને એમણે દત્તક લીધા. પછીથી આ ઘર ઇન્દુલાલ, ને હાલ રમણલાલ યાજ્ઞિકના કબજામાં આવ્યું.

૧૬. નાગરવાડામાં એ જુદી જુદી શેરીઓમાં પડતાં, એ ખારણાંઓવાળા દરખાર ઘર છે. પણ મારા જાણુવા મુજબ ત્રણ ખારણાંઓવાળું આ એક જ ઘર હતું. તે માધવરામનું હતું ત્યારે મારું મેસાળ પણ હતું ને મારા બાળપણમાં આ ત્રણ ખારણાંઓમાંથી દોડાદોડી કરી અમે ખુબ રમતા. હાલ આ ઘરનું મન સુખરામભાઈની ખડકીમાં પડતું ખારણું તેમ જ એ પાસનું ઘર મન સુખરામના પૌત્ર ધર્મસુખરામના કબજામાં છે.

૭. તે સમયે, નડિયાદ સિવાય બીજા શહેરમાં અમદાવાદ-પેટલાદ-સુરત-વગેરેમાં મૂળ રહેતા ઘણા ભાઈઓ મુંબઈ આવ્યા હશે. એમની પણ કાઈ હકીકત પ્રકાશમાં આવે તો !

૧૮. આ વાવ, આ સરેહ (સરાઈ) ને આ વાડી હજી જાણીતા છે : મારા બાળપણમાં તો હતા વાલકેશ્વરનો “ એક પગથાર ગવર્નરના લણીના દરવાજાનો ” ધીરજરામે બાધેલો તે હું જાણતો ન હતો, એ પગથાર ઉપર કેટલીક વાર ગયા છતાં.

૧૯ પદર ચાળીસના નામ હજીય છે, જ્યાં તેને બૂસરામાં નડિયાદ વડનગરા નાગર-મડાળી” વગેરેએ અગ્ર લાગ લીધો છે

૨૦ હીરાચ કરના એક પુત્ર ધનચક્ર ત્રિપાઠી હવે મણિનગર- (અમદાવાદ) માં રહે છે રહસ્યકથાઓ વગેરેના લેખક તરીકે જાણીતા છે

૨૧ મુનિ મહારાજ મે સામજીની કે લખેની વાતોના કરતાય સવિશેષ તેમ જ સરસ લખાયેલી આ વાતો ગોવર્ધનરામની જ કનમે પ્રકટ થાય છે મુનિ મહારાજને વિષે ઘણી સરસ માહિતી છે નડિયાદના નાગરવાડામાં, ને જેમાં પત્રીશી ગોવર્ધનરામ રહેતા ને જે હાલ “ગોવર્ધન સ્મૃતિ-મંદિર” થયું છે, તે જ ધર વૈશ્ણવ “લીનાઓ” નું એક કેન્દ્ર હતું, તે કાઈ જેથીનેથી હકીકત નથી, તેમ જ ધીરજરામે આપની મહેનતથી મેળવેલ ને ખતથી સાચવેલ પૈસાનો ઘણો ભાગ આમાં વપરાયો એનો ખ્યાલ ધીરજરામને કહી નહિ અ તે આખું જીવન દ્ર રની મુખીમતીમાં ગાળતાગ ગોવર્ધનરામને મુનિ મહારાજના ખત્યો વિશે મળાપો નથી કર્યો એ પણ તાક્ષણિક છે

૨૨ માધવરામના બાળપણની જ હકીકત - મુખ્યત્વે છે માધવરામને માટે લખેલ અરસ સમૂહનું “નિવાપાળનિ” ‘માધવરામ-સ્મારિકા” માં સૌથી આગળ મૂકેલી છે તેમાં પણ ઘણાંએને રસ પડશે કરીને તે આ લેખમાં સામેલ કરી છે બાકી માધવરામના વ્યક્તિત્વની કેટલીય નોંધો ને એમના ચરિત્રનું નિરૂપણ ગોવર્ધનરામને પોતાની Scrap Books માં યોગ્ય સ્થાને આપેલ છે આ ‘Scrap-Books’ અંગ્રેજીમાં જ લખાયેલી છે અને એનો છેલ્લો ભાગ ૧૯૫૮ના જાન્યુઆરીમાં ત્રિપાઠી વિ.એ પ્રકટ કર્યો છે.

ગોવર્ધનરામનું સાલવારી જીવન અને સમકાલીન જીવન

સન ૧૯૫૫ની દેગેરા ઉપર નડિયાદે ગોવર્ધનરામની સતાબ્દી જન્મી ત્યાના મંત્રી નરકી સૂચન થયુ કે સતાબ્દી સ્મારક-અન્યમાં ગોવર્ધનરામનુ સાલવાર જીવન હોય તેા હીક પડે આ સૂચન મને ગમ્યુ, સમકાલીન જીવન પણ એની સાથે થોડુંધડું દર્શાવી કાર્ષક વિશાળ ચિત્ર આપવાની મને ઇચ્છા થઈ. આ ઉપરથી તૈયાર થયેલ લેખની લગભગ પહેલી નકલનો લાઈ મુનશીએ ઉપયોગ કર્યો. જરા સુધારાવધારા સાથેની બીજી નકલ " સસ્કૃતિ "ના ૧૯૫૫ ઓક્ટોબરના અંકમાં છપાઈ ગોવર્ધનરામ-સતાબ્દી-સ્મારક-અન્યને માટે ત્રીજી નકલ, વળી વધુ સુધારાવધારા સાથેની, મોકલી પણ તે પડી જ રહી ! કારણ કે, વડોદરાના ચેતના પ્રેક્ષમાં ' સસ્કૃતિ ' તથા સત્યાનંતે સ્મારક-અન્ય બન્ને છપાતા હોવાથી, જે મોકલેલી બીજી નકલ જ બન્નેમાં કામે લેરાઈ હતી ! ત્રીજી નકલ, સતાબ્દી-સાહિત્યપરિષદ વગેરેની પાછી, બહુ મોટી હુ પાછી મેળવી શક્યો !

પ્રકટ થયેલ લેખનો સારો સ્ફુટકર થયો એ જતાં, તેમાં અધૂરાપણું ને ભૂલો ધણા રહ્યા હતા તે પણ સ્પષ્ટ હતું. તેથી, કાર્ષક જાતની ઉતાવળ વગર, એક જુદો જ લેખ નાની પ્રિન્ટકાર્યે છપાવેલો

નેઈએ એમ મને લાગ્યું. વળી શરૂમાં ધણી સાલો ગુજરાત વનોકપુસ્તક-સોસાયટીના “અ-ચ અને અ-ચકાર”ના ભાગોના આધાર ઉપરથી લીધેલી હતી, તેમાં ધણી ભૂલો માલુમ પડી; તેથી ચોથી નકલમા ધણી સુધારા ને વધારા કરવા પડ્યા. તે માટે ધણા અભિનન્દન-અ-ચો, સ્મારકઅ-ચો, જ્યંતીઅ-ચો, જીવનચરિતો વગેરે લેઈ ગયો. વળી શ્રી લાલશંકર ભટ્ટ જેવા કેટલાક રનેહીઓએ પોતાના જ્ઞાન અને અનુભવ દ્વારા સાચી સાલો સ્વયમેવ પૂરી પાડી, કેટલાક પાસેના મિત્રોને પણ હું પુછી શક્યો, ને જાપવાને માટે આ ચોથી નકલ ૧૯૫૬ના ફેબ્રુઆરી-માર્ચમા તૈયાર થઈ.

હાલમાં બંધા ગુજરાતી જાપખાનાઓ આ અરસામાં સરકારમાન્ય શિક્ષણની ચોખીઓ જાપવામા રોકાઈ ગયાં હતાં. ત્રિપાડી બિ.ના સંચાલક શ્રી. પરમસુખભાઈ ને હસ્તપ્રત માર્ચમાં આપી, મેમાં એમણે ગોંઝાના શ્રી ભગવતસિદ્ધજી હલેક્ટ્રિક લિમિટેડ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસને મોકલી ત્યાં પણ અલ્પધાર્યા વિલમ્બો થયા. હવે છેક ડિસેમ્બરમાં આ નાનકડી પોથી તૈયાર થવા આવી છે. શ્રી મનઃસુખરામ સૂર્યરામે પોતાના “અસ્તોદય”ને માટે હજુ હવું તેમ આ ખડું જોતાં “શોધિતવર્ધિત દ્વિતીય આવૃત્તિ છે.”

૫૮૭, ખાર, મુબઈ.
૨૭ નવેમ્બર, ૧૯૫૬.

કાન્તિલાલ જી. ધંડયા

આ સાલવારી ૧૯૫૬મા છૂટી પુસ્તકારૂપે જાપાઈ હતી. ત્યાર પછી લેખકે તેમા કેટલાક સુધારાવધારા નોધી રાખ્યા હતા. આ કૃતિ ‘શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ’ની આ બીજી આવૃત્તિના પશ્ચિમરૂપે સમાવી લેવાનું હજુ લાગ્યું છે. ગ્રંથસંક્રમણને લીધે પૂર્વતિથિઓના સાલવારી આમાં સામેલ કરી નથી. તેમજ સમસામયિક ઘટનાઓ ટૂંકાવવી પડી છે.

ગોવર્ધનરામના જીવનની સાલવાર ઘટનાઓની નીચે એ જ સમય-ગાળામા બનેલા અગત્યના બનાવો ગ્રંથો બાબુથી યોડીક જગ્યા ઊડીને નોંધ્યા છે.

—૧૮૫૫ જન્મ : ૨૦મી ઓક્ટોબર, વિજવાદશમી સંવત ૧૯૧૧, આસેર
 સુદ ૧૦ તરિયાદ, નાગરવાડામાં. પિતા શરાફ ને ભક્ત વૈભુ ૧.

—૬૫૫નરામ ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાલ્ટીના મંત્રી અને
 “સુદ્ધિપ્રકાશ”ના તંત્રી.
 કરસનદાસ મૂળણએ “સત્યપ્રકાશ” કાઢ્યું.

—૧૮૫૬ હિન્દની પહેલી રેલવે

“એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ”ના ઝરેગેનાર યાત્રિક અગ્રેજના શિક્ષક,
 ભાંડારકર મરાડીના.

સુબઈમાં હોં કોવેજ જીડી, અમદાવાદ શહેરમાં કોવેજ જીડી.

કે. કામરાજ નોકરી છોડી જાપામા પડ્યા, “પારસી-મિત્ર” શરૂ.
 કાર્પસની “સાસમાળા.” પોતે વિંદ પાજા આવ્યા.

નર્મદનું “નવન જ્ઞાન”, નોકરી છોડી શારદા-સેવન શરૂ.

બગાળમાં પં. ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર; “રિધાવિદ્યા”નો કાવદો.

જન્મ : દોષતરામ કૃ. પંડ્યા. દરિયાવ દર્ષદ દ્રુવ, બાળ ગંગાધર
 તિલક, આસ્કર વાઈલ્ડ, ઝિગમુડ ફોઈડ.

૧૮૫૭ દાદી ઉમિયાકુ વરતુ મૃત્યુ એમની આરાનુસાર શિવકાશીએ
 સુનિ મદારાજનું સ્થાન ધરમા રહેરા દીડું. ગોવર્ધનરામની ઉપર
 જાપરી અસર

મોદીએન શણગારવક્ષમીનો જન્મ.

—“સત્યાનનો બળવો”, નર્મદના સન્દેમાં “હિંદનું પહેલું
 સ્નાત્ર્યયુદ્ધ” તાત્પરોપે નડિયાદમાં એની ને નાનાસાહેબ
 પેશવાની ભાઉસાહેબ દેસાઈના કુટુંબ ઉપર અસર.

હિંદમાં પહેલી ત્રણ યુનિવર્સિટીઓ થઈ—કલકત્તા, સુબઈ,
 મદ્રાસ નડિયાદનું સંસ્કારમળ પછીથી ખેડ ને અમદાવાદ ગયું.
 અમદાવાદમાં અબાલાલ સાકરવાલ, છોટાવાલ સેવકરામ,
 મોતીલાલ લાલભાઈ વગેરે મળ્યા.

અમદાવાદમાં મહીપતરામ નીલકંઠ હેડમાસ્તર ને “ દીપોદી ” યા.
પછી રાવળહાદુર.

રણુછોડભાઈ ઉદયરામ અમદાવાદના હો કલાસમાં; “ વિદ્યાભ્યાસક
સભા ”ના મત્રી, ગુજરાત વર્નોકચુલર સોસાયટીના આસિસ્ટન્ટ
મત્રી, “ બુદ્ધિપ્રકાશ ” ના તંત્રી.

જન્મ : દન્ધારામ સુપ્તરામ દેસાઈ; કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી,
છગનલાલ ઠા મોદી, ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, શ્યામજી મુખ્યવર્મા.

૧૮૫૮ માણુભદ્રો, નડિયાદમાં ને ગુજરાતમાં. ગોવર્ધનરામ એમની
કથાઓ સાલખતા.

—રાણી વિદ્યોત્સિયાનો દટ્ટેગે. ૧૨૮ દન્ડિયા કપનીની વેપારી પેટી
પાસેથી રાણીએ હિંદનો વહીવટ લઈ લીધો.

ઝાંસીની રાણી લક્ષ્મીબાઈનું યુદ્ધમાં મૃત્યુ.

ગુજરાતી હોપવાચનમાળા પ્રકટ.

નર્મદ “બુદ્ધિવર્ધક સભા”ના મત્રી.

કલકત્તા યુનિવર્સિટીનો પહેલો પદવીધર બકિમચંદ એટરજી.

એટલેન્ટિક મહાસાગરમાં તારના દોરડાં (cables) નખાયા.

જન્મ : નથુરામ શર્મા, પં કૃતેચ દલાલન, બાળાશંકર ઉદ્યાસરામ,
મણિલાલ નજુભાઈ દિવેદી, ધોડુ કર્વે (પ્રો. કર્વે).

૧૮૫૯ ગોવર્ધનરામ મુબઈની બુદ્ધિવર્ધક શાળામાં બધ્યા. માતા
શિવકાશીને પહેલી કવિતા મોકલી

—કાબરાજી “ જામે જમરોદ ”માં.

નર્મદ-કવિપતરામની સ્પર્ધા, ખાસ કરીને કવિતાની, શરૂ થઈ
ડાર્વિનનું ક્રાંતિકારી પુસ્તક “The Origin of Species” પ્રકટ.

જન્મ : અનંતપ્રસાદ વૈષ્ણવ, કેશવ હર્ષદ મુવ, છગનલાલ દરિવાલ.
પડ્યા, નરસિંહરાવ બો. દાવેદિયા, મણિચકર ગો. શાઓ.

—૧૮૬૦ સમગ્ર દિન્દમાં આવકવેરો શરૂ.

દુર્ગોરામ માસ્તર નિવૃત્ત.

નર્મદનું " દયારામ-કાવ્ય."

મુંબઈથી વલસાડ લગી ટ્રેન ચર્ચ. (બી. બી. એન્ડ સી. આર્ટ.)
સામળદાસ ભાવનગર રાજ્યમાં અધિકારી.

મહીપતરામ શિક્ષણચે વિલાયત ગયા.

મણિલાઈ જયભાઈ તલાટીની પરીક્ષા આપવા અમદાવાદ ગયા;
બોળાનાથ સારાભાઈએ રાજી લીધા. એમનું અંગ્રેજી ભણતર
શરૂ. ' તરુરોધક સમા. '

વિદાર સંગેવર તૈયાર.

જન્મ : જદુનાથ સરકાર; એમ્બોફ.

૧૮૬૧ મન:સુખરામ ૨૧ વર્ષની વયે એફિક્-સ્ટ્રેન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં ગયા.
ભણવા માટે મુંબઈ આવ્યા. શિવકાર્શ.એ ગોવર્ધનરામ એમને
સોંપ્યા.

—મુંબઈની હાઈ કોર્ટની સ્થાપના.

પ્રખ્યાત " મહારાજ લાઈબલ ટ્રેસ." કરસનદાસ મૂળજીની
મહારાજ સાથે લગાઈ, હાઈ કોર્ટમાં.

અમેરિકાની શુલામગીરી રોકવા માટેની " સિવિલ વોર " શરૂ; તેમાં
મુંબઈની આખાદી : " Cottonopolis " કહેવાયું. મોટાં મકાનો
કારખાનાંઓ વગેરે થયાં; નવા ધંધાઓ પણ.

મુંબઈથી ગુજરાતની ટ્રેનો શરૂ થઈ.

ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી શિલાલેખો વગેરે લઈ મુંબઈ આવ્યા. ડૉ.
લાહિદાજીનું ઉત્તેજન ને ભગવાનલાલનું પર્યટન.

મહીપતરામ નીલકંઠ વિલાયતથી પાછા અને અમદાવાદ ટ્રેનિંગ
કોલેજમાં પ્રિન્સિપાલ.

હોપ વાચનમાળા શરૂ થઈ.

જન્મ : જહાંગીર નસરવાનજી પટેલ (" ગુલશમ "), છોટાલાલ
માસ્તર, સ્વીન્ડનાથ ટાગોર અને મોતીલાલ નેહરૂ (ટાગોર
ને મોતીલાલ એક જ દિવસે).

૧૮૬૨ ગોવર્ધનરામની નાની બહેન સમર્થલક્ષ્મીનો જન્મ.

—કવિ દનપતરામ સી. આર્ષ. ઈ. યયા. “કાવ્યદોહન”
ભાગ ૧ શરૂ

કરસનદાસ મૂળજનો ગુજરાતી-અંગ્રેજી શબ્દકોષ. “મકારાજ-
લાઈબ્રેરી કેસ” ચાલુ

ફાર્મસ મુબઈ હાઈકોર્ટમાં જન્મ.

કાબરાજી “રાસ્ત-ગોક્તાર” અને “સ્ત્રીમોક્ષ”માં (છેનામાં
૪૦ વર્ષ)

ભાઉલાજીએ ભગવાનવાય ઇજાને અજન્ટા મોકલ્યા.

શાન્સમા લુઈ પેથરનું બેકગીરિયા ઉપરનું કામ

જન્મ. નથુરામ સુદરજી કરિ, મોરિસ મેટરનિક

૧૮૬૩

મન સુખરામ આખની પીડાને ધીરે અભ્યાસ છોડીને માધવરામની
પેઠીમાં જોડાયા

કરસનદાસ મૂળજ, લાઈબ્રેરી કેસ છૂટી, વિવાયન ગયા.

કાવ્યદોહન ભા ૨

નદય કર માસ્તર મટી રેવેન્યુમાં, પત્રી જુનાં જુનાં દેશી રાજ્યોમાં

નવવરામ સુરતમાં હેડમાસ્તર

“કાવ્યો” શરૂ સપ્ટેમ્બરમાં

રણુડોડમાઈ ઉદ્યરામને, અમદાવાદથી વિદાય થતાં, “વિદ્યાભ્યાસક
સભા” માનપત્ર આપે છે

જન્મ કૃષ્ણગુરાવ બો દીવેટિયા, ગોરિદમાઈ દાથીમાઈ, ત્રિભુવન

ક ગજ્જર, માનસ કર પીનાજરદાસ, લલનુમાઈ સામળદાસ,

ત્રિવેકાનદ, ત્રિશનાય પ્ર વેઠ, (પત્રીથી) સમાજસર ગાયકવાડ

(યયા તેમનો).

—૧૮૬૪

ફાર્મસ મુબઈની “એસિનાટિક સોસાયટી”ના ઉપપ્રમુખ. પાંચે
મુબઈ યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક-એન્સેનર.

અમદાવાદમાં ટ્રેનિંગ કોલેજ ચર્તા નવવરામે ત્યાં, "ગુજરાત
શાળાપત્ર" કાઢ્યું.

અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ મેટ્રિક થયા.

મુંબઈ ચહેરને પાણી મળ્યું. મુંબઈમાં "શેર-મેનિયા."

અંબુભટ્ટની ખેલેલી રસશાળા નામનગરમાં.

બ કિમનું = દુર્ગેશન-દિની " પ્રકટ.

૧૮૬૫ ગોવર્ધનરામ નડિયાદ પાછા આવ્યા. ગુજરાતી અભ્યાસ-
નડિયાદની સરકારી શાળામાં પુગે કર્યો.

ગોવર્ધનરામનાં બેજી વારનાં પત્ની લલિતાગૌરીનો જન્મ.

—એબ્રાહમ લિંકનનું અવસાન.

ફાર્મસનું અવસાન. "ગુજરાત ફાર્મસ સભા" મુંબઈમાં રથપાઈ.

નર્મદનાં "નર્મગણ", "અંગ્રેજી-ગુજરાતી કોષ", ગદ્યસંગ્રહ.

અંબાલાલ સાકરલાલ મુંબઈની "એડિટર-રટન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં."

સાથી તેલંગ, ગોક્ષળદાસ ક. પાદેખ.

લાલશંકર ઉભિયાશંકર મેટ્રિક થઈ શિક્ષક.

મુંબઈને "ગેસ." મુંબઈની મ્યુનિસિપાલિટી થઈ.

રણછોડભાઈ ઉદયરામનું "બધીલ."

મળલાલ શાસ્ત્રીનો "ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ."

ગ્રેન્ટરોડથી અંકલેશ્વર સગી ટ્રેન

જન્મ : ત્રિશુવન ગ્રેમશંકર કવિ (મસ્તકવિ).

૧૮૬૬ ગોવર્ધનરામે નડિયાદની સરકારી અંગ્રેજીશાળામાં અંગ્રેજીનો
અભ્યાસ શરૂ કર્યો

—કરસનદાસ મૂળજીનો "ઇલ-ડનો પ્રવાસ" પ્રકટ.

નન્દશંકરનો "કરણધેલો" સરકાર દ્વારા પ્રકટ.

મન:સુખરામ જૂનાવડ રાજ્યના સલાહકાર નિભાયા.

રણછોડભાઈનું "જયકુમારી વિક્રમ" નાટક.

જન્મ : રૂપશંકર ઝોઝા ("સંગિત"), જોખાલપૂજી ગોખલે-

૧૯૬૨ ગોવર્ધનરામની નાની બહેન સમર્થલક્ષ્મીનો જન્મ.

—કવિ દયપતરામ સી. આર્ષ. ઈ. યયા. “ કાવ્યદોહન ” ભાગ ૧ ચર.

કરસનદાસ મૂળજનો ગુજરાતી—અંગ્રેજી શબ્દકોષ. “ મહારાજ—લાઈબ્રેરી કેસ ” ચાલુ

શર્પસ મુંબઈ હાઈકોર્ટમાં જજ.

કાખરાજી “ રાસ્ત-ગોક્તાર ” અને “ સ્ત્રીમોક્ષ ”માં (છેલ્લામાં ૪૦ વર્ષ).

ભાઉદાજીએ ભગવાનદાસ ઇંદ્રજીને અજન્તા મોકલ્યા.

દાનસમાં લુધ પેશ્વરનું બેક્ટીરિયા ઉપરનું કામ

જન્મ : નયુરામ સુંદરજી કવિ; મોરિસ મેટરલિંગ.

૧૯૬૩

મન.સુખરામ આંખની પીડાને કીચે અભ્યાસ ઊડીને માધવરામની પેઠીમાં જોડાયા.

કરસનદાસ મૂળજ, લાઈબ્રેરી કેસ જીતી, વિજ્ઞાપત ગયા.

કાવ્યદોહન ભા. ૨

નંદશંકર ભારતર મટી, રેવેન્યુમાં; પત્રી જુનું જુનું દેશી રાજ્યોમાં.

નવખરામ સૂરતમાં હેડમાસ્તર.

“ ડાંગિયો ” ચર સપ્ટેમ્બરમાં.

રણુટોડભાઈ ઉદયરામને, અમદાવાદથી વિદાય થતાં, “ રિદ્યાબ્યાસક-સભા ” માનપત્ર આપે છે.

જન્મ : કૃષ્ણરાવ બો. દોવેટિયા, ગોવિંદભાઈ દાથીભાઈ, ત્રિભુવન ઠ. ગજ્જર, માનશંકર પીનાઅરદાસ, લલ્યુભાઈ સામળદાસ, ત્રિવેકાનંદ, ત્રિશ્વનાથ પ્ર. વૈષ, (પત્રીથી) સયાજીરાવ ગાયકવાડ (યયા તેમનો).

—૧૯૬૪

શર્પસ મુંબઈની “ એસિવાટિક મોસાલટી ”ના ઉપપ્રમુખ. પત્રીએ મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક-એ-એવર.

અમદાવાદમાં ટ્રેનિંગ કોલેજ થતાં નવલરામે ત્યાં, "ગુજરાત
રાજાપત્ર" પ્રકટ.

અંગલાલ સાકરલાલ દેસાઈ મેટ્રિક થયા.

મુંબઈ શહેરને પાછી મળ્યું. મુંબઈમાં "શેર-બેનિયા." "

હંદુલ્લીની પહેલી રસશાળા જામનગરમાં.

મકિમલું "દુર્ગેશનન્દિની" પ્રકટ.

૮૬૫ જોવર્ધનરામ નડિયાદ પાછા આવ્યા. ગુજરાતી અભ્યાસ
કમિટીની સરકારી શાળામાં પૂરો કર્યો

જોવર્ધનરામનાં બીજાં વારના પત્ની લલિતાગૌરીનો જન્મ.

—એબ્રાહમ લિંકનનું અવસાન.

ફાર્નસનું અવસાન. "ગુજરાત ફાર્નસ સલા" મુંબઈમાં સ્થપાઈ.
નર્મદના "નર્મદા", "અગ્રેજી-ગુજરાતી કોષ", "ગદ્યસંગ્રહ.

અંગલાલ સાકરલાલ મુંબઈના "એડિટરન દિરિટ્ટપૂટમાં."
સાથી તેલંગ, ગોકળદાસ ક. પારેખ.

લાલશંકર ઉમિયાશંકર મેટ્રિક થઈ શિક્ષક.

મુંબઈને "જેસ." મુંબઈની યુનિવર્સિટી થઈ.

રણછોડભાઈ ઉદયરામનું "બરોડા."

મજલાલ શાસ્ત્રીનો "ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ."

ગ્રેન્ટરોડથી અંકલેશ્વર લગી ટ્રેન.

જન્મ : ત્રિભુવન ગ્રેમશંકર કવિ (મસ્તકવિ).

૧૮૬૬ જોવર્ધનરામે નડિયાદની સરકારી અગ્રેજીશાળામાં અગ્રેજીનો
અભ્યાસ શરૂ કર્યો.

—કરસનદાસ મૂળજીનો "ઈબ્લનનો પ્રવાસ" પ્રકટ.

નંદયકરનો "કરણધેલો" સરકાર દ્વારા પ્રકટ.

મન.સુખરામ જૂનાગઢ રાજ્યના સલાહકાર નિમાયા.

રણછોડભાઈનું "જયકુમારી વિજય" નાટક.

જન્મ : ૩૫૨

૧૯૬૭ નાના લાઈ નરહરિરામનો જન્મ.

—કરસનદાસ મૂળજી ફરીથી ઇંગ્લેન્ડ ગયા; પછી રાજકોટ દરબારમાં નોકરી.

દલપતરામનું “ કારખસવિલાસ ”

નવલરામ, નન્દશંકરવાળી જગ્યા ઉપર સુરત ટ્રે. કો. માં એમનું નાટક “ ભટનું મોપાણું ” (મૂળ મોલિયરના ફ્રેન્ચ નાટક પરથી)

જવેરીલાલ યાજ્ઞિકનું “ શાકુન્તલ ”

મનઃસુખરામ ને ગોકુળજી ઝાલાનો મેળાપ.

અંબાલાલ સાકરલાલ ખી.એ.

જન્મ : જોકિસનદાસ કણીઆ, ઝાલાલાઈ ધોળશાજી, તનસુખરામ મનઃસુખરામ, મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ, કવિ મૂળશંકર મૂળાણી, હીરાલાલ શ્રોફ; પંડિત સાતવલેકર.

રણુછોડલાઈનું “ લલિતા-દુઃખદર્શક ”

૧૯૬૮ ગોવર્ધનરામનું પહેલું લખ, હરિલક્ષ્મીની સાથે. મુંબઈની એશિયન-રેલવે હાઈસ્કૂલમાં ઘાખલ થયા.

—ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું ઉત્તરમાં ને પૂર્વમાં પર્વટન, હવે સરકારી અમલદાર (રૂ. ૨૦૦ થી).

મણિલાઈ જસલાઈ સરકારી પરીક્ષામાં પાસ, વડોદરાના અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ(એજન્ટ)ના મદદનીશ થયા.

રણુછોડલાઈ ઉદયરામનું “ વિક્રમોર્વશી ” નાટક.

જન્મ : કૃષ્ણલાલ મો. જવેરી, મનુલાઈ નન્દશંકર, રમણુલાઈ નીલકંઠ, શ્રીમદ્ રાજવ્યંહર.

—૧૯૬૯

મનઃસુખરામ જૂનાગઢ રાજ્યના મુંબઈના એજન્ટ.

નવલરામનું “ વીરમતી ” નાટક.

-ટોલ્ટોયર્નું "વૌર એન્ડ પીસ" પુસ્તક.

અંબાલાલ સાકરલાલ એમ.એ. (પહેલો વર્ગ) ને એલ.એલ.બી.

વિક્ટોરિયા રાણીના મુન ડયુકે એવ એડિનબરો હિન્દ આલ્યા.

જન્મ : આનન્દશંકર ધ્રુવ, કીલાભાઈ ધનસ્યામ, જળવંતરાય ક.

દાશર, મણિલાલ જી. ભટ્ટ, મોહનદાસ ક. ગાંધી

—૧૮૭૦

પરિવલે હરિદાસ દેસાઈને ભાવનગર કારભારમાં તેડયા.

નવલરામ અમદાવાદ ટ્રે. કોના વાઇસ-પ્રિન્સિપાલ, મહીપતરામ પ્રિન્સિપાલ.

રણુજીભાઈ જિજ્ઞાસુરામનાં "રાસમાળા" ભા. ૧ ને "માલવિકાગ્નિમિત્ર."

અંબાલાલ સાકરલાલ ગુજરાત કોલેજના પ્રિન્સિપાલ.

કોલિનૂર મિલ્સ વગેરે મુખ્યર્થમાં.

જન્મ : અમૃતલાલ પટ્ટિવાર, ચિત્તરંગન દાસ, નરભેશંકર પ્રાણ્યશંકર દવે ("કાલિયાવાડી"), કવિ મોટાદકર, મગનલાલ ખખખર.

૧૮૭૧ ગોવર્ધનરામે જૂઠા ધોરણમાંથી જ મેટ્રિકની પરીક્ષા આપી ને પાસ થયા. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ભાગરકરનો પ્રસંગ. પહેલો સંસ્કૃત શ્લોક બતાવ્યો.

મનમુખરામની ઇચ્છા સિવિલ સર્વિસમાં ગોવર્ધનરામને મોકલવાની. ગોવર્ધનરામે ના પાડી.

—એક પુનર્લગ્ન-કરસનદાસ મૂળજીનું છેલ્લું સેવાકૃત્ય. પછી અવસાન. (૨૮-૮-૭૧)

અમદાવાદમાં "પ્રાર્થના-સમાજ."

લાલશંકર અમદાવાદમાં "રમ્બલ કોલ કોર્ટ" માં કારકુન.

૧૮૭૧-૭૪ લગી ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીનું હિન્દમાં સર્વત્ર પર્યટન. નેપાલ પણ ગયા.

જન્મ : અવનીન્દ્રનાથ ટાગોર, નર્મદાશંકર દે. મહેતા.

૧૮૭૨ ગોવર્ધનરામ ભાષખળેની ઓલિવન્ટન કોલેજમાં ગયા ત્યાં વેસ્ટ-સ્કોલરશિપ મેળવી. પ્રયોગને ખાતર થોડોક વખત વિદ્યાર્થીગૃહમાં રહ્યા. ગોવર્ધનરામની ભીમરામ બો. સાથે મૈત્રી.

લોજાનાથ સારાભાઈની " ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા " પ્રકટ.

જન્મ : ઉત્તમલાલ કે ત્રિવેદી

૧૮૭૩ એફ. ઈ. એ. માં પાસ.

મન મુખરામ સાથે જૂનાગઢ જઈ આખ્યા - ત્યાં જાહેરમાં બોલવાનું શીખવા માંડ્યું. મિત્રોની " દનિ-કવળ ". એમાં સમર્થ, આપડે, માવલંકર (લોકસભાના અધ્યક્ષ થી ગણેશ માવલંકરના કાકા) વગેરે ગોવર્ધનરામનાં અગ્રેજી ભાષણો " Is there any Creator of this Universe ? " અને " The state of Hindu Society in Bombay Presidency. "

— " નર્મકોષ " પ્રકટ.

ગણપતરામ સુરતના હેડમાસ્ટર.

દરિ હર્ષદ કુવ મેટ્રિક થયા.

માઈકલ મધુસૂદનનું અવસાન.

કાલાબાઈ ચર્ચગેટ રેલવે ચઈ.

જન્મ : કનૈયાલાલ યાત્રિક (દદુલાલના પિતા), મોતીભાઈ અમીન, સ્વામી રામતીર્થ.

૧૮૭૪ ગોવર્ધનરામને કોલેજની ફોર સ્કોલરશિપ વિપત્તિઓનાં દર્શન. ગૃહકલેશ. ગોવર્ધનરામનો ગૃહત્યાગ, ચોપાટીથી ભાષખળા. ત્યાંથી ક્યાં ? ભાષખળે ટ્રેન ચૂકી જતાં, ફરી વિચાર કરવાનો લાગ મળ્યો ને ચેર જ પાછા ફર્યો !

દીવાળી પર પ્રથમ પત્ની હરિલક્ષ્મીનું મરણ. હરિવદ્ધી પાછળ નિવાપાંજલિ. પુત્રો રાધા પણ ત્રણેક માસમાં ગઈ.

માધવરામની પેટી ભાગી ભૂલેશ્વરનો માળો વેચી કાઢ્યો, છતાં માતાપિતાને વધુ આશ્વાસનની જરૂર પોતે હેતુ વાળી આપશે એવા વચનથી નડિયાદ મોકલ્યા. પોતે મન-સુખરામને ત્યાં રહ્યા.

બી.એ.ની પરીક્ષામાં પહેલો પેપર બગડ્યો ધારી બીજો ન આપ્યો; તેથી બી.એ.માં નપાસ.

—ડૉ. ભાઉતું અવસાન.

મહીપતરામની “ છલ-ડની મુસાફરી ” પ્રકટ

મુબઈમાં માધવભાઈ રથપાયો.

જન્મ : કૌશિકરામ વિ મહેતા, લિલ્લુ અખંડાન-દ, ડાકોર મુરસિંહ ગ્રાહિલ (કવાળી).

૧૮૭૫ પહેલા પેપરમાં બહુ સારા માર્ક, છતાં બૂલથી બીજો નહોતો આપ્યો. ગુરુઓની મૂંઝવણ

હરિલક્ષ્મીની પાછળ “ હૃદયચક્રિતશક્તક ” ચર કમું, વાર્તા “ વિચિક્રુષ્ટિત ” લખી, તે માટે સુન્દરજી જીવાજી ઈનામ મળ્યું

ગોવર્ધનરામ બી.એ પાસ, બીજા વર્ગમાં. અંગ્રિક વિષયો— અર્થશાસ્ત્ર, અંગ્રેજી ને હિન્દી ઇતિહાસ, તર્કશાસ્ત્ર અને નૈતિક વહ્તરચિન્તન.

Scope of University Education — ‘ વિદ્યાપીઠના

શિક્ષણનું ક્ષેત્ર ’—ઉપર નિબંધ

જીવનના મુખ્ય ત્રણ સકલ્પો કર્યા.

(૧) એલએલ.બી. થવું.

(૨) મુબઈમાં વકીલાતનો સ્વતંત્ર ધંધો કરવો.

(૩) લગભગ ચાલીસમે વર્ષે નિવૃત્ત થઈ શેષ જીવન સાહિત્ય દ્વારા જનસેવામાં જ વિતાવવું

—નારાયણ હેમચન્દ્રનું “હું પોતે” પ્રકટ.

“આર્ષસમાજ” મુબઈમાં અને “યિયોસોફિકલ સોસાયટી” મદ્રાસમાં સ્થપાયાં.

અંબાલાલ સાકરલાલ વડોદરામાં ન્યાયાધીશ.

બીમરાવનું “દેવળદેવી” નાટક પ્રકટ અને “પૃથુરાજ રાસા”નું કાવ્ય લખાયું, (પણ તે છેક ૧૮૯૭માં પ્રકટ થયું.)

સ્થામજી કૃષ્ણવર્માના ગ્રોફેસર મોનિયર વિવિયમની તથા દયાનન્દ સરસ્વતીની સાથે મેળાપો.

એડવૉર્ટ, પ્રિન્સ એવ વેલ્સ, મુબઈમાં.

જન્મ : ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટિયા (સારજંટરાવ), (સરદાર) વડલ-ભાઈ પટેલ.

૧૮૭૬ ખીજું લગ્ન લલિતાગૌરીની સાથે.

ગ્રેન્ડપ્રેટ થયા પછી “ફે-ડથી સોસાયટી” કાઢી; ગોવર્ધનરામ ભાવનગર ગયા ત્યાં લગી એ આથી.

કરસનદાસ મૂળજી ઇનામી નિબંધ : “હિન્દવાસીઓની શૈક્ષણિક પ્રગતિ ઉપર બાળમગ્નેના રિવાજની અસર” (“The effects of the Custom of Early Marriages on the Educational Progress of the Natives of India”) પહેલું ઇનામ ૩ ૧૫૦નું ગોવર્ધનરામે મેળવ્યું.

એમ એ માટે તૈયારી : પહેલી એવએનબી. પસાર કરી.

નાણાની ભીડ; ધાર્મિક મન્યન; પૂજા, મળા, વગેરે સૌ મયું.

“મગજનો તાવ”.

કચ્છના દીવાન મલિખાઈ જસભાઈની ૩. ૬૦૦નું પમારની નોકરી આપવાની ઇચ્છા. નોકરી ન કરવાના સંકલ્પાનુસાર ગોવર્ધનરામે તે પાછી વાળી.

નડિયાદમાં વ્યાખ્યાનમળ્યા : ડાહ્યાભાઈ જમીરદારના પ્રમુખપદે ગોવર્ધનરામનું આપણું.

મન મુખરામે અભ્યાસ છોડ્યો હતો, પણ ગોવર્ધનરામની સાથે વાંચી એ મેટ્રિક પાસ થયા.

—દુર્ગારામ મંજારામ મહેતાજીનું અવસાન.

હરિદાસ દેસાઈ કારભારી (૭૬-૮૨ લગી) વઢવાણ, વાંકાનેર, ઇસર-
નવલરામ રાજકોટ “મેલ ટ્રેનિંગ કોલેજ”માં ગયા.

આજ ગંગાધર ટ્રિબક બી.એ. ફિર્સ્ટ ક્લાસ, મહિત લઈને).

હરિ હર્ષદ ધ્રુવ અને જીવજી જામશેજી મોદી બી.એ. થયા.

નરસિંહરાવ દીવેટિયા, હમજાસાંકર ત્રિવેદી, મહિલાલ નભુભાઈ,
જગનસાલ પંડયા, દેશવ હર્ષદ ધ્રુવ મેટ્રિક થયા. મહિલાલ
આખી પરીક્ષામાં બીજે નંબરે આવ્યા.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે કવિતા લખવા માંડી.

દુર્ગારામ સુર્પરામ દેસાઈ મુંબઈ આવ્યા.

જન્મ : વિદ્યાગોરી, ગગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, ધર્માનન્દ કોસાબી
(ગોવા)

૧૯૭૭ “સ્નેહમુદ્રા” લખવાની શરૂઆત.

“શિવાજીની માતા જી” (“Jiji the Mother of
Shivaji” અંગ્રેજી કાવ્ય).

“નાના ફાદનાવિસનું ચરિત્ર.” (“The Character of
Nana fadnavis.” અંગ્રેજી નિબંધ).

“ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસની સરખામણી.” (“Compa-
rison of Gujarat & Maharashtra Histories.”
અંગ્રેજી નિબંધ.)

“આપણા ધાર્મિક સુધારાઓ.” (“Our Religious
Reforms.” અંગ્રેજી નિબંધ.)

“બાળવયનો.” (“Early Marriages” અંગ્રેજીમાં ભાષણ)

“મારો ધર્મ.” (“My Religion” અંગ્રેજીમાં ભાષણ)

“સ્ત્રી-પુરુષનો સબંધ” (“Relation of the Sexes.”
અંગ્રેજીમાં).

“હિન્દમાં વિજ્ઞાનપ્રસારના ક્ષણો અને સાધનો.” (“Advan-
tages and Means of Diffusing the Knowledge
of Natural Science in India.” અંગ્રેજી, અપૂર્ણ.)

સૌથી વધુ મૌલિક લેખ-અંગ્રેજી નિબંધ : “ પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસ — મારા અર્થ મુજબ. ” (“ Practical Asceticism-in my sense of the word. ”) ફ્રેન્ચી મોસાવટી આગળ ૧લી જુલાઈએ નિબંધ વાંચ્યો ને ચર્ચાઓ. જીવનની મૌલિક ને લાક્ષણિક સમજ તથા ભાવના.

— મન:સુખરામ કચ્છ રાજ્યના પણ એજન્ટ.

દિલ્હીનો દરબાર : રાણી વિક્ટોરિયા દિન્દનાં મહારાણી થયાં. ૧લી જાન્યુઆરીએ લોર્ડ સિટન દારા હટેરા; ક્યસરે દિન્દનો દરબાર. ભગવાનલાલ હન્ડલ ગૌલ એશિયાટિક સોસાયટીના સરમાન્ય સભ્ય. એશિયન સંલેજમાં જાનવાલ પંડ્યા, મણિલાલ નજુભાઈ દિવેદી, નરસિંહરાવ બે. દીવેટિયા, જાનલાલ દાકરદાસ મોદી, શ્રીધર ભાંડારકર, કરમચંદી નાનજીઆણી—સદાધ્યાયીઓ; એમાં જાનલાલ પંડ્યા અને મણિલાલ નજુભાઈ, રહીલેરા.

ગુજરાતી નાટકમંડળીએ રણજીભાઈનું “ લલિતાદુ.ખદર્શક નાટક ” ભજવ્યું.

જન્મ : જન્મચંકર શુભ (લલિત), નન્દનાથ કે. દીક્ષિત, નાનાલાલ દલપતરામ કવિ, દિનંતલાલ મણેશજી અભારિયા (નાનાભાઈ)—દાજ મહામદ અલારખિયા શિવજી, અમૃત કેશવ નાયક.

૧૮૭૮ એ સોબતીઓનાં એકાએક અવસાન :

૧. હરિશંકર ઉ. ભટ્ટ, મુખર્ષી મુનિવસિંટીનો તેજસ્વી વિદ્યાર્થી. ગોવર્ધનરામે છંકારેલી જૂજની જગ્યા ઉપર હેડમાનર તરીકે ચરેલો. ૨. રામચંદ્ર વિષ્ણુ ગોખલે. જન્મે ગોવર્ધનરામના ખૂબ જૂના જાની દોરતો. જન્મેને અંગ્રેજી નિનાપાજલિઓ લખવા માડી, જ્યુ પૂરી ન કરી ચકાઈ.

ગોવર્ધનરામ વધુ માલે, આંખે પણ જગડી.

— હયિયારખંધી તથા દેશી જાપાને કામલે દિન્દમાં આવ્યો.

મહીપતરામનું “ કરસનદાસ-ચરિત્ર. ”

ભાવનગરની ગાદી ઉપર તખ્તસિંહજી બેઠા

મણિભાઈ ન. ની મંડળી એક. ઈ. એ. પાસ.

રજીસ્ટ્રારના નાટકો લખ્યાં. "મદાલસા અને ઝગુપત્ર"

મકાન. "લેકસપીઅર કથાસમાજ" (Lamb's Tales) પણ.

વાધજી આશારામ જોગાનું "સીતાસ્તવ" નાટક બદાર પડ્યું.

એડિસનનો મીજીનીનો પહેલો દીવો તથા "ગ્રાઈનેમો" વગેરે.

મુખર્જીમાં સેન્ટ જેવિયરની સ્કૂલ.

મુખર્જી યુનિવર્સિટીનું મકાન તથા રાજમહાલ ટાવર બંધાયાં.

ખેરીમ દરજી મકાન યર.

જન્મ : જુનાભાઈ દેસાઈ, વાડીવાલ મો શાહ.

૧૮૭૯ ભાવનગરના હીરાન સામળદાસે ખાનગી સેક્રેટરી તરીકે
જોગર્ધનગરને ભાવનગર બોધાયા. તત્કાળપૂરની નોકરી લેવી પડી.

કુદરત ભાવનગર ધર્મી મુલેનીઓ, અસાધારણ કરકસરો; માંદગીને
હીધે જોગર્ધનરામ બીજી એવએવ બી માં બેસી ન શક્યા.

—ભાવનગર રાજ્યના મોટા વિધાયક ગમા જોગા ('૭૬ જન-મુખર્જીમાં)
નિવૃત્ત, તે પછી તરત જ સંન્યાસી થયા એમને પહે સામળદાસ
પરમાન દદાસ આન્યા.

"ભુદ્ધિપ્રકાશ"ના તત્ત્વી કરિ દવપતરામ નિવૃત્ત, ગુજરાત વર્તીકમુખર
મોસાવટીમાંથી.

'ગોખી સુમોધ નાટકમણી' વાધજીમાઈએ રચી

નિવૃત્ત એવએવ બી

મજીમાલ નબુમાઈ બી એ યુનિવર્સિટીમાં બીજો નખર (બીએ

વર્ગ છતા) હતા, તે જોસ ટેવર ધનામ લઈ આવ્યા.

સ્વામજી કૃષ્ણવર્મા આકસરૂડ લખવાને ગયા

ત્રિભુવન ક ગજગજ અને લાલુભાઈ સામળદાસ મેટ્રિકમાં પાસ.

જન્મ • પુસ્તોતમદાસ દાધારદાસ, પુસ્તોતમ વિદ્યામ માવજી,

ફૂલવદ જ શાહ (કરિવિતકર), સરેગિની એટરજી (પાણજી

નેડ), હરિઅસાદ દેસાઈ (પણથી દાકતર) અને આઈ-સ્ટાઈન.

૧૮૮૦ જોગર્ધનરામની તબિયત ખરાબ પરાણે પરીક્ષામાં બેઠા; પાસ

ન થયા.

• —કોવાણના જન્મુઓ ફેન્ચ પેશ્વરે, ને ટાઈફે ઈંડ તાવના જન્મુઓ
દખ્ટે શોધી કાઢ્યા

નન્દશ કર મહેતા કચ્છના દીવાન થયા

મણિયાલ નજુભાઈનું “ માલતીમાધવ ” (ભાષાતર) પ્રકા

હરિ હર્ષદ મુવ એવએલબી થયા

છગનલાલ પડ્યા બી એ થયા જેન્સ ટેનર ઈનામ તથા

કોબ્ડન ચન્દ્રક મેળયા લક્ષ્મુભાઈ સામળદાસ મુબઈ કોનેજમા
દાખન

નરસિંહરાન દીવેટિયા બી એ, ભાઉ દાજી ઈનામ

જાન્યુ ૧લીએ તિનક અને વિણસાસ્ત્રી ચિખળૂચકરે પૂનામા

“ ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ ” સ્થાપી, તેમા તિનક શિક્ષક તરીકે ગયા

“ ગુજરાતી ” પત્ર શરૂ થયું

હિન્દમા ફોટોગ્રાફી આવી

જન્મ અબ્યાલાલ છુ જાની, મણિયાલ ઇન્જાગમ દેસાઈ, મૂળજી

દુર્લભજી વેદ, સુખવાલજી (પદ્મિત)

૧૮૮૧ ગોવર્ધનરામ બીમાર, ફરીથી નપાસ સન્મિત્રના ઝવા વચનોથી
કવિતા રકુરી, “ સસારપ્રતિબિંબ ” કાવ્ય શરૂ કર્યું પટેલી પુત્રી
લીલાવતીને જન્મ

—મણિયાલ નજુભાઈ ફેલો શિક્ષક દીપોની, મુબઈ ‘ બુદ્ધિવર્ધક ”

સલાના મત્રી “ કાન્તા ” નાટક

હરિ હર્ષદ મુવ, શિક્ષક

છગનલાલ પડ્યા ફેલો, પત્રી શિક્ષક

લક્ષ્મુભાઈ સામળદાસ અબ્યાસ છોડી ભાવનગર રાજ્યમા
અમનદાર.

ભાવનગરમા કૃષ્ણલાલ મો ઝવેરો, મજુભાઈ નન્દશ મર મેટ્રિક પાસ.

જન્મ અરદેશ જખરદાર (કવિ), ગુરુવાલ મુવ, જયેન્દ્રનાથ

દૂરકાળ, જયસુખલાલ જેશીપુરા, યસિંહપ્રસાદ કા બદ

(નાનાભાઈ)

૧૮૮૨ માદગી, ફરી નપાસ

શિક્ષક-કમિશનની પાસે જીખાની

મન. સુખરામના પુસ્તક "સૂચ ગોકુળજી ગ્રાહાનું જીવન"ની સમાલોચના
" રાસ્તગોક્તાર " માં પ્રકટ.

—ગાંધીજી—કસ્તૂરબા લગ્ન.

ભગવાનલાલ છદ્મજી મુંબઈ યુનિવર્સિટીના ફેલો.

મણિલાલ નજીભાઈનું "ઉત્તરરામચરિત નાટક"નું ભાષાન્તર. ત્રિભુવન
ક. ગજજર બી.એસસી. (પહેલા વર્ગ), કેશવ હર્ષદ કુવ ને
ચીમનલાલ સેતલવાડ બી એ, ગજજર, ફેલો.

તિલકની પહેલી કેદ, ચાર માસની.—" કેસરી " પરના કેસને પરિણામે.
કલાપી રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં જોડાયા.

જન્મ : ચંદુલાલ દેસાઈ (વસન્તવિનોદી), દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી,
રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા, ચારદાખહેન, હીરાલાલ ત્રિ.
પારેખ.

સરતમાં તાપ્તીની મોટી રેલ.

૧૮૮૩ ગોવર્ધનરામ બીજી એવએલ બી માં પાસ

ભાવનગર ને જૂનાગઢની સારા ખપારની નોકરીઓની ના. ભાવનગરને
ચામરામ કરવાની તૈયારી.

નડિયાદના નાગરેણુ પરતીપત્રક શરૂ થયું. પિતા માધવરામને અર્પણ
કરીને બંને ભાઈઓએ ૧૯૦૦માં છપાવ્યું.

—સ્વામી દયાનન્દ સરસ્વતીનું મૃત્યુ.

ભગવાનલાલ છદ્મજી હેગના રોયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટના " ફોરેન " (વિદેશી)
સભ્ય ચૂટાયા.

નાનાભાઈ હરિદાસ હિન્દી હાઈ કોર્ટના પહેલા સ્થાયી જજ નિમાયા,
હરિદાસ દેસાઈ જૂનાગઢના દીવાન.

" ગુજરાતી પ્રેસ " મુંબઈમાં શરૂ થયું.

છગનલાલ પંડ્યા સરકારી અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક, જાદે જીવે
સ્થળે.

કેશવ હર્ષદ કુવ અમદાવાદમાં સરકારી અંગ્રેજી સ્કૂલમાં શિક્ષક.

સ્વામીજી કૃષ્ણવર્મા પેપાક્સફર્ડના પહેલા હિન્દી એન્જ્યુએટ : દિન્દ
આવી પાછા આકસફર્ડ ગયા.

મલખારીનો સુધારાવાદ ને ચળવળ.

રમણભાઈ નીલકંઠ ને બળવંતરાય હકોર મેટ્રિક.

ટેલિફોન, મુબઈ-કલકત્તા-મદ્રાસમાં.

પહેલી વીજળીની ટ્રેન આચરતે-ડમાં.

જન્મ : ખનિલ જિલ્લાન (બૈરૂટમાં.) જગન્નાથ ત્રિપાઠી
(સાગર), મોહનલાલ પાર્વતીચંકર દવે, વિનાયક નન્દચંકર
મહેતા (પછીથી આઈ. સી. એસ.).

સત કેદારનાથજી, વીર સાવરકર. પૂનામાં “ઉચ્ચન એન્જ્યુકેશન
સોસાયટી” સ્થપાઈ.

૧૮૮૪ ખીજી પુત્રી જયન્તીનો જન્મ સારી નોકરી ન સ્વીકારી
ખીસામા પચાસ રૂપિયા લઈ સ્વતંત્ર વકીલાત કરવા ગોવર્ધનરામ
મુબઈ આવ્યા. રઠમી જૂને વકીલાત શરૂ. પહેલો કેસ

—ન્યાયમૂર્તિ સાજન્ટની પાસે—કસોટી થઈ. ગોવર્ધનરામે એમનાં
અભિનંદન મેળવ્યા. આગરત લગી ખીમાર.

કરુઠે ટોડના “રાજસ્થાન”નું ગુજરાતી ભાષાન્તર ગોવર્ધનરામને
સોંપ્યું શરૂ કર્યું, પણ પત્ની છોડી દીધું.

અમદાવાદમાં અત્રેજીમાં ભાષણ : “ફોજદારી કાયદાઓની ફિલસૂફી
અને શાસ્ત્ર.” (“Philosophy and Science of sub-
stantive Criminal Law.”)

નવલરામનો અર્ધો કવાકનો મેળાપ-એમનું જીવનચરિત્ર ને
“નવલગ્રન્થાનવિ” તૈયાર થયાં-સન ૧૮૯૧માં. “વેદ અને વેદાન્ત”
પ્રકટ.

—દીવાન સામળદાસનું અવસાન; વિક્રમભાઈ દીવાન.

જગનલાલ હ. પંડ્યાનું “કાદમ્બરી”નું ગુજરાતી ભાષાન્તર.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ કચ્છમાં હબૂર એસિસ્ટન્ટ ને પેટકાર થઈ ને ગયા.

જગવાનલાલ ઇન્દ્રજી લન્ડન યુનિવર્સિટીના ડી.લિટ. ડૉક્ટર થયા.
દરિ દર્પદ મુવ સરતમાં વકીલ ને લેખક.

નરસિંહરાવ બો. દીવેટિયા ખેડામાં સ્ટેટ્યૂટરી સિવિલ સર્વિસમાં
આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર નિભાયા.

મોરબી નાટકમંડળીએ “ચાંપરાજ હાડો”, “રાજસિંહ”,
“સતી રાણકદેવી”, “જગદેવ પરમાર” વગેરે પ્રસિદ્ધ નાટકો
પ્રકટ કર્યાં (૧૯૭૮થી '૮૪ લગીમાં).

ગોખલે, કવે' બી.એ. પાસ થયા.

મણિશંકર ર. બદ (કાન્ત) મેટ્રિક થયા (રાજકોટથી). રાજકોટમાં
જ્ઞાનલાલ પંડ્યા શિક્ષક; સાથીએ પ્રભાશંકર પદ્મણી, ગાંધીજી
(એક વર્ષ પાઠણ), બ. ક. ડાક્ટર.

જન્મ : એચ તારાપોરવાળા, કરીમ મહમદ માસ્તર, ચન્દ્રશંકર
ન. પંડ્યા, છોટાલાલ પુરાણી, જ્વસુખલાલ મહેતા, જોઠાલાલ
સ્વામીનારાયણ (ખળીયા ગણિતશાસ્ત્રી), મનસુખલાલ આ.
માસ્તર, ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી, વિજયલાલ ક. મુવ, રવિશંકર
મહારાજ, બાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ.

૧૯૮૫ જીવનના આધારરૂપ પોતાના ત્રણ સંકલ્પો ઉપર જીવનનો
ક્રમ ઘડ્યો, નિવૃત્તિ સહિતનો.

“સરસ્વતીચન્દ્ર” ચર; ૧૮ સંદેશ.

વડોદરાના દીવાન કાજી શાહજીદીને વિદ્યાધિકારીના પદ ઉપર રૂ-
પબંધુ ને પગારે જીવર્ધનરામને જોલાવ્યા, પણ ના.

“હિન્દુ યુનિયન કલ્પ” આગળ “સંસારસુધારા” પર
જીવર્ધનરામનું બાષણ; તેલગ પ્રમુખ.

“Scrap-books” (એક ભાતની ડાયરી) અંગ્રેજીમાં શરૂ કરી.

—હિન્દની “નેશનલ કોંગ્રેસ” (૧૯૮૪)માં સ્થપાઈ, તેની મુખ્યધર્મમાં
પહેલી બેઠક. પૂનાની “ન્યૂ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ”માંથી “ફર્મ્યુસન કોલેજ”
ચર્ચ, તેમાં તિલક ગણિત-સંસ્કૃતના પ્રોફેસર. દલપતરામ તથા
મહીપતરામ સી. આઈ. ઈ. થયા, દલપતરામ ગુજરાત વનોકમુસર
સોસાયટીના મંત્રી થયા, દલપતરામ યુનિસિપલ કમિશનર થયા;
મહીપતરામે “અનાયાત્રમ” અમદાવાદમાં જોલ્યો.

મણિલાલ નથુભાઈ ભાવનગરની સામળદાસ કૉલેજમાં સંસ્કૃતના પ્રોફેસર. " પ્રિયંવદા " માસિક કાઠ્યું, પાછળથી " સુદર્શન " થયું. " રાજ્યોગ ", " નારીપ્રતિષ્ઠા " પ્રકટ કર્યાં.

સામળદાસ કૉલેજના પહેલા વિદ્યાર્થીઓમાં કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, હરિહરશંકર દવે (જ્યોતીન્દ્ર દવેના પિતા), ચન્દ્રવિદ્યાનન્દ પંડ્યા, વગેરે.

છગનલાલ હ. પંડ્યા " દીપોટિ " (શિક્ષણના), મુબઈમાં.

સ્વામી કૃષ્ણવર્મા બેરિન્ટર થઈ બર્લિનની " Oriental Congress " માં થઈને હિન્દ આઝ્યા; રતવામના દીવાન થયા. રમણભાઈ ને મણિશંકર ભટ્ટ મુબઈની એલિફન્ટા કૉલેજમાં દાખલ થયા.

ગિયે આકાશના તારાઓની ધાદીનું દક્ષતર તૈયાર કર્યું.

જન્મ : કલ્યાણરાય ત. જોશી, ગિજુભાઈ.

૧૮૮૧ ગોવર્ધનરામની વધીવાત જામી. પુત્ર રમણીયરામનો જન્મ, ૨૯મી સપ્ટેમ્બરે.

—કવિ નર્મદ, ભોળાનાથ સારાભાઈ ને રામકૃષ્ણ પરમહંસ વિદેહ થયા.

નર્મદનો " ધર્મરિચાર " પુસ્તકરૂપે પ્રકટ.

છગ્નરામ દેસાઈનું " જૂડત્ કાવ્યદોહન " ભા. ૧

છગનલાલ પંડ્યા બ્હૂનાગઢ દીવાન ઑફિસના મેનેજર તરીકે.

બંકિમનું " કૃષ્ણચરિત્ર "

કે. કાબરાજને ધરનના શાહ તરફથી ચાંદ મળ્યો (" સીનોધ " માટે).

મહારાજ સયાજીરાવે વડોદરામાં (કદમ) પહેલી હિન્દી સંગીનચાળા ખોલી; મીલાબક્ષના હાથ નીચે.

જન્મ : કાકા કલેવકર, કાન્તિલાલ છ. પંડ્યા, ભોગીલાલ પટવા, હરસિદ્ધભાઈ દીવેટિયા.

૧૮૮૭ એપ્રિલમાં " સરસ્વતીચન્દ્ર " ભા. ૧ પ્રકટ. ગુજરાતમાં પ્રમળ અસર.

“રસમુન્દરી અને તત્ત્વાનન્દ સ્વામી” કાવ્ય (૧૭ વર્ષ પછી
૧૯૦૫માં “વસન્ત” માં પ્રકટ થયું.)

—વિક્ટોરિયા રાણીના અભિષેકનો સુવર્ણમહેલસવ.

મહિલાલનું “પ્રેમજીવન.”

બાબાશંકર ઉદ્યાસરામનાં “ભારતીભૂષણ”, “કલાન્ત કવિ”,
“મૃત્યુકટિક નાટક”, “હરિપ્રેમપંચદશી” પ્રકટ.

નરસિંહરાવની “કુસુમબાળા.”

કેશવ હ. ધ્રુવ ભૂજમાં હેડમાસ્તર.

રમણભાઈ “જ્ઞાનસુધા” ના તંત્રી.

કાશીરામ સે. દવે, મનુભાઈ નન્દસંકર, રમણભાઈ નીલકંઠ
બી એ. થયા.

બ. ડ. દાક્ટર ઈન્ડર પાસ.

ગાંધીજી, ઉત્તમવાલ ત્રિવેદી મેટ્રિકમાં પાસ.

વિદ્યાગૌરી ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ભણતાં.

જન્મ : કનૈયાલાલ મુનશી, યુનીવાલ વ. સાહ, જીવરાજ મહેતા,
જામનારાયણ વિ. પાઠક; અંગ્રેજ કવિ રૂપડું શુક.

૧૮૮૮ જે અંગ્રેજીમાં ભાષણો. (૧) “Betrothal among the
Vadnagara Nagar Brahmins of Nadiad” (૨) “Shall
we Live after death?” ૧. “નડિયાદ વડનગરા નાગર
બ્રાહ્મણોમાં વિવાહ-વિધિ”, ૨. “મૃત્યુ પછી આપણે જીવતા હોઈશું?”
પકીવાત તે સાદિલમેવાબનેમાં પ્રાપ્તિ. “સરસ્વતીચન્દ્ર” ભા. ૨ સર-
ત્રીજી પુત્રી જન્મતીનો જન્મ.

—નવવરામ અને લગવાનલાલ ઈન્દ્રજનાં મૃત્યુ.

કેશવ હ. ધ્રુવ અમદાવાદમાં સરકૃતના શિક્ષક.

ધ્વજરામ દેસાઈનાં = ગંગા, એક ગુર્જર વાર્તા” અને “સિવાજીની
લૂંટ” પ્રકટ.

વલ્લભજી આચાર્ય રામકોટના “વિક્ટોરિયા જન્મિત્રી ગુપ્તીઅમ”
મા “ક્યુરેટર.”

કૃષ્ણરાવ દીવેદિયાનું “બોળાનાથનું જીવનચરિત્ર.”

; આનન્દશંકર ને મણિશંકર લદ્દ (“કાન્તા”) બી.એ. થયા.-
મણિશંકર પ્રશ્નોરા નાગરમા પહેલા ગ્રેજ્યુએટ.

કૃષ્ણલાલ ઝવેરી ભાવનગરની ઈન્ટર-બી.એ.માં ભેગા પાસ-
ફર્સ્ટ ક્લાસ; ચાંદ વગેરે મેળવ્યાં.

બી.કે. ઠાકોર બાણી જોષી ને એલ્ફિન્સ્ટનમાંથી બી.એ.માં નપાસ,
પૂના ભણવા માટે.

મોહનદાસ ગાંધી એરિસ્ટર થવા વિલાયત ઊપડયા. (સપ્ટે. ૪)

જન્મ : ગણેશ વા. માવલંકર, ત્રિભુવન ગૌ. વ્યાસ, તૃસિંહદાસ
વિલાકર, પોપટલાલ ગૌ. શાહ, યૂજન ઓનીલ, બાળાસાહેબ
જેર.

૧૮૮૯ “રનેહમુદ્રા” પ્રકટ.

વકીલોની પરીક્ષામાં ગોવર્ધનરામ પરીક્ષક થયા. કચ્છ-મેરખીનદ
કુલ્તન કમિશનમાં ગોવર્ધનરામ કચ્છ તરફથી ગયા.

નરહરિગમની ઇચ્છા પુસ્તક પ્રકટ કરવાની તથા વેચવાની જોઈ-
“એન. એમ. કંપની” કઢાવી. પછી તે જ કંપની “એન. એમ.
ત્રિપાઠી એન્ડ કંપની” ને નામે પ્રતિષ્ઠા પામી. (હવે તે “એન.
એમ. ત્રિપાઠી, પ્રાઈવેટ, લિમિટેડ” ને નામે છે.)

—મન:સુખરામ ત્રિપાઠીને ઈંગ્લેન્ડ રાજ્યની પશુ એજન્સી મળી.

રણુછાડભાઈનાં ‘રત્નાવલી નાટિકા’ અને ‘હિતોપદેશ’. ઝવેરી-
લાલનું ‘ગમા ઓઝા’ અંગ્રેજીમાં પ્રકટ.

હરિ હ. ધ્રુવ સ્ટોકહોમની ‘ઓરિયેન્ટલ કોંગ્રેસ’માં ગયા. ત્યાં
ધણ સન્માન થયું. લંડનની ઝેક્ટરની પદવી મેળવી, ‘ડી.
લિટ્ટે’ થયા.

મણિલાલનું ‘કાન્તા’ નાટક ‘મુંબઈ રાજરાતી નાટક મંડળી’-
(આ જ વર્ષમાં રચનાવલી)એ ભજવ્યું. મણિભાઈએ
‘Monism’ (અદ્વૈતવાદ) પર અંગ્રેજીમાં લેખ પ્રકટ કર્યો.
દોલતરામ પંડ્યાની ‘કુમુભાવલી’ નવવકયા પ્રકટ.

કેશવ હ. ધ્રુવનું ‘મુદ્રારાક્ષસ’ નાટકનું ભાષાન્તર પ્રકટ.

ધરુચારામ દેસાઈનાં “ ચંદ્રકાન્ત ”, “ અરેબિયન નાઈટ્સ ” અને
“ ટિપુ સુલતાન.”

રમણભાઈ નીલકંઠને વિદ્યાગૌરીનાં લગ્ન રમણભાઈએ એલએલ.
બી. થઈ અમદાવાદની કોર્ટમાં નોકરી લીધી.

બી. ક. ઠાકોર પૂનામાં પ્રોફેસર સેલ્બી પાસે રહી, બી.એ. થયા.
(બી.આ. સેકન્ડ ક્લાસમાં પાસ). અંગ્રેજીમાં પહેલાં આવ્યા
એટલે એલિસ રજૉલરશિપ મળી.

રમેશચન્દ્ર દત્તનું “ Civilization ” (સંસ્કૃતિ) ઉપરનું પુસ્તક.
અમેરિકામાં એલિસને પરેલું ચલચિત્ર બનાવ્યું.

જન્મ : દિનકરરાવ દેસાઈ, પડિત જવાહરલાલ નેહરુ.

૧૮૯૦ લલિતાગૌરીની લાખી માદગી. સાળાં થયાં. એના ખર્ચ
ઉપરાંત માધુરામની મંડળીની ઉત્તર હિન્દમાં બહુ ખર્ચાળ યાત્રા.
મેટ્રિકમાં ગુજરાતીના પરીક્ષક.

રાજપીપળાના ઠેસમાં સારી આવક.

મણિભાઈના “ Monism or Advaitism ”ની સમાજોચના
કરી.

—ગાધીજી લંડનની મેટ્રિકપુલેશનમાં પાસ.

દાદાભાઈ નવરોજીએ “ India ” નામની પત્રિકા લંડનમાં
શરૂ કરી.

બીમરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયાનું અવસાન.

નંદશંકર મહેતા નિવૃત્ત થયા.

મણિભાઈ જશભાઈ વડોદરાના દીવાન (૧૮૯૫ સુધી).

મણિભાઈ નજુભાઈએ “ પ્રિય વદા ”માંથી “ સુદર્શન ” ક્યું.
('૯૮ સુધી તે ચાલ્યું.)

ધરુચારામ દેસાઈ “ સવિતા-સુન્દરી ” પ્રકટ કરે છે.

ત્રિભુવન ગજજીવ પ્રોફેસર થઈ કરાચી ગયા, ત્યાંથી વડોદરા આવ્યા
તથા “ કળાભવન ”ને ખીલવ્યું.

अखिल कर लक्ष मुण्डमा कायरो लखुदा आल्या " यक्षराकमिथु
 प्रभु पडोदरा कणाभवनमा वाधिस-प्रिन्सिपान, ट्रेनिंग कॉलेज
 हेडमात्तर (३ १००थी शर्) गज्जर-मडण
 मृष्युवाल जेरी शरसी लक्ष जेम जेमा जेडा पारसी परीक्ष
 जोटा अलिप्रायने वीधे नपास जेडिन्स्टन कॉलेजमा जेम.
 ने जेनजेन पी.नो अभ्यास

ज क हाडोर मुण्डमा आल्या आर्षी सी जेस. माटे तैयारी कर
 श्रीमद् राजयन्त्रे जवेरातनो धधो माड्यो
 तिनके इरुंसन 'नेम तथा " डेडन जेन्यूकेशन सोसायटी
 छोड्या " डेसरी ' भराया " वीधा
 अभदावाधमा पाणुना नण रणुओडभाईने वीधे.
 जन्म जिशोरवाल मद्यराणा, धनसुधवाल भहेता, पडि
 जेयरदास दोशी रामनाल मोदी

१८६२ "सरस्वतीयन्त्र" ला २ पूरे जेडोणरमा मुण्ड
 मुनिर्सिंटीना हेनो थमा पडेना मुण्डमा नवरराम मगव
 आवेन जे अधी कनाकनी मुनाकात परथी जेमनु "श्राद्ध"
 "नवनम थावलि इपे कर्तु जेमा नवररामनु ज्ञान तथा जेजे
 रामायणुनो अभ्यास

"स मतिवय"ना कायदान्य मनगारीना निवधी मनमा तथा हेद्यमा
 डेकेराट 'Age of Consent Bill' विदे "रुकेपयुक्त"मा नोध.
 जेक अत्रेथु लायथु 'Some Questions of Religious
 Philosophy' 'धार्मिक दिनसूझना हे' ताक प्रभो"

जेमुण्डास तेजपाण स्कूना "नर्मद" उपर व्याख्यान. "हाज्जर
 हरजवन शुक्र (प्रिन्सिपाल) मखिनान, ज क हाडोर, डेवदनाल
 घोडी सनाशिव दीक्षित' वगेरे (ज क हाडोरनी नोध)

३ १२००नी नोडरी आप्तानी वात ते पक्ष अस्तीकार्य.

—गाधीज लडनथी हिन्द पाज जेरिस्टर यर्जने

मडीपनरामनु अवसान

इनपतरामे 'स्वामिनारायणुनु ज्ञानयस्त्रि' शर् कर्तु '६५-

मा ५३

સાલશંકર અમદાવાદમાં સમજાવે.

રણુજોડભાઈનું “નળદમયંતી” નાટક સુ. ગુ. ના. મંડળીએ લખ્યું.

અમૃતલાલ પદ્ધિયારનું પહેલું પુસ્તક “આર્ષવિધવા” પ્રકટ.

ધનંજયરામ દેસાઈનું “કથાસરિત્સાગર” પ્રકટ.

કૃષ્ણલાલ ઝવેરી એમ.એ. થયા. એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં ફારસીના અધ્યાપક થયા.

આનંદશંકર ધ્રુવ એમ.એ. થયા.

બ. ક. ઠાકોર ડેકન કૉલેજ, પૂનામાં; એમ. એ.ની તૈયારી.

ઉત્તમલાલ ત્રિવેદી ગુજરાત કૉલેજમાંથી બી.એ થયા.

વિદ્યાબહેન મૈટ્રિક થયાં.

“કસાપી” રાજકોટની રાજકુમાર કૉલેજ છોડી કાશ્મીર— પ્રવાસે ગયા.

ભુવાભાઈ દેસાઈ, અરદેશર ખજરદાર (ભરડા મૂવમાં) મુંબઈ આવ્યા, અભ્યાસને માટે.

તાનસા સરોવર બન્યું.

જન્મ . કેશવલાલ ઠિં. કામદાર, ભુવતરામ દવે, નરહરિ પરીખ, વૈકુંઠ લક્ષુભાઈ મહેતા (બટુકભાઈ).

૧૮૬૨ “સગ્સ્વતીચન્દ્ર” ભા. ૨, ૯ જૂને, પ્રકટ. ગુજરાતના કવિઓનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ.

ઉપનિષદો, યોગવાસિષ્ઠ, લકિતમાર્ગ વગેરેનો અભ્યાસ.

“ન્યૂ ઓરિયેન્ટલ બેક” લાગી, ગોવર્ધનરામને રૂ. ૨૭૦૦નું નુકસાન “છવ, મૃત્યુ અને મૃત્યુ પછી” કાવ્ય લખ્યું.

એપ્રિલ સીતાવતી ને જયવન્તીનાં લગ્ન તથા રમણીશરામનું જન્મોર્ષ એ નિષે ‘સ્કેપ્લુક’માં ઉદ્દેખ.

—નજવાલ શાસ્ત્રી ને ગંગા ઓઝાનું અવસાન.

દાદાભાઈ નરરાજજી અગ્રેજી પાર્લામેન્ટના પહેલા લિન્ક સભ્ય (M. P.) ચૂંટાયા.

સ્વામજી કૃષ્ણવર્મા જૂનાગઢના દીવાન; પછી ઉદેપુરના દીવાન.

રણુજોડભાઈ ઉદ્ધરામે “રાસમાળા” ભા. ૨ પ્રકટ કર્યો.

કેશવ ઠ. ધ્રુવનું "ગીતગોવિંદ" પ્રકટ.

ક્રમચારામ દેસાઈએ પહેલું દિંદુ પંચાંગ કાઢ્યું.

રમણલાલનું "ભદ્રભદ્ર" પ્રકટ.

બ. ક. ઠાકોર પૂનાની કેકન કોલેજમાં દક્ષિણા ફેલો.

કૃષ્ણલાલ ઝવેરી એલએલ.બી. થયા.

અમદાવાદમાં સાત જ સભ્યોનું "બંધુસમાજ" સ્થપાયું.

વાલજી આચારામ ઓઝાએ મોરબી નાટક કંપનીના "ચન્દ્રહાસ",

"ત્રિવિક્રમ" અને "વિજય-વિજય" નાટકો બહાર પાડ્યાં.

જન્મ : ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક, ગૌરીશંકર જોશી (ધુમકેતુ), ચાંપરી

ઉદ્દેશી, નાનાલાલ ચ. મહેતા (પછી આઈ. સી. એસ.)

ફિરોઝ કાવસ દાવર, મહાદેવલાઈ દેસાઈ, રમણલાલ વ. દેસાઈ,

રવિશંકર રાવળ, સત્તારખાં પદ્માણુ (ભક્ત સત્તારશાહ).

૧૮૯૩ "સરસ્વતીચન્દ્ર"નો ત્રીજો ભાગ શરૂ. ધર્મોનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ. "પૂરોપ-એશિયાની મહાપ્રજ્ઞઓનાં લાક્ષણિક દષ્ટાન્ત." દિંદુ યુનિયન કવળમાં ગુજરાતીમાં ભાષણ.

"સંસાર-પ્રતિબિમ્બ" કાવ્ય પૂરું કર્યું.

પોતે માંદા, સંધિયા, ક્ષય, આંખે પીઠા, વગેરે.

—એની ખેસંટ પહેલી વાર દિંદમાં. માંધીજી પહેલી વાર આધિકા, (એપ્રિલમાં) જીપડયા.

જસ્ટિસ તેલંગ અને દાકતર વિકૃલ વિષ્ણુ ગોખલેનું અવસાન.

મહીપતરામનું "દુર્ગોરામ-ચરિત્ર" પ્રકટ.

હરિ ઠ. ધ્રુવે મુંબઈ યુનિવર્સિટીનાં "વિલ્સન ફાઈલોલોજિકલ"

વ્યાખ્યાનોનું મંગળાચરણ કર્યું. (૭)

મણિલાલ નજુભાઈનો "બાળ-વિલાસ" પ્રકટ.

ખાળાશંકર ઉલ્લાસરામ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના એસિસ્ટન્ટ

મંત્રી. "કૃષ્ણમહોદય" નામનું પોતાનું પત્ર કાઢ્યું.

ક્રમચારામ દેસાઈનું "વાલ્મીકિ રામાયણ" પ્રકટ.

કેશવ ઠ. ધ્રુવનું "ગીતગોવિંદ"નું ગુજરાતી ભાષાન્તર પ્રકટ.

કૃષ્ણલાલ ઝવેરી ગુજરાતી-ફારસીના પરીક્ષક.

કાન્તનું “દેવ્યાની” પ્રકટ.

ખ. ક. ઠાકોર વિદ્યાર્થી-ગૃહના મુખરિ-ટે-ટે. ઐતિહાસિક નિબંધ માટે મુંબઈ યુનિવર્સિટીનું માલેકજી લીલમજીનું સોનાનું પદક-અતિહાસિક સંશોધન માટે મળ્યું.

સુવાભાઈ દેસાઈ (૧૫ વર્ષની વયે) ને નાનાલાલ કવિ, મેટ્રિક થયા. મુંબઈમાં મોટું હિંદુ-મુસ્લિમ હુલ્લા. ગણપતિ-ઉત્સવ. ચર્ચગૃહ ઉપર ખી ખી. એન્ડ સી.આઈ. રેલવેનું મકાન સર. સિકાગોની પહેલી ધર્મ-પરિષદ. સ્વામી રિવેકાનન્દ ઝાકયા. જન્મ : રતિપતિરામ ઉ. ૫૭યા.

-૧૮૯૪ નાની બહેન સમર્થલક્ષ્મીનું લખી મેઝે અકસ્માત મૃત્યુ. ગોવર્ધનરામના તથા કૃદંબના જીવનમાં એક મોટી આફત. કુમસથી ભાવભરી નિવાપાંગળિ લખી, ને “સરસ્વતીચન્દ્ર”ના ત્રીજા ભાગમાં મૂકી.

પિતાનું દેવું પૂરેપૂરું વાળી દીધું; અસાધારણ પિતૃભક્તિથી, શ્રદ્ધાથી અને પ્રામાણિકતાથી.

“The Classical Poets of Gujarat and their influence on Society and Morals.” “ગુજરાતના શિષ્ટ કવિઓ : સમાજ તથા નીતિ ઉપર એમની અસર,” અસાધારણ દર્શન કરાવતું અંગ્રેજી બ્યાખ્યાન પ્રકટ.

ગુજરાતી ભાષણ ને લેખ “કર્મ, ધર્મ ને જ્ઞાન : તત્સંબંધી દેશકાળનો વિવેક.”

કચ્છ-ગોસ્વીનું કેનેડી કમિશન ફરીથી એકું; કચ્છ તરફથી પોતે.

—“નાતાલ ઇલિયન કોલેજ”નો જન્મ. તા. ૨૨, ૧૮૯૪ સરકાર પાકુરમ ને બંકિમચન્દ્ર ચેટરજીનું અવસાન.

હરિદાસ દેસાઈ બીજી વાર જૂનાગઢના દીવાન.

મણિલાલ નબુઆઈની “ગીતા”

દેશન હે મુવતું “અમરુચતક” ભાષાન્તર; પોતે પાછા કચ્છ ગયા.

આનન્દશંકર મુવ ગુજરાત કોલેજમાં સંસ્કૃતના અધ્યાપક.

રમણભાઈ નીલકંઠ ગુજરાત વનોકચુલર સોસાયટીના મંત્રી.

કૃષ્ણલાલ ઝવેરીએ મુબઈમાં વકીયાત શરૂ કરી.

બી. ક. દાકોર મુબઈમાં છાપાઓમાં અંગ્રેજી લેખ લખતા રહ્યા.

મણિલાલ હજારામ ભટ્ટની " ગુજરાતની જૂની વાતો " પ્રકટ.

નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા બી.એ.એ સંસ્કૃતનું ભાઉ દાહનું " ધનામ લીધું "

ગોઈટી નાટકશાળા(મુબઈ)માં " લલિતા-દુ.ખદર્શક " નાટક લખવાયું.

જન્મ : અબુલાલ પુરાણી, જયકૃષ્ણ વર્મા (પછીથી " ગુણસુન્દરી " કાઠનાર ને તેના તંત્રી,) પ્રાણલાલ દેવકરજી નાનજી, દેશજી પરમાર, રતિલાલ મે. ત્રિવેદી અને રામભાઈ બક્ષી.

૧૮૯૫ નિવૃત્તિની વિચારણા ને ચર્ચા.

—હરિદાસ દેસાઈનું અવસાન. ટોમસ હેન્રી દક્ષિણીનું મરણ. હરિદાસના નાના ભાઈ ખેચરદાસ દેસાઈ (માનસાહેબ) જૂનાગઢના દીવાન

મણિભાઈ જયભાઈ કચ્છના દીવાન.

મણિલાલ નબુભાઈનું " Imitation of S'ankhara. "

બી. ક. દાકોર કરાચીમાં પ્રેફેસર.

વડોદરામાં તેજસ્વી મડળી. કળાભવનના આચાર્ય ગજજી, મણિલાલ નબુભાઈ, મણિશ કર ભટ્ટ વગેરે. " સમાજ જ્ઞાનમજૂયા " શરૂ. તે માટે પ્રેફેસર ગજજીની રિજાનવિપયક સામગ્રી. " શિક્ષણનો ઇતિહાસ " કાન્તે લખ્યો મણિલાલ ને મણિશ કરને. પહેલો મેળાપ

" બન્ધુસમાજ "ના ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટિવા મેટ્રિક પાસ.

નડિયાદની " વડનાગરા નાગર ષાહજી સમાજ " સ્થપાઈ.

જન્મ : પ્રયુ હ. શુક્લ (" ફૂલપાદડી " ના લેખક), રત્નમણિરાવ બીમરાવ જોડે, રમણલાલ યાસિક, વ્યોમેશચન્દ્ર પાઠકજી, હરિહર પ્રાણશ કર ભટ્ટ, વિનોબા ભાવે.

૧૮૯૬ “સરસ્વતીચન્દ્ર” લા. જૂ પૂરો (૧૭ ઓક્ટોબર), ચોથો શરૂ, ૨૦ ડિસેમ્બર.

ત્રીજા ભાગની છપામણીમાં વિલમ્બો, રાજકીય અશાન્તિથી છાપખાનાંઓને સખ્ત ડર.

મુંબઈમાં પ્લેગને લીધે વસાઈ સહીને રાજ આવજા કરવી પડતી.

“સમાલોચક” ત્રિપાઠી કંપની કાઢવાની હતી, તે માટે થોડા લેખો તૈયાર રાખ્યા : “કવિતા, કાવ્ય ને કવિ એ વિષે મિતાબર” અને “ગુજરાતી શબ્દોની લેખનપદ્ધતિનો વિવેક”. શ્રી નરસિંહરાવ સાથે ચર્ચા, ત્રણ લેખો લગી ૧૮૯૭-૯૮ સુધી ચાલી.

ધિવોસોદિકલ સોસાયટી આગળ અંગ્રેજી વ્યાખ્યાન “વેદની પ્રાચીન કથાઓ ઉપર કાંઈક પ્રકાશ” (Sidelights on Vedic mythology).

—હરિ હર્ષદ કુવ, કેશવલાલ ભટ્ટ, વામજી આશાગમ અને મૌલાબક્ષનાં મરણુ. (મૌલાબક્ષના પુત્ર ખાંસાહેબ દાદુમિયા એમની જગ્યાએ આપ્યા).

આળાશંકર ઉલ્લાસરામ “શુદ્ધિપ્રકાશ”ના તંત્રી. ખીલુ નવું માસિક “ધતિહાસમાળા” પોતાનું જ કાઢ્યું.

કેશવ હર્ષદ કુવનું “ગીતગોવિન્દ” મૂળ લખાનુસારી.

નરસિંહરાવની “હૃદયવીણા” પ્રકટ.

આનન્દશંકર એલએલબી. થયા. (પછી કદો વધીવાત કરી નહિ.)

પ્રો. ગજજર વિલ્સન કોલેજમાં રસાયનના પ્રાધ્યાપક : પછીથી મુંબઈ જ રહ્યા. વર્ષની છેવટમાં ખીજી દવાઓની બેગી પોતાની વિખ્યાત “આયોજિન ટરફ્લોરાઈડ” શોધી કાઢી.

શ્રી રાજચન્દ્રે ઝવેરાતને કષ્ટો છોડ્યો.

પ્રોફેસર મનુભાઈ નન્દશંકર રબ ઉપ, એમની જગ્યાએ કરાચીથી પ્રો. બ. ક. દાકોર; વડોદરા કોલેજના કામચલાઉ પ્રિન્સિપાલ પણ થયા. એમને ત્યાં સારી સોબત મળી—અંબાલાલ સાકરલાલ, કાન્તા વગેરે ગજજર-મંડળ. છેવટે અજમેરની સરકારી કોલેજમાં નિમાઈ અજમેર ગયા.

ગાંધીજી દક્ષિણ આફ્રિકાથી જૂનમા દિન્દ પાછા ફર્યા તિલક તથા
ગોખળેને મળ્યા બન્નેની સનાહ પ્રમાણે આફ્રિકાની લડત
સબન્ધી પૂનામાં, જે લાગરકરના પ્રમુખપણા નીચે, બહુર
સભા ભરી

ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ રાજકોટમા વખીનાત ચરૂ કરી સારી જમી
કનાપીએ “હવ્યત્રિપુગી” મા આનેખેના બનાવો બન્યા
ખોટાદકરની કવિતા “ચન્દ્ર” માસિકમા પ્રકટ
પતિત સુખનાલજી સઘીની આખો શીતળાથી ગઈ.
અ ખમરદાર “સો દોહરાની હરીશઈ” રકૂદમા ભયુતે
ભયુતે જીત્યા

ત્રિપાગી ૩ પનીએ ત્રિમાસિક “સમાનોચક” ચરૂ ક્યું
ડિસેમ્બરમા મુબરકમા સખન ખેગ નાસમાગ
જન્મ મોરારજી દેસાઈ

૧૮૯૭ પિના માધવરામનુ ટમી જીનાઈએ મૃત્યુ સુદર સરૂન
નિરાપાજનિ લખી પઠીથી “માધવરામ-સ્મારિકા”મા તે પ્રક
આપણા આ મળના આલિ-નાટકો” (‘સમાનોચક’)
કના ઠીના મેગાખો જને જ ગોવર્ધનરામને ધેર મગરા આવ્યા
કૃષ્ણનાન ઝવેરી વકીનાતમાં સધારક તરીકે કામ કરવા લાગ્યા.
ગોવર્ધનરામ ધધો સફેવરા લાગ્યા
મન સુખરામની “રંગ” મેગરાવા યત્ન

—ગદુલાનજી ઝવેરીનાન ઉચાસિક * ભાવનગર મહારાજા તખ્તસિલજી
અને શ્રી તૃસિહાચાર્યજીના અનસાન
ભાવનગરની માદીએ ભાવસિલજી આગ્યા
મણેનાન નજીમાઈનુ “ગુવાબસિલ” પ્રકટ, (અગ્રેજી “ઝેનોની”
પરથી મુક્ત અનુવાદ કયા) “તૃસિહાવતાર” મરણુ પઠી
ભજનાયુ

શ્યામજી કૃષ્ણમી વિવાયત ગયા, પાછા ન આગ્યા
રમણભાઈ નીનકઠે અમદાવાદમા વકીનાત માડી

* ‘ઝવેરીનાન ચાલિક મુખાઈ મુનિવર્સિટીના ફેકે, મુબળના ચેરિફ
મુબળની ધારાસભાના સખ્ય અને ફેવેનુના એક એકા (Expert)’ હતા.
ફેવરાત સાહિત્યસેવક પશુ હતા

ગાંધીજી ને શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની પહેલી મુલાકાત. ગાંધીજી ફરીથી આદિકા ગયા : દરબનમાં એમની ઉપર ગોરાઓનો હુમલો.

મણિચંકર ભટ્ટે “લિંકન”નું પુસ્તક લખ્યું, સ્વીડનબોર્ગને આભ્યાસ ચરૂ કર્યો.

નર્મદાચંકર દે. મહેતાએ એમ. એ.માં “મૂલ ગોપુળજી ઝાલાનું વેદાન્તનું ક્ષનામ” મેળવ્યું.

- ભુલાભાઈ દેસાઈ પહેલા વર્ગમાં બી. એ. થયા. કોલેજમાં ફેલો પણ.

શારદાબહેન ને ગટુભાઈ મેટ્રિક પાસ.

અરદેશર ખખઠદારે મરકીને લીધે મુંબઈ ઊડ્યું, નિશાળનું ભણતર પણ.

મુંબઈમાં પ્લેમ. સિવાજીમહોત્સવ. જે અંગ્રેજી અમલદારોનાં ખૂન. નાટુ બંધુઓ વગર તપાસે કેદમાં. તિલકને તપાસ પછી કેદ (બીજી વારની).

ગોદરેજનું પહેલું કારખાનું, તાળાંઓ બનાવવાનું.

જન્મ : જ્યોત્સ્નાબહેન શુક્લ, અવેરચંદ મેખાણી, વિજયરાય વૈદ્ય, લંસાબહેન મહેતા.

૧૮૯૮ “સરસ્વતીચંદ્ર” ભા. ૩ પ્રકટ.

કચ્છ રાજ્યની (રૂ. ૧૫૦૦ના પગારની) દીવાનગીરીની ના પાડી. ગોવર્ધનરામે બધું કામ સંકેલી લલિતાપંચમીએ આસો સુદ પાંચમે (ઝાંઘોબરની ૧૬મીએ) નિવૃત્તિ લીધી, મુંબઈ ઊડ્યું, નડિયાદ ગયા.

મેટ્રિકના પરીક્ષક.

રિસેઅરમાં કલાપી(લાક્ષીરાજ)ના આમ ત્રણથી સલાહ આપવા દાઠી ગયા. પછી જૂનાગઢ પણ.

શ્રીનાથજીનું મંદિર સ્થાપ્યું. (સ્કેપણક)

—તિલક જેલમાંથી છૂટ્યા.

ઝંકુલદ, કવિ દલપતરામ, બાળાચકર ઉલ્લાસરામ, મણિલાલ નબુભાઈ ગયા.

અંબાલાલ સાકરલાલ વડોદરથી નિવૃત્ત.

લાલસંકર અમદાવાદની “ સ્મૈલ કોઝ કોર્ટ ” ના જન્મ થયા.

પ્રેફેસર ગજજરે મુખર્ત્રમાં “ ટેકનો-ક્રમિકલ લેન્ગ્વેજરી ” કાઢી.

વિક્ટોરિયા રાણીના આરસના પૂતળાને ડામરના ડાઘ કાઢીએ

લગાડયા; કાઢીથી પણ ન નીકળ્યા; પ્રેફેસર ગજજરે કાઢયા.

પીળાં મોતી ધોઈ નવાં જેવાં બનાવવાનું શરૂ કર્યું.

મણિસંકર ૨. બદ ભાવનગર આવ્યા. પહેલાં પ્રિન્સિપાલ બિન-

વાળાના સદાયક, પછી શિક્ષણના ખાતામાં.

બુલાભાઈ દેસાઈ ઇતિહાસમાં એમ.એ. થઈ ગુજરાત કોલેજમાં

પ્રેફેસર થયા.

નાનાલાલ દલપનરામ કવિનું “ વસન્તોત્સવ ” પ્રકટ.

શારદાબહેન-સુમન્તભાઈનાં લમ; પછી તરત સુમન્તભાઈ વિધાયત,

ડૉક્ટરી અભ્યાસ માટે

કલાપી-શોભનાનાં લગ્ન.

જન્મ: સરોજિની નીલકંઠ, વિશ્વનાથ બદ.

૧૯૯૯ ત્રીજી ને સૌથી નાની પુત્રી જન્મતીને પરણાવી.

પછી બહુ માંદા પડયા; સદ્ભાગ્યે બચ્યા દાકતરમિત્ર શિવનાથની દવાથી.

“ સમાલોચક ” માં “ સાક્ષરજીવન ” શરૂ કર્યું.

અમદાવાદમાં ભાષણ “ ગુજરાતી કવિતાનું ભવિષ્ય. ”

ભારતીય ધર્મમાં સસાર-વ્યવહારનું પાસું ” (Secular side in Indian Religion) અંગ્રેજી વ્યાખ્યાન

“ અરુણોદય ” ના અ કોમા “ સસાર-પ્રતિબિંબ ” કાવ્ય પ્રકટ.

શરૂ-૧૮૮૧માં પૂરું-૧૮૯૩માં પ્રકટ-૧૮૯૯માં.

મુખર્ત્ર યુનિવર્સિટીએ એમ.એની પરીક્ષામાં એક વિષય તરીકે

દેશી ભાષાએ મજૂર કરી. ગુજરાતીના અભ્યાસક્રમના બેઠકમાં

ગોવર્ધનરામ પણ દતા. “ સરસ્વતીચન્દ્ર ” ને એમ.એ.માં મૂકવાની

દરખાત સામે ગોવર્ધનરામે સિદ્ધાન્ત રજૂ કર્યો - “ જીવના

લેખકનું કાંઈ પણ પરીક્ષાના અભ્યાસક્રમમાં ન રાખવું. ” એ

સિદ્ધાન્ત સ્વીકારાયો.

—અવેરીલાલ ઉ યાચિકનુ અ ગ્રેજી પુસ્તક, " ભગવાનલાલ ઇન્ડ્રજી " નુ જીવનચરિત્ર પ્રકટ

ગણપતરામ અ ત્રવાડી જૂનાગઢમાં કેળવણીના મુખ્ય.

દોલતરામ પડયાનું " સુમનગુરુ " (કા.ચો) પ્રકટ

પ્રોફેસર ગજ્જરનુ મોતી ધોવાનુ કામ સરસ આલુ.

ઈન્દ્રારામ દેસાઈનો, " ચન્દ્રકાન્ત " લા ૧.

ભાવનગરમાં મહારાજ બાવસિંહજીએ લલ્લુલાઈ સામળદાસને નોકરીમાંથી મુક્ત કર્યા

ગ્રો ય ક ઠાકોર પુના ડેક્કન કૉલેજના કામચલાઉ પ્રિન્સિપાલ.

૧૯૦૧ લગી એ પદે

વિદ્યાબહેન ને શારદાબહેન ઇન્ડર પાસ

સ્વામિનારાયણ ને રણજિવરામ મેટ્રિક પાસ

બી બી રેલવેનુ અચગેટનુ મોટુ મકાન પૂરુ

જ મ લીલાવતી (પછી મુનશી), વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

૧૯૦૦ " સરસ્વતીચન્દ્ર " લાગ ૪ પૂરા કર્યો—મધરાતો લગી લખ્યા કરીને (૨૩ ડિસેમ્બર)

" માધવરામ-સ્મારિકા " ગોવર્ધનરામ-નરહરિરામે મળીને પ્રકટ કરી, સ રકૃત નિવાપાજલિ સહિત નડિયાદના વડનગરા નાગરા વિષે, દાદા-દાદી વગેરે વિષે રસદામક હકીકતો તેમાં ગોવર્ધનરામે ઉમેરી

" આપણી સામાજિક તથા કુટુંબ-સંસ્થાઓના કેટલાક ઐતિહાસિક પાસા " (Some Historical Aspects of our Social and Domestic Institutions) માર્ચમાં અમદાવાદમાં અ ગ્રેજી લાવણુ

' અંગ્રેજનો અને હિંદુનો જીવનપ્રવેશ " (" An Englishman's and a Hindu's Entrance into Life. ") નવિયાદમાં લાગણુ x

જૂનમાં નિલ ક્યું

ઓગસ્ટ એગ જિલ્લા વસ્તી ગણતરી કમિટીમાં પ્રમુખ.

x એ સાબળેણ એમનું પહેલું લાવણુ

૧. —કલાપી એકાએક ભરલુવાનીમાં ગયા; અમદાવાદના મુખ્ય શહેરી રશ્યુહોડલાલ અને રાણી વિક્ટોરિયા ગયાં.

૨. કાબરાજી "British institute of Journalism" (પત્રકારત્વની બ્રિટિશ સંસ્થાના)ના સભ્ય ચૂંટાયા.

૩. દેવવ દ. મુવતુ "મુદ્રારાક્ષસ" નાટક (સંસ્કૃત આટ્તિ).

મણિશંકર ભટ્ટ ખ્રિસ્તી ઈસાઈ થયા; મનથી તો કધારના થયેલા. ભાવનગરનું શિક્ષણના ઉપરીનું પદ છોડી, ૭ માસની રજા પછી, પાછા આર્થ થઈને તે ફરી સ્વીકાર્યું.

વિદ્યાબહેન, શારદાબહેન, બી.એ. થયાં. વિદ્યાબહેન-શારદાબહેન ગુજરાતનાં પહેલાં સ્ત્રીસ્નાતકો.

બોમ્બી-દ્રાવ દીવેટિયાનાં લમ.

ગોદરેજો તિગ્ગેરી બનાવવા માંડી.

છપનિયો દુકાણ.

જન્મ : ગમનભાઈ લલુભાઈ, દેવદાસ ગાંધી.

૧૯૦૧ "સરસ્વતીચન્દ્ર" ભા. ૪ પ્રકટ.

મુખર્ષિ ગુજરાતી નાટક કંપનીના આગ્રહથી, પોતાની પુસ્તકો અનિચ્છા છતાં, સરસ્વતીચન્દ્રના ઉત્તર જીવન ઉપર એક નાટક લખ્યું; "ક્ષેત્રરાજ અને સાધ્વી." પણ નાટક કંપનીએ તે પાછું ફેરવ્યું. ૬૭ અપ્રકટ.

લીલાવતીનો ગંભીર મંદવાડ-ક્ષય; પહાડ ઉપર - આભુ-લઈ ગયા. થોડાં પણ અસ્થાયી કાયદો. વર્ષની આખરમાં તબિયત બહુ જ ખરાબ.

"પ્રાચીન હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્ર મુજબનાં લગ્નનાં રૂપો" ("Marriage Forms under Ancient Hindu Law.") "ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ" પત્રમાં, અંગ્રેજીમાં.

લોર્ડ કર્ઝનના મુનિવર્સિટી કમિશન આગળ જીવ્યાની આપી.

—ગાંધીજી મુખર્ષિમાં; પછી નેશનલ કોન્ગ્રેસ, (કલકત્તામાં).

પહેલી વાર હાજર રહ્યા.

—શ્રીમદ્ રાજચન્દ્ર ને ન્યાયમૂર્તિ મહાદેવ ગો. રાનડેનાં અવસાન.

અનન્નપ્રસાદ વૈધ્યુવ રાજ્યસેવામાંથી નિવૃત્ત, પછી સરસ હરિકથા કહેવા લાગ્યા.

ગણપતરામ ત્રવાડી નિવૃત્ત ચર્ચ સુરતમાં વસ્યા.

નરસિંહરાવને રણજિતરામનો પરિચય થયો.

રમણભાઈ નીલકંઠનું “કવિતા અને સાહિત્ય.”

પ્રોફેસર બી. કે. દોકર અજમેર કૉલેજમાં ગયા, ૧૯૦૪ લગી ત્યાં રહ્યા.

સ્વીન્ડનાથ ટાગોરનું કલકત્તા પાસે “શાન્તિનિકેતન” રચવાનું.

નાનાલાલ ક. કવિ એમ. એ. થયા.

છાપનિયા પછી નડિયાદમાં અમેરિકાનું ખ્રિસ્તી મિશન આવ્યું; દેવળ, દવાખાનું, દોસ્પિટલ વગેરે આવ્યાં. આસપાસની જનતા ઉપર યેરી અસર. જલ્દી તેના જવાબમાં હોય તેમ નડિયાદનું “અનાયાત્રમ” પાસે જ ઊપડ્યું.

આ જ અરસામાં મુખ્યમંત્રી જમશેદજી તાતાએ ત્રીસ લાખની મિલકતની મોટી સખાવત, પૈજાનિક શિક્ષણ તથા ઉદ્યોગો માટે, લૉડ્ કર્જનને સોંપી. *

સ્વીડનના રસાયનશાસ્ત્રી આલ્ફ્રેડ નોબેલે ૧૮૬૩-૭ કરોડ રૂપિયા જેટલી રકમનું સાહિત્ય, ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયન, ઔષધ ને શરીર-શાસ્ત્ર તથા વિશ્વશાંતિની પ્રગતિ માટે દાન કર્યું.

૧૯૦૨ ટમી જાન્યુઆરીએ લીલાવતીનું મૃત્યુ. ગોવર્ધનરામને મોટામા મોટો આઘાત કુદરતી આવેશોને છતવાનો પ્રયાસ.

“સની ચુની” (“Chuni the Sati”) “હરટ એન્ડ વેરટ”-માં (અંગ્રેજીમાં). બરૂચની સાચી વાત.

“સુરતની આગેવાન શક્તિઓના વલણો તથા ધર્મો” (“Aptitudes and Duties of the Leading Communities of Surat”).

* આમાંથી ઉક સન ૧૯૧૧મા બેન્ગલોર ખાતે લાલબાઈ “વિજ્ઞાનસરથા” — “Institute of Science” નીકળી હવે તેને સરકારની ખુશી મદદ મળે છે.

સૂરતના નાગરમંડળ આગળ વૃદ્ધ નન્દશંકર તુ. મહેતાના પ્રમુખપદ નીચે, ૭મી જૂને ભાષણ—“ આપણી જીવનભાવનાનાં વ્યવહારમાં જણાતાં સ્વરૂપ.” એ અગ્રેજી ભાષણ ઉપરથી ગુજરાતી અનુવાદ “ વસન્ત ”ના બે અંકોમાં ૧૯૦૨-૩.

મૈત્રી, પ્રો. ગજ્જર તથા કેશવ હ. ધ્રુવની સાથે. એમ.એ.ની ગુજરાતી પરીક્ષા અંગે મુંબઈ ગયા. રાત્રે ગજ્જરને ત્યાં જ.

ડિમેન્શનમાં અમદાવાદની નેશનલ કોંગ્રેસમાં કર્જનની યુનિવર્સિટી-શિક્ષણની નીતિ ઉપર ગુજરાતીમાં બોલ્યા.

એ કોંગ્રેસ પછી અમદાવાદમાં પહેલું “ નાગરસમેલન ”, અધ્યક્ષ શેઠ ચીનુભાઈ. તેમાં ગોવર્ધનરામે ખાવા સબન્ધી છૂટ મૂકવાની લક્ષમણ કરી, પોતાના અનુભવો વર્ણવ્યા. સમેલનની વાતથી નડિયાદના વડનગરા નાગરોમાં બહુ સંક્ષોભ ને વિરોધ; પણ તે દબાઈ ગયો.

“ ચાર આશ્રમો ” નામથી ભાષણ જૂનમાં ત્રીવંશકેર મડમાં, સિદ્ધપુર. “ Conflict of Laws between Converts and Non-Converts ” “ લો-રિપોર્ટ્સ ”માં છપાયું.

—સ્વામી વિવેકાનંદ, ડાહ્યાભાઈ ધોળશાજી (નાટકકાર), દક્ષપતરામ ખખખર ને માધવલાલ હ. દેસાઈના મૃત્યુ.

રણુછોડાભાઈ કચ્છના દીવાન થયા. “ રણુપિંગળ ” પ્રકટ.

કેશવ હ ધ્રુવ પાછા અમદાવાદ. યુનિવર્સિટીના ગુજરાતી બોર્ડમાં પરીક્ષક તરીકે મુંબઈ.

આનન્દશંકર ધ્રુવે, “ સુદર્શન ” મહિવાલ ન. ના બાઈને સોંપી, નવું પત્ર “ વસન્ત ” કાઢ્યું.

વિનાયક નન્દશંકર મહેતાનું બી.એ.નું પરિણામ અત્યન્ત તેજસ્વી. યુનિવર્સિટીનાં ઇનામો તથા ઝોલરશિપો લગભગ બધાં લઈ લીધાં! (તે આમ પાતળા, ચાલાક, દાઢીવાળા, અમદાવાદ કોંગ્રેસ વખતે દેખાયા હતા, ઉત્તરાવસ્થામાં હતા તે કરતાં સાવ જુદા. *)

* તે વખતે તેઓ “ દરિયાકાથ ”ના નામથી વડુ બેસીતા હતા.

મૂલશંકર મૂલાણીનાં ગુજરાતી નાટકો, ખાસ કરીને “વિક્રમચરિત”, આ કાળમાં અત્યંત લોકપ્રિય થયાં.

સુમનતલાઈ વિદ્યાવતથી દાકતર થઈ પાછા ફર્યા અને શારદાબેનની સાથે વડોદરે રહેવા લાગ્યા.

જૂનાગઢ રાજ્યના જૂના મુખ્ય અમલદારો - રાયજી સાહેબ, સુનીલાલ સારાલાઈ, ને ખીજા કેટલાક મુખ્ય અધિકારીઓએ રાજનામાં આપ્યાં : જૂનાગઢ છોડીને ગયા. બેચરદાસ દેસાઈ (માન સાહેબ) ખીજા વાર દીવાન થયા.

હિન્દની નેશનલ કોંગ્રેસનું અધિવેશન ગુજરાતમાં પહેલી વાર (અમદાવાદમાં) ભરાયું. ગુજરાતમાં અપૂર્વ દર્શન તથા નવો ઉત્સાહ. સ્વાગતપ્રમુખ અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ (ગુજરાતી શ્રેન્યુએરોના પિતા). કોંગ્રેસપ્રમુખ સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી (અદ્ભુત વક્રવૃત્તા, કલાકો લગી જાણે મોઝે જ બોલતા), દિરાજશાહ મહેતા, વાઝા, ગોખલે, તિલક, મુખ્મલપયમ, આપર, વગેરે હાજર હતા. ગાંધીજીને અચાનક નાતાલ-આશિકા જવું પડ્યું, તેથી એમના જ પ્રાંતમાં પહેલી વાર ભરાયેલી કોંગ્રેસમાં તેઓ હાજર ન રહી શક્યા.

અંગ્રેજ રસાયનશાસ્ત્રી સોડિ ને રધરફોર્ડે જતાબુનું કે અણુનું વિલાજન થઈ શકે છે. અણુ અવિનાશી-અવિલાન્ય નથી.

આ વર્ષનાં નોબેલ પારિતોષિક લેનારાઓમાં મુખ્ય હતા એમિલ દિશર (જર્મન રસાયનશાસ્ત્રી) ને રોનાલ્ડ રૉસ (અંગ્રેજ, મેલેરીઆ ને મચ્છર ઉપર કામ કરનાર).

જન્મ : કન્સનદાસ માણેક, ગજેન્દ્ર બૂચ, ગુણવંતરાય આચાર્ય, જ્યમનગૌરી દવે (પંજી પાઠક), ડોલરરાય માંકડ, શંકરલાલ ગં. શાસ્ત્રી.

૧૯૦૩ પુત્રીસોફની મુસોલી સહેતાં, શોક હળવો કરવા, પુત્રીનું ગુજરાતને ઓળખાણ કરાવવા, “લીલાવતી-જીવનકળા” લખવાનું શરૂ. “Conflict of laws between converts and non-converts” પુસ્તક રૂપે જુદું છપાયું. “Hindu Ideal of Poverty” લખાયું.

“ હિંદુ રાજ-પ્રજના પિતારૂપે ” (“Hindu Sovereign as Parent of his People ”) “ ઈન્ડિયન રી યુ ’ મા

“ પ્રાચીન હિંદુમાં ઉચ્ચતર બ્રાહ્મણ્યત્વ ” (‘ Higher Brahmanism in Ancient India ’) અમદાવાદમાં અંગ્રેજીમાં બાષણ, ગુજરાતી લેખ પણ

વસોના ‘ મિત્રમણ ના આગ્રહથી એમની સમગ્ર “ Public Activity ” (“ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ ”) ઉપર વસોના બોલા

એમ.એની ગુજરાતી પરીક્ષા અંગે વર્ષની આખરે મુબઈ ગયા ટ્રોફિસર ગજ્જર ને કેશવ ઠાકુર ઉપરાત, રેક પુરોત્તમ વિશ્રામ માવજી સાથે નવો સબધ બધાયો

—એ દાકતરો ગયા બહુકરામ (સુમન્તભાઈના પિતા તથા ગાયકવાડના

પોતાના દાકતર) અને ત્રિબુવનદાસ શાહ (જૂનાગઢના)

લાલશ કર ત્રિપારી નિવૃત્ત બહુ જીવી પઠવી ઉપરથી

મણિશ કર ભટ્ટે ‘ ધના ઠીનો કેકારવ ’ પ્રખટ ક્યો

નાનાનાલ ધરિના ‘ ટેટનાક મ થો ’ ભા ૧

હિંમનનાલ અભરિયાનુ ‘ કાન્મમાધુર્ધ ’ પ્રખ

અમદાવાદના બધુસમાજે ‘ સુ દરીરુ મોધ ” કાઠકુ

ડાલાભાઈ પટેલ ‘ ગુજરાતી પત્ર ના ઉપત ત્રી

એરથ તારાપોરવાળા જ્ઞેનાનાન સ્વામિનારાયણ નૃસિંહપ્રસાદ ભટ્ટ

(નાનાભાઈ) તથા રજુગિતરામ વા મહેતા ખી એ થપા

શારદામતેન વડોદરામાં લેડીઝ કન્યા ના મત્રી

જીવરાજ મહેતા મેટ્રિક પાસ

રાજ્ય એકાદર્શનુ રાજ્યારોહણ દિલ્હી દરનાં રજુગેડભાઈ દિલ્હી ગયા

મ્યૂરી કપતીને નોમેન પારિતોરિ

જન્મ ત્રીપુલાભાઈ દેસાઈ (સ્નેહરશ્મિ) અને દુલાભાઈ કાગ

૧૯૦૪ ‘ સમાનોચક મા લેખો ’ પાગાત્ય હાસ્પરસ અંગે તેનુ

એતદ્દર્શીય રૂપાન્તર કેમુસરો ન કાખરાજની ટૂક પિઠા

‘ ગુજરાતી ક્રિયાપત્રની વ્યુત્પત્તિના નિયમો કાન્મો— ધરિનોઅ

કવિતા , આખ્યાયિક કવિ અંગે તેની કવિતા , અનુપમ

તિમિર , ‘ અનુપમ તેજ

“રાજકીય નિયમોમાં સાર્વિક વૃત્તિ,” ગોકુળદાસ ક. પારેખના પ્રમુખપણા નીચે “હિન્દુ યુનિયન કલ્પ”માં વ્યાખ્યાન.

“Review of Mr. Mallik's problem of Existence.”
(દાનિયન રીવ્યુ.)

ગોવર્ધનરામ “પાઠ્ય પુસ્તક તપાસનારી સમિતિ” (Revision Committee)ના સભ્ય થયા બીજા સભ્યોના આગ્રહથી સાતમી યોગીના ફેટલાક પાઠો પણ લખ્યા.

નડિયાદમાં પ્લેગ ફેસાઈના, પારેખ પાંડીબા નામના ગામડામાં, ફેસાઈ ઓની સાથે, ગોવર્ધનરામ રહેવા ગયા. ન જનારા વૃદ્ધોનો પ્લેગમાં ધગો સંકાર થયો. નાગરવાડની “નવ ડોશીઓ ગઈ”! તેમાં એક શિવકાશી હમી એપ્રિલે ને બીજાં લહેરવદમી (લલિતાગૌરીનાં મા) હતી. આમ ગોવર્ધનરામ-લલિતા બનેલી માતાઓ એક સાથે મરકીમાં ગઈ!

એમ એની ગુજરાતીની પરીક્ષા માટે ગોવર્ધનરામ ને ફેશવ હ. ધ્રુવ પાછા મુંબઈ: પાછી ગજગરને ત્યાં મિત્રોની ત્રિપુટી મળી.

પ્રોફેસર ગજગરના મોતી ધોવાના ધધામાં વિદ્ય. એમનો એક ભત્રીજો પ્રોફેસર ગજગરના બનાવ્યા પ્રમાણે કામ કરતો હતો, એણે તકરાર કરી, ને ગોવર્ધનરામ તથા કમળાચંદર પ્રા. ત્રિવેદી લવાઈ નિમાયા.

—જમશેદજી તાના, કે. ન. કાબરાજી તથા નાગવણ હેમચંદ્રનાં અવસાન. રણછોડભાઈ ઉદયરામ કચ્છની દીવાનમીરીમાંથી નિવૃત્ત.

ફેશવ હ. ધ્રુવ નડિયાદની સરકારી અંગ્રેજી શાળામાં હેડમાસ્ટર.

અમદાવાદમાં “ગુજરાત સાહિત્ય સભા” ગઈ. રમણભાઈ નીલકંઠ એના પ્રમુખ.

“સસ્તા સાહિત્ય”વાળા અખંડાનંદ સ્વામી “લિપ્તુ અખંડાનંદ” થયા.

પ્રોફેસર બ. ક. હાકોર અજમેરથી રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં ગયા. ઉત્તમવાલ ત્રિવેદી રાજકોટથી મુંબઈ વકીલાત કરવા આગ્યા;

“સમાવૈચક”ના તંત્રી, ફાર્મસ સભાના મત્રી પણ થયા.

નરભેશંકર પ્રા. દવે (“કાલિયાવાડી”) એપ.એ. થઈ સામળદાસ કોલેજમાં ડિલેક્શનીના પ્રોફેસર થયા.

સ્વામિનારાયણ ગુજરાત કોલેજમાં ફેલો થયા.

ગૃહલાલ ધ્રુવ અને જ્યેષ્ઠપરાય જ્ઞેષીપરા બી.એ. થયા.

ગ. માવલંકર મેટ્રિક થયા.

આશિકામાં " Indian Opinion " શરૂ.

હિન્દમાં રાજકીય અશાન્તિ વધી. ખાસ કરીને કર્જનના " બંગ-ભંગ " (બંગાળના બે ભાગલા) થી તે ઉશ્કેરાઈ : " લાલ-બાલ-પાલ " ની ત્રિપુટી; નવા નાયકો. બોયકોટ - વિલાપતી કપડાનો ખાસ કરીને - શરૂ. મુબઈમાં હિન્દની રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ મળી.

જન્મ : કિશનસિંહ ચાવડા, કવિ સુન્દરજી ખેટાઈ.

૧૯૦૫ " લીલાવતી-જીવનકલા " અકટ-રિસેચરમાં. " સમાલોચક " માં કાવ્યો; " પ્રણવપુસ્તક ", " કુરુક્ષેત્ર ", " જીવ, મૃત્યુ અને મૃત્યુ પછી. "

" રસસુન્દરી અને તત્વાનન્દ સ્વામી " (" વસન્ત. ").

" હિંદુત્વના અર્થશાસ્ત્રનો મુખ્ય આધાર " (" The Keystone of the Economics of Hinduism "). " હરટ એન્ડ વેસ્ટ " માં.

" હરિદ્રતાની આર્થિકભાવના " (" The Hindu Ideal of Poverty. ") " હરટ એન્ડ વેસ્ટ " માં.

" રાજકલ્પનો અને રાજ્યનો હિંદુ આદર્શ. " (" The Hindu Ideal of Sovereignty and State. ") " હરિદ્રતા રીવ્યુ. "

અમદાવાદની પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકેનું ભાષણ : " ગુજરાતના પ્રાચીન સાહિત્યના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન. " (પુસ્તકોત્તમ વિશ્રામ સાહિત્યમાળા અંક ૪ અને પહેલી પરિષદનો રિપોર્ટ.)

મન સુખરામે નરિયાદને આપેલ " ઝાલીલદ્દી પુસ્તકાલય ને ઉમેદ-કુમારી મન્દિર " ના પહેલા પ્રમુખ. પુસ્તકાલયના નિયમો ધાર્યા અને ગોઝવ વ્યવસ્થા કરી.

નવિયાદમા “સ્વદેશી સ્ટોર”નું ગોવર્ધનરામે ઉદ્ધાટન કર્યું

ઉનાળામા આણુ જઈ આગ્યા

પુત્ર રમણીયરામ મેટ્રિકમા પાસ

એમ એ ની ગુજરાતીની પરીક્ષા માટે ફરી મુબઈ ગયા પ્રોફેસર ગૌડજી ધણા માદા દતા ગોવર્ધનરામે હોમિયોપેથીની દવા ઉપરાત અનુકૂળ મોખત શાન્તિ, સલાહ અને સ્નેહ આગ્યા, અને પ્રો ગૌડજી સાબલ થઈ ગયા પ્રોફેસરની, કુકુબ-લેબોરેટરી-પૈસા વગેરેની ગભીર મુશ્કેલીઓ ઉઠેના ગોવર્ધનરામની કીમતી સલાહ

લવાદીઓનો ચુકારો પ્રોફેસર ગૌડજીની તરફેણમા પછી ગૌડજી નવિયાદ આગ્યા, તે રકેપબુક્સ” જોનાને લઈ ગયા

“સરસ્વતીચન્દ્ર” ભાગ ૫ માટે લલામણુ, પણ ગોવર્ધનરામે ના પાડી, કાઠકી ખીજાએ ખો ભાગ લખ્યો

આ દશેરાએ ગોવર્ધનરામને ૫૦ વર્ષ પૂરા થયા તે સમયે એમની છનનકથા સળધે તજવીજને ચાલી, પણ એમની તે વિરે અસમ્મતિ

—ન-દશકર મહેતાનું અવસાન

રણજિતરામ મહેતાની પ્રેરણા તથા સાહસથી, અને રમણભાઈવગેરે અમદાવાદીઓના સહકારથી, પહેલી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદ” અમદાવાદમા મળી સત્કારમળના પ્રમુખ રમણભાઈનીલખાં પરિપદના પ્રમુખ ગોવર્ધનરામ અનેક સાક્ષરો, લેખકો, કવિઓ મળ્યા ગુજરાતનો ધન્ય દિવસ હિન્દમા દેશી ભાષાનો આ પહેલી પરિષદ

રણજીભાઈનું “રણુપિંગળ” લા ૨ પ્રગટ

રમણભાઈ” ગુજરાત સુધારામળ”, “પ્રાર્થના-સમાજ” અને

“મહીપતરામ અનાયાશ્રમ”ના પ્રમુખ થયા

કૃષ્ણલાલ ઝવેરી મુબઈની “સ્મોલ કોલેજ કોટ”ના એક ન્યાયાધીશ થયા

• મણિશંકર ૨ લઈ થોડો વખત સામળદાસ ડોનેજમા પ્રોફેસર રહ્યા

હિમતલાલ અજરિયા ગુજરાતી લઈને એમ એ થયા

ભોગીન્દ્રરાવ દીવેટિયા પબ્લિશ યુનિવર્સિટીના ખી. એ. થયા :

“ સુન્દરીસુબોધ ”ના તત્રો પથ્ય

પ્રહલાદ દીનાનજી મુનશી, ખી એ. થયા.

વાડીયાલ શાહનું લેખન સર.

અરદેશર ખમરદારની “ વિચાસિકા ” પ્રકટ.

હિન્દમા અળવળ ને અશાન્તિ વધ્યા . “ સ્વદેશી, બોયકોટ વગેરેની બૂમો વધી. હિન્દની રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ કાશીમા મળી. ગોપાળ-કૃષ્ણ ગોખલે પ્રમુખ “ સાંસ્થાનિક સ્વરાજ ”ની ભાવના રજૂ કરી, પથ્ય “ મોડરેટ ” પક્ષની બંધારની પ્રખતે તે સતોષ આપી શકી નહિ

જન્મ ઇન્દુનાન ગાધી, કેશવરામ કા સાસ્ત્રી, ઉ ટેમર (કોંગ્રેસના મોજ પ્રમુખ), રામનાગવલ્લુ ના પાઠક, ધરાનચદ (કોકીનો પહેનો એકો)

૧૯૦૬ જન્મ-ચુઆરીમાં પોતાનું penpicture, જીવનકથા માટે, ગજગરને આપ્યું. (S. B VII P. 291)

માર્ગથી દયારામ ત્રિકુમલની સાથે પત્રવ્યવહાર, સરસ્વતીચન્દ્ર, કુમુદ, કુસુમ તથા કથાના અન્ત સબન્ધી અંગ્રેજીમા. (મૂળ ભાષે પત્રવ્યવહાર તથા ગુજરાતી ભાષાન્તર, અવસાન પછી, ૧૯૦૬-૧૦ મા, “ સમાવોચક ”મા પ્રકટ)

કાગળ, શ્રી પુરગોત્તમ વિશ્રામ આવજને, મરણોત્તર, ૧૯૦૭ જુલાઈમાં, “ સમાવોચક ”ના સ્મારક-અકમા પ્રકટ, અંગ્રેજીમાં; (ગુજરાતીમા સાર એકવો.)

“ દયારામનો અક્ષરદેહ ” તેવાર (એ પથ્ય મરણોત્તર ૧૯૦૮માં જુદા પુસ્તકરૂપે પ્રકટ)

“ પ્રાચીન હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે લગ્નના પ્રકારો ” (“ Marriage Forms under Ancient Hindu Law ”). અંગ્રેજી, જુદો પ્રકટ.

“ હિન્દીઓ અને અંગ્રેજોની વચ્ચેનું મોટું અન્તર ” (“ Gulf between Englishmen and Indians ”) “ ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ” માં.

“ પ્રાચીન હિન્દમાં ભૌતિકશાસ્ત્ર. ” (“ Physics in Ancient India ”) અંગ્રેજી, અપૂર્ણ ને હજી અપ્રકટ.

“ અધ્યાત્મજીવન ” અપૂર્ણ. ૧૮૫૫માં નડિયાદની ગોવર્ધનરામ-શતાબ્દીસમિતિએ સ્મારકમંથમાં તે લેખ છપાવ્યો.

“ સરસ્વતી અને માયા ” નાટક, અપૂર્ણ ને હજી અપ્રકટ.

જૂન-જુલાઈમાં આશુ, જયપુર, ગોકુળ, મથુરા, વૃન્દાવન, પાલનપુર, અમદાવાદ વગેરેની સફર. છેલ્લી ગોડી સફર.

ઓગસ્ટમાં પાછા ફર્યો પછી માંદા; માંદગી વધતી જ ગઈ; છેલ્લાં દર્શન કરવાને ધણાં આઠવા-તેમાં મુખ્ય આનન્દશંકર કુવ, બળવંતરામ ઠાકોર, મન:મુખરામ.

માંદગી અસાધ્ય જાણાતાં રનેહી પ્રોફેસર ગજજરે એમને મુંબઈ તેડાવ્યા. ૨૫મી ડિસેમ્બરે કુટુંબીઓ ગોવર્ધનરામને મુંબઈ લાવ્યા. નેપીઅન સી શેડ ઉપરના પોતાના બંગલાની પાસે જ “ નેસ્ચિન લોન્ ” માં પ્રોફેસર ગજજરે રાખ્યા. પણ મુંબઈમાંથી માંદગી ઉત્તરે વધતી ગઈ.

—ઓક્ટોબર ૯ : પ્રખ્યાત ચિત્રકાર રાજા રવિવર્માનું અવસાન. મણિરાંકર ભટ્ટ બાવનગર સ્ટેટમાં કેળવણીના વડા થયા.

રણજિતરામ વાવાભાઈ ઉમરેઠ ઊંડી પ્રોફેસર ગજજરેને ત્યાં રહેવા આવ્યા.

ચંદુલાલ દેસાઈ (વસન્તરિનોદી) નાં સ્વદેશી કાવ્યો અને ગીતો પ્રકટ.

વિનાયક નન્દશંકર મહેતા, પહેલા ગુજરાતી સિવિલિયન, હિન્દ પાછા આવ્યા. ઉત્તર પ્રદેશમાં રહ્યા.

બોગી-દરાવ દીવેટિયા અમલવાદની “ ગુજરાત સાહિત્યસભા ” ના અંગી.

કનૈયાલાલ મુનશી, હરસિદ્ધલાઈ દીવેટિયા અને છોટાવાવ પુરાણી
બી એ થયા

ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિક મેટ્રિક થયા

મુ મકમિ “ એક એવું ઈન્ડિયા ” ચર્ ચર્

હિન્દમાં અસાન્તિ ને ચગરણ ચાતુ રાષ્ટ્રીય કોંગ્રેસ આ વર્ષે
કનકલામાં મળી હિન્દના બન્ને પક્ષોનું સમાધાન થાય તે માટે ઈન્ડિયાથી
ખાસ દાદાભાઈને કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે નોતરેના એમણે હિન્દને
“ સ્વરાજ ” નો મત્ર આપ્યો ને સ્વરાજની હાકલ કરી

જન્મ યશવત સ પડયા

૧૯૦૭ જાન્યુઆરી ત્રીજીની રાત બહુ ખરાબ ગઈ ચોથીએ પોષ વદ
૫ (સવત ૧૯૬૩) બપોરે દોઢ વાગ્યે દેહ પડ્યો પાસેના બાલુ-
ગ ગાની ઉપરના સ્મશાનમાં થોડા સર્ગા-મિત્રોની હાજરીમાં અગ્નિદાહ
થયો (જુઓ શ્રી કૃષ્ણનાથ ઝવેરીનો આમેદાદ વલ્કુનનો લેખ,
“ ઇસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ ” મા)

સ્વ. દયારામ ગિડુમલ સાથેનો ગોવર્ધનરામનો પત્રવ્યવહાર

નોંધ :

શ્રીકૃત ગોવર્ધનરામ 'ની આ બીજી વ્યાવૃત્તિ સંસ્કરણ સાથે પ્રગટ થાય છે, તેવે જોવાનુભવેશ્રી. મનુભાઈકુંગરશી જોષીના સૌજન્યથી ગો.મા.ત્રિ.નો શ્રી. દયારામ ગિડુમલ સાથેનો જે પત્રવ્યવહાર પ્રગટ થઈ ગયો છે, તેમાં ખૂટતા બાકીના છેલ્લા પત્રો મળી આવ્યા છે એ ધણું સુખદ છે. શ્રી. મનુભાઈ જણાવે છે તેમ, એમણે શ્રી. દયારામભાઈના વારસો પાસેથી પોતાની અંગત નોંધપોથીમાં આ પત્રવ્યવહારની નકલ કરી હતી. શ્રી કૃષ્ણકાવ્ય મો. ઝવેરીએ આ પત્રવ્યવહાર 'સમાનોચક'માં મૂળ અંગ્રેજીમાં, તેના ગુજરાતી અનુવાદ સાથે છાપ્યો હતો. એની વીગત આ પ્રમાણે છે :-

પત્ર	૧ થી ૩	'સમાનોચક' પુ. ૧૪ અંક ૨, એપ્રિલ-જૂન ઈ. ૧૯૦૯
પત્ર	૪	,, અંક ૩, જુલાઈ-સપ્ટે. ઈ. ૧૯૦૯
પત્ર	૫	,, અંક ૪, ઓક્ટો.-ડિસે. ઈ. ૧૯૦૯

પણ આ પત્રધારા આટલેથી અટકી નથી. તે પછી પણ બંને વચ્ચે મળીને ત્રણ પત્રો લખાયા; એક દયારામે લખ્યો પ્રતિ-ઉત્તરરૂપે, તેનો જવાબ ગોવર્ધનરામે આપ્યો, જે આજ લગી અપ્રગટ રહ્યો, તે હવે તે અહીં પ્રગટ થાય છે. છેલ્લે દયારામે તેનો વળતો આમાર માન્યો. આમ આ ત્રણ પત્રો જે ખૂટતા હતા તે અહીં પ્રગટ થાય છે. આજ લગી એ કેમ અપ્રગટ રહ્યા તે અક્લ છે ! ઉપરના પાંચ પત્રો કૃ. મો. ઝવેરીના લેખસંગ્રહમાં તથા "ગોવર્ધન-શતાબ્દીમંચ"માં (ખંડ ૧, પૃ. ૭૩-૯૯) ગુજરાતીમાં પ્રગટ થયા છે. બાકીના આ ત્રણ પત્રો મળતાં હવે એ પત્રધારા પૂર્ણ થાય છે.

શ્રી. દયારામ ગિડુમલ ગોવર્ધનરામના સદાધ્યાયી હતા તે એમનો ગોવર્ધનરામ સાથેનો મનોસબંધ જીવનવ્યાપી હતો. ગોવર્ધનરામનો

આ અપ્રગટ પત્ર સમજવા, દયારામનો (અપ્રગટ) પત્ર પણ પૂર્વ-
ભૂમિકાએ અનિવાર્ય છે, જ્યેથી એ આખો સંદર્ભ અહીં સ્ફુટ થાય.

ગોવર્ધનરામે આ છેવટના પત્રમા “ સરસ્વતીચન્દ્ર ”ના અંત
વિશે, સરસ્વતીચન્દ્ર ને કુમ્ભ તથા સરસ્વતીચન્દ્ર-કુમ્ભના મળધ વિશે
જે સ્ફોટ કર્યો છે તે અભ્યાસીઓને ઘણો ઉપકારક નીરડને. જોકે,
સર્જકે સર્જનમા, સર્જનરૂપે ને સર્જન દ્વારા જે અતિમ અભિવ્યક્તિ
સાધી, તેની વાત તો ન્યારી જ, એની તોયે કશું ન આવે સર્જનની
એ પ્રક્રિયા પૂરી થઈ, કૃતિના નિર્માણ દ્વારા ભાવસકાન્તિ સધાઈ
ગઈ, પછી એને વિગે સર્જક પણ ખુલાસારૂપે જે કંઈ જલે, તે
ગમે તેટલુ વજનદાર હોય તોયે તેનુ મહત્ત્વ સર્જન જેટલુ તો ન જ
ટોઈ શકે તેથી આવા પત્રો-ઉત્તરો-નેયે સહાયો સવિવેક મૂનવે -
સર્જકનુ અતિમ ઉચ્ચારણુ ગણી લીધા વિના - એ જ વધુ ઘટ
ગણાય સરળતા ખાતર, આ પત્રોનો યુજરાતી અનુવાદ આપ્યો છે.

—સંપાદક

(6)

Surat, 25-3-06

My Dear Govardhanram,

Many thanks for your very interesting letter. I can thoroughly understand your feeling towards the children of your imagination and I honour you for it and bless you for the delightful hours you have enabled me to pass with them.

As you said in a previous letter—everything depends upon the ADHIKAR of the reader and I am afraid my ADHIKAR is not very high. I tried to put my self in the position of the hero and I felt sure I would never have accepted a second sacrifice on the part of my loved one in order to quiet my own remorse for a wrong, I have done her at first. I felt that if I had wedded Kumud in my heart of hearts—in my very soul—I could never have wedded Kusum over at Kumud's bidding I felt it would have been a sacrilege for me to dethrone Kumud from my soul and place another on her pedestal. I felt the impossibility of remaining loyal to her while united to her fascinating sister and I felt the situation to be such that its details could not be worked out so as to be consistent with Vyavaharic Satya—though everything was possible from the point of view of Paramarthic Satya. Of course there may be men, whose ADHIKAR is higher than mine—who can absorb not merely two but millions of the souls (so to say) just as the ocean absorbs the rivers—and who can love A psychically and B both

psychically and physically without the least disloyalty, and without any mental perturbation or qualms of conscience. You get rid of all such difficulties by DeuX Ex Machina of the Yogis and Sadhis who were able to say that should be done. But if they were right and paid regard to elective affinities, it would follow that the previous psychical and physical philandering of the hero was misplaced that the twin souls were really Kishan and Saraswathichandra, not Kumud and Saraswathichandra. In the realms of the relatives we should not import consideration desired from what the absolute is, does and know, for what the absolute is, does and know, is unshadowable in the world. Take the twin souls Rama and Sita. Suppose a Yogi told Rama that the best thing for the world and for himself and for Sita would be for her to marry Ravana, and suppose that Sita (loving Rama & Rama only) at the bidding of Rama married Ravana, would any amount of skilful rhetoric based (f) in the confluence of the Ganges and the Yamuna reconcile the public to such a denouncement? No, there is something implanted in us which cries shame when twin souls are separated. There is something divine in that feeling - for all true poetry and poetical feeling is divine. They come from the great poet God himself who has his own Sita in Sattvic Maja and is always true to Her. She sacrifices her all to nourish and bring up his seed and through all the revolutions of the Rajas and Tamas, she goes in imaging the Beloved in order that He may realise his own beauty and His own bliss in her. Sense after sense has come into being through this loving courtship and fruitful union and the sacramental idea of Hindu marriage is based upon this. In the plane of Vyavaharic Satya, husband and wife should be one psychically and physically, in order that they may carry on the work of Purusha and Prakriti and evolve eventually to a sixth sense and a seventh sense and fuller and divine life.

But as I said in my last letter you may be right after all. In Japan they tell a story of a lovely girl Kesa who was married to A and was passionately loved by B (to whom she had been first promised) and who by a contrivance had herself murdered by B in order to save her husband and her mother from the wrath of B, to save her own chastity also, and to give repentance to her lover. All such stories of renunciation have their uses and Kumud's renunciation has no doubt its uses, only my ADHIKAR, I am afraid, is not high enough to enable me to appreciate the hero's readiness to accept a second sacrifice at her hands.

Yours sincerely
Dayaram Gidumal.

(7)

Nadiad, 26 3-06

My Dear Dayaram,

I fear I am troubling you too much with lengthy-inordinately lengthy letters, though I am sure that you do not feel the troubles.

Your letter dated yesterday, written no doubt as soon as you received and read my last, narrows down the question upon which we are at issue into the simple point, 'Ought my hero to have rejected Kusum?' I think after you find time to go through the references given in my last letter, a short answer will suffice to make clear to you my standpoint, though I do not go to the length of saying it ought also to convince you of the soundness of my conclusion, especially as my hero was not meant to be a perfection of Humanity.

With your ideal of love so beautifully put forth in your present letter, I am in perfect accord. I hope you have received my poem called 'Snehmudra,' and when you will read it, you will be convinced that my ideal of love is not different from yours in any respect,

This, however, assumes the existence of love and its ideas as facts.

But it is one thing to judge things from the standpoint of the ideal of love and another to appreciate things from Paramarthika standpoint, which assumes the absence of love itself. Sita could never marry Ravana even if the Gods had asked her to do so, because her ideal was a perfect Love, Rama himself had the same ideal and performed his Ashwamedha Yagna with only a gold image of Sita to serve as his Dharmapatni, My hero would have done the same thing before he entered the yogic caves; while his exit therefrom had transformed him into a LOVELESS being and having smashed his LOVE had replaced his old Ideal Love with a different Psyche altogether, where LOVE stood as a zero. Kumud's own Psyche has been changed during similar situation and replaced with one of a different mould different from her past self and from the hero's new self. What she proposes for him ultimately is not in the spirit of self-sacrifice, for her love - though not gone - is so transformed as to be no longer in need of a sacrifice to attend (attain) her object. The only feelings capable of residing in ascetic brains are श्रद्धा, प्रियता, मुक्ति and उद्वेग and the hero and Kumud feel the first three of these and have ceased to have that kind of Saeha which you rightly compare with a chemical affinitya result of राजगुण Rajoguna, pure and simple. The decree of my sadhus convinces my hero at least for the moment that Kumud's proposal is prompted by no spirit of self-sacrifice but by a conviction that both he and she are on a higher plane and the scene of his being in SOUND SLEEP at Kusum's Arati was introduced to typify his mental condition of the days as being equally blind to Kusum's love as to Kumud's situation. His hour of love and response is gone - just the very result and the

thing which Kusum wanted of him and for which and which alone she rushed into an unconscious inconsistent kiss. He was disposed of himself very much as if in doing so he was sharing the lot of his numerous countrymen who find themselves tied to marriages by parents who had never consulted them when the fetters of marriage were irrevocably placed upon them. His fortune lies in this that the single life which in his talks with Kumud he had thought as essential as his want of a partner, is secured to him by the fellowship of Kusum who secures both fellowship and single life. This looks no doubt awkward, incongruous and absurd, but so my mood of the hour made me conduct consciously and right or wrong there it stands.

Yours sincerely,

Govardhanram M. Tripathi

(8)

Surat, 27-3-05

My dear Govardhanram,

Just a line to thank you for all the trouble you have taken. I only hope the children of your imagination won't blame you for your mood of the moment, when you meet them in the ideal world.

Yours sincerely,

Dayaram Gidumal

પત્ર નં. ૬

સંવત, ૨૫ ૨-૧૯૦૬

રનેહી શ્રી ગોવર્ધનરામ,

તમારા અતિ રસબધી પત્ર માટે ખૂબ આભાર તમારી કલ્પનાના સંતાન પ્રત્યેની તમારી લાગણી હું પૂરેપૂરી સમજી શકું છું અને તે માટે તમારી પ્રતિઆદર ધન્યવંદન હું પશુ એ પાત્રોના સાન્નિધ્યમાં આનંદબધી ફેટલાક કલાક ગાળી શક્યો તે માટે તમારું શુભ વાંધું છું.

તમે આગળના પત્રમાં કહ્યું છે તેમ, અધુન જ વાચકના અધિકાર પર અવલોકે છે, ને મને ડર છે કે મારા અધિકાર કઈ બહુ જીવે નથી (તમારા) નાયકની સ્થિતિમાં મેં મારી જાતને મૂકવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો ને મને અચિત જ એમ લાગ્યું કે મારી જે પ્રિયતા પ્રત્યે હું પડેલી વાર અજુઘળતી રીતે વલ્લે હોઉં, તે મારા પશ્ચાત્તાપના સમન્ન ખાતર, બીજી વાર ત્યાગ કરે, એ હું તો કદી જ સ્વીકારી શક્યો ટોત નહિ અને તો એમ જ લાગ્યું છે કે જો હું મારા ખરા હૃદયથી, સર્વોત્તમભાવે, કુમુદને પરણ્યો હોત, તો કુમુદને આદેશ હોવા છતાં, મેં કુમુદ સાથે કદી પણ મારી જાતને જોડી ન હોત અને તો લાગ્યું કે મારા આત્માના સિદ્ધાસનેથી કુમુદને ઉતારી પાડી, ન એ સિદ્ધાસને બીજા કોઈની સ્થાપના કરવી, એ તો ન્યૂન અધર્મ જ બની રહે કુમુદની ઝોલક બહેન સાથે વગનથી જોડાવું ને છતાં કુમુદને ખૂબ વફાદાર રહેવું એ મને તો સાવ અશક્ય લાગ્યું ને મને તો એ પરિસ્થિતિ જ એની લાગી કે વ્યાવહારિક સત્ય સાથે મુસગત હોય એ રીતે એને લગતી કશી વધુ વીગતો જ વિચારી ન શકાય અવગત, પારમાર્થિક સત્યના દૃષ્ટિગિન્દુથી અધુરે શક્ય બની રહે તેમ, એના માણસો પણ જરૂર હોઈ શકે જેમન અધિકાર મારા કરતા ધણો ઉચ્ચ હોય ને જેઓ માન જે જ શુ પણ કરાડો

આત્માઓને (આ તો એક ઉકિતરૂપે જ) સમાવી લે - દરિયો જેમ
 અનેક નદીઓને સમાવી લે છે તેમ; ને જે અને આત્મભાવે યાહે ને
 બને આત્મભાવે તથા શરીરભાવે યાહે ને છતાં ન તો જરાયે ખેરદા
 બને, ન તો મનથી ક્ષુબ્ધ બને, કે ન એમનો આત્મા એમને જરાયે
 ડખે. પણ આ જ વિહિત છે-ધર્મ છે-એમ કહેનાર યોગીઓ ને
 સાધ્વીઓ પાસે સંકટ સમયે સાંકળ ખેચાયને તમે આ બધી
 મુશ્કેલીઓનો પાર લાવો છો. પરંતુ જે તેઓ સાચા હતા ને એમણે
 પરસ્પરના સ્વેચ્છિક સ્નેહસંબંધને મરુતવ આપ્યું હતું, તો પછી
 એમાંથી એ જ ફલિત થાય છે કે નાથકનું દેહાત્મભાવધુક્ત પૂર્વકાલીન
 સવનન અરથાને હતું. ખુરુ દૂત તો કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રના
 આત્માનું હતું, કુમુદ અને સરસ્વતીચંદ્રના આત્માનું નહિ. (મને લાગે
 છે કે) કેવલ્ય શુ છે, શુ કરે છે ને શુ જાણે છે, તેને લગતી ધમ્મિહત
 ગણતરીઓ રનેહી-સળધીઓના સામ્રાજ્યમા આપણે લઈ આવવી
 જોઈએ નહિ; કેમ કે કેવલ્ય શુ છે, શુ કરે છે ને શુ જાણે છે તે આ
 જગતમાં તો અકળ જ છે. રામ અને સીતાના આત્માનું દૂત દર્શાવત
 તરફ લો. ધારા કે કોઈ યોગીએ એમને એમ કહ્યું કે વિશ્વનું રામનું
 ને સીતાનું દેવ, સીતા રાવણ સાથે લગ્ન કરે એમાં છે, માની લો કે
 (રામને ને માત્ર રામને ગાદતી) સીતા, રામના આદેશથી રાવણને પાછી
 ગઈ. મંગામનુનાના સંગમથી પનિત બનેલો ગમે તેવો વિદ્યવતાભયો
 વાગ્વિજ્ઞાસ પણ શું આવા ત્યાગને લોકસંમત બનાવી શકે? ના
 આપણા હૃદયમાં કંઈક એવી વૃત્તિ રહેલી છે જે આવા આત્મ-
 મુગલો વિખૂટા પડે તેને ધિક્કારી કાઢે છે આવા બાવાનુભવમા
 કશીક અપાર્થિવતા રહેલી છે, કેમ કે તમામ સાગી કવિતા ને
 કાવ્યાત્મક સવેદન અપાર્થિવ છે સીતા જેમની સાર્વિક માયા છે
 ને જે સદા આ સીતા પ્રત્યે સનિષ્ઠ છે, એવા મહાન કનિ ઈશ્વરમાથી
 જ આવા દેરી બાવેનું અવતરણ થાય છે. એના બીજનું પોષણ-
 સંવર્ધન કરવા માટે તે (સાર્વિક માયા) પોતાના સર્સ્વનો ભોગ
 આપે છે. રજઝ ને તમચતા તમામ આવર્તનોમા તે પ્રિયતમને જ
 કસી રહે છે, જેથી તે પોતાનું સૌંદર્ય ને માગધ્ય પૂર્ણપણે એનામાં
 પ્રત્યક્ષ કરે આ સ્નેહપૂર્ણ સવનન ને સફળ સહયોગ દ્વારા જ વિનિધ
 ધરિયો અસ્તિત્વમા આવી છે. ભારતીય લગ્નનેા સરકાર પણ આની
 પર જ પ્રતિષ્ઠિત છે. વ્યાવહારિક સત્તની યુગ્મિકા પર, પતિ અને
 પત્નીનું, દેહાત્મભાવે અદ્વૈત રચાવું જોઈએ, જેથી તે ખુરુપ અને

પ્રકૃતિનું કાર્ય કરી રહે અને એમ કરતે કરતે, જીંદગી અને સાતમી ઇન્દ્રિય ખિનાવી, વિશેષ પૂર્ણ અને દિવ્ય જીવન જીવે

પણ મેં મારા છેલ્લા પરમા કથ્યું છે તેમ, છેલ્લે તમે કદાચ સાચા હોઃ જાપાનમાં કેમા નામની એક રૂપવતી કન્યાની કથા પ્રચલિત છે તે અને પરણી હતી, પણ વ તેને ઊંડા અનુરાગથી ચાહતો હતો (ને એની સાથે એનું વાગ્દાન પણ ચલુ હતું) આ રૂપવતી કન્યાએ કોઈ સુકિતથી, વ દ્વારા પોતાનું મૃત્યુ નિપજાવ્યું—પોતાનો પતિ પોતાની માતા વના પ્રકાશમાંથી બચે, પોતાનું શીન સુરક્ષિત રાકે અને પોતાનો પ્રેમી પશ્ચાત્તાપ પામી રહે, તે માટે ત્યાગથી ભરેની આવી મ્થાએ પગ ઉપયુક્ત હોય છે ને કુમુદની કથા પણ ઉપયુક્ત છે કિંતુ મો ભર છે જે મારો અધિકાર એવો ઉચ્ચ નથી કે નાપિકા બીજી માર અત્યાગ કરે, જે નામક સરકારી લે ને હું વધારી લઉં

—તમારો મિત્ર
દયારામ ગિહુમય

સ્નેહી શ્રી. દયારામ,

મને ૩૨ છે કે હું તમને લાંબા - અતિદુર લાંબા પત્રોથી ખૂબ કનકુ છું; જોકે મને ખાતરી છે કે તમે એવી કનકગત અનુભવતા નથી.

મારા છેલ્લો કાગળ મળ્યા ને વાંચ્યા બાદ તુરત જ તમે લખેલા ગઈ કાલના તમારા કાગળ પછી હવે આપણી વચ્ચે ચર્ચાનો સવાલ આ સાદા મુદ્દા પર આવીને વિરમે છે: "મારા નાયકે કુસુમને અસ્વીકાર કરવો હતો હતો?" મારા છેલ્લા પત્રમાં મેં જે જે સંદર્ભો ટાંક્યા છે, તે વખત મેળવીને તમે જોઈ જશો તો પછી હું માનું છું કે મારું દષ્ટિબિન્દુ સમજાવવા દૂકા ઉત્તર પર્ચાપ્ત થશે; જોકે એથી મેં જે અત આશ્ચર્ય છે તે ઉચિત હોવાની તમને પ્રતીતિ થશે એમ કહેવાની શકા સુધી હું જતો નથી; ખાસ તો એટલા માટે કે મનુષ્યજાતિની પૂર્ણતાના પ્રતીક જેવા મારા નાયક મેં કહ્યો નથી.

તમારા આ પત્રમાં સ્નેહનો આદર્શ તમે જે સુંદર રીતે રજૂ કર્યો છે તે સાથે હું પૂરેપૂરો સમ્મત છું. મારું 'સ્નેહમુદ્રા' કાવ્ય તમને હવે મળી ગયું હશે એમ માનું છું. તમે તે વાચ્યો ત્યારે તમને ખાતરી થશે કે સ્નેહનો મારો આદર્શ સ્નેહના તમારા આદર્શથી કોઈ રીતે જુદો નથી. અલખત, સ્નેહનું અસ્તિત્વ ને તેના વિચારો વાસ્તવિક હકીકતો છે, એ અહીં પહેલેથી સ્વીકારવું જોઈએ.

પરંતુ આદર્શ સ્નેહના દષ્ટિબિન્દુથી વસ્તુને મૂલ્યાવેતી તે એક વાત છે ને સ્નેહનો અભાવજ જેમાં ગૃહીત છે તેવા પારમાર્થિક દષ્ટિબિન્દુથી

તેને મહત્ત્વની—તેણે ગુણદર્શન કરવું—તે શીજ વાત છે દેવોએ પોતે સીતાને કહ્યું હોત તોયે સીતા કદી પણ રાવણને પરણી શકત નહિ, કેમ કે પૂર્ણ પ્રેમ એ તેનો આદર્શ હતો ગમનો પોતાનો પણ એ જ આદર્શ હતો અને એમણે અશ્વમેધ—યજ્ઞ ધર્મપત્નીના પ્રતીકરૂપે સીતાની માત્ર સુવર્ણમૂર્તિ રાખીને કહ્યો હતો યોગીઓની ગુફાઓમાં દાખલ થતી પહેલાં મારા નાથકે પણ એમ જ કહ્યું હોત, કિન્તુ એમથી એ બદ્ધાર નીચ્છ્યો ત્યારે તો સ્નેહશૂન્ય માનવીમાં એ પવગર્હ ગયો હતો પોતાના સ્નેહના એણે ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા હતા અને પોતાના એ જૂના આદર્શ સ્નેહનું સ્થાન હવે ઠાઈજુદી જ મનોભૂમિકાએ લીધું હતું, જ્યાં સ્નેહ તો શૂન્યરત્ન હતો કુમુદની પોતાની મનોભૂમિકા પણ લગભગ એવી જ અવસ્થામાં પવટાઈ છે ને પોતાના ગતકાલના અવસ્થાથી તથા નાથકના નવા સ્વરૂપથી ભિન્ન એવા ઠાઈ ન્યારા ઘાટને પામી છે અ તે, તે (કુમુદ) એની સમક્ષ જે સૂચન મૂકે છે તે કઈ આત્મત્યાગની વૃત્તિથી પ્રેરાયેલું નથી કેમ કે એનો સ્નેહ—વિનુષ્ટ ન થયો હોવા છતાં—એના રૂપાન્તરને પામ્યો છે કે પોતાના પ્રાર્થનાની સિદ્ધિ માટે તેને ત્યાગની કશી આવશ્યકતા નથી સાધુઓના મંજીમાં વાસ કરી શકે તેવી વૃત્તિઓ તો છે, માત્ર મૈત્રી, કૃપા, સુહૃદા અને ઉપેક્ષા નાથક તથા કુમુદ આમાંની પહેલી ત્રણ વૃત્તિઓ અનુભવે છે, અને તમે જેની તુનના યોગ્ય રીતે રાસાયણિક સંયોગ સાથે કરો છો ને જે નથી ચોખ્ખા રજોગુણનું પરિણામ છે, તેવા સ્નેહ અનુભવતાં તો હવે તેઓ બધ જ યજ્ઞ મારા સાધુઓનો આદેશ મારા નાથકને કઈ નહિ તો એ ક્ષત્ર્ય પૂરતી તો પ્રતીતિ કરાવે જ છે કે કુમુદનું આ સૂચન આત્મત્યાગની વૃત્તિથી નહિ પણ બંને જણા ઊર્ધ્વાવસ્થાને પામ્યા છે એવી આતર પ્રતીતિથી પ્રેરાયેલું છે અને કુમુદની આરતી વખતે તે ગાઠ નિનામાં પડેને હોવાનું દર્શન, તેની (સરસ્વતીચંદ્રની) તે જિવસોની મનોવૃત્તિના પ્રતીકરૂપે યોગ્ય છે, જે વેગા, તે કુમુદનો સ્નેહ અને કુમુદની પરિસ્થિતિ—જ ને પ્રત્યે એ સરખી રીતે અધ હતો સ્નેહનો અને તેના પ્રતિભાવનનો કાળ તો હવે એને માટે વીતી જ ગયો હતો આ પરિણામની ને આ જ વખતુની કુમુદ એની પાસે અપેક્ષા રાખતી હતી અને તેથી ને માત્ર તેથી જ, અણગણ્ય પણે, પોતાની પ્રકૃતિ વિરુદ્ધ જઈ એણે સકસા સુખન કરી લીધું તે વેળાનું તેણે (સરસ્વતીચંદ્રનું) મનોવનણુ—માતાપિતાએ વણપૂજ્યે

નાખેથી ધૂંસરીથી લગ્નના જીવનમાં જે સજ્જડ બધાય છે તે ચરતી પણ શકતા નથી,—તેવા અન્ય અનેક દેશબંધુઓના ભાગ્ય સાથે તે જાણે સમભાગી જનતો હોય તેવા પ્રકારનું હતું. એ જ એનું સહભાગ્ય કે કુમુદ સાથેની ગોષ્ઠીઓમાં એણે એકાકી જીવનની તથા સહચરિની આવશ્યકતાની જે અભિલાષા દર્શાવી હતી, તે સખ્ય અને એકાકીપણું બંને પાત્રી શકતી કુમુદના સખ્ય દ્વારા, એને પણ સુત્રમ ધયાં. અમમત, આ ધણું કટંગું, અણુજાજતું ને અસંગદ્ધ લાગે છે; પણ તે કાણે મારામાં જે વૃત્તિ જાગી ને પ્રમાણે મેં જાણી-સમજીને આમ કહ્યું; એ સારું કે ખરાબ જે હો તે, પણ હવે તો, જે થયું તે થયું.

તમારો સહૃદય મિત્ર
ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી

પત્ર નં. ૮

સૂરત

૨૭-૩-૧૯૦૬

સ્નેહી શ્રી ગોવર્ધનરામ,

એક જ લીટી—તમે લીધેલી તરતી મારે બાલાર માનવા. હું એટલી જ આશા રાખું છું કે તમને તલ્લેણુ જે ભિમિં આવી ગઈ, તે મટે તમારા માનસ-સંતાનો, તમે ભાવનાચોકમાં એમને મળો ત્યારે રખે તમને હર્ષો આપે !

—તમારો સહૃદય મિત્ર
દયારામ ગિડુમલ

ગો.મા.ત્રિ.ની ગુજરાતી ગ્રન્થ-કૃતિઓ

લેખનકાળ	આવૃત્તિ પહેલી	છેલ્લી આવૃત્તિ	કુલ સંખ્યા	નોંધ
૧ સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ પહેલો	૧૮૮૫-૮૭	૧૮૮૭ ૧૯૫૯	૧૫ ૫૩,૧૦૦	કુલ ૨૪૫૦૦ સપૂર્ણ સેટ વેચાયા છે.
૨ સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ બીજો	૧૮૮૮ ૯૧	૧૮૯૨ ૧૯૫૯	૧૨ ૪૦,૩૦૦	સાહિત્ય અકાદમી તરફથી
૩ સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ ત્રીજો	૧૮૯૩-૯૬	૧૮૯૮ ૧૯૬૪	૧૦ ૩૦,૦૦૦	ગુજરાતીમાં અને દિન્દીમાં એટલા બુદ્ધસક્ષેપ પ્રગિહ થયો છે.
૪ સરસ્વતીચન્દ્ર ભાગ ચોથો	૧૮૯૬-૧૯૦૦	૧૯૦૧ ૧૯૬૦	૮ ૨૪,૫૦૦	ગુજરાતીમાં ત્રણ નાના સક્ષેપ પ્રગટ થયા છે. વર્ષો અગાઉ પહેલા બે ભાગના હિન્દી અને મરાઠી અનુવાદો છપાયા હતા.
૫ નવરામની અવનકથા	૧૮૯૧	૧૮૯૧ ૧૯૫૭	૧ ૧૦૦૦	પ્રથમ નવલકથાવલિમાં, પછી પુસ્તક રૂપે.
૬ રત્નેકમુદા કાવ્ય	૧૮૭૭-૮૭	૧૮૮૯ ૧૯૬૦	૫ ૫૦૦૦	છેલ્લી આવૃત્તિ પ્રા. અન તરારા રાવળ સંપાદિત

स्वकीया वड्डेयंवेने

७ भाषराम-सभारिक	१८८१-१८८८	१८००	१८२६	२	२०००२	भूण अत्रेणुनो गुण. अतुवाड
८ सनी यती	१८०२ (१)	१८०३	—	१		
गुणरावना प्राचीन	१८०५	१८०५	१८६०	१	१०००	पडेवी साहित्य परिषदना प्रमुप- पडेवी भाष्य
६ साहित्यना प्रतिवासु दिदर्शन	१८०३ ०४	१८०५	१८६१	४	४०००१	'साक्षर-एवन' साथे प्रकट दीवारतीना प्रमु निमित्ते ता. ८-१-१८०२
१० दीवायती-एवनकणा	१८०५-०६	१८०८	१८५७	२	२०००	गुण. साहित्य सला (अभदावाद्य)भा भाष्य
११ साराभनो अक्षरक	१८८८-१८०३	१८१८	१८५८	२	२०००	पडेवा सभाले व्यक्रमा कभय, पडी प्रस्तकरे कीछ आदिति डनी प्रति साथे
१२ साक्षरएवन (अपुर्ण)	१८०२-०३	१८५५	—	१		'वसत' (छ. १८०३) वर्ष ४, अक २, पृ ३१-४८; पंजी अथरे "जोवधन-रताण्डी- रभारक अथ भां"

प्रदीर्घ रचनाञ्चो

१	शिवशक्ति	१८५६	पद्मेनी प्रति ॥ (पत्रमा)
२	'सुख गोकुलञ्च अस्वामुं लानव्यरित्र'-
नी समीक्षा	१८८२	रास्त ओष्ठतार तथा सत्यप्राय अ. १५८५, पृ. ४३२,
१५८६/४४८, १५८७/४५७
३	वेद अने वेदान्त : सेष	१८८४	" १६८८/५०७
४	संसार-संधारो	१८८५	हिन्दु युनियन इवलय-मुंजर्मां भाषण
५	रसगुहरी अने तत्त्वानंद स्वामी	१८८७ १/८८	वसंत (सन १९०३) वर्ष ४, अंक २, पृ. ३१-४८
६	नर्मद	१८९१	गोकुलदास तेजपाल काष्ठरूपाभां भाषण; अ. क. हा. नी त्रिष)
७	संसार-प्रतिबिम्ब : शब्द	१८९१-९३	'अनुसुद्धय', अ-यु. १९०२ त्रे. ५३. भणतुं नयी.
८	लघु, अलु अने अलु पञ्जी	१८९२	सेष 'समायोग्य'
९	ओशिया, युरोप व अंग्रेजीभांनी भक्षाप्रणञ्चोभा	१८९३	हिन्दु युनियन इवलयभां भाषण, समायोग्य, १८९७
१०	जन्मरत्नाना साक्षरिक् दृष्टान्त	१८९६	पुनर्मुद्रण : भाग १, १९६०, सप्टेम्बर (मूल अ. त्रे. भां)
११	कर्म धर्म अने ज्ञान : तत्समये		गुणराती पु. १५, अंक ४२, पृ. ११६३, ती. २१-१०-९४
१२	दृष्टकणतो विवेक		९४ : ४३/१९६१ ती. २८-१०-९४ सेष अपूर्ण.
१३	निवापान्धि समर्थसहमीने		संस्कृतीयन्द भाग ३ नुं अपूर्ण ३०५
१४	भविता, शब्द अने इति		समायोग्य पु. १, अंक ५ : पुनर्मुद्रण : संस्कृति, १९६०
१५	ओ विगये भितावर		ऑक्टोबर
१६	गुणराती शब्दानी सेषनपद्धतिना विवेक		समायोग्य पु. १, अंक ४, पृ. १३६ : पुनर्मुद्रण : शे. स.
त्रैभासिक, १९६१ ऑक्टो.-डिसे.

୧୪	ଗୁଜରାଟୀ ସେଧନପଦ୍ଧତି ଅନେନ. ବୋ. ଘୋ.	୧୯୯୬	ସମାଧୌଷକ ୧୯୯୭ ପୁ ୧, ଅଙ୍କ ୪, ପୃ ୧୫୪, ୧୯୯୮-୭, ଅଙ୍କ. ୧/୧୨, ୨/୪୧, ୩/୯୨ ପୁନର୍ମୁଦ୍ରେଣୁ . ଶେ. ସ. ତ୍ରିମାସିକ ୧୯୯୨ ଶୁ-ନାହି-ସାଢ଼େ, ଓକ୍ଟୋ.-ଡିସି.
୧୫	ଆ କାମନା ଆପଣ୍ୟା ଆଦି ନାଟକ	"	ସମାଧୌଷକ ୧୯୯୬ ପୁ ୧, ଅଙ୍କ ୧, ପୃ ୪୯, ୧୯୯୭, ପୁ, ୧ ଅଙ୍କ ୩/୯୫. ପୁନର୍ମୁଦ୍ରେଣୁ : ଶରକ୍ଷିତ, ୧୯୬୦
୧୬	ଗୁଜରାଟୀ ଜନିତାନ୍ତ ଉପିତ୍ୟ	୧୯୯୯	ଅମହାବାଦ ସାହିତ୍ୟସଭା-ତ୍ୟାରନା ସୋଶିୟଲ ଅନେ ବିପରୀ ଓଷୋ. ସମସ୍ତ ଲାପଣ୍ୟ ମୁଖ୍ୟ ଆନନ୍ଦଶକର ହୁଏ ମ୍ରାମନ୍ଧୁପୁ ୧ ଅଙ୍କ ୩୭ ଅନେ ଉଡ଼ିଆ ମିସ୍ତ୍ରୀ ଅଧିବାସ, ଶୀର୍ଷକ : ଯୁଗ. ଜନିତାନ୍ତ ଲାପି ପରିଚ୍ଛାମ
୧୭	ସେଧନ ଅନେ ସାଧନୀ	୧୯୦୧-୦୧	ଘ. ୩ ନୀ ନାଧିଆ ଉତ୍ତମତ. ଓଡ଼ିଆଲ ମୁଦ୍ରେଣୁ ଆମକର୍ତ୍ତା ଯୁଗରାଟୀୟ ଶିକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ଅଂକ୍ତା ଆରଂଭନେ ଅଧ୍ୟାପ୍ୟ ମ୍ରାସିତ
୧୮	କର୍ତ୍ତନୀ କୁନି ଶିକ୍ଷାକର୍ତ୍ତା ନୀତି	୧୯୦୧	ଲାପଣ୍ୟ ଧନ୍ଦିଧନ ନେଶନଲ ଇନ୍ଦ୍ରେସ, ଅମହାବାଦ
୧୯	ଆର ଆଶ୍ରମ	୧୯୦୧	୧୯୫୫କମ ବୋ. ୧ ପ ୨୩୯. ନୀପକ ଡେକର ମକ, ସିଦ୍ଧପୁରମା ଲାପଣ୍ୟ, ମ୍ୟାଗି ଅଧ୍ୟ ମ୍ରାସାଶାନନ୍ଦନୀ ରିନିତିଧି.
୨୦	ଆପଣୀ ଉପନୟନୀନା ଉପହାରମା କର୍ତ୍ତା ୧୯୫୫	୧୯୦୧	ବସନ୍ତ ୧୯୦୧, ଶାଢ଼େ-ନଭି. ପୁନର୍ମୁଦ୍ରେଣୁ . ଶେ. ସ ମେମାସିକ, ୧୯୬୧, ଉପ-ଧୁ ମାସ

૨૧ સુરતની આયોજાન કોમિટી લાઘકાલ અને ફન્ડો ૧૯૦૨

૨૨ પ્રાચીન હિન્દમાં ઉચ્ચતર શાકાહાર
(પ્રાચીન હિન્દનો ઉચ્ચ શાકાહારધર્મ)

૧૯૦૩

૨૩ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિ

"

૨૪ પાશ્ચાત્ય હાસ્યરસ અને તેનું એતદેશીય

રૂપાન્તર

૧૯૦૪

૨૫ મિ ક્રિષ્ણદેવે ન. કાખરાણની દેહ પિણાન

"

૨૬ ગુજરાતી ક્રિયાપદની વ્યુત્પત્તિના નિયમો

"

૨૭ રેવિલોઅ્ય રવિતા

(શાબ્દ)

"

નાગરમંડળ, ગ્રન્થ સમક્ષ લાખણ, પ્રમુખ : નંદશંકર ગુ.
મહેતા તા. ૭-૬-૧૯૦૨ અગ્રેષ્ઠ અનુવાદ :

સમાયોચક : રકેષણિક તોષિ તા ૧-૮-૧૯૦૨
વસંત વર્ષ ૬, અક ૩, પ ૨૩૭. સાગ, પ્રગળ્યન્યુ
તા. ૧૫-૬-૧૯૦૨

અગ્રેષ્ઠ લાખણની તોષિ પરથી ગુજ. સાગ. વસન્ત વર્ષ ૨,
અક ૬, પ. ૨૦૭ પુનર્મુદ્રણ : ફો. ■ ત્રેમાસિક
૧૯૬૦, ઓક્ટો.-ડિસે.

વસો મિત્રમંડળમાં લાખણ-તા. ૭-૯ જૂન (રકે.સુ.માં
ઉદ્દેશ)

સમાયોચક ૧૯૦૪. પુ. ૯, અં. ૧, પ. ૨૩ પુનર્મુદ્રણ :
સંમૃતિ ૧૯૬૦, ઓક્ટોબર

સમાયોચક ૧૯૦૪, પુ ૯, અં. ૪, પ. ૨૩૪

ગો.ની મૂળ અગ્રેષ્ઠ તોષિ પરથી અમીલકર ઇલુકોલ
દેસાઈએ તંબારકરેલ લેખ. વસન્ત : વર્ષ ૩, અં. ૨,
પ ૧૧૫ પુનર્મુદ્રણ : ફો. સ. ત્રેમાસિક ૧૯૬૩
જન્યુ-માર્ચ

સમાયોચક પુ. ૯, અં. ૨, પ. ૬૬

२८	आध्यात्मिक इति अने तेनी इतिता	१९०४	समालोचक पु ८, अं. २, पृ. ८६
२९	अनुपम तेज	"	समालोचक पु ८, अं ३, पृ. १९०४
३०	अनुपम तिमिर	"	"
३१	राजकीय विद्योभा आत्मिक इति	"	"
३२	आत्मनी योगीनी पाठो दुब ८	"	समालोचक पु १०, अं. ४, पृ. २२४
३३	इंद्रसेन	१९०५	" अंक १ पृ ५८
३४	अथुय पुरुष	"	"
३५	गुणशतना प्राचीन साहित्यना इतिहासमु द्दिदर्शन	"	सा. प.ना रिपोर्टभा, वसंत स. १९६१, अर्थांक,
	(पडेवी आदित्य-परिषदना प्रमुखपदेवी प्रत्ययन)		समालोचक स. १९०५, अंक ३
			प्रथमधु ता. ९-७ १९०५
३६	लेखन-पद्धति	"	मुंअर्षि समाचार ता. १२, १४-७-१९०५
३७	नि भावछ साधे परव्यवहार	"	समालोचक १९०६ पृ. १६६ : अ. क.सं.नी नोधि
	[भारतीय]		ता. २-११-१९६३
३८	स्वात्म गिगुभन	१९०३	" १९०७ नुवार्ष पृ ११५ गो. रभा. अंक अत्रिछ परधी
३९	जे अतात निरुक्तान्यो	"	पु. वि. भा. द्वारा वसंत वर्ष १. अं. ३, पृ. १९४
			समालोचक १९०८ अंक २-३. ४, १९१० : अंक १-२
			क. उ. पंड्या पासे हस्तक्षेपे. रा. त्रे. पद्मी द्वारा :
			दुधि, १९६३

४०. आभारप्रत्यय अथवा अभार
 व्युत्पत्ती मुद्रितोप
 १६०२-०३
 ४१. सारस्वती अने भाषा
 १६०६
 ४२. प्रख्याती विधापद्धती व्युत्पत्तिया निमये
 १६०४
 वसंत (सन्ने १६०३) वर्ष ४, अं. २, पृ. ३१-४८
 सभाशोधक १६२४, पृ. २६, अं. २, पृ. ६८-७४
 वसंत (सन्ने १६०४) ११, अं. ३,

• विशेष भाटे नृत्तौ ' शौर्य' नक्षत्राण्डीप्रथम' ना उत्तरना भाषणा, मुद्रिय पद्धतान् पृ ५

संस्कृत रचनाओ

नोंध

क्रमांक	नाम	प्रकार	लेखन	प्रकाशन	नोंध
१	ओ० श्लोक (श्रीपत्रिका)	श्लोक	१८७१	—	रक्षेणुकां पृ. १८८ पर ती. ■ आ नवेअभरे गोप्यु छे : 'the first outburst of Prayer in Sanskrit.'
२	हृदयव्यथितघनकम्	"	"	१८७४-७५ समाविष्ट १८२४ अने १८६०	'Verses on my last wife' तरीके रक्षेप-युक्तं छेलेपापया १०१ श्लोका युज्ज. भाषान-१२ संहित, श्री रामप्रसाद बक्षी-स पादित छेइकी आवृत्ति
३	विधिचक्रुण्डितम्	वातो	१८७५	अप्रकटः अधूरी छस्तप्रत, लोख उपलब्ध	सुंदर छेवाळ प्राधज (संस्कृत) ओरिहिनस्टन इलेज्मा
४	शरीरम्	श्लोक	—	—	रक्षेणुका नीळ पृ. २१० पर छेइयेथ
५	सर्वस्त्वुचिचार	"	"	—	
६	निघाणंजलि भाधवराभते	"	१८६७	(भाधवराभ रभाधिकाभां)	१८००
७	गिरनामर्षेयवर्षन	"	१८७३	अपूर्ण रचनाओ	आकुण्ठ जाधाने तां वजन-प्रसंगे नूनागद गयेसा त्तारे एजेयुं.
८	मनोदूत मेधदत्ता अज्जरणुमा	"	१८७३	—	रक्षेणुकां छेइयेथ
९	'Essay on man' by Pope	अनुवाद	१८७६	—	
१०	'Tempest' by Charles	"	१८७६	—	

ENGLISH WORKS OF GOVARDHANRAM; TRIPATHI

Written	Published	Remarks			
From	To				
Scrap Books No. I	5, 2, 1888	5, 4, 1891	Vol. I, 1959	Edited by K. C. Pandya R. P. Bakshi	આની શરૂઆત તેા કુળી નોધો રૂપે ૫૫ ૧૯૯૫ થી ચક્ર ઢતી, પશુ બાધીની નોધ ઢતી તરીકે ૧૯૯૬ થી આરંભ થયો
Scrap Books II	6, 5 1891	29 9			
Scrap Books III	8, 11.	" 6 11 1893	Vol II 1959	and S. J. Pandya	સ્વ. શન્તિવાન પર્યાએ આતા ચોગાંચ રોના અનુવાદ ગુજરાતીમાં કર્ષો ઢતો, પરંતુ શ્રી રામપ્રસાદ બર્ષીએ એનો સાગ્રાહી અનુવાદ કર્ષો છે તે હરે પછી પ્રકાશ થયો.
Scrap Books IV	20, 11, 1893	21, 5, 1896			
Scrap Books V	12, 7, 1895	13 2 1901	Vol. III 1957	K. C. Pandya	ક્રમસંલસ મૂળાઇ ઢનામી નિબધા પરેસુ ઢનામ મુબલ યુનિવર્સિટી કાસ પ્રાસિદ
Scrap Books VI	22 7, 1901	11 8, 1904			
Scrap Books VII	23, 9, 1904	3 11 1995			

- LECTURES, ARTICLES ETC.
1. Effects of the Custom of Early Marriages on the Educational Progress of the Natives of India
 2. Notes on Kusum-Mala

1876 1878

1887 (i)

Marginal Notes in the book
presented by N. B. Divatia
Dt 1-11-1887

3 * Betrothal among the Vadnagara Nagar Brahmins of Nadiad	1887	1888	
4 Classical Poets of Gujarat and their influence on the Society and Morals	1894	1894	વેદિક કવિઓના ગુજરાતી સંપ્રદાય પર સામાજિક અસર
5 * Conflict of Laws between Converts and Non-converts in India	1903	1903	Published in Bombay Law Reporter Booklet 1903
6 Higher Brahminism in Ancient India	1903		Lecture before Literary and Debating Society, Gujarat College, Ahmedabad Notes in English. Summary in Gujarati ૧૧૨, ૧૧૬.
7 * Marriage Forms under Ancient Hindu Law	1911 2	1905 (Booklet)	East & West (1911 Dec p) 176; 1902 Jan p 296, Feb. P. 363)
8 Hindu Sovereign as Parent of His People	1902		
9 * Some Rules of Conduct	1909		Samalochak Vol. 141/1 Private and strictly confidential

10	Is there any Creator of this Universe	1873	
11	The State of Hindu Society in the
Bombay Presidency	"	Lectures in "Honey club",
Bombay
Poem
Article
12	The Scope of University Education	1875	Article
13	Jiji, the mother of Shivaji	1877	Article
14	The Character of Nana Fadanavis	"	Lecture
15	A Comparison between the characters
of Gujarat and Maratha Histories	"	Lecture
16	Our Religious Reforms	"	Lecture in Friendly Society on 1 8 1877
17	Early Marriages	"	Article published in Dr Gajjar
Note books Series
18	My Religion	"	
19	Relation of the Sexes	"	
20	* A Rude Outline of the General Features
of "Practical Asceticism in My
Sense of the Word	"	
21	Wondrous Nations These	1881	
22	A Riddle	"	
23	A Riddle	"	Found in Mss of Law
Note-books

24 Life	1883	Found in Mss of Law Note Books
25 Death	"	Lecture in Hemabhai's Institute, Ahmedabad
26 * Philosophy and Science of Substantive Criminal Law	1884 1888	(S. B Vol I, p. 3) S. B, I Mss 5-2-1888
27 Shall We Live After Death ?	1959	'Gujarati' Vol II No, 7,
28 * Review of Manjil Nabhubhai Dwivedi's ' Monism or Advaitism'	1890	S. B. Mss Article
29 Future Life	"	" " "
30 Age of Consent Bill, Part 1	"	" " 11-3-1881
31 Age of Consent Bill, Part 2	"	" " "
32 Some Questions of Religion, Philosophy	1891	Lecture in Hindu Union Club
33 Typical Examples of the National traits of the people of Asia, Europe, etc.	1893	Article
34 Philosophy of Consumption	1894	Lectures in Theosophical Society
35 * Some Sidelights on Vedic Mythology	1896	
36 Secular Side in Indian Religion	1899	

- 38 An Englishman's and a Hindu's Entrance into Life
- 39 Kaira Census Committee Report
- 40 * Gulf between Englishmen and Indians
- 41 * Practical Aspects of our Ideals of Life 1906
- 42 * Chuni the Sati A story of Hindu Life 1902

आयुष्य आशु-शुभा मन्त्रालय
 साहित्य प्रकाश Social & Literary
 Asso नर उपकरणे ए। ३१-३-
 १९०० प्रमुक्त, भास्कर नरेश्वर
 भट्टेना, गुजरातीभा, बोधनायक सास-
 भाई देवीश्वर मन्त्रालय; अहमदाबाद
 अशुभ तथा गुजरातीभा, प्रमुक्त
 वा ९-४ १९००

नरेश्वर, साहित्य पुस्तकालय
 देवनागरी.

East & West, 1906, Jan
 Lecture in Ahmedabad,
 June 25-26, Gujaratitran-
 slation 1902
 East & West July. Sept
 Oct Nov 1902 Trans Guj &
 Telugu (Chapt)

१९००

43 * Aptitudes and Duties of the leading Communities of Surat	1902	સામગ્રીયક વૈ ૧૭, ૨૫ ૨, ૫. ૧૯૯ અ. ૪ ૫ ૨ ૩ સુદન નાગરિક સભા બાણકા દી ઉ ૬-૧૯૦૨ રૂબ ૫૫૫ અ. ચેલ અનુવાદ
44 Higher Brahmanism in Ancient India	1903	East & West, June-July 1903
45 * Hindu Ideal of Poverty	"	Indian Review, January "
46 * Hindu Sovereign Parent of His People	1902	Indian Review, October 1904
47 * Review of Mr Mallick's Problem of Existence	1904	
48* The Key stone of the Economics of Hinduism	1905	East & West, Jan Feb, 1905
49 * The Hindu Ideal of Sovereignty and State	1905	Indian Review 1905 April
50 * Letters to Dayaram Gidumal	1906	Guj trans by K H Jhaveri 'સામગ્રીયક' ૧૯૦૯ ૧૦
51 * Letters to Parushottam Vishram Mavji	1903	Original Eng Summary in Guj 'સામગ્રીયક' - રૂબ ૨૫૧૦ અ. ૩, પ્રથમ ૧૯૦૬ અ. ૧ વરદ રૂબ, ૨૧ ૧૯૧૩

*To be published in a collection by Chunalal Gandhi Vidya Bhavan, Surat

વિષયસૂચિ

(પ્રકરણ પ્રમાણે)

ખંડ-૧ જીવનકથા

-પ્રકરણ	પૃષ્ઠ	અને અભ્યાસપદ્ધતિ	૨૮
૧ કુટુંબ અને જન્મ		કોલેજના મિત્રો	૩૨
ઈ. સ ૧૮૫૫		હરિરામ ભટ્ટ	૩૩
ગુજરાત ને નડિયાદના		કોલેજના શિક્ષકો	૩૪
નાગરરત્નો	૧	પ્રો. ભાંડારકર	૩૫
ધીગજરામ	૪	કાલેજમા લખેલા લેખો	૩૭
માધવરામ-શિવકાશી	૮	સામુવહુની લગાઈ	૩૯
-૨ બાલ્યાવસ્થા	તથા	હરિલક્ષ્મીનું મરણ	૪૦
ગુજરાતી અભ્યાસ		ધા ઉપર ધા	૪૦
ઈ. સ ૧૮૫૫ - ૬૫.		બી.એ માં નાપાસ	૪૧
બાળપણનો એક પ્રસંગ	૧૦	પિતૃભક્તિ	૪૩
માણુભટ્ટ	૧૨	બી.એ મા પાસ	૪૪
મન સુખરામની		૫ સામાન્ય વિકાસ	
સંભાળ નીચે	૧૪	ઈ. સ. ૧૮૭૨ - ૧૮૭૫	
-૩ અંગ્રેજી સ્કૂલમાં		પહેલો નિમંત્ર	૪૬
ઈ. સ ૧૮૬૬ - ૧૮૭૧		બી.એ નિમંત્ર	૪૭
પ્રથમ લગ્ન	૧૬	" હૃદયહરિવલ્લભ " ૫૧	
અભ્યાસની પદ્ધતિ	૧૮	" સ્નેહમુદા "નો જન્મ ૫૧	
મેટ્રિકની પરીક્ષામા	૨૦	જીવનના ત્રણ સંક્રમણો ૫૪	
પ્રો. ભાંડારકર સાથેનો		૬ કોલેજ-પછી	
પ્રસંગ	૨	ભાવનગરમાં	
દેશમા ત્રણ પક્ષ	૨૪	ઈ. સ ૧૮૭૬ - ૧૮૮૩	
-૪ કોલેજમાં		મગજની બીમારી	૫૫
ઈ સ ૧૮૭૨ - ૧૮૭૫		બીજી વારનું લગ્ન	૫૭
સિવિલ - સર્વિસમા		બી.એ પછીની સાક્ષર-	
જવાનો પ્રશ્ન	૨૭	પ્રવૃત્તિ	૬૦
કોલેજની કારકિર્દી		ફેન્ડલિ સેલ્સાપરી	૬૧

“ પ્રતિભવ સંન્ધાસ” ૧૫
 ભાવનગર જ્ઞાની
 ગોવલ્ય ૬૮
 ભાવનગરમાં ૬૮
 એવએસ બી ૭૧
 ભાવનગરમાં કરેલું
 મુખ્ય કામ ૭૩

૭ ઈ. સ. ૧૯૭૪-૧૯૯૮

વકીલાત
 ભાવનગરથી વિદાય ૭૫
 વખીલાતની મુશ્કેલીઓ ૭૬
 નિર્ણય કરવાની વિચિત્ર
 પદ્ધતિ ૭૬
 વકીલાતનો આરંભ ૭૮
 પિતાનું દેવું ૭૯
 સન્તાનો ૭૯
 સાલિય પ્રતિ ૮૦
 “ સરસ્વતીચન્દ્ર ”નો
 આરંભ ૮૨
 “ સરસ્વતીચન્દ્ર ”-
 ભા. ૧નો ૮૩
 રાજપીપળાના વગડામાં ૮૪
 “ રોહમુદ્રા ” ૮૭
 “ સરસ્વતીચન્દ્ર ”
 ભા. ૨નો ૮૭
 સમર્થલક્ષ્મીનું મરણ ૯૧
 માધરામનું મરણ ૯૨
 નારાયણ હેમચન્દ્ર ૯૨
 કલાપી ૯૨
 વખીલાતના છેલ્લા
 અરસાનાં લખાણ ૯૪
 “ સરસ્વતીચન્દ્ર ”
 ભા. ૩નો ૯૭
 નિવૃત્તિનિવાસનો સ્વીકાર ૯૮
 ૮ નિવૃત્તિનિવાસ
 ઈ. સ ૧૯૯૮-૧૯૦૬
 કચ્છની દીવાનગીરી ૧૦૪

લીલાવતીનું મૃત્યુ ૧૦૬
 મન્નર સાથે મૈત્રી ૧૦૭
 શિવકારીનું મૃત્યુ ૧૦૭
 પ્રો. મન્નરનો મંબીર ૧૧૦
 મદવાઠ ૧૧૦
 પ્રો. મન્નરને સદાયતા ૧૧૨
 ઉત્તર દિ-દનો પ્રવાસ ૧૧૨
 જામપુર ૧૧૩
 નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્તિ ૧૧૪
 એમ એ ના પરીક્ષક ૧૧૪
 યુનિવર્સિટી કમિશન ૧૧૭
 આગળ જુલાની ૧૧૭
 દરિયાને નેશનલ
 હોમિસમા લખણ ૧૧૮
 નિવૃત્તિમાં શુભ
 પ્રવૃત્તિઓ ૧૨૦
 સ્વદેશી રોસ ૧૨૨
 “ સરસ્વતીચન્દ્ર ”
 ભાગ ૪થો ૧૨૪
 “ સોમરાજ-સાખી ” ૧૨૬
 “ સતી ચૂની ” ૧૨૭
 “ લીલાવતી-
 જીવનગણા ” ૧૨૭
 ગુજરાતી સાલિય
 પરિપદના પ્રમુખ ૧૩૧
 દયારામ ગિડુમલ ૧૩૨

૯ છેલ્લી મદવાડ-અવધાન

૧૯૦૬ આગસ્ટ - ૧૯૦૭
 જાન્યુ
 છેલ્લો મદવાડ ૧૩૫
 લલિતાગોરીને
 અકરમાત ૧૩૭
 મન સુખરામ તથા
 ગોવર્ધનરામ ૧૩૯
 મુબઈમાં ૧૪૦
 મૃત્યુસંધ્યા ૧૪૧

ખાંડ - ૨ : તુલના

પ્રસ્તાવના

૧૪૬

(૧) વ્યક્તિરૂપે જીવન

૧ વ્યષ્ટિજીવન -

ભાવનામન્દિરનો

શરીર ૧૪૭

પાયો ૧૭૨

સામાન્ય દેખાવ ૧૪૮

પ્રવૃત્તિમય સંન્યાસ ૧૭૨

આરોગ્ય - પહેરેશ ૧૪૯

દિ-દના વિચારક ૧૭૩

શરીર-સભાળ ૧૫૦

૬ વ્યાવહારિક ગુણો—

૨. બુદ્ધિ -

બુદ્ધિના પ્રકાર ૧૫૩

વ્યાવહારિક ગુણો ૧૭૬

સ્મરણશક્તિ ૧૫૬

એકાગ્રતા - ઉદ્યોગ ૧૭૭

૩ હૃદય -

હૃદયની શુદ્ધતા ૧૫૯

આત્મશ્રદ્ધા ૧૭૮

સ્નેહાળતા ૧૬૧

સ્પષ્ટતા ૧૭૯

કર્તવ્યનિષ્ઠા - દબતા ૧૬૩

ચુકિત ૧૭૯

શાન્તિ ૧૬૫

૭ કેટલીક નાની પણ

૪ ધર્મ—

ધાર્મિક મંથન ૧૬૮

અગત્યની વ્યાખ્યા —

ઈશ્વર-પ્રદા ૧૬૯

મેડી ૧૮૪

૫ જીવનની ભાવના—

ભાવના ૧૭૧

ચીવટ ૧૮૭

વાતોલાપ કરનાર તરીકે ૧૮૯

(२) कुटुम्बी तथा स्नेहीरूपे लघन

१ कुटुम्बलघन —

पिता - भाष्यवराग	१६२
माता - शिष्यकारी	१६५
शय्यगारपक्षी	२०१
समर्थसक्षी	२०१
नरदग्निभ	२०३
हरिनक्षी	२०४
क्षतिताभोरी	२०५
सीनारती	२०६
रभणीपराम	२०८

२ स्नेही शब्धी रूपे

स्नेही सभधी	२१२
भन सुपराम	२१३
भोतीलार्ध पक्षी	२१६
अन्य सभधीओ	२१६
प्राणभित्तो	२१७
प्रेइभर गणेश्वर	२१७
नरसिद्धराव छिवेटिया	२१८
इशव ७० भुव	२१९
आनहरा कर भुव	२२०
विद्वान स्नेहीओ	२२०
अन्य लाभाना विद्वान	२२१
नानाओ प्रत्येत्त वर्नन	२२२

३ वकील रूपे लघन

वकील रूपे	२२४
अमीनो प्रये	२२५
धधालार्धओ प्रत्ये	२२५
न्यायाधीश संर केन्डी	२२६

४ साक्षरलघन (वाचन)

साक्षरलघनना प्रकार	२३१
वाचन प्रत्ये अनुराग	२३२
वाचनपद्धति	२३३
वाचनना चिन्तो	२३६

५ साक्षरलघन (लेखन)

प्रसिद्ध लेखन	२४०
अप्रसिद्धना प्रकार	२४१
रहेप शुक	२४२
भीष्म कृतिओ	२४३
मुप्य कृति "सरस्वती मन्द "	२२४
रचनातो छद्म	२४५
दिन्दनु आशावादी लविष्णु	२४७
कथानु स्वरूप	२४८
गुणरातीमा केम १	२५०
पात्ररचना	२५२
भन सृष्टि	२५४
कथानके (सकलन)	२५५
शैली	२५६
इरियाद्ये	२५७
प्रम गो पर यथो	२५८
श्रुत्यागतो प्रसंग	२६०
कवि तरीके	२६४
साक्षरलघन - लाभण्यु	२६६
जहोर वक्तव्य तरीके	२६७

૬ પ્રકીર્ણ		દીક્ષામંત્ર	૨૮૫
ગાતિ	૨૭૦	સત્ય ત્વમના અચક્રમ	૨૮૬
વતન	૨૭૧	અસાધારણ સાહિત્ય-	
સીજગત	૨૭૩	સેવા	૨૮૭
સિક્ષણ	૨૭૪	દેશપ્રીતિ	૨૮૯
સમાજ	૨૭૫	તપોમય જીવન	૨૯૩
રાજકારણ	૨૮૧	મદત્તાની દૃષ્ટિએ	૨૯૫
દેશભક્તિ	૨૮૧	સર્વતોમુખી શ્રેયતા	૨૯૬
૭ ગોવર્ધનરામનું		ગોવર્ધનરામનું	
જીવનકાર્ય		કુટુંબ-વૃક્ષ	૩૦૦
સરસ્વતીચન્દ્રનો			

પરિશિષ્ટ

૧ ગા. મા. ત્રિ. ની		સાલવારી	૩૨૯
ખાનગી નોંધપોથીમાંથી		૩ દયારામ ગિડમલ સાથેના	
૪૬ ૧૮૮૯	૩૦૨	પત્રવ્યવહાર	૩૭૧
પ્રપિતામહ મોહનરામ	૩૦૩	૪ ગા. મા. ત્રિ. ની	
પિતામહ ધીરજરામ		કૃતિઓ	
- તેમનું કુટુંબ	૩૦૫	ગુજરાતી પુસ્તકો	૩૮૪
મુનિ મહારાજ અને પિતા		પ્રકીર્ણ રચનાઓ	૩૮૬
માધવરામ	૩૧૬	સસ્કૃત રચનાઓ	૩૯૧
મારા પિતા માધવરામ	૩૧૯	અંગ્રેજી કૃતિઓ	
નોંધો	૩૨૨	(પુસ્તકો)	૩૧૨
૨ ગા.ની સાલવારી અને		અંગ્રેજી વ્યાખ્યાનો-	
સમકાલીન જીવન		લેખો, કાવ્યો	૩૯૩
પ્રસ્તાવના	૩૨૭		

શબ્દસૂચિ

આ સૂચિમાં મોટા આંકડા પ્રસ્તાવનાનાં પાનાંના છે. બીજા મૂળ જીવનકથાના છે. પૃ. ૩૨૭ થી શરૂ થતી સાલવારી અને તે-
જાનીનાં પરિશિષ્ટોના સંખ્યોનો આમાં સમાવેશ થતો નથી.

આ

અકબર : ૨૪, ૩૩.
અચાર્યશ્રી વરજીવણશ્રી : ૩૦૩
૩૨૩.
અજમેર : ૧૧૨.
“અધ્યાત્મ જીવન” : ૨૮૫, ૩૬૦
અમદાવાદ : ૩, ૨૦, ૩૨, ૫૮,
૬૪, ૧૦૫, ૧૧૪, ૧૧૮,
૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૬, ૧૨૮,
૧૩૦, ૧૩૧, ૧૩૨, ૧૩૮,
૨૧૮, ૨૬૬, ૩૧૨, ૩૧૫,
૩૨૫, ૩૮૬.
અમર દીવાન : ૨.
“અમર જીવન” : જુઓ
“અધ્યાત્મજીવન”
અમીચંદ પટેલ ૨૫૬.
અયોધ્યા : ૧૩.
“અરુણોદય” ૬૪.
અલ્લાહાબાદ : ૫
“અરતોદય” : ૩૨૮.
અહમદનગર : ૨૬૬.
અંગ્રેજ : ૨૬; ૩, ૩૫, ૭૩,
૧૧૮, ૧૨૭, ૨૫૬, ૨૭૮,
૨૮૦, ૨૮૭.
અંગ્રેજ સરકાર : ૩, ૭૨.
અંગ્રેજી : ૨૦ ૨૩ ૨૭ ૩૩
૧૫, ૧૬, ૧૭, ૧૮, ૨૩,

૨૪, ૩૧, ૩૫, ૩૮, ૫૬,
૫૬, ૬૦; ૬૧, ૬૬, ૬૭,-
૬૮, ૭૨, ૭૩, ૮૧, ૮૫,
૮૭, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૧૨૨,
૧૨૪, ૧૨૬, ૧૨૯, ૧૩૦,-
૧૩૫, ૧૩૬, ૧૫૭, ૧૭૭,
૧૮૮, ૧૯૦, ૨૨૮, ૨૨૯,-
૨૩૨, ૨૩૮, ૨૪૦, ૨૪૧,-
૨૪૪, ૨૫૦, ૨૫૧, ૨૬૬,-
૨૭૮, ૨૯૫, ૩૦૪, ૩૨૩,
૩૭૧,

અબામાતા : ૮, ૬.

અંબાલાલ સાકરલાલ : ૮૨,-
૧૧૫, ૧૧૮, ૧૨૮, ૨૨૦-

આ

આઈઝેક ન્યૂટન : ૧૬૬.
આત્મા : ૧૧, ૩૦.
“આચાર સૂત્રો” : ૨૭.
આનંદચંદ્ર બાપુજી કુવ : ૬,
૨૮; ૨, ૮૩, ૧૧૪, ૧૨૬,-
૧૩૮, ૧૪૨, ૧૪૫, ૧૬૭,
૨૧૪, ૨૨૦, ૨૪૬.
આબાલુ વિષ્ણુ કાથવટ્ટ : ૮૧-
આણુ : ૧૦૪, ૧૧૨.
આવર્તન લેફ્ટનન્ટ : ૬૭.
આરામુરી : ૮, ૬.

આરોગ્યવિદ્યા : ૧૪૯.

આર્થ સમાજ : ૪૪.

ઈ ઈ

-ઈમર્સન ૩, ૨૧૫, ૨૬૬.

-ઈગ્નૃત : ૨૦, ૨૭, ૨૮, ૩૧,

૧૭૮, ૨૧૦, ૨૩૭, ૨૫૩,

૨૫૮, ૨૭૭, ૨૮૦, ૨૮૨.

અગ્નિવન નેશનલ ડોએસ : ૬૫,

૧૧૮, ૧૧૯, ૧૨૦, ૧૨૬,

૧૭૭, ૨૮૧, ૨૮૨.

" ઇડિયન રિન્સુ " ૧૨૭,

૧૨૯ ૧૩૦.

-ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક : ૩૨૫.

ઈરાન : ૨૪૭.

-ઈશ્વર ૧૫

-"ઈશ્વર આર્થનામાળા" : ૨

-"ઈસ્ટ ઓફ વેસ્ટ" : ૧૩૩.

ઉ

ઉત્તમકાર : ૩૦૦, ૩૨૧.

ઉત્તમનાથ કેશવલાલ ત્રિવેદી :

૫૨, ૬૫, ૨૫૮, ૨૬૬,

૨૯૭

" ઉત્તરરામચરિત્ર " : ૩૧,

૧૫૭

ઉત્તમ સિંખર : ૧૨૫.

ઉદ્યાયય : ૨૩,

ઉદ્દનલાલ : ૨૫૭

ઉદ્દમરામ - ૩૦૮

ઉપનિષદ્ : ૯૫, ૧૨૯, ૧૩૩

૨૩૯.

ઉદ્દિર્ભાંગ લક્ષ્મી : ૬૦૩

ઉમિયાકુંવર (ઉમિયા કાર) : ૭,

૧૧, ૧૯૩, ૩૮૭, ૩૧૪,

૩૧૭, ૩૨૦.

ઉમેદકુમારી કથામંદિર : ૧૨૧,

૩૨૩.

ઉમેદકુંવર (ઉમેદકુમારી) : ૧૨૧

અ

અગ્નિવેદ : ૫૬.

એ

એડિસન : ૩૧

" એડવાન્સ ગ્રેટ એન્ડ

લનિંગ " : ૩૧

એન એમ એડ કંપની :

એન એમ. ત્રિપાઠીની કંપની :

એન. એમ ત્રિપાઠી પ્રાઇવેટ લિ.

જુઓ ત્રિપાઠી કંપની.

એરિસ્ટોટલ : ૧૫૪, ૨૯૮.

એનોપેથી : ૨૩૯

એડિન્સ્ટ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ : ૧૫.

એડિન્સ્ટન કોલેજ : ૧૪, ૨૭,

૨૮, ૨૯, ૩૧, ૩૨, ૩૩

૩૪, ૩૭

એડિન્સ્ટન સ્કોલરશિપ : ૨૮.

એડિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલ : ૧૧,

૧૭, ૨૨.

" એમે ઓન મેન " : ૧૦

" એસેજ " : ૩૧

ઓ

ઓલોગિક પરિષદ : ૬૫

ક

કરુ ; ૫૬, ૮૪, ૧૦૪,

૨૧૩, ૨૨૫, ૨૯૭.

कनैयालाल : २२५.
 कनैयालाल मा मुनशी : ३२७
 कभगा : ३०३.
 कभगाशंकर प्रो. त्रिवेदी : ३०;
 १९६.
 कदम्बधरो : १, १२७, २२०,
 कदसनदास भूषण असे
 भाष्य : ६०.
 कर्मायी : ३३.
 कशीमखडकी नानकभाष्यी :
 ३२.
 कर्कशाभ साहेब : १६, ३५.
 कर्जन (सोड) : ११८, १२२,
 २८२.
 कर्जन दम्भार : १२८.
 कलापी (सुरसिंहल) : ६२,
 ६३, ६४, १०५, १०६,
 १८५.
 कलेकटर ई-३ : ६७.
 कल्याणभाम : १२६, २१७.
 कवि दयाराम : लुओ दयाराम
 कवि.
 कविवर दयारामनो अक्षरहेह :
 लुओ " दयारामनो अक्षरहेह "
 इकानडे-प्रथम : २.
 काण शाहजुहीन : ७६.
 काहियावाड : १, २, ३, ७३,
 २१३, २२४, २५६.
 कायवटे (प्रो०) : लुओ
 आभाण विष्णु कायवटे.
 " काहमरी " : २०१
 कान्त कवि : लुओ अक्षिसकर
 रत्नल अक्ष.

कान्तिबाब ७. पंड्या-रमारक
 अंश : ६०
 कालीधरिल : ७, २२, २६, ६६,
 २५०, १५१, १६८, २६८.
 कालिदास : १६; ३७, १८७,
 २५६.
 " कल्पदोलन " : १४, २०.
 कशी : ७, ८६, ११४, ३०४.
 काशमिर : १६.
 काशीनाथ अणक तेलंग :
 लुओ तेलंग न्यायभूति
 काशिया : ३१४.
 किरपाहत : ३२३.
 किरपासंकर : ३१७.
 कुटुम्भरदा (गोवर्धनरामतु) :
 ३००.
 कुमुदसुंदरी : १२५, १२६,
 १३२, २५०, २५४, २६२,
 ३७२, ३७३, ३७४, ३७५,
 ३७६, ३७७, ३७८, ३७९,
 ३८०, ३८२.
 " कुसुमभागा " : २६२
 कुसुम सुंदरी : १२५, १२६,
 १३२, २५०, २५४, ३७२,
 ३७३, ३७४, ३७५, ३७६,
 ३७७, ३७८, ३७९, ३८१,
 ३८२, ३८३.
 कृपानाथल पंड्या : ३१५
 कृष्ण (श्रीकृष्ण) : १३, ६६.
 कृष्णराव आपुण तेलंग . ६२,
 २६८.
 कृष्णराव भोगानाथ : ४३,
 ५६.

કૃષ્ણવાલ મોં અવેરી : ૧,
૧૦૦, ૧૦૧, ૧૦૨, ૧૩૩,
૨૦૩, ૨૨૦, ૩૭૧.

- "કૃષ્ણવાલ મોં અવેરી લેખ
સમ્રદ." : ૩૭૧

કૃષ્ણ વામુદેવ મૂળ્યે : ૬૨.
ક્રમુગરો ન કાખરાણ : ૧૨૬
કેન્ડી, સર એડવક્ટ : ૨૨૬,
૨૨૭, ૨૨૮, ૨૨૯, ૨૩૦.

કેરાન : ૨

કેશવ હર્ષદ કુવ : ૩૨, ૧૦૭,
૧૦૮, ૧૧૫, ૧૩૨, ૧૮૫,
૨૧૬.

કેમા : ૩૭૫, ૩૮૦.

કોન્ટ્રીન . ૧૨૦.

કૉમ્પિસ : ભુઓ ' ઈન્ડિયન
નેશનલ કૉમ્પિસ '

કૌરવ : ૧૩

કૌ

ક્ષેમરાજ (પાત્ર) : ૧૨૬
" ક્ષેમરાજ અને સાધ્વી " :
૧૨૬

ખ

ખરે, શ્રીં . ૨૨૨.
ખરેધાટ, ડોં . ૧૪૦
ખ માત : ૨૬૦, ૩૦૫.
ખાનદેસ : ૨૨૫.
ખાપડો ૬૧.
ખાર . ૩૦.
ખેર. ઝં . ૧૪૦.
ખોડિયાર માતા ૩૨૧.

ગ

ગગા ઓઝા : ભુઓ ગૌરીશંકર
ઓઝા.

ગજજર કાળાલાઈ ડોં : ૯,
ગજજર ઓ (ત્રિભુવનદાસ
કં) ૯ ૧૦, ૧૧, ૧૫,
૧૬, ૩૨, ૬૧, ૧૦૪,
૧૦૭, ૧૦૯, ૧૧૦, ૧૧૧
૧૧૨, ૧૨૦, ૧૨૯, ૧૩૩,
૧૩૬, ૧૩૯, ૧૮૫, ૨૦૪,
૨૧૭, ૨૧૮, ૨૩૯, ૨૮૬.

ગણપતરામ ત્રવાડી : ૩૧૨.

ગવરી મા : ૩૧૫,

ગગારામ બાપસોબા રજે :
૬૧.

ગાયકવાડ : ભુઓ સયાજીરાવ
માધીજી : ૩૨, ૧.

ગિરગામ : ૫૧.

ગિરધરદાસ મગળદાસ દેસાઈ :
૧૦૫.

ગિરભાસકર : ૩૦૩

ગિરિનાર : ૪, ૩૭.

" ગીત ગોવિન્દ " ૧૯૩.

ગીતા . ૩૧૬

ગુજરાત : ૧૨, ૧૩, ૧૪,
૨૯ ૩૨, ૧, ૨, ૩, ૧૨,
૧૩, ૧૫, ૪૦, ૪૪, ૭૫,
૮૦, ૮૩, ૮૭, ૮૮, ૯૨,
૯૫, ૧૧૮, ૧૨૨, ૧૯૨,
૨૧૩, ૨૨૪, ૨૫૦, ૨૫૪,
૨૫૫, ૨૫૯, ૨૮૭, ૨૯૬.
ગુજરાત કૉલેજ : ૧૨૮

ગુજરાત વનોકાયલર સોસાયટી :
(ગુજરાત વિદ્યાસભા) :

૧૧, ૨૬; ૩૨૮.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી : ૩૨.

ગુજરાતી : ૯. ૧૧, ૧૬, ૩૨,
૩૩; ૩, ૪, ૧૦, ૧૧,
૧૩, ૧૫, ૨૦, ૨૩, ૨૫,
૩૩, ૩૫, ૩૭, ૪૦, ૭૨,
૭૮, ૮૧, ૮૮, ૯૨, ૯૫,
૯૬, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૦૬,
૧૧૫, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૨૦,
૧૨૪, ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૨૯,
૧૩૦, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૪૭,
૨૧૨, ૨૩૨, ૨૪૦, ૨૪૧,
૨૪૪, ૨૪૫, ૨૪૯, ૨૫૩.
૨૧૫, ૨૬૯, ૨૮૭, ૨૮૮,
૩૨૩, ૩૨૮, ૩૭૧, ૩૭૨.

ગુજરાતી વાચનમથળા : ૧૨૯

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ :
૧૦૦

"ગુજરાતી સોશિયલ યુનિયન"
-૬૮

ગુણસુંદરી : ૮૯, ૨૫૦, ૨૫૪

"ગુજર સાહિત્ય પરિષદ"
(પરિષદ, ગુજરાતી સા.

૫૦) ૯૪, ૧૦૪, ૧૧૦,
૧૩૧, ૧૩૧, ૨૧૯, ૨૨૧.

ગુલાબ ૩૦૩, ૩૦૮, ૩૧૦,
૩૧૨

ગે. કવિ : ૧૭

ગોકુળ . ૧૦૪, ૧૧૩, ૧૩૪.

ગોકુળજી કાશીરામ : ૩૧૪.

ગોકુળજી કાલા : ૨, ૨૫,
૨૭, ૭૩.

ગોકુળવાસ કલ્યાણ પારખ :
૧૨૯.

ગામતે રામચન્દ્ર વિષ્ણુ : ૩૨,
૩૩, ૩૫, ૩૬, ૫૫ ૫૯,
૬૫, ૭૧, ૯૧, ૨૧૭.

ગામતે વિદ્યુલ વિષ્ણુ, ગો. :
૭૧, ૯૦, ૯૧, ૨૧૭

ગાહગ્રંથિય : ૧૬૧.

ગોવર્ધનનાથ : ૩૧૭.

ગોવર્ધનરામ : ભુઓ ભુડી
સુચિ વિનય સુચિ. ૩૯૮

"ગોવર્ધનરામ : એકઅધ્યયન"
૩૧

ગોવર્ધનરામ ચતાબ્દી :
૨૪૩.

ગોવર્ધનરામ ગતાબ્દી-૧મારક
અંચ : ૩૨૭.

ગોવર્ધનરામ-સર્ગક અને
ચિતક" : ૩૨

ગોવર્ધનરામનું સાક્ષ્યચરી અને
સમકાલીન જીવન :

ભુઓ "સાક્ષ્યચરી."

ગોવર્ધનરામ રમારક અંક
(=અર્થ) : ("વસન્ત" અને

"સમાલોચક"ના) :

"વસન્ત" - ૯, ૨૬, ૨૭,
૫૩, ૫૬, ૮૨, ૮૮,

૧૦૧, ૧૦૨, ૧૦૮, ૧૨૭,
૨૧૧.

"સમાલોચક" - ૨, ૨૬, ૨૭

५२, ६५, ७२, ११२, १६२,
१६३, १६६, १६७, १६८,
२११, २४०, २६८.

गोवर्धनराम स्मारक ईड :
२२०.

गोवर्धनराम स्मारक भाषा :
२७.

गोवर्धनराम स्मारक समिति :
२७; २२०.

गोवर्धनराम स्मृति मंदिर :
शुभो " स्मृति मंदिर. "

गोवा : ६

गोविन्दजी : ३०५, ३०७,
३१५, ३२०, ३२१.

गोविन्द नारायण कृष्णकर : ६२

गोडण : ३२८.

गोसाई मङ्गारण : ३०४

गौतम शुद्ध : ५४

गौरिशंकर उदयशंकर श्यामा :
२, २५, ६६, ६६, ७३,
१७५.

" अथ अने अथकार " :
३२८.

ग्रांट मेडिकल कालेज :
१३६

ग्रीस : २०, २३७, २४७.

" ग्रेन्सुअरेटस एसोसियेशन " :
२६८.

ग्रेडुएटन : १५०, १८५

घ

घनश्याम नीयकठ नाडकणी :
२२५.

च

" च-दा " ८७

च-दापरकर न्यायभूर्ति : ७७,
२२१, २२२.

च-दुलाल म दौलतलदा : १८,
१६, २०.

च-द्रकान्त : २५७

च-द्वर शुभेराय ., ११२,
११३.

च-दशकर न पंड्या : ६
१०, १६, २८, १७,
१६२, १६३, १७०, २०७,
२०८, २१६, २३५, ३०३,
३२३, ३२४.

च-द्रावधी : २५०, २५४.

च-रक : १२६, १३३, २३४-

च-रिड : २६२.

चार्डल डो० : १४०

चीनाभाग : ५१.

चीतु : ३०३

चीमलाल हरिलाल सेतलवाड
३२, १०१

चीनीलाल साराभाई : २५

" चीनीलाल गांधी विद्यालयन " :
३६७

" चीनी सती " : शुभो सती
सुनी.

चेटकीड : ३४.

चेतना प्रेस : ३२७

चीमल : २२२.

छ

छजनलाल हाडारदास मोदी =
३२

કમનલાલ દરિયાલ પંચા :
૨, ૩, ૩૨, ૩૮, ૬૮,
૧૦૬, ૨૦૧, ૩૨૩, ૩૨૫,
છોટાલાલ મધુરદાસ બંધી :
૨૮.

છોટાલાલ સેવકરામ - ૨૫.

જ

જગન્નાથ શંકર શેઠ : ૩૩.
જટાલકર : ૩૦૩, ૩૨૩.
જનમેજય : ૧૩.
જમીપતરામ : કારીરામ ૩૦૮.
જયન્તી : ૮૫, ૮૯, ૧૦૪,
૧૦૫, ૨૦૬, ૨૦૮,
૩૦૩.

જયન્તીલાલ મગનલાલ :
(" બાણુ ") : ૬૪

જયપુર : ૧૦૪, ૧૧૨, ૧૧૩,
૧૨૫

જયશંકર : ૨૬૦.

જયશંતી (" જશુ ") :
૮૦, ૨૦૬, ૨૦૮, ૩૦૩.

જયસ્ત : ૩૪, ૩૬.

જયપાન : ૩૭૫, ૩૮૦.

જીની વહુ : ૩૧૦.

" જી બા " : ૩૨૦.

જીવજીવામ ગોસાઈ : ૩૦૪

જીવરાજ બાણુ, શેઠ : ૧૦૭.

જીવરામ શાસ્ત્રી : ૨૦૫

જીવાભાઈ અમીરજી પટેલ :
૨૫૯

જીનાગઢ : ૯; ૨, ૨૮, ૩૭,

૭૩, ૭૪, ૭૮, ૧૦૫,

૧૦૬, ૧૯૬, ૨૧૬, ૨૧૦,

૨૬૭, ૨૬૮.

જેતલપુર - ૩૨૩.

જોન્સન : ૩૧, ૨૩૩.

" જ્ઞાન શરીર " (= " શરીરમ્ ")
: ૨૯૧

" જ્ઞાન સુધા " : ૯૬.

જ્યોત્સ્ના વૈશિંટન : ૧૬૫

જ્યોન્સન, ડૉઃ : ૧૪૫

ઝ

ઝવેરી કૃં મોઃ જુઓ કૃષ્ણ-
લાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

ઝવેરીલાલ યાચિક : ૨, ૩,
૯૫, ૧૦૭.

ઝલર : ૫૬.

ટ

" ટેમ્પેસ્ટ " : ૬૦.

ટેલર સાહેબ : ૩૫.

ટેલરમાન " ૩૨

ટૉડ, કર્નલ : ૮૨

ટૉમ્સન : ૩૧.

ટૉલ્કટૉલ : ૩૨.

" ટ્રેનિંગ કૉલેજ " ૩૨.

ડ

ડાકિર, બાં ૩૦ : જુઓ
બળવંતરાવ કાં ડાકિર.

ડાકિરજી : ૮, ૯૨, ૧૧૪,
૧૬૮, ૩૧૭.

ડ

ડાકિર : ૪, ૩૧૨.

ડાયમંડ : ૧૬૬.

" ડાયરી " : ૩૧; ૮૧

ડાબાભાઈ જમીરદાર : ૬૦.

ડાબીલક્ષ્મી : ૧૨૧

ડાબીલક્ષ્મી પુસ્તકશાળા : ૧૦૪,

૧૨૩, ૧૨૪, ૨૭૨.

" ડિમેટીંગ સોસાયટી " ૧૨૮.

ડુમસ : ૯૫.

ડૉરોથી : ૨૦૩.

त

६

सप्तसिंहल, महाराज साहेबः
७०, ७४.

तनसुभराम त्रिपाठी : २१३,
३०२, ३०३

तरंगेशंकर : २५७

ताता : ५२

तिलक (भाण जंगधर) : ६७,
६८.

तुष्टु : ६१.

तेजग, न्यायभूति काशीनाथ
त्रयक . ६२, ८२, ८३,
१४२, १८५, १८७, १८८,
२२१.

तेजग, कृष्णराव आपुलः
६२.

तेजग, मि० [शिक्षक] : ३३,
३५, ३६.

तेजगी भाषा . १२७.

त्रिपाठी कंपनी, ज्ये. ज्ये. ज्ये. ज्ये.
प्राधः लिमि० : (नरहरि-
रामनी कं०) ज्ये. ज्ये.
नी कं०) ज्ये. ज्ये.
त्रिपाठीनी कं०) ६१, ११, ८५,
६६, २०३, ३२६, २२८.

त्रिपाठी, मिस्टर : २२२ लुओ
गोवर्धनराम.

त्रिभुवनदास कल्याणदास गजवर
लुओ गजवर ओ०

त्रिवेदी उत्तमलाल के . लुओ
उत्तमलाल के० त्रिवेदी

थ

थियोकेस्टम : २६८.

थियोसोदिकव सोसायटी : ४४.

“ दक्षिणा इवे। ” ३५.

दक्षिणाभूति : १४१.

ध्यान-द सरस्वती : ४४

धराराम कवि : २, १३२,
१८५, २४४.

धराराम गिद्धमल : २७, ३३६,
३३२, १३२, ३७१, ३७२,
३७५, ३७७, ३८३, ३८०.

“ धरारामनो अक्षरदेह ” :

६५, १०४, १३२, २४४.

हरिया मल्ल : १०७

दलपतराम : १३, २३५

दरतूर, प्री० : ३२.

दाउलु : ३१७

दाते डी . १३६, १४०.

दादाभाई नवरोजलु : १८५,
२७२, २७३, २७७, २७८

दिनकरराव (राज) : २६०.

देशमुख डॉ . १४०

देसाध (कुटुम्ब) : १२७.

दोलतराम कृपाराम पंज्या . २,
१३२, २१७, १८५,
दोला (आपु दोला) : ३१५

धनशंकर त्रिपाठी : ३२६.

धर्म : १२, १३, १५, २४.

धर्मसुभराम तनसुभराम
त्रिपाठी . ३२५.

धारवाड : २२५.

धारलु : ३२१.

“ धी र्छ निरुपन निरुपु ” :

लुओ “ र्छ निरुपन निरुपु ”

धी न्यु ज्योग्जिन्टल जेक =
८६.

- श्रीमतराम : ८८
- श्रीरत्नराम त्रिपाठी (तरवाडी) :
४, १, ७, ११, १४, १६७,
३०२, ३०३, ३०५ थीं ३१६
३२०, ३२१, ३२४, ३२५,
३२६.
- “ धी दनी कसम ” - लुम्बो
“ दनी कसम ”
- श्री भोशना सागरि -
६२
- श्री हरि आगारी ६२
न
- नगीनदास भारद्वाज १६
नटवरज आनाथ ३०८.
- नटेश्वर : १२७
- नरियाद . ६, ३, ३, ४, ५,
१, ७, १०, १२, १६,
३७, ४०, ४२, ६०, ७३,
७५, ६१, ६', १०१,
१०२, १०४ थी ११०,
११३, ११४, १२०, १२१,
१२२, १२४, १३२, १३६,
थी १३६, १५०, १८४,
१६६, १६८, २१०, २१६,
२२३, २४३ २६८, २७१,
२७३, ३०२, ३०३, ३०६,
३०७, ३०८, ३१२, थी
३१६, ०१६, ३२०, ३२१,
३२३, ३२४, ३२६
- “ नरियाद नागर सुनक मडण ”
११४, ३२६
- नरसिंह भैरवा १, ५३
- नरसिंहराव जो विदिपा -
२८, २, ३२, ८२, ६३,
६६, १४७, १६२, १६०, १
२१६.
- नरहरिराम भा० त्रिपाठी - ६,
११, ६६, १७, २६, ११,
१६, ६८, ८०, ८५, ६२,
६३, ६६, ११४, १२४.
१४०, १६५, २०४, ००२,
३०३, ३२१.
- “ नरहरिरामनी कपनी ” -
लुम्बो त्रिपाठी कपनी.
- नर्मगद्य - २०.
- नर्मदासकर (कवि नर्मदा) :
३२, २, ५०, ८३, ८६,
११६
- नर्मदासकर पड्या ३०३.
३२५
- “ नवन अथानि ” ८८,
२३३.
- “ नवलराम ल नीलवनकथा ”
८८ २३३
- नवलराम भा० पेठी ७
- नवलराम आमादत (जमाद),
७, ३१२, ३१५ ३२०,
३२१.
- नवलराम ल० पड्या (कवि) -
२३, २, ८०, ८६, ८८,
१२६, १६८, १८५
- नद्वयकर पु० भैरवा २,
१२३, २२०
- नागर १, २, ३, ५ ७,
१६, १७, ५३, ६६, ११६
१२४, २१६, २७०, २७१,
२७६, ३०६, ३०८, ३१३.

३१४, ३१६, ३२२, ३२५.
 "नागर ज्योतिषशास्त्र" :
 १२७.
 नागर कल्प २७१.
 नागर केन्द्रेण : ११६, १२०,
 १२६.
 नागरदास न. नाथुवटी :
 १६
 नागरवाडी : ३०८, ३१७,
 ३२३, ३३४, ३२५, ३२६.
 नागानन्द : ३१.
 नारदपुर : ३१८.
 नारायण कृष्ण धारण : ६२.
 नारायण सरोवर : ३१३,
 ३१८.
 नारायण हेमचन्द्र : ६२,
 ६३.
 नासिक : २२५.
 "निरुक्त" ५६.
 निवृत्ति निवास : १५७, १६८,
 १८४, २१६, २२३,
 २७२.
 "नीतिशतक" : ३५.
 नेपीयन री शैल : १४०
 नो धरोधी : १३५.
 नृसिंहचर्या : २.
 प
 पद्मनाभ : २.
 परमानन्ददास : ३१४.
 'परिषद्' लुप्त साहित्य परिषद्
 पडिन मल्लिवाल : १०७.
 पड्या शैली : ३१६, ३२५
 पादकण्ठ : ३१४.
 पात जल : ३१४.

पार्सन्स जस्टिस : १०१.
 पातञ्जल व्या. मिश्री : १६.
 पाटीया : १०८.
 पांडवो : ६, १३.
 पितामदपुर : १२५.
 पीटरसन, डी० : ३४.
 पीतांबरदास : १६३.
 पीनल डेड : ८१, ८२.
 पुराण : १२, १६, १५,
 १५७.
 पुरय युक्त : १
 पुरुषोत्तम राय आला : २
 पुरुषोत्तम विग्राम भावण :
 १०७, १०६, २२०.
 पुष्करण : ११३.
 पूना : ६७
 पेटवार्ड : ८६, ६१, ३०३,
 ३०५, ३०८, ३२५.
 "पेशवाडो लेटर" : ३१.
 पेशतनत्र का० सज्ज्या : १७,
 २०.
 पोप, डवि : २६; १०, २३५
 पोप, (रोमनो) : २६३.
 प्रणयंधु : १०५.
 प्रभासकर पंड्यो : २
 प्रभुराम : ४, ३०३, ३०५.
 प्रभुवदमी : ३२१, ३२१.
 प्रभुसकर : ३१७
 "प्रवृत्तिभव सन्यास" . १७२
 १७४, १७५, २६५.
 प्रायर, जस्टिस . १३.
 प्रार्थनाभाषा लुप्त "धर्मर
 प्रार्थनाभाषा"
 "प्रिय वद" १२
 "प्रेसिडेन्सी ज्योतिषशास्त्र" :
 २६८.

“ પ્લીડસ ઓસોસિયેશન ” :
૨૬૮.

પ્લેટો : ૧૫૪.
૬

ફારસી : ૨૦.
ફિરોજશાહ : મહેતા : ૧૮૫,
૨૦૧, ૨૭૮.

ફુલ્ટન સાહેબ : ૮૪.
“ ફેરી કનીન ” ૭૧.

ફોકસ : ૯૯.
ફાન્સ : ૯૯.

ફૂડ : ૧૫૦.
“ ફેન્ડી સોસાયટી ” : ૬૧,
૧૮૭, ૨૬૮.

બ

બટલર : ૫૬.
બક : ૨૬ ૩૦, ૩૧: ૫૬,
૧૦૩, ૧૩૨, ૧૩૩.

બહેરામજી મલખારી : જુઓ
મલખારી.

બગવનરામ ક૦ ઠાકોર : ૨૯,
૩૦, ૩૧: ૮૭, ૧૦૩,
૧૩૨, ૧૩૩, ૨૬૦.

બંગભંગ : ૧૨૨.
બંગાળી ૯૨, ૧૨૨.

બારભાયા : ૩૦૬, ૩૦૭.
બાળકૃષ્ણ : ગુલામરામ : ૪,
૩૦૩, ૩૦૪, ૩૧૧,
૩૨૨.

બાળા : ૩૧૪, ૩૧૬, ૩૧૭.
બાળાચંદર ઉલ્લાસરામ : જુઓ
મરત કવિ બાળી.

બુદ્ધિધન : ૮૮, ૨૫૪.
“ બુદ્ધિ પ્રકાશ ” : ૮૭.
બુદ્ધિવર્ધક શાળા : ૧૦, ૧૩.
બુદ્ધેશ્વર (= મુનિમદાજી) :
૭, ૩૧૬.

બેકન : ૩૧, ૬૩, ૧૫૪.
“ બેકનના નિવધો ” : ૭૧
બેરેટ સાહેબ : ૩૯.

બેવર્સ : ૩૫
બેરટ : ૩૪.
બેગલોર : ૧૧
“ બોમ્બે લો રિપોર્ટર ”
૧૨૭.

બાયકોટ : ૧૦૨.
“ બુદ્ધસંદેશ ” : ૩૨.
બિટન : ૧૬૪.

બિટિય ઈન્ડિયા : ૨૭૮.

ભ

ભગવાનરાસ પુરુષોત્તમદાસ
સ્કોલરશિપ : ૩૩.

ભટ્ટજી મલારાજ : ૪
“ ભટ્ટજી મોપાણી ” : ૧૨૯.
ભરત ખડ : ૨૪૬ (જુઓ
ભારત અને હિન્દ)
ભરત જૂમિ : ૨૫૭ (જુઓ
ભારત અને હિન્દ)

ભરત્ય : ૧૨૭.
ભર્તૃહરિ : ૩૫, ૧૯૧, ૨૧૮.
ભર્તૃહરિ ચતક : ૩૧.

ભવજૂતિ : ૪૦, ૧૪૫, ૨૫૬.
ભાઉસાહેબ દેસાઈ : ૧૦૭,
૧૮૮, ૨૧૬.

ભાષ્યાકાકા : જુઓ મન.સુખ-
રામ.

भाषाभाषा : लुओ
 मन सुभराम
 भानुशंकर यासिक : १४१,
 १६१, २३५.
 भाषाभाषा . २८, २६२.
 भारत : लुओ छिन्ड
 भारतीय डोअिस लुओ छिन्ड
 यन नेशनल डोअिस
 " भारतीय साभ्राण्य " :
 ६२.
 भास्यन्त्र, जो सर : ६२.
 भावनगर : २, ५५, ६६,
 ६८, ६९, ७०, ७३, ७४,
 ७५, ८०, ८४, १०५,
 १८१, २६०, २६८.
 भांडारकर प्री० रा० गो० : २१,
 २२, ३३, ३४, ३५,
 ४१, २२१.
 भीमराज भोजानाथ : ३२,
 ५७, २१६
 भीमाचार्य अगदीकर : ५७
 शुभ . ५६, ५६
 भोगीन्द्रराव द्विवेदीया . २
 भोजानाथ साराभाई २,
 ५७, २१८ २१६
 भ
 भगनभाई अ पटेल : १०८,
 १७४, १८६.
 भैरविलाई नरनाथ २, २५,
 ५६, १०७, १८५.
 भैरविराम : ३०३, ३२०.
 भैरविलाय नभुभाई : २, ३,
 ३२, ८७
 भैरविलाय पंडित . १०७, १८५.

भैरवशंकर : ३, ३०३, ३२४
 भैरवशंकर रत्नलाल भाई : २८; २-
 भयु १ : १०४, ११३, १६४.
 भद्रास : ४.
 भद्रुरी : १३२.
 मन.सुभराम त्रिपाठी : २,
 ३, ४, १३, १४, १५,
 २१, २७, २८, ३७, ४२,
 ५१, ६६, ७२, ७६, ७८,
 ८८, ९६, १००, १०७,
 १०८, १२१, १२६, १४०,
 १५६, १६२, १८५, १८८,
 २०२, २१३, २१४, २१५,
 २१६, २१७, २७१, ३०२,
 ३०३, ३०४, ३०७, ३०८,
 ३१२, ३१६, ३२३,
 ३२५, ३२८.
 भनुभाई कुमरेशी जेपी : ३३६
 ३३१
 भनुभाई नानाभाई : १६७.
 " मनोद्वैत " . ३७
 मनोहर विष्णु कायटे . ६२-
 भवपारी अडेराभल १२६-
 भवराज . २५४, २६०.
 भद्रिः . १२६
 भद्रतडवि कवि भाषा (= भाषा-
 शंकर) : २, ३
 महाभारत - १२, १३, १२५,
 १२६, २३८
 महादेव विमलाचल आष्टे :
 २२२.
 महादेव शिवराम जोले : ६२
 महीपतराम : २.
 मंडलिक : १८५.

मंदाकिनी : रमणीयरामनिपाती.

११४

मन्मथराम कृष्णराम भद्रेता
२२४.

भास्वर्ण : १२, १२, १४,
१५, २३.

भाष्य : २.

भाष्य भाष्य : ३१४.

भाष्यराम (गो० ना पिना) :

७, ८, ११, १४, २७,

२८, ४०, ४२, ७५, ७६

६२, ११४, १२४, १८५

१६२, १६४, १६५, १६६,

३०२, ३१६, ३१८, ३१९,

३२२, ३२४, ३२५, ३२६.

“भाष्यराम-रमारिडा” :

७३, १२४, १६५, २११,

३२२, ३२६.

भाष्यशाल हरिलास टैसाई :

३२.

भाट्टिन ह्युधर २६३.

भाष्यती-भाष्य ३१.

भावलंकर : ६१.

“भित्रभंजा” : १०४, १२०,

१२८.

भिल्लन कवि : ३१, २६४.

भीरा : १६६.

भुक्तावली : ५६.

भुनि भद्वाराज्य : ७, ८, ११,

१५, ६२, ३१६, ३१७,

३१८, ३१९, ३२०,

३२६.

भुसधमान : ४, २३.

भुसधमीन : २४.

भुंजर्ष : ६, २८, ३३; ४,-

५, ६, १०, १३, १४,

१५, १६, १७, २५, ३८,

४०, ४१, ५५, ६६, ७१,

७२, ७३, ७५, ७६,

७६, ८०, ८१, ८१, ८५,

८७, १०१, १०२, १०४,

१०६, १०७, १०८, ११०,

११५, ११६, १२४, १२६,

१२८, १४०, १४२, १४३,

१७७, १६२, २०८, २१०,

२११, २२२, २२३, २६८,

२७१, ३०४, ३०५, ३०६,

३०७, ३०८, ३०९, ३१३,

३१६, ३२४, ३२५, ३२८.

“भुंजर्षभुजराती नाटक ४५नी”

१२५.

भुंजर्ष भुनिवसिंटी : ८६.

भेकिहन, जे. : ११७.

“भेधद्वय” : ३७.

भेधम भवेवेद्वय : ४४.

भेधसाध पंज्या : ३२३.

भेतीसाध पंज्या : २१६, ३०३,-

३२०, ३२१.

भेतीसाध साधसाध : २५.

भेतीसाधक मायिक : ११२.

भेतीसाध : ८४.

भेतीसाध गोपुत्रसाध : ५१.

भेतीसाधराम : ४, ३०३, ३०५,-

३१३, ३२४.

५

भुनिवसिंटी : १०४, ११५,

११६, ११७.

“भुनिवसिंटी कपीधन” :

११६, ११७, १२०, १२६-

सुरोप : २४, २३७, २६३.
योग : १३३, १३४, १३५,
२३८.
"योगसिद्धि" : ६५, १३४,
२०५.

२

शुभनाथ पंड्या : ३२०, ३२१
शुभोदास छिद्यराम : २५.
शुभोदास . ७.
शुभोदास छोटालाल : १०५.
शुभेश्वरराम वावाभाई : १५;
४, १६, ४०, ५३, ७२.
शतनल भूषण : ३०८.

शतलाम : ४.

शतनगरी : ६८.

शतगिरि २२५

शतवला : ५६.

शमशुभाई नीलकंठ १३, २६;
२, ६१.

शमशुभाई ज्योषी : ३२.

शमशुभाई क. यातिक : ३२५.

'शमशुभाई व. देसाई : २.

शमशुभाईराम : ३१; १७, ८०,
६१, १०५, ११०, १३६,
१६१, २०६, २०८, २०६,
३०२,

शमशुभाई : ३०३.

शमशुभाई रावण : ३३. —

शमशुभाई शाली : ३७, ३८, १

शमशुभाई नरसिंह शुकुण्डर :
६२.

शमशुभाई : ३१.

शमशुभाई . ८४, २२५.

शमशुभाई : १३३.

"शमशुभाई" टोडरुं : ८२-

शमशुभाईराम : १.

शमशुभाई (छिद्यपुर) : ३०४.

शमशुभाई : १४२, १८५, २२१,
२७८.

शमशुभाई : ६, १३.

शमशुभाई शिखु गोपायै :

शुभो गोपायै, शमशुभाई रि०

शमशुभाई अक्षी : ३१; २४३,

शमशुभाईनाराय देसाई : २.

शमशुभाई डी. १३६.

शमशुभाई : १२, ३१, १२५,
१०६, २३८.

शमशुभाई शिवानाराय पायगी . १२-

शिवान, शिवी : १८५.

शिवानाई : ८४.

शिवान : २०, ३२, २३७, २४७-
६

शिवानाराय देसाई : ३१२.

शिवानारायशु पंड्या : ३१.

'शिवान' कवि : १०६.

शिवानागौरी : ५८, ५६, ६८,
८०, ८४, ६५, १०६,
११२, १३७, १३८, १६४,
२०५, २०६, ३०२.

शिवान : ११.

"शिवान ओई धी पोअेट्स"
३१.

शिवानकर अई : ३२८.

शिवान : ६१, ६३, १०५, १०६

शिवानकर : ३१२, ३२०.

शिवानपती : ६८, ८०, ८५-

६५, १०४, १०६, १२०,
१२४, १२६, १२७, १३०,
१८५, २०२, २०६, २०७,
२०८, २३६, २७७, २६५,
३०३.

-सीतावती (गणितशास्त्री) : ४

-“सीतावती ज्वनकला” :

६१, १०४, ११६, १२६,
१३०, २०६, २०७, २११,
२४४, २५१.

-सुष्ठु : ५१.

“लेखक ट्रेडर्स” : १०.

लोकशाही : ७.

लोक : ५६.

-लोक कर्मन : लुओ कर्मन
लोक.

-द्वेष्टे लक्ष्मी : ४, १०६.

व

वदनगरा : ३, २७१.

-वडोदरा : २, ७६, १३६, ३२७

वर्जवर्षा : ३४, ३५, ३६,
६०, २०३, २६५, २६४

-वर्नाकुमुलर टेक्स्टबुक रिविजन्
कमिटी : १२१

-“वसन्त : ६, २६, ३०, ३३;

२, ३, ४, १६, ३८, ४०,
४४, ५३, ५६, ८२, ८३,
१०१, १०२, १०८, १२७,
१२६, १३०, १३४, १३८,
१८७, १८६, १६१, २५६.

-वसन्तमा : १७,

-वमो : १०४, १२०, १२८, २६६.

वासुदेवर : १०४, १४२,
३२५.

वासुदेवा : ५६.

विद्यायतुर : ८६.

“विधिकुण्डित” : ३७, ५२,
६७.

विनायक नन्दाकर महेता : २

विराट नगर : ६.

विश्वामत : ६१, २७. (लुओ
धर्म.)

विलियम जेन्स (सर) : २४.

विलियम पिट : २१०.

विस्सन डोलेज : ६५, ११७

“विविध व्याख्यानी” : १०३.

विवेकानन्द : १२८, १३३, १३४.

विष्णु कृष्ण लाटवडेकर : ६२.

विष्णुप्रसादःत्रिवेदी : ३२

विष्णुलक्ष्मी : ३०२.

वेङ्कटकर्ण : १८५.

वेद : ६६, १३३, १४१,
१६३, २३८.

वेस्ट स्कॉलरशिप : २८.

वैशंपायन : १३.

वैद्यभूषण : ४, ७, ८, ११, ६२,
२६७.

वैष्णवधर्म : १.

वैदिकशास्त्र : १४६, २३८.

वाल्डर स्टोड (सर) : ३१, २५३

वृन्दावन : ४.

व्यासजी : २४६

व्योमेशयन्त्र गेनरल : १८५

व्यावासाय : ३०५, ३०८,
३२३, ३२४.

- श
- अष्टांगसङ्घर्षी : ११, ८६,
११२, ११४, १४१, २०१,
२१०, ३०३.
- अभी पूजन ६.
- अभी वृक्ष : ६.
- अंकर पंडुरंग पण्डित : १८८.
- आकुन्तल : ३१, १५७.
- आन्तागौरी : ११४.
- आम्बेळ : लुओ रविचंकर
आम्बी.
- शिवकाशी : ८, ६, १०, ११,
१४, १६, १७, ४३, ५८,
६८, १०४, १०८, ११४,
१५०, १८१, १८२, १०५,
१६६, १६७, १६८, १६६,
२००, २१४, ३०२, ३१०.
- शिवगौरी - ३२०.
- शिवनाथ रामनाथ, ३० :
१०५.
- शिवराम : ४, १४, ३०३,
३०४, ३०५
- शिवाञ्ज : ६, ६३.
- श्रीसपिण्ड : ३१ १५४, २५३,
२५४, २५, २६७,
- श्रीनी . २६५.
- श्री, श्रियोग् वनीर् ६
- श्रीकृष्ण वासुदेवञ्ज पेढी : ८,
१५, ४०, ५२.
- श्रीधर रामकृष्ण वागारकर : ३२.
- श्रीनाथञ्ज . (श्रीञ्ज) : ४, ७,
४२, ४३, ४६, ६२, १०८,

- ११४, १६८, १६४, १६६,
१६६, ३०४.
- श्रीमद् भगवद्गीता : १४१,
१८७.
- श्री वल्लभ : ३२५.
- श्री छात्रोत्तर : ७, ३१४,
३१६.
- स
सतारा 'साहित्य परिषद' :
१३०.
- “सती यूननी” : १२६, १२७.
- सत्तावननो भणवे : २३.
: सहयुष्मती कसोटी ' ७ .
सहयुष्मती लक्ष्मी : ३०२.
सदा : ३०५ ३०७.
- सदानन्द त्र्यम्बक लक्ष्मि - ६२.
- ‘समरी’ : लुओ समर्थलक्ष्मी
समर्थलक्ष्मी : ११, ६८, ७५,
८१, २०१, २०२, २१०,
३०३.
- समाधि : १३४.
- “समाप्तोक्त” ६, १६, २०,
२६, २८, ३०, ३३, ५२,
६५, ७२, ८६, ८६, ११२,
१२३, १२६, १२६, १३०,
१३३, १६२, १६३, १६६,
१६७, १८३, १८६, १८८,
२०३, २०४, २११, २४०,
३७१.
- सयाञ्जराव. भायकराड : ७६,
१२०.
- “सरस्वतीचंद्र” २६, २६,

૩૨, ૨, ૪૮, ૪૯, ૭૨,
૭૩, ૭૪, ૭૫, ૮૨.
૮૩, ૮૭, ૯૧, ૯૩, ૯૪,
૯૫, ૯૭, ૯૮, ૧૦૪,
૧૦૬, ૧૧૩, ૧૧૫, ૧૨૩,
૧૨૪, ૧૨૫, ૧૩૨, ૧૩૩,
૧૫૪, ૧૫૭, ૧૬૭, ૧૬૮,
૧૯૭, ૨૦૨, ૨૧૧, ૨૧૫,
૨૧૭, ૨૨૦, ૨૩૮, ૨૪૦,
૨૪૩, ૨૪૪, ૨૪૫ થી
૨૬૧, ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૭૪,
૨૭૫, ૨૮૪, ૨૮૭, ૨૮૮,
૩૭૨.

સરસ્વતીચન્દ્ર (પાત્ર) : ૧૨૫,
૧૨૬, ૨૫૦, ૨૫૫, ૨૬૦,
૨૬૪, ૨૮૫, ૩૭૨, ૩૭૪,
૩૭૯

“ સર્વન્ટસ ઓફ ઈન્ડિયા
સોસાયટી ” : ૬૫, (જીઓ
હિન્દ સેવક સમિતિ)

સર્વાઈ જ્વલિસિદ્ધ : ૧૧૩.

સ-મુખલાલ પાઠ્યા : ૩૦,
૩૧, ૩૩, ૨૪૩.

સંસ્કૃતિ : ૨, ૨૦, ૨૧, ૨૩,
૨૪, ૩૧, ૩૨, ૩૩, ૩૪,
૩૫, ૩૭, ૪૦, ૫૬, ૬૦,
૭૪, ૯૫, ૧૩૪, ૧૫૭,
૧૯૦, ૨૩૨, ૨૩૮,
૨૪૧.

“ સસ્કૃતિ ” : ૩૨૭.

“ સંસાર પ્રતિબિમ્બ ” : ૭૨,
૯૪.

સાક્ષરજીવન : ૧૨૩, ૧૨૪,
૧૨૬, ૧૨૭, ૧૨૯, ૨૫૬.

સાઠે : ૧૯૬.

સામવેદ : ૩૧૯.

સામળદાસ પરમાનંદદાસ ૨૫,

૬૬, ૬૮, ૬૯, ૭૪, ૧૮૧.

“ સામાજિક પરિષદ ” : ૬૫

૧૨૦.

સારાભાઈ દિવેદિયા : ૩૨.

સાજન્ટ જરિટસ : ૧૮૫,-

૨૨૬.

સિવિલ સર્વિસ : ૨૭.

“ સીઝન્સ ” ૩૧.

સિદ્ધપુર : ૨૬૯.

સુન્દરગિરિ : ૧૨૫

“ સુન્દરજી જીવાજી એસે પ્રાઈઝ ”-

“ સુન્દરી સુમોધ ” : ૧૭૪.

સુરત : ૪, ૬, ૭૨, ૧૨૭

૧૩૨, ૩૬૯, ૩૦૩, ૩૦૫,

૩૨૫, ૩૭૩, ૩૭૭, ૩૭૮,

૩૮૩,

સુરસિંદજી હાંડોર : જીઓ

“ કલાપી ”

સુરેન્દ્રનાથ જેનરલ : ૧૧૮,

૧૮૫.

સુશુભ : ૧૨૯, ૧૩૩, ૨૩૫.

સરજરામ ૩૦૪.

સેવકલાલ, ડો. ૧૩૬, ૧૪૦.

સૌભાગ્યદેવી : ૨૫૪

સૌમનસ્ય ગુફા : ૧૨૫

“ સ્કેપ્લુક ” : ૨૭ ૨૮.

૩૦, ૩૩, ૭૦, ૮૯, ૯૦,-

६१, ६५, ६६, १०३, १०५,
१२६, १२८, १०७, १६७,
२०१, २४१, २४२, २४३,
२७१, २८२, २८६, २६०,
२६१, २६२, ३२६.

'स्नेहमुद्रा' : ३७, ५१,
६१, ७५, ८२, ८७, १०३,
१७८, २०५, २११, २४३,
२६५.

पेन्सर : ३१.

भारत मन्थन : ३७, ३३: लुओ

"वसन्त", सुभातोयक"

"साधवारी" गोवर्धनरामनी :
७, ३०७ थी ३७०.

'स्मृतिमंदिर' गोवर्धनरामतु :
२४३.

स्वदेशी डाक्यापरेटीव रटोस :
१२२.

'स्वदेशी' यणवण . १२२.

स्वदेशी सडकारी मण . १२२.

६

छंयोग . १३३, १३४.

दनि कलय : ५१, २६८.

हरिदास विहारीदास हेसाध :
२५, ७४, १०७, १८५,
२१६.

हरिदास स्वामी : १२.

हरिलक्ष्मी : १६, १७, २७,
३३, ३६, ४०, ४१, ५०,
५१, ५७, ५८, ८७, २०४,
२११.

हरिराम वतभराम लक्ष : ३२,
३३, ५५, ५६, २१७.

हरिसंकर : ८६.

हर्ष : २६५.

हाटेश्वर : लुओ श्री

हाटेश्वर.

हितोपदेश : ३१.

हिन्द : १३, २०, २३, ४४,-

५२, ६५, ६५, ६७, १०१,-

१०२, ११३, ११६, १२२,

१२३, १२८, १३०, १४३,

२३७, २४७, २४८, २७८,

२८०, ३२४. (लुओ भारत

भंड, भारत)

"हिन्द सेवक समिति" . ६५.

हिन्दी : ३२, ४, २३, ६०,-

२५०, २६७

हिन्दु : २४, ४, ६, १६,

३८, ३६, ४१, ४७, ५२,

१२६, १२७, १२८, १३०,-

१३३, १४३.

हिन्दु युनियन कलय : ८२,

१२६.

हिन्दोटीजम : २३८.

हिमालय . १५३, २५०.

हीराकार : ३२०.

हीरासंकर : ३०३, ३१५, ३२६.

होमालाध धर्म-स्टट्यूट : ८१.

होप वायनभाजा . १४.

होमोयोपेथी : ११०, १११,

१४६, २३८, २३६.

"हृदयरहितसातक" : ३५ ४०,-

५१, २०५.

धुम : १८५.